تصوير ابو عبدالرحمن الكردي

منتدى إقرأ الثقافي
للكتب (كوردي - عربي - فارسي)
www.iqra.ahlamontada.com

رۆچنەیەك
بۆ ئەدەبی کوردی
لە رۆژهەڵاتی کوردستان

بەرگی یەکەم

زمان و ئەدەبی زارەکی

ئامادەکردنی
شەریف فەلاح

رۆچنەیەک بۆ ئەدەبی کوردی

لە رۆژهەڵاتی کوردستان

حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی رۆشنبیریی و لاوان
بەڕێوەبەریتیی گشتیی راگەیاندن و چاپ و بڵاوکردنەوە
بەڕێوەبەریتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی

بەڕێوەبەرێتیی
سلێمانی

ڕۆچنەیەک بۆ ئەدەبی کوردی
لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان

بەرگی یەکەم:
زمان و ئەدەبی زارەکی

ئامادەکردنی
شەریف فەلاح

سلێمانی
٢٠١٢

ڕۆچنەیەک بۆ ئەدەبی کوردی
لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان

- ئامادەکردنی: شەریف فەلاح
- بابەت: لێکۆڵینەوە
- پیتچنی: ئامادەکار
- هەڵەچنی: کارزان عەبدوڵڵا
- نەخشەسازیی بەرگ و ناوەوە: پەیام ئەحمەد
- سەرپەرشتیاری چاپ: کارزان عەبدوڵڵا
- قەبارەی کتێب: B4
- ژمارەی لاپەڕە: ٤٥٢
- زنجیرەی گشتیی کتێب: (٩٠٢)
- تیراژ: (٥٠٠) دانە
- چاپ: چاپخانەی لەریا
- نرخ: (٦٠٠٠) دینار
- ژمارەی سپاردنی (٢٦٦٦)ی ساڵی ٢٠١٢ی وەزارەتی ڕۆشنبیری و لاوانی دراوەتێ.

بەڕێوەبەرێتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی
گردی ئەندازیاران
ژمارەی تەلەفۆن: ٣٢٠١٩٤٩

پێرست

بەرایی	٩
تەوەرەی یەکەم: زمان وەرزی دواندن:	٢٣
- زمانی کوردی، ئایدیۆلۆجی و ناخودئاگا: - چەند بیرۆکەیەکی تیۆریك و چەند نموونەیەکی پراکتیك. دیمانە لەگەڵ د بەختیار سەجادی، سازدانی: مەسعوود بینەندە- مەریوان.	٢٥
- هزری نەتەوەیی و جیهانبینیی مرۆڤی کورد لە زماندا. دیمانە لەگەڵ مەسعوود بابایی سازدانی: شەریف فەلاح.	٧٧
- زمانی کوردی لە ئێران و ئاستەکانی، دیمانە لەگەڵ ڕەزا شەجیعی. سازدانی: شەریف فەلاح.	٨٩
- مێژووی دیالێکت و ئەدەبی گۆران (هەورامی). دیمانە لەگەڵ سدیق بابایی. سازدانی: شەریف فەلاح.	١٠٧
وەرزی وتار:	١٣٧
- شوناس و مێژووی زمانی کوردی.............. جەلال حاجی زادە- سەقز.	١٣٩
- جووت ستانداردبوون بۆ زمانی پێوەر، دۆخی تێپەڕینە ، نەك مانەوە......... د. ڕەهبەر مەحموودزادە- شنۆ.	١٧٧
- خەسارناسیی وشەسازی لە زمانی کوردیدا........................ کامران ڕەحیمی- ئیلام.	٢٢١
- زارارەکانی زمانی کوردی، گرفت یان دەرفەت.................... ڕەئووف مەحموودپوور- مەریوان.	٢٤٩
- ڕێژەی کوردی و زمانی پێوەر.................... ئەحمەد ئەحمەدیان- مەهاباد.	٢٦٢
- زمانی کوردی و پێوەندی بە ناسنامەی کوردەوە. محەمەد کەریمی- مەریوان.	٢٨٩
تەوەرەی دووەم: ئەدەبی زارەکی وەرزی دواندن:	٢٩٥

- ئەدەبی زارەکی و تایبەتمەندییەکانی، دیمانە لەگەڵ ڕەسووڵ سوڵتانی. سازدانی: شەریف فەلاح.	٢٩٧
- فۆلکلۆری کوردی و سێ ڕوانگە، دیمانە لەگەڵ قادر فەتاحی قازی، ئەحمەد بەحری و ڕەهبەر مەحموودزادە.................. سازدانی: زانکۆ خەلیفە- مەهاباد.	٣٠٧
- ئەدەبی فۆلکلۆر لە شیعر و مۆسیقادا. دیمانە لەگەڵ شاعیر و هونەرمەند حەمید شەریفی، سازدانی: شەریف فەلاح.	٣٢٧
- دیمانە لەگەڵ ژنە شاعیری ڕۆژهەڵات بەیان عەلیپایی. سازدانی: شەریف فەلاح- سنە.	٣٤١
وەرزی وتار:	٣٤٩
- ڕێوڕەچەی یارسان و کاکەیی لە ڕۆژهەڵاتی ناڤین، سەرچاوەی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی د. محەمەد عەلی سوڵتانی- کرماشان.	٣٥١
- ڕەنگدانەوەی ئیسلام لە ئەدەب و فۆلکلۆری کوردیدا. محەمەد ئەحمەدیان- مەهاباد.	٣٦٣
- لەبارەی مەلا مەحموود بایەزیدی و ئەفسانە و پێست مۆدێرنەوە.............. حوسێن شێربەگی- بۆکان.	٣٨٣
- توێژینەوەیەک لەبارەی ئەدەبی زارەکی و خەسڵەتەکانی.................. نووسینی: شەریف فەلاح- سنە.	٣٩٧
- پێگەی ژن لە ئەدەبی زارەکیی کوردیدا................ ن: کریستیەن ئالیسۆن، و لە فارسییەوە: کامیل نەجاری- بۆکان.	٤١٧
- "زیندە وەسف" لایەنێکی جوانیناسانەی بەیتی "خەزێم"........ عەبدولخالق یەعقووبی- بۆکان.	٤٢٧
- بەیتی کوردی لە خوێندنەوەیەکی بەراوردکارانە لەگەڵ ئەدەبی کلاسیکدا. ڕەهبەر مەحموودزادە- شنۆ.	٤٣٥
- بەیت و باوی کوردی.............................. ئاسۆ بایزیدی- نەرویج.	٤٥١
- بەیتی دمدم و بەراوردی دوو گێڕانەوە... یورنس قوربانیفەر، و: شەریف فەلاح- سنە.	٤٦٧
- سەیدەوان.............. خوسرەو سینا، و: شەریف فەلاح- سنە.	٤٧٧
- ئەدەبی زارەکی و چەند سەرنجێک.............. نووسینی: شەریف فەلاح- سنە.	٥٠١
- مەم و زین و توخمەکانی ئوستوورە.............. گوڵاڵە کەمانگەر- کامیاران.	٥١١
- پەند لەنێوان فۆلکلۆر و کۆمەڵدا.................. سەباح محەمەدی- مەهاباد.	٥٢٩
- حەیران و سەرهەڵدانی............................ یەحیا سەمەدی- سنە.	٥٣٥

بەرایی

پرۆژەی "ڕۆچنەیەك بۆ ئەدەبی کوردی لە ڕۆژهەلاتی کوردستان"، ماوەی زیاتر لـە سێ ساڵ لەلام گەلاڵە کرابوو، بەردەوام دەستپێکردنی ئەم کارە سەرەڕای سەرقاڵیی زۆر و هەلومەرجی ژیان و کاری وەرگێڕان و چالاکییە فەرهەنگی و ئەدەبییەکانی دیکـەم، میوانی زەینم بـوو. هەرچـەند بـە ئەنجامگەیانـدنی ئـەم چەشـنە کارانـە لەڕاسـتیدا پێویستی بە پشتیوانیی مادی و مەعنەوی، ناوەند و بنکەیەکی توێژینەوەی فـەرمی، بەرنامـەی کـاری، لیژنـەی ئاکـادیمی و زانسـتی، ڕەچـاوکردنی چـۆنیەتی میتـۆدی لێکۆڵینەوە و کاری بەردەوامی مەیدانی و دەرفەتی تایبـەت هەیە، بـەڵام هەلکەوتـەی شوێنی ژیان و کاری من و دوور بوونم لە جوگرافیای "ڕۆژهەلاتی کوردستان" لەلایـەك و نەبوونی ئەو هەل و دەرفەتانەی کە لەسەرەوە باسم لێکردن لەلایـەکی تـر هێنایانـە سەر ئەو قەناعەتەی کە دەست لەسـەر دەستدانان و چاوەڕوانی بـۆ ڕەخسـاندنی هـەلی پێویست، کات بەفیڕۆدانە و هەنگاو نەنانی بەکردەوە بەرەو هەلدێری هەڵـە و لاوازیـی فەرهەنگی و ئەدەبی و نەبوونی سەرچاوەی قۆناغەکانی رابردوو پەلکێشمان دەکەن.

بۆیە سەرەتای ١٣٨٩ی هـەتاوی (٢٠١٠ی زاییـنی) پـاش پـۆلێنکردنی هـەوێن و گەوهەری پرۆژەکە لە بانگەوازێکـدا ڕوو بـە سـەرجەم نووسـەر، ئـەدیب، لێکۆڵـەر و ڕۆشنبیرانی ڕۆژهەلاتی کوردستان، بە فـەرمی دەسـپێکی پرۆژەکـەم ڕاگەیانـد و داوای هاوکاریم لە هەموو لایەك کرد و لە سەرەتادا مەبەستم ئەوە بوو بـزانم چـەندە هێـز و کەس بەدەم بانگەوازی ئەم پرۆژە فەرهەنگییەوە دێن و لەم ڕێگایەوە چەندە مادەی خـاو و سەرچاوە و بابەت دەگاتە دەستم و چەند کەس ئامادە دەبن کە پێکەوە ئەم پرۆژەیە بە ئەنجام بگەیەنین، بەڵام ئـەوەی جێگـای داخ و کەسـەرە و دەبێـت هەلوەسـتەی لەسـەر بکرێت، کەمتەرخەمی و ساردوسڕیی بەشێکی زۆر لە نووسەران و ئـەدیبانی جیـدی و

هەڵسووڕی ڕۆژهەڵات بوو لە بەرامبەر ئەم کارەدا و بەو چەشنەی کە چاوەڕوانی دەکرا، بەدەنگەوە نەهاتن. هەرچەند هەموو ڕێکار و ڕێگاکانی پێوەندیی حزووری و شێوەکانی پێوەندیی سەردەم (دونیای مەجازی) تاقیکرانەوە و پرۆژەکە بەتایبەتی بۆ تاکەکان نێردرا، مەخابن دیسان گرنگیی ئەم کارە و نەبوونی کارێکی جیدی لەمەڕ سەرچاوە، کۆکردنەوە و نووسینەوەی ڕەوت و قۆناغە زمانی و ئەدەبیی و فەرهەنگییەکان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان داینەچڵەکاندن. هەموو ئەو ساردی و سڕی و خەمساردییانە تەنێ تەنیا نەبوونە هۆی دڵساردی و پاشگەزبوونەوەم لەم کارە، بەڵکو بوونە هۆی پێداگری و سووربوونم لەسەر بەئەنجامگەیاندنی. بۆیە وەک نەریتی باوی کاری فەرهەنگی لە کوردستان کە بەدەرە لە کار و پرۆژەی هەرەوەزی و ڕێکخراوەیی، بە تەنیا شانم دایە بەر. لەوانەیە باسکردنی ئەو گرفت و ئاستەنگانەی کە لە ڕەوتی بەرەوپێشبردنی کارەکانی بەرگی یەکەمدا ڕووبەڕوومبوونەتەوە و ئەم گلەیی و گازندانە دڵی هێندێ کەس بڕەنجێنێت، بەڵام ئەمانە ڕاستییەکانی کاری فەرهەنگیی ئێمە و هەروەها ئەو گرفت و پەتایانەن کە دەست و پێمانیان بەستووە و ڕۆحی هاوکاری و هەست بە بەرپرسایەتییان لە ناخماندا کوشتووە.

باس نەکردنی ڕاستی و واقیعەکانی کاری فەرهەنگی و شاردنەوەیان، یەکەم: کڵاو لەسەرخۆنانە و دووەم: کوشتنی ڕۆح و وورەی ڕەخنەی بنیاتنەرە کە بەرەنجامەکەی پەروەردەی نەوەیەکی ترسنۆک، بێ هەڵوێست و پەراوێزنشینە.

باسکردنی ئەم مەسەلانە و خستنە ڕووی گرفت و ئاستەنگەکانی بەردەم لێکۆڵینەوە و کاری فەرهەنگی لە کوردستان و هێنانە بەرباسی ئەم پرسە بەو مانایەش نییە کە ئەم دۆخە ڕاستەڕێی کاری فەرهەنگیی ئێمە دیاری دەکات و نابێت بەشێوەی ڕەها لە قەڵەم بدرێت کە کەس بەدەنگەوە نەهاتووە یان حازر نەبووە یارمەتی بدات، بەڵکو زۆر قەڵەم بەدەست، شاعیر، مامۆستا، ئەدیب و ڕۆشنبیری کوردستانی ئێران لە ناوخۆ، لە هەرێمی کوردستان و دەرەوەی وڵات پێشوازییان لێکرد و بە تێبینی و سەرنجی بەنرخ ڕێنوێنییان کردم، بەڵام هاوکارییەکان لە ئاستی داخوازی و چاوەڕوانییەکاندا نەبوون، چونکە خۆرهەڵاتی کوردستان بەو تایبەتمەندییە فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی و نەتەوەییەی کە هەیەتی و بە لەبەرچاوگرتنی توانایی، شارەزایی و پسپۆڕیی ئەدیب و نووسەرانی ئەو بەشەی نیشتمان، دەکرێت بەرهەم و شاکاری بەپێز و

پڕ ناوەڕۆکتر لەم کارەی ئێستا کە لەبەر دەستدایە، ڕەوانەی کتێبخانەی ئەدەبی کوردی بکرێت.

مەسەلەیەکی دیکە کە دەمەوێت لە سەرەتای ئەم بەرهەمەدا لەگەڵ خوێنەران بیهێنمە بەرباس، چوارچێوەی کار، ناوەڕۆك، ئاراستە و چۆنییەتی پۆلێنبەندیی ئەم پرۆژە و هەروەها چەند سەرنجێکی گشتییە لەمەڕ چەمکی "ئەدەبی کوردی" و ئەدەبی کوردیی ناوچەیی.

مێتۆدەکانی کارکردن و هەڵبژاردنی ناوەڕۆکی ئەم پرۆژەیە "ڕۆچنەیەك بۆ ئەدەبی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان"، کە سەرجەم پێنج بەرگە، بەم چەشنەی خوارەوەیە:

- بەرگی یەکەم: زمان و ئەدەبی زارەکی.
- بەرگی دووەم: شیعر، قۆناغەکانی کلاسیك و نوێ.
- بەرگی سێیەم: چیرۆك و ڕۆمان.
- بەرگی چوارەم: ڕەخنەی ئەدەبی کوردی.
- بەرگی پێنجەم: ڕەوشی ئەنجومەنە فەرهەنگی و ئەدەبییەکان، ڕۆژنامەگەریی ئەدەبیی و...

- شێوازی کارکردن و ئامانجی سەرەکیی ئەم پرۆژەیە، هەروەك لە بانگەوازی دەسپێکدا خرابووە روو، وەك دەسپێك و جۆرێك لە نووسینەوە و کۆکردنەوەی مێژووی ئەدەبی هاوچەرخە، واتە دەستنیشانکردنی سەرەتا، هۆکار و بەستێنە سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی، مێژوویی، ئابووری و فکرییەکانی سەرهەڵدانی قۆناغ و ڕەوتەکانی زمان، ئەدەبی زارەکی، شیعر، چیرۆك و ژانرەکانی دیکەی ئەدەب و هونەر بووە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان.

- لەم پرۆژەیەدا جیا لە هێندێ وتار و لێکۆڵینەوە و دیمانە کە پێشتر ئەنجامدراون، ئاراستەی کارکردن لەسەر بنەمای دەق نەبووە، بەڵکو زیاتر هەوڵدراوە سەرجەم پێکهاتە و هەوێنی ئەم پرۆژەیە وەك ڕۆچنە و دەلاقەیەك بێت بۆ چوونە ناو پانتایی پڕ لە هزر و ڕەهەندی فکریی جیاواز کە لە بەستێنی زمان، ئەدەبی زارەکی، بەتایبەت شیعر، چیرۆك، ڕۆمان و لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە گۆڕێدان.

- هەروەك لە بانگەوازی سەرەتاشدا هاتبوو، لەم پرۆژەیەدا چوار جۆر کار کراوە. یەکەم: ڕاستەوخۆ لەلایەن ئامادەکارەوە لەگەڵ توێژەر، نووسەر، شاعیر، ئەدیب و

ڕەخنەگران دیمانەی بەربلاو ئەنجامدراوە، دووەم: ئەوانەی کە ئامادە نەبوون لەڕێگای وتووێژەوە بەشدار بن، بابەت و لێکۆڵینەوەیان ناردووە. سێیەم: لەلایەن هاوکار و راوێژکارانی دڵسۆزەوە لە کوردستانی رۆژهەلات دیمانەی تایبەت بۆ ئەم کارە ئەنجامدراوە، یان داوای بابەتی لێکۆڵینەوەی پێوەندیدار لە نووسەران کراوە. چوارەم: ئەو دیمانە و بابەت و لێکۆڵینەوانەی لەخۆگرتووە کە پێشتر لە گۆڤارە ئەدەبی و فەرهەنگییەکان یان لەسەر تۆڕی ئینتەرنێت بڵاو بیوونەوە و بە ئیزنی خاوەن بەرهەم تێیدا گونجێنراون.

یەکێك لە گرفتە سەرەکییەکانی بەردەم توێژینەوە ئەدەبییە کوردییەکان، گرفتی پێناسەی سنوورەکانییەتی. نەبوونی دەسەڵاتێکی یاسایی- سیاسیی کوردی، بە واتایەکی دی نەبوونی دەوڵەتێکی کوردی هەتارادەیەکی زۆر بڕیاردان لەبارەی سنوورەکانی "ئەدەبی کوردی" وەك ئەدەبیاتێکی نەتەوەیی کردووەتە پرسێکی نەلواو.

ئەوە راستییەکی حاشاهەڵنەگرە کە ئەدەبیاتی ئەمریکایی، بەریتانیایی و کانادایی، سەرەڕای ئەوەی کە هەموویان بە زمانی ئینگلیزیی نووسراون، لە یەکتر جیان و تایبەتمەندیی خۆیان هەیە و ئەمەش دەربڕی ئەوەیە کە زمان بە تەنیایی دەربڕی ناسنامەی ئەدەب و ڕێژە نییە. وەها ئالۆزییەك لە ئەدەبیاتی عەرەبی، ئیسپانیۆلی و ئەفریقای باشووریشدا هەیە. لەبەرئەوەی کە (دەوڵەت- نەتەوە)کان تەنیا لەسەر بنەمای سنوورە زمانییەکان پێکناهێنرێن، بەڵکو چەندین دەوڵەت و هەرێمی بچووکی ناوچەیی هەن کە خاوەنی زمانی هاوبەشن، بەڵام هەلومەرجی کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئابووریی جیاوازیان هەیە کە هەرکام بە نۆرەی خۆیان شێواز، رێچکە و رێبازی ئەدەبیی جیاواز بەرهەم دەهێنن. لەم رووەوە، زمانی هاوبەشی هێندێ لە ئەدەبە نەتەوەییەکان، بە واتای ئەدەبیاتی یەکسان و یەکگرتوو نییە. هەرچەشنە توێژینەوەیەك لەبارەی ئەدەبیات بۆ نموونە عەرەبی، دەبێت شێواز و رێبازە جیاوازەکان، مێژووی جیاواز و هێندێ جار ناهاوچەشنی دەوڵەتە جیاجیا عەرەبییەکان لێك بداتەوە، چونکە هەرکامەیان هەڵگری ئەدەبیاتی تایبەت بە خۆیانن. دۆزی "ئەدەبی کوردی" لەمەش ئالۆزترە. دۆخ و هەلکەوتەی جیۆپۆلۆتیکی کورد و رووبەڕووبوونەوەیان لەگەڵ هارکێشە سیاسییەکان و ئامانجی "دەوڵەت- نەتەوە" زاڵ و دەسەڵات بەدەستەکان، کورد لە هەرچەشنە هاوکاری و پێوەندییەکی یاسایی و فەرمی لەگەڵ یەکتر بێبەش

دەکات. ئەم بارودۆخە هەروا بە سانایی دەبێتە هۆی لێکجیابوونەوەی هەوڵ و تەقەلاکان و ئەگەری دەرفەت و جێبەجێکردنی هەرچەشنە توێژینەوە و تاوتوێیەکی هاوبەش لە بواری ئەدەبەوە نارەخسێنێت. کە وایە، لەوانەیە ئەدەبی کوردی لە بەشێك لە کوردستان گەشە بکات بەبێ ئەوەی کە کاریگەرییەکی ئەوتۆی لەسەر بەشەکانی دیکە هەبێت.

بارودۆخی مێژوویی و سیاسیی تایبەت بە نەتەوەی کورد و نەبوونی یەکگرتوویی جوغرافیایی- سیاسی، سەرنجدان بەوانی وەك نەتەوەیەکی یەکگرتوو بە واتای یاسایی- سیاسی هەتارادەیەك کردووەتە پرسێکی نەلواو. لەڕاستیدا کەتوار (واقیع)ی سیاسیی ناوچەیەك کە کورد تێیدا نیشتەجێن بووەتە هۆی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی جیاجیا و دابڕاوی ناسیۆنالیستی کە سەرەڕای کارلێك، نەیانتوانیوە نەتەوەیەك بە سنوور و چوارچێوەی پێناسەکراو بڕەخسێنن. لە ماوەی پێنج سەدەی ڕابردوودا ئەو ناوچەیەی کە بە کوردستان دەناسرێت و دانیشتووانی زۆربەیان کوردن، هیچکات لە یەکگرتوویی سیاسیی بەهرەمەند نەبووە، لەم ڕووەوە، هیچکات پێکهاتەی دەوڵەتی یەکگرتوو بۆ بەڕێوەبەری و پێناسەی سنوورەکانی لەئارادا نەبووە. سەرەنجام بەڕێوەبەریی ئەو ناوچانە لە دەستی گرووپ و نەتەوەکانی دیکەی جیا لە کورددا بووە. کورد نزیك بە پێنج سەدە لەژێر دەسەڵاتی دوو ئیمپراتۆریی جیاواز، واتا سەفەوی و عوسمانییەکاندا بوون کە هەرکامەیان هەڵگری تایبەتمەندیی ئێتنیکی، مەزهەبی، سیاسی و کولتووریی تایبەت بە خۆیان بوون. سەرەنجام کورد سەرەتای سەدەی بیستەم لە کیانی نەتەوەیەکی یەکگرتوو بێبەش بوو، ئەمەش لە کاتێکدا بوو کە بیری ناسیۆنالیستی لەنێو نەتەوەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی ناڤین لە حاڵی گەشەسەندندا بوو. لەڕاستیدا دەورەی مۆدێرنی ڕۆژهەڵاتی ناڤین، یانی قۆناغی پاش شەڕی یەکەمی جیهانی کە تێیدا دەوڵەت- نەتەوەگەلی نوێ وەك: تورکیا، عێراق و سوریا سەریان هەڵدا، هیچ چەشنە ڕزگارییەکی بۆ کورد بەدواوە نەبووە و نیشتمان و سنوورەکانیان دیسان لەنێوان ئێران و ئەو دەوڵەتە تازە بەدەسەڵات گەیشتووانە کە بەرهەمی ڕووخانی ئیمپراتۆریی عوسمانی بوون، دابەشکرا. ئەو دەوڵەتانە کە هەرکامەیان لەژێر دەسەڵاتی سیستمی سیاسی و ئابووریی جیاوازدا بوون، بەئاشکرا پێکهاتەی لێکدابڕاو و بەتەواوەتی لێك جیاوازیان بنیات نا. کە وایە کورد لەبەر کەمینە و ژێردەستەبوونیان، لەژێر کاریگەریی وەها

پێکهاتەیەکی سیاسی، کولتووری و هەتارادەیەك کۆمەڵایەتیی جیاواز، بەشێوەی حاشاهەڵنەگر نەیانتوانی لە ڕێگای بنیاتنانی کولتوور و ناسنامەیەکی بەهێزەوە یەکگرتوو بن. سیاسەتی ڕاستەقینەی ئەو دەوڵەتانە لەو ڕەهەندانەوە کە پێوەندیی بە کوردەوە هەبووە، بە درێژایی مێژوو جیاواز بووە و هێندێ سیاسەتیشیان وەکو توانەوە، پاکتاوکردنی کولتووری و زمانی (فەرهەنگ سڕینەوە) و فیزیکی و حاشاکردن، لێکنزیك بوون و وەکو ستراتیژییەك گرتوویانەتە بەر، لەم ڕووەوە، بزووتنەوە سیاسی و فەرهەنگییەکانی کورد لەو وڵاتانە تایبەتمەندیی جیاواز و هەروەها داخوازیی جۆراوجۆریان هەبووە. کورد لەلایەن هەرکام لە وڵاتانی زاڵەوە لەگەڵ هەڵسوکەوتی جیاواز بەرەوڕوو بووە، لە حاشاکردنی ڕەها و بێ ئەملا ئەولاوە بگرە هەتا دانی جۆرێك لە سەربەخۆیی کولتووریی بەرتەسك. نەبوونی یەکگرتوویی سیاسی و کولتووری لەنێوان کورداندا بەهۆی دابەشبوون لەنێوان چەند وڵاتی جیاواز، خۆی لە سیاسەت و فەرهەنگێکی بەتەواوەتی لێکدابڕاویشدا دەرخستووە. هەربۆیە لە چوارچێوەی بزووتنەوە سیاسییەکانی کوردیشدا بەدەگمەن دەکرێت فکر و ئەندێشەیەك دەستنیشان بکەیت کە پرسی سەربەخۆیی کوردی وەك یەکەیەك (بزووتنەوەیەکی یەکگرتوو) ڕەچاو بکات. ئەم پرسە کاریگەریی لەسەر بوارەکانی دیکەش داناوە، هەربۆیە لە بواری فەرهەنگی کوردیشەوە ناکرێت بزاوتێکی فەرهەنگی و ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی دەستنیشان بکەین. بارودۆخی سیاسی تەنانەت کوردیشی لە بوونی ڕێنووسێکی یەکدەست و یەکگرتوو بێبەش کردووە. واقیعی دابەشبوونی کورد بەتایبەت لە سەدەی ئێستا و لە زەمەنێکدا کە مۆدێرنیتە و کەرەستەکانی، پرۆسەی ستانداردکردنی زمانە "نەتەوەیی" و "فەرمی"یە داسەپێنراوەکانی وەکو تورکی، عەرەبی و فارسی خێراتر دەکات، هەلومەرجی لەباری بۆ گەشە و پەرەپێدان و پێکهێنانی "زمانی پێوەر"ی کوردی نەڕەخساندووە. لەحاڵێکدا کە ئەدەبی مۆدێرن لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا لەناو دەوڵەت- نەتەوە تازەکان، خرابووە خزمەت ئایدیای پێکهێنانی ناسنامەی یەکگرتووە، بەڵام زاڵبوونی بارودۆخەکە نەیهێشت ببێتە دەرفەتێکیش بۆ نەتەوەی کورد. لە وەها بارودۆخێکدا هەرچەشنە چالاکی و پەرچەکردارێك لەلایەن کوردەکانەوە تەنانەت چالاکییە تەواو فەرهەنگییەکانیش بەناو خەبات و بەرەنگاری بەدژی دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتانە لە قەڵەم دەدران. لە بەشە جیاجیاکانی کوردستان بەپێی

سیاسەتی ئەو دەوڵەتانەی کە کوردیان تێدا دەژی، ئەدەبیاتی کوردی یان حاشای لێکراوە، یان لە پەراوێزدا بووە و نەیتوانیوە لە چەقی بزاوتە ئەدەبییەکاندا خۆی دەربخات. لەڕاستیدا بارودۆخی کوردان یەکێك لە بەرچاوترینی ئەو نموونانەیە کە پێوەندیی ڕاستەوخۆی نێوان سیاسەت و گەشەی ئەدەبیاتی نەتەوەیی دەردەخات. بۆ وێنە لە حاڵێکدا هەتارادەیەك هەلومەرجی شیاو و لە حاڵی بەرەوپێشچوون لە کوردستانی باشوور بووەتە هۆی گەشەکردنی ئەدەبی کوردی، لە چەند قۆناغێکدا حاشاکردنی ئاشکرا لە هەرچەشنە ناسنامەیەکی کوردی لە تورکیا، بووەتە هۆی ئەوەی کە هەرچەشنە ئەدەبێکی نووسراو سەرهەڵنەدات. ئەم پرسە لە کوردستانی ئێرانیش جگەلە قۆناغێکی کورت لە ماوەی شەڕی دووەمی جیهانی و لە سەردەمی کۆماری کوردستان لە مەهاباد لە ساڵی ١٣٢٤ی هەتاوی (١٩٤٦)ی زایینی لە تورکیا سەرکەوتووتر نەبووە. کورد لە کوردستانی ئێراندا هیچکات بەشێوەی فەرمی مافی خوێندن و نووسین بە زمانی دایکی نەبووە و هەموو نووسەرانی ئەو بەشەی نیشتمان بەشێوەی خۆڕسك هاتوونەتە ئەم بوارەوە و بەرهەمیان خوڵقاندووە. پاش شۆڕشی گەلانی ئێران لە ساڵی ١٣٥٧ی هەتاوی (١٩٧٩)ی زایینی چاپ و بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامە، گۆڤار و نامیلکە و کتێب بە زمانی کوردی دەستی پێکرد و بۆ ماوەیەکی کاتی بووە و دواتر سانسۆر و زەخت و گوشارەکان دەستیان پێکردووەتەوە. لەگەڵ دامەزرانی گۆڤاری "سروە" و ئەو شەپۆلە ئەدەبی و ڕۆشنبیرییە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، جارێکی تر گوڕ و تینێکی دیکە لە مەیدانی ئەدەبی کوردی دەستی پێکرد و ئەم شەپۆلە لەگەڵ دامەزرانی ئەنجومەنە ئەدەبییەکان لە ساڵی ١٣٨٦ی هەتاوی (١٩٨٩ی زایینی) باڵای کرد و نووسەران و ئەدەبیانی کورد لە ڕۆژهەڵات لەڕێی بێدەرەتانیدا بەرهەمەکانیان چاپ و بڵاوکردەوە. ڕەوت و ڕێچکە ئەدەبییەکان لە ڕۆژهەڵات بە هاتنی بەرە و وەچەی نوێ، خۆیان گرت، لە ڕێگای وەرگێڕان و دەقی بیانییەوە ڕوانین و جیهانبینییەکان بۆ "ئەدەب" و "داهێنان" گۆڕانیان بەسەردا هات و ئەم ڕەوتە لە ناوەڕاستی دەیەی حەفتا لە دووتوێی دەقدا خۆی دەرخست و پاشان بەیاننامەی شیعریی "داکار" و ڕوانین و ڕەوتەکانی وەك:"چرکانە"، "شیعری جیاواز"، "ڕەوتی ڕچە"، "شیعری پێوەر"، "بەرەی چوارەم"، "شیعری شێت"، "نوێترخوازان"، لە چیرۆکیشدا "کۆڕی چیرۆکنووسانی خۆر" و ڕەوتی کورتە چیرۆك، بەشێوەی بەربڵاو و

بیروڕای جیاواز و پێکهاتەشکێنانە و جیهان تەوەرانە بوونە ناسنامەی ئەدەبی هاوچەرخی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ئێستاش بەردەوامە، بەڵام ئەوەی جێگای هەڵوەستە و تێڕامانە، هاتنە گۆڕی چەند پرسیارێکە کە هێشتا بێ وەڵامن:

- ئاخۆ ئەو ڕێباز و ڕێچکە شیعری و چیرۆکییانەی کە لە مەیدانی ئەدەبی کوردیدا چ لە باشوور و چ لە ڕۆژهەڵات سەریان هەڵداوە کە بەردەوام کۆمەڵێك نووسەر و ئەدیب باسی لێوە دەکەن و خۆیان بە بنیاتنەری دادەنێن، دەکرێت بەپێی پێناسە و پێوەرە ئەدەبی و هونەرییەکان وەکو ڕەوت و ڕێچکەی ئەدەبی ناودێر بکرێن؟

- هەڵگری تایبەتمەندییەکانی بزاوتە ئەدەبییەکانیان هەن؟

- ئاخۆ زەمینە و بەستێنە کۆمەڵایەتی، سیاسی و فەرهەنگییەکانیان کامانەن؟

- لەسەر بنەمای ویست و داخوازیی کۆمەڵگای کوردی سەریان هەڵداوە، یان لاساییکردنەوەی ڕێچکەی کۆمەڵگا ئەدەبییەکانی دیکەن؟

- ئەو ڕەوت و قۆناغە ئەدەبییانە توانیویانە تەواکەری یەك بن، یان خێراییان پێوە دیارە و بازیان بەسەر یەکتردا داوە؟

لە گۆڕێدا نەبوونی پێوەندییەکی ڕێکوپێك لەنێوان چالاکییە ئەدەبییەکانی بەشە جیاجیاکانی کوردستان، بووەتە هۆی سەرهەڵدانی جۆرێك لە ئەدەبی کوردیی کەمتەمەن و کەمخایەن. پرسیار لێرەدا ئەوەیە کە ئاخۆ دەکرێت ئەم ئەدەبە لێکدابڕاوە بەناوی "ئەدەبی یەکگرتوو" ناودێر بکەین. لە نەبوونی ئەم پێوەندییە چڕوپڕ و بەردەوامەدا باسکردن لە ئەدەبێکی "تایبەت و دیاریکراو" ئاسان نییە و پێناسەکردنی بۆ لێکۆڵەرانی کورد لە ئێستا و داهاتوودا یەك لە ئاستەنگەکانە. باس نەکردنی ئەم گرفت و ئاستەنگانە و شرۆڤە نەکردنیان لەسەر بنەمای دەق و بەرهەمی بەردەست، نەوەکانی داهاتوو تووشی گومان و دڕدۆنگی دەکات کە ئاخۆ زاراوەی "ئەدەبی کوردی" چ پێناسەیەك هەڵدەگرێت و هەموو پارامێتر و تایبەتمەندییەکانی ئەدەبێکی نەتەوەیی هەیە؟

هەنووکە وەڵامدانەوە بەو پرسیارانەی پێشوو دەرگای دیالۆگێکمان بۆ ئاوەڵا دەکەن کە لەوێوە دەتوانین بگەینە داهێنان. هەتا نەوەی کونجکۆڵ و پرسیارخوڵقێنی داهاتوو بە بەرچاو ڕوونییەوە بێنە مەیدان.

هەر نەتەوەیەك پێکهاتە و تایبەتمەندیی خۆی هەیە و ئەم توخم و گەوهەرە لەمەڕ ئەدەبیاتیش وەڕاست دەگەڕێت، هێشتا ئەستەمە باوەڕ بەوە بهێنین کە ئارمانجی "گوتە" لەبارەی "ئەدەبیاتی جیهان" لەگەڵ ئاوەز و لۆژیکدا دەگونجێت. گەڕانەوە بۆ پێناسەی ئەدەبیات لەسەر بنەمای ریشە و گەوهەرە نەتەوەییەکانی، ئەزموونێکی عەقڵانییە. زاراوەگەلێکی وەك "ئەدەبیاتی ئەمریکا"، "ئەدەبیاتی ئەڵمانی"، "ئەدەبیاتی سویدی" و هتد... هەتارادەیەك لە توێژینەوە ئەدەبییەکانی جیهاندا جێگایان گرتووە. ئێستا ئەم پرسیارە دێتە گۆڕێ، کە چ شتێك دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەقێکی نووسراو مۆرکی نەتەوەیی بەخۆیەوە بگرێت؟ بە واتایەکی دی، چ شتێك دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەقێکی ئەدەبی مۆرکی ئەمریکایی، یان رووسیی پێ ببەخشرێت؟ ئاخۆ ئەو هۆکارە تەنیا زمانە؟ ئەگەر وایە بۆچی ئەدەبیاتی ئەمریکا، بەریتانیایی و کانادا لێکجیا دەکەنەوە، سەرەڕای ئەو راستییەی کە هەموویان بە زمانی ئینگلیزی نووسراون، کە وایە دەگەینە ئەو راستییەی کە پێناسەی "ئەدەبیاتی نەتەوەیی" تەنیا پێوەندیی بە بنەمای زمانناسانەوە نییە.

لە رۆژهەڵاتی کوردستان لە قۆناغەکانی رابردوو و هەنووکەش زۆرن ئەو نووسەرە کوردانەی کە بە فارسی نووسیویانە و ئێستاش دەنووسن. ئاخۆ بەرهەمی ئەو نووسەرانەی کە لەباری نەتەوەییەوە کوردن، بەڵام بە زمانی فارسی بەرهەمیان خوڵقاندووە، بەشێکن لە ئەدەبی فارسی یان کوردی؟ چ پێوەندییەك لەنێوان ئەدەب و نەتەوەدا هەیە؟ یان ئەگەر گەوهەری نەتەوەییبوون لەسەر بنەمای جیاوازییەکانە، ئەو جیاوازییانە لە ئەدەبیاتیاندا چۆن رەنگ دەدەنەوە؟ ئەدەبیاتی ئاوچەیی چ پێناسەیەك هەڵدەگرێت و لە کام خانەی ئەدەبی نیشتمانیدا جێگا دەگرێت؟

پرسی زمان، وەك سەرەکیترین توخم و گەوهەری شوناسی نەتەوەیی (لانیکەم بۆ کورد)، لە رۆژهەڵاتی کوردستان خاوەن چ پێگەیەکە، رەوت و قۆناغە جیاجیاکانی کامانەن و نووسەران و ئەدیبانی کورد چۆن لەگەڵ پرسی زمانی کوردی بەرەوڕوو بوونەتەوە؟ خوێندن و نووسین بە زمانی زگماکی لە کوردستانی رۆژهەڵات کە لە سیستمی پەروەردەدا بە فەرمی ناخوێنرێت، چ کێشە و ئاستەنگێکی خوڵقاندووە و بەرپێژ و خوێنەرانی ئەدەبی کوردی چۆن لەم کێشەیە دەڕوانن؟

چەند ساڵێکە باسکردن لە زمانی یەکگرتووی کوردی لە ناوەندە فەرهەنگی، ئەدەبی و رۆشنبیرییەکان گەرمە و شانبەشانی ئەم مەسەلەیە زاراوە و دیالێکتەکانی ئەم زمانە و بەتایبەت کرمانجی، هەورامی و کەلهوڕی خەریکی خۆسەلماندن و فۆرم و قەوارەگرتنن. لە مەیدانی ئەدەب و نووسین و بەتایبەت شیعردا خەریکن گەشە دەکەن، ئاخۆ ئەم گەشەکردنە دەبێت وەك دەرفەت و دەرەتانێك بۆ بووژانەوەی زمان و کولتووری ناوچەیی لێکبدرێتەوە یان وەك خەسارێك کە لە درێژ ماوەدا زەرەر لە پرسی زمانی نەتەوەیی دەدەن؟ پرسی "نووسین" و ئەدەبیاتی نەتەوەیی دەبێت چۆن لەگەڵ ئەم بابەتە هەستیارە پێناسە بکرێت و نووسین بە چەند دیالێکتی جیاواز لەلایەك و لەلایەکی دیکەشەوە جێنەکەوتنی زمانی یەکگرتوو (پێوەر)، بەرەو کوێمان دەبەن؟ ئەم پرسیارانە و چەند پرسیاری دیکەی پێوەندیدار لە بەشی زمانی ئەم پرۆژەیەدا لەلایەن چەند نووسەر و شارەزایەکی بواری زمانەوە لە چوارچێوەی چەند رایەکی جیاوازدا دەخرێتە روو.

خوێنەرانی ئەم کتێبە لەوانەیە یەکەم پرسیار کە لایان گەڵاڵە بێت، ناوی "رۆژهەڵاتی کوردستان" بێت وەك دەستنیشانکردنی جوغرافیا و ناوچەیەکی تایبەت بۆ بەئەنجامگەیاندنی ئەم پرۆژەیە، ئەمە لە راستی و واقیعێکی سیاسییەوە سەرچاوە دەگرێت و حاشای لێناکرێت کە نەتەوەی کورد بەسەر چوار وڵاتی جیاوازدا دابەش بووە کە هەرکامەیان هەڵگری باروودۆخ و تایبەتمەندیی سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و ئابووریی جیاواز لە یەکتن و کوردیش وەك نەتەوەیەکی ژێردەست و کەمینەیەکی پەراوێزخراو لەژێر کاریگەری و هێژمۆنیی زاڵی ئەو حکومەتانە بەدەر نەبووە و ئەدەبیاتیش وەك یەکێك لە ژێرخانەکانی نەتەوە کاریگەریی هەرکام لەو وڵاتانەی بەسەرەوەیە.

کۆمەڵناسانی ئەدەبیات لەو باوەڕەدان لە هەر شوێنێك زمان و دیالێکتی جیاواز هەبن، ئەدەب و سەرنجی جیاوازیش سەر هەڵدەدەن. لە دەستنیشانکردنی شێواز و رێبازی نووسینی هەر نووسەرێکدا، جیا لە خەون و خەیاڵ و هەستە تاکەکەسی و دەروونییەکان، کۆمەڵێکی بەرچاو لە گەوهەر و توخمەکانی پێوەندیدار بە ژینگەی کۆمەڵایەتی و جوغرافیایی بەردەوام کاریگەری و رۆڵیان هەبووە. تەنانەت ماکە و هەوێنی پاڵنەرە دەروونییەکانیش زۆر بە ئاسانی دەکەونە ژێر سێبەری کاریگەرییە

دەروونییەکانی نووسەرەوە. ئەگەر قەوارە و پێکهاتەی بەرهەمێکی ئەدەبی- بەتایبەت لە ژانرە ریوایییەکاندا- لەسەر بنەمای چوار ئەستوونەکی "هەڵبژاردنی بابەت، بەژنی زمانی، جیهانبینی و لایەنی هونەری و ستاتیکا" بنیات نرابێت، بەرچاوترین مادەی خاو و سەرەکیی ئەو پێکهاتەیە، لە رێگای هۆکاری دیکەوە هەڵدەهێنجرێت کە هەموویان پێوەندییان بە ویست و داخوازیی شوێنی ژیان و ناوچەی نیشتەجێبوونی خاوەن بەرهەمەوە هەیە، هۆکارگەلێکی وەك: ژینگەی کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگی، ئابووری، مێژوویی و ژینگەی سروشتی. هەر نووسەرێك جیا لە کاریگەریە بەرینە جیهانییەکان، لەبەر بەستراوەیی جوغرافیایی بە ناوچەیەکی تایبەت، بە تێکەڵاو و گرێ خواردن لەگەڵ ئەو بنەما و گەوهەرانە، لە زەین و پێشینەی خۆیدا شوێنیان بۆ دەکاتەوە و چ بیەوێت و چ نەیەوێت هێندێ جار بەشێوەی پەتی و هێندێ جاریش قووڵ و بنەڕەتی لە بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەکاندا، پەرچەکرداری هاوچەشن لەگەڵ نووسەرانی هاوناوچەی خۆیدا دەخاتە روو و ئەوکاتەیە کە بەرفرەهیی ئەو خاڵە هاوبەشانە دەتوانێت شێواز و رەوتی ئەدەبیی ناوچە و هەرێمێك لە هەرێمێکی دیکە جیا بکاتەوە. لەوانەیە ئەدەبیاتی هەرێمی و خاڵە جیاوازەکانیان لەگەڵ هەرێمێکی دیکە بۆ ئەدەبی زارەکی و فۆلکلۆر بەپێی خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی وەراست نەگەرێت، چونکە زارەکی بوون، گواستنەوەی فۆلکلۆر بەشێوازی نەریتی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە، سەفەرکردنی لە کولتوور و ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە سنوور ناناسێت و زۆرجار جۆری گێڕانەوە و ناوەڕۆکی دەقە رەسەن و فۆلکلۆرییەکان لێك دەچن و تەنانەت هێندێ جاریش ئەفسانە و ئوستوورەی شارستانییەتە جیاوازەکانیش خاڵە هاوبەشەکانیان لە خاڵی جیاوازییان زێدەترە. ئەم پرسە نابێت بەشێوەی رەها لێی بڕوانرێت، چونکە بەشێك لە ئاوازە فۆلکلۆرییەکان، بەیت و باو، بەند، لای لایە، لاواندنەوەکان تایبەتی ناوچەیەکن و لە ناوچەکانی دیکە پێگەیان نییە.

بەڵام لە ئەدەبی نوسیاری و هاوچەرخدا ئەم مەسەلەیە جیاوازترە. کاریگەریی بەرین و بەربڵاوی دیاردەی بەجیهانیبوون و زەخت و گوشارهێنان بۆ کولتوورە بەرتەسکە خۆماڵی و ناوچەییەکان، کەشێکی وای خوڵقاندووە کە بژاردە و نوخبەکانی هەر نەتەوەیەك بۆ خۆپاراستن و نەتوانەوە لە قاوخی ئەو کولتوورە جیهان داگرەدا،

لەسەر بنەمای ئەندێشە و گەوهەرە ناوچەیی و خۆماڵییەکان و بە زمان و دارشتنی ئەمرۆییەوە، ناوەرۆکی بەرهەمی هاوچەرخ برازێننەوە. هەرچەند دوو بەشی رۆژهەڵاتی کوردستان و باشووری کوردستان بەهۆی هاوسنووری و لێك نزیکییان لەباری سروشتی و جوغرافیاوە، بەدرێژایی مێژوو پێکەوە پێوەندیی ئابووری و کۆمەڵایەتییان لە ئاستی بەرتەسکدا هەبووە، چونکە هەرکام لەژێر کاریگەری و هێژمۆنیی زاڵی دەسەڵات و حکومەتی فارس و عەرەبدا بوون، کەمتر کاریگەری فەرهەنگی و زمانیان لەسەر یەکتر هەبووە و رەوت و رێبازە ئەدەبییەکانی هەرکام لەو دوو بەشە لە کوردستان کەمتر ئاگاداری تایبەتمەندیی یەکتر بوون.

ئەوەش سروشتییە نووسەر و شاعیری هەر دەڤەر و ناوچەیەك لەگەڵ ناوچەیەکی دی لەباری خەیاڵ، ئەندێشە و ناوەرۆکەوە جیاواز بێت، بۆ وێنە نووسەرێکی کرماشان، ئیلام، سەحنە و بێستوون و... لەگەڵ نووسەرێکی خەلکی کەرکووك و بادینان و دهۆك روانینیان جیا لە پرسە نەتەوەییەکان جیاوازە و کێو و شاخ و پێدەشت و لێرەوار و سروشتی دەوروبەری هەرکام لەو ناوچانە لە بەرهەمەکانیاندا رەنگ دەداتەوە کە تایبەتی ئەو دەڤەرانەن. بۆ وێنە کەش و هەوا و دۆخی سروشتیی هەورامانی رۆژهەڵاتی کوردستان لەگەڵ دەشتی هەولێر و مەخموور و ئالتوون کۆپری جیاوازیی ئێجگار زۆریان هەیە، هەر ئەم جوغرافیا و سروشتەیە لە پلەی یەکەمدا کاریگەریی راستەخۆی لەسەر نووسەر و هونەرمەند هەیە.

پرسی ئەدەبیاتی ناوچەیی و گرێدانی بە زاراوەی "ئەدەبی کوردی" بە نیسبەت دوو بەشی رۆژهەڵات و باشووری کوردستان، زیاتر لە ژانرەکانی شیعر، چیرۆك و رۆماندا بەرجەستە دەبنەوە، چونکە هەرکام لەم ژانرانە لە هەردوو بەشی کوردستان لە قۆناغی جیاجیادا رەوت، رێچکە و بزاوتی تازە تێیاندا سەری هەڵداوە و لە ژانری شیعردا هەم قۆناغی کلاسیك و هەم قۆناغی نوێ بە جۆرێك کاریگەرییان لەسەر یەکتر هەبووە، بەڵام هەتا ئێستا بەشێوەی ئاکادیمی، مەیدانی و بە مێتۆدی زانستی کە لەسەر بنەمای دەق بێت، لێکۆڵینەوەی هەمەلایەنە لەسەر کاریگەریی دوو لایەنەی ئەدەبی کوردی ئەو دوو بەشەی نیشتمان نەکراوە و ئەم پرسانە بە هەڵپەسێراوی ماونەتەوە و هەر لە چوارچێوەی قسە و دروشم و بانگەشەدان. ئاراستەی ئەم پرۆژەیە لە بەرگی دووەم و سێیەمدا کە لەسەر دوو ژانری شیعر و چیرۆکە، دەرخەری رەوت و قۆناغە

شیعرییە جیاوازەکان و هەروەها گەوهەر و بەستێنەکانی سەرهەڵدانی چیرۆك و ڕۆمانی هاوچەرخە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و لەوانەیە وەڵامی هێندێ پرسی تاریك و ناڕوون بدەنەوە. یان دەروازەیەك بێت بۆ کردنەوەی باسێکی جیدی و دیالۆگێکی چڕوپڕی سەر داپۆشراو. لە دووتوێی وتار، لێکۆڵینەوە و دیمانەکانی بەرگی دووەمدا کە لەسەر قۆناغ و شەپۆلەکانی شیعری هاوچەرخی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان وەك جوغرافیایەکی جیاواز خراونەتە ڕوو، فکر و ڕای جیاواز و جیهانبینیی پێکهاتەشکێن دێنە بەرباس. لێرەدایە کە جیاوازییەکان دەردەکەون و ئامانجی سەرەکیی ئەم پرۆژەیە بۆ خوێنەری کورد دەردەکەوێت کە لەبەرچی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بۆ ئەم پرۆژەیە دەستنیشان کراوە:

- یەکەم: نووسینەوە، کۆکردنەوەی ئەو سەرچاوە و مادە خاوانەی کە لەسەر ئەدەبی کوردیی ڕۆژهەڵات نووسراون لە دووتوێی کتێبدا.

- دووەم: خستنەڕووی ئەو تایبەتمەندی و توخمە گەوهەرییانەی کە لە هەرکام لە ژانرە ئەدەبییەکانی ئەو بەشەدا هەن بۆ ئاسانکاریی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی داهاتوو.

- سێیەم: خستنەڕووی بەستێنە سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و مێژووییەکانی هەرکام لە ژانر و ڕەوتە شیعرییەکان.

- چوارەم: هەوڵێکی بچووك لەپێناو نووسینەوەی "مێژووی ئەدەبی کوردی" لە ناوچەیەکی دیاریکراودا.

ئەم پرۆژەیە تەنیا بەرهەمی منی ئامادەکار نییە، بەڵکو بەرهەمی هزر و ئەندێشەی سەرجەم ئەو کەسانەیە کە بابەتیان تێدایە و هاوکاری و یارمەتییان کردووە هەتا بگاتە ئەنجام.

بێگومان ئەم کارەش وەکو هەر کار و پرۆژەیەکی لێکۆڵینەوە لە لاوازی و کەموکووڕی بەدەر نییە، چونکە بەرەنجامی بیرێکی خۆرسکە لەوپەڕی کەمدەرفەتی و بێدەرەتانیدا، هەربۆیە چاوەڕێی دەکەم لەلایەن سەرجەم نووسەر و ئەدیب و بەتایبەت ڕەخنەگرانی کوردەوە ڕەخنەی زانستی، پێشنیار و ڕاوێژی بەپێز ڕووبەڕووی ئەم پرۆژەیە بکرێتەوە.

دەستنیشانکردنی کەموکورتییەکان بەرگەکانی دیکەی ئەم پرۆژەیە دەوڵەمەندتر دەکات، بە پێچەوانەوە کەمتەرخەمی و بێزاری نواندنیش بە واتای دووپاتبوونەوەی هەڵەکانە.

شەریف فەلاح
بانەمەڕی ۱۳۹۱ی هەتاوی
فێڤریەی ۲۰۱۲ی زایینی

تەوەرەی یەکەم: زمان

وەرزی دواندن

- زمانی کوردی، ئایدیۆلۆجی و ئاخوداگا:

چەند بیرۆکەیەکی تیۆریک و چەند نموونەیەکی پراکتیک

دیمانە لەگەڵ د. بەختیار سەجادی

سازدانی: مەسعوود بینەندە- مەریوان

سەردێڕی باسەکانی ئەم وتووێژە:

١- زمان و جۆرەکانی لێکۆڵینەوە لە زمان.

٢- فەلسەفەی زمان یان فەلسەفەی زمانناسانە؟

٣- لەناوچوونی سەربەخۆیی وشە لە زمانی کوردیدا: نموونەیەکی پراکتیکی لە زمانناسیی مەعریفی.

٤- دەربارەی پەرەسەندنی زمانی کوردی.

٥- دەربارەی زمانی زانستیی کوردی.

٦- لێکۆڵینەوە لە پێوەندیی نێوان زمان و ئایدیۆلۆجی: کێشە تیۆریکەکان.

٧- زمانی کوردی و ئایدیۆلۆجی: تیۆرییەکان.

٨- زمانی کوردی و ئایدیۆلۆجی: نموونەیەکی پراکتیکی.

٩- قەیرانی شوناس چ پێوەندییەکی بە پێوەندیی نێوان زمان و ئایدیۆلۆجییەوە هەیە؟

١٠- پێوەندیی زمان و ناخودئاگا: تیۆرییەکان.

١١- پێوەندیی زمانی کوردی و ناخودئاگا: نموونەکان.

تکایە سەرەتا لەسەر زمان و جۆرەکانی لێکۆڵینەوە لە زمان قسە بکەن.

زۆربەی ئەو کەسانەی چ بەشێوەی زانستی و پسپۆڕانە و یان بەهۆی ئارەزووی تاکەکەسیی خۆیانەوە لە زمان دەکۆڵنەوە زمان تەنیا وەك سینتاکس (ڕێزمان، بنەما و ڕستەسازی)، سیمانتیکس (مانا و واتاسازی) و فۆنۆلۆجی (دەنگناسی) ڕەچاو دەکەن، یان لەوانەیە بەکەڵکوەرگرتن لە بیرۆکە بنەماییخوازەکان(structuralist) ، زمان وەکو سیستمێك لە نیشانەکان تەماشا بکەن بۆ سازبوونی پێوەندی. دیارە ئەنجامدانی ئەم کارانە پێویستە و دەبێت ئێمە خاوەنی چەندین و چەندان بەرهەم بین لەم بوارانەدا، بەڵام من هەر لە سەرەتاوە تاکو ئێستاش، سەرەڕای خوێندنی ئەو وانانە بەشێوەیەکی ئاکادیمیك، لەو بەستێنانەدا کارم نەکردووە، بەڵکو گرنگیم داوەتە هەندێ لقوپۆپی

تری پێوەندیدار بە زمانـەوە. دوو هـۆی سەرەکیشـم بـۆ کـار نـەکردن لـەو ئاقارانـەی سەرەوەدا هەبووە:

هۆی یەکەم ئەوە بووە، کە کارکردن لەم ئاقارانەدا بەجۆرێك بووەتە پارادایمی زاڵی خوێندنەوە زمانەوانییەکان لای ئێمە. زۆرن ئەو کەسانەی خـەریکی کـارکردنن لەسـەر ئەو بابەتانەی سەرەوە چ لەمەدیو و چ لە زۆرێك لە نامە ماجستێر و دکتۆراکانی بەشی کوردیی زانکۆکانی باشوور و تا رادەیەکیش لێرە بەتایبەت، لـە تێـزی ماجسـتێر و دکتۆراکانی بەشی زمانناسیی زانکۆکـانی ئێـران، واتـە، لێکۆڵینـەوە لـە رێزمـان و واتاسازی و دەنگناسـی لـە زمـانی کوردیدا بەمەبەسـتی تێگەیشـتن و پۆلێنکـاریی تایبەتمەندییەکانی زاراوە و بنزاراوە و شێوەزارە جیاجیاکانی زمانی کوردی.

هـۆی دووەم ئەوەیـە، کـە کـەمتر لێکۆڵینەوەیـەکمان بـە زمـانی کـوردی لـە بەردەستدایە کە دەربارەی، بۆ نموونە، فەلسـەفەی زمان بێ، یان بەشێوەیەکی تیۆریك و بە پاڵپشتی بۆچوونە رەخنەیـەکان (critical approaches) هـەوڵی دابێـت لـە زمانناسیی کۆمەڵایەتی، یان زمانناسیی دەروونی، یان زمانناسـیی مەعریفی کـەلکی وەرگرتبێت. ژمارەی ئەو لێکۆڵینەوانەی لەم ئاقارانـەدا هاتوونەتـە بەرهـەم و هـەوڵی دەستەبەرکردنی روانگەیەکی تیۆریکیان دابێت دەربارەی زمانی کوردی، زۆر کەمن.

ئایا فەلسەفەی زمان و فەلسـەفەی زمانناسانە جیاوازن؟

فەلسـەفەی زمان (philosophy of language) لە فەلسـەفەی زمانناسانە (linguistic philosophy)بە تەواوی جیاوازە. لێرەدا ماوەی ئەوەمان نییە بـاس لەم جیاوازییانە بکەین و سەرچاوە لەم بارەیەوە زۆرن، بەتایـەت بە زمـانی ئینگلیـزی. ئێمە ئێستا لە زمانی کوردیدا زیاتر خەریکین بەجۆرێك لە ئاقاری فەلسـەفەی زمانـدا کار دەکەین و لەڕاستیدا زۆر بەدەگمەن توانراوە لە بەستێنی فەلسـەفەی زمانناسـانەدا دەقێك بە کوردی بێتە بەرهەم. دەشکرێت لـەو لێکۆڵینـەوانـەی دەربـارەی زمانناسـیی کۆمەڵایەتی، یان زمانناسیی دەروونی بە کوردی بە ئەنجام گەیشتوون باس لـە هاتنـە ئارای جۆرێك لە فەلسـەفەی زمان بکەین، هەرچەند وەك دەزانرێت بەڕاسـتی ژمـارەی کارەکان لەم ئاقارەشدا زۆر کەمن.

نەبوونی فەلسەفەی زمانناسانە لە دەقە کوردییەکاندا پێوەندیی ڕاستەوخۆی هەیە بەو قسە دووبارەیەی کە بۆچی کورد نەیتوانیوە بە زمانی کوردی فەلسەفە و سیستمی فەلسەفی بەرهەم بهێنێت. من پێم وایە پێویستە سەرەتا بە لێکۆڵینەوە لە فەلسەفەی زمانەوە دەست پێ بکەین، ئەم ڕێگایە لە ئاکامدا دەتوانێت بمان گەیەنێتە باسکردن، یان بەرهەمهێنانی جۆرێك لە فەلسەفەی زمانناسانە. بە واتایەکی تر، کارکردن لە ئاقاری فەلسەفەی زماندا و لە بەستێنی زمانی کوردیدا، لە ئەنجامدا دەتوانێت جۆرێك فەلسەفەی زمانناسانەمان بۆ بەرهەم بهێنێت و ئەم فەلسەفەیەش (مەبەست فەلسەفەی زمانناسانەیە)، دەتوانێت بۆخۆی ڕۆڵی سیستمێکی فەلسەفیی تایبەت و سەربەخۆ بگێڕێت.

کارکردن لە ئاقاری فەلسەفەی زماندا پێویستی بە سەرنجدان هەیە بە لقە پسپۆڕانەییەکانی تری زمانناسی وەك زمانناسیی کۆمەڵایەتی (sociolinguistics)، زمانناسیی دەروونی (psycholinguistics)، و بەتایبەت زمانناسیی مەعریفی. (epistemolinguistics) زمانناسیی مەعریفی لە تیۆریی ئەدەبی و فەرهەنگی و ڕەخنەگرانەی هاوچەرخدا یەکێکە لە باسە فرەدووبارەکان. ڕەنگە یەکەم کەس کە بەشێوەیەکی پسپۆڕانە لەم پرسەی کۆڵیبێتەوە فەیلەسووفی فەڕەنسی "ئێتیەن بۆنۆ کۆندیاك" بێت. کۆندیاك لە ساڵی ١٧٤٦دا کتێبێکی بڵاوکردەوە بەناوی وتارێك دەربارەی سەرچاوەکانی زانیاریی مرۆڤ. ئەم بەرهەمە بەپێزە هەر لەو سەدەیەدا خێرا پاش چەند ساڵ کرا بە ئینگلیزی. کۆندیاك هاوشان لەگەڵ "بێرکێلی" یەکەم بیمەند بوون باس لە پرسی مەعریفی-زمانناسانە بکەن (Epistemolinguistic Question)، واتە، پێوەندیی نێوان زمان و پێشکەوتنی دەروونیی تاکەکەس، یان ئەوەی کە نیشانە زمانناسانەکان چ دەورێکیان هەیە لە چەمکاندنی ئیدەکان. دیارە لێرەدا 'ئیدە' زاراوەیەکە لە سیستمی فەلسەفی جان لاك-ەوە وەریان گرتبوو و هەر ئەمەش باشترین بەڵگەیە بۆئەوەی کە ئەم باسانە سەرەتا لە فەلسەفەی شیکارانەی ئەنگلۆساکسۆندا بایەخیان دراوەتێ. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا، هەوڵەکانی چەند مەنتیقزان و فەیلەسووفێکی ئەڵمانی و بەریتانیایی وەك: "گۆتلۆب فریگێ و بێرتراند ڕاسێل" دەربارەی زمان و تایبەتمەندییەکانی ئەم بازنەیەی کامڵتر کرد، بەڵام لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمەوە،

٣- بەکار نەهێنانی مانشێتی زۆر کورت.

٤- گەمە نەکردن لەگەڵ فۆرم و شێوەی وشە و پیتەکان.

٥- درێژبوونی ئەو زمانەی ڕێکلامەکانی پێ دەنووسرێت و درێژدادڕی لە وەسفەکاندا.

٦- سەرنج نەدان بە جیاوازی و ئاستی کاریگەریی جۆرە جیاجیاکانی ڕستە لەسەر خوێنەر.

٧- نامۆدێرن بوونی شێوەی دیزاینی لاپەڕەکان کە ڕاستەوخۆ کار دەکاتە سەر زمانی بەکارهاتوو لەو لاپەڕەیەدا.

٨- سەرنەکەوتن لە سڕینەوەی کاریگەریی ڕۆژنامەنووسیی عەرەبی بەسەر ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا بەتایبەت لە رووی قەوەباڵغی و ناڕێکوپێکی لاپەڕەی یەکەم و هەڵبژاردنی سەردێڕی دوورودرێژ.

٩- ڕەچاو نەکردنی ڕێساکانی خاڵبەندی تەنانەت لە مانشێتەکانیشدا و پشتگوێخستنی یاساکانی پەرەگرافبەندی لە ستوونەکاندا.

١٠- نەبوونی شێوازێکی کورت و تایبەت لە زمان لە تەنیشت وێنەکاندا.

کەواتە، وەك ئەو نموونانەی سەرەوە دەری دەخەن، زمانی کوردی، بەتایبەت لە شێوازگەلی زانستی و تەنانەت ڕۆژنامەنووسانەی خۆیدا، هێشتا بە تەواوی گەشەی نەکردووە و لەم پێناوەشدا گەلەك کار بۆ کردن لە بەردەمماندایە.

ئێوە لە نووسین و لێکۆڵینەوەکانتاندا بەدواداچوونتان بۆ پێوەندی نێوان ئایدیۆلۆجی و زمان کردووە، تکایە ئەم پرسە شی بکەنەوە؟

توێژینەوەی جۆری میکانیزمی پێوەندیی نێوان زمان و ئایدیۆلۆجی کارێکی دوورودرێژ و گرنگ و سەختە. سەختییەکەی دەگەڕێتەوە بۆئەوەی کە ئەم کارە سەرەتا پێویستی بە دەستەبەرکردنی ڕوانگەیەکی تیۆریك هەیە و تێگەیشتن لەو تیۆرییانەش کە باسی پێوەندی ئایدیۆلۆجی و زمان دەکەن پێویستیان بە پێشینەیەکی خوێندنەوەیی پتەو هەیە. زۆر سەختە بتوانین ڕوانگەیەکی تیۆریك دەستەبەر بکەین بۆ لێکۆڵینەوە لە سەرجەم لایەنەکانی پێوەندیی نێوان زمان و ئایدیۆلۆجی، ڕوانگەیەك

که له لایه‌که‌وه خاڵه لاوازه‌کانی روانگه تیۆریکه‌کانی تری تێدا نه‌بێت و له‌لایه‌کی تریشه‌وه توانیبێتی سوود له روانگه جیاجیاکان وه‌ربگرێت به‌شێوه‌یه‌ك که رووبه‌رووی کێشه‌ی تیۆریك نه‌بێته‌وه.

لێره‌دا مه‌به‌ستم له کێشه‌ی تیۆریك، بۆ نموونه، کێشه‌ی نێوان بۆچوونه ده‌روونناسانه و کۆمه‌ڵناسانه‌کانه بۆ شیکاریی پێوه‌ندیی نێوان زمان و سووژه، یان کێشه‌ی نێوان ره‌چاوکردنی زمان وه‌ك بابه‌تێکی تاکه‌که‌سی و موڵکی تاکه‌که‌س و داهێنانی تاکه‌که‌سی و زمان وه‌ك بابه‌تێکی جیهانی و موڵکی ئه‌و کۆمه‌ڵگایه‌ی تێدا به‌کارده‌برێت، یان کێشه‌ی نێوان زمان وه‌ك بابه‌تێکی ده‌رهه‌ست و ئایدیۆلۆجی (به‌مانا ئاڵتوسێرییه‌که‌ی) وه‌ك بابه‌تێکی به‌رهه‌ست، کێشه‌ی نێوان ئایدیۆلۆجی و ناخودئاگا، یان تایبه‌تمه‌ندیی ئه‌و هاوکێشه‌یه‌ی ئایدیۆلۆجی به ناخودئاگاوه ده‌یبه‌ستێته‌وه. گرفته تیۆریکه‌کان له تێکهه‌ڵکێشکردنی ئه‌م تیۆرییانه‌دایه.

گه‌ر به‌وێت نموونه‌یه‌کی ساده‌ی کلاسیك له‌م کێشه تیۆریکانه بهێنمه‌وه، ده‌توانم ئاماژه بکه‌م بۆ تێکهه‌ڵکێشکردنی دوو سیستمی فه‌لسه‌فی هێگێل و مارکس، که هه‌ر له یه‌که‌م پله‌کاندا رووبه‌رووی کێشه‌ی تیۆریك ده‌بێته‌وه. دیاره بیرمه‌ندانی هاوچه‌رخ لێره‌دا ده‌بن به دوو ده‌سته‌وه: هه‌ندێکیان وه‌ك کۆمه‌ڵناسه کلاسیکه‌کان یان ده‌روونناسه فرۆیدییه‌کان وه‌ڵامیان نه‌گه‌تیڤه و دژی ره‌ها تێکه‌ڵکارییه‌کی تیۆریکن، به‌ڵام خوێندنه‌وه‌ی به‌رهه‌می چه‌ند بیرمه‌ندێکی هاوسه‌رده‌م به‌و ئه‌نجامه‌مان ده‌گه‌یه‌نێت که ئه‌وان له‌گه‌ڵ ئه‌م تێکهه‌ڵکێشکردنه‌دان. هه‌ندێ تیۆری دارێژی وه‌کو لاکلاتۆ، موف، باتلێر، ژیژاك، جه‌یمسۆن، هیس، مه‌ککه‌یب، و ئاگامبێن هاوکات له هه‌ر دوو روانگه تیۆریکه‌کانی راست و چه‌پ، کۆمه‌ڵناسی و ده‌روونناسی، مارکسیزم و ده‌روونشیکاری، و یان هێگێل و مارکس که‌ڵك وه‌رده‌گرن بۆ خه‌ملاندنی روانگه تیۆریکه‌کانی خۆیان.

من پێم وایه که ته‌نانه‌ت ئه‌و بیرمه‌ندانه‌ی سه‌ره‌وه‌ش به‌شێوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ تەرکیزیان نه‌کردووه‌ته سه‌ر میکانیزمی پێوه‌ندیی نێوان زمان و ئایدیۆلۆجی. مه‌به‌ستم ئه‌وه‌یه باسکردن له میکانیزمی پێوه‌ندیی نێوان زمان و ئایدیۆلۆجی و سه‌رهه‌ڵدانی کێشه تیۆریکه‌کان له‌م پێوه‌ندییه‌دا هیچکات نه‌بووه‌ته پرسێکی ناوه‌ندی بۆ ئه‌وان. من روانگه‌که‌ی خۆم ده‌رباره‌ی پێوه‌ندیی زمان و ئایدیۆلۆجی به جۆرێك به درێژپێده‌ری تێزه‌کانی لاکلاتۆ داده‌نێم وه‌ك چۆن پێشم وایه- و که‌متر که‌سێك ئه‌وه‌شی

جۆرێك لە گۆڕانكاریی میتۆدۆلۆژیك دەبینین لەم ئاقارەدا، جۆرێك لە وەرچەرخان، ئەمجارەیان لە فەلسەفەی شیكارانەوە بەرەو نەریتی فەلسەفیی ئیدیالیزمی ئەڵمانی و بەتایبەت گرنگیدانی زیاتر بە هێگڵ. لێرەدا دەرەوشاوەترین ناو و كاریگەرترینیان ژاك لاكان-ە. لاكان بە خوێندنەوەی زمانناسیی بنەماییگەرایانەوە توانی گۆڕوتینێكی زۆر ببەخشێتە دەروونشیكاری. ئەو بە تێكەڵكردنی روانگەكانی فرۆید بۆ راڤەكاریی خەونەكان و تیۆرییەكانی زمانناسی گەورەی بنەماییخوازی رووسی، رۆمەن یاكوبسن، و پاشان بە پاڵپشتی فەلسەفەی هێگڵ و بیرۆكە هێگڵییەكان دەربارەی ئەریدیكەیی (otherness)و خود-هۆشیاری (self-consciousness) توانی تیۆرییەكی گشتگیر و دنیاداگر دەربارەی پێوەندیی نێوان زمان و ناخودئاگا، پێوەندیی نێوان زمان و ناسنامە و چۆنیەتی لێكۆڵینەوە لە شوناسی مرۆیی بەپێی زمانەكەی بخاتە روو.

گرنگایەتیی ئەو باسانەی سەرەوە كاتێ زیاتر بۆمان دەردەكەوێت كە ئاوڕێك لە پێوەندیی نێوان زمانی كوردی و چەند پرسێكی گرنگ بدەینەوە و هەندێ باس وەكو ئەمانەی خوارەوە بهێنینە ئاراوە:

زمانی كوردی و نووسین یان وەرگێڕانی دەقی فەلسەفی و تیۆریك.
زمانی كوردی و پرسی دەرهەستكاری/ بەرهەستكاری لەم زمانەدا.
زمانی كوردی و بەلاغیبوون.
زمانی كوردی و سروشتیبوون.
زمانی كوردی و بیركاریی ئاسایی.
زمانی كوردی و ناڕاستەوخۆیەتی.
زمانی كوردی و شێوازگەلی ئاركەیك، رۆژنامەنووسانە، بازرگانیانە.
زمانی كوردی لە ئامێرە دیجیتاڵەكاندا وەك تەلەفزیۆن و كۆمپیوتەر و مۆبایل.
زمانی زانستیی كوردی.
كێشەی لەحن لە زمانی كوردیدا.
پرسی زەینیبوون و بابەتیتی لە زمانی زانستی كوردیدا.

دیارە ئەم باسانە دەمانباتە نێو هەندێ باسی تر وەك كێشەی ساكارسازی و گشتیكردنەوە لە زمانی كوردیدا، وەك كێشەی پەراوێزسازی و رابردووخوازی لە زمانی

کوردیدا، وەك مەسەلەی ئایدیۆلۆجیك بوونی هەندێ شێواز و وشە و دەستەواژە لە زمانی کوردیدا، کە هەرکام لەم باسانە بۆ خۆیان بابەتی یەك سیمیناری جیان.

دیارە من لێرەدا تەنیا سەردێری باسەکانم درکاند و بۆ خۆیشم خەریکم هەڵەی زۆر نووسەری کورد و فارس دووبارە دەکەمەوە کە بە تەنیا ناوبردن لە کێشەکان پێیان وایە چارەسەریشیان کردووە. ئەوان بەداخەوە هەر تەنیا سەردێری هەواڵەکان دەڵێنەوە و ئیدی ئاگاداری ناوەڕۆکی هەواڵەکە نین و ئەمەش وا خەریکە دەبێتە جۆرێ پارادایمی رۆشنبیریی زاڵ لای ئێمە. بۆ نموونە، لە زۆر نووسینی کوردیدا چاوم بە مەسەلەی پێوەندیی نێوان زمان و ئایدیۆلۆجی کەوتووە کە نووسەرەکە تەنیا و تەنیا بەشێوەیەکی زۆر سادە و رووکەشییانە و بەبێ رەچاوکردنی یەکەم بنەواشەکانی نووسینێکی زانستی و بەبێ لێکۆڵینەوە لە پێناسە جیاجیاکانی ئایدیۆلۆجی و بەبێ سەرنجدان بە لێکۆڵینەوە تیۆریکەکان لەم ئاقارەدا و بەبێ خوێندنەوەی سەرچاوە یەکەم و سەرەکییەکان لەم بوارەدا، باسی لەو پێوەندییە کردووە، واتە ئاماژەدان بە کێشەکە بەبێ لێکۆڵینەوە لە کێشەکە، یان دووبارەکردنەوەی هەندێ قسە و وتە وەکو حوکمێك بەبێ شیکردنەوەیان. لەبەرئەوەی منیش ئەو هەڵەیە دووبارە نەکەمەوە دەتوانم لێرەدا تەنیا یەك نموونە یەك تۆز بە وردی باس بکەم کە ئەویش سڕینەوەی ئاکایەتی و سەربەخۆیی لە وشەکان لە هەندێ شێوازی نڤیساریی زمانی کوردیدا.

جەنابتان لە هەندێ وتاردا باسی لەناوچوونی سەربەخۆیی وشەتان کردووە لە زمانی کوردیدا، تکایە لەو بوارەوە باس بکەن؟

ئەم کارە جۆرێکە لە بەکارهێنانی بۆچوونی زمانناسیی مەعریفی بۆ شیکاریی ناسنامەی ئەو سووژەیەی بەو زمانە قسە دەکات. ئەمەش ئەو لقە زانستییەیە کە باس لە پێوەندیی نێوان زمان و جۆری مەعریفەی بەرهەمهێنراو دەکات لەو زمانەدا، یان هەندێ بیرۆکەی مەعریفیی تازە دەربارەی ئەو زمانە بەرهەم دەهێنێت کە پشتیان بە هەمان مۆرك و تایبەتمەندییەکانی زمان بەستووە. لێرەدا هەوڵ دەدەم بە کورتی باس لەم نموونەیە بکەم:

لە هەندێ شێوازی نڤیساریی زمانی کوردیدا زۆرجار سەربەخۆیی و مۆرکی ئاقانەی وشەکان لەناو دەچێت. ئەگەر بمەوێت نموونەیەکی هەرە سادەتان بۆ باس بکەم،

دەبێت بەشێوەیەکی وردەکارانە تەماشای چۆنییەتی نووسینی 'ئەم و ئەو' بکەین لە کوردیدا بە بەراورد لەگەڵ زمانەکانی تردا:

لە فارسیدا: این و ان.

لە ئینگلیزیدا: this and that

لە فەرەنسیدا: cette et cela

لە عەرەبیدا: هذة و تلك

بەڵام لە کوردیدا رۆژنامەنووسەکانمان دەنووسن: 'ئەم و ئەو'، یان 'ئەمونەو' لەجیاتی 'ئەم و ئەو'.

گەر سەرنجی ورد بدەین، ئەم دەستەواژەیە لە هەموو ئەو زمانانەی سەرەوە لە سێ وشە پێکهاتووە، کەچی لە کوردیدا بووە بە دوو وشە، یان تەنانەت هەندێ جار یەك وشە. واتە لێرەدا ئێمە سەربەخۆیی وشەی 'و'مان زەوتکردووە کە بۆ خۆی ئامرازی پێوەندییە و یەك وشەی سەربەخۆیە. تەنانەت هەندێ جار دەبینین کە بەم شێوەیە دەینووسن: ئەمونەو! هەمان ئەم شێوە نووسینە لە چەند نموونەیەکی تردا دەبینین، بۆ نموونە دەنووسرێت 'ماڵێکیتر' لە جیا تی 'ماڵێکی تر'. هەمان ئەم رەوشە لە نووسینی کرداری 'دا' دا دەبینرێت: 'من کتێبەکەم بە تۆدا' لە جیاتی 'من کتێبەکەم بە تۆ دا'.

بەڵام کێشەکە بەم ساکارییەی سەرەوە نییە و زۆر قووڵتە لەوەی بیری لێدەکەینەوە: ئایا ئەم لەناوبردنی سەربەخۆییە لە وشەدا ناگەڕێتەوە بۆ لەناوچوونی سەربەخۆیی لە زەینییەت و ناخودئاگای ئێمەدا؟ لێرەدا با لەوە گەڕێین کامیان هۆکار و کامیان هۆکردن و با تەنیا تۆزێ سەرنج بدەینە پێوەندیی نێوانیان، ئەو پێوەندییەی ئێمە بە هیچ شێوەیەك ئاوڕمان لێ نەداوەتەوە. ئایا ئەمە ناگەڕێتەوە بۆ لەناوچوونی تاکایەتی لە سیستمی فەرهەنگیی ئێمەدا؟ ئایا ئەو سیستمە فەرهەنگییەی تاکایەتی بەرهەم نەهێناوە لە رێنووسەکەشیدا بەر بە تاکایەتی ناگرێت؟ ئایا ئەم شێوە نووسینە، بەرهەمهێنانەوەی یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی زەینییەتی سووڕژەی کوردی نییە کە بریتییە لە نەبوونی تاکایەتی؟

ڕۆژنامەنووسێکی فەقیر کە لە نووسینگەی ڕۆژنامەیەك یان کەناڵێکی تەلەفزیۆنیدا دانیشتووە و خەریکی کاری ڕۆژانەیەتی، ئەم کارە بە بیرکردنەوە و تێڕامانەوە ئەنجام نادات، بەڵکو ئەم دیاردەیە بەشێوەی ناخودئاگا لە دەقەکەدا دەردەکەوێت. بۆ ئێمەمانانیش بندێڕەکان لە دێڕەکان گرنگترن، یان ئەو شتانەی کە دەق نایەوێت بیڵێت گرنگترن لەو شتانەی بە ئاشکرایی دەربڕاوون. واتە، لە ڕێگەی لێکۆڵینەوە لە خودی زمانەکەوە دەتوانین لە ناسنامە و جۆری سابجێکتیڤیتی سووژەکە تێبگەین.

لە لایەکی ترەوە، کە لەجیاتی 'ئەم و ئەو' دەنووسین 'ئەمو ئەو' یان 'ئەمو ئەو' یان 'ئەمونەو'، ئەمە فەرزکردنی زمانی ئاخافتنە بەسەر زمانی نووسیندا. بە واتایەکی تر، لێرەدا ئەمە گرنگ نییە کە سنووری نێوان ئەم دوو جۆرە زمانە تێکشکاوە، بەڵکو گرنگ ئەوەیە کە ئەمە زمانی ئاخافتنە کە بەسەر زمانی نووسیندا زاڵ بووە. ئەمەش ئەوە دەردەخات کە شتەکان لای ئێمە ڕێك پێچەوانە بوونەتەوە: لەجیاتی ئەوەی ئێمە خاوەنی زمانێکی زانستیی نووسراو و یەکگرتوو و پاراو بین و لەم زمانە کەڵك وەربگرین بۆ ڕێکوپێککردنی زمانی بەڵگاندنەکانمان و سەر و سامان بەخشین بە جۆری مشتومڕە زارەکییە سیاسی و ئایینی و فەرهەنگییەکانمان و بردنە سەری ئاستی ئەو مشتومڕانە لە باری کەلامی و زانستییەوە، ڕەوتەکە یەکسەر پێچەوانە بووەتەوە، نەك هەر ئەو کارەمان نەکردووە، بەڵکو زمانی نووسینەکەشمان ڕێك لەسەر و بەپێی بنەمای زمانی ئاخافتنەکەمان داڕشتووە و تایبەتکردووە کە شێوازێکی ناعەقڵانی و نازانستیی زمانە.

بێجگە لەمانەش، ئەوانەی ئاگاداری بیرۆکەکانی قوتابخانەی پاش بنەماییخوازیی دێریدان، دەزانن کە یەکێك لە دەرئەنجامە هەرە گرنگەکانی ئەو تیۆرییە دنیاداگر و سەردەمسازە ئەوە بوو کە ئەوەی خستە ڕوو کە فەرهەنگی ڕۆژئاوایی لە ڕابردوودا بەردەوام گوتە و ئاخافتنی فەرز کردووە بەسەر نووسیندا، ئەمەش یەکێك بووە لە هۆکارەکانی پەرەنەسەندنی ئەو شارستانییەتە بۆ ماوەیەکی زۆری یەك هەزار و پێنجسەد ساڵە. باشترین نموونەی بایەخدان بە ئاخافتن لەچاو نووسیندا شێوە بۆچوونی سوقرات و مەسیح بوو کە گرنگییان دەدایە ئاخافتن، نەك نووسین. ئەمە ئەفلاتوون بوو قسەکانی سوقراتی نووسی و هەمان کار ئەو چوار حەوارییە ناسراوە بۆ مەسیح

کردیان. گەر دێریدا دەربارەی فەرهەنگ و شارستانیێتی ڕۆژئاوا وا دەڵێت، کەواتە ئێمەی کورد دەربارەی فەرهەنگ و شارستانیێتی خۆمان بڵێین چی کە هاتووین و زمانی نووسینەکەشمان هەر بەپێی شێوەی ئاخافتنەکەمان نووسیوەتەوە؟

هەر بە هەمان شێوە با نموونەیەکی تر بهێنینەوە: تاکو ئێستا نەمانبینیوە لە ڕۆژنامە یان کتێبێکی ئینگلیزیدا لەبەر کەمیی مەودا دوو وشە پێکەوە بلکێندرێن و گەر وشەیەك بکەوێتە کۆتایی دێڕەکەوە و مەوداکەش کەم بێت، ئەوا وەکو یاسایەکی ڕێنووسییانە لە هێڵێك بەناوی 'هایفێن' کەڵك وەردەگیردرێت و درێژەی وشە دەکەوێتە دێڕی دواییەوە. لە چاپەمەنییە کوردییەکاندا و بەتایبەت لە ڕۆژنامەکاندا، گەر حاڵەتی وا ڕوویدات، یان دوو وشەکە پێکەوە دەلکێنرێن یان مەودایەکی زۆر بە سپەیس لەنێوان وشەکاندا دروست دەکەن بۆئەوەی سەرجەمی وشەی دووەم بکەوێتە دێڕی دواییەوە. هەموو ئەم فرۆفێڵانەش لەبەر ئەوەیە کە چوارچێوەی گشتیی ئەو ستوونە، یان ئەو چوارگۆشەیەی بابەتەکەی تێدا دانراوە تێك نەچێت. ئایا ئەمە نموونەی قوربانیکردنی تاك نییە لە بەرامبەر کۆدا؟ ئایا ئەمە لەناوبردنی پاژ نییە لە بەرامبەر گشتدا؟ لێرەدا تاکەکە هەمان وشەکەیە و کۆکە کۆی ئەو چوارگۆشەیەیە کە کۆی بابەتەکەی تێدا دانراوە. ئایا ئەمە ناگەڕێتەوە بۆئەوەی کە سابجێکتیڤیتییە پێکهێنەرەکانی ناسنامەی ئێمە بەردەوام تاکیان لەبەردەم کۆدا قوربانی کردووە؟

لە ئەلفوبێی لاتینیدا هەر پیتە و سەربەخۆیە و هەربۆیەش گرافیستەکان دەتوانن گەلەك نوێکاری و دیزانی تازە لە وشەکان دروست بکەن، بۆ نموونە، کۆمەڵێ بار لە بەریتانیا هەن بە ناوی (amBer rooms)، گەر سەرنج بدەین تێدەگەین کە لەم لۆگۆیەدا پیتی (B) بە کاپیتاڵ نووسراوە، کەچی پیتەکانی تر بە سمۆڵ، ئەم تایبەتمەندییە لە زماندا دەستی نەخشەسازەکان ئاوەڵا دەکات لەپێناو نوێکاریی لۆگۆی تازە بۆ مارکە بازرگانییەکان و ئەو لۆگەیەی سەرەوە بووەتە مارکی بازارگانیی ئەو بارانە. گەر بمەوێت لە ئێران نموونەیەك بهێنمەوە، پێموایە یەکەم جار بەشێوەیەکی بەربڵاو ئەم کارە لە لۆگۆی ڕۆژنامەی همشهری-دا کرا. گەر ئێوە لۆگۆی ڕۆژنامەی هەمشەهری بهێننە بەرچاو، تێدەگەن کە ڕەنگە بۆ یەکەم جار بووبێت ئێرانییەکان بە زەقی سەرنجیان بۆ لای سەربەخۆیی پیتەکان ڕاکێشرابێت، چونکە لەم لۆگۆیەدا چەند هێڵێکی ئەستوونی پیتەکانی وشەی همشهری لێکدی جیا دەکەنەوە. لەم

ساتەوەختەدایە کە نەك هەر وشەکان، بەڵکو پیتەکانیش دەبنە خاوەنی سەربەخۆیی و تاکایەتی و هەر کامەیان دەبنە خاوەنی شکڵ و سیمایەکی سەربەخۆ.

رەنگە بڵێین ئەمانەی سەرەوە هەموویان پێوەندییان بە رێنووس و شێوەی نووسینی پیت و وشەکانەوەیە و خودی زمانەکە وا نییە، یان ئەمە پێوەندی بە هونەری دیزاین و نەخشەسازی و دارشتنی لاپەڕەکانەوە هەیە، نەك بە خودی زمانەکەوە، کەواتە، لێرەدا دەبێت نموونەیەکی تری لەناوچوونی سەربەخۆیی وشە ئەم جارەیان لە زمانی کوردیدا بهێنمەوە:

لە زمانی کوردیدا کۆمەڵێك وشە و زاراوە هەن کە بە پەیڕەوی لە یەکێك لە ڕێساکانی دووپاتەسازی (reduplication) دروست دەکرێن. ڕاستە کە ئەم جۆرە زاراوانە لە زمانێکی وەك فارسیشدا هەن (وەك پنجرە منجرە)، بەڵام ئەم ڕێسایە لە کوردیدا زیاتر لەڕێگەی پێکەوەنووسانی دوو وشەی سەربەخۆوە ساز دەکرێت. ئەم زاراوانە لە کوردیدا زۆرن و من بەشێکی زۆرم لێ کۆکردوونەتەوە کە زیاتر لە سێسەد دانەن، وەك:

کاروبار، شاخوداخ، ماڵومناڵ، جاروبار، تاووتاو، دەموچاو، هاتوهاوار، قیژوقڕە، تاکوتەرا، پاروپێڕار، ماڵ ومناڵ، سەروبەر، گیروگرفت، تەنگ و چەڵەمە، کۆسپ و تەگەرە، کەلوپەل، شتومەك، قاتوقڕ، خاك وخۆڵ، هەراوهوریا، لێرەولەوێ، ئانوسات، کاتوسات، ڕێکوپێك، خەستوخۆڵ، تارومار، خواروخێچ، گێلوویل، گێلوگەوج، پانوپۆڕ، لارولوێر، سووروسۆر، سپیاوسووراو، تاخوداخ، لەنجەولار، فیکوفاك، پلەوپایە، جێگەوپێگە، و هتد.

گەر تۆزێك لەم دەستەواژانە بکۆڵینەوە، بەم دەرئەنجامانەی خوارەوە دەگەین:

١- ئەم زاراوانە هەندێکیان ناوەدەنگن (onomatopoeia)، کە ژمارەی یەکجار زۆری ئەم جۆرە وشانە لە زمانی کوردیدا نیشاندەری سروشتیبوون و پێشمودێرنبوونی ئەم زمانەیە (ئەمەش بۆخۆی سەردێڕی باسێکی ترە کە ئێستا ئاماژەی بۆ ناکەم).

٢- لەم وشانەوە هەندێ وشەی تریش دروست بوون، کە ئەم خاڵە ئەوە دەگەیەنێت کە ئەم ڕێسا و تایبەتمەندییە لە بەرەوپێداندا بووە، ئەگەرچی لە دەوڵەمەندترکردنی

زمانی کوردی لە رووی ژمارەی وشەکانەوە سوودبەخش بووە، بەڵام لە هەمان کاتیشدا رێگر بووە لەبەردەم بەتایبەتکردنەوە و بەتاککردنەوە و لە ئەنجامدا بە زانستیکردنەوەی زمانی کوردی، واتە، بۆ نموونە، ماڵ و منداڵ نەك ماڵە و نەك منداڵ، بەڵام واتایەکی گشتیتری هەیە، هەر بە هەمان شێوەش، سەروسامان نەك سەرە و نەك سامان و لێرەدا تاکایەتی و تایبەتمەندێتی تاك لە هەردوو وشەکە سەندراوەتەوە و یەك یەکەی مانایی تازە دروستکراوە کە یەکەیەکی مانایی گشتییە.

٣- زۆربەی ئەم وشانە ناون و ئەم خاڵەش لەوەمان بۆ دەردەخات کە تەنانەت هەندێ ناو لە زمانی کوردیدا گشتین و لە دوو وشەی ترەوە دروستبوون. باشترین نموونە لێرەدا 'دەموچاو'-ە کە نەك دەمە و نەك چاو بەڵکو بە مانای 'چهرە' یان 'روخسار' بەکار دەبرێت.

٤- هەرچەند بەشێکیان ناوەڵکردارن، بەڵام بۆ ورد روانین لە چۆنییەتی کردارێك دیسانەوە لە کۆمەڵێ وشەی گشتی کەڵك وەرگیراوە.

٥- ئەمڕۆکە ئەم وشانە پێکەوە دەنووسرێن، وەك ئەوەی لەجیاتی ماڵ و حاڵ دەنووسرێت ماڵوحاڵ.

٦- راستە هەندێکیان یان لە بنەڕەتدا فارسین و یان لە فارسیشدا بەکار دەهێنرێن، بەڵام رێژەی بەکارهێنانیان لە کوردیدا یەکجار زۆرترە لە فارسی.

٧- ئەم وشانە دوو دەستەن: یان هەردوو وشەکە مانادارن یان تەنیا یەکێکیان مانای هەیە. دەستەی یەکەم، وەك: دەرووپشت، دەستەی دووەم وەك: فرتوفێڵ.

٨- لە ئەدەبی کلاسیکی کوردیدا و بەتایبەت لە کلاسیزمی کرمانجیی ناوەڕاستدا رادەی بەکارهێنانی ئەو وشانە کەمترە، کەچی لە فۆلکلۆری کوردیدا و لە ئەدەبی کلاسیکی گۆرانیدا زۆرن.

٩- کاتێ زیاتر دەوری ئەم وشانەمان بۆ دەردەکەوێت کە بزانین ژمارەیان زیاتر لە ٣٠٠ دانەیە و هەر هەموشیان بە گوێی خەڵك ئاشنان و رۆژانە و بەلێشاو لەلایەن هەموو کەسێکەوە و لە هەموو کەناڵە بینراو و بیستراو و ئینتەرنێتییەکانیشدا بەکار دەهێنرێن.

پاش ئەو دەرئەنجامگیرییانەی سەرەوە، ئێستا دەبێت باسوخواسیان لەسەر بکەین: ئایا ژمارەی یەکجار زۆری ئەم وشانە لە زمانی کوردیدا و رێژەی زۆری بەکارهێنانیان

دیسانەوە جارێکی تر سەلمێنەری ئەو راستییە نین کە زمانی کوردی بەر بە تاکایەتیی وشەکان دەگرێت؟ کە دەڵێین شاخوداخ، ئەوا لە جیاتی دوو وشە یان دوو چەمك یان دوو وێنە تەنیا یەك چەمکمان بۆ سازبووە و ئەم چەمکە تازەیەش نەك شاخە و نەك داخ و تەنیا شاخوداخە. لێرەدا وشەی دووەم، واتە داخ بە تەواوەتی ماناکەی خۆی لێرەدا لەدەست داوە. هەر بە هەمان شێوە کە دەڵێین شتومەك ئەمە وشە دوانییەکەیە کە لە جێگەی یەك وشەدا دانیشتووە و گەر لێکیان جودا بکەینەوە، هیچکامیان مانای وشەکەیان نییە. واتە قوربانیکردنی دوو وشەی سەربەخۆ بە مەبەستی سازکردنی یەك وشە، هەرچەندە وشەی دووەم واتە 'مەك' خاوەن مانا نییە. مەك پاشگریش نییە کە بتوانین یاسایەکی بۆ بدۆزینەوە. ئایا ئەمە جۆرێك نییە لە گشتی کردنەوەیەکی ناڕێسامەند؟ واتە جۆرێك نییە لە بە یەك یەکەی مانایی دانانی دوو یەکەی مانایی سەربەخۆ؟ ئێمە رۆژانە خەریکی بەکارهێنانی ئەو جۆرە وشانەین بەبێ ئەوەی بزانین کە ئەم وشانە زەینییەتی گشتیسازانەمان بۆ بەرهەم دەهێننەوە، بەبێ ئەوەی بزانین ئەم وشانە بەر بە تایبەتیبوون دەگرن. دیارە تایبەتیبوون و پاژنواڕین یەکەم پێشمەرجی نیگای فەلسەفییە، کەچی ئەم وشانە رەهەندێکی تەواو گشتی و بەتاڵ لە تایبەتیبوون دەدەنە دەقە کوردییەکان. لە بەکارهێنانی ئەم جۆرە وشانەدا لە دەقێکی زانستیدا بەبێ ئەوەی بزانین یەکەم مەرجی نووسینی زانستی یان فەلسەفیمان رەچاو نەکردووە، کە ئەویش 'دەقیق' بوونە.

لێرەدا با نموونەیەکی تر لە هەمان بابەت، واتە لە پرسی لەناوچوونی سەربەخۆیی وشەکان، بهێنمەوە: من ناوم بەختیار سەجادی-یە، نەك بەختیاری سەجادی. واتە، لەکاتێکدا هەموان خاوەنی ناوێکی بچووکی سەربەخۆ و ناوێکی خێزانیی سەربەخۆن، لە نووسینی کوردیدا 'ی' دەلکێندرێت بە ناوی بچووکی منەوە و بەختیارەکە دەبێتە بەختیاری! هەڵبەت ئەمە لە ئاخافتنی فارسیشدا هەر وایە، بەڵام لە فارسیدا نانووسرێت و هەر تەنیا دەبێژرێت. لەوانەیە خێرا بپرسین کە لەناو کوردانی باشووردا کە ناوی کەسەکان سولاسین ئەم تایبەتمەندییە نابیندرێت. واتە، بۆ نموونە، ئەوان دەڵێین و دەنووسن 'ئەحمەد محەمەد ئیبراهیم'، بەڵام با لە بیرمان نەچێت کە هەر لە باشووردا و بەتایبەت لە کۆمەڵگا بچووکەکاندا و یان لەناو بازاڕدا دیسانەوە هەر ئەم

خەسڵەتە دەبینین وەك چۆن دەڵێن خولەی بەقاڵ، یان کاك ئەحمەدی شێخ، یان سەعەی چاولار. لێرەدا با هۆکاری ئەم مەسەلەیە تۆزێ روون بکەمەوە:

زمانی کوردی گەرچی وەك زۆر زمانی تر بەرهەمی کۆمەڵگایەکی پێش مۆدێرنە، بەڵام ئێستاش هەر تا رادەیەکی زۆر لەو قۆناغەدا ماوەتەوە. لەم جۆرە کۆمەڵگایانەدا بە حوکمی ئەوەی شارەکان زۆر بچووکن یان زۆربەی خەلکەکە لە گوندان دەژین هەموومان یەکتر دەناسن. واتە لە گونددا لەوانەیە بە من بڵێم بەختیاری کوڕی سەید ئەمینی کوڕی سەید بەها، واتە ئەو بەختیارەی ناوی مەعریفەیە و کەواتە دەیناسین. ئەم شێوە بارەی ناولێنان ئێستاش لە گوندەکانی کوردستاندا هەر ماوە وەك چۆن دەڵێن کەماڵی سەرتاس، حەمەی ئاغا، ساڵحی دەورێش کەریم. ئەمە ئەندێشەیەکی زۆر ساکارە گەر وا بزانین ئەم زیادکردنە تەنیا 'ی' ئیزافەیە، زیادکردنی 'ی' بەو ناوانە بۆ ئاماژەدانە بەو ناوەڵناوەی کەسەکەی پێدەناسرێتەوە، واتە دانانی دەلالەتی مەعریفە لەسەر ئەو ناوە، واتە هەم بێژەر و هەم بیسەرەکە کەسەکە دەناسن، بەڵام دەزانین کە ئەمڕۆژە لە شارە گەورەکانی کوردستاندا کەسەکان هەموان ناناسن. ئەم جۆرە زەینییەتە وا لە سووژەی کوردی دەکات گەر تەنانەت بیست ساڵیش لە ئەورووپا بژی لە وێبلاگەکەیدا و لە نووسینەکانیدا لەبری ئەوەی، بۆ نموونە، بنووسێت 'ئەحمەد محەمەدی' دەنووسێت 'ئەحمەدی محەمەدی'. ئەمە لەلایەکی تریشەوە دیسانەوە زاڵکردنی ئاخافتنە بەسەر نووسیندا کە لە سەرەوە دەرئەنجامە ئەرێنییەکانم باسکرد. ئەمەش جگە لەوەی سەربەخۆیی وشەکە لە ناوچووە، چونکە پیتێکی خراوەتە سەر کە هیچ پێوەندییەکی بە ناوەکەوە وەکو وشەیەکی سەربەخۆ نییە، ئەمەش جگە لەوەی هەر لەم رێگەیەوە هەوڵ دەدرێت وشەکانیش بلکێنرێن بە یەکەوە.

هەر ئەم بابەتە پێچەوانەکەشی راستە، واتە تەنانەت ئێستاش زۆر نووسەری کورد 'ی' زیادە ئاخانە سەر ناوەکە، بۆیە کاتێ دەنووسن 'رۆژنامەنووسی ئازاد' ئێمە نازانین مەبەستیان پیشەی رۆژنامەنووسیی ئازادە، یان ئەو کەسەی کە رۆژنامەنووسێکی ئازادە، واتە، یەکەمین کار و مەبەستی نووسین کە تێگەیشتنە لێی، لێمان زەوت دەکرێت. ئەو نموونانە تێکەڵی و پێکەڵی رەوتی سەرهەڵدان و گەشەکردنی فیکریی ئێمە دەردەخات کە من ناوی دەنێم گەشەکردنی ناکامڵی ناهاوسەنگی ئاڵۆز.

دیسانەوە هەر دەربارەی بەر بە تاکایەتی گرتن لە نووسینی کوردیدا بڕوانە بۆ شێوەی بەکارهێنانی کاما لە کوردیدا کە وەك دەبینین سەربەخۆیی وشە دەخاتە مەترسییەوە: لە ئینگلیزیدا دەنووسن:

My car, house, and family

لە کوردیدا: سەیارەکەو، خانووەکەو، خانەوادەکەم

لێرەدا وشەی خانوو کە سەربەخۆیە و یەك یەکەیە و دەبێت لەنێوان دوو کۆمادا بێت، کەچی لای ئێمە ئامرازی پێوەندی 'و' دەخەنە سەری و سەربەخۆییەکەی لێ دەسێنرێتەوە.

نموونەیەکی تری هەر ئەم پرسە، واتە پرسی لەناوچوونی سەربەخۆیی وشە، بەکارهێنان و ریزکردنی چەندین وشەی هاومانایە لە یەك رستەدا. دیارە ئەمە لە زمانێکی وەك ئینگلیزیدا وەك هەڵەی گرامێری ناوی لێ دەبرێت، کەچی لە کوردیدا ئاساییە وەك ئەوەی چۆن دەڵێن:

بە ناوی خوای گەورە و مەزن.

ئەم تابلۆیە زۆر جوان و قەشەنگە.

ئەم بەرنامەیە باسی شتی نوێ و مۆدێرن دەکات.

دیسانەوە لێرەدا لەجیاتی یەك وشە لە چەندین وشە کەڵکمان وەرگرتووە کە هەموویان لەباری ماناییەوە یان هاوواتان یان زۆر لەیەك نزیکن، ئەمەش واتە لەناوبردنی دیقەت لە زماندا. ئەرێ بە راستی 'دەقیق' بوون کە یەکەم مەرجی زمانی زانستی و زمانی فەلسەفییە لە کوردیدا دەبێتە چی؟ ئەگەر هاوواتای 'ورد' یان 'رێکوپێك'ی بۆ دابنێین، دیسانەوە رووبەڕووی گرفت دەبینەوە. ئایا ئەو واژانەی کە لە زمانی زانستیدا، نەك هەر بەلێشاو بەکاردەبرێن، بەڵکو بۆخۆشیان پێشمەرجی نووسین و لێکۆڵینەوەن، لە زمانی کوردیدا هاوواتاکانیان چییە؟ ئێمە هێشتا نەمان توانیوە هاوواتایەکی پڕ بە پێست بۆ زاراوەی فرەدووبارە و هەروە گرنگی (argument) لە کوردیدا بدۆزینەوە یان دروستی بکەین.

نموونەیەکی تری هەر ئەم باسە ئەو ئاڵۆزییەیە لە تایپی کوردیدا کە گەلەك جاران ئەو زاراوانەی یەك وشەی سەربەخۆ و تاك پێکهاتوون جیادەکرێنەوە، کەچی رێك بە پێچەوانەوە ئەو دەستەواژانەی لە چەندین وشە پێکەێنراون دەلکێندرێن بەیەکەوە و

وەکو یەك وشەیان لێدێ: نموونەیەی یەکەم وەك 'دوو ساڵانە'، 'مێژوو نووسی'، 'بنەما خوازانە'، و نموونەی دووەم وەك 'لەتاران'، 'بەهێزی'، 'کەخۆر هەڵهات' و زۆر نموونەی تر.

ڕەنگە ئەم نموونانە بۆ خوێنەران ئاسایی و بێبایەخ بێنە بەرچاو، بەڵام کێشەکان کاتێ سەرهەڵدەدەن کە بیر لە دیجیتاڵیزەبوونی هەموو ئامێرەکانی دنیای ئیمڕۆ بکەینەوە کە بەو پێیە تەنیا کەم یان زیادکردنی یەك خاڵ دەتوانێت هەموو کارەکان تێکبدات، وەك لە فۆرمەکاندا، لە پاسپۆرت، لە زانکۆکاندا، یان لە مۆتۆرە ئینتەرنێتییەکانی گەڕاندا، یان لە تینك تانکە ئانلاینەکاندا، یان لە بارکۆدی سەر کەلوپەلەکانی نێو سوپەرمارکێتێك، یان لە جۆری نووسینی ناوەکەت لەسەر کرێدیت کارتەکەت، یان لە جۆری تایپی ناوی ئیمەیڵ یان ماڵپەڕەکەت. ئەوەی بەلای منەوە زۆر زۆر سەیرە ئەوەیە کە بەشێکی هەرە زۆری ئەو نووسەرە کوردانەی دانیشتووی ڕۆژئاوان هیچ شتێکیان دەربارەی ئەم پرسە لە زمانی کوردیدا نەدرکاندووە! زۆر ئاساییە نووسەرێکی کوردی دانیشتووی نیشتمان هەست بەو گرنگایەتییە نەکات، چونکە ژیان لای ئێمە تا ئێستاشی لەگەڵدا بێت دیجیتالیزە و ئیلیکترۆنیزە نەبووەتەوە، بەڵام ئایا لەناوبردنی ئاکایەتی و سەربەخۆیی وشەکان لە زمانی کوردیدا لەم پێناوەدا گەلەك گرفتمان بۆ دروست ناکات؟

لێرەدا دەبێت پەنجە بخەمە سەر دەوری دوو شەپۆلی گەورەی ڕۆشنبیریی کوردی لەم ئاڵۆزییەی ئێستای زمانی کوردی و دژخی لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردیدا. دەستەی یەکەم ئەوانە بوون کە لە شەست و هەفتاکانی سەدەی بیستەمدا و بەهۆی پێوەندیی ئەوسای عێراق و سۆڤیەت ڕوویان لە سۆڤیەت کرد بۆ خوێندن و لێکۆڵینەوە. ئەوەی ئاگاداری ڕەوتی بەرهەمهێنانی فیکر و فەلسەفە و تیۆریی دنیای هاوسەردەم بێت، باش دەزانێت کە پارادایمی زاڵ و ڕەسمی و حکومی لە سۆڤیەتی جاران بەتایبەتی لە ڕووی زانستە مرۆییەکانەوە زۆر پاشکەوتوو بوو و بەسەرهاتی فۆرماڵیستەکان و کەسانێکی وەك باختین و یاکوبسن باشترین نموونەن بۆ ئەم مەبەستە. ئەو پۆلە نووسەرە کوردەی ڕوویان لە سۆڤیەت کرد لەگەڵ خۆیان ئەو پارادایمە لێکۆڵینەوەییەیان بۆ بە دیاری هێنایەوە کە زیاتر گرنگی دەدایە ناوەڕۆك تاکو فۆرم. زیاتر گرنگی دەدایە ڕیالیزمی کۆمەڵایەتی تاکو بنەمای هونەری لە ئەدەب و هونەردا و دیارە لە ئەدەبدا بنەما و فۆرم لە وشە پێکهاتووە. ئەمە هەر پشتگوێخستنی ئاکایەتیی وشەکان و

گرنگیدان بە ناوەرۆکی گشتیی بەرهەمەکانی لێ نەکەوتەوە، بەڵکو، وەك دەزانن، زۆربەی هەرە زۆری ئەو کتێبانەی ئەوان لە رووسییەوە کردیان بە کوردی، مەبەستم ئەو بەرهەمانەی باسی زانستە مرۆییەکان دەکەن، ئێستا کەس نایانخوێنێتەوە، ئەمەش رووداوێکی شاز نییە، چونکە لە دنیای ئەمڕۆدا کەس ئەو جۆرە بەرهەمانە ناخوێنێتەوە. ئەو تێزە دکتۆرایانەی لە سۆڤیەتی جاراندا و لەلایەن کوردانەوە نووسراون، پەیڕەوییان لە پارادایمی جیهانی و زاڵی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە نەکردووە، هەر بۆیەش ئەمڕۆکە ژمارە تینك تانکە رووسییەکان لەچاو ئینگلیزییەکان یەکجار زۆر کەمە و پارادایمی زاڵی لێکۆڵینەوە رووسییەکانی ناوەڕاست و چارەکی سێیەمی سەدەی بیستەم بە تەواوی رووی لە داکشان کردووە. دیارە ئەو پێوەرە دنیاداگرانە (universal)کە لە تینك تانکە ئانلاینە ئینگلیزییەکاندا رەچاو دەکرێن، هی کەس نین و بەڵکو ئەمڕۆکە بوونەتە مولکی هەمووان و هەموانیش دەبێت لە لێکۆڵینەوەکانیاندا رەچاویان بکەن.

شەپۆلی دووەم تاقمێ لەو شاعیر و نووسەرە کوردانە بوون کە لە هەشتاکان و بە تایبەت لە نەوەدەکاندا روویان لە ناوەڕاست و باکووری ئەورووپا کرد. گەر بە وردی سەرنج بدەین، تێدەگین زۆربەی بیرمەندە دیارەکانی خودی ئەو وڵاتانە ئەمڕۆکە لە تینك تانکە ئینگلیزییەکاندا بەرهەمەکانیان بڵاو دەکەنەوە، کەچی نووسەر و رۆشنبیرانی ئێمە شێوەی زمانی و پارادایمی لێکۆڵینەوەیی ئەوانیان بۆ بە دیاری هێناین. باشترین نموونە لێرەدا جۆری تایبەتی رێنووسی کوردییە لە بەرهەمەکانی جەماعەتی گۆڤاری رەهەند. بۆ نموونە، وەك چۆن لە زمانی ئەڵمانیدا وشەکان درێژن و بە پێچەوانەی فەرەنسی و ئینگلیزی لە گەلەك پیت پێکهاتوون، ئەوا ئەوانیش ئەو هەوڵەیان بۆ زمانی کوردی دا و لەجیاتی 'وە پشت گوێ خستن' یان 'وە پشتگوێ خستن' دەیاننووسی 'وەپشتگوێخستن'. واتە، لێرەدا لە پڕێکدا وشە کوردییەکان تا دەهات درێژتر دەبوونەوە! دیسانەوە لەوانەیە هەر ئەم پرسە بێبایەخ بێتە بەرچاو، بەڵام ئایا گرنگیدانی زۆربەی نووسەران و توێژدرانی کورد بە فەلسەفەی قارەیی هۆی دووورکەوتنەوەی ئێمە نەبوو لە فەلسەفەی شیکارانی ئەنگلۆساکۆن؟ ئایا بیرتان لەوە کردووەتە بۆچی لەناو کورددا هێندە کتێب و وتار و ستوون و یاداشت لەسەر کەسێکی وەك نیچە نووسراوە، کەچی یەك لە سەدی ئەوە لەسەر کەسێکی وەك راسێل نەهاتووەتە بەرهەم. ئەو راسێل-ەی

باسی لە بیرکاری ئاسایی بوونی زمان دەکرد. دیسانەوە، ئایا ئەمە هۆکار نییە بۆ پانەگرتنی زانستی مەنتیق لە زمانی کوردیدا و ئایا هەر ئەمە نەبووەتە هۆکاری ئەو ئالۆزییە میتۆدۆلۆژیکییەی گوتاری رۆشنبیریی کوردی؟ ئەو رۆشنبیرییەی ئێستاش هەر ئەوە دەربارەی زمان دەڵێتەوە کە هەیدیگەر وتوویەتی و رەنگە فرەدووبارەترین رستەیەك بێت کە لە زمانی فەیلەسوفێکەوە کرابێت بە کوردی.

خاڵێکی گرنگ لەم باسەدا کە من چیدی زیاتر لە سەری ناڕۆم ئەوەیە کە هەر ئەم جۆرە بەکارهێنانەی زمان بۆ خۆی پاش ماوەیەك تایبەتمەندییەکی ئایدیۆلۆجیك دەگرێتە خۆی. واتە، نووسەرێکی تازەباو لەبری ئەوەی بنووسێ 'مـن و تـۆ' دەنووسێ 'منو تۆ' یان 'منوتۆ'. واتە لێرەدا ئەم شێوە بەکارهێنانەوەیە سەرەتا بەهۆی نەبوونی ئاکایەتی لە سابجێکتیڤیتیی مەدا بەشێوەیەکی ناخودئاگا هاتە بەرهەمهێنان، ئەمجارەیان و لە قۆناغێکی تردا دەگاتە قۆناغی بەرهەمهێنانەوەی ئایدیۆلۆجیك و ئەمجارەیان دەبێت وەکو رێسایەك وا بنووسرێت! ئەمەش وەك ئالتوسێر دەڵێت هەمان بەرهەمهێنانەوەی بارودۆخی بەرهەمهێنانە کە لە زمانی کوردیدا بەئاشکرا دەبینرێت:

The reproduction of the condition of production

لە وەها دۆخێکدا و بە مەبەستی گشتگیربوونەوەی ئەم رێسانە پێویستە چوار ترخم ئامادە بن کە بریتین لە ئایدیۆلۆجی، ئەنستیتۆ، گوتار، بەردەنگ. ئەم چوار ترخەش ئێستاکە ئامادەن و بەتایبەت گەر نووسەرەکەش ناودار بێت و هەموران بابەتەکە بخوێننەوە، ئیدی هەموران وەك یاسایەك تەماشای دەکەن. لەم حاڵەتدا بەردەنگ هێندە تەرکیز دەکاتە سەر پەیام و ناوەڕۆکی نووسینەکە کە ئیدی ئاگاداری ئەوەیە نییە سەرجەم لایەن و تایبەتمەندییەکانی تری ئەو نووسینە و تەنانەت ئەو پارادایمەی دەقەکە پەیوەستیەتی بەشێوەیەکی ناخودئاگا کاری تێدەکەن. ئەمەش واتە وەرگرتنەوەی ئایدیۆلۆجی بەبێ هیچ گرفتێك. لەم حاڵەتەدا ئیدی پرسیارەکان رووبەڕووی ئەو پارادایمە نابنەوە، بەڵکو تەنیا رووبەڕووی پەیام و ناوەڕۆکی دەقەکە دەبنەوە. لێرەدا بەسەرهاتی ئەم دەقە وەکو بەسەرهاتی رستەکەی هەیدیگەری لێدێ (سەیر لەوەدایە کە کەسەکان بە کوردی قسە دەکەن، بەڵام ئەم قسەیەی هەیدگەر بە فارسی دەڵێنەوە چما هەیدیگەر فارس بووە یان ئەمەی بە فارسی گوتووە. ئەم نموونەیە رێك وەك کاردانەوەی ئەو بێژەرەیە کە لە کاتی بەرنامەیەکی زیندووردا دەپژمێ و خێرا

دەڵێ 'عفوا' لەجیاتی 'ببوورن'. واتە هەر بە هەمان شێوە کە زمانی فارسی لە ناخودئاگای سووژەی کوردی لە ئێراندا جێگیر بووە هەر بە هەمان شێوەش زمانی عەرەبی لە ناخودئاگای سووژەی کوردی لە عێراق).

بەشێکی زۆری ئەو تایبەتمەندییانەی سەرەوە کە من وەکو رەهەند یان لایەنی ئایدیۆلۆجیکی شوناس و ناسنامەی سووژەی کوردی لە قەڵەمی دەدەم، لە ناخودئاگای ئێمەدا جێگیر بوونە و هەر جۆرە هەوڵدانێك بۆ رووبەڕووبوونەوەی ئەو ئایدیۆلۆجییانە واتە خۆ ئامادەکردن بۆ شەڕ لەگەڵ بەشێکی زۆر لەو پانتاییەی ناخودئاگای کوردی داگیرکردووە.

ئەمڕۆژە هەمووان باسی گرنگایەتیی زمان دەکەن، بەڵام هۆکارەکانی ئەم گرنگایەتییە باس ناکەن، بەڵام باس لەو روانگە تیۆریکانە ناکەن هەر کامیان بەشێوەیەکی جیا لەم پرسەیان کۆڵیوەتەوە. من ماندوو بووم هێندە ئەو قسەیەی هەیدیگەرم بیستووە دەربارەی زمان. لەم رۆژانەدا تەماشای بەرنامەیەکم دەکرد کە برادەرێك لە کۆنفرانسێکدا بە کوردی قسەی دەکرد و پاشان وتی هەیدیگەر دەڵێت زبان خانەی هستی است. سەیر لەوەدایە کە بە تەواوەتی دڵنیام لەوەی زۆربەی هەرە زۆری ئەو کەسانەی قسەکەی هەیدیگەر دووبارە دەکەنەوە، ئەو قسەیەیان لە نووسینێکی هەیدیگەردا نەدیتووە، یان سەرزارەکی بیستوویانە و یان لە نووسینێکدا خوێندوویانەتەوە کە نووسەرەکەش بۆخۆی وەك خوێنەرەکە ئەو قسەیەی لە نووسینەکەی هەیدیگەردا نەدۆزیوەتەوە. ئەو قسەیەی هەیدیگەر قەت پێوەندی بەو بابەتانەوە نییە کە برایان و خوشکانی ئازیزی رۆشنبیری ئێمە لەملاو لەولا دەیدرکێنن. ئەم قسەیەی هەیدیگەر چیزکێکی تری لە پشتە و قەت پێوەندی بەم باسانەوە نییە.

ئەو نموونانەی سەرەوە تەنیا و تەنیا بەشێکی بچووکن لە کۆسپەکانی بەردەم سازبوونی شێوازێکی زانستیی پاراو و رێکوپێك لە زمانی کوردیدا. دیارە باسکردن لە کۆسپەکانی تر و چارەسەرکردنیان پێویستی بە مەودا و ماوەی زۆرترە.

ئێوە پەرەسەندنی زمانی کوردی چۆن لێکدەدەنەوە؟

سەرجەم ئەو باسانەی سەرەوە دەمانبات بەرەو ئاقارێك کە پێی دەوترێت پەرەسەندنی زمان (Development of language)، من پێشتر لە چەند شوێنێکدا ئەم

باسەم هێناوەتە گۆڕێ، بەڵام بەشێوەیەکی راستەوخۆ ئەم باسەم لە پێشەکیی وەرگێڕانی کتێبەکەی باختین و لە بەشێکی کتێبی پارادایمی پەرەسەندنی کولتووریدا دەرکاندووە و چیدی لێرەدا پێویست بە دووبارەکردنەوەیان ناکات، بەڵام لێرەدا دەکرێت زیاتر قسەی لەسەر بکەین:

زۆر بە کورتی، دەکرێت زمان بخەینە دوو خانەوە: زمانی قسەکردن و زمانی نووسین. زمانی نووسین بۆ خۆی بەسەر چەندین لقی جیاجیادا دابەش دەکرێت وەك جۆرە جیاوازەکانی زمانی ئەدەبی، یان زمانی رۆژنامەنووسانە، زمانی ئارکەیك، زمانی زانستی، زمانی بەکارهاتوو لە ئامێرە دیجیتاڵەکاندا، زمانی ریکلامەکان و زمانی سەر تابلۆکان. کاتێ زمانێك پەرەیسەندووە کە لەم بەشە جیاوازانەدا نەشونمای کردبێت. زمانی کوردی لەم بەشانەدا بە تەواوی پەرەی نەسەندووە بەتایبەت لە بەشی زمانی زانستیدا.

بە بەراوردێکی خێرای زمانی کوردی لەگەڵ زمانی فارسی، یان ئینگلیزیدا، ئەوەمان بە سانایی بۆ دەردەکەوێت کە کوردی لە رووی ئاستی گەشەسەندنەوە رەوتێکی زۆر لاوازی پێواوە. بەراوردکردنێکی خێرای دەقە فەلسەفی و تیۆرییەکانی سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی سەدەی بیستەم لە کتێبخانەی فارسیدا ئەو راستییەمان بۆ دەخاتە بەرچاو کە زمانی فارسی لە سەدەی بیستەمدا بەشێوەیەکی دیار و تەنانەت سەیروسەمەرەش گۆڕانکاریی بەسەردا هاتووە. بۆ نموونە، گەر بەراوردێك بکەین لەنێوان زمانی بەکارهێنراو لە وەرگێڕانەکانی محەمەد عەلی فرووغی لە بەرهەمەکانی دێکارت لە سەرەتای سەدەی بیستەم و وەرگێڕانەکانی حەمید عەنایەت لە هێگێل لە ناوەڕاستی هەمان سەدە و وەرگێڕانەکانی حسێن بەشیریە لە توماس هابز و عەبدولکەریم رەشیدیان لە کانت و داریووش ئاشووری لە نیچە و موراد فەرهادپوور لە ئادۆرنۆ لە کۆتایی هەمان سەدە گەلەك خاڵی سەرنجراکێشمان دەست دەکەوێت.

جۆری وشەکان، بنەمای رستەکان، ژمارەی زاراوە نوێ و لاتینییەکان، یان زاراوە کۆن و عەرەبییەکان و هەروەها کورتی و درێژیی لاڕستەکان، شوێنی ئاوەڵکردارەکان، زیادکردن یان لابردنی ئاوەڵناوەکان و تەنانەت رەچاوکردنی خاڵبەندی و پەرەگرافبەندی لەم وەرگێڕانانەدا لێکدی بە تەواوی جیاوازن. ئەو وەرگێڕە ئاماژە بۆکراوانە توانیویانە تا رادەیەکی زۆر بەرچاو زمانی فارسی بەتایبەت لە رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ دەقە

فەلسەفی و تیۆریکەکانی ڕۆژئاوادا بخەملێنن و دەوری سەرەکی بگێڕن لە بەرەوپێشبردنی زمانی فارسی و ئامادەکردنی ئەو زمانە بۆ بەکارهێنان و لەخۆگرتن و پەرەپێدان و داهێنانی ئەندێشە و بیر و بیرۆکەی ڕەخنەیی و تیۆریك. ئەوان لەم ڕێگەیەدا تا ڕادەیەکی زۆر باش سەرکەوتوو بوون و زمانی فارسی لەم ڕووەوە گەلەك زیاتر و کاملتر و باشتر لە زمانی تورکی یان عەرەبی گەشەی سەندووە.

پرسی گەشەسەندنی زمان (development of language) یەکێکە لە بابەتە گرنگەکانی گوتاری ئاکادیمیکی هاوچەرخ. دەوری چارەنووسسازی زمان بەگشتی و کاریگەریی زمانناسیی پاش سوسووری لە بەشە جیاجیاکانی زانستە مرۆییەکان و سەرهەڵدانی ئەو لقوپۆپە زۆرەی زمانناسیی هاوچەرخ لە لایەکەوە و تایبەتمەندییە جەوهەری و شێوەییەکان و سیمای هەنووکەیی زمانی کوردی لەلایەکی ترەوە، ناچارمان دەکەن زیاتر و وردتر لە جاران سەرنج بدەینە پرسی گەشەسەندنی زمانی کوردی.

هەروەها ئەو گۆڕانکارییانەی لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە و بەهۆی سەرهەڵدانی ڕۆژنامەوانیی کوردییەوە بەسەر زمانی کوردیدا هاتووە تا دەگاتە زمانی نوێی شیعری گۆران و شاعیرانی دوایی و زمانی چیرۆکنووسیی نیوە سەدەی ڕابردوو و زمانی دەقە نووسراو و وەرگێڕدراوەکانی لێکۆڵینەوە جیاجیاکان و بەم دواییانەش زمانی بەکارهێنراو لە چاتی ئینتەرنێتی، یان پەیامۆکی مۆبایل و سەر شاشەی تەلەفزیۆنەکان دەلالەت لە جۆرێ گۆڕانکاری دەکەن لە زمانی کوردیدا. هەندێ لەم زمانانە و زۆرێك شێوازی تری بەکارهێنراو لە بەستێنە جیاجیاکاندا زۆربەی کاتەکان ڕووبەڕووی جۆرێ سەرسامی، درەنگ تێگەیشتن، چەوت تێگەیشتن یان هەر تێنەگەیشتن، یان هەستکردن بە دیاردەیەکی تازەمان دەکەنەوە. جیا لەمەش، دابڕانی زمانی نووسەران لە یەکتر و بەدیهاتنی جۆرێ پاشاگەردانی لە شێوەی بەکارهێنانی زاراوەکان لە نووسیندا و ساکارکردنەوەی بابەتەکان، کورتکردنەوەی ڕستەکان، لابردنی ئاوەڵکردار و پشتگوێخستنی ئاوەڵناوەکان و ڕەچاو نەکردنی دەوری ڕێزمانیی پاشگر و پێشگرەکانی زمانی کوردی و هەروەهاش وەفادار نەبوون بە شکڵ و شێوەی دەقەکان لە وەرگێڕانەکاندا بووەتە هۆی سڕینەوەی متمانە لە ژمارەیەکی زۆر لە نووسەر و وەرگێڕی کورد.

زۆرجار باسی زمانی زانستیی کوردی دەکرێت، بیر و رای ئێوە لەو بوارەدا چییە؟

زمانی کوردی لەبەر چەندین هۆکاری ئاشکرا، کە هەندێکیانم بەکورتی لەسەرەوە باسکرد، لە شێوازە جیاجیاکانی رۆژنامەنووسی و بەتایبەت لە شێوازی فەلسەفی و زانستیدا گەشەی نەکردووە. چارەسەر چییە؟ وەڵامەکە زۆر ئاسانە، بەڵام بەکردەوە دەرهێنانی زۆر سەختە: (of language Development)، واتە دەبێت زمانی کوردی پەرە بسێنێت.

لە پەرەسەندنی زمانی کوردیدا، پاش قسەکردن لەسەر کۆسپەکانی بەردەم پەرەسەندنی ئەم زمانە، پێویستە سەرەتا تیشک بخەینە سەر ئەو لایەن و تایبەتمەندییانەی زمانی کوردی وەکو خاڵی لاواز لەبەردەم پەرەسەندنیدا قوت دەبنەوە. کەواتە، کێشەکە هەر تەنیا بەوە چارەسەر ناکرێت کە، وەك چۆن زۆر کەس دەڵێن، دەست بکەینە وەرگێڕانی دەقە زانستییەکان. ئەو خاڵە لاوازانە بەشێکیان دەگەڕێنەوە بۆ ئاستی پەرەسەندنی زمانی کوردی کە زمانێکە تا ئێستاشی لەگەڵدا بێت لە هەندێ رووەوە بەشێوەیەکی پێشمزدێرن ماوەتەوە و هێشتا گەشەی نەکردووە، بەشێکیان دەگەڕێنەوە بۆ سروشتیبوونی ئەم زمانە، بەشێکیان پەیوەستن بە زاڵێتیی ئەدەبی بەلاغەتخوازی کلاسیکی کە گرنگی نادات بە پێناسەی وردەکارانەی چەمکەکان و تەنیا بەکاریان دەهێنێتەوە، بەڵام ئەوەی بە لای منەوە گرنگە لە لایەکەوە سەرنج نەدانی نووسەرانی کوردە بە بابەتی پەرەسەندنی زمان و لەلایەکی تریشەوە هاتنە ئارای ئەو خاڵە لاوازانەیە کە بەم دواییانە لە زمانی کوردیدا هاتوونەتە بەرهەم، ئەو خاڵانەی وەك پێشتر باسم کرد رەهەندێکی ئایدۆلۆجیکیشیان گرتووەتە خۆ.

سەیر لەوەدایە کە کاتێ نووسینی زۆر کەس دەخوێنمەوە، ئەو نووسینانەی بانگەشەی زانستیبوون دەکەن، زۆر بە ئاسانی دەبینم کە ئەو تایبەتمەندییانەی لە مۆرکی زانستیبوون دوورن دیسانەوە سەر لەنوێ لە هەمان دەقدا دووبارە بوونەتەوە. ئەم تایبەتمەندییانە زۆرن و لێرەشدا ناچارم ناوی هەندێکیان بهێنم و لەبەرئەوەی هەڵەی کەسانی تر دووبارە نەکەمەوە لانیکەم یەکێکیان تۆزێك بە وردی شی بکەمەوە، واتە سەردێڕی بەشێکی تر لە هەواڵەکان دەڵێمەوە، بەڵام تەنیا ئەوەی یەکەم شی دەکەمەوە. هەندێ لە سەردێڕەکان ئەمانەن:

زمانی کوردی و سروشتیبوون.

زمانی کوردی و بابەتیتی.

زمانی کوردی و پاژنوارین و خۆ دوورخستنەوە لە گشتی کردنەوە.

زمانی کوردی و ساکارسازی.

زمانی کوردی و پەراوێزسازی.

زمانی کوردی و نەزم.

زمانی کوردی و تاکایەتی.

زمانی کوردی و موجامەلە.

زانستی مۆدێرن لە رێنیسانس بەم لاوە (زیاتر بە بەیکن و دێکارت و پێش ئەوانیش بە گالیلە و کۆپەرنیك و پاش ئەوان بە نیوتۆن و پاسکاڵەوە) رووی لە گەشەکردن کرد و لە بنەڕەتدا هەوڵێك بوو بۆ دەسەڵات گرتن بەسەر سروشتدا، یان باشتر بڵێین هەوڵێك بوو بۆ دۆزینەوە و تێگەیشتن و لێکۆڵینەوەی یاسا سروشتییەکان. پاش ئەم قۆناغانە و لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم بەم لاشەوە شێوازی نووسین لە زانستە مرۆییەکاندا بەهۆی گرێدانیان بە فەلسەفەی هاوسەردەمەوە، بوونە خاوەنی رەهەندێکی پاژنوارانە، بە چەشنێك کە بەردەوام هەوڵیان داوە خۆیان لە گشتیکردنەوە و ساکارسازی دوورخەنەوە و لەجیاتی ئەمە، پێناسەی وردی رێکوپێك بۆ ئەو چەمکانە ئاراستە بکەن کە پێشتر بە ئاسانی لە دەقەکاندا دووبارە دەبوونەوە.

کەواتە، یەکەم هەنگاو لەم رەوتەدا، لە رەوتی پەرەسەندنی زمانی کوردیدا، بریتییە لە خۆ دوورخستنەوە لە بنەواشەی سروشتیتی لە زمانی کوردیدا. زمانی ئێمە بە نیسبەت ئیشارەت دان بە سروشت و دیاردە سروشتییەکانەوە و جۆرەکانی گوڵ و گیا و گیاندارەکانی تری نێو سروشت و ئامێرە کۆنەکانی جووتیاری و کشتوکاڵ کەم ناهێنێت. لە کوردستاندا و بەتایبەت لەم دوو سێ سەدەیەی رابردوودا و بەتایبەت لە سەدەگەلی هەژدە و نۆزدە چەندین میرنشین لەئارادا بوون. بە حوکمی نەبوونی شاری گەورە لەو میرنشینانەدا و کەواتە نەبوون یان کەمبوونی چینی مامناوەندیی و بە حوکمی ئەوەی زۆربەی خەڵکەکە لە گوندەکان یان شارۆچکەکاندا ژیاون، تا رادەیەکی

زۆر، ئاڵوگۆڕ و هاتوچۆ لەنێوان زۆربەی هەرە زۆری ئەندامانی ئەو کۆمەڵگایانەدا لەئارادا نەبوو. هەر لەبەر ئەم دوو هۆکارە، زمانی کوردی لەژێر دەسەڵاتی هەرکام لەو میرنشینانە یان ناوچە جوگرافیاییە جیاجیایانە بەشێوەیەکی جیا و بەدوور لە بەشەکانی تر زۆر بە هێمنی گەشەی کردووە. بەڕاستی دەوڵەمەندبوونی زمانی کوردی لەم رووە جێگەی سەرسوڕمانەوە. راستە هیچ کات دەسەڵاتێکی ناوەندی لە ئارادا نەبووە، ئەمانە بەیەکەوە ببەستێتەوە، بەڵام لەبەر ئەو هۆکارانەی سەرەوە ئەم زمانە لە هەندێ رووەوە وەك لە سەرەوە وتم پەرەی سەندووە و هەرکام لە دیالێکتیکەکان بۆ خۆیان قامووسێکی وشەیی جیاوازیان هەیە. تەنیا مەگەر شاعیرێکی کوردینووس بەهۆی خوێندنەوەی بەرهەمی شاعیرانی ناوچە کوردییەکانی تر یان بەتایبەتی بەهۆی سەفەر و گەڕانەوە توانیبێتی کەڵك لەو فەرهەنگە دەوڵەمەندە وەربگرێت و بازنەی وشەیی خۆی بەرفراوانتر بکاتەوە. دوو نموونەی هەڵکەوتوو لێرەدا کە توانیبێتیان لە قامووسی وشەیی ناوچەکانی تر سوود وەربگرن نالی و مەحوی-ن.

ئەم قامووسە زۆرتر بە وشە سروشتییەکانەوە خەملێنراوە یان ئەو وشانەی کاروباری رۆژانەی خەڵك بەڕێوە دەبەن. بەگشتی ئەم قامووسە جیاجیایانە زۆر بەدەگمەن هەڵگری وشە و دەستەواژەی زانستی یان هەڵگری بارێکی فەلسەفیی تایبەتن.

یەکێك لەو نموونانەی بە باشترین شێوە سروشتیبوونی زمان و زەینییەتی مە پیشان دەدا ناوی گۆڤارە کوردییەکانی ناوەڕاستی سەدەی بیستەمە. لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم بەملاوە تا ئەم دواییانە ناوی زۆربەی گۆڤارەکان و رۆژنامەکان لە دیارەدە، یان بەشێکی سروشتەوە وەرگیابوون وەك گەلاوێژ، شەفەق، گزنگ، ئاریەر، سیروان. ئەم دیاردەیە ئەمڕۆکە لە کۆمپانیای فڕۆکەوانیشدا رەنگی داوەتەوە وەك کۆمپانیای ئەزمەڕ، بەڵام لە قۆناغێکی تردا دەبینین ناوی گۆڤار و رۆژنامەکان دەگۆڕدرێت و ئەمجارەیان ناوەکان بەجۆرێك دەلالەت لە کردەوەی رامان و رەخنە دەکەن وەك رامان، هزر، رەهەند، پرسیار، دەق، رافە، بەڵام دیسانەوە رەهەندی ئایدیالیستی شوناسی ئێمە لە هەندێ ناوی تردا وەك ئاینده و سبەی رەنگ دەداتەوە. واتە، ئەم ناوە پڕ لە تێڕامانانە نەیانتوانیوە بەر بە ئایدیالیزمی ئامادە لە ناسنامەی ئێمەدا بگرن، یان لانیکەم لێی ورد ببنەوە.

بەڵگەیەکی ئاشکرا بۆ سروشتیبوونی زمانی کوردی ژمارەی یەکجار زۆری ناوە دەنگەکانە لە زمانی کوردیدا. وەك دەزانرێت ناوە دەنگ ئەو وشەیەیە کە دەنگی دیاردە یان ڕووداوێکی سروشتی دەنوێنێتەوە، وەك حیلاندان، بۆڵەبۆڵ، گیزەگیز و هتد. لێرەدا دەبێ تۆزێ زیاتر بابەتەکە شی بکەمەوە: ئەم تایبەتمەندییانەی زمانی کوردی بەپێچەوانەوە نەك هەر زمانی کوردییان دەوڵەمەند(!) نەکردووە، وەك چۆن بووەتە وێردی سەرزمانی هەژاریستەکانی لای ئێمە، بەڵکو بۆخۆشیان بوونەتە کۆسپ لەبەردەم گەشەکردنی زمانی کوردیدا، خودی ئەم بڕوایە کە زمانی کوردی زمانێکی دەوڵەمەندە، نەك هەر لە ڕووی زانستییەوە ڕاست نییە، بەڵکو بووەتە بڕوایەکی ئایدیۆلۆجیك، زاڵێتیی ئەم گوتارە ئایدیۆلۆجیکەش وای کردووە زۆر بەدەگمەن کەس بوێرێت باس لە خاڵە لاوازەکانی زمانی کوردی بکات. دیسانەوە زاڵێتیی ئەم گوتارە ئایدیۆلۆجیکە جۆرێك لە پارادایمی ڕۆشنبیریی نەریتەوانی پێکهێناوە، ئەو پارادایمەی کە دەبێتە دژکاری هەر جۆرە هەوڵێك کە بیەوێت ئەنجامگیرییەکی فەلسەفی لە تایبەتمەندییەکانی ئەو پارادایمە بگرێ.

بە کورتی، چ لە زمانی خەڵکی ئاساییدا و چ لە بەرهەمی شاعیرانی کورددا و بەتایبەت لەو قوتابخانەیەی بە ڕۆمانتیسیزم یان ئەردەڵانی- گۆرانی و هەروەهاش لە ڕۆمانتیسیزمی نوێ یان بەرهەمی گۆراندا، سروشتیبوون بووەتە بەشێك لە ناسنامەی سووژەی کوردی. شیعری مەولەوی کورد و گۆران باشترین نموونەن بۆ دەستنیشانکردنی لایەنی سروشتیبوونی زمانی کوردی. ئەمە خاڵی لاواز نییە، بەڵام کێشەکە لەوەدایە کە لایەنەکانی تری زمانی کوردی گەشەی نەسەندووە. هەر بۆیە چەندین جار وتوومە کە زمانی مەسعوود محەمەد بۆ ئێمە لە زمانی هاوڕێکانی وەك هەژار و هێمن و گۆران گەلەك سوودمەندترە. ئەگەر زمانی هەژار و هێمن و گۆران دەتوانن گەلەك سوودمەند بن بۆ ڕۆماننووس یان شاعیرێك، ئەوا زمانی مەسعود محەمەد دەتوانێت وەکو دەستپێك یان ڕێپیشاندەرێك بێ بۆ ئەو کەسانەی دەیانەوێت پەخشانی زانستی بنووسن، هەرچەندە زۆر زاراوە و چەمك هەن کە مەسعوود محەمەد هەر ئاماژەی بۆ نەکردوون.

سروشتیبوون کە بووەتە لایەنێك لە ناسنامەی ئێمەی کورد (بەتایبەت بەهۆی تێپەڕ نەبوون بەناو هەردوو پرۆسەی مۆدێرنیتە و مۆدێرنیزاسیۆندا) لە زمانەکەشماندا ڕەنگیداوەتەوە، بەڵام خاڵی هەرە گرنگ ئەوەیە کە ئەم تایبەتمەندییە لە نووسینی

زانستیی کوردیشدا ڕەنگیداوەتەوە و نووسەران ئەو ڕەهەند و تۆخم و تایبەتمەندییە سروشتییانە دیسانەوە لە بەرهەمەکانیاندا، بەشێوەیەکی ناخودئاگا، واتە بەبێ ئەوەی بۆخۆیان ئاگایان لێ بێت، دووبارە دەکەنەوە. ئایا سروشتیبوون لە زماندا سەر لەنوێ ڕەهەندێکی سروشتی لە سابجێکتیڤیتیی ئێمەدا بەرهەم ناهێنێتەوە؟ کە زمانەکەت سروشتی و خۆماڵیانە بوو، واتە ئەوەی کە لە پارادایمی جیهانیی زمانی زانستی دوور دەکەوێتەوە. لێرەدا ئەم باسە، واتە، باسی سروشتیبوونی زمانی کوردی، درێژە پێنادەم و خوێنەر دەتوانێت لەم بارەیەوە ئەو وتارەی من بخوێنێتەوە کە لەسەر هۆکارەکان و تایبەتمەندییەکان و دەرئەنجامەکانی سروشتیبوونی زمانی کوردی لە سونەتی ئەدەبیی گۆرانی ئەدەبی کوردیدا نووسیومە و لەوێ کۆمەڵێ باسی ترم درکاندووە وەك پێناسە و دەوری سروشت لە سۆفیگەریدا و بیرۆکەی یەکێتیبوون لە سۆفیگەریدا و پێوەندی بە لایەنی سروشتیبوونی زمانی کوردییەوە بە سەرنجدان بەو خاڵەی زۆربەی شاعیرە کلاسیکە کوردەکان بەجۆرێك لە جۆرەکان پێوەندییان بە سۆفییەتەوە هەبووە.

بەڵام، ئەگەر بمەوێت چەند نموونەیەکی ئەمڕۆژی بهێنمەوە، دەبێت باس لەو نموونانە بکەم کە بە تەواوی دەرخەری شوناسی سروشتی و پێشمۆدێرن و سونەتیی سووژەی کوردین و هەر ئەمەش بووەتە هۆی بەرهەمهێنانەوەی لایەنی ناعەقڵانی و نابیرکارانە و ئاڵۆزیی زۆرێك لە سابجێکتیڤیتییەکانی ئامادە لە شوناسی سووژەی کوردیدا. لێرەدا هەوڵ دەدەم چەند نموونەیەك لە تایبەتمەندیی زمانی کوردی بهێنمەوە، یان ڕاستتر وایە بڵێم چەند نموونەیەك لە بەکارهێنانی زمانی کوردی:

١- لە ڕووبەرگی زۆر کتێبدا ڕستەگەلێکی هاوشێوەی ئەمەی خوارەوە دەبینین:
(حەمەی مەلاکەریم) کۆی کردووەتەوە و پێشەکی بۆ نووسیوە و پەراوێزی بۆ داناوە.

٢- لە ڕێستورانتەکاندا و لە مانگی ڕەمەزاندا ئەم جۆرە ڕستانە دەخوێنینەوە:
لە مانگی موبارەکی ڕەمەزاندا ئاشی گەرم بۆ بەربانگی بەڕۆژووە ئازیزەکان هەموو ئێوارەیەك ئامادەیە.

٣- ئەم جۆرە ڕستانە لەسەر کەناڵە ئاسمانییەکان دەبینین و دەبیستین:

ئەم بەرنامەیە لەسەر شاشە خنجیلانەکەی کوردسات هەموو شەوانی هەینی ببینە.

ئەو سێ نموونە جیاوازەی سەرەوە لە یەك زەینییەتەوە سەرچاوەیان گرتووە. گەر دیقەت بدەین تێدەگەین کە رستەکان لە هەرسێ نموونەکەدا زۆر درێژ و خۆماڵییانەن و بە تەواوەتی زاڵێتی ئاخافتنیان بەسەرەوە دیارە. ئەم رستانە مۆرکێکی خۆماڵییانە و پێشمودێرن و سروشتییان پێوە دیارە و گەر بمانەوێت هاوشێوەکانیان لە زمانگەلی ئینگلیزی یان فەرەنسیدا و تەنانەت بەم دواییانەش لە زمانی فارسیدا بدۆزینەوە، ئەوا رووبەرووی هەندێ رستە یان دەستەواژەی کورت و بابەتییانە و تەنانەت میکانیکیش دەبینەوە وەك ئەوەی لەجیاتی نموونەی دووەم تەنیا بنووسین 'ئاشی گەرم'. خاڵی سەیرتر ئەوەیە کە هەر ئەم جۆرە زمانە لە ریکلامە بازرگانییەکانی ئێستادا دووبارە دەبێتەوە، ئەمەش بە تەواوی دژ بە رێساکانی چۆنییەتیی بەکارهێنانی زمانە لە ریکلامەدا، چونکە وەك دەزانرێت زمان لە ریکلامدا خاوەن شێوازێکی تایبەتە کە کورتی یەکەم مەرجیەتی.

گەر بمەوێت تیشکی زیاتر بخەمە سەر هەندێکی تر لەو تایبەتمەندییە دەستکرد و ئایدیۆلۆجیکانەی لە زمانی کوردیدا و لەبەر هۆکاری ئاشکرا بوونەتە خاوەنی قورساییەکی یەکجار زۆر و هەموشیان بە تەواوەتی لەگەڵ رێساکانی زمانێکی زانستیدا ناتەبان، دەبێت کورتە ئاماژەیەك بۆ ئەم نموونانە بکەین:

١- بەکارهێنانی لە رادەبەدەری دەستەواژەی 'هەرە هەرە' لەجیاتی 'یەکێ لە هەرە'، وەك:

شاعیرێکی هەرە هەرە گەورەی کورد.

کارەساتێکی هەرە دڵتەزێن.

فیلمێکی هەرە هەرە خۆش.

گەر بە وردی سەیرکەین، تێدەگەین کە ئەو کوردانەی ئینگلیزییەکی کرچوکاڵ دەزانن، لە قسەکردن بە زمانی ئینگلیزی یەکجار زۆر کەڵك لەم جۆرە دەستەواژانە وەردەگرن و لایەنی بەرامبەریش، بەتایبەت گەر رۆژئاوایی بێت، خێرا لەو رەهاگەرییە

تێدەگات کە لە قسەکەی ئەم ئاخێوەرە کوردەدایە. ئەم جۆرە دەستەواژانە لەو کوردانەی ئینگلیزییەکی باش نازانن زۆر دەردەکەون:

The mos famoust...the most important...the most beautiful...the greatest..

لە زمانی زانستیی ئینگلیزیدا بەدەگمەن لەو دەستەواژانەی سەرەوە کەلك وەردەگیردرێت، چونکە یەکەم ئەوەی کە ئەم جۆرە رستانە راست نین و لەوانەیە شاعیرێکی تر 'هەرە هەرە' گەورە بێت، نەك ئەوەی بەرباس، دووەم ئەوەی کە ئەم جۆرە نووسینە جۆرێك لە ئەبسولوتیزمی (absolutism) پێوە دیارە، واتە، کە تۆ ئەم دەستەواژەیەت بۆ کەس یان دیاردە یان شتێك بەکارهێنا، ئیدی بەو مانایەیە کە تۆ کەسەکانی تر یان دیاردەکانی تر یان شتەکانی تر بە هەرەهەرە گەورە و دڵتەزێن نازانیت. ئەمە یەکێکە لەو نموونانەی پیشاندەری ئەبسولوتیزمە لە زماندا، ئەو ئەبسولوتیزمەی لە سابجێکتیڤیتیی سروشدا بوونی هەیە. ئەمە زۆر گرنگە کە ئێمە دەبێت بەردەوام ئەوەمان لەیاد بێت کە ئەزمی زمان لەراستیدا ئەزمی کۆمەڵگا و ئەزمی فەرهەنگ دیاری دەکات. واتە ئەم جۆرە ئەبسولوتیزمە لە زماندا هەم ئەبسولوتیزم لە فەرهەنگدا بەرهەم دەهێنێت و هەم دەربڕی ئەبسولتیزمی نێو ئەو فەرهەنگەیە:

order of language ► order of culture ► order of society

٢- نموونەیەکی تر، دووبارەکردنەوەی کردارەکانە لەپەل رستەدا، وەك:

"باسکردن لەم دیاردەیە باسکردنە لە..."

"ئاماژەکردن بەم بابەتە ئاماژەکردنە بە..."

"رۆچوونە نێو ئەم باسە رۆچوونە بە نێو..."

هەڵەیە گەر بڵێین ئەمە تەنیا دووبارەکردنەوەیەکی بیاکارە، بەڵکو ریشەکەی دەگەرێتەوە بۆ نەبوونی وردبینی لە هەڵبژاردنی وشە و واتە وردبینی لە تێفکرین و نواریندا. ئەمەش واتە یەکەم رەنگدانەوەی زینییەتی گشتیکردنەوە لە زماندا. گەر

هەر یەك لەم رستانە بكەین بە ئینگلیزی، ئەوا لەو زمانەدا وەكو شتێكی نامۆ دێنە بەرچاو:

To discuss this point is to discuss...

To describe this is to describe...

To focus on this point is to focus on...

هەر ئەم دووبارە بوونەوەیە لە سینتاكسیشدا روو دەدات، لە سینتاكسی یەك پەرەگرافدا، وەك:

"ئایا ئەم باسكردن نییە لە...؟ ئایا ئەمە پیشاندەری ئەوە نییە كە...؟ ئایا ئەم ئەوەمان لا دروست ناكات كە...؟"

یان:

"ئێمە ئازادیمان دەوێ، ئێمە نانمان دەوێ. ئێمە ئاوەمان دەوێ. ئێمە ئیمكانیاتمان دەوێ".

ئەمە واتە دەقاودەق نواندنەوەی زمانی قسەكردن لە نووسیندا. ئەو جۆرە نووسەرانە، كە باشترە پێیان بڵێین نووسەری رۆژنامە، ئەم تەكنیكە بۆ كاریگەریی دانانی زیاتر لەسەر خوێنەر بەكاردەهێنن و ئەمە جۆرێكە لە هونەرەكانی زانستی رێتۆریكا، بەڵام دەبێت ئەوەمان بەردەوام لەیاد بێت كە كاریگەریی دەقێكی زانستی بە دەرئەنجامە كانییەتی، نەك بە بزواندنی هەستی خوێنەر. ئەم جۆرە زمانە ناچێتە خانەی نووسینی زانستییەوە، چونكە دیارە مەبەست لە بەكارهێنانی ئەم تەكنیكە رێتۆریكییە بزواندنی هەستە، نەك خستنەرووی دەرئەنجامگیرییەك بەشێوەیەكی زانستی. وەك دەزانن، ئەم جۆرە زمانە، ئەمرۆكە بەداخەوە بووەتە زمانی زاڵی نووسینەكان.

٣- ئەو ئەبسولوتیزمەی سەرەوە (نموونەی ژمارە یەك) كاتێ كامڵ دەبێت كە رادیكاڵیزمیش دێتە یارمەتیی. لێرەدا وەك نموونە چەند رشەیەك دەهێنمەوە كە پیشاندەری رادیكالیزمن، وەك: كوشندە، ئیفلیجكەر، وێران، دارماو. دیسانەوە ئەم

رادیکالیزمە کاتێ کامڵتر دەبێت کە هەندێ دەستەواژەی گشتیشی دەخرێتە سەر، وەك وشە گشتییەکانی 'دەسەڵات' و 'حکومەت'. کەواتە، رستەکان بەم شێوەیەی خوارەوە دەنووسرێن:

"دەرئەنجامی هەرە هەرە کوشندە و ئیفلیجکەری ئەم دەسەڵاتە ئەوەیە کە..."

ئەگەر ئێمە سەرجەم تێنك تانکە ئانلاینەکان بگەڕێین، لەوانەی یەك رستەی بەم چەشنە نەدۆزینەوە و گەر نووسەرێکیش بەم شێوەیە بنووسێت، ئەوا خێرا دارەرەکانی ئەو ژورناڵە بابەتەکەی رەت دەکەنەوە، چونکە هەر ئەم رستە بە رواڵەت دروست و سادەیە سێ تایبەتمەندیی ئەبسولوتیزم و رادیکالیزم و گشتیکردنەوەی لەگەڵدایە کە لە زەینییەتێکەوە هەڵقوڵاوە کە خاوەنی هەرسێ جۆری ئەخۆشییەکەیە. هەروەشمان دەزانین کورد تا ئێستاش خاوەنی ژورناڵێکی (peer reviewed) نییە و کەواتە بابەتی نووسەرەکانمان بەبێ پێداچوونەوەی داوەرەکان و تەنیا بە ویستی سەرنووسەر دادەبەزێنرێن. نەبوونی ئەو جۆرە ژورناڵانە لە کوردیدا بووەتە هۆی هاتنەئارای ئەو ئاڵۆزییەی لە میتۆدۆلۆژیی نووسینە کوردییەکاندا، کەواتە لە رەوتی بەرهەمهێنانی ئەندێشە لەناو کورددا بەدیدەکرێت.

٤- دیسانەوە ئەم ئەبسولوتیزم و دووبارەکاری و رادیکالیزمە (واتە، نموونەکانی ژمارە یەك، دوو و سێ لە سەرەوە) کاتێ دەبێتە نووسینێکی کۆمیك کە نووسەر تێیدا لە 'هتد' و 'تاد' و 'هەتا دوایی' و سێ خاڵ (...) کەڵك وەردەگرێت. وەك دەزانین زۆر بەدەگمەن لە نووسینێکی زانستیدا لەمانە کەڵك وەردەگرین، کەچی لە نووسینی برایان و خوشکانی ئازیزی رۆشنبیرماندا ئەم جۆرە تەکنیکانە زۆر بەکاردەهێنرێن. رۆژانە و لە چاپەمەنییەکاندا بەردەوام چاومان بەم جۆرە رستانە دەکەوێت کە هاوشێوازی ئەم نموونەیەی خوارەوەن:

"دەرئەنجامی هەرە هەرە کوشندە و ئیفلیجکەری ئەم دەسەڵاتە ئەوەیە کە بوارەکانی ئابووریی و فەرهەنگی و سیاسی و کۆمەڵایەتی و... هتدی خستووەتە بەر

مەترسییەکی تا سەرئێسقان کوشندەوە و باسکردن لەم مەسەلەیە باسکردنە لە یەک دنیا...".

لێرەدا با ئەو رستە نامۆ و کۆمیکەی سەرەوە تۆزێ شیبکەمەوە:

'هەرە هەرە': پیشاندەری ئەبسولوتیزمە.

'کوشندە و ئیفلیجکەر': دەربڕی رادیکالیزمە.

'دەسەڵات': وشەیەکی تەواو گشتییە.

'بوارەکانی ئابووریی، فەرهەنگی و سیاسی و کۆمەڵایەتی': دیسانەوە گشتی بێژی و نەبوونی وردبینی

..'هتد': گشتیبێژێ

'تا سەر ئێسقان کوشندە': رادیکالیزم و ئەبسولوتیزم.

'باسکردن لەم مەسەلەیە باسکردنە لە': دووبارەکردنەوە و نەبوونی تایبەتمەندی و وردبینی.

'یەك دنیا': گشتیبینی و ساکارسازی.

٥- تێکەڵکردنی سنوورەکانی زمانی قسەکردن و زمانی زانستی.

زمانی قسەکردن خاوەنی کۆمەڵێ وشە و زاراوە و شێوازە کە نابێت لە زمانی زانستیدا بەکاربرێن. واتە، نابێت سەرجەم وشە زارەکییەکان لە نووسیندا بەکار بهێنرێن. من کە لە بەریتانیا خوێندکار بووم سەرەتا لیستێکیان دامێ کە پێکهاتبوو لە زۆر وشەی ئینگلیزی، ئەو وشانە بە زۆری لە ئاخافتندا بەکاردەبرێن، بەڵام ئێمە بۆمان نەبوو لە نووسیندا بەکاریان بەرین.

٦ - ئەو حاڵەتانەی سەرەوە کاتێ بە تەواوی بێ ئاگابوونی نووسەر لە میتۆدۆلۆژیی نووسینی زانستیمان بۆ دەردەخەن، کە دەڵێن:

گەلێك وتار لە سەر ئەم بابەتە نووسراوە.

گەلێك نووسەر ئەم بابەتەیان درکاندووە.

لای سارتەر

لای نیتشە

سەرەتا ئەوە بڵێین مەبەستی نووسەر کام وتارە یان کام کتێبە. کام ئارگیومێنتی کام کتێب؟ پاشان، کامەیە ئەو رستەیەی سارتەر یان نیچە یان کانت و لە کام سەرچاوەوە دەرمان هێناوە و تۆ چیت خستووەتە سەر ئەو رستەیە و یان رووبەڕووی چ رەخنەیەکی دەکەیتەوە و ئەم کارە بەپێی کام مێتۆدۆلۆژی ئەنجام دەدەیت و ئارگیومێنتەکەت کامەیە و ئەو تیۆرییەی پشتی پێ دەبەستی کامەیە و کوانێ پێناسەی زاراوەکانت؟

زمانی زانستیی کوردی گەشە ناکات مەگەر ئەوەی نووسەرەکان ئەم خاڵانە رەچاو بکەن، من دڵنیاشم لەوەی کە زۆربەیان ناتوانن، چونکە ئەم کێشانە لە بنەڕەتدا دەگەڕێنەوە بۆ جیاوازیی نێوان دوو گوتاری رۆشنبیری و گوتاری ئاکادیمیك و زاڵتربوونی گوتاری رۆشنبیری لەناو کورددا لەچاو گوتاری ئاکادیمیك، ئەم قسەیەی من داکۆکیکردن نییە لە گوتاری ئاکادیمیك لەناو کورددا، چونکە وەك دەزانین ئەم گوتارەش بۆخۆی چەندین رەخنەی لەسەرە، بەڵکو خستنەڕووی خاڵە لاوازەکانی ئەو گوتارەیە بە گوتاری رۆشنبیریی کوردی ناوی دەرکردووە، ئەم خاڵە لاوازانەش بەهەشتی خۆیان لە خانەی مێتۆدۆلۆژیدا دەبیننەوە. من لێرەدا چیدی لەسەر ئەم باسە ناڕۆم و باسکردن لە جیاوازییەکانی ئەم دوو گوتارە دادەنێم بۆ دەرفەتێکی تر. ئەو خاڵانەی سەرەوە تەنیا چەند نموونەیەکی کەمن لەو تایبەتمەندییانەی مۆرکی زانستیبوون لە دەقێك دەستێننەوە. لەڕاستیدا گرنترین کێشەی نووسینە زانستییەکان لە زمانی کوردیدا کێشەی مێتۆدۆلۆژییە.

لە پاڵ ئەمەشدا، لە گەشەکردنی زمانی کوردیدا و پاراوبوونی شێوازی زانستی لە زمانی کوردیدا دەبێت سەرەتا رووبەڕووی جۆرێك لە دابڕانی مەعریفەناسانە ببینەوە، واتە وازهێنان لە زۆربەی ئەو شێوە باوانەی تا ئێستا لە نووسینی بەناو زانستیدا بەکارمان هێناون و ئێستاکانەش بە جۆرێك بوونەتە ئایدیۆلۆجی. لەم رۆژانەدا وێبلاگی نووسەرێکی خەڵکی باشوورم دیت کە وەك لاساییکردنەوەیەك لە رۆشنبیرە دیارەکان نووسیبووی:

"چوونە ناو ئەم باسە کوشندەیە چوونە ناو دنیایەکی هەرە ئینفلیجکەرە و گەلێك کتێب و وتار و هتد لەسەر ئەم پرسە نووسراوە و دەشێت مرۆڤ ئاوڕێکی هەرە هەرە جیدییان لێ بداتەوە".

وەك وتم، لەوانەیە تۆ لە نووسینە رۆشنبیرییە و زانستییەكانی زمانەكانی تردا هەر رستەیەكی ئاوەهات وەبەرچاو نەكەوێت. خاڵی سەیر ئەوەیە كە لە كۆتاییشدا فەرمانمان دەداتێ كە ئاوڕێكی جیدی لەو مەسەلەیە بدەینەوە! گەر تۆ ئەم رستەیە بكەیتە ئینگلیزی، بیسەر بە سەرسووڕمانەوە تەماشات دەكات بەتایبەت ئەوەی كە ئەم رستەیە بە تووڕەییەوە بدركێنێت. ئەمەش دیسانەوە كێشەیەكەی تری زمانی زانستیی كوردیم بیر دەخاتەوە، واتە كێشەی لەحن. من پێشتر باسی ئەم كێشەیەم لە چیرۆك و رۆماندا كردووە. بە نیسبەت نووسینی زانستیشەوە، دەبێ بڵێم كە بابەتیبوون كە یەكەم خەسڵەتی زانستە، بەڵام ئێمە ئەم خەسڵەتە لە زمانی كوردیدا بەدەگمەن دەبینین. بۆ نموونە، ماڵپەڕێك لەسەر لاپەڕەی سەرەكیی خۆی دەنووسێت 'رەخنە بە چەكوش'، ماڵپەڕێكی تر كە گوایە دەیەوێت بڵێت من لەوان نیم لە لاپەڕەی یەكەمی نووسیویەتی 'رەخنە بە زمانی گوڵ'. لەوانەیە ئەمەی دووەمیان بە لاوە پەسند بێت، بەڵام لەڕاستیدا هەردووكیان یەكێكن، واتە رەخنە چ بە زمانی چەكوش بێت و چ بە زمانی گوڵ لە هەردوو حاڵەتەكەدا زەینییە، كەچی راست بە پێچەوانەوە، یەكەم مەرجی نووسینی رەخنە وەك نووسینێكی زانستی ئەوەیە كە دەبێت زەینی نەبێت، بەڵكو بابەتییانە بێت، واتە نە بە چەكوش و نە بە گوڵ.

بۆ من كارەساتەكە لەوەدایە كە هیچكام لەو هەموو رستەیەی لە سەرەوە وەك نموونە هێنامەوە هیچ كێشەیەك بۆ خوێنەری كورد ساز ناكەن، واتە، ئێمە زۆر بە ئاسانی و بێ گرفت ئەو رستانە وەردەگرین، لێیان تێدەگەین، بە دروستیشیان دەزانین و لاساییشیان دەكەینەوە. واتە سووڕخواردنەوە بە دەوری بازنەیەكی ئایدیۆلۆجیكدا كە ناوی خۆی ناوەتە گوتاری رۆشنبیریی كوردی. چ لە جۆرە تەقلیدییەكەی و چ لە جۆرە تازەكەی ئەم دە پازدە ساڵەی دواییی.

گەر بمەوێت تۆزێك زیاتر باسی شێواز و ئوسلووبەكانی تری زمان بكەم و قامك بخەمە سەر پەرە نەسەندنیان لە زمانی كوردیدا، ئەوا دەبێت باسی زمانی رۆژنامەنووسیمان بكەین. زۆربەی خەسڵەتەكانی زمانی رۆژنامەنووسانە لەناو ئێمەدا نین، وەك:

١- بەكارنەهێنانی وشە كورتكراوەكان.

٢- بەكارنەهێنانی وشە تازە دروستبووەكان كە هەر پیتەو سەرەتای وشەیەكە.

درکاندووە- کە بەشێك لـە تێزەکـانی لاکلائـۆ بـە جـۆرێ درێژەپێـدەر و کاملکـەری روانگەکانی ئالتوسێرن بۆ شیکاریی سـووژە، بەتایبـەت ئـەو بەشـەی باسـی دالـی بۆش(empty signifier) دەکات و باسی کاریگەرییەکانی ئەم دالـە دەکـات لـە میکانیزمی بەرەوپێشچوونی کـاری ئایـدیۆلۆجی و بەتایبـەت لـە مانـەوەی گوتـاری سیاسیدا. من ئەم بابەتانەم بە وردی لە تێزی دکتۆراکەمدا لە بەریتانیا باسکردووە کە بەشێوەی ئۆنلاین هەیە و هەمووان دەتوانن بیبینن و چیدی لێرەدا دووبارەی ناکەمەوە، کەواتە با بێینەوە سەر باسکردن لەسەر زمانی کوردی و پێوەندیی بە ئایدیۆلۆجییەوە و دەرئەنجامی ئەم پێوەندییەش لەسەر ناسنامەی سووژەی کوردی.

راستە هەموو زمانەکان رەهەند و لایەن و مۆرکی ئایدیۆلۆجیکیان تێدایە، بەلام لەوانەیە زمانی کوردی یەکێك بێت لەو زمانانەی کـە زیاتر لـە هـەر زمـانێکی تـر رەهەندی ئایدیۆلۆجیکی تێدا بەرجەستە بوویێتـەوە. کـورد بـە حـوکمی ئـەوەی لـە رابردوودا و بەتایبەت لە سـەد سـاڵی رابـردوودا بەسـەر چـەندین دەوڵـەت نەتـەوەی جیاجیادا دابەش بووە و بە حوکمی ئەوەی خاوەنی چەندین حیزب و جەریان و رێکخراوی سیاسیی جیاجیا و تەنانەت هەندێ رێبازی ئایینی جیاوازیش بـووە، کەواتـە ئاسـاییە زمـانی کـوردی نـەك هـەر لایـەنی ئایـدیۆلۆجیك بـوونی زەق بێتـەوە، بـەڵکو لـە رووبەڕووبوونەوەی بەردەوامیشدا بێت لەگەڵ چەندین گوتاری ئایدیۆلۆجیکی جیاجیادا، ئەو گوتارانەی تەنانەت ئەمڕۆکەش هەسـت پێـدەکرێن. زمـانی کـوردی بـەم چەشـنە بووەتـە مەیـدانی رووبەڕووبوونەی ئایدیۆلۆجییـەکان. هەرچـەند ئـەم دیاردەیـە لـە زمانەکانی تریشدا دەبینرێت، بـەلام کـوردی بـەهۆی گەشـەنەکردنی لـە دەوڵـەت - نەتەوەدا و بەتایبـەت بـەهۆی لـەئارادا نـەبوونی زمـانێکی رەسمـی یـان ئـەو ناوەنـدە پەروەردەیی و زانستییانەی کە پەیڕەوی لە زمانێکی زانستیی یەکدەست بکەن لایەن و تایبەتمەندیی ئایدیۆلۆجیکی بە تەواوی تێدا بەرجەستە بووەتەوە. سەرنج دان بە روانگە تیۆریکەکان دەربارەی دژبەربوونی زانست و ئایدیۆلۆجی لەم باسەدا دەتوانێـت گـەلێك سوودبەخش بێت. واتە، شیکردنەوەی تیۆریکی هارکێشەی نێوان زانست و ئایدیۆلۆجی لـە لایەکـەوە و دەقـی ئـەدەبی و گوتـاری ئایـدیۆلۆجیك لەلایـەکی تـرەوە دەتوانێـت یارمەتیدەرمان بێت لە تێگەیشتن لە چەمکی ئایدیۆلۆجی.

سووژەی کوردی لەبەر ئەو هۆکارەی سەرەوە خاوەن ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆجیکە. لە سیمینارێکدا لە زانکۆی لەندەن ئەوەم خستە بەرباس کە ئایدیۆلۆجی هێندە سەراپای شوناسی کوردیی گرتووەتەوە کە تەنانەت ئەو خود یان ئیگۆوە عەقلانییەش کە بانگەشەی رزگاری لە ئایدیۆلۆجی و یان بانگەشەی ئازادی دەکات بۆ خۆشی بووەتە خاوەن مۆرکێکی ئایدیۆلۆجیك. ئەمەش دەسەلاتی زۆر و لە رادەبەدەری ناسنامەی ئایدیۆلۆجیکی سووژەی کوردی دەردەخات کە لە پێوەندیی راستەوخۆدایە لەگەلّ ئەو شتەی کە دەکرێت بە ناخودئاگای کوردی ناوزەری بکەین. ناسنامە کوردی بووەتە شوێنگەی ململانێی سابجێکتیڤیتییە ئایدیۆلۆجیکەکان و لێکۆلّینەوە لە گوتارە ئایدیۆلۆجیکەکانی دەرەوەی سووژە و رەنگدانەوەیان بەشێوەی سابجێکتیڤیتی لە ناسنامەی سووژەدا لەوانەیە یەکێك بێت لە گرنگترین بابەتەکانی هەرجۆرە پرۆژەیەکی رۆشنبیریی بەرفراوان.

با ئەوەشمان لەبیر نەچێت کە سابجێکتیڤیتیی ئایدیۆلۆجیك لە هەردوو قۆناغی مندالّی و فێربوونی زمان و قۆناغی گەورەسالّیدا لە رێگەی زمانەوە بۆ سووژە سازدەکرێت. ئەم پرۆسەیە بە لێپێچینەوەی ئایدیۆلۆجیك (ideological interpellation) ناسراوە. هەموو شێوە زمانییەکان و شێوازەکان هەلّگری کۆمەلّە دالێکن کە من ناوم ناونەتە 'دالی ئایدیۆلۆجیك' (ideological signifier)' 'ئەم دالە ئایدیۆلۆجیکانە لە رێگەی پرۆسەیەکەوە کە بە 'نامۆیی زمانناسانە' (linguistic alienaton) ناودەبرێن تاکەکەس دەکەن بە سووژەی ئایدیۆلۆجی، ئەو ئایدیۆلۆجییەی دالەکە سەر بە وییە. واتە سووژە لە رێگەی دالی ئایدیۆلۆجیکەوە رووبەرووی لێپێچینەوەی ئایدیۆلۆجیك دەبێتەوە و هەموو سووژەیەکیش سەر بۆ ئەم لێپێچینەوەیە دادەنەوێنێت مەگەر ئەوەی کە سەر بە گوتارێکی تری ئایدیۆلۆجیك بێت، واتە سووژە لەراستیدا سووژەی ئایدیۆلۆجییە، گەر زمانەکەش ئایدیۆلۆجیك بێت، سووژە دەبێتە سووژەی زمانی ئایدیۆلۆجیك و کەواتە خاوەنی سابجێکتیڤیتیی ئایدیۆلۆجیك.

ئەو مۆدێلە تیۆرییەکەی کە لە تێزەکەمدا پێشکەشم کردووە بە کورتی ناوڕ لەم سێ خالّە دەداتەوە: یەکەم، سووژە بەهۆی دیالێکتیکی نێوان- سابجێکتیڤیتی (inter-subjectivity dialectic)و هەروەهاش بەهۆی بۆشایی ناو -

سابجێکتیڤیتییەوە (intra-subjectivity lack) و لە ڕێگەی ئەم دیالێکتیکەوە دەبێتە خاوەنی کارکرد. ناسنامەی سووژە بەهۆی ململانێی بەردەوامی نێوان سابجێکتیڤیتییەکانەوە هەرگیز بەتەواوی کامڵ نییە و هەر بۆیەش بەردەوام ناتەواو دەمێنێتەوە. ئەم ململانێیانەش زۆربەی کات ناخودئاگان. دووەم ئەوەی کە سووژە بەشێوەیەکی ئایدیۆلۆجیك لە ڕێگەی زمانەوە سازدەکرێت. ئەو میکانیزمەی کە لەم سۆنگەیەوە زمان و ئایدیۆلۆجی، سووژە ساز دەکەن هەرگیز ڕێگە بەوە نادەن کە سووژە بگاتە ئۆناغی ئەمنەوێتی تەواو لەگەڵ دالگەلی ئایدۆلۆجیکدا. سێیەم خاڵێش ئەوەیە کە ناسنامەی سووژە لە زماندا دەنوێندرێتەوە و دواتر بەهۆی خودی سووژەوە بەرهەم دێتەوە.

تکایە لەم پێوەندیەدا ئاماژە بە نموونەی پراکتیکی بکەن؟

سادەترین ڕێگە بۆ نیشاندانی پێوەندیی نێوان ئایدیۆلۆجی و زمانی کوردی ئاوڕدانەوەیە لە دالە ئایدیۆلۆجیکەکانی زمانی کوردی و پاشان لێکۆڵینەوە لە لایەنی نیشانەناسانەی ئەو دالانە. بۆ نموونە، گەرچی لە زمانی کوردیدا هەر دوو دەستەواژەی 'پێشمەرگەی سەر شاخ' و 'گەریلای سەری چیا' خاوەنی یەك مانان، بەڵام وەك دەزانرێت ئەم دوو دەستەواژەیە وەك دوو دالی ئایدیۆلۆجیك سەر بە دوو ئەنستیتۆتی ئایدیۆلۆجیکن کە لێرەدا دوو حیزبی جیاوازن. وەك دەزانرێت دەستەواژەی 'گەریلای سەری چیا' لە دامودەزگا ڕاگەیەندنە ڕەسمییەکانی باشووردا بەکار نابرێت بەهۆی ناکۆکیی سیاسی، یان ناهاوچەشنیی گوتاری سیاسی حیزبە دەسەڵاتدارەکانی باشور لەگەڵ ئەو حیزبەی کە ئەم دەستەواژەیە بەکار دەبات. هەر بەهەمان شێوە، هەر ئەم وشەیە، واتە وشەی پێشمەرگە، کە خاوەنی دەلالەتێکی تەواو لێوانلێوە لە کوردایەتی لە ساڵەکانی ٧٨ و ٧٩ دا لە کوردستانی ئێران و لەلایەن حکومەتەوە ئاوەڵناوێکی خرایە سەر و ئاتێکی تازە دروست بوون ئەمجارەیان بە ناوی 'پێشمەرگەی موسڵمان'، دیارە زیادکردنی ئاوەڵناوێکی ئایینی لێرەدا باری ئایدیۆلۆجیکی ئەم زاراوەیە دووچەندان دەکاتەوە واتە، گرنگیدان بە کوردایەتی ئۆرتۆدۆکس، بەڵام بەو مەرجەی کە کەسەکان موسڵمان بن و بڕوای تەواویان بە ئیسلام بێت. ئەوەیە کە زۆرجار وتوومە زمانی

کوردی شرێنگەی ململانێی گوتارە ئایدیۆلۆجیکەکانە، ئەو گوتارانەی ئەنستیتۆتەکان دەیخەملێنن و ئاراستەی دەکەن.

یان نموونەیەکی تر ئەمجارەیان لەناو خۆی هەرێمی کوردستان بهێنمەوە. پێش ئیمزاکردنی رێککەوتنی ستراتیژیك (کە بە هەڵە و بەهۆی زاڵیی بنەمای وشەسازیی زمانی عەرەبییەوە لە باشوور بەشێوەی 'رێککەوتنی ستراتیژی' بەکار دەبرێت) دالی ئایدیۆلۆجیکی "کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان" زیاتر موڵکی یەکێتی بوو و یەکێك بوو لە قسە سەر زارەکانی بەرێز مام جەلال و تا پێش سێ چوار ساڵ پارتی کەمتر ئەم دەستەواژەیەی بەکاردەهێنا، کەچی ئێستا وەك دەبینین ئەم دەستەواژەیە لە دەزگا راگەیەنەرە رەسمییەکانی پارتی و لایەنەکانی تریشدا دێتە بەکارهێنان و هەر بۆیەش چیدی موڵکی یەك حیزب نییە و ئیدی ئەو بارە ئایدیۆلۆجیکەی جارانی لەدەست داوە. ئەمە هەر کاریگەری رێککەوتنی ستراتیژیکی سیاسیی دوو حیزب لەسەر زمانی کوردی پیشان نادات، بەڵکو ئەوەش دەردەخات کە وەك چۆن دەستەواژەکان دەتوانن ببنە دالی ئایدیۆلۆجیك، هەرواش دەتوانن لە ئایدیۆلۆجی داماڵدرێن. من لە سیمینارێکدا لە بنکەی رۆشنبیریی گاوە لە سێپتامبەری ٢٠٠٢ هەمان ئەم مەسەلەیەم وت کە دوایی یەکێك لە رۆژنامەکان لە زاری منەوە کردبووی بە سەردێڕ. لەبەر گرنگیی باسەکە و لەبەرئەوەی کە پێوەندی بەم بابەتەوە هەیە ئەو سەردێڕە لێرەدا دووبارە دەکەمەوە: "بۆ سڕینەوەی کاریگەرێتیی سەلبیی ئایدیۆلۆژیا لەسەر جەستەی شوناسی کوردی، ئەم جەستەیە پێویستی بە داتەکاندن و چاکسازی هەیە".

با نموونەیەکی تری سەرنجڕاکێش لەم دالە ئایدیۆلۆجیکانە بهێنینەوە: گەر سەرنجی ورد بدەین، تێدەگەین کە ئەو کوردانەی ئێران و بەتایبەت خەڵکی سەقز و زیاتر دیواندەرە و سنە و کامیاران کە کەمتر کوردییەکی پاراوی یەکگرتوو دەزانن لە کاتی قسەکردنیاندا و ئەوکاتەی دەیانەوێت یەکگرتوو قسە بکەن، کەڵك لە هەندێ وشە و دەستەواژە وەردەگرن کە بە تەواوەتی رەسەن و کوردین، بەڵام ئەمڕۆکە هێندە لەلایەن ئەم جۆرە کەسانەوە دووبارە دەبنەوە و هێندەش بە ئاسانی دیارە کە ئاخێوەرەکە ئاگاداری زمانی یەکگرتووی کوردی نییە، بوونەتە دالی ئایدیۆلۆجیك بۆ ئەو کەسەی بەکاریان دەهێنێت. ئەم دالە ئایدیۆلۆجیکانە ئەوە دەردەخەن کە کەسەکە کوردییەکی رەوان و پاراو نازانێت و خاوەنی پێشینەیەکی پتەوی خوێندنەوە نییە بە کوردی، هەر

بۆیە ئاگاداری زۆر باس نییە دەربارەی سووژە و مێژوو و فەرهەنگی کوردی، بەڵکو بە تەمبەڵییەکی سەیرەوە هەوڵ دەدا کوردیی ڕەسەن قسە بکات. هەندێ لەم وشانە بریتین لە بوار، هەوار و هەوارگە، تێکۆشان، مەیدانی ئەدەب، باس و لێکۆڵینەوە، کۆبوونەوە، سوپاس، زۆر، مامۆستا نالی، وێژە، کۆڕ.

نموونەیەکی تری دالە ئایدیۆلۆجیکەکانی زمانی کوردی ئەو وشە سنەییانەن کە ڕاستە کوردین و ڕەسەنن، بەڵام چەند نووسەر و شاعیرێکی سنەیی تەنیا و تەنیا لەبەر پێداگرییان لەسەر بە ئەردەڵانی نووسین بە کاریان دەبەن (چونکە پێش چەند ساڵ بزاڤێکی لەم جۆرە لە سنە هەبوو و ئێستاش کەم تا کورت هەر ماوەتەوە)، وەك 'منیچ' لە جیاتی 'منیش' یان 'پیاگگەر' کە هەمان 'پیاوگەل'ـە. ئەمانە هەموویان دەچنە خانەی دالی ئایدیۆلۆجیکەوە بەتایبەت ئەگەر کەسی نووسەر سەر بە گوتاری ئایدیۆلۆجیکی سنەییچێتی بێت.

نموونەیەکی تری زەقی دالی ئایدیۆلۆجیك، بۆ وێنە، چۆنییەتی نووسینی ناوی 'محمد'ـە لە دەزگاکانی ڕاگەیاندندا. کوردستان تیڤی و زاگرۆس و کوردسات و گەلی کوردستان دەنووسن 'محەممەد'، کەچی دوو کەناڵی سپێدە و پەیام دەنووسن 'موحەممەد'. شێوە نووسینی 'موحەممەد' دالێکی ئایدیۆلۆجیکە، ئەو کاناڵانە خاوەنی پەیڕەو و پرۆگرامێکی ئیسلامین و هەربۆیەش هەوڵ دەدەن ڕێنووسە کوردییەکە بە تەواوەتی و دەقاودەق وەك دەربڕینی عەرەبیی ئەو ناوە وابێت. هەر بەهەمان شێوەش، هەر دوو کەناڵی سپێدە و پەیام زۆر بە پێداگرییەوە وشە عەرەبییەکانی نێو شیعری کلاسیکی کوردی بە هەمان شێوە عەرەبییەکەیان دەنووسنەوە، کەچی لەو کەناڵانەی تردا ئەو وشە عەرەبییانە بە ڕێنووسی کوردی دەنووسرێنەوە.

نموونەیەکی تری ئەم دالە ئایدیۆلۆجیکانە ئەمەیە: دوو وشەی 'ئێستا' و 'نها' هیچ جیاوازییەکی مانایی و ڕێزمانییان پێکەوە نییە، کەچی دوو کەناڵی کوردسات و گەلی کوردستان بە پێداگرییەوە هەریەکەو یەکێکیان بەکار دەهێنن. ئەم گۆمە کاتێ قووڵتر دەبێتەوە کە سەرنج بدەینە ئەو واقیعەی کە کەناڵی کەی ئێن ئێن لە دەستەواژەی 'بەپەلە' بۆ هەمان مەبەست سوود وەردەگرێت. واتە لە شارێکدا، واتە سلێمانی، سێ کەناڵی ئاسمانیت هەیە و هەر کامەیان لە یەك وشەی جیاواز بۆ یەك مەبەست کەڵك وەردەگرێت، کەچی هەر بیستودوو دەوڵەتی عەرەبی لە هەموو

ڕاگەیاندنەکانیاندا بۆ ئەو مەبەستە تەنیا لە یەك وشە، واتە 'عاجل' کەڵك وەردەگرن. لە زمانی ئینگلیزیدا هەر بە هەمان شێوەیە، واتە سەرجەم کەناڵە ئینگلیزییەکانی سەرجەم وڵاتانی دنیا لە دەستەی واژەیBreaking News بۆ نیشاندانی هەواڵێکی بەپەلە سوود وەردەگرن، کەچی لە کوردستاندا و لە یەك شاردا سێ کەناڵ لە سێ وشەی جیاواز بۆ یەك مەبەست ئەویش لە ڕاگەیەنەرێکی گشتیدا کەڵك وەردەگرن. ئەم گەمەیە کاتێ سەرنجڕاکێشتر دەنوێنێت کە بزانین کوردستان تیڤی هەر بۆ هەمان مەبەست لە 'نوێ' سوود وەردەگرێت. بە واتایەکی تر، سەرجەم ئەم کەناڵانە پشتیان بەستووە بە کۆمەڵێ دالی ئایدیۆلۆجیکەوە. ئەم دالانە، سابجێکتیڤیتیی جیاواز لە شوناسی کوردیدا بەرهەم دەهێننەوە، واتە، ئەم کەناڵانە کە بانگەوازی یەکگرتوویی و خەباتی نیشتمانی دەکەن بۆ خۆیان گرنگترین دەوریان هەیە لە شپرزەیی و ئاڵۆزی و دابەشکاریی و ئایدیۆلۆجیکبوونی ناسنامەی کوردیدا.

لێرەدا گەر بمەوێت نموونەیەکی جیاواز لە زمانی ئایدیۆلۆجیك بهێنمەوە، دەبێت ئاماژە بۆ ئەو نموونانە بکەم کە تێیاندا دوو وشەی هاومانا، بەڵام یەکێکیان خاوەنی بارێکی زانستی، لە تەنیشت یەك ڕیز دەکرێن. ماوەیەك پێش ئێستا لە یەك ڕۆژدا سێ دیاردەی هاوشێوەم لەم جۆرە زمانە لە سێ کەناڵی تەلەفزیۆنی جیاوازدا بینی: سەرۆکی پەرلەمانی ئێران لە قسەکانی پێش دەستپێکی دانیشتنەکەی پەرلەماندا لە دەستەواژەی "روش و متد" کەلکی وەرگرت. هەر هەمان ڕۆژ، د. بەرهەم سالح لە لێدوانێکیدا دەستەواژەی "میتۆد و ڕێباز"ی بەکارهێنا. هەر هەمان ڕۆژ لە بەرنامەیەکی سیاسیی کەناڵێکی تردا دەستەواژەی "میتۆد و ڕەوش"م بیست. گەر بمانەوێت لەم دیاردەیە بکۆڵینەوە (مەبەستم لە دیاردە لێرەدا بەکارهێنانی هاوشێوەی زمانە لەلایەن سێ لایەنی سیاسیی جیاوازەوە)، ئەوا بەم دەرئەنجامانەی خوارەوە دەگەین:

١- هەرسێ کەسەکە دەزانن کە میتۆد و روش یان ڕێباز تا ڕادەیەك هەر یەك مانایان هەیە، کەچی بەئەنقەست و بە وریایی تەواوەوە هەردوو وشەکە کە خاوەنی یەك مانان لە تەنیشت یەك بەکار دەهێنن.

٢- هەرسێ لایەنەکە دەیانەوێت لەم ڕێگەیەوە مۆرک یان لایەن یان خەسڵەتێکی زانستییانە بەخشنە قسەکانیان بەتایبەت لە ڕێگەی کەلکوەرگرتن لە زاراوەی میتۆدەوە.

٣- لەنێوان هەرسێ لایەنەکە لە لایەکەوە و زۆربەری هەرە زۆری بەردەنگەکانیان لە لایەکی ترەوە جۆرێك لە مەودا یان بۆشایی دروست دەبێت، بەهۆی ئەم جۆرە بەکارهێنانەی زمانەوە، یان وردتر بڵێم بەهۆی بەکارهێنانی وشەی میتۆدەوە لەپاڵ وشەی ووش یان ڕێبازدا بەردەنگ لەوە ئاگادار دەکرێتەوە کە هەم باسەکە ڕەنگ و بۆنێکی زانستی هەیە و هەم کەسی ئاخێوەریش ئاگاداری ئەو زانستەیە. وشەی میتۆد، جگە لەوەی کە وشەیەکی لاتینییە، لە باسە زانستییەکاندا دێتە بەکارهێنان و ڕێك دەماڵخاتەوە بیری زاراوەی میتۆدۆلۆژی کە زاراوەیەکی تەواو زانستییە.

٤- بۆشایی نێوان ئەو کەسانە و زۆربەی بەردەنگەکانیان بەو هۆیەوەیە کە زۆربەی بەردەنگەکانیان خێرا هەست دەکەن کە ئاخێوەران وشەیەکی گران و زانستییانە و گرنگیان بەکارهێناوە، ئەو وشەیەی ئەمان قەت بەکاری ناهێنن و مستەوای خوێندەواریشیان ئەو مۆڵەتەیان ناداتێ ئەو جۆرە وشانە بەکاربهێنن. کەواتە، بەردەنگەکان لێرەدا هەست بە جیایی یان بۆشاییەك دەکەن لەنێوان خۆیان و ئەو کەسانەدا.

٥- ڕاست بە پێچەوانەوە، ئەم بۆشاییە نەك هەر نابێتە هۆی لێك دووركەوتنەوەی ئەم دوو لایەنە، بەڵکو دەشبێتە هۆی پێکەوە بەستنەوەیان. ئەم بۆشاییە وا لە بەردەنگ دەکات ببێتە سوورژەی ئاخێوەرەکە و ئەم بیرۆکەیەی لا گەڵاڵە دەبێت کە هەر ئەوانن باشترین کەس بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی وڵات. ئەم بۆشاییە بەردەوام لەنێوان ئاخێوەرەکە و بەردەنگەکەدا دروست دەکرێت و بەردەوام ئامادەیە و هەر ئەمەشە نابێتە هۆی لێکپچڕانیان. بە واتایەکی تر، ئەم بۆشاییە تا ڕادەیەکی زۆر لە هەمان بۆشایی دەچێ کە لاکلانۆ پێی وایە دال دروستی دەکات و دەبێتە هۆی بەردەوامبوون و مانەوەی گوتارە ئایدیۆلۆجیکەکان. سازبوونی ئەم بۆشاییە دەرئەنجامی کارابوونی ئایدیۆلۆجییە و سوورژەکان جارێکی تر دەکاتەوە بە سوورژەی خۆی.

ئەوانەی سەرەوە تەنیا چەند نموونەیەکی سادەن لەو ساتەوەختانەی زمان و ئایدیۆلۆجی دەگەینە یەك، بەڵام گەر بمانەوێت زیاتر لەسەر چۆنییەتی و میکانیزمی

ئەم بە یەك گەیشتنە قسە بکەین، ئەوا باسەکانمان دیسانەوە تیۆریك دەبنەوە و جێگەیان ئێرە نییە، بەڵام تەنیا ئەوە بڵێم کە لە ناسنامەی هەر سووژەیەکی کوردیدا جۆرێك لە دیالێکتیکی ناوەکی هەیە لەنێوان سابجێکتیڤیتییە ئایدیۆلۆجیکەکاندا و ئەم دیالێتیکانەش زۆربەی کاتەکان داڵە ئایدیۆلۆجیکەکان و زمانی ئایدیۆلۆجیك سازی دەکەن. مەرج نییە ئەم دیالێکتیکانە بەردەوام بەئەنجام بگەن، بەڵکو، بەپێچەوانەوە، لە زۆربەی کاتەکاندا، ئەم دیالێکتیکانە لەبری بنیاتنەر بوون و گەیشتن بە سەنتێز، رووخێنەرن. واتە لەبری ئەوەی سابجێکتیڤیتییەکی تازە لە ناسنامەی سووژەدا دروست بێت و بە هۆشییەوە سووژە لە قەیرانی شوناس دەرباز بێت، سووژە نازانێت و ناتوانێت یەکێك لە سابجێکتیڤیتییە پێکهێنەرەکانی ناسنامەی خۆی بکاتە لایەنی زاڵی ناسنامەی خۆی. ئەمەش لە ئەنجامدا سووژەی کوردی لە باری دەروونناسانەوە تووشی ئەو شتە دەکات کە ئەمڕۆکە زۆرجار دەیبیستین: قەیرانی شوناس.

قەیرانی شوناس چ پێوەندییەکی بە پێوەندیی نێوان زمان و ئایدیۆلۆجییەوە هەیە؟

گەرچی ئەم زاراوەیە ئەمڕۆ لەلایەن زۆر کەسەوە و بەتایبەت لە راگەیەنەرەکاندا بەکار دەبرێت، بەڵام بۆ من قەیرانی ناسنامە هیچ نییە جگە لە ململانێ و دیالێکتیکی هەردەم ئامادەی نێوان ئایدیۆلۆجییە جیاوازەکان زمانی سووژەدا. روونتر بڵێم، ناسنامە دەکرێت بە دوو شێوەی تەواو جیاواز سەیر بکرێت. زۆربەی هەرە زۆری میدیاکان و تەنانەت خەڵکی شارەزا و پسپۆڕیش و بەتایبەت کوردناس و رۆژهەڵاتناسە رۆژئاواییەکان شوناس بە 'خودێتی' دادەنێن، کەچی لە روانگەی منەوە شوناس وەك 'هاوشێوەیی' سەیر دەکرێت. ئەمەش ئەو جیاوازییەیە کە باشتر لە هەرکەسێك پۆل ریکۆر باسی لێوە کردووە. ریکۆر دەڵێت: واژەی 'ئایدێنتیتی' لە هەناوی خۆیدا هەڵگری دوو واتای جیایە: selfhood and sameness باسکردنی جیاوازیی نێوان ئەم دوو بۆچوونە گەلەك سەختە، بەڵام بە نموونەیەکی ساکار کێشەکە چارەسەر دەبێت:

ئێمە دەتوانین بەدوو شێوەی جیاواز رووبەرووی رستەی 'من کوردم' ببینەوە:

یەکەم، 'من' واتە 'کورد'، یان باشتر بڵێم: من - کورد. کەواتە، بۆ ناسینی 'من' پێویستە سەرەتا بزانین کوردان کێن، لە کوێ دەژین، سەر بە کام ئایین و رەچەڵەکن، فۆلکلۆر و مێژوو و ئەدەب و زمانەکەیان کامەیە، پاشان دەتوانین بزانین 'من' کێیە. ئەمە ئەو بۆچوونە باو و زاڵەی نێو نووسینەکانە، تەنانەت بەرهەمی هەندێ پرۆفیسۆر و مامۆستای زانکۆ و تەنانەت ژمارەیەکی زۆر لە ئاکادیمیسیەنە رۆژئاواییەکانیش کە لەسەر مێژوو و ئەدەب و سیاسەتی کوردان کار دەکەن. من ئەم بۆچوونە بە سادە و رووکەشییانە دەزانم، چونکە ئەوان پێش ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە زاراوەی 'ئایدێنتیتی'یان پێشوەخت بۆخۆیان پێناسە کردووە و بەم پێش زەمینەیەوە کە دەزانن 'ئایدێنتیتی' چییە خەریکی کاری رۆژهەڵاتناسین. ئەوان تەنیا لایەنیselfhood -ی ئایدێنتیتی-یان بە لاوە مەبەست و گرنگە.

رێگەی دووەم بۆ تێگەیشتن لەو رستەیە ئەوەیە کە لەجیاتی ئەوەی بۆ تێگەیشتن لە 'من' لە زاراوەی ناشنای 'کورد' کەڵك وەربگرین، سەرەتا بزانین ئەم 'من'ە لەگەڵ چیدا ئەمنەوە. بە واتایەکی تر، بۆ پێناسە و تێگەیشتن و لێکۆڵینەوەی 'من' پێویستە سەرەتا بزانین ئەو سابجێکتیڤیتییانە کامانەن کە ئەو 'من'ەیان پێکهێناوە. واتە، بە مەبەستی تێگەیشتن لە ناسنامەی 'من'، ئیدی خێرا ناچینەوە سەر پێناسەیەکی سادە و ئامادە کە هەمان کوردبوونییەتی. لێرەدا هەوڵ دەدەین لەوە تێبگەین کە 'من'، واتە شوناسی 'من' لەگەڵ چیدا ئەمنەوە. ئەمەش ئەوەمان بیر دەخاتەوە کە لە ئەریتی ئیدیالیزمی ئەڵمانیدا ئایدێنتیتی پێش ئەوەی بە مانای 'ناسنامە' بەکار بهێنرێت بە مانای 'ئەمنەوێتی' دێتە نووسین. واتە، هەروەك چۆن لە هێگێل-دا بۆ پێناسەی ئاغا پێویستمان بە کۆیلەیە و تا کۆیلەیەك نەبێت ئاغا و ئەربابێکیش لەئارادا نییە، یان وەك چۆن بۆ پێناسەی خودی مرۆیی پێویستە سەرەتا لەو سرووشتە تێبگەین کە ئەو خودەی پێکهێناوە، لێرەشدا بۆ تێگەیشتن لە ناسنامەی 'من' پێویستە سەرەتا ئەو سوبژێکتیڤیتانە دەستنیشان بکەین کە شوناسی ئەو 'من'ەیان پێکهێناوە.

بە سەرنجدان بەو خاڵەی کە زۆربەی سوبژێکتیڤیتییەکان ئایدیۆلۆجیکن و لە زمانی سووژەدا بەرهەم دەهێنرێنەوە، دەتوانین لە رێگەی لێکۆڵینەوە لە زمانەوە شوناسی ئەو سووژەیە شی بکەینەوە. دیارە سەرجەم ئەم سوبژێکتیڤیتیانە لە زمانی

سووڕەدا دەنوێنرێنەوە و لێرەدایە کە سەرنجدان بە زمان دەبێتە یەکەم و گرنگترین کاری ئێمە لە شیکردنەوە و ناسینی ناسنامە و کەواتە قەیرانی ناسنامەشدا. هەڵبەت وەکو دوا خاڵ لەم باسەدا ئەوەش بڵێم کە لێرەدا مەبەست لە 'من' تەنیا سووڕەیە و ئیدی مەبەست هەندێ زاراوەی هاوشێوەی تر نییە وەك ئیگۆ، من، زەین و خود.

لەنێوان سابجێکتیڤیتییە پێکهێنەرەکانی شوناسی سووڕەدا بەردەوام پێوەندییەکی دیالێکتیکی لەئارادایە. ئەم پێوەندییە دەکرێت بە دوو جۆری دیالێکتیکی نێوان - زەینیی بنیاتنەر و دیالێکتیکی نێوان- زەینی رووخێنەر دیاری بکەین. لە حالەتی یەکەمدا سابجێکتیڤیتییەکی تازە دروست دەبێت یان یەکێك لە سابجێکتیڤیتییەکان دەبێتە لایەنی زاڵی ئەو شوناسە. لە حالەتی دووەمدا سووڕە لەنێوان ئەم سابجێکتیڤیتیانەدا سەرگردانە و پێوەندییە دیالێکتیکییە نێوان -زەینییەکانی شوناسی ئەو سووڕەیە ناتوانن بگەنە دەرئەنجامێك کە بەو پێیە بیچم بدەنە جیهانبینیی و روانینەکانی سووڕە. لەم حاڵەتەدایە کە قەیرانی شوناس سەردەگرێت. هەڵبەت ئەوەش بڵێین کە هەر ئەم زاراوەیە ئەمڕۆ بووەتە خاوەنی واتایەکی تەواو سیاسی، واتە، هەر لایەنی سیاسییە و لە هەوڵی زالکردنی سابجێکتیڤیتیی دڵخوازی خۆیەتی لەناو ناسنامەی سووڕەکاندایە. ئەم زاراوەیە لە کۆمەڵناسیشدا بەلێشاو بەکار دەبرێت، بەڵام من بە میتۆدێکی دەروونشیکارانەوە لەم دیاردەیە دەکۆڵمەوە و یەکسەر دەیبەستمەوە بە پێوەندییە دیالێکتیکەکانی نێو زمان و سابجێکتیڤیتییەوە. خاڵی هەرە گرنگ لێرەدا ئەوەیە کە سەرجەم ئەم کارانە لە مەیدانی زماندا سەردەگرێت. واتە، قەیرانی شوناس هەم لە رێگە و بەهۆی زمانی سابجێکتیڤیتییە جیاجیاکانەوە دێتە ئاراوە و هەم لەناو زماندا رەنگ دەداتەوە.

شوناسی سووڕە بەردەوام لە گۆڕاندایە و لەوانەیە لە یەکێك لە وێستگەکانی ئەم گۆڕانکارییانەدا سووڕە رووبەڕووی قەیرانی شوناس ببێتەوە. شوناسی سووڕە هیچ کاتێك رواڵەتێکی کامڵ و داخراو ناگرێتە خۆی و بەردەوام بەهۆی دیالێکتیکە هەمیشە ئامادەکانی نێوان سابجێکتیڤیتییەکانەوە دەگۆردرێت. سەرجەمی ئەو پرۆسەیەش هەم لە زماندا روو دەدات و هەم لە شیکردنەوەیدا دەبێت سەرنج بدەینە نواندنەوەی ئەو دیالێکتیکانە لە زمانی سووڕەدا. لە شیکاریی قەیرانی ناسنامەی سووڕەدا من سەرنج دەدەمە کاریگەریی لێپێچینەوە ئایدیۆلۆجیکی دەرەوەی کیانی

سووژە لەسەر نامۆیی زمانناسانەی سووژە. لێرەدا دەتوانین باس لە لێپێچینەوە ناوەکییەکانی سووژە بکەین و بە پەیڕەوی لە میتۆدی باتلێرەوە دەتوانین بەشێوەیەك باس لە لێپێچینەوەی هێگڵی (Hegelian Interpelation) بکەین. واتە، لە بۆچوونی مندا لێکۆڵینەوە لە دەرئەنجامەکانی لێپێچینەوە ئایدیۆلۆجیکە نارەخۆییەکانی سووژە و چۆنییەتی دەرکەوتنیان لە زماندا هەمان شیکردنەوەی قەیرانی ناسنامەی سووژەیە.

پەیوەندیی نێوان زمان و ناخودئاگا بە چ شێوەیەکە و تا چ ئاستێك گرنگ و چارەنووسسازە؟

میکانیزمی نێوان سێکوچکەی زمان، ناخودئاگا و ئایدیۆلۆجی دەبێتە هۆی سازبوونی ناسنامەی سوژە. لەناو کورددا چەند پێویستمان بە شیکردنەوەی چەمکی ئایدیۆلۆجی هەیە دوو ئەوەندە پێویستمان بە پێناسە و راڤە و شیکاریی چەمکی ناخودئاگا هەیە. هەوڵدان بۆ تێگەیشتن لە میکانیزمی نێوان زمان و ناخودئاگا بووەتە باسێکی ناوەندی لە زۆربەی لێکۆڵینەوە دەروونشیکارانەکاندا، بەڵام پێش ئەم لێکۆڵینەوەیە پێویستە ئێمە زیاتر ئاوڕ لە چەمکی ناخودئاگا بدەینەوە. ناخودئاگا زۆرتر لەوەی بیری لێ دەکەینەوە لە کردار و بەرهەم و کەسایەتیماندا کاریگەر و ئامادەیە. با بەم پرسیارانەوە دەست پێ بکەین:

ئایا تائێستا ئەو پرسیارەمان لە خۆمان کردووە کە لەبەر چی لە تورکیا سەرەڕای ئەوەی زۆربەی هەرە زۆری کەناڵەکانی راگەیاندن خاوەن دید و بۆچوونێکی سێکولارن، کەچی خەڵکی ئەو وڵاتە هێشتا زۆربەی هەرە زۆریان ئایینین؟ وەڵامەکە بۆ کەسێك ئاگاداری باسە تیۆریکەکان بێ دەربارەی ناخودئاگای مرۆیی و تواناکانی و کاریگەرییە درێژخایەنەکانی، زۆر سادەیە. تورکیا بۆ ماوەی چەندین سەدە یەکێك لە ناوەندە گەورەکانی دنیای ئیسلامی بوو. سابجێکتیڤیی ئایینیReligious subjectivity تەنانەت ئێستاکەش لایەنی زاڵی شوناسی سووژەی تورکیایی پێکدەهێنێت. دزەکردنی بیری ئایینی و وشە و دەستەواژە ئایینییەکان بە تەواوەتی لە زمانی تورکیی ئەستەنبۆڵیدا هەست پێدەکرێت و گەر بە وردی سەرنج بدەین، تێدەگەین کە تەنانەت لە زمانی ئەو کەناڵە سێکولارانەشدا هەست بە گەلێك دالی ئایدیۆلۆجیك دەکەین،

واتە، زمانەکە لێوانلێوە لە وشە و دەستەواژە ئیسلامییەکان کە وەك میرات لە عوسمانییەکانەوە مارنەتەوە. دەسەڵاتی ئەم دالانە هێندە زۆرن کە توانیویانە تا رادەیەك بەر بە رەوتی ئولگوسازیی سێکولار لەو وڵاتەدا بگرن. لەم چەند ساڵەی دواییشدا کە لایەنی سیاسیی دەسەڵاتداری هەنووکەیی هاتە سەر کار هێندەی تر ئەم رەوتە پەکی کەوت و ئێستا وا خەریکە تورکیا ببێتەوە بە وڵاتێکی بەهێزی ئولگوسازیی ئیسلامی. ئامادەبوونی ئوردوغان لە کۆبوونەوەی کۆمکاری عەرەبیدا لە میسر و هاوشێوەییەکانی سیاسەتەکانی تورکیا لەگەڵ کۆمکاریی عەرەبی لە چەند پرسی هەستیاری هەنووکەییدا ئەوەی خستەروو کە تورکیا و شوناسی تورکی زۆر زیاتر لەوەی هەستی پێدەکەین خۆی بە خانەخوێ و ئولگووی دنیای ئیسلامی دەزانێت. یەکێك لە دەرکەوتەکانی سابجێکتیڤیتیی ئایینی لە ناسنامەی سووژەی تورکیدا، ئەو سووژەیەی دەیەوێت ببێتە بەشێك لە ئەورووپا، ئامادەبوونی گەلەك دالی ئایدیۆلۆجیکە کە بوونەتە لایەنی زاڵ لە ناخودئاگای ئەو سووژەیەدا. یەکێك لە رێگەکانی پەرەسەندنی گوتارە سێکۆلارەکان لە گۆڕانکاریی زمانناسانەیە و ئەم کارەش لە رووی تیۆریکەوە مەحاڵە و گەریش سەر بگرێت، ئەوا درێژخایەنە.

نموونەیەکی تر لە دەسەڵاتی ناخودئاگا ئەمجارەیان لە ئێران شکستهێنانی ئەو هەموو هەوڵە بوو بۆ خاوێنکردنەوەی زمانی فارسی لە وشە و دەستەواژەی عەرەبی. بە واتایەکی تر، لە ئاقاری ئایدیۆلۆجی و ناخودئاگادا گەمەکان پێچەوانە دەبنەوە: واتە، لەجیاتی ئەوەی وشە فارسییەکان خۆماڵی بنوێنن بۆ فارسەکان و وشە عەرەبییەکان بیانی، رێك بە پێچەوانەوە، هەندێ وشەی فارسی بوونەتە خاوەنی بارێکی ئایدیۆلۆجیکی هێندە بەهێز کە ئیدی وشە عەرەبییەکان بەشێوەی ئایدیۆلۆجیك دەرناکەون. هۆکاری نائایدیۆلۆجیکبوونی وشە عەرەبییەکانی زمانی فارسی دەگەڕێتەوە بۆ جێگیربوونیان لە ناخودئاگای ئێرانییەکاندا بۆ ماوەی چەندین سەدە و بەکارهێنانیان لەو هەموو دەقە فارسییە کۆن و تازەیەدا و بوونیان بە ئولگوو لە کۆنەستی ئێرانیدا. ئایدیۆلۆجی تا لە ناخودئاگادا جێگیرتر و مسۆگەرتر بێت، کاریگەرترە و لەم حاڵەتەدایە کە ئیدی ئایدیۆلۆجیك بوونی فەرامۆش دەکرێت و دەبێتە بەشێك لە کیانی ئەو ناسنامەیە. ئەمە راڤەی زانستییانەی ئەو قسە باوەیە کە دەڵێن وشە عەرەبییەکان بوونەتە موڵکی زمانی فارسی.

ئەو پرۆسەیەی کە تێیدا زمان تاکەکەس دەکاتە سووژە و یان باشتر بڵێین تاکەکەس دەکاتە سووژەی خۆی، بە 'نامۆیی زمانناسانە' ناسراوە کە دەستەواژەیەکی لاکانیە(Linguistic alienation)، واتە ناسنامەی سووژە بەهۆ و لە ڕێگەی زمانەوە شکڵ دەگرێت. بە واتایەکی ڕوونتر، زمان نەک هەر شوناسی سووژە دابین دەکات، بەڵکو گرنگتر لەمە، زمان لە ناخودئاگای سووژەدا جێگیر دەبێت و دەست دەکاتە دروستکردنی سابجێکتیڤیتی. ناسنامەی مرۆڤ لەڕاستیدا بریتییە لە کۆی سابجێکتیڤیتییەکانی ئامادە لە ناخودئاگای ئەو سووژەیەدا، ئەو سابجێکتیڤیتیانەی زۆربەیان ئایدیۆلۆجیکن و بەهۆی زمانەوە سازکراون. بۆئەوەی ئەم تیۆریانە زۆر یونیڤێرسال نەبنەوە، ئەو ڕەخنەیەی بەردەوام لە لاکان گیراوە، دەکرێت باس لەوە بکەین کە پرۆسەی نامۆیی زمانناسانە هاوکات لە هەناوی خۆیدا هەڵگری لێپێچینەوەی ئایدیۆلۆجیکیشە. کەواتە، بەمەبەستی دیاریکردنی ناسنامەی سووژە، دەکرێت ئەو داڵە ئایدیۆلۆجیکانە دەستنیشان بکەین کە لە پرۆسەی نامۆیی زمانناسانەدا دەبنە هۆی سازبوونی سابجێکتیڤیتی لە شوناسی سووژەدا. داڵی ئایدیۆلۆجیك لە ناخودئاگای سووژەدا جێگیر و لێرەدا پێوەندیی نێوان ئایدیۆلۆجی و ناخودئاگا دەبێتەوە بە کێشەیەکی تیۆریك کە دەبێت چارەسەری بکەین و ئیدی لێرەدا باس لەو چارەسەرکردنە ناکەم.

باسکردن دەربارەی زمانی کوردی و ناخودئاگای ئێمە سەرەتا پێویستی بە پێناسە و ڕاڤەکاریی چەمکی ناخودئاگا هەیە لە ئاقاری لێکۆڵینەوە کوردییەکاندا. ڕاستە ئەمە کارێکی تا بڵێی سەخت و درێژخایەن و بەرفراوانە، بەڵام دەستنیشانکردنی سابجێکتیڤیتییەکانی ئامادە لە زمانی کوردیدا ئەو ڕێگا سەختەمان بۆ هەموار دەکەن. واتە، بۆ تێگەیشتن لە ناخودئاگای کوردی دەبێت سەرەتا لەو سابجێکتیڤیتیانە تێبگەین کە ئەو ناخودئاگایەیان پێکهێناوە. ئەمەش دیسانەوە دەمانباتەوە سەر کارکردن لە سەر زمانی کوردی یان ئەو زمانانەی پێشتر لە پەروەردەکردنی سووژەی کوردیدا کاریگەر بوونە، وەك فارسی و عەرەبی و تورکی. کەواتە، هەموو ڕێگایەك دەچێتەوە بۆ 'زمان'.

ناخودئاگا نەك هەر بنەمایەکی وەك ئەوەی زمانی هەیە، بەڵکو لە ڕێگەی فێربوونی زمانەوەیە کە سووژە دەبێتە خاوەنی ناخودئاگایەکی تۆزێك ئەکوزتر لەوەی

پێشتر هەڵگری بووە (مەبەست ئەو ناخودئاگایەی سووژە پێش فێربوونی زمان هەیبوو). لێرەدا ئێمە بە تەواوەتی لاکانین کاتێ دەڵێین بنەمای ناخودئاگا وەك بنەمای زمان دارێژراوە. واتە، ئەو زمانەی کەسێك دەکاتە سووژە، هارکات بیچمیش دەداتە ناخودئاگای هەمان کەس. ئەمەش واتە پێوەندیی ڕاستەوخۆی نێوان زمان و ناسنامە، هەڵبەت بە هەڵەدا نەچین، لێرەدا مەبەست لە زمان زمانی سووژەیە و مەبەست لە ناسنامە ناسنامەی سووژەیە. پێوەندییەکی دوولایەنە و دیالێکتیکی لەئارادیە لەنێوان زمانی کوردی و ناخودئاگای سووژەی کوردی بەشێوەیەك کە هەر یەکە ئەویدی بەرهەم دەهێنێتەوە. هەربۆیەش من هاوشێوەییەك دەبینم لەنێوانیاندا. باسکردن لەم هاوشێوەییە کاتی زۆرتری دەوێت و لێرەدا باسی ناکەم.

ئایا دەکرێت چەند نموونەیەکی پراکتیکی لە پێوەندیی نێوان زمانی کوردی و ناخودئاگا بهێننەوە؟

باشترین شوێن بۆ نیشاندانی پێوەندیی ناخودئاگا و زمانی کوردی ئەو دەقە ئەدەبییانەن بەشێوەیەکی دەروونناسانە هەناوی کەسایەتییەکانیان خستووەتە ڕوو. من ئەم کارەم پێشتر لە خوێندنەوەی دوو ڕۆمانی حەسار و سەگەکانی باوکم، بەرهەمی شێرزاد حەسەن و گرەوی بەختی هەڵاڵە بەرهەمی عەتا نەهایی بە ئەنجام گەیاندووە.

گەر بمەوێت لێرەدا ئاماژە بۆ چەند نموونەیەکی تیژریك بکەم دەربارەی پێوەندیی زمان و ناخودئاگا، دەتوانم ئاماژە بۆ نەبوونی شێوەی داهاتووی فرمان لە ڕێزمانی کوردیدا بکەم و پاشان باسی و دەرئەنجامەکانی ئەم مەسەلەیە بکەم لە ناخودئاگای کوردیدا. وەك دەزانین لە زمانێکی وەکو ئینگلیزیدا ئێمە خاوەنی چەندین شێوەی جیاجیاین بۆ دەستنیشانکردنی ئەو کردارانەی لە داهاتوودا سەردەگرن، وەك:

I will call you
I shall call you
I am going to call you
I will be calling you

لە زمانی فارسیشدا گەرچی بە مەبەستی دیاریکردنی کرداری داهاتوو لە 'خواه' کەڵك وەردەگیدرێت، بەڵام ئەم جۆرە بەکارهێنانە ئەمڕۆکە بووەتە هەڵگری شێوازێکی

ڕەسمی. واتە لەبری 'خواهم رفت' دەوترێ 'می روم'. لە عەرەبیشدا 'س' و 'سوف' هەمان دەور دەگێڕن. لە کوردیدا، بەڵام، ئێمە خاوەنی شێوەیەکی تایبەت لە کردار نین ئاماژە بێت بۆ داهاتوو.

نەبوونی شێوەی داهاتوو لە کرداردا لە ڕێزمانی کوردیدا و بە تایبەت لە سۆرانیدا هەم هۆکار و هەم دەرئەنجامی جۆرێکە لە 'ڕابردووخوازی' لە ناخودئاگای سووژەی کوردیدا (هەڵبەت لە کرمانجیدا یەك شێوەی کرداری داهاتووی نزیکمان هەیە). بۆیە دەڵێم هۆکار و دەرئەنجام، چونکە نازانین ئایا ئەمە نەبوونی ئەو کردارەیە کە زەینییەتەکەی بەرهەمهێناوە یان خودی زەینییەتەکەیە کە ئەو کردارەی بەرهەم نەهێناوە، هەڵبەت لێکۆڵینەوەکانی من بەو دەرئەنجامە گەیشتوون کە ئەمە نەبوونی ئەو کردارە لە زمانی کوردیدایە کە ئەو زەینییەتەی بۆ خولقاندووین. لێرەدا زۆر لەسەر ئەم پرسە ناڕۆم. هەڵبەت ئەوەش بڵێم کە خودی ئاگاداربوون لەم بیرۆکەیە دەتوانێت دەورێکی سوودبەخش ببینێت لە نەمانی ئەو زەینییەتەدا. ئەم دیاردەیە، واتە ئاگاداربوونەوەی سووژە لە کەمایەسییە جەوهەرییەکانی خۆی لەلایەن خودی سووژەکەوە بە (meta-awareness) ناودەبرێت.

نموونەیەکی تر لە پێوەندیی نێوان زمان و ناخودئاگای کوردی نەمانی سەربەخۆیی و تاکایەتی وشەکان لە زمانی کوردیدایە کە لەسەرەوە باسم لێکرد و چەندین نموونەم بۆ هێنایەوە. ئەم تایبەتمەندییە بووەتە هۆکار و دەرئەنجامی پشتگوێخستنی تاکایەتی چ لە ناسنامە و چ لە سیستمی فەرهەنگیی ئێمەدا. بۆ نموونە، لە هەڵپەڕکێدا جگە لە سەرچۆپی هیچ جێگایەك بۆ تاکایەتی یەك تاکەکەسی ناو کۆڕی هەڵپەڕکێ نامێنێتەوە و دەبێت سەرجەم ئەوانەی پێکەوە هەڵدەپەڕن لە یەك ڕیتم و یەك جووڵەی ڕیتمیك پەیڕەوی بکەن و گەر کەسێك ئەم کارە نەکات نەزمی هەڵپەڕکێکە تێکدەچێت. واتە، ئەوانەی هەڵدەپەڕن سەربەخۆ نین لە جووڵەکانیاندا، بەڵکو سەر بەو ڕیتم و جووڵانەن کە هەمووان دەبێت ڕەچاوی بکەن. بە واتایەکی تر، نەبوونی سەربەخۆیی لە وشەدا چ لە دەربڕینیاندا و چ لە نووسینیاندا ئەنجامەکەیان لە نەبوونی سەربەخۆیی و تاکایەتی لە کایە فەرهەنگییەکانی ترماندا ڕەنگی داوەتەوە. ئەم نموونانە یەکجار زۆرن و دەتوانین دەرکەوتەکانیان لە شێوەکاری و موزیك و ئەدەبدا بدۆزینەوە.

یەکێکی تر لەو تایبەتمەندییانە کە لە سەرەوە باسم کرد و دەکرێت دەرئەنجامەکانی لە ناخودئاگادا ببینرێتەوە سروشتی بوونی زمانی کوردییە، ئەم تایبەتمەندییە لە زەینییەتێکی پێشمۆدێرنەوە هەڵدەقوڵێ، سروشتیبوونی زمان و سابجێکتیڤیتیی پێشمۆدێرن یەکدی بەرهەم دەهێننەوە. ئەمە زەینییەتێکی مۆدێرنە کە دەتوانێت بە خودئاگاییەوە بەر بە مۆرك و لایەنە سروشتییەکانی زمانی کوردی لە نووسینێکدا بگرێت و بەردەوام هەوڵی ڕەچاوکردنی تۆخم و ڕەهەندە زانستییەکان بدات، واتە، زمان لە سروشتی بوونەوە بەرەو زانستیبوون ببات، هەرچەند پێوانی ئەم ڕەوتە یەکجار سەختە و لە ئێستاشدا ناتوانرێت بە تەواوی سەر بگرێت. هەر جۆرە گۆڕانکارییەك لە زماندا پێویستی بە ماوەیەکی درێژخایەن هەیە و با لە بیرمان نەچێتەوە کە گۆڕانکاری لە زماندا، واتە گۆڕانکاری لە ناخودئاگادا. ئەم ڕەوتە هێندە ئەستەم و پڕ تەنگوچەڵەمە و درێژخایەنە کە زۆرێك لە بیرمەندان پێیان وایە ناتوانرێت سەر بگرێت، بەڵام چەند بیرمەندێکی پاش بنەماییخواز، بۆ نموونە باتلێر، ئەوەیان بۆ شی کردووینەتەوە کە ئەم کارە دەکرێت ئەنجام بدرێت. هەڵبەت لە ئاستێکی زۆر بچووکدا و بە ڕادەیەکی کەم. هەربۆیەش، ئێمە زۆر بە ئاسانی دەتوانین قامك بخەینە سەر ئەو خەسڵەتە نازانستییانەی دەقێکی کوردی کە خاوەنەکەی بانگەشەی زانستیبوونی بەرهەمەکەی دەکات. یان، گەر سەرجەمی بەرهەمەکانی بیرمەندێکی کورد بخەینە بەر لێکۆڵینەوە، زۆر ئاسانە قامك لەسەر ئەو دژایەتییانە دابنێین کە لەناو ئەو سیستەمە فیکرییەیدایە کە بیرمەندەکە هەوڵی بەرهەمهێنانی داوە.

پێناسە:

- خاوەنی دوو بڕوانامەی دکتۆرایە: ساڵی ۲۰۰۷ لە زانکۆی پونا لە هیند دکتۆرای فەلسەفەی وەرگرتووە، تێزەکەی لەسەر پێوەندیی نێوان فەلسەفەی ڕەخنەگرانە و تیۆریی ئەدەبی بووە. لە کۆتایی ساڵی ۲۰۱۰ لە زانکۆی ئێکسێتێر لە بەریتانیا دکتۆرای زمان و ئەدەبی ئینگلیزی تەوار کردووە و تێزەکەی لەسەر شیکردنەوەی ناسنامەی سووژە بووە لە ڕۆمانی هاوچەرخی ئینگلیزیدا.

- لە ساڵی ۱۹۹۷دا لە سەرتاسەری ئێراندا و لە تاقیکردنەوەکانی قۆناغی ماستێری سەرجەم زانکۆکاندا پلەی دووەمی بەدەستهێنا، تاکو ئێستاش دوو جار وەك مامۆستای نموونەیی و جارێك وەك توێژەری نموونەیی لە زانکۆی کوردستان لە سنە هەڵبژێردراوە.

- خاوەنی چەندین کتێبە، وەك فەرهەنگی شیکارانەی زاراوەی ئەدەبی و چەندین کتێبی فەلسەفی و تیۆریشی لە فارسی و ئینگلیزییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و فارسی، جگە لە نووسینی چەندین وتار، زیاتر لە بیست وتاری زانستیشی لە ئینگلیزییەوە کردووە بە کوردی.

- لە ساڵەکانی ۲۰۰۰ بۆ ۲۰۰۳ لە زیاتر لە دوازدە کۆنفرانسدا وتاری بە زمانی کوردی پێشکەشکردووە و لە ۲۰۰۵ بەملاوە چەندین سیمیناری ئاکەکەسیشی بە زمانی ئینگلیزی لە زانکۆکانی ئێران و هەرێمی کوردستان و هیند و بەریتانیادا ئاراستەکردووە.

- توێژەرێکی کارایە لە ناردنی وتاری 'علمی-پژوهشی' بۆ گۆڤارە ئاکادیمیکەکانی زانکۆکانی ئێران و ڕۆژئاوا و کۆنفرانسە نێودەوڵەتییەکان.

- لە بەشی زمان و ئەدەبی ئینگلیزی و زمانناسی لە کۆلێژی ئەدەبیات و زانستە مرۆییەکانی زانکۆی کوردستان لە سنە مامۆستای زمان و ئەدەبی ئینگلیزییە و بواری پسپۆڕیشی ڕەخنە و تیۆریی ئەدەبی و فەرهەنگییە.

- مافی بڵاوکردنەوەی ئەم وتووێژە بۆ ئەم بەرهەمە پارێزراوە و ناوەڕۆکەکەشی تەنیا بە ئاماژەدان بە سەرچاوەوە دەتوانرێت بەکاربهێنرێت.

هزری نەتەوەیی و جیهانبینیی مرۆڤی کورد لە زماندا

دیمانەیەک لەگەڵ مەسعوود بابایی نووسەر و شارەزای زمانی کوردی

سازدانی: شەریف فەلاح

زمان ڕۆحی نەتەوەیە، ئەم پێناسەیە هەتا چەندە لەگەڵ دۆخی زمانی کوردیدا دەگونجێت و لە ڕابردوو و ئێستادا زمان لە پرۆسەی نەتەوەسازیی کورددا چ ڕۆڵێکی بینیوە و پێوەندیی شوناسی نەتەوەیی و زمانی کوردی چۆن دەبینیت؟

زمان ڕۆحی نەتەوەیە. ئەم دەربڕینە دەربڕینی ڕۆحانیی زمانە. کاتێک ئێمە لە زماندا بە دینار (مکاشفە) دەگەین، هەستێک بەسەرماندا باڵ دەکشێت کە هەستی مرۆڤبوونی ئێمەیە، جۆرە مرۆڤێک، وێنای شوناسی مرۆڤێک کە لەویدی جیاوازە. پەیوەستبوون بە زمانەوە پەیوەستبوونە بە خولیاگەرییەک. ڕایەڵێکی پێوەندیی خوازەییە بە ئەوەی پێش خۆمان و پێشینانمان. بەو زمانە لەگەڵ ئەوەی داڕێژیش پێوەندی دەگرین. دەبینە ڕایەڵی دوێنێ و ئەمڕۆ و سبەینێ. لەڕاستیدا دەبین بە مرۆڤێک کە لە خاکێکی خوازییدا ڕەگ دادەکوتین. هەڵبەت ئەگەر لە پەنجەرەی پێناسەی مامۆستا (عەلائەدین سەجادی)یەوە سەیری زمان بکەین کە دەڵێت: "زمان شادەماری نەتەوەیە" لە جێی ڕۆحی سەرگەردان شادەمارێک وێنا دەکەین کە ڕەگ و ڕیشەی لە خاکدایە و خەیاڵەکانی سەر لە ئاسمان دەسوون. شادەمار لە خاکی نیشتماندا ڕەگاژۆ دەکات و لەوێوە ئیدی ڕۆحی نەتەوە باڵا دەکات. گونجانی ئەم پێناسەیە لەگەڵ نەتەوەی کورددا کە فاکتەرە سیاسییەکانی بوونی نەتەوە و دانپیانانی سیاسەتی نێودەوڵەتی بە کیانێکی سیاسیی تێدا بەدی نەکراوە، ئاشکرا و دیارە. مرۆڤی کورد خاک و زێد و نیشتمان و سنوورەکانی لە زماندا زەق دەکاتەوە و نیشتمان و خاک و نەتەوە هەموویان لە زمانی کورددا زیندوون. هەربۆیە هەوڵدانی دوژمنانی کورد کوشتنی خەیاڵ و هزری نەتەوەیی کوردە کە لە ئاماژە زمانییەکانیدا دەردەکەوێت.

پرۆسەی نەتەوەسازی لە ڕێگەی زمانەوە پێوەندیی بەوەوە هەیە کە ئایا فاکتەرەکانی دیکەی فەرهەنگی و سیاسی لەبارەی کوردەوە بڕشتی نەتەوەسازییان چەند بێت. ئەگەر دەوڵەت نەتەوەیەک بونیاد بنێت، وەک لە مۆدێلی دەوڵەتی نەتەوەیی مۆدێرن و لە ئەنجامی مۆدێرنیتەی سیاسیدا هەبووە، ڕەنگە ئەمەکناسی بە دەوڵەت و بۆرژوکراسیی مۆدێرن و مافی هاوڵاتی و چەندین گوتەزای جیاجیا هەموویان بەرهەمهێنی ناسیونالیزمێکی دەوڵەتی و سیاسی بن کە بەگوێرەی بەریان (گرایش) و وەفاداری بە دەوڵەت بونیاد نرابێت. ئێمە لە وەڵامی ئەم بەشە لە پرسیارەکە دەکەوینە سەر دووڕیانێک:

١- نەتەوە کیانێکی ئێستاییە و دابڕاوە لە مێژوو و ئەوانەی ئێستا هەن خاوەنی فەرهەنگێکی دواکەوتووی پێش مودێرنن و بەگشتی شێوەی ژیانی جڤاکی و فەرهەنگییان ئێجگار لە یەك دوورە.

لەم پێناسەیەدا نەتەوە داڕنراوە لە مێژوو و بەرهەمی دەوڵەتی مودێرنە. بەهەرحاڵ کەسانێك کە باوەڕیان بەم پێناسەیە هەیە لە روانگەی "دەوڵەت - نەتەوە"وە سەیری بابەتەکە دەکەن. گەلانی بێ دەوڵەت خاوەن کیانی فەرهەنگی/ئێتنیکین و لە ریزی نەتەوەدا پۆلێن ناکرێن. ئەم روانگەیە نەتەوەسازی بە واتای دروستکردنی نەتەوەیەك لەلایەن دەوڵەتەوە لێکدەداتەوە و لە تایبەتمەندیی مێژووکرد دای دەڕنێت.

٢- کەسانێکیش هەن باوەڕیان وایە کە نەتەوە کیانێکی مێژوویییە. هەرچەند شێوە و بیچمی نەتەوە بەگوێرەی فراژوویی (تکامل، تگور) قۆناخە مێژوویییەکان گۆڕانی بەسەردادێت، ئەم گۆڕانە بە واتای شێوە گۆڕان (دگردیسی)ە، وەکو گۆڕانی کرمێك کە دەبێتە پەپوولەیەك. ئەم گۆڕانە دابڕان لە رەگ و ریشە و بنماك (عنصر بنیادین) نییە. کاتێك نەتەوەیەك یادەوەریی مێژوویی خۆی دەگێڕێتەوە، لە رووی زمانی و نەژادییەوە خۆی بە نەژاد و نەتەوەیەك دەبەستێتەوە کە رەنگە لەگەڵ دۆخی ئێستایشی یەکانگیر نەبێت، بەڵام بەشێکی زۆری تایبەتمەندییەکانی هاوشێوەی نەتەوەیەك لە مێژوودان. ئەم هاوشێوەییە ئەگەر زمانی بێت و لە دەقە کۆنەکان و شوێنەوارەکاندا بەدی بکرێت، بوونی مێژوویی و ریشەی مێژوویی ئەو نەتەوەیە دەسەلمێنێت.

تیۆرییەکانی نەتەوەسازیی مودێرنیتە هەرچییەك بن، گرنگ نەتەوەکانن کە خۆیان پێناسە دەکەن. هەربۆیە پرۆسەی نەتەوەسازی لە رێگەی زمانەوە لە هەمبەر کورد وەراست دەگەڕێت، بەڵام لەمەڕ نەتەوەیەکی دی مەرج نییە راست بێت.

جەنابت دەڵێی زمان مەوداسازە و هێڵ و سنووری من و بەرامبەر دیاری دەکات، ئەم تیۆرە لەمەڕ زمانی کوردی وەراست دەگەڕێت، زیاتر شی بکەرەوە؟

فۆرمۆلی تیۆرەکە -ئەگەر بتوانم پێی بڵێم تیۆری- (مەودا/ جیاوازی)یە. پێویستە ئەوە بڵێم لە باس و خواسی شوناسی نەتەوەییدا من زمانگەرام. میتۆدێك کە لەم بارەیەوە کەلکم لێ وەرگرتووە، رەچاوی مەودا و جیاوازی دەکات. شوناس بریتییە

له مه‌ودای من له‌گه‌ڵ ئه‌ویدی. مه‌ودا جیاوازی دروست ده‌کات. ئه‌گه‌ر سه‌یرێکی جێناوه‌کانی زمان بکه‌ین، شتێکی سه‌رنجڕاکێش به‌دی ده‌که‌ین.

من - - - - - بنه‌مای هاوشێوه‌یی - - - - - ئێمه (هاوخوێن/ هاونیشتمانی و هاونه‌ته‌وه و پێوه‌ندیی خزمایه‌تی)

تۆ - - - - - بنه‌مای هاوشێوه‌یی - - - - - ئێوه (هاوخوێن/ هاونیشتمانی و هاونه‌ته‌وه و پێوه‌ندیی خزمایه‌تی)

ئه‌و - - - - - بنه‌مای هاوشێوه‌یی - - - - - ئه‌وان (هاوخوێن / هاونیشتمانی و هاونه‌ته‌وه و پێوه‌ندیی خزمایه‌تی)

(ئێمه) کۆی (من)ه‌کانه/ (ئێوه) کۆی (تۆ)ه کانه/ (ئه‌وان) کۆی (ئه‌و)ه‌کانه. سێ چه‌مکی خزم و ئاشنا و بێگانه لێره‌دا به‌بێ ئه‌وه‌ی زۆرکه‌س هه‌ستی پێ بکه‌ن به‌دی ده‌کرێن. له‌وه‌ش گرنگتر سێ بازنه‌ی شوناس دروست ده‌بن که به‌رهه‌می سیستمی نیشانه‌ناسی و سیستمی نیشانه‌سازیی زمانن.

من - - - - - ئێمه/ بازنه‌ی خزمایه‌تی (بازنه‌ی یه‌که‌م).

له به‌رانبه‌ر مندا تۆ - - - - - ئێوه بازنه‌ی ئاشنایه‌تییه. (بازنه‌ی دووه‌م).

هه‌روه‌ها له به‌رانبه‌ر مندا ئه‌و - - - - - ئه‌وان بازنه‌ی بێگانه‌ییه: (بازنه‌ی سێیه‌م).

هه‌ر به‌و شێوه‌یه‌ش بازنه‌کانی دیکه‌ش له به‌رانبه‌ر من - - - - - ئێمه، وه‌هان.

هه‌ڵبه‌ت نابێت ئه‌مه به تێگه‌یشتنێکی ئاشیستی لێکبدرێته‌وه. واته نابێت چه‌مکه‌کانی ئاشنایه‌تی و به‌تایبه‌تی بێگانه‌یی به دوژمنایه‌تی لێکبدرێنه‌وه. دوژمنایه‌تی پێوه‌ندیی به پێکدادانی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانه‌وه هه‌یه و ئه‌م بابه‌ته پێوه‌ندیی به بونیادی خۆناسین له زماندا هه‌یه که من به مه‌ودا- جیاوازی ناوم لێناوه.

هه‌روه‌ك وتم سیستمی نیشانه‌سازیی زمان سیستمێکی پۆلێنبه‌ندییه. مرۆڤ له رێگه‌ی نیشانه زمانییه‌کانه‌وه پێوه‌ندییه‌کی ده‌نگی/ دیارده‌یی و دواجار پۆلێنبه‌ندیی واتایی جیهانی ده‌وروبه‌ری ده‌ناسێت و ده‌ناسێنێت.

پۆلێنبەندیی واتایی لە دۆخی لێکسیکیی زماندا پێوەندێکە لەنێوان یەکەی وێنەیی/ دیاردەیی (واحد تصویری/ پدیداری)، یەکەی وێنایی/ خەیاڵی (واحد تصوری/ خەیاڵی) و یەکەی دەنگی و یەکەی واتایی.

ئەمە پێوەندییەکی زمانییە. یان باشتر بڵێم لۆژیکی هەموو زمانێکە وبراستگەرانیشی لە هەمبەر زمانی کوردی وەکو زمانانی دیکەیە و کوردیش لەم ڕێسایە بەدەر نییە. لۆژیکی پێوەندیی کۆمەڵایەتی لە زماندا ڕەنگدەداتەوە. ئێمە لە سێگۆشەی کات و شوێن و ڕووداودا دەژین. هیچ دۆخێکی کاروباری سروشتی و مرۆیی لە دەرەوەی ئەم سێگۆشەیە ناگونجێت. زمان ڕەنگدانەوەی ئەم دۆخەیە و توخمەکانی بکەر و بەرکار و کردار بەگوێرەی بەرداشی کات و شوێن و ڕووداو ڕەوتی "کران" دەرەخسێنن. ئەم ڕەوتە بەگوێرەی ڕابردوو و ئێستا و داهاتوو بەشبەندیی ژیانی مرۆیی ڕێك دەخەن. ئەم ڕەوتە لە زماندا لە چوارچێوەی کردار، جێناو و ئاوەڵکردارەکان (قید) بوونی خودئاگای مرۆڤ لە گوتەزا زمانییەکاندا زەق دەبێتەوە. دەبێت ئاگادار بین خودئاگایی بەرهەمی زمان نییە، بەڵکو زمان گوێزەرەوەی ئەم خودئاگاییەیە بۆ کارەکتەرەکان. هەربۆیە چەمکی مەودا -جیاوازی لە هەناوی زماندا جێی خۆش کردووە. ئێمە بەگوێرەی ئەم تایبەتمەندییە دەچینە نێو پرۆسەی دیالکتیك و وتووێژەوە و لانیکەم لۆژیکی زمانی ڕۆژانە یان ئاخاوتنی ڕۆژانەمان ڕێك دەخەین، بەڵام ناسینی ئەم تایبەتمەندییە یارمەتیمان دەدات مەودا- جیاوازی وەك مێتۆدێك لە پرۆسەی دینار (مکاشفە)ی زمانیدا بخەینەگەڕ. کۆد و نیشانەکانی زمانی کوردی ئاشکرا و دیارە لەگەڵ کۆد و نیشانەکانی زمانەکانی دیکە جیاوازە. وشەی جیاواز بریتییە لە سنووربەندیی نێوان دوو دیاردە. جیاوازی لە بیچم و دەنگ و ڕەنگ و سیستمی مۆرفیمیی زمان. جیاوازی هەوێنی پێناسەی کەسێتییە.

ئەگەر بتەوێ خەسارناسییەکی کورتی پرسی زمانی کوردی بکەی چۆنی لێك دەدەیەوە؟

لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا ئەوەی دەتوانم باسی بکەم لە سێ خاڵدا کورتی دەکەمەوە:

ئەلف: پەرتەوازەیی سروشتی.

ب: لێکترازان.

ج: دوورکەوتنەوە.

ئەلف: پەرتەوازەیی سروشتی مەبەست جوگرافیای زمانییە. بەرینایی جوگرافیای سروشتیی کوردستان و ئەزموونی وشە و دەستەواژەی جیاجیا بۆ دیاردە سروشتییەکان و رامانی مرۆڤی کورد لە دیاردەکان و رەهەندی روانین بۆ جیهانی دەوروبەر و ژینگەکەی کۆمەڵێ یەکەی زمانی لە چوارچێوەی دیالێکت دروست کردوون کە بوونەتە هەوێنی دەوڵەمەندی و لە هەمان کاتدا هەوێنی ناکۆکیشیان رەخساندووە.

ئەم ناکۆکییانە لە قۆناغی دووەمدا دەگەن بە لێکترازان.

ب: لێکترازان لە ژیانی سروشتی و شوانکارەیی و جوگرافیای سەخت و نالەباردا بەشێوە سروشتییەکەی هەبووە، بەڵام ئەوەی کە دواتر لە رووی شوناسەوە قەیرانساز بووە گوێزرانەوەی ئەم قەیرانە بووە بۆ کایەی سیاسی و دواتر سەپاندنی جۆرێك شوناسی نەخوازراوی ناوچەیی لەسەر بنەمای دیالێکت و شێوەزاری ناوچەیی کە کارەکتەری سیاسی بەگوێرەی بەرژەوەندییە تاکەکەسییەکان بەکاری دێنێت و لە داڕێژدا ئەم قەیرانە دەبێتە لەمپەر لەبەردەم شوناسی نەتەوەیی یەکپارچە و پرۆسەی نەتەوەسازی پەك دەخات. کەڵکئاوەژۆی سیاسەت لە زار و شێوەزار و ناوچەگەری بۆ بەدەستهێنانی هێزی سیاسی کارساتبارترین قەڵاچۆی فەرهەنگییە کە لە داهاتوویەکی نە چەندان دووردا نیشانەکانی دەردەکەون. دواقۆناغی ئەم لێکترازانە داڕمانی پرۆسەی نەتەوەسازی و ناسیونالیزم و سەرهەڵدانی شوناسی ئیتنیکییە. ئەگەر ئەم بارودۆخە بەردەوام بێت بەرای من گەیشتن بەم قۆناغە مەترسیدارە مسۆگەرە.

ج: دوورکەوتنەوەش لە ئەنجامی دوو قۆناغەکەی پێشوو بەرپەرچی مەودا دەگات و ئەوپەڕی جیاوازیش روو دەدات. کەوابوو ئەوکاتە زمانی نەتەوەیی لێڵ و نادیار دەبێت و هەر زار و زارۆچکەیەك رێچکەی سەربەخۆ وەردەگرن. ئەوکاتە زمانە تۆکمەکان بە ئاسانی ئەم زار و زارۆچکانە قووت دەدەن و ئاوابوونی کۆی زمانەکە دەست پێدەکات. نزیاڵی ئەم کارەساتەش لە ئەستۆی سیاسەتبازانی کوردە کە خەریکە لە گێژاوی بێ شوناسیدا تووشمان دەکەن.

لە قۆناغە کاتییەکانی گەشەی زمانی کوردیدا زیاتر چ تـوخم و بیرۆکەیەکی زاڵ ڕۆڵی گێڕاوە و هەبوونی عیرفان و سۆز و باوەڕە دینییەکان چ کاریگەرییەکیان هەبووە و لە کام قۆناغی مێژووییدا توخمە هزری و مەعریفییەکان لە زمانی کوردیدا دەرکەوتوون، ئاخۆ زمانی کوردی پێی ناوەتە ئەو قۆناغەوە و بەگشتی پێوەندیی نێوان مەعریفە و زمان چۆن هەڵدەسەنگێنیت؟

دین و سۆفیگەری و عیرفان یەکەم پرسیاری فەلسەفییان هێنایە گۆڕێ. ئەمە وەڵامیان بۆ پرسیارە فەلسەفییانە چییە خۆی باسێکی دیکەیە، بەڵام فەلسەفە بەڕای من ڕۆڵەی لاساری دینە، چونکە وەڵامەکانی دین نەیتوانیوە ڕازیی بکات و زۆرجاران لە دین یاخی دەبێت یان ئەگەر یاخیش نەبێت بەدوای لۆژیکی بەڵگەهێنانەوەدا دەگەڕێت. ئاشکرا و دیارە عیرفانی کوردی زۆرترین پانتایی لە ئەدەب و ڕێژەی کوردیدا داگیرکردووە. ئەدەبی کلاسیکی کوردی لەم بارەیەوە نموونەی دیاری وەکو مەحوی هەیە. هەرچەند شاعیرانی دیکەش هەن کە ڕەنگە ڕوانگەی سۆفیگەریی ئیسلامیی مەحوییان نەبێت و زۆرتر بەدوای سۆفیگەریی پەتی کەوتوون. بۆ نموونە مەولەوی ناتوانین بە نوێنەری سۆفیگەریی ئیسلامی بزانین. بۆیە عیرفانێکی سروشتگەرا بەدی دەکەین کە لەودا مرۆڤ و سروشت تێهەڵکێشی یەکدین. کەوابوو تایبەتمەندییەکانی سۆفیگەریی کوردی هەرچەند ئیسلامیش کاری تێکردووە، بەڵام نەسکی ڕەسەنایەتیی پێوە دیارە. کەوابوو ئەگەر زاراوە و دەستەواژەی فەلسەفی و فیکری هەبن، دەبێت لەم ئەزموونانەدا بۆیان بگەڕێین و هەڵبەت نابێت دینە خۆماڵییەکانیش پشتگوێ بخەین کە هەرچییەک بن لە ڕوانگەی فەلسەفی و پرسیاری فەلسەفی بەدەر نین.

ئاشکرا و دیارە ئێمە ئێستا درێژەی ئەو ڕێچکانەین و زمانی کوردیش دابڕاو لەو قۆناغانە نییە. هەڵبەت ڕۆحانیبوونی ئەو قۆناغانەی کەمتر پێوە دیارە.

جوگرافیای زاراوەکانی زمانی کوردی لە ڕەوتی گەشەی زماندا چ ڕۆڵێکیان گێڕاوە، ئاخۆ بوون و گەشەکردنی زاراوەکان گرفتن یان دەرفەت؟

ڕەنگە ئەم پرسیارەم بەشێوەیەک لە شێوەکان وەڵام دابێتەوە. تەنیا شتێک کە پێویستە باسی بکەین تێکەڵبوون و ئاوێتەکردنی وشە و زاراوەکانی هەرکام لەو زار و زارۆچکانەن لە کرمانجیی خوارروودا. بە ڕاشکاوی بڵێم پرۆسەی وەرگرتنی وشە و زاراوە

لە زار و زارۆچکەکان لە کرمانجیی خوارروودا زیاتر و بە زەقی بەرچاو دەکەوێت، ئەویش لەبەر تێکەڵبوونی ئەم زارەیە لەگەڵ شارنشینی و بابەتە فیکری و سیاسییەکان و لە رەوتی گەشەی ئەم زارە دەگەین بەوەی کە خەریکە -ئەگەر سیاسەتبازان لێمان گەڕێن- تایبەتمەندیی زمانێکی یەکگرتوو وەردەگرێت.

شیعر وەك گوتاری زاڵی کۆمەڵگای کوردی لەلایەك و ئەدەبی زارەکی لەلایەکی دیکەش، چ خەسارێکیان لە پێکهاتەی زمان و رەوتی مەعریفە داوە؟

شیعر نابێتە ئاخێوی زاڵ (گفتمان مسلط)، بەڵام دەبێتە مۆرکی زاڵی ئەندێشە و خەیاڵی ئەدەبی. کۆمەڵگە لە دۆخی شاعیرانەدا ناژی، بەڵام دەشێ بکەوێتە دۆخێکی نۆستالیژیکەوە. دۆخی نۆستالیژیکیش بەشێك لە ئەدەب بەرهەم دێنێت کە رۆمانتیسیزمە. شیعر دەربڕینی رووتی هەست نییە هەر بەو چەشنەش دۆخی بەدەر لە عەقڵیش نییە، بەڵام نە شیعر فەلسەفەیە و نە فەلسەفەش شیعرە، بەڵام تیشکی فەلسەفی لە شیعردا بەدی دەکرێت و رەوایە. زمانی شیعر زمانێکی کۆبونیادی هەستەکی/ ئاوەزییە و هاتوچۆیە لەنێوان خەیاڵ و کەتوار (فانتزی). خەساری زمانی شیعری لەوەدایە کە گوتەزا فەلسەفییەکان لە تورێکڵ و تاوخ و دەمامکی شیعردا دەشارێتەوە و بەدەر لە لۆژیك و بەڵگەهێنانەوە و تەکنیکەکانی راڤەی دیاردەیە. ئەگەر فەلسەفە زمانی ئاوەزی پەتی بێت شیعر ئەوە نییە.

بەداخەوە پێچەوانەی ئەم ئەگەرەش راست نییە. ئەگەر ئەو کتێبە فەلسەفی-دینیانەی کە شاعیرانی کورد بە عەرەبی یا فارسی... نووسیویانە بە پەخشانی کوردی نووسرابان، هەڵبەت کاریگەریی زمانی و فەلسەفییان زیاتر دەبوو و زمانی کوردیش زووتر دەکەوتە رێڕەوی زمانی فیکری و زانستییەوە.

توخمی سروشتی و ناتۆراڵیزم چ کاریگەرییەکی لەسەر ژیانی کورد و زمانەکەی هەبووە، ئاخۆ زمانی کوردی توانیویەتی لە چەقی سروشت خۆی دەرباز بکات و لەگەڵ بەها و توخمەکانی شارنشینی و ژیانی بۆرژوازیدا خۆی رێك بخات؟

زمان خۆی توخمێکی ناتۆرالیستییە. ئەگەر بڕوامان بەوە هەبێت کە ئێمە لاسایی دەنگە سروشتییەکانمان کردووەتەوە، زمانیش لەو بەستێنەوە ئاخێزاوە، بەڵام کاتێك

ئێمە دەنگەکان لە دۆخی ئاگاییەوە دەخەینە ڕێڕەوی واتاوە، زمان دروست دەبێت. کەوایە پرسیارەکە دەبێت بەشێوەیەکی دیکە بپرسین ئایا زمانی کوردی دەتوانێت خۆی لە دۆخی ئاتۆرالیستیی پەتی ڕزگار بکات؟ ئایا نەیکردووە؟ زمانی کوردی زمانێکە لە چیاکان و داوێنی چیاکان و مێرگ و پێدەشتەکان. زمانێکە زۆرترین دەستەواژەی سروشتی و سیما و ڕێنای هەمەڕەنگی هەیە. دەتوانین بڵێین زمانی دەنگی ئاو و با ڕەنگی بەفر و کۆلکەزێڕینە و لە هەمان کاتدا ئێرۆتیکیشە، چونکە سیمای سروشتی ژیانی سروشتیش دەگرێتە خۆی.

عەقڵ ئەگەر لە چیا دابەزێت دەتوانێت زمانیش دابەزێنێتە خوارەوە. مەسەلەکە تێکەڵبوونە بە شار، ئێستاش خەریکە تێکەڵ بە شار دەبین و زمانیش دەستەمۆی شار دەبێت. درێژدادڕی ناوێت. هەر توخمێکی سروشتیش دەتوانێت لە پرۆسەی بەکارهێنانی زمانیدا واتایەکی دیکەش بگرێتە خۆی. ئەمەش تایبەتمەندیی هەموو زمانێکە. بۆرۆکراسیش ڕەوتی بەڕێوەبردنی شارەکان و دەوڵەتە و ئەویش بە هەمان ئاقاردا دەڕوات.

گرفتەکانی دیکەی زمانی کوردی وەکو ڕێنووس و ئەلف و بێ چ زیانێکیان لە گشەی زمان داوە و هاتنەئارای ڕوانگەیەک بەناوی جووت ستاندارد بوون بۆ دۆخی ئەمڕۆی زمانی کوردی بەڕای جەنابت پێویستە، یان نا؟

ڕێنووس سیمای نووسراوی زمانە. تۆماری تایبەتمەندیی نیشانە زمانییەکانە لە ئاخنەی هەندێ هێمای بەدیکراودا. توخمی بەرهەست و ماتریالیستی و دیدارییە لە هێڵی ئاسۆیی زماندا. ڕێنووس ماڵ و بونیادی ژیاری مرۆڤە و تۆماری مێژووییە و لەو دەنگانە پێکدێت کە بڵاو دەبنەوە و ئەگەر ڕێنووس نەبێت، جارێکی دیکە نایانبیستینەوە. کەوابوو ڕێنووس تۆماری بیستنی دەنگە زمانییەکان و بیرکردنەوەی بێدەنگە. گرنگیی ڕێنووس بۆ مرۆڤ و ژیارەکەی لێرەوە سەرچاوە دەگرێت.

گرفتەکانی ڕێنووسی کوردی زۆر و زەوەندن. کێشەی دەربڕینی جیاجیا و هەروەها کێشەی ڕێزمانیش تەنانەت گەلێ جار لە ڕێگەی ڕێنووسەوە تووشی دەبین. کێشەی ڕێنووسی کوردی بەداخەوە کێشەیەکی قووڵە. لەبەرئەوەی ئەو دەنگانەی کە لە زمانی کوردی و دیالکتەکاندان هێشتا زۆر بە ناڵەباری دەنووسرێن و ڕێنووسی دەسکاریکراوی

ئارامی - عەرەبیش هێشتا زۆر کێشەی چارەسەر نەکردووە کە لەتوانای ئەم باسەدا ناگونجێت. ڕێنووسی لاتین بۆ ئێستا بەڕای من باشترین چارەسەرە.

جووت ستاندارد هەرچەند وەکو بیرۆکەیەك هەیە، بەڵام بۆ نەتەوەیەك کە کۆڵەکەی ناسیونالیزمەکەی زمانە نابێت باسیش بکرێت، چونکە لێکترازانی زیاتری لێ دەکەوێتەوە، ئەمەش پەسند نییە. لە وڵاتێکدا کە کایەی سیاسی لەسەر بنەمای ناکۆکی و زادەی ناکۆکییە، بەداخەوە ئەم کێشەیە هەر دەمێنێت. ئەگەر سیاسەتی چەواشەگەری کۆتایی پێ بێت ڕەنگە بتوانین هەنگاوەکانی سەرەتا هەڵگرین.

بەڵام نابێت جووت ستاندارد وەك ئالتەرناتیڤ لەبەرچاو بگرین. ئەم زەینییەتە ترسناکە دەبێت لەنێو بچێت.

پێوەندیی نێوان دەسەڵات و زمان چۆن دەبینی و چ ڕۆڵێکی لە لاوازکردن و گەشەی یەکتردا هەیە و ئەم پرسە بە نیسبەت زمانی کوردی لە باشوور چۆن دەبینیت؟

بەشی یەکەمی پرسیارەکە، بەڵێ، دەسەڵات لە ڕێگەی زمانەوە شوناسی نەتەوەیی-سیاسی بەرهەم دێنێت و بۆرۆکراسی و سیستمی نیشانەیی بەگوێرەی هەیکەلی بەڕێوەبەری و ئۆتۆریتەی دەوڵەت لە گوتەزا زمانییەکان کە کۆدەنگییان لەسەرە، دەڕەخسێنێت و ئەمە ئەرك و کارکردەی دەسەڵاتە و دەبێت وا بێت. بەشی دووەمی پرسیارەکە کە پێوەندیی بە ڕێکخستنی زمان لە باشووری کوردستانە، بەڕاستی بێ وەڵام دەمێنێتەوە.

پێناسە:

- مەسعوود بابایی لەدایکبووی ١٣٥٥ی هەتاوی (١٩٧٦ی زایینی) شارۆچکەی نەوسوودی سەر بە شاری پاوەیە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان.
- خاوەن بڕوانامەی لیسانسی زمانی کوردییە لە زانکۆی سەلاحەدینی هەولێر.
- یەکێکە لە شارەزایانی بواری زمانی کوردی.

- هەتا ئێستا جیا لە لێکۆڵینەوە لە بواری زمانی کوردی، چەندین بەرهەمی زانستی و فکریی لە زمانی فارسییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی وەك: ١- پێکهاتە و راڤەی دەق، (٤ کتێب). ٢- هەقیقەت و جوانی، ٣- ئافراندن و ئازادی. ٤- جەجاڵ، یان دژە مەسیح، ٥- نیچە و مەسیحییەت و...

زمانی کوردی لە ئێران و ئاستەکانی

دیمانەیەک لەگەڵ ڕەزا شەجیعی

نووسەر و وەرگێڕ

سازدانی: شەریف فەلاح

کورتە مێژووی زمانی کوردی چۆن پێناسە دەکەیت، ڕەگ و ڕەچەڵەکی دەچێتەوە سەر کام یەك لە بنەماڵە زمانییەکان، خاڵی جیاوازی و هاوبەشیان لەگەڵ زمانی فارسی کە لە ناوچەیەکی جوگرافیایی هاوبەشدان، کامانەن؟

سەبارەت بە بەشی یەکەمی پرسیارەکەت:

کەونینەناسان، شارستانییەتێکی مرۆڤایەتیی هاوشێوەی دێرینییان بەرچاو کەوتووە، کە دوای تەواوبوونی چەرخی تازەی بەردین، لەسەر ڕووبەرێکی زۆر بەرفراوانی سەرزەمینەکانی جیهانی کۆندا بڵاوبووەتەوە. لێرەوە زانایان گەیشتوونەتە ئەوەی بڵێن هەبێ و نەبێ ئەم شارستانییەتە چۆن هاوشێوە و یەکە، دەسکردی یەك گەلە. لەگەڵ لەبەرچاوگرتنی ئەوەی شوێنەوار و پاشماوەکانی ئەو شارستانییەتە، هەر لە هیندستانەوە بگرە تا ئەورووپای بە جارێ گرتووەتەوە، ناوی ئەو گەلەیان بە هیند و ئەورووپایی دیاری کردووە. ئەو گەلە وەك دەڵێن لە گەلێ هۆز پێکهاتبوو، پێش ئەوەی ئەم هۆزانە بکەونە کۆچ و بڵاو ببنەوە، لە نیشتمانە کۆنەکەی خۆیاندا بە درێژایی دەشتەکانی خۆرهەڵات و باکووری خۆرهەڵاتی دەریای قەزوین (خەزەر) نیشتەجێ ببوون. هەمووی ئەو هۆزانەش کە بەگشتی ئەو گەلەیان لێ پێکهاتبوو، بە یەك زمان دەئاخافتن. ئەم زمانەش کە گەلانی ئارییایی ئیمڕۆ پێی دەدوێن هەمووی لەو زمانە هاوبەشەی زوویانەوە، لقیان هاویشتووە و جیابوونەتەوە.

زمانی هیندۆئەورووپاییش لە زمانێکی کۆنتری پێش مێژووەوە پەیدابووە و پەرەی سەندووە کە بەپێی بەڵگە مێژووییەکان لە هەزارەی پێنجەمی پێش لەدایکبوونی مەسیحەوە پەرەی سەندووە، ئەم زمانەش بە زمانی بەرایی هیندۆئەورووپایی دەناسرێت.

زمانی کوردی بەڕای زۆربەی هەرە زۆری زمانناسان و ئەو خۆرهەڵاتناسانەی وا لەسەر زمانی کوردی دواون، لقێکە لە بنەماڵەی زمانیی هیندۆئەورووپایی.

زانستی زمانەوانی هەموو ئەو زمانانەی کە ئیمڕۆ نەتەوەکانی دنیا قسەی پێدەکەن بەپێی خزمایەتی و نزیکایەتییان لە یەکتر، لە ڕووی ڕێزمان، فۆنێتیك و وشەسازییەوە، بەسەر چەند بنەماڵەی گەورەی زمانیدا، دابەش دەکەن.

یەکەم: هیندۆئەورووپایی:

کە ئەویش خۆی هەندێك لقی لێ جودا دەبێتەوە، وەك: هیندۆئێرانی، کوچی، ئەرمەنی و ئیزی و...

لقی هیندۆئێرانی خۆی دەبێتە دوو لقی دیکە، کە بریتین لە هیندۆئێرانی و لقی ئێرانیش سێ چاخی هەیە: چاخی کەونینە، نێوەڕاست و نوێ.

دووەم: خێزانی سامی:

ئەم خێزانە زمانییە، زمانی هەموو ئەو نەتەوانە دەگرێتەوە کە لە وڵاتانی میزۆپۆتامیا، دوورگەی عەرەبی و ژووروەی ئەفریقادا نیشتەجێ بوون. وەك: عەرەبیی کۆن و نوێ، ئارامی، سریانی، ئەکدی، بابلی، کەنعانی و فینیقی و...

سێیەم: خێزانی ئورالی:

وەك: فەنلەندی، ئەستۆنی، مەجەری، تورکی، مەنانشۆ.

چوارەم: خێزانی چینی:

وەك: چینی، تایلەندی، بورمایی.

وەك ئاماژەمان پێدا، زمانی هیندۆئەورووپایی لە چەند لقێك پێکهاتووە. یەکێك لەم لقانە ناونراوە خێزانی زمانی "ئاریایی" (هیندۆئەورووپایی) و ئەویشیان بەسەر دوو دەستەی گەورەی: "هیندی- ئێرانی"دا دابەش کردووە. سێ قۆناغی مێژووییشیان بۆ دووەمیان دیاری کردووە. لە چاخی کۆنی زمانە ئێرانییەکاندا، زمانی مادی، ئاڤێستایی و پارسیی کۆن دەبینین. لە چاخی نێوەڕاستدا، پارتی و پەهلەوی. لە چاخی تازەشدا زمانی فارسی و کوردی.

خێڵاتی ئاری کە روویان کردووەتە رۆژهەڵاتی ئەمڕۆ، بۆئەوەی لێك جودا ببنەوە ماوەیەك لە شوێنێك پێکەوە نیشتەجێ بوون، کە پێی دەگوترا ئێران ویج (ئاریان راج) -بەپێی وتەی ئاڤێستا-. پاشان هیندییەکان بەرەو هیند و ئەوانی دیش بەرەو ئێرانی ئێستا هاتوون. مادەکان بەشێك بوون لەو خێڵاتەی بەرەو ئێرانی ئێستا هاتوون، (رۆژئاوا و نێوەڕاستی ئێران). لە ساڵی ٨٣٥ی بەر لە زایین لە بەردەنووسەکانی پاشایانی «ئاشووری»دا ناویان هاتووە و لە سەدەی حەوتەمی پێش عیساوە زمانەکەیان توانیویەتی ببێتە زمانی هاوبەشی هەموو هۆز و تیرە و خێڵەکانی خاکی ماد.

بەپێی فەرهەنگی «موعین» هەندێك وشەی ئەم زمانە لە زمانی (یونانی)دا ماوەتەوە، بەڵام سەرچاوەی سەرەکیی ئاگاداری ئێمە لەم زمانە بەردەنووسەکانی شاکانی هەخامەنشییە کە دوای مادەکان هاتوونەتە سەرکار.

زمانی ئاڤێستایی زمانی بەشێك لە خەڵکی رۆژهەڵات و باکووری رۆژهەڵاتی ئێران

بووە و کتێبی ئاڤێستا لە چەرخە جۆربەجۆرەکاندا بەم زمانە نووسراوەتەوە.

بەشێك لە گاتەکان، واتە سروودەکان بە زاراوەیەکی کۆنتر لەم زاراوە نووسراوە. ئەمە لەبیر نەکەین گاتەکان کۆنترین بەشی ئاڤێستان. ئاڤێستا بە خەتی ئاڤێستایی یان (دین دەبیری) نووسراوەتەوە و پێدەچێت ئەم خەتە لە دەوروبەری سەدەی ٦ی پێش زایینیدا لە خەتی پەهلەوییەوە وەرگیرابێت.

مەسەلەی مادی بوون و نەبوونی ئەو زمانەی کە ئێستا پێی دەڵێن ئاڤێستایی، شتێکە هەروا دەمێنێتەوە تا ئەو ڕۆژەی لەبارەی زمانی (مادی)یەوە زانیارییەکی ئەوەندە زۆر دەکەوێتە بەردەستی زانایان کە بتوانن لەگەڵ زمانی ئاڤێستایی بەراوردی بکەن و هەڵیسەنگێنن و ڕای خۆیانی لەسەر دەربڕن.

پارسیی کۆن (فُرس قدیم، فُرس هخامنشی) زمانی فەرمیی خەلکی ئێران لە چاخی «هەخامەنشی»دا بووە. گەورەترین بەلگە بۆ ئەم زمانە بەردەنووسەکانی پاشا هەخامەنشییەکانە لە دەوروبەری (٦١٠ - ٥٨٠ پ ز). بەردەنووسی بێستوون گەورەترین بەردەنووسی ئەم زمانەیە.

مۆرفۆلۆژی و سینتاکسی پارسیی کۆن و ئاڤێستا، بە تەواوی نەناسراوە، بەلام دەتوانین بە کۆنترین زمانی هیندۆئەورووپایی ناسراو، بیانناسین. لە پارسیی کۆندا (هەشت) شێوە بۆ ناو بینراوەتەوە و شێوەی گەردانکردنی کردار، شێوەیەکی زۆر گران و ئالۆز دیارە.

لەسەر قۆناغی نێوەڕاستی زمانی کوردی کە تا ئێستا لەلایەن هیچ زمانەوانێکەوە باس نەکراوە، هەڵوێستەیەك دەگرین، بە پشتبەستن بە هەندێ بەلگەی نووسراوەی مێژوونووسانی عەرەب و جوگرافیازانانی کۆنی عەرەب کە سەردانی ئێرانیان کردووە و باسی نەژاد و زمانی گەلانی ئێران و کوردیشیان کردووە، بەم شێوەیە بۆ قۆناغی نێوەڕاستی زمانی کوردی دەڕوانم و ئەوەش بیر دەهێنمەوە کە لە پرۆسەی (ناونانـدا) ئێمەی کورد دواکەوتووین، واتە لە کاتی خوێندنەوەی کەلەپووری کۆنی ناوچە و ولاتی ئێرانیشدا لەلایەن ڕۆژهەلاتناسەکانەوە ئێمە نە دەولەت بووین و نە دەسەلات و هاوکاتیش خۆمان بەشێوەی زانستی و مەیدانیش خەریکی ناونان نەبووین و گەلێك جار لەم پرۆسەیەدا دەسەلات، نازانستیبوونی وەکو زانست و هەقیقەت چەسپاندووە، ئەوەتا کەسێکی وەك دکتۆر خانلەری قەت ئیعتراف بە بوونی نەژاد و بوونی زمانی

کوردان لە مێژوودا ناکات و کوردبوون زۆرتر وەکو پیشە و کار دەخوێنێتەوە.

لـە دابەشـکردنی قۆناغـەکانی زمانـە ئێرانییەکانـدا، قۆنـاغی نێوەڕاسـت لـە دامەزرانی دەسەڵاتی ئەشکانییەکانەوە دەست پێدەکات و بە هاتنی ئیـسلام بـۆ ئێـران کۆتایی دێت. لەم قۆناغەدا دوو زمان لەلایەن زمانەوانانی ئێرانی و ڕۆژهەڵاتنـاسـانەوە دیاری کراوە، زمانی فارسیی نێوەڕاست و زمانی پەهلەوی.

زمانی فارسیی نێوەڕاست کە مێژوو و ئەدەب و بەردەنووسەکانی دەرباری ساسـانی پێ دەنووسرا و وەکی تریش زمانی پەهلەوی بە زمانی ڕۆژهەڵات و باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران ناوزەد کـراوە، کەچـی گـەلێ بەڵگـەی مێـژوویی و بـڕوای زانسـتی هـەن کـە بەرپەرچی ئەمە دەدەنەوە، سەرنجێکی دیکەش ئەمەیە کە ئاخۆ لە دابەشکردنی زمانـە ئێرانییە نێوەڕاستەکاندا قۆناغی نێوەڕاستی زمانی کوردی لـە کوێیـە و بۆچـی بـزرە؟ ئێمە بزرتییەکە دەبەستینەوە بە پرۆسەی ناونانەوە، کـە باسمـان کـرد، بـەڵام لەسـەر زمانی پەهلەوی با هەندێك بدوێین: ئاخۆ زمانی پەهلەوی زمانی کوردییە؟

هەندێك لە زمانناسان، زمانی پەهلەوییان بە زمانی دەربار و گەلی پارت زانیوە و شوێنی سەرهەڵدانی بە ڕۆژهـەڵاتی ئێـران و خۆراسـانی ئێسـتا دەزانـن، بـەڵام چـەند خاڵێکی جێگەی سەرنج لەم بیرۆکە و بۆچوونەدا هەیە:

١- ڕۆژهەڵاتی ئێران دواتر بووەتە یەکەم جێگەی سەرهەڵدانی ئەدەبی (دەری)، کە قۆناغی تازەی زمانی فارسیی نێوەڕاستە، واتـە "پـان پارسـك"، یـان ئـەوەی زمـانی ئێرانیی باشووری ڕۆژئاوایی پێدەڵێن و ئەمە زیاتر لەوەمان نزیك دەکاتەوە کـە زمـانی خۆراسان لە دیالێکتەکانی زمانی فارسی بووە، هەر بۆیەش ئـەدەبی فارسـی، نـە وەك پەهلەوی تێدا دەخولقێ.

٢- مەرج نییە زمانی قەبیلەی پارت زمانی هەموو ڕۆژهەڵاتی ئێسـتای سـنووری ئێران، یان ئەوسای سنووری ئێران بووبێت. مەسـعوودی لـە (مـروج الذهـب) لاپـەڕە ٢٢٨دا بەم شێوەیە باسـی ئەشـکانییەکان دەکـات: «ئـەوان دەسـەڵاتی «جبـال»یـان بەدەستەوە بوو. جبال واتە: دینـەوەر- نەهاوەند، هەمـەدان، ماسـبەزان و ئازەربایجـان و هەر کامەیان دەسەڵاتی دەگرتە دەست نازناوی گشتیی ئەشکانی وەردەگرت».

هەڵبەت وەکو سەرنجێك ئەمەش باس بکەین کە سنوورەکانی جبال لەلای نووسەران هەندێ جیاوازییان هەیە، بۆ نموونە لە (احسن التقاسیم)دا بەم شێوەیە هاتووە:

شارەکانی کوردستان (واتە جبال، یان رۆژئاوای ئێران) بریتین لە: رەی- هەمـەدان- ئەسفەهان- دینەوەر- کرماشان- نەهاوەند- قوم- کاشـان- قـەرج و قـەتران. پاشـان دەڵێت: من ئەم وڵاتەم دابەشکردووە بەسەر سێ حەوزە و حەوت بەش و ئەسفەهانیشم لەگەڵ خستووە.

دواتر نووسەری (احسن التقاسیم) دەڵێت: لە هەندێ کتێبدا خوێندوومەتـەوە کـە رەی و ئەسفەهان لە شارەکانی ناوچەی (پەهلەوی) نین، بەڵکو پەهلەوی بریتییـە لـە هەمەدان، ماسبەزان و ماهی بەسرە کـە نەهاوەنـد بێـت و مـاهی کوفـە (دینـەوەر). مێژوونووسان باسی دوو ماد یان ماه دەکەن، کە بریتین لە مـاد، یـان مـادی گـەورە و مادی بچووک کە ئاترۆپاتگان یان ئازەربایجانی ئێستایە.

(حمزە ابن صفهانی) لە زمـانی زەردەشـتییەکی هاوچـەرخی خۆیـەوە دەگێڕێتـەوە: پەهلەوی زمانێك بووە کە شاکان لە دانیشتن و دەرباری خۆیانـدا قسـەیان پێکـردووە و پێی دەڵێن فەلە (پەهلە) و ئەم ناوە پێنج شـارە، واتـە ئەسـفەهان، رەی، هەمـەدان و ماهی نەهاوەند و ئازەربایجان دەگرێتەوە. لە دابەشکردنی کۆندا وڵاتی ئێـران بـە سـێ بەشی گەورە دابەشکراوە ١- عێراقی عەجەم. ٢- جبال. ٣- فارس.

(احسن التقاسیم) دانیشتووانی وڵاتی فـارس بـە کـورد و فـارس دادەنێـت و سـێ زمانیان بۆ دیاری دەکات. پەهلەوی، فارسی و عەرەبی کە دەخیلە.

(صـورة الارض) لەبارەی کوردانی دانیشتووی فارسەوە دەڵێـت: "ژمـارەی رەشمـاڵی کوردەکانی دانیشتووی وڵاتـی فـارس پێنجسـەد هـەزار رەشمـاڵ تێدەپـەڕێنێت". ئـەم ئیشارەتانە بۆ کوردەکـانی وڵاتـی فـارس لـە (مسـالك و ممالـك)، (صـورة الارض) و (احسن‌التقاسیم)یشدا دووبارە کراوەتـەوە. لـەم نموونانـەدا بینیمـان کـە بـەکارهێنانی زاراوەی پەهلەوی، واتە هەرنەوەی کە بەپێی بەڵگەنامەی دینی (مانەوی) پەهلـەوانیك ئێونراوە بۆ ناوچەیەکی فراوان کە بەرفراوانیی جوگرافیاییـەکی جیـاوازی لـەلای هـەر نووسەرێك جیاواز وتراوە، کەواتە ئێمە دەتوانین بڵێین:

١- زۆرجار لەلایەن نووسەرانەوە زمانی کوردی بە پەهلەوی ناوبراوە. ٢- زۆری ئـەو زمانانەی کە جیاواز بوون لە زمانی فارسی بە پەهلەوی نـاوبراون. ٣- ئـەو زمانانـەی کە لە باکووری رۆژئاواوە تا ناوەڕاستی ئێران بە پەهلەوی نـاوبراون، زیـدەتر نزیکییـان لەگەڵ یەکتر هەیە تا لەگەڵ زمـانی فارسـی. کەواتـە دەتـوانین رێنەیـەکی وەهـا بـۆ

قۆناغی نێوەڕاستی زمانە ئێرانییەکان و زمانی کوردی دیاری بکەین.

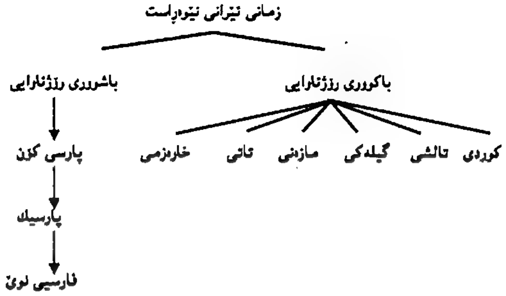

کوردیی کۆن (مادی) => پەهلەوی (پەهلەوانیك) => کوردیی نوێ

سەبارەت بە بەشی دووەمی پرسیارەکەت دەبێت بڵێم پرسیارێکی بەربڵاو و گشتییە و بۆ وەڵامدانەوە پێویستە لەسەر لایەنەکانی زمانی فارسی و کوردی بدوێین، ئەمەش پێویستی بە توێژینەوەیەکی زانستییانە هەیە و باسکردن لەو بابەتە دەرفەت و مەجالی تایبەت بە خۆی پێویستە. ئەڵبەت ئەوەش بڵێین لەسەر ئەم بابەتەش کۆڵراوەتەوە و وەك نموونە دەتوانم ئاماژە بدەم بە وتارێکی زانستی لە نووسینی « یووسف شەریف سەعید» بە ناوی « پێوەندیی زمانی کوردی و فارسی و جیاوازی و لێکچوونیان» کە لە گۆڤاری زمانەوان ژمارە ٢ بڵاوکراوەتەوە.

تایبەتمەندییە زانستییەکانی زمانی کوردی کامانەن، پێگەی زمانی کوردی لە ئاستی زمانە دەوڵەمەندەکانی جیهان چۆن لێك دەدەیتەوە؟

دەربارەی تایبەتمەندییەکانی زمانی کوردی وەك پرسیاری پێشوو دەگەڕێنمەوە بۆ کتێبێکی «د. شێرکۆ بابان» لەژێر ناوی «لە مۆرکە تایبەتییەکانی زمانی کوردی».

سەبارەت بە بەشی دووەمی پرسیارەکە:

ناتوانین زمانێك بە چاکتر یان خراپتر لەوی دیکە بزانین، چونکە زمان لەو جێگەیەدا کە دێتە سەر ئەوەی کەرەسەیەك بێت بۆ پێوەندی گرتن بە جیهانی

دوورپشتەوە، لەلای هیچ گەلێك تووشی ناتوانایی نابێت، چونکە ئەو خەلکە چەندەی بیریان کردووەتەوە و چەندەی جیهانیان ناسیوە و پشکنیویانە، ئەوەندە وشەیان داناوە. ئەمە پێوەندیی بێ برانەوە و نزیکی مرۆڤ و زمان پیشان دەدات. ئەوەی کە باسمان کرد پێوەندیی مرۆڤ و زمان بوو بەگشتی.

چۆمسکی رتەیەکی بەناوبانگی هەیە و دەڵێت ئەگەر زمانێك تەنانەتلا ٤٥٠ وشەی هەبێت و ٤٥٠ ئاخێوەر، ئەوا ئەو زمانە زمانێکی زیندووە. ئەم رتەیە لەنێو خۆماندا گەلێك لایەنگری هەیە و سەرەرای ئەوەی راستە، لایەنی نێگەتیفی زۆرە. بەلێ، راستە ئەمرۆکە زمانی کوردی زمانێکی زیندووە و ئاخێوەرێکی زۆر قسەی پێدەکەن و زمانەکە رەگی هەرە سەرەکیی شوناسی کوردیشە.

جیا لە هەموو ئەمانەش ئەوەی واقیعی زمانی کوردییە، ئەم راستییەیە کە زمانی کوردی بۆ نزیکی سەدەیەکیشە لەگەڵ کێشەیەکی گەورە رووبەرووبووەتەوە و بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین ئەم کێشەیە بە کێشەی هاوچەرخبوون ناوزەد بکەین.

زمانی کوردی لەم جیهانە نوێیەدا لەگەڵ هەندێك دیاردە و بابەت رووبەڕووە کە تا ئێستا خۆی بەشێوەیەك لە شێوەکان ئەزموونی نەکردووە و ئاست و رادەی ئەم دیاردە و بابەتانەش ئەوەندە زۆر و زەبەندە نەبێتەوە و کێشەکە لێرەوە دیار دەکەوێت کە ناتوانێت خۆی لەو دیاردە و کێشانە بدزێتەوە و ناشتوانێت تەعبیریان بکات.

بە هەڵدانی دروشمی پاراستن و پاکراگرتنی زمان یان بەستنەوەی بە رۆحی نەتەوەیی و تەناعەتکردن بە ئەدەبیات و خۆبەستنەوە لە جەغزی چەند شیعر و بەدەگمەن چەند رۆمانێك و بابەتی لەو چەشنە و داشاردنی ئەم قەیرانە، نە خزمەت بە زمان دەکرێت و نە زمانی کوردیش دەپارێزرێت. بە رێژەی زمانانی دەوروبەریشی دۆخی ئێستای زمانی کوردی دۆخێکی باش و گونجاو نییە تا ئێستاش زۆر بەستێن هەن کە زمانی کوردی نەیتوانیوە خۆی بدا لە قەرەیان و خۆی دوور راگرتووە.

بە کورتی دەتوانم بڵێم تەمسیلی زمانی کوردی دەقاودەق لە ئێستایدا تەمسیلی کەسێکی نیوە زمانە کە خەونێکی دیوە و مەجبووری دەکەن بیگێڕێتەوە.

رەوت و قۆناغەکانی گەشەکردنی زمانی کوردی لە رۆژهەڵات چۆن پۆلێنبەندی دەکەیت، زمانی کوردی بەشێوەی یاسایی و فەرمی نەهێڵراوە بخوێنرێت، بەڵام

گەشەشی کردووە و لە فەوتان رزگاری بووە، هۆکارەکانی گەشەکردنی لە چیدا دەبینیت؟

گومان لەوەدا نییە دەستنیشانکردنی ئەو هۆکارانەی بوونەتە پاڵپشت و یاریدەر بۆ رزگارکردنی زمانی کوردی لە فەوتان، هەوڵێکی زۆر بەپێز و باشە، بەڵام لە هەمان کاتدا کارێکی ئەستەمە. من وەك خۆم دوو هۆکار زۆر بە گرنگ دەزانم یەکەم ناسیۆنالیزم و دواتر هاتنی ئیسلام. وەك مامۆستا زەبیحی لە «قاموسی زمانی کوردی»دا ئاماژەی پێداوە هاتنی ئیسلام لەو کات و ساتە مێژووییەدا زۆر بە هانای زمانی کوردییەوە هاتووە.

سەبارەت بە رەوت و قۆناغەکانی گەشەسەنی زمانی کوردی لە رۆژهەڵات دەتوانین بڵێین زمانی کوردی تا سەردەمی کۆمار تاقە زمانی ئەدەبە و ئەم زمانە تەنها توانیویەتی بەشێوەیەك ئەدەب بەرهەم بهێنێت. هاوکات لەگەڵ هاتنە سەرکاری کۆماری کوردستان زمانی کوردی دەرفەتێکی تایەتی بۆ دەڕەخسێت و دەبێتە زمانی فەرمی. ئێرە سەرەتای دەسپێکردنی ئەزموونێکی تازەیە بۆ زمانی کوردی کە تا ئێستاش بەردەوامە.

لەگەڵ دامەزراندنی کۆمار، زمانی کوردی دەبێتە زمانی رەسمی و زمانی سیستەمی پەروەردە و سیستەمی ئیداریی هەرێمەکە. یەکەم هەنگاو، کاریگەرییە نێگەتیڤەکانی ستالینیزم* ە زمانییەکەی دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندی لە کۆمەڵگەی کوردەواری - کوردستانی ئێران-دا دەبێت بسڕێتەوە، ئەمەش لەسەر دەستی کۆمار لە رێی شەرعییەت بەخشین بە رەوتی کۆمەڵایەتیبوون لە رێگەی ئەم زمانەوە و دامەزراندنی سیستەمێکی راگەیاندن بەم زمانە کرا. ئەم بزافەی کۆمار جیا لەوەی دامەزراوە و رێکخراوەکانی کۆماری گرتەوە، ناوەندە ئایینی و مەدەنییەکانیشی گرتەوە، بەشێوەیەکی وەها کە خوتبەی نوێژی هەینی لەپاش دامەزراندنی کۆمارەوە بە زمانی کوردی دەخوێنرا.

بۆ زمانی کوردی لە رۆژهەڵاتدا یەکەم سەرەتاکانی هاوچەرخبوونی لە کۆمارەوە دەست پێدەکات و ئەم دەسپێکە ئەنجامی دەرکیی ئەو پێداویستە مێژووییە بوو بۆ

---

*بەو قوتابخانەو مەکتەبە فیکرییە دەوترێت کە پێڕەوی لە تیۆری و بۆچوونی ستالین دەکەن.

ئەیارکردن و نوێکردنەوەی زمانی کوردی. ئەگەر ئەم دەسپێکە وەك قۆناغی یەکەمی گەشەی زمانی کوردی بناسین، قۆناغی دووەم دەبێتە ئەو بزاڤە فەرهەنگی و رۆشنبیرییە کە لەپاش شۆڕشی ٥٧ی گەلانی ئێرانەوە دەستی پێکردووە.

دەسکەوتەکانی ئەو دوو قوناغە بۆ زمانی کوردی زۆرن. بەتایبەت لە بواری: فەرهەنگنووسی، زمانی راگەیاندن، وەرگێڕان، هەوڵ بۆ ئەزموونکردنی چەشنێك زمانی زانستی.

ئاخۆ بەربەستە فەرهەنگییەکان و هەروەها ئەو دوژمنکارییانەی کە لەلایەن دەوڵەتانەوە لەدژی زمانی کوردی پیادە کراون، دەتوانین وەکو جینۆسایدی فەرهەنگی و زمانی پێناسەیان بکەین؟

«بنجامین لی ورف» بەپێی بیرۆکەیەکی «ساپیر»، زمان بە سیستێکی هێمایین و سەربەخۆ دەزانێت کە بەردەوام سنووری ئەزموونەکانمان دەستنیشان دەکات و لە قەوارە و چوارچێوەیەکی تایبەتدا دایدەرێژێت و دەڵێت: زمان چەشنێك لۆژیك و چوارچێوەی گشتیی گەڕاندنەوە ساز دەکات و لەم رێگەیەوە شێوەی بیرکردنەوەش دائەسەپێنێ. ئەگەر فەرهەنگ بەشێوەیەکی گشتی بەسەر نموونەی رەفتاری و شێوەی هەڵسوکەوت و پێوەندیی کەسەکان لە کۆمەڵگەدا بزانین، بێگومان دەوری زمان لە چوارچێوە دارێژی و بیچماندنی سەرنموونە رەفتارییەکان و هەروەها بیچم بەخشی بەشێوەی هەڵسوکەوت و پێوەندییەکان، دەورێکی چالاکە و هاوکات کاریگەریی لەسەر لایەنەکانی فەرهەنگ دەنوێنێت و خۆیشی وەك سیستێمێکی هێمایین و سەربەخۆ کاریگەری وەردەگرێت و زۆرجار لەبەر بنەڕەتی بوونی کاریگەرییەکانی -چ پۆزەتیڤ و چ نێگەتیڤ- ناچارە کاژ بخات و شێوەی هاتنەکایەی خۆی بگۆڕێت.

ئەگەر لەم روانگەیەوە و بەپێی پێوەندییەکانی زمان و کۆمەڵگا و فەرهەنگ بۆ ئەم دیاردانە بڕوانین، گومان لەوەدا نییە کە لەگەڵ «ورف» هاوەدەنگ دەبین کە جیا لەوەی زمان یەکەیەکی سەربەخۆیە، بەڵام کاریگەری وەرگرتنەکەی لە کۆمەڵگە و فەرهەنگ وای لێکردووە وەك تۆخمێکی بەرفرەی فەرهەنگی بیناسین کە لەسەر یەك بە یەکی تاکەکان تا ئاستی چوارچێوەبەخشین بە ئەزموونەکانمان کاریگەری دادەنێت.

لێرەوەیە گرنگایەتیی توخمی زمان لەلای سیاسییەکان تا ئاستێکی بەرز بەرجەستە دەبێتەوە.

بۆ نموونە: بەرنامەی (English only) ئەمریکاییەکان لە ناوچە سووریپێست نشینەکانی ئەمریکادا نموونەیەکی بەرچاوی گرنگیدان بە زمانە لە بەڕێوەبردنی پلانی فەرهەنگی و سیاسیدا.

هەر نەتەوە و دەوڵەتێك بێگومان بۆ بەڕێوەبردنی کار و درێژەدان بە ژیانی سیاسی و فەرهەنگیی خۆیان، پێویستیان بە ئاوڕدانەوەیەکی جیدیی و بنەڕاشەیە لە پانتایی فەرهەنگدا. ئەم ئاوڕدانەوەیە چ بەشێوەی خوێندنەوەی ڕەخنەگرانەی لایەنێکی فەرهەنگ بێت، یان بەشێوەی سڕینەوەی هەندێك دیاردە و لایەن، یان بەستێن خۆشکردن بێت بۆ هەندێك لایەن و دیاردەی نوێتر، بەگشتی لەژێر پرۆسەی «فەرهەنگسازی»دا دەخوێنرێنەوە. لەڕاستیدا فەرهەنگسازی پرۆسەیەکی چەند ڕەهەندە و لە ڕێکخراوە و دامەزراوە فەرهەنگی و سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانەوە بگرە تا کەسایەتی و ڕۆشنبیر و نووسەر و هونەرمەند و دەوڵەتەکان لەم پرۆسەدا، هەرکام دەوری تایبەتیی خۆیان دەگێڕن. لەو ڕووەوە کە فەرهەنگ هەم خاوەن پێوەندییە و هەم بە زمانەوە گرێدراوە، هەر چەشنە پلانێکی فەرهەنگی لە پرۆسەی گەورە و بەربڵاوی فەرهەنگسازییدا ناتوانێت، بێ ئاوڕدانەوە لە زمان وەك دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی و سیستمێکی هێمایین لە فەرهەنگ، کارێکی تەواو سەرکەوتوو بێت، چونکە «سایپر» گوتەنی ئەمە زمانە، ئەزموونی فەرهەنگسازی لە چوارچێوە و قەوارەیەکی دیاریکراودا دەستنیشان دەکات. کەوابوو لە هەر چەشنە پڕۆژە و پرۆسەیەکی فەرهەنگسازیدا ناسینی زمان و بەرنامەڕێژیی زمانی یەکەمین پێویستی هەر چەشنە پرۆگرامێکی فەرهەنگی لەو چەشنەیە.

ئێستا پرسیارێك دێتە گۆڕێ، بۆچی بە «پرس»کردنی زمان تا ئەو ڕادەیە دەبێت بایەخی پێ بدرێت؟

بە باشی دەزانم، بە خێرایی بۆ وەڵامی ئەو پرسیارەی سەرەوە پێنج بۆنە کە «کریستاڵ» لە کتێبی "مەرگی زمان"دا دەستی خستووەتە سەری، ئاماژەی پێ بدرێت.

- بایەخداربوونی فرەچەشنی زمانی.

- بایەخداربوونی زمان وەك كەرەستەیەك بۆ دەربڕینی شوناس.
- بایەخداربوونی زمان وەك سەرچاوەیەكی زانیاریی مێژوویی.
- بایەخداربوونی زمان وەك بابەتێك كە لە خۆیدا جێی سەرنجە.
- بایەخداربوونی زمان وەك بەشێك لە زانستی مرۆیی.

ئەوەی لای سیستمە سیاسییەكان زۆر گرنگە بۆنەی دووەم و سێیەمە و كاردانەوەی ئەم دوو فاكتەرەیە ناچاریان دەكات تەوخمی زمان لە پرۆسەی نەتەوەسازی و فەرهەنگسازیدا تا رادەی پاراستنی نەتەوە و نیشتمان بەرجەستە بكەنەوە.

زمانی هەر تاك و نەتەوەیەك جگەلە كەرەستەی پێوەندی، كەرەستەیەكە بۆ دەربڕینی شوناس. هەر كوردێك ئەگەرچی لەگەڵ زمانانی دیكەدا ئاشناش بێت، بەڵام بەردەوام شوناسی تاك و كۆمەڵایەتیی خۆی لە رێگەی زمانی دایكییەوە وەردەگرێت، زمانێك كە پڕە لە رەنگدانەوەی رووداوە مێژوورییەكان و ئەو بەسەرهاتانەی بە درێژایی مێژوو ئەو گەلە دیویەتی. روونە پاراستن و پەرەپێدانی ئەو زمانە دەبێتە هۆی پاراستنی سنوورە فەرهەنگی و مێژووییەكانی و پاڵپشتێكی گران و قایمیشە بۆ كیان و شوناسی سیاسی.

چۆن دەڕوانیتە پرسەكانی: (زمانی یەكگرتوو)، (زمانی ستاندارد) خاڵە هاوبەش و جیاوازەكانیان، مەسەلەی جووت ستانداردبوون لە زمانی كوردیدا كە ئێستا هێندێ لە شارەزایانی زمان باسی لێ دەكەن چۆن پێناسە دەكەیت، بەربەستەكانی بەردەم پێكنەهاتنی زمانی یەكگرتوو بەلای بەڕێزتەوە كامانەن؟

هەر وڵاتێكی سەربەخۆ پێویستی بە زمانێكی نەتەوەیی هەیە، دەستنیشانكردنی وەها زمانێك بۆ ئەو نەتەوانەی تازە بە سەربەخۆیی دەگەن، یان بانگەشەی سەربەخۆیی دەكەن، كارێكی سانا و بێ گیروگرفت نییە. هەر چەشنە بیركردنەوەیەك لەم بارەیەوە دەبێت بەپێی بەرنامەڕێژییەكی تەواو هوشیارانە بێت كە بتوانێت لەگەڵ دۆخە كۆمەڵایەتی و سیاسی و هاوكات خواستە فەرهەنگییەكانی هاوڵاتییاندا تەعامولێكی گونجاو بكات.

بەرنامەڕێژیی زمان لەسەر سێ رەهەندی «هێشتنەوە»، «بەردەوامی» و «دروستكردنەوە» وەستاوە. گرنگیی هێشتنەوە لەوەدایە دەتوانێت گەرەنتیكاری چەمكی

نەتەوە و نەتەوەخوازی بێت لای میللەت و بەردەوامی دەتوانێت پاڵپشتێکی هەرە گرنگ بێت بۆ دیسیپلینی کۆمەڵایەتی، هەڵبەت ئەو هۆکارەی دەتوانێت سیمایەکی جوان بۆ ئەو دوو ڕەهەندە بڕەخسێنێت دروستکردنەوەی بەردەوامە لە پانتایی زماندا. کەوابوو گرنگترین بەشی بەرنامەڕێژیی زمان هەمان ڕەهەندی دروستکردنەوە و دەوڵەمەندکردنی زمانە، کە ئەمەش چەند لایەنی بۆ دەستنیشانکراوە، وەك: ئافراندنی وشە، ڕێنووس، پێوەر دروستکردن، کارکردن لەسەر واریانسیی زمانی.

زمانی ستاندارد یان زمانی پێوەر هەمان زمانە کە نەتەوە و وڵاتی سەربەخۆ پێویستی پێیەتی، هەم وەك زمانی فەرمی، هەم وەك فاکتەرێك لە فاکتەرەکانی شوناس.

من وەك خۆم لەو تەناعەتەدام حکومەتی کوردی، لەمە زیاتر بۆی نییە ئەم ئەرك و بابەتە دوابخات. هەرچەند بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ تا ئێستا ئاگامان لە ڕاوبۆچوونیان سەبارەت بە زمانی پێوەر هەیە، بەڵام خۆ حکومەت و هەمووان ئاگادارین چ دۆخێکی ناشیاو سەبارەت بە زمانەکەمان خەریکە دێتە ئاراوە.

ڕاشکاوانە دووپاتی دەکەمەوە لە هیچ شوێنێکی دنیادا تۆ نابینی حکومەت هەبێت و سەبارەت بە دۆخی زمانیی خۆی سیاسەت و پلانی دیاریکراوی نەبێت. بۆیە نەکەین حکومەتی هەرێم تەنیا سەرچاوەی خاوەن شەرعییەتە بۆ ئەم بابەتە گرنگە.

جا ئێستا سەبارەت بە «جووت ستاندارد»:

بە بڕوای من لە زۆر شوێنی دنیادا کەم هەڵکەوتووە «یەك وڵات و یەك زمان» هاوکاتی یەك بن. ئێمەی کوردیش لەم دۆخە بەدەر نین. سەرەڕای ئەمانەش خۆ هەن ڕۆژهەڵاتناس و بیرمەندی وا کە دەڵێن کورد خاوەنی چەند زمانە...

بەڵام بە نیسبەت کوردستانی باشوور و ڕۆژهەڵات بەگومانم هیچ ڕنگەیەك جیا لە ناسینی «سۆرانی» وەك زمانی پێوەر بۆ کەس نەمارەتەوە. شایەتحاڵیشم ئەم خاڵەیە هەموو دانیشتووانی ئەم دوو بەشەی کوردستان بەبێ لەبەرچاوگرتنی زاراوەکانی خۆیان بەم زمانە دەنووسن.

بیرۆکە و پلانی «زمانی یەکگرتوو» بە بڕوای من پاش یەکلایی بوونی ئەم کێشەیە دەتوانێت لە خزمەت دەوڵەمەندکردن و بەهێزترکردنی زمانی پێوەردا بێت و ئەوکات

بیرۆکە و پلانێکی زۆر بەهێزە. ئەگەر قایل بەم دراکەوتنە، بۆ ئەم بیرۆکەیە نەبین، ئەوا تەنیا بیرۆکەیەك دەبێت و بەس وەك تا ئێستا بووە.

مەسەلەی نووسین بە زاراوە لەناو زمانی کوردیدا چۆن لێك دەدەیتەوە، لە نەبوونی زمانی یەکگرتوودا ئاخۆ دەکرێت وەك خزمەت لە قەڵەم بدرێت، لە داهاتوودا گرفت ساز نابێت؟

ئەگەر مەبەستتان نووسین بەو زاراوانەیە کە لە زمانی پێوەر جیان، بەگومانم هیچ کێشەیەك ساز ناکەن، بەمەرجێك سیستمی سیاسیی کوردی واتە حکومەتی هەرێم بەرنامە و سیاسەتەکانی خۆی سەبارەت بە زمانی پێوەر دیاری بکات. ئەگەر ئەو مەرجە بێتەدی، ئەوا نەك تەنیا خەساریان نییە، بەڵکو بگرە لە زۆر شوێندا لە رێگەی بە دیارخستنی توانا و پوتانسییلەکانی زاراوەکانەوە دەتوانن خزمەتیش بکەن.

ئەگەر حکومەتی هەرێم سیاسەتە زمانییەکانی خۆی زۆر بە روونی و راشکاوانە دەرنەبڕێت و لەبەر مەسڵەحەتی کاتی و حیزبی و بۆنە سیاسییەکان، ئەم پرس و بابەتە بگوازێتەوە بۆ کات و ساتێکی نادیار، جیا لەوەی هیچ مەبەستێکی سیاسیی پتەو و بگرە حیزبی ناپێکێت، بەڵکو زۆر لە دژی بەرژەوەندیی زمانی کوردی دەکەوێتەوە، وەك ئەوەی تا ئێستا بەسەر جەستەی نیوەگیانی ئەم بەستەزمانەی هێناوە.

سەرهەڵدانی گۆڤاری سروە و ئەو شەپۆلە ئەدەبی و فەرهەنگییە بەگشتی چۆن دەبینیت و چ کاریگەرییەکی لە بووژانەوەی زمان و ئەدەبی کوردی لە رۆژهەڵات هەبوو؟

ئەگەر بە چاوێکی بێلایەنانەوە بڕوانین سروە و گۆڤار و رۆژنامەکانی دیکە زۆر خزمەتێکی فەرهەنگییان کردووە، بەڵام گرنگیی سروە لێرەدایە لە دابڕانێکی مێژوویی تایبەتدا گەلێك دەوری بینیوە (لایەنە تیجابییەکەی لێرەدا مەبەستە)، کە بەرهەمەکەی بەشێوەیەك نەپچڕانی جەماوەر بووە لە گوتاری ئەدەبی و ناسیۆنالیستی کوردی. لە پاش شۆڕش ساڵی ١٣٧٥ی هەتاوی (١٩٧٨ی زایینی)ەوە تا کۆتایی دەیەی ٦٠ی هەتاوی (١٩٨١ی زایینی) سروە وەك تاقە گۆڤاری کوردی خوێنەرێکی زۆر و تەنانەت لایەنگری زۆریشی هەبووە و لێرەوە کاریگەریی تەواوی نواندووە. من وەك خۆم

لانیکەم وا تێدەگەم سروە لە بواری دروستکردنی خوێنەر و پەروەردەکردنی بەرەیەکی کوردی خوێن و کوردی نووس دەورێکی زۆر باشی گێڕاوە، هەڵبەت تا نیوەڕاستی دەیەی ٦٠ی هەتاوی (١٩٨ی زایینی).

لە نیوەڕاستی دەیەی ٦٠ی هەتاوی (١٩٨ی زایینی)ەوە بەشێك لەم ئەرك و دەورە دەگوێزرێتەوە بۆ ناوەند و ئەنجومەنە فەرهەنگییەکان و دواتر لەگەڵ هاتنی ڕۆژنامە و گۆڤاری دیکە ئەو بەشە لە ئەرك و دەور و چاوەڕوانییانە کە لە سروە دەکرا بە تەواوی دەگۆڕدرێن و لێرەوە دابڕانێك لەنێوان سروە و خوێنەردا سەری هەڵدا و سروە نەیتوانی ئەم دابڕانە چارەسەر بکات و لەلایەن زۆربەی جەماوەرەکەیەوە درایە دەست فەرامۆشی.

لە نیوەی دووەمی دەیەی ٧٠ی هەتاوی (١٩٩١ی زایینی)ەوە هەتا ئێستاش ڕەوت و هەوڵێکی بەربڵاو چ لە ئاستی دەسەڵات و چ لە ئاستی ڕووناکبیران و ئەدیبان بۆ جێگیرکردنی سیستمێك بۆ خوێندن بە زمانی کوردی لە ڕۆژهەڵات دەستی پێکرد، ئەوانە چۆن سەریان هەڵدا و چییان لێکەوتەوە، کۆڕی زانستیی زمانی کوردی چۆن دامەزرا و چی بەسەر هات؟

وەك جەنابیشتان ئاگادارن و ئاماژەتان پێکرد لە نیوەی دووەمی هەفتای هەتاوییەوە هەوڵێکی بەربڵاو بۆ جێگیرکردنی سیستمێك بۆ خوێندن بە زمانی کوردی سەری هەڵدا و سەرەتا ئەم هەوڵانە لەلایەن و ناوەندە خوێندکاری و ئەدەبییەکانەوە دەستی پێکرد و ئەگەر بە هەڵەدا نەچووبێتم خوێندکارە کوردەکانی زانکۆکانی تاران لەم پێناوەدا ڕۆڵ و دەستپێشخەرییەکی تەواویان هەبوو، پاشان زانکۆکانی قەزوێن و هەمەدان و تەورێز و سنە... و دواتریش ئەنجومەنە ئەدەبییەکان دەستیان بە وانە گوتنەوەی زمانی کوردی کرد. گەلێك کاری باش و نامیلکەی تایبەت نووسران و بڵاوکرانەوە و لەو دەرفەتە کە لەلایەن دەوڵەتی ئیسلاحاتەوە ڕەخسابوو تا ڕادەیەك سوود وەرگیرا، بەڵام بەداخەوە لەبەر هۆکارگەلێکی زۆر کە هەم هۆکاری سیاسی بوون و هەم هۆکاری فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی بە ڕادەی پێویست ئەو دەرفەتە دەگوێزرایەوە بۆ دامەزراندنی سیستمێکی سەقامگرتوو.

هۆکارە سیاسییەکان تا ڕادەیەك بۆ ئەو کەسانەی ئاگاداری کەش و دۆخی سیاسی ئێرانن، ڕوون و بەرچاوە. دەوڵەتی ئیسلاحات زۆر بە پێی ئەم خواستەی ئێمەی کورد و

نەتەوەکانی دیکەی ئێرانەوە هات و تەنانەت تا وەرگرتنی خوێندکار بۆ لیسانسی زمان و ئەدەبی کوردی لە زانکۆی سنە و دامەزراندنی رشتەی زمان و ئەدەبی کوردی لەو زانستگادا هەنگاوی هەلگرت، بەڵام هەوڵەکە و ویستی دەوڵەت لەو کاتەدا سەری نەگرت و پووچەڵ کرایەوە. لەگەڵ هاتنە سەر کاری دەوڵەتی نۆیەم بەرەبەرە هەوڵە خوێندکارییەکانیش لەم بوارەدا مۆڵەتی یاساییان لێوەرگیرایەوە و داخران.

ئەگەر لەسەر دەوری ناوەندە مەدەنی و ڕووناکبیرییەکان بدوێین دەبێت بڵێین لەگەڵ کرانەوەی کەشی سیاسی و ئامادەیی مۆڵەتی یاسایی بۆ کردنەوەی خوێندنگەی غەیرە دەوڵەتی بۆ زمانی کوردی ئێمە لەگەڵ کۆمەڵێك گرفت و غیاب ڕووبەڕووبووینەوە کە تا ئێستاش ئەم غیابانە بەردەوام و ئامادەن، کە یەکەمیان غیابی زانستی بوو بۆ جێبەجێکردنی ئیشەکە و ئەم غیابانە گەورەترین گرفتیان بۆ بەردەوامبوونی ئەم پڕۆژەیە سازکرد. ئەگەر گەرەکمان بێت بە کورتی دەرکەوتی ئەم غیابە واتە غیابی زانستی دەستنیشان بکەین دەتوانین ئاماژە بەم خاڵانە بدەین:

- نەبوونی پڕۆژەیەکی گونجاو، تۆکمە و پێناسەکراو و کۆنکرێت.
- نەبوونی (هێزی مرۆیی) خاوەن ئەزموون.
- نەبوونی (مادەی پەروەردەیی) تایبەت.
- بێوەنەکردنەوە لە فێرخواز لە ڕووی تەمەن و ئاست و پلەی خوێندنەوە.

سەرەڕای ئەو خاڵانەی باسکران، زۆر شوێن و لایەن دەستیان دایە کارەکە و بەشێکیشیان تا ئێستا بەردەوامن، بەڵام بەداخەوە کە سەیری ناملکە و میتۆدی کارەکان دەکەی پڕن لە هەڵەی زانستی و هیچ ئیرادەیەکیش نابینی بۆ گۆڕان و چاکسازی پڕۆژەکەیان. نازانم تا کەی دەتوانن ئەو جەماوەرەی کە تاك و تەرا هەیانە بە دروشم و هانەی نەتەوەییەوە ڕابگرن و خۆ نەبان کەن لە واقیع و زانست و ئەو کێشانەی لە هەناوی پڕۆژەکەماندا ئامادەن.

سەبارەت بە بەشی کۆتایی پرسیارەکەتان، وەك دەزانن "کۆڕی زانستیی زمانی کوردی" لە ئەنجامی بەڕێوەچوونی "کۆنگرەی زانستیی فێرکاریی زمانی کوردی" بە هەڵبژاردنی ۲۰ کەس لە نووسەر و ڕۆشنبیر و زمانزانانی کوردستانی ئێران، ساڵی ۱۳۸۱ی هەتاوی (۲۰۰۲ی زایینی) لە تاران دامەزرا و ڕەواییەتی خۆی لە کۆی دەنگی نووسەران و ئەدیبان و ڕۆشنبیرانی کوردستانی ئێران وەرگرتووە. پێشتر لەلایەن

«ئەنستیتۆی کوردستان» لە تاران و لەلایەن ئەندامانی «ئەنجوومەنی پەیڤ»ەوە کاتی خۆی ئامانجەکانی بەستنی کۆنگرە و پێکهێنانی ئەم کۆڕە روونکراوەتەوە، بەڵام وەك وەڵامێك بۆ پرسیارەکەی بەڕێزتان پێویستە ئاماژە بەم چەند خاڵەی خوارەوە بکەین:

بەستنی کۆنگرەی فێرکاریی زمانی کوردی لە تاران، سەرەتا بە مەبەستی تاوتوێکردن و لێکدانەوە و شیکاریی رەوتی فێرکاریی زمانی کوردی بوو کە لە گەڵێك شوێن و ناوەند لە ناوچە و شارە جۆراوجۆرەکانی کوردستانی ئێران و تەنانەت ناوەندی زانستگە و فێرگەکانی شارە فارس نشینەکانیش لەلایەن کەسایەتیی رەسمی و ناڕەسمییەوە، دەستی پێکردبوو و ئومێدیش ئەخوازرا ئەم مەبەستانە بپێکێت:

١- دیاریکردنی مێتۆدێکی یەکگرتوو بۆ فێرکردنی زمان.

٢- دیاریکردنی لیژنەیەکی زانستی بۆ:

چاوەدێریکردنی رەوتی فێرکردنی زمانی کوردی لە هەموو قۆناغەکاندا.

دیاریکردنی سەرچاوەی تایبەت و زانستییانە بۆ خوێندکارانی زمانی کوردی.

دیاریکردنی سەرچاوەیەکی یەکگرتوو بۆ فێرکردن یان دامەزراندنی لیژنەیەکی تایبەت بۆ ئەم ئەرکە.

رێککەوتن لەسەر چۆنییەتیی بەڕێوەبردنی ئەزموونی قۆناغە تایبەتەکان.

رێککەوتن لەسەر چۆنییەتیی بەخشینی بڕوانامە بە دەرچووانی ئەزموونەکان.

٣- دیاریکردنی ناوەندێك بۆ کۆبوونەوەی لیژنەی زانستی و مامۆستایانی فێرگەکان بەشێوەی مانگانە، وەرزانە یان ساڵانە. (بەپێی پێداویستی).

دواتر کە لەگەڵ زۆر لایەن و کەس و تاقم و ناوەندە ئەدەبی و رووناکبیرییەکان قسە کرا و بیروڕا ئاڵوگۆڕ کرا، بەشێوەیەکی گشتی هاتینە سەر ئەو قەناعەتە ئەو مەبەستانە دەتوانرێت بەشێك بێت لە پرۆژەیەکی گەورەتر و دەتوانین هەندێك مەبەست و ئەنجامی دیکەش بە بەستنی کۆنگرەکە بپێکین و لەم رێگەیەوە لیژنەیەك دیاری بکەین بۆ دامەزراندنی کۆڕێك کە بتوانێت کاری زانستییانە و بابەتییانە لەسەر زمانی کوردی بکات.

بەداخەوە ئەو کۆڕە تا ئێستا نەیتوانیوە مۆڵەتی یاسایی بۆ خۆی جێبەجێ بکات و لەبەر نەبوونی مۆڵەتی یاسایی و شوێنی تایبەت و گرفتی باری ماڵی و رێکنەخستنی ئیدارە و پێکهاتەی خۆی وەك ناوێك ماوەتەوە. هەڵبەت بڵێم ئەم ناوە تا ئێستا ئەم

کارانەی کردووە: چاپ و بڵاوکردنەوەی ٣ ژمارەی زمانەوان، چاپی کتێبی «بنەماکانی وشەسازی» نووسینی "کامران رەحیمی" کە هەموو ئەندامان وەك ویراستاری کارەکە دەوریان بینیوە و ئامادەکردنی دوو ژمارەی ٤ و ٥ی زمانەوان (لەبەر گرفتی باری ماڵی و نیداری چاپ و بڵاو نەبوونەتەوە).

ئەمانە وەك پێویستیی بنچینەیی چالاکیی فەرهەنگی و رۆشنبیریی ئەوکاتە و تەنانەت ئێستاش لەو زەروورەتانە بوونە ئێمە وەك خۆمان هەستمان پێکرد و بەرەو پێشوازی چووین و مەبەست لەو هەنگاوەش چارەسەرکردنی هەندێك کێشەی سەرەکی و زەمینە خۆشکردن و دەستپێشخەرییەك بووە بۆ کارکردن و ئاوڕدانەوەیەکی جیدیی و سەردەمییانە لە زمانی کوردی.

هەڵبەت لە بیری نەکەین مێژووی کورد و خەباتی سیاسی -فەرهەنگیی کورد بە درێژایی تەمەنی خۆی لە سەرنج و گرنگیدان بە زمانی کوردی بێبەری نەبووە و هەرکات دەرفەتێك هەڵکەوتبێت و دەسەڵاتێکی کوردی ساز بووبێت یان بووژابێتەوە، یەکەم فاکتەری بنەڕەتیی، زمان بووە، کە کەوتووەتە گەڕ و بەرجەستە بووەتەوە. وەك وترا ئامانجی سەرەکیی لە دامەزران و بەڕێوەبردنی ئەو کۆڕ و زنجیرە دانیشتنەکانی کۆڕی زانستیی زمان لای من و تا ئەو جێگەیەی ئاگادارم لای ئەندامانی کۆڕەکەش، وەڵامدانەوەیەکە بەو عەشق و شەوقەی لە دەروونماندا بۆ زمانی نەتەوەکەمان هەمانە و بەپێی توانا هەوڵێکە بۆ چارەسەرکردنی هەندێك کێشەی سەرەکیی زمانی کوردی لەم بەشەدا.

مێژووی دیالێکت و ئەدەبی گۆران (هەورامی)

لە دیمانەیەک لەگەڵ نووسەر و شارەزای مێژوو سدیق بابایی-دا

هەروەك دەزانین کۆنترین و لەمێژینەترین دەقی نووسراوی کوردی لەبارەی مێژوو و فەرهەنگەوە لەناو شێوەزاری هەورامیدایە، بۆ چ سەردەمێك دەگەڕێتەوە، لەم بارەیەوە چ زانیاریگەلێك لەبەر دەستدان؟

ئەگەر بۆ ساتێك ئاوڕ لە هەڵوێستی دەسەڵاتدارانی هەنووکەی ئێران (کۆماری ئیسلامی) لە هەمبەر زمانی کوردی بەگشتی وەك نەیاری مێژوویی بدرێتەوە، کوشتار و قڕانی زمانی بووە و لە بەرامبەریشدا خوازیارانی پاراستنی زمان، ڕێژە و تۆماری مێژوو هەر لەم ساڵانەی دواییدا بخرێتە بەرچاو، ڕەنگە ئاسانتر بتوانین قبووڵی کەین لە سەردەمانی کۆندا چ کێشمەکێشێك لەم ئاستەدا بەرۆکی لایەنی کوردی، یان خەڵکانی کەم دەسەڵات و لە دەسەڵاتکەوتوو بۆ خاوەنداریتی ڕێژە و زمان و پارێزگاری بەرهەمەکانیان لەئارادا بوویێت؟

دەکرێت بەپێی کورتە ئاماژەی سەرەوە بەو ئاکامە بگەین کورد لە ڕۆژگاری هەرەکۆنی مێژووی ناوچەکەدا چ ئاستەنگێك لەسەر ڕێگای بووە هەتا توانیبێتی خاوەنی زۆر دەسکەوت و خولقاندنی بەرهەمی بەرچاو بێت. دژایەتیی نەیاران و کێبڕکێی پاشکەوتووانە و هەتا ڕادەیەکی بەرچاو و ئاسایی پێش سەردەمی زایین، بەتایبەت پاش سەرهەڵدانی ئایینی ئیسلام و کاردانەوەی قورئان ئیتر هەموو هزر و ڕامانێك بەتاڵ لە نێوەرۆك و بە دوور لە پێویست بۆ داهاتووی کۆمەڵگا لێك دەدرایەوە. تێڕامانێکی وەها بە جارێك ڕێگای لە گەشە و سەرهەڵدانی ڕێژەی جیاواز لە زمانی قورئان بەتەواوەتی گرت و خەباتکارانی ئەم ڕێبازە بە کوفر و ئیلحاد سەرکوتنە کران. وێنەی زیندووی ساڵەکانی سەرەتای پەرەسەندنی دەسەڵاتی کۆماری ئیسلامی، پاش لانیکەم زیاتر لە هەزار ساڵ لەم بەسەرهاتە دەتوانێت ئاوێنەیەك بێت لە ژیانی پڕ لە کێشەی ڕێژەی نووسراوی خۆماڵی لە ڕۆژگارانی کۆن بە پانتاییەکی بەرینتر و بێ ڕەحمانەی ئەو سەردەمانە.

بۆ وێنە ڕێژەی هەڵبژاردنی نێوی منداڵانی تازە لەدایکبوو لە شارێکی وەك پاوە دەتوانێت ئاوێنەی باڵانوێنی دەور و کاریگەریی دەسەڵات یان بیر و فەرهەنگی نۆژەنکراوی لەلاوە هاتووی زاڵکراو بەسەر کۆمەڵگا دەستنیشان بکەین. هەڵبژاردنی ناوگەلێکی وەك: عەمار، زەکەریا، عوبەیدوڵلا، شوعەیب، کولسووم، ماجد، عەبدوسەلام، سومەیە، ڕوقیە، یاسر و... کە نامۆیی تەواریان لەگەڵ فەرهەنگ و

ڕێژەی کوردی هەیە و ئاوڕدانـەوەی ئاشـکرای بـەردەو پاشـگەزبوونـەوە بـۆ سـەردەمـی داگیرکردنی ناوچەکە لەلایەن لەشکری عەرەبەوە پێوە دیارە، خۆی پانتایی کارەساتەکان لە هەزار ساڵ بەر لە ئێستا بۆ ئێمە دەستنیشان دەکات.

وێڕای ئەو کەند و کۆسپە مەزنانە، کورد بە درێژایی مێژوو لە هەر دەرفەتێـک بـۆ تۆماری ئاسەواری شێوازی ژیان و گەیاندنی سرشتی خۆی بە نەسڵەکانی دواتر لەپـێ نەوەستارە.

هەورامان بەپێی پاشماوە پارێزراوەکان یەك لەو دەڤەرە پڕکار و تێکۆشەرانەی ئـەم بوارە دەژمێردرێت کە ئەگەر نەسڵی نوێ خۆی تۆزێك پێوە ماندوو بکات، ڕەنگە مرزی کورد بتوانێت سەر و گەردنی خـۆی لـەنێـو هـەرا و هوریـای ئاگراندیسـمان کـراوی ڕەگەزەکانی دەوروبەر بۆ داتاشینی پێشینەی پـەڕ و بـاڵ پێـدراویان دوور بـاڵا بـەرزتر بتوێنێ.

قەباڵەکانی هەورامان، ئائێستا و سەرلەنوێ پێداچوونەوەکانی دەرەخت ئاسـووریك، تۆمارکراوە مێژوویی ئایینییەکانی یارسان (ئەهلی حـەق)، شانامەی هـەورامی کـە جیاوازی تەواوی لەگەڵ شانامەی فیردەوسی تووسی پێوە دیارە. شـیرین و خوسـرەوەکەی خانای قوبادی کە لە ناوەرۆك و باسەکانیدا دەوڵەمەندیی بیری کەسـایەتیـی نەتـەوەی کورد شانبەشانی کەسایەتییە ناودارەکانی شۆڕشی فەرانسا چ لە هێنانە ڕۆژەڤی باسە فەلسەفییەکان هارکات و چ شرۆڤەی کێشە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان و زۆر نموونەی تر هەرکامە بە نۆرەی خۆیان سەردەستی ڕێژەی کورد لە دەورانـە جیـاوازەکـانی ژیـانی خەڵکی ناوچەکە دوور لە تۆزقاڵێك خۆ هەڵکێشانی پڕاپاگەندەیی دەسەلمێنن.

قەباڵەکانی هەورامان:

ئیجارەدانی باغە ڕەز لە هەورامان دەوروبەری ٢٠٩٧-٢٠٩٨ ساڵ بـەر لـە ئێسـتا (٢٢٥ی سلووکی ٨٨ و ٨٧ی پێش زایین سەروبەندی دەسـەڵاتـی مێهردادی دووەمـی ئەشکانی) و تۆماری بەڵگەنامەیـەك لـە دووتـوێی یـەکێـك لـە قەباڵـە کۆنـەکانی هـەورامان بـە زمـانی ئاخـاوتنی ئـەوکـات خـۆی لـەخۆیـدا بـە یـەك لـە بەڵگـە حاشاهەڵنەگرەکانی سەرهەڵدانی مێژووی ڕێژەی گـۆران (هـەورامی) پـێش لـە زایـین دەژمێردرێت[1].

قەباڵەکانی هەورامان ساڵی ١٩١٢ بەهۆی کەسێك بەنێوی دکتۆر سەعیدخان گەیشتوونەتە ئەورووپا و لە گۆڤاری Journal of the Royal Asiatic (society1919-1915) لەلایەن پرۆفیسۆر ئێلیس مینس و مێستر کارلی لێکدراونەتەوە.

زۆرێك لە مێژوونوسانی ئێرانی، بیانی و کورد لەوانە: A. ⁄E.H. Minn, A. Ghilain⁄ Cowley فەرەنسی لە کتێبی Essai sur la langue parthe.1939 زمانناسی روسی ئارانسکی⁄ خۆرهەڵاتناسی روسی، پیگولوسکایا، حسن پیرنیا، تاریخ ایران باستان، خانلری تاریخ زبان فارسی (کە هەوڵی داوە ئەمەشمان لێ داگیر بکات؟)، ژالە اموزگار، احمد تفضلی... و لە مێژوونووسانی کورد دکتۆر جەمال رەشید ماموستای زانکۆ- بەغدا، محەمەد ئەمین هەورامانی، موزەفەر بەهمەن سوڵتانی هەورامانی. دکتۆر بۆرەکەیی، دۆکتۆر بەهمەن فەریور و... خراونەتە بەرباس.

دکتۆر فەریوەر ناسرار بە سۆران کوردستانی لە پێوەندی قەباڵە مێژووییەکانی هەوراماندا دەڵێت:

"لە دەسپێکی ساڵەکانی سەدەی بیستەم، یەك لە گرنگترین رووداوە فەرهەنگییەکانی جیهان رووی دا کە لە چەشنی خۆیدا وەك گەورەترین دۆزینەوە لە بواری مێژووی رێژە و زمانی نەتەوەی کورد دێتە ئەژمار. سێیەمین قەباڵەی ناوبراو کە بە خەتی ئارامی دەسکاریکراو نووسراوە، دەبێت وەك کۆنترین بەڵگەنامەی نووسراو و کەشفکراوی زمانی نەتەوەی کورد بناسێنرێت". (مێژووی هەورامان، بەهمەن سوڵتانی، ص١٠٩١).

بەپێی وتەکانی دکتۆر جەمال رەشید، پرۆفیسۆر مینس لەو بڕوایەدا بووە، کە زمانی قەباڵەی سێیەم بە زمانی ئەمرۆی کوردی نزیکترە. ئەو بەتایبەت ئاماژە بەو مەسەلەیە دەکات، پیتەکانی نووسراوی قەباڵەی سێیەم لە هیچکام لە قەباڵە دۆزراوە مێژووییەکان لە جیهان نەدیتراوە. هەروەها پیتەکان دەستی تێوەردراوە و بە نیشانەگەلی تایبەتی ئاڵوگۆڕی تێداکراوە هەتا زمانی کوردەکانی ئەو سەردەمە لەو ناوچە دیاریکراوە بنووسرێت". (مێژووی هەورامان. موزەفەر بەهمەن سوڵتانی. ص١٠٩٩).

ئاڤێستا و ڕێژەی کوردی:

بە دڵنیاییەوە دەکرێت پێداگری لەسەر ئەو ڕاستییە بکرێت، کەمتر کەسی نەختێك شارەزا بە ڕێژەی گۆران (هەورامی) هەیە ئەگەر سەرنج بداتە وشەگەلی ئاڤێستایی شتێکی لێ تێ نەگات. دیارە هەرچی شارەزایی و بالادەستی لە ڕێژەوانی گۆراندا زیاتر بێت، بەم پێیە تێگەیشتن لە ئاڤێستا و بەشێکی بەرچاوی وشەکانی زیاتر دەبێت.

پێداچوونەوەی ئاڤێستا بە زەینی کوردی و دووبارە وەرد دانەوەی، ئەمجارە لەلایەن بەڕێز، ئەمر "عیمادەدین دەولەتشایی" خەڵکی کرماشان و چاپی کتێبێك لەو پێوەندییەدا لەژێر نێوی "جغرافیای غرب ایران یا کوەهای ناشناختە اوستا، ١٣٦٣"، گەلێك بابەتی نوێ هەتا ئێستا کەمتر هەڵێنجراو لە دەقە پێشووە وەرگێڕدراو و تۆمارکراوەکان بەدەستەوە دەدات.

حەمەدەمین هەورامانی لە کتێبی گوڵزاری هەورامان، زمانناسی و ئەدەبیات، لە لاپەڕە ٤٩دا دەڵێت: "دایکزادی زەردەشت کوردستانە و مەڵبەندی زمانی ئاڤێستاش زۆرتر جەوهەری کوردی کوردستانی دێرینە و شارستانییەتی کوردەکانی دێرینیش لە خەڵکی دێرینی ناوچەکانی دیکەی ئێران پێشکەوتووتر و سەرلەبەرتر بووە". ناوبراو پێداگری دەکات هەتا پێش حەفتا ساڵ ڕێژە و گوتاری نووسین و خوێندن لەسەر ئەساسی ئاسەواری بەجێماوی ئاڤێستایی- هەورامی (گۆرانی) بووە.

م. هورامانی بۆ سەلماندنی وتەکەی چەند وێنەیەك لە ڕێژەی ناوچەکانی ئێران بۆ نیشاندانی جەوهەری کوردی (هورامانی- گۆرانی) و وتەی زمانناسە بیرمەندە ئەوروپاییەکانی کردووە بە پشتبەندی بۆچوونەکەی.

جیا لە چەند دەقی مێژوویی، وەك: درەخت ئاسووریك و حەوت خانی ڕۆسەم، ڕۆسەم و زەردەهەنگ، ڕۆسەم و زۆراو، فەرهاد و شیرین، کولە و ئاینەمەل، حەمەحەنیفە، ڕۆسەم و ئەسفەندیار، یوسف و زولێخا و... بەڵگەنامە و دەفتەرە مێژووییەکانی زانایانی ئایینی کوردی "یارسان" هەرکامەیان بەە گەنجینەیەکی پڕ بایەخ و دەوڵەمەندی مێژووی ڕێژەی کوردی (گۆران- هورامی) دەژمێردرێن، کە بەداخەوە ڕێژەوان و ڕۆشنبیری کورد لەلایەك و دەسەڵاتی کوردی (هەرێم) لەلایەکی تر هەم بەهۆی تایبەت کە ئێرە جێگای باسکردنی نییە، ئامادە نەبوون بۆ تەرخانکردنی کات

و شـارەزابوون و بەسـەرکردنـەوەی شیاوی ئاسـەواری پـرژ و بـڵاوی خۆمـاڵی داخ و کەسەرمان زیاتر دەکات.

کەمتر خۆلێدان لەم بەرپرسایەتییە لێکەوتنەوەی بەرەنجامێکـە کـە بەشـی هـەرە زۆری دەقەکان هەر وا لەپەنا و پەسێوان ماونەتەوە یان بەرە و فەوتـانی یـەکجـارەکـی پاڵی پێوە دەنرێت!

لە سەدەی دووی کۆچی بـەدواوە تۆمـارکراوەکـان لـە چوارچێوەی ئـاییـنی یاریـدا ڕێکوپێکتر پارێزراون. کورد دەبێت قەدری باوەڕمەندانی ئـەم ئایینـە لانیکـەم لـەبـەر پاراسـتنی وێـژە و کـەلـەپـوورەکـەمـان بەرز بنرخێنرێـت، هـەرچـەند لـە بـواری نیشتمانپەروەری یەکەم شانازیی هێنانەگۆڕی ئەم چەمکە دیسـان بـەهۆی ئـەوانـەوە هاتووەتە ئاراوە.

لە سـەدەی دووەمی کۆچی بە دواوە، دەورەی باڵووڵ. دەورەی بابە سەرهـەنـگ هـەتا دەورەی شاخوشین، بابەناووس و بابەجەلیل دەودانی... و لە سـەرەنجـامی ئـەم پرۆسـەیە سوڵتان ئیسحاق هەرکامەیان خاوەنی ئاسەوار و شوێن دەستی نرخـدار و تایبـەت لـەم بوارەدا سەرژمێر دەکرێن.

ئاسەوارە پرژ و بڵاوەکانی پیری مەزن پیشالیار لەژێر ناوی "ماریفەت و پیری" ئەوە بۆ خۆی هەر تامەزرۆیی بزوێن و زەوق و شەوق بەخشی ژینی مرۆڤایەتییە.

شیرین و خوسرەو (خانای قوبادی)، دەوڵەت نامـە (مـەلا خـدری ڕوار) هـەروەهـا شانامە بە هەورامی کە جیاوازیی بەرچاوی لەگەڵ شانامەی فیـردەوسـی تێـدا بـەدی دەکرێت، هەرکامەیان بە نۆرەی خۆی ئەگەر ئاوڕی پێویستیان لـێ بدرێتـەوە توانـا و جەوهەری پڕ نێوەرۆکی ئەوەیان هەیە سەر و گەردنی وێژەی کوردی دوو باڵا لە جیهانی وێژەی گەلاندا بەرز کاتەوە.

هەروەك دەزانین ئەدەبی زارەکـی و نەنووسـراو (ادبیـات شـفاهی) لـەناو کـوردان بەشێکی گرنگی ڕەسـەنایەتی و پاشـخانی فەرهـەنگی و کۆمەڵایـەتیی کۆمـەڵگای کوردەواری پێك دەهێنن، ئەدەبی زارەکی لە هەورامان خاوەنی چ تایبەتمەندیگـەلێکن، لە چ ئاستێکدایە و چ کارێك بۆ کۆکردنەوە و ڕزگارکردنیان لە فەوتان، کراوە؟

ئەدەبی زارەکی و نەتووسراو (سینگ بە سینگ) یەك لە گۆشە پڕ لە سەرفرازییەکانی کورد لەم پارچە لە خاکی نیشتمان بەحیساب دێت. دەوڵەمەندیی ئەم بەشە تەنیٚ لە پاراستنی رێژەی ساکاردا کۆ ناکرێتەوە. یەك لە تایبەتمەندییە بەرچاوەکانی ئەم بەشە ئەوەیە لە مێژووی ئایینیەوە بگرە هەتا دەستنیشانکردنی بەسەرهات و کارەساتی سیاسی و سروشتی و کۆمەلایەتی بە شێوەیەکی هونەری رازێنراوەتەوەو بە چەشنێکی جوان و هونەرییانە رێنەیان گرتووەو پارێزراون.

بیستنی بەیتێکی سیاچەمانە لە هەمان کاتدا بۆ تاکی هەڵوەدای حەسانەوەی رۆحی دڵنەواز و وەحەسێنی ماندوویەتی بێ و لەشە، هاوکات سەربوردەی مێژووی کارساتێك چ سیاسی و چ سروشتی یان بیرهێنانەوەی گەنجینەیەکی یاگەوانی (جوغرافی) لە دووتوێی گۆرانییەکەدا پێشکەشی بیسەر دەکات.

ئارۆ رام کەوتەن کۆنە هەواران نە دەنگی بلبلێ نە سەدای یاران

شاهۆ مەگرەوۆ، ئاتەژگا ماتەن رێمی، بەتەمای شنیای باڵاتەن

شاهۆ مۆید، هێما، یان کەسایەتیی پایەبەرز، خەم و ماتەم دایگرتووە. ئاتەشگا (ئاورگەی پیرۆز) بێدەنگ و کڕ و کپ و دامرکێنراوە، کوژاوەتەوە، گڕ و تینی جارانی نەماوە! "رێمی" (ئێمیریا -خوای میهر- خوای دەسەلاتی خۆجێی)، هێشتا ورەی بەرنەداوە. ئەو بەتەمای سەرلەنوێ بووژانەوە، سەرهەڵدان و گەڕانەوەی دەسەڵاتی خۆماڵی و جێگیرکردنەوەی دۆخی جاران و رەواندنەوەی خەم و ماتەمە. (بەیتێکی سیاچەمانەی عوسمان هەورامی ساڵی ۱۹۷۲).

ئاتەژگا: ئاتەشگا- ئاورگەی فرووزان.لەسەر لووتکەی شاخێك، باکووری رۆژئاوای پاوە.

هی سەردەمی پێش ئیسلام .

رێمی: ناوی سەیرانگایەك لە بناری شاهۆ، هەڵکەوتوو لە رۆژهەڵاتی شاری (پاوە).

لە دووتوێی بەیتی سەرەوە چەند ناوی مێژوویی و یاگەوانی (جوغرافی) ناوچەکە وەك: شاهۆ، ئاتەشگا، رێمی و شیکاریی هەلومەرجی کۆمەلایەتی- سیاسی، مێژوویی و چرپنی پەیامی خۆڕاگری تۆمارکراوە.

مەخابن هەنگاوێکی ئەرێنی بۆ بەرگری لە فەوتانی یەکجارەکیی ئەم بەشە لە ئەدەبی کورد (گۆرانی)، وەك سەرپاکی سامانی دیکەمان هەڵبەت سەرەڕای هەوڵی تاك و تەرا و سەربەخۆی چەند قەڵەم بەدەستێکی دڵسۆز بە فەرمی هەڵنەگیراوە.

ڕێکەوتی ١٠/٥/٢٠٠٤ی زایینی لە دووتوێی نامەیەکی سەرئاوەڵا بۆ بەڕێزان: مام جەلال تاڵەبانی و کاك مەسعود بارزانی لەلایەن نووسەری ئەم دێڕانەوە رجای ئەوە هاتە ئاراوە کە سەرنج بدرێتە گەنجینەی مێژوویی هەورامان و چەند پێشنیارێك خرایە بەردەستی بڕێزیان و بیروڕای گشتی. داخەکەم چ ئەوکات و چ ئێستا هەورامان تەنیٚ بە بڵاوکردنەوەی چەند ئاهەنگ و هەڵپەڕکیٚ ئاوڕی لیٚ دەدرێتەوە.

لەم دواییانەدا چەند بەرنامەیەکی ساڵانە بۆ نیشاندانی کەلەپووری هەورامان چیٚ کراوە، بەڵام ئەمە ناتوانێت کەلێنی بوونی ناوەندێکی لێکۆڵینەوەی زانستی پسپۆڕان بەپێی پلان و لەبەرچاوگرتنی پڕۆژە و دابینکردنی خەرجی پێویست بە بڕیاری یاسایی لەسەر دراو بگاتە ئەنجامی خۆی.

تایبەتمەندییە زانستی و ڕێزمانییەکانی شێوەزاری هەورامی بەڕای بەڕێزت کامانەن، لە کوێی زمانی کوردیدا جێگای گرتووە، کەموکورتییەکانی چین؟

لە کۆنەوە، ڕەنگە زیاتر لە کوردەکان گەڕۆك و بیەمەندی پسپۆڕی بیانی نووکی پێنووسیان لەمەڕ ڕێزمانی گۆران (هەورامانی) بۆ ئاوڕدانەوە لە تایبەتمەندییە جیاواز و دەوڵەمەندەکانی دەکار کردبێت.

لەم بوارەدا مەکنزی (MacKenzi)، ئۆسکارمان (Oskarmann)، مینورسکی (Minorskiy)، هادانگ (Hadank)، (Peter Lerch)، ریچ (Rich)، ئێدمۆندز (Edmonds)، دیاکۆنۆف (Diakonov) و زۆر تاکیتر هەوڵیان داوە تایبەتمەندیی ڕێزمانی بە شێوازی زانستی کەم و زۆر شی بکەنەوە و بەشێك لە گۆشە تاقانەکانی ئەم شێوە زارە دەستنیشان بکەن.

ڕێزمانی کوردی گۆران (هەورامی) لە بەراوردکاری لەگەڵ سۆرانی و کرمانجی لەگەڵ ئەوەی نزیك بە هەشتا ساڵی دوایی بەگشتی پەراوێزخراوە و تاك و تەرا نەبێت، هیچ لایەنێکی کوردی مەیلی بووژاندنەوەی نەداوە، بەڵام سەرەڕای ئەو کەموکورتییانەش لە چەند لایەنێکەوە باڵادەستیی خۆی پاراستووە.

ڕەگەزی نێر و مێ و بێ ڕۆح لە ئاخاوتنی هەورامیدا لێك جیا دەکرێتەوە و بیسەر، بەردەنگ و ئاخێوەر لێك تێندەگەن بەرامبەرەکەیان لە چ ڕەگەزێکە، هەروەها حاڵەتەکان زۆر بابەتی ڕێزمانی تێدا بەدی دەکرێت. سادە و ئاهەنگین و پڕ لە مێلۆدی گوێ نەواز و چێژبەخش و ورووژێنەرە. چەند دەنگێکی تایبەت بە گۆکردنی پیتگەلێکی وەك (د، ڤ، یٚ، و...) لە نووسین و گوتنی هەورامیدا کەلکی لێ وەردەگیرێت کە لە شێوە زارەکانی دیکەی کوردیدا وێنەی نایابە.

بۆ وێنە: لە کرمانجیی سەروو و خواروو بۆ خەبەردان لە نوستن یان هاتنی نێر و مێ جیاوازیی ڕەگەزی تەنیا لە ڕووی نێوەکانەوە دەردەکەوێت و ئەوە ئەو نارانە ناگرێتەوە کە هەم بۆ نێر و هەم بۆ مێ کەڵکیان لێ وەردەگیرێت. وەك (عیسمەت، خورشید،...)، بەڵام لە وتنی هەورامیدا بەجیا لە چەشنی ناوی کەسەکان ڕێزمان بە وردی شی دەکاتەوە کە ئەو کەسە نوستووە یان هاتووە کێیە. بۆ وێنە: (سۆرانی)، خورشید لە ماڵێ نوستووە: ئەم دەقە هەم بۆ مێرد و هەم بۆ ژن گۆ دەکرێت. لەبەر ئەوەی خورشید لە کوردەواریدا هەم بۆ نێوی ژن و هەم بۆ پیاو بەکاردێت، مرۆ نازانێت ئەم نوستووە پیاوە یان ژن، مەگەر ئەوەی کە ناسیاری بێت.

(هەورامی)، خورشید یانەنە وتەن. ئەوە بۆ خەبەردان لەسەر نوستنی خورشید کە پیاوە، بەڵام بۆ ژن: (هەورامی)، خورشید هوتێنە. لێرەدا بۆ جیاکردنەوە پاشبەندی (ە) بە خورشید ناوی ژن زێدە کراوە. سەرەڕای ئەوە بۆ نوستن لە ڕەگەزی نێردا (وتەن) و بۆ ڕەگەزی مێ (وتێنە) کەڵك وەرگیاوە کە بە تەواوی هەم لەناو و هەم تەواوکەردا جیاوازییەکە دەستنیشانکراوە. وێنە بۆ (هاتن)، (سۆرانی)، دڵسۆز، لە هەولێرەوە هاتووە مژدەی بەهارمان بداتێ. ئەوە دەکرێت هەم بۆ پیاو و هەم بۆ ژن بەکار بهێنرێت!

بۆ ژن: (هەورامی)، دڵسۆزە، هەولێرۆ ئامێنە مزانیی وەهاریمان، دۆپەنە. لێرەدا دڵسۆزە بە واتای ژن هاتووە. ئامێنە بە واتای، (ژنێك هاتووە).

بۆ پیاو: (هەورامی)، دڵسۆز، هۆلێرۆ ئامان مزانیی ئامای وەهاریمان دۆ پەنە. لێرەدا دڵسۆز ئامان، واتە پیاوێك بەنێوی دڵسۆز هاتووە.

دیارە لە نووسینی وێنە بۆ نیشاندانی بابەتە جیاوازەکانی تر کە هەرکامەیان گۆشەیەك لە وردەکاریی ڕێزمان لە وتنی هەورامیدا ئاشکرا دەکەن، لەبەر خۆ پاراستن بۆ درێژتر نەبوونی وەڵامەکان چاوپۆشییان لێدەکەم.

گەشە و سەرهەڵدانی هەر زمانێ وێڕای ئەوەی بە دەسەڵاتی سیاسی ئاخێوەرانی ئەم زمانە، یان هەبوونی ئازادی و گۆڕەپانێك بەبێ بەرگری لە خولقاندنی تەنگەبەری لەسەر ڕێی خوێندن و نووسین لە قوتابخانە و دامەزراندنی کۆڕ و کۆمەڵی پسپۆڕ بۆ پێداچوونەوە و وشەسازی بەگوێرەی پێشچوونی زەمان و تێکنیك و پیشەسازی نوێوە گرێدراوە.

بەداخەوە ئەم هەلومەرجە بۆ زمانی کوردی لە زۆرێك لە بەشەکانی کوردستان باشووری لێ دەرچێت جارێ ئاستەنگی زۆری لەسەوە. سەرباری ئەوە لەو بەشە لە وڵاتی ئازادیی کوردان وەك لەسەرەوە باسی لەبارەوە کرا وشەی گۆڕانی پشتگوێخرانی بەرچاوی پێوە دیارە!

ڕێژەی هەورامی تا دەورانی دەسەڵاتی ئەردەڵانەکان و پاشتریش، تێکچوونی ئاخرین پێگەی دەسەڵاتی بەگزادە و شێخەکانی هەورامان (١٣٢٤ی کۆچی خۆری) بەرەوی تایبەتی هەبوو لە دیوەخانەکان مشتومڕی باسی قورسی فەلسەفی، سۆفیگەری و شەڕە شیعری گەرموگوڕی نێوان زانایان لە مەکتەبخانە، خانەقا، حوجرەی فەقێیان، مزگەوتی و دەروازەی جووڵاندنی زەوقی مەلا و فەقێکانیان بۆ چوونە نێو قوتابخانەی دەوڵەمەندی بەیاز، یان دەستووسە پڕ نێوەڕۆکەکان بوو. ئەوە بە ڕادەیەکی دیار پێگە و توانای ئەم شێوازە لە ئاخاوتنی کوردی جیا لە بەهێزترکردن پاراستبوو.

بەگشتی لە ئەگەری کۆکردنەوە و هێنانەسەر ڕێنووسی نوێ، ئەدەبی نووسراوی هەورامی توانا بەخشی دەسەڵاتی وشەی کوردی و پڕکەرەوەی زۆر کەلێن و کەموکوڕی لە پێداویستی ڕۆژانەی ئامەزرۆی ئاخاوتنی کوردی پەتی و بێ نیاز لە بەکارهێنانی زۆرێك لە وشەگەلی نامۆ کە خۆیان خزاندووەتە ناو زمانی کوردییەوە بەهێزتر دەبێت.

بێگومان هەرچەند ڕێژەی هەورامی لە دەورانێکدا لەسەر هێڵی بەرەو پێشچوون و شارستانییەتی سەردەم ڕێگای دەپێوا، بە هەمان ڕێژە پشتگوێخرانی دوایی و نەبوونی پەروەردە ڕەوتەکەی تووشی ئاڵۆزی، وەستان و بەتایبەت لە چەند دەیەی دواییدا بەهۆی تێکەڵاویی زیاتری کۆمەڵگە جیاوازەکان، خولقانی دەرەتانی هاتوچۆی بەرفراوان، نەمانی مەودای نێوان گوند و شارە مەزنەکان، نەبوونی دەرەتانی خوێندن بۆ منداڵان لە قوتابخانە، ناچار بەقاڵبوون لەنێو کۆمەڵگە جیاوازەکان بۆ درێژەی ژیان، پلانی دزێوی دەزگای ئیداری و سیاسی بۆ پاکتاوی زمانی و ڕەگەزی (لە ئێران) و هتد...،

هەر نەبێ بە بەراوردی سی ساڵ لەمەوپێش کاردانەوەی ئاشکرای لەسەر ئاخاوتنی ڕەسەن و خۆماڵی پێوە دیارەو ئەگەر شارەزایان هەڵسەنگاندنێکی سەرپێی لەبارەوە بکەن تێکەوتنی کەلێن و زیانی مەزنی ئەم بوارە لەنێوان دوو شێوە ئاخاوتنی سێ دەیە پێش و ئێستا هەست پێدەکەن!

هەروەك دەزانین تایبەتمەندییە سروشتی و پێکهاتەییەکانی شێوەزاری هەورامی جۆرێکن کە زیاتر لەگەڵ دەقی ڕەسەن و خۆماڵی بە تایبەت شیعردا دەگونجێن و زیاترین بەرهەمی نووسراویش لەم بارەیەوە هەر دەقی شیعر و نەزم بووە، بەڕای تۆ هۆکارەکانی بۆچی دەگەڕێتەوە؟

لەگەڵ ئەوەی گوتار و نووسراوی زۆر لەمەڕ دێرین بوونی زاراوەی هەورامی گومان لە دێرینبوونی ناهێڵێتەوە، دەبێت ئەو ڕاستییەشمان لا پەسند بێت کە هەتا ماوەیەکی نە زۆر دوور و درێژی ڕابردوو بەشی هەرە کەمی کۆمەڵگا توانای خوێندن و نووسینیان هەبوو.

لە هەر شارێك ڕەنگە یەك دوو کەس "میرزابنووس"، مەلا، یان کۆلکە مەلا هەبوون. لە لادێ زۆر کەمتر و کەسانی بلیمەت بە هێندەی قامکی دەست لێرە و لەوێ سەریان هەڵدەدا و دەبوون بە چرای ڕووناکیدەری سەرپاکی خوێندەوار و کۆمەڵگا. بەگشتی خوازیار و ئەویندارانی زانست دەبوو بە ساڵان پشت لە ماڵ و دیار و دڵسۆزانی خۆیان بکەن بۆ دەستخستنی زانیاری و زانست. زۆر وێنە هەیە پشتی کۆچی سەفەر کرد و لەڕێ ئاسەواری بەجێماوی کەسایەتییەکان لە وڵاتی غەریبی ناسراونەتەوە. لە حاڵ و دۆخێکی وەهادا خەڵك زۆرتر هەوڵیان داوە لە ڕێگەی بەمێشك سپاردنی بیسراوەکان لە کەسایەتیی زانا و خوێندەوار بەرهەمەکان لە سینگی خۆیاندا تۆمار بکەن. هەتا بەڵکو بتوانن بەکەسان و نەوەکانی دواتری بسپێرن.

بۆ ئاسانکاری گەیشتن بەم ئەرکە گرنگە، مرۆڤ ڕێگەچارەی دۆزینەوەی فۆرماتێکی سەهل و لەبەردڵان و داهێنانی سەبکێك کردووە بە ڕێباز هەتا خەڵکی نەخوێندەوار بە کەمترین دژواری بتوانن وەریگرن. بۆ وێنە ڕەنگە هەڵبژاردنی سەبکی هێجایی کە زووتر بە مێشك دەسپێردرێت لەم ڕووەوە بووبێت، کە هەر لە کتێبی ئاڤێستاوە بگرە هەتا هەورامی پێش چەند دە ساڵێك هەر بەم ڕیتم و شێوازە لەسەر کێشێکی کەم و

زۆر وەك یەك و لە چوارچێوەی شیعر و گۆرانی چ ئایینی و چ کۆمەڵایەتی تێکۆشاون. ئەگەر زۆر دوور نەچین تا سی چل ساڵ پێش زۆربەی گۆرانیبێژەکانمان لە هەورامان نەخوێندەوار بوون. ئەوەی هەمانە بەشێکی لە رێگەی ئەوانەوە بۆ رۆژگاری ئەمڕۆ گوێزراوەتەوە. نابێت ئەو راستییە دوور راگرین وەك من لەبیرم مابێت لە هەورامان، بەتایبەت شەوانی زستان، خەڵك دەستە دەستە لە چەند ماڵێك کۆ دەبوونەوە هەتا دوو سێ کەس لە شارێکی وەك پاوە بە خوێندنەوەی دەقی بەیازە کۆنەکان لە شانامەی هەورامییەوە بگرە هەتا شیرین و خاوەر و شیرین و خوسرەو و رۆڵەبزانی* زانستی خۆماڵی بەگوێی خەڵك بگەیەنن.

هەڵبەت هەر ئەو دەقە دەستنووسانە لەگەڵ هاتنەسەر دەوری رەزاشا لە ئێران لەگەڵ دوژمنایەتییەکی توند بەرەوڕوو بوون. لە کون و کارێژدا دەشاردرانەوە. بەم هۆیەوە زۆر بەڵگەی بەنرخی مێژووییمان بوون بە خۆراکی مشك و مۆریانە و لە کونە دیوارانەدا رزین. لەبەر ئەوە دەکرێت بەشێکی مەزنی ئەم هۆکارە بۆ وەزعێکی وەها بگوێزرێنەوە، نەك تەنیا لەو دەور و زەمانە دوورانەدا، بەڵکو ئێستاکەش لەبەرکردن و بە مێشك سپاردنی پارچە شیعرێك ساناتر لە تۆماری دەقە پەخشانێکی نووسراوە. لە رۆژگاری ئەمڕۆدا کە ئەو کێشەیە مەیدانی بە تەواوی لێ لێژ بووە. بەرەبەرە خەڵك وەك لەسەرەوە ئاماژەی پێدرا وێڕای نەبوونی پەروەردە و زۆر هۆکاری رێگری تر خەریکن بە نووسینی پەخشان و دەقی وێژەیی خۆیان را دێنن. ئەوەتا لە چەند ساڵی دواییدا بە دەیان رۆژنامەی ئینتەرنێتی (مجازی) و گۆڤاری هەورامی کە بەشێکی زۆریان بە پەخشان رازێنراونەتەوە و چاپ و بڵاو دەبنەوە.

.

سروشتی هەورامان وەك ناوچەیەکی (بکر) و دەست لێ نەدراو چ رۆڵێکی لە بزواندنی هەست و نەستی شاعیران و هونەرانی ئەو ناوچەدا گێڕاوە، بۆچی زیاتر ترخی سروشتتەگەرایی (ناتۆرالیزم) لە شیعر و ئەدەبی زاری هەورامیدا زاڵە، هۆکاری کەمڕەنگیی هەستی نیشتمانپەروەری لە شیعری کلاسیکی هەورامیدا چییە؟

---

* کتێب و دەقێکی شێعریی ئایینی- پەروەردەیی و فێرکارییە بە زاراوەی هەورامی لە دانانی مەلاخدری رواری (۱۲۱۰ – ۱۱٤۷).

بۆ خۆم لەو باوەڕەدام بنەمای ژیاری هوورامان لەسەر سێ کۆڵەکە دامەزراوە، کە بریتین لە: ١- سروشت. ٢- ئایین. ٣- مۆسیقا. هەرکەس ناسیاری لە ژیانی تاك، کۆ یان کۆمەڵی هەورامی زمان هەبێت، ئەم راستییەی بۆ ئەزموون کراوە کە بیر و هۆشی هەر تاکێکی هەورامانی هەموو کاتێك لە دەورەی سروشتی هەورامان وەسفکردن، پێداهەڵکوتن، گێڕانەوە، گۆرانی بۆ وتن و لە وشەیەکدا شەیدایی سروشتی مەڵبەندەکەی لە جووڵەی لەشیدا خۆ دەنوێنێت. کەمتر هەورامییەك دژبەری ئایین دەردەکەوێت. یان بە واتەیەکی تر رەنگدانەوەی پێکهاتەی ئایینی نەك بە نێوەرۆك سەلەفی و چەپڕەوانەکەی، بەڵکو وەك جۆرە گرێدراوەیەك بەودیوی سروشت لە جەوهەری بوونیدا رەنگدانەوەی نەبێت. لە هەورامان سەرەڕای ئەوەی زیاتر لە هەزارساڵە بەشی هەرە زۆری خەڵك ئایینی ئیسلامیان وەرگرتووە، هەنووکە کەس ناتوانێت لەنێو بیر و کرداری توندئاژۆترین تاکی ئەم مەڵبەندەدا رەگگەلێکی بەرەوشت پارێزراو لە تووخمی ئایینە کۆنەکانی ناوچەی نەپارێزرابێت. دیسان ئەوە هەر لە مەڵبەندی هەورامی ژیارە کە کۆنترین ئایینی رەسەنی کوردان بەبێ کێشە پارێزراوە. کەس ناتوانێت شاهێدی ئەوە بدات لە هەورامان، یان ناوچەی گۆران بەگشتی تاقەکەسێك وەك ئەو بەڵایە لە شەنگار بەسەر دوعا-دا هات ، یارسان پەروەر، مەڵبەندی جوو لە دەورەیەکدا و... تەنانەت لە سەردەمی کۆماری ئیسلامیدا قەومابێت. هەورامی لە هەمان کاتدا خواپەرستی، هاوشان خەڵکێکی کراوە، شایی پەروەر، شایی دۆست و ساتەکانی ژیانیان نوقمی سیاچەمانە، دەرەیی، دەمی و...ن. تەوفیر ناکات لە مووچە و مەزرا، لە شاخ و بەندەنان، لە کاری باخ و ئاو داشتن، یان بانگی نوێژان و خوێندنی ورد و تەراریح و زکری دەروێش و تەلیلەی سۆفیان هەتا رەوانەکردنی مردووەکان بۆ سەرقەبران و خوێندنی تەلقین هەموو پڕە لە ئاهەنگ و سۆز و هەڵپەڕکێ دەروونی و جەستەیی چ ئارام و چ بەجۆش و خرۆش. "دەنگی کناڵەیل هەر دوایی نایێ". (شیعری گەشتێك لە هەورامان، گۆران شاعیری گەورەی کورد).

جارێك ناسیاوێك پێی وتم: "هەورامی جنێوەکانیشیان لە گۆرانی دەچن". پیم وایە خەڵکی ئەم دەڤەرە دەبێت خولقاوی ئاو و خاکی نیشتمانەکەیان بن. دەنا ناکرێت ئینسان ئەوەندە ئاوێتەی سروشتێك بێت کە بە بەرزکردنەوەی دەنگی ئاوازی مرۆڤەکان باڵندەکانیشی هاوڕایی بکەن. لێرە خوڕەی ئاوەکانیش لەگەڵ لەرینەوەی لیزگەکانی

گەرووی مرۆڤەکانی، هاودەمی و سازگاری لێک دانەبڕاوی هەیە. ئەوە جیا لە تێکەڵاویی بوونەوەر و سروشت نییە. لێرە خۆشەویشتیی خاک و مرۆ جیا ناکرێتەوە. ناشیاریی ئەوان زۆر کۆنە لە هەڤدوو تێدەگەن. نامومکینە کەسێک دەست بە وتنی سیاچەمانە بەرزکاتەوە کەو یان بولبولێک لەو نزیکە هەبێت و هاوڕایی لەگەڵ نەکات. ناکرێت لەنێو ئەو سێ پێکهاتەیەدا کە سەرجەم بوونی هەورامان دەستەبەر دەکەن، یەکیان لەویتر هەڵاوێردرێ. شاعیری هەورامی یان وێژەوانی ئەم بەشە لە وڵات ئەگەر نیشتمانی لێ بستێنرێتەوە، وەک ئەوەیە لەنێو هەوای بەتاڵدا سەرگەردان بکرێت. تەنانەت ئەو تاک و بنەماڵانە کە بەهەر هۆیەک لە هەورامان دابڕاون ڕۆژانە بەبێ و بەبێ یادکردنێک لە هەورامان ناتوانن ڕۆژ بە ئێوارەوە گرێ بدەن.

شیعری کەمتر هەورامییەک هەیە وەسفی دار و بەرد، ئاو و خاک، شاخ و هەرد، دار و گیا، مەل و مۆر و باڵندە ر چەرەندەی ئەم خاکە خۆشەویستە نەکات. هەورامی زمان یەکەم کەس بوون باسی کوردایەتییان کردووە. بابە سەرهەنگی دەودان ٣٢٤ی کۆچی:

رەسەنەی سێ سەد بیست و چوار هێجری
هاتف نام ئەو جە شاهۆ چری
(سەرهەنگ دەودان، سەرهەنگ دەودان
ئەز کە نامەن سەرهەنگ دەودان
چەنی ئێرمانان، مەگێڵم هەردان
مەکۆشم پەرێ، ئایین کوردان)

ساڵەکانی ٣٢٤ی کۆچی کورد لە هەورامان تێکۆشانی خۆیان بۆ بەرەودان بە ئایین و باوڕی رەسەنی کوردی بەبێ سلکردنەوە لە فەرمانڕەواکانی دژبەر و دەسەڵاتداری ملهوڕی ئەو دەور و زەمانە بانگەواز دەکەن.

خانای قوبادی (١٠٨٣- ١١٦٨) کۆچی:
جە لای عاقڵان ساحێب عەقڵ و دین
دانا بزۆرگان کوردستان زەمین
راستەن مواچان فارسی شەکەرەن
کوردی جە فارسی بەڵ شیرین تەرەن

پەی چێش نە دەوران ئەی دونیای بەدکێش
مەحزووزەن هەرکەس بە زوبان وێش
مەعلوومەن هەرکەس بەهەر زوبانێ
براچۆ نەزمێ جەهەر مەکانێ
وێنەی عەرووسان زیبای موشك چین
مەکەرۆش جە حوسن عێبارەت شیرین
عەیبەن پەرێ تۆ دانای زەرشناش
دەمێ چوون سەراف یاقوت و ئەڵماس
جەی بازار عشق جەرای پڕ هۆشی
مەشغووڵ بی بەکار جەوهەر فرۆشی
حەیفەن وێنەی تۆ جەواهێر بارێ
نەکەرۆ پەی وێش ڕەنگین بازارێ
خاترت جەم بۆ جەوهەری لاڵ سەنج
دانای دوڕشناس گەنجوور کۆی گەنج
هەرکەس وێنەی تۆ گەوهەر بارشەن
دانا و بزۆرگان خەریدارشەن
گوشێ دەر زوبان جەواهێر بارت
تا گەرم بۆ زەریف سەودای بازارت

هاوکات لەگەڵ شۆڕشی فەڕەنسا کورد لە هەورامان شانازی بە زمان و وێژەی خۆی کردووە. وا دەبینین خانای قوبادی بە راشکاوی ئەم روانگە نەتەوەییە دەوروژێنێت و دەڵێت زمانی من لە زمانی فارسی شیرینتر و هەر لەو کاتەدا بە پێچەوانەی بیرتەسکی رەگەزەکانی جیانی کورد ئەو مافە بۆ هەمووان بە پارێزراو دەزانێت بۆ پەروەردە و تاخاوتن بە زمانەکەیان تێبکۆشن. خانا خۆی لۆمە دەکات ئەگەر بێت و لەوە زیاتر بۆ خزمەت بە وێژەی کوردی کەمتەرخەم و خۆی بەکاری لاوەکی سەرقاڵ بکات. ئەم دڵسۆزە نیشتمانپەروەرە زمانی کوردی (هەورامی) بە دوڕ، گەوهەر و گەنج و کوردستان بەکۆی گەنج نێو دەبات. ئەو دەڵێت جەواهیر و دوڕ و گەنجی ئەوتۆ خەڵکانی

زانا و گەورەپیاوان قەدری دەزانن، بۆیە دەبێ نەترسانە هیمەت بە خەرج بدرێت هەتا ئەم کاڵا بەنرخە بازاڕی گەرم و بە ڕاهێنسان و گـۆڕانی پێویـسـت ڕەواجـی زیـاتری پـێ بدرێت. (لێکدانەوەی سەرپێی نێوەرۆکی شیعرەکانی سەرەوە).

سەیدی هەورامی (٨٥٠ - ٩١٨ یەکەم، دووەم ١١٨٩- ١٢٧١کۆچی مانگی):

ئەز ئورزمەوون مەکانم بێ وڵاتم

سەروپێری خودای گێرەن خەڵاتم

بەرۆ دەروێش لوێ سەیر و وڵاتێ

نەنیشتێ هیچ وڵاتیونە نە ساتێ

تاکی کورد لە هەورامان پێش هەر شتێك گرنگی بە زێد و وڵاتی خۆی دەدات. بەڵگە بۆ ئەوە زۆرن. وەك لە بەیتی سەرەوە هاتووە: بە گەڕان و سەیر و سلووك بۆی دەرکەوتووە کە کەسایەتیی تاقانە و پیرۆزی ئایینی تایبەت بە خۆی هەیە. جوانی و خۆشەویستیی وڵات لە هەر شوێنێك ناچاری دەکات دیسان ڕووی خۆی بەرە و ڕووگەی دڵ بسووڕێنێت. پابەندبوون بەم تایبەتمەندییانە دەورگێڕانی خۆی لە پارێزگاری سنوور یان بەرەنگاربوونەوەی هەر سنوورشکێنێك لە دەرەوەی ناوچەکە دەستنیشان دەکات. لە سەردەمی ئیمپراتۆریی عوسمانی و سەفەوی زمانی هەورامی لە قەراغ زمانی دەسەڵاتی سەرووی ئەوکات بەبێ شەڕ و هەرا و هوریا و بەربەرەکانێی سوننە و شیعە و تورك و فارس و عەرەب دەبێتە زمانی فەرمی وێژەیی و ناسنامەی کوردیی دەسەڵاتی ئەردەڵان تۆمار دەکات. وشەی وەتەن لە هەورامان لە وێژە و گۆرانییەکاندا ڕەنگ و بۆن و ڕەنگدانەوەی قووڵی ئەوتۆی چەسپاوە کە لە هەر بۆنەیەکدا سەرنجی هۆش و زەینی بیسەر رادەکێشێت. عوسمان و جەمیل دوو گۆرانیبێژی ئەم مەڵبەندە بە کەڵکوەرگرتن لە وێژەی سینگ بە سینگ سەڵا سەر دەدەن:

"ئاوارەی وەتەن خەیلێ ستەمەن

لەجیاتی شادی خۆراکم خەمەن

ئانە نەدیەنش ئازار دووری

پەوکەی مەنێنیش سەرگوڵم بە سووری"

لە جێگایەکی تر هەر لەم پێوەندییەدا:

"هەناسەیم کێشا دەروونم چیا
ئاوارەی وەتەن من زەوقم نیا
ئینە خەیلێوەن دڵ نە گێجاوەن
ئارەزووش وەتەن پاینی وەفراوەن"

. ناڵێن ز دەربڕینی سۆزی بە پەرۆشی دڵ تەنیا لەبەر دوورکەوتنەوە بە مـەودای نێـو سەعاتەرێ سـەریهەڵداوە. گوند شاخ، دۆڵ، بەرد، دار، ئەشکەوت و هەر پێکهاتەیەکـی ئەم مەڵبەندە یەك بەیەك وەتەن و خۆشەویستی ئەو لە شـیعر، گـۆرانی، سیاچـەمانە، مۆزیك، زکر و گۆرانیی شێخانە بانگەواز دەکرێت. بانگەوازی لە یەك قاڵ بـوون و لـە یەك لێك جیا نەکرانەوە.

مەلا حەسەن مەردۆخی- دزڵی (١٢٧٥- ١٣٦٥):

پێم خۆشە نانی رەشی جۆی عەبال
دۆینەی خەجیجە و فاتە و جەمینە
کاڵە و کڵاشی کاری هەورامان
نادەم بە قۆنرەی چەرمی سەکینە
من هەڵۆی بەرزی لوتکەی (دالانیم)
هەرگیز وەك قالاو ناکەومە چینە

ئەگەر ئەم هەستی نیشتمانپەروەریە نەبێت، دەبێت کامە سۆز پاڵ بە تـاکێکی وەك عوسمان هەورامی، جەمیل و... لە هەڵەبجەی هەڵکەوتوو لە بناری هەورامانەوە- وەبنێ تا بەهەمـوو تواناوە هاواری "ئاوارەی وەتەن خەیلێ ستەمەن..." هەڵبێن. یان شاعیرێکی نیشتمانپەروەری وەك:

میرزا ئەولقادر پاوەیی سەد ساڵ پێش بۆ دوورکـەوتنـەوە لـە پـاوە هـاواری "هـاوار مەتەرسوو هاوار بۆ زێدم ..." بەرزکاتەوە.

ئاخۆ شاعیرانی شێوەزاری هەورامی وەك: بێسارانی، کاردۆخی، سەیدی، مەولەوی، میرزا شەفیعی کولیایی، کۆماسی، میرزا عەبدولقادری پاوەیی و... توانیویانە ئەوەندە

کاریگەییان هەبێت کە لە پۆلێنبەندیی ئەدەبیدا بکرێت وەك قوتابخانەی ئەدەبی گۆران، یان هەورامی ئاودێر بکرێن؟

با بۆ وێنە چەند گۆشە لە جۆری بیرکردنەوەی خانای قوبادی لەمەڕ مەسەلە فەلسەفی، سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان وەك پێشوو ئاماژەی پێدرا لە ساتەوەختەکانی دەورووبەری شۆڕشی مەزنی فەڕەنسا وێکرا بەسەر بکەینەوە ئەوجار خوێنەر خۆی هەڵیسەنگێنێت ئایا ئەم مرۆڤە مەزنە ئەگەر سەرمایەی هەر نەتەوەیەکی تر جیا لە کوردبایە، دەیان پەیکەری زێڕینیان بۆ ساز نەدەکرد؟ بەڕێز محەمەد مەلا کەریم لە پێشەکی شیرین و خوسرەوەکەی خانا لاپەڕە پازدە نووسیویەتی: "ئەوەی ئەم داستانە دەخوێنێتەوە لە هەستی شانازیی خانا بەخۆی، بە کورد، بە کوردستان ئاگادار دەبێت. بە باوەڕی لەبارەی ستەم و دادپەروەری و جۆری حوکمڕانی و رێژیمی کۆمەڵایەتی ئاشنا دەبێت، هەڵوێستی لەبارەی ئافرەت و خۆشەویستی و بەسەربردنی ژیان و گەلێ بابەتی دیکە کە لەو سەردەمەدا بووە دەردەکەوێت".

خانا وەك بەڕێز، م -مەلاکەریم بەڕاستی پەنجەی ئیشارەتی بۆ درێژکردووە. نەك تەنێ مامۆستا و وەستاکاری بینای وشەی کوردی رەسەنە، بەڵکو لە ناسینی فۆلکلۆری شەڕ، رابواردن وەك زانست، شارەزایی نەریتە کۆمەڵایەتییەکانی شایی و شیوەن، رەوشتی هەڵسوکەوتی چینەکانی سەرووی کۆمەڵی کوردەواری و تەنانەت جۆری پۆشینی جلوبەرگی کوردی بۆ هەر جیل و توێژێك بە جیاوازی تەمەنەوە لە منداڵەوە هەتا ژن و گەورە پیاوی بەساڵاچوو بە وردی و وەك دوورومانێکی پسپۆڕ شارەزایە. خانا شارەزای مۆسیقا، دەزگا و مەقامەکان، کەرەسە و شوێنی بەکارهێنانیانە. حورمەت و رێزی کەرەسەی مۆسیقا و دەنگی بەسۆزی گۆرانیبێژێکی وەك نکیسا* دەباتە ریزی پێغەمبەر و نوێنەرانی خودا، بەم شێوەیە هونەر و هونەرمەندی کورد پەسن دەکات. ئەو خودا بە ساز، بە لەحن و ئاوازی نکیسا بە نەبیو ئاهەنگ و موعجزە (پەرجوو)ی عیسای پێغەمبەر سوێند دەدات، هەتاکوو بە ئیرادەوە

* نکیسا، هاوڕێ لەگەڵ باربود دوو گۆرانیبێژو مۆسیقادانی دەربای خوسرەو پەرویز بوون لە سەردەمی ساسانییەکان و لە کرماشان ژیاون.

بۆ راپەڕاندنی ئەرکی نیشتمانپەروەریی سەرشانی بۆ نەتەوەی کورد بەزمانی کوردی لە دوو تویی دەقی)و هەروەها

"شیرین و خوسرەو"دا دایڕێژێت.

بە ساز و بە لەحن شۆخ نکیسا

بە نەبیو ئاهەنگ موعجزەی عیسا

ڕێنەی نیزامی سەیقەل دەر زەینم

بە سورمەی دانش ڕۆشن کەر عەینم

تاکە ماجەرای شیرین و خۆسرەو

سەنگ تاشی فەرهاد سەرگوزەشت ئەو

باوەروو وەنەزم خاستەر جە گەوهەر

بە رەشح خامەی شۆخ بۆ عەنبەر

بە لەفز کوردی کوردستان تەمام

پێش بوان مەحزووز باقی وەسەلام

هەموو خەمی خانا ئەوەیە ئەرکی خۆی بەڕادەیەك لە بێخەوشی و سەردەستیدا بۆ خزمەت فەرهەنگی کوردی لە چوارچێوەی ئەو داستانە تۆمار بکات هەتا خەڵکی سەرانسەری کوردستان لێی رازی و شادمان بن. شادمانییەکی وەها کە بۆ تۆرمەی کورد هەتا هەتایی بێت.

داد و دادپەروەری لە شیعری خانا:

خانا رای خۆی لەسەر عەدل و دادپەروەری بەشێوەی خوارەوە دەردەبڕێت. ئەگەر تێڕوانینەکەی خانا لەم بوارەدا لەگەڵ کردار و یاسا پەسندکراوەکانی دەسەڵاتدارانی هەنووکەی ئێران و ئەوانەی پێش ئەمان بە تورك، عەرەب و سەرجەم دەوروبەری کوردستانەوە کە هەرلایەکیان لە خۆهەڵکێشان و فەخر و شانازیکردن بە کەسایەتی و رابردوویان بانگەشەی بۆ دەکەن، بەراورد بکەین، ئەوجار مەزنیی زیاتری کەسایەتییەکی گەورەی وەك خانا زیاتر فام دەکەین. خانا گەورە دەسەڵاتداران وەها ئامۆژگاری دەکات:

مەعلوم بۆ جەلای بوزرگان دەور
هەرکەس عادڵ بۆ چوون هورمز بەی تەور
بەرگوزیدەی زات حەی تەکبەرەن
مەحفوورزەن جەنار ئەر سەد کافەرەن

خانا هەتا ئەو رادەیە پلەوپایەی دادپەروەری بەرز هەڵدەسەنگێنێت کە لای وایە هەرکەس دادپەروەر بێت وەك چۆن کۆمەڵگای موسڵمان باوەڕیان هەیە "کەسێ موسڵمانی باش بێت بەهەشت جێگایەتی"، ئەو مافپارێزی باش و هەڵبژاردە و بەرزە مەقام لای خودا و لە ئەگەری بێ باوەڕی ئاییینی، دیسان جێگای لە بەهەشت بەدڵنیایی بۆ تەرخان دەکات.

بلیمەتی دەوران، خانای قوبادی، داد و دادگوستەری بە ماکەی ریشەکێشکردنی گەلێك لە نەهامەتی و دواکەوتوویەکانی کۆمەڵگا دەناسێت. وەك لەم بەیتەدا:

بە سەمع شەریف بشنەو حیکایەت
ئەر قەسدش خێرەن والی ویلایەت
بەجای گۆڵ زەمین مارەرۆ گەوهەر
سەنگ مەبۆ بەلاڵ خاکش بە عەنبەر

وڵاتێك دەسەڵاتداری مافپەروەر و خێرخوازی کۆمەڵ بەڕێوەی بەرێت، بەروبوومی پڕ بار، زەرخێز و بەردی بێ قیمەتی نرخی لاڵ (لەعل) و خاکی پڕ حاسڵ و بە بڕن و بەرامەی ژیانبەخش و بەرەکەتدار دەبێت. پێچەوانەکەشی، لە ئەگەری وەك ئەمڕۆی ئێران و زاڵبوونی نادادپەروەری و وێرانی و نائارامی و پاشکەوتوویی بار دێنێت. هەر وابزانە خانا لەسەر بەرزاییەك دانیشتووە و هەڵسوکەوتی دەسەڵاتدارانی تاران وەك بزووتنی مێروولە لەژێر زەرەبینی وردبینی ئەودا بووە.

ئەر والی بێ عەدڵ شەرارەت پێشەن
بەدجنس بەدکار دوور جە ئەندێشەن
وڵگەی مەملەکەت کەی مەعموور مەبۆ
ئیمەنی و راحەت جە خەڵك دوور مەبۆ

خەڵك بەهێند گرتن، راوێژ و دوور ئەندێشی بۆ راپەڕاندنی گرفتەکانی کۆمەڵ.
خانا دوور روانین و چارەئەندێشی لە تەنگانە و بوارە سەختەکانی ژیانی کۆمەڵگادا بە داداتی وانەی کورت و پڕ لە فێرکاری دەستەبەر دەکات.

بەڵێ دەستووردن نە عەرسەی دەوران
وەختێ کار سەخت روودێ نە ئینسان
ئەر چوون ئەفلاتوون موو شکاو مەبۆ
فرێ پێش خەریك هەم خەرکار مەبۆ
خوسرەو، کەرد بە هۆش رۆشنی زەمیر
ئەی کارە بەدەست رجووع تەدبیر
پەی چێش؟ مەواچان یە پەند پیەن
تەحلیل مۆشکڵ هەر بە تەدبیەن

خانا ئاوڕ لە هەر چەمك و بابەتێك دەداتەوە وەك مێو لەبەر دەستیدا نەرمونیان بە مامۆستایەتییەکی زانستی و شێوازی راستەقینە گیان و رۆحی بە بەردا دێنێت.
ئابووری لەو باسە زانستییە چڕوپڕ دژوارانە پێناسە کراوە کە هەرکەس نەیتوانیوە خۆی لێ بدات، مەگەر ئەمەنێك فێرکاری و پەروەردی تایبەتی بۆ تەرخانکرابێت، هەروەها تاکی رێبواری ئەم هەڵەموتە دەبوو کەرەسەی باش و مێشك دەوڵەمەندییەکی لا چڕوپڕ بووبێت.
یاسای "عەرزە و تەقازا" لە زانستی ئابووریدا لەگەڵ پێشەچوون و گەشەی سەرمایەداری وەك بناغەیەك دانی پێدانراوە. هەر بۆیە خانا وەك ئەوەی بۆ خۆی ئەم بنەما ئابوورییەی داهێنابێت دەقاودەق ئەو پێگەیشتنە زانستییە لە رۆژگاری ئێمەدا لە خوێندنگەکان فێری خوێندکار دەکرێت بە جوانترین و کورتترین رشە تۆمار و شیکاری بۆ کردووە.

پەی چێش؟ کە دونیایە بازاڕشەن
هەر جنسێ دوو کەس خەریدارشەن
پەی ئەوەن دەستوور جەلای سەوداگەر

بەهای ئەو جنسە مەبۆ گرانتەر
بەڵێ، جەلای ئەهل دانای دیاریی
خاس نیەن کەرۆ کەس تێر بازاری
مەتای، هەر کەسێ خەریدارشەن
ئەو زوو بورەشۆ سەرفەی کارشەن
دەوڵەمەند، ئەوەن کاڵای وێش دایم
چوون وەراجش بۆ نەکەرۆش قایم

بەدڵنیاییەوە دوور لە دڵەڕاوکێ و زێدە وتن، تۆمارکراوە مەزنەکەی خانا "شیرین و خوسرەو" لە ریزی سەرەوە یان هاوشانی ئەو تۆمارکراوانەی دەر و جیران کەمتر بە حیساب نایەت کە ساڵانە بە جاران رێزیان لێ دەگیردرێت و بەسەدان جار هەڵسەنگاندن، شرۆڤە و پێداچوونەوەی زانستی بۆ هەرچی بەناوبانگترکردنیان تێدەکۆشن و وەك دەسمایەی بیر و هزری نەتەوەی سەردەست لێرە و لەوێ بانگەشە دەکرێن. دیارە خانای قوبادی تەنێ وێنەیەك لە دەیان رەنگین پەنجە و قەڵەمی هەورامی نووسەکانی ئەم دەڤەرەیە. دەنا هەرکەس تۆزێك سەرنجی دابێتە قەسیدە پڕ نێوەرۆکە نیشتمانییەکەی میرزا ئەولقادری پاوەیی "کولە و ئاینەمەل" ئافەرین دەنێرێت بۆ بەرز روانین و هێزی بەهێزی فام و وردناسانەی سیاسی و جیهانبینی گشتیی ئەم کەسایەتییە بەنرخە کە بە خۆشییەوە وێنەیان لە گەنجینەی هەوراماندا زۆرە.

ئەدەبی کلاسیکی هەورامان چ قۆناغ و رەوتگەلێکی بڕیوە و بەستێنە کۆمەڵایەتی، سیاسی و فەرهەنگییەکانی کامانە بوون؟

تێڕوانین لە رابردووی بزاڤی ئەدەبی هەورامان بەپێی کەونینەبوونی رێچکەی ئەم بوارە، دیسان ئەگەر نێوەرۆکی زۆر نزیکی وشەی بەکارهێنراو لە ئاڤێستا بە حیساب نەهێنین و قەناعەت بە وتەی لێکۆڵەرەکانی قەباڵە مێژوورییەکان بکەین، دەتوانین بەپێی هەڵێنجرانی خاوەن را و پسپۆڕان بەو ئاکامە بگەین.

قۆناغی یەکەم: ئەدەبی هەورامی لە دەسپێکی هەزارەی یەکەمی زایینی و بە رەنگدانەوەی نێوئاخنی کۆمەڵایەتی، ئابووری و مێژوویی دەستی پێکردووە. ئەمە وەك

یەکەم قۆناغ و لەڕاستیدا هەتا ئەوکاتە پشکنینی نوێ و ڕای جیاواز نەگاتە ئەنجامی پێچەوانە، بەقۆناغی یەکەم دەتوانین ناودێری بکەین.

قۆناغی دووەم: بە مەودایەکی زۆرەوە دەگاتە سەرەتای پەرە ئەستاندنی ئایینی ئیسلام لە ناوچەکە و دژکردەوە و هەڵوێستی تۆمارکراو، یان سینگ بە سینگ بەجێماو و گەیاندنی بەدەستی وەچەی هاوچەرخ بە بەرزکردنەوەی دەنگی باڵوولی ماهی وەك سەرقافڵە مەیدانداری دەکات. هەڵبەت ئەم قۆناغە بە هێندێك جیاوازی و ڕۆشنگەری و تۆماری وردتری ڕووداوەکان وردەکاریی پتر بەدەستەوە دەدات. ئەوە ڕێی تێدەچێت بە قۆناغی بەرزبوونەوەی توانای تۆماری هەست و سۆزی پارێزگاری ژین، ژینگە، ئاڵوگۆڕە بنەڕەتییەکان بەتایبەت باوەڕی ئایینی و وێنەکێشکردنی بەسەرهاتەکان بە ئەزمێکی نوێ و بەرفراوانتر. لە هەمانکاتدا نیشاندانی ڕەنج و پەرۆشیی مرۆڤی کورد و بەسەرهاتە تاڵەکانی لەم ناوچەیەدا. بە کورتی قۆناغی دووەم قۆناغی سەرهەڵدانی ڕەوشتی بەرپرسانە بۆ تێگەیاندنی ڕێکوپێکتری نەوەکانی دواتر لە ڕووداوەکان، هاندان و ڕێنوێنی لە پاتایەکی بەرفراوانتردا بە داهێنانی نوێ دەژمێردرێت.

قۆناغی سێیەم: بە خۆرهەڵاتی هەست و سۆزی دەستنیشانکراوی نیشتمانی. ئاماژەی ڕاستەوخۆ و هێدی هێدی ڕاپەڕین بۆ دامەزراندنی سیستمی تایبەت بە باوەڕی خاوەن ڕا و شارەزایان لە دەورەی بابا سەرهەنگی دەوانی (سەدەی دووەمی کۆچی) خۆی دەناسێنێت. لە سەدەی هەشتەمدا بە هاتنە مەیدانی سوڵتان ئیسحاق دەگاتە چلەپۆپەی یەکەم دەزگای ئایینی کوردیی بەرفراوان و داهێنان بە پشتبەستن بە بنەمای مێژوویی و ئەزموون وەرگرتوو. دەوڵەمەندی ڕێژەی "گۆران- هەورامی" لێرەدا بنچینەی تۆماری ڕیشە دادەکوتێ و بەرهەمی باش بە گەنجینەی کورد دەبەخشێت.

قۆناغی چوارەم: دوای ئەم دەورانە بە هاتنە مەیدانی زانایانی نیشتمان خۆشەویست، بێسارانی، خانای قوبادی، مەولانا خالید نەقشبەندی، مەلا خدری رواری، سەیدی هەورامی، شێخی سەراجەدین- شێخ عوسمان نەقشبەندی (١١٩٥ کۆچی)، شێخ محەمەد بەهائەدین، شێخ حیسامەدین، مەولەوی و... هتد.

لە درێژەی ئەم ڕەوتەدا سەرهەڵدانی ڕێژەی گۆران لەژێر کارتێکەری و ئەوژمی تەسەوف و جەدەلی فەلسەفەی ئایینی کۆمەڵایەتی شانبەشانی سەرهەڵدانی

مەکتەبەکان دەکەوێتە بواری خولقاندنی بەرهەمی بەپێزی ویژەییەوە. لەگەڵ ئەوەدا بەرزی و نزمی دەخاتە نێوان رۆژەڤی بیری دینداڕانی خاوەن فکری کورد بەگشتی و ڕەکێشکردنی ورەی بیرمەندی کورد بۆ ئاقاری سۆفێگەری، مورید و مورشیدی ئایینی و... لەم نێوانەدا دوو ئیمپراتۆری زاڵی ئایینی (عوسمانی و سەفەوی)، لەسەر بیری باوەڕمەندان دەوری ڕێگری تەواویان بۆ پەرەسەندنی ویژەی رزگاریخوازانە (شۆڕشگێڕی) ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی کارتێکەریی فەرمانڕەوایانەی ئایینی بەرچاوە.

هەرچەند بیری سۆفیگەریی پەرەسەندوو و سەرهەڵداری سەدەکانی دووەم و سێیەمی ئێستا ئیتر لە کوردستان بەتایبەت بە بوونی بلیمەتێکی وەك شێخ شەهابەدینی سۆرەوەردی (٦٣٢) کە خۆی کورد بووە و لەلایەکی دیکەشەوە دەوری بە توانای کەسایەتییەکی وەکو مەولانا جەلالەدین کە ئەویش هەر نەبێت بە دوور لە خزمایەتی نەسەبی لانیکەم لە دایکەوە لەگەڵ کوردان بووە، شانبەشانی شێخ سەفی (٧٣٥) و نفوزی مەعنەویی ئەمانە و کەسایەتییە بەناوبانگەکانی ئەم بوارە لە دوور و نزیکەوە دەوری هەرە بەرچاویان لەم چاخە لە ژیانی کورد بۆ بەلاڕێدابردنی بیری نەتەوەیی و غەرق و تێکەڵاویی شاعیر و زانا و بیرمەندانی سەردەم لە دەریای مەند و قووڵی فەلسەفە فیکرییەکەی، هەرچەشنە مەجالێك لە ئاوڕدانەوە بە لایەکەی دیکەدا دەخاتە پەراوێزەوە.

پانتایی توانەوە لەنێو بگرە و بەردەی رۆژانەی باس و خواسی سۆفیگەری و ملکەچکردن بەرامبەر دەسەڵاتدارانی حاکم و شێخ و نوێنەرەکانیان کە پێوەندی نەپساویان لەگەڵ جەدەلەکان وێڕای هەوڵدان بۆ پاراستنی دەسەڵاتیان، تێکۆشانە باوەڕمەندانەکەی مەولانا خالید نەقشبەندی هەر نەبێت بۆ جیاکردنەوەی ڕێچکەی ئایینی کوردان وەك تورك و فارس و عەرەب و هەوڵدانی بۆ بەرگی کوردی بە بەرکردنی تووشی بێ ناکامیی دەکەن! نابەجێ نییە ئەگەر پێداگری بکەین بۆ بەرگریی نیشتمانی، دیسان هەوڵی لابەلا هەر لەئارادا بووە. باسکردن لە وێنەیەك ڕەنگە بێجێ نەبێت. ساڵی ١٢٨٦ کۆچی فەرهاد میرزا مامی نەسرەدین شای قاجار حاکمی کوردستان بە لەشکرێکی زۆرەوە بەرەو هەورامان هێرشێك دەست پێدەکات، بەڵکو بتوانێت هەورامییەکان بێ دەسەڵات بکات و هێزی تاران لەوێ بسەپێنێت.

بەگزادە، حاکمی خۆماڵی هەورامان داوا لە شێخ محەمەد بەهائەدین دەکەن بۆ بەرگری لە کوشتار و زیانی خەڵك لە فەرهاد میرزا بخوازێت لە هێرش چاوپۆشی بکات. سەرەتا شێخ بڕیار دەدات سەردانی فەرهاد میرزا بکات، پاشان بەو ناکامە دەگات پێشەکی هەڵسەنگاندنێك لە بیروبۆچوونی شازادە بەدەست بێنێت، ئەگەر مەجالی ئەوە لە وەڵامەکان هاتە دەست بۆ دیدار هەنگاوی زیاتر بهاوێژێ.

لە وەڵامی یەکەم داخوازی شێخ بۆ وازهێنانی نوێنەری شای قاجار ئەم کورتە نووسراوە لە ناوبراو بەدەستی دەگات:

ما شیخ و زاهد نمی شناسیم
یا جام بادە، یا رووی ساقی

شێخ پاش دیتنی نووسراوەکەی فەرهاد میرزا، ئەم وەڵامە کورتەی بۆ رەوانە دەکات:

ما میر و سلگان نمی شناسیم
یا عدل و احسان، یا قهر باقی

هەڵبەتە پاش ئەوە هەورامییەکان بە شەو پەلاماری شوێنی فەرهاد میرزا دەدەن کە بە رەزالەت لە دەستیان نەجاتی دەبێ. (مێژووی هەورامان ٤٤٢-م. هەورامانی).

لە چەند زەمەنێکی مێژوویيدا هەورامان ناوەندی دەسەڵات بووە و هەروەك دەزانین دەسەڵاتیش پاڵپشتێکی سەرەکییە بۆ گەشەی زمان و ئەدەب و فەرهەنگ، ئەو قۆناغە مێژووییانە کامانە بوون و چ کاریگەرییەکیان هەبووە، وەك دەبینین تەنانەت شاعیران و ئەدیبانی غەیرە هەورامی و ناوچەکانی تر بەم زاراوەیە شیعریان داناوە، بەڕای تۆ هۆکارەکەی چی بووە؟

لە کوردستان هەتا سەرهەڵدانی نالی، سالم، مەحوی و گۆران و هێنانەمەیدانی کاڵای ویژەی سۆرانی ئەگەر تێکۆشانە ویژەییە تاقانە تێگجار مەزنەکەی خانی (دین و دەوڵەت)، تۆمارکراوەکەی لێ دەرچێت، هەر لە سەرەتای مێژووی ئەدەبی کوردییەوە تەنێ ویژەی گۆران (هەورامی) مەیدانداری بەدەستەوەگرتنی قەڵەمی کوردی بووە.

ئەم ڕاستییە بەشێکی دەگەڕێتەوە بۆ پێشینەی مێژوویی ناوچەکە. هەبوونی دەسەڵاتدارانی مەزنی ئایینی زەردەشت لەم ناوچەیە وەك مۆبدی ناودار (پیر شالیار)ی زەردەشتی کە لەوە دەچێت ئەوە دوای ئەوە بەردەوامیی ئەرکی نوێنەرایەتیی بەرزی ئەم ئایینە لە ئەستۆی کەسانێك بەم نێوە سپێردرابێت و هەتا سەرکەوتنی عەرەب هەر درێژەی هەبووە. دین و دەسەڵات زۆربەی کاتەکان یار و هاوتا و هاو بەسەرهات بوون. بە کورتی ئیدارەی کۆمەڵگا بە ئیرادەی هاوبەشی فەرمانڕەوایانی دینی و دونیایی (حاکمان) بەڕێوە چووە. هەورامانیش لەم ڕێوشوێنە بەدەر نەبووە. دەسەڵاتی بەهێزی دین لەم شوێنە ستراتژیك و لەگیان نەهاتووە، هەموو کاتێك یار و یاوەر و پاڵپشتی دەسەڵاتداران و لە کێشەکاندا ڕۆڵی ڕێگاچارەی گێڕاوە. لە پرسیاری حەوتدا وێنەیەك لەم پێوەندییەدا باسکرا.

درێژەکێشانی دەسەڵاتی پشتا و پشتی بەگزادەکانی هەورامان هەتا سەروبەندی ساڵەکانی ١٣٢٤ی کۆچی خۆری بەردەوامیی پیرۆزی ئاخاوتن بەم زمانە وەك زمانی دین، لە قۆناغگەلێکدا کە بەداخەوە دەرەتانی توێژینەوەی تەواوی بۆ سەلماندنی یەکجارەکیی نەڕەخسارە، هەرچەند لانیکەم جارێ بەپێی ئاسەواری بەنرخی جێماو لای یارسانەکان ئەم بەشە دەرەتانی مشتومڕی نەهێشتووەتەوە. ئاسەوار و بەرهەمی ڕووگە بوونی هەورامان بۆ باوەڕمەندانی ئایینی، ڕاکێشکردنی سەرنجی باوەڕمەندان بۆ لای ڕێژەی مەڵبەندی دەسەڵاتی ئایینی، خۆ خەریککردن بۆ فێربوونی زمانی پیرۆز و تۆماری بیروبۆچوونەکان بەم زمانەی لێکەوتووەتەوە. لە حاڵی حازردا ئەوەی توانرابێت لە فەوتان ڕزگاری بێت، لە شارێکی وەك دێزفوول لە پارێزگای "خووزستان" هەتا ئازەربایجانی ئەمڕۆ بەڵگەی نووسراو و بەرهەمی نرخدار لەبەردەستدان و هەتا دەچێ گەنجینەی زۆرتر بە کتێبخانەی سەرفراز و ڕزگار لە موسیبەتی فەوتان، دەوڵەمەندیی زیاتری لێ وەدەر دەکەوێت. لە سەرێك کاریگەریی دین و دەسەڵات لە شام و ئانادۆڵ و بەغداوە بگرە هەتا هیندستان و ئازەربایجان قەڵەمی مرۆی شەیدای ڕاستی و هەقیقەتی هێناوەتە خزمەت وشەی گۆرانی، لە درێژەی ئەم ڕەوتەدا ئایینی زەردەشت، ئایینی یارسان، شێخایەتی و شەیدایی کەسایەتییە بلیمەتەکانی عارف و سۆفی و موسڵمانانی شەیدای خاکی پیرۆز هەرکامە دەوری تایبەت بە خۆیان لەم پرۆسەیەدا گێڕاوە.

پاش نەمانی دەسەڵاتەکان، هەورامان لە بواری ئەدەبییەوە کز و لاواز دەبێت و ئەدەبیاتی هەورامان بۆ ماوەیەکی زۆر لە بەرهەمهێنانی شیعر رادەوەستێت، نموونەیەکی بەرچاوی ئەوتۆ نابینرێت و لەباتی نوێبوونەوە و تێکەڵبوون بە رەوتە نوێخوازییەکانی ئەدەب لە رۆژهەڵاتی کوردستان پاشەکشێ دەکات و هەر لە رابردوودا دەخولێتەوە، بەڕای جەنابت هۆکارە سەرەکییەکانی بۆچی دەگەڕێتەوە؟

لە دووتوێی پرسیارەکانی پێشوودا بەشێك لە هەڵەمەرجی خولقێنراو و پەیوەستەکانی سەرڕێی پێوانی رێچکەی مێژووی بەرەو سەرفەرازی زیندەتر و خۆپێگەیاندنی سەردەمییانەی ئەدەبی گۆران خرایە بەر را و چاوی وردبینی خوێنەر و ئاماژە کرا کە دەسەڵاتداریتی و بێدەسەڵاتی زیان و قازانج، پێشکەوتن و وەستان و پاشکەوتن لە بەرهەمە ئاساییەکانی سەرژمێر دەکرێن.

لە حاڵ و وەزعی ژێردەستی زاڵمانی دژ بە ڕیشەی کوردی نەك هەر منداڵ لە خوێندنی زمانی دایك بێبەش دەکرێت و پاسایەك نییە دەرکەی داخراو بخاتە سەرپشت، پەنابردنی گەورەساڵان بۆ بەرگری لە فەوتانی ئاسەواری نیوە و ناتەواو و پارێزراو بەرەورووی ئاستەنگی مەزن هەتا رادەی زیندان و قوربانیبوون دەبێتەوە، ئاسان نییە بتوانرێ هەنگاوی مەزن بۆ قەرەبووی پاشکەوتنەکان هەڵبگیردرێت.

سەرەڕای ئەوە هیمەتی پەروەردەکراوی پابەند لەنێو ئەوەی ڕیشە دابەستوو لەسەر بنەمای دێرین توانیویەتی دڕ بە بەربەست و بەشێك لە ئاستەنگەکان بەشێوەی ناڕاستەوخۆ بدات و هێندێ جێ پەنجەی دیار لە ساڵەکانی دواییدا بکات بە چرای هۆمێد و هیوا بۆ داهاتوو. هاوکات لە نووسینی دەقی ئەدەبی، مێژوویی، شیعر و رۆژنامەگەری هەورامیدا دەسپێشخەری هیوابەخش مژدەی داهاتووی باشتری پێیە.

پێت وانییە هەڵکەوتەی جوگرافیایی و سروشتی سەرکێش و بیرۆکەی نەریتی رابردوو لەباری خۆبژێوی و بێمەنتی بە بێگانە و تێکەڵ نەبوون بە کولتوورەکانی تر، چەند هۆکارێکی دواکەوتوویی فەرهەنگیی هەورامانە، رای بەڕێزت لەم بارەیەوە چییە؟

هەورامان و هەورامی نە لە دەورانە دوورەکاندا کە پێوەندی مرۆیی هێندە ئاسان نەبوو و نە ئێستا حەز و ئارەزووی لەگەڵ خۆحەشاردان و خۆشاردنەوە لە دنیای دەرەوەی خۆی نەبووە. ئەوەی کە لەنێو ئەم شاخە هەزار بەهەزاوانەدا توانیویەتی دەوام بێنێ و لەگەڵیان ببێتە خزم و کەس بە هیچ پێوانەیەك دژبەرایەتیی مەیلی راکێشانی خەڵك لەوپەڕی دونیای دوورەوە بۆ زیارەتی دڵدارەکەی (هەورامانی ژێنگە) وەك باسکرا لە هیندستانەوە خەڵکی هێناوەتە ئەوێ و فێری ڕشەی گۆرانی کردووە نەبووە، خۆی بەڵگەی ئەم راستییەیە.

وەك هێژا مەلا حەسەنی دزڵی (مەردۆخی) فەرموویەتی راستە کە هەورامانی:

"کاڵە و کڵاشی کاری هەورامان نا دا بە قۆڕەی چەرمی سەکینە"

بەڵام لە هەمان کاتدا هونەری تاکی هەورامی لەوەدایە لە بەرەبەری دەسپێکی مێژوودا و ئەوکاتانەی مرۆ فامی کردووە توانیویەتی پێوەندیی بازرگانی، کۆمەڵایەتی، زمانی، ئایینی و... هتد لەگەڵ دوور و نزیکی خۆی بنە رەچاوکردنی پاراستنی تایبەتمەندییە رەگەزییەکانی خۆی دامەزرێنێت و ئەوە یەك لە خاڵە بەهێزەکانی رەمزی مانەوە و درێژەی ژیانییەتی. ئەمڕۆ هەر هونەرمەندێکی کورد کە سەودای ناو و دەنگ و راکێشانی سەرنجی جەماوەر و خوڵقاندنی بەرهەمێکی بەپێز بێت، سەرەتا روو لە هەورامان دەکات و لە خەزێنەی دەوڵەمەند و پڕ لە دوڕی هونەر بە تۆماری گۆرانییەکی هەورامی، یان تازەکردنەوەی یەك لە ئاهەنگە هەورامییەکان بۆ خۆی سەر و گەردنێکی بەرز دەنوێنێت. ساڵانی دوایی نەك تەنیا لە کوردستان، بەڵکو لە سەرانسەری ئێران زۆر رۆژنامەوان، فیلمساز، کەسانی هەڵوەدای فەرهەنگ و کولتووری پارێزراوی بێخەوشی رەسەنی میللی رێگایان بەرەو هەورامان گرتووە، هەتا بتوانن ببن بە خاوەنی دەسکەوتێکی کەسایەتی سازی پڕ بەرهەم چ مادی و چ مەعنەوی.

چی بکرێت هەتا رموت و شەپۆلە نوێیەکانی ئەدەب، وێڕای پاراستنی رەسەنایەتی، لە هەورامان سەقامگیر بکرێن و ئەم شێوە زارەش ببێتە کۆڵەکەیەکی گرنگ و زیندوو بۆ ئەدەبی نووسراو و دەوڵەمەندبوونی زمانی نەتەوەیی کوردی؟

خۆ دوورخستنەوەی کاربەدەست، دەسەڵاتدار، ئەدیب، زانا و کەسایەتیی کورد بەگشتی لە ناوچەیی بیرکردنەوە و دەسەڵات تەوەرەی، هەوڵدان بۆ جێگیرکردنی بیر و کرداری کوردستانی، نەك لە چوارچێوەیەکی داخراو، بەڵکو بە پانتایی کوردستان و قازانجی سەرجەمی وڵاتی کوردان دەترانێت دەوڵەمەندیمان دەوڵەمەندتر و سەربەرزیمان تاسەر و هێزی خۆڕاگریمان بەهێزتر بکا.

ئەگەر تاکی نیشەجێ فلانە شار بە پاساوی ئەوەی کە پێشینەی دووروودرێژی لە فیسارە بواردا هەبووە، ئەوە دەبێت خەڵکی شارەکانی دیکەی کوردستان ملکەچی ئیرادەی ئەو و ناچاری پەسندکردنی هەموو خواستێکی هەڵقوڵاو لە بازنەی بیری ناوچەکەی ئەودا بن، پشت لە رابردووی بەنرخی خۆیان بکەن، ئەوە نە مەیسەر دەبێت و نە قازانجی کورد و کوردستانی تێدایە.

تێفکرین و کردەوەی ئەوتۆ نە قازانجی تاك لە درێژخایەندا دەستەبەر دەکات، نە دەبێتە دەستمایەی بەهێزکردنی دەسەڵاتی هیچ بەشێك لە وڵاتی کوردان. میراتی کورد لە هەر گۆشەیەکی ئەم نیشتمانە بە سامان و ماڵی هەموو تاکێکی خۆ بە کوردزان دەژمێردرێت. ئەرکی هەموانە بۆ پاراستنی خاڵ بەخاڵ، پیت بە پیت و وشە بە وشەی زمان لە هەر گۆشەیەك و بست بەبستی شاخ و بەرد و هەردی ئەم نیشتمانە زوڵم لێکراوە تێ بکۆشن. هەرکام لەم پێکهاتانە زمانی نەتەوەیی تاك بە تاکی خەڵکی ئەم وڵاتەیە کە نیشتمانی کوردانە. بۆ پارێزگاریکردنی ئەوەی کە وترا رێگاچارەی گونجاو هەیە، مەرجە بە دڵێکی پڕ لە سۆزی نیشتمانی و بەرپرسانە و ئیرادەیەکی پتەو بۆ کەڵکوەرگرتن لە هەر سەروەت و سامانێك کە هەمانە بتوانین بەهاوکاری یەکتر بە دامەزرانی کۆڕ و ئەنجومەن و دەست نیشانکردنی پسپۆڕانی هەر بوارێك بە لەبەرچاوگرتنی قازانجی وڵات و خۆگرێ نەدان بە بیری خۆ ئەرزکردن لە هەموو دەرفەت و پێکهاتەکان کەڵك وەرگرین. زاراوەی هەورامی زەرفییەتێکی باشی بۆ دەوڵەمەندکردنی ئەدەبی کوردی تێدا حەشار دراوە. کەڵك وەرنەگرتن لەم گەنجینەیە ئەگەر دوژمنایەتی زمانی کوردی نەبێت، بە هیچ لەونێ پاساو نادرێتەوە. لە دونیای پێشکەوتوودا پارە و هێزێکی بەرچاو بۆ پاراستنی ئاخاوتنی تایبەتی خەڵکی تاقە گوندێك بە پەرۆشەوە تەرخان دەکرێت. گونجاو نییە لە کوردستان بۆ پارێزگاری و ئاوڕدانەوە لە سامانی هاوبەش، ئەو هەموو لاسارییە بەرامبەر بنچینەی زمانی

ڕەسەنی کوردی و بێ مەیلی هەتا ڕادەی لە هەمبەر وەستانی ئاشکرای ببێتە بەرنامەی دەسەڵاتێك کە هەر تاکێکی هەورامان وێڕای هاوخەباتی بۆ وەدیهاتنی ئەو دەسەڵاتە خۆماڵییە، لە ناکامدا خەونی ڕۆژگارانی دووروودرێژی ببێتە تەوەرەزینی بڕین و سڕینەوەی یەکجارەکیی ریشە پارێزراوەکەی لێ بێتەدی.

کاتێك ئاسۆی بەرەوڕوو هەنگاوی جێگیرکردنی ئەویدی، واتە سڕینەوەی ئەوەی هەتا ئێرە بە زووخ و چەرمەسەری پارێزراوە، ببێتە پێوەر و بە یاسا پشتی بگیرێت، بە کامە ئومێد کۆڵەکەی نوێ دەتوانێت ببێتە بناغە و ئەستووندەك بۆ پتەوکردنی هێزی لەسەرپێ وەستانی قایمترمان؟!

پێناسە:

- سدیق بابایی لەدایکبووی شاری پاوەیە.
- لە سەرەتای شۆڕشی گەلانی ئێراندا بەشداری چالاکییە سیاسییەکان بووە و بۆ ماوەی زیاتر لە ٢٠ ساڵ بەردەوام بووە.
- لە سەرەتای دەیەی ٧٠ی هەتاویدا پەرپرسی هەندەران بووە و لە وڵاتی ئاڵمان نیشتەجێیە.
- ٢٠٠٧/٢٠٠٨ بڕوانامەی ڕۆژنامەوانی لە فەرەنسا وەرگرتووە.
- شارەزای بواری فەرهەنگ، مێژوو و ئەدەبی هەورامانە.
- ئێستا سەرقاڵی خوێندنەوەی مێژووی کوردستانە.

ژێدەرەکان:

١- قەباڵە کۆنەکانی هەورامان.
٢- دکتۆر جەمال ڕەشید.
٣- مێژووی هەورامان. م هەورامانی.
٤- مێژووی ڕێژەی کوردی، د. سدیق بۆرەکەیی، بەرگی یەکەم.
٥- مێژووی هەورامان. موزەفەر بەهمەن سوڵتانی.

وەرزی وتار

شوێن و مێژووی زمانی کوردی

جەلال حاجی زادە- سەقز

کورتە باس:

مەبەست لەم بابەتە شیکردنەوەی زمانی کوردی و خوێندنەوە و بەراوردێکی مێژووییە لەسەر زمان، کە لەپاڵ ئەوەشدا، وێڕای کورتەباسێك لەمەڕ زمان، زۆر بە کورتی سەرنج دەدەینە سەر پێوەندیی نێوان زمانی کوردی و بەراورد و پێکهەڵکێشانی لەتەك ژێدەرە دیرۆکییەکان.

پێشەکی:

نابێت لەبیر بکەین کە کارێتە و بنەمای چەمکی شوناس لەسەر بەردی بناغەی خودناسی، یاخود، ناسینی فاکتەکانی پێکهێنەری شوناس دادەمەزرێت، هەتا بەشەکانی ناوەڕۆکداری بەرهەمهێنەری ئەو دیاردەیە نەناسین و لەباری گەشەپێدان و راهێنانەوە کاری پێویستیان لەسەر نەکرێت، لەڕاستیدا شوناسێکی شاردراوە سەر هەڵنادات، بەر پێیە لەسەر ئەو باوەڕە سوورم کە، دینی کۆن (زەردەشتی) و زمانی لەمێژینەی کوردی، دوو بناغە و دیرۆکی سەرەکی ناسنامەی کورد پێك دەهێنن، دیارە لەژێر پرۆسەی خودناسین، پێناسەکردن و توێکاریی توخم و بەشەکانی شوناسی کورد گرنگییەکی لەڕادەبەدەری بۆ کورد هەیە، یەك لەو بەشانە بریتییە لە زمانی کوردی، بۆیە ئەم وتارە بەو مەبەستە پێشکەش دەکرێت.

لەگەڵ ئەوەی کە زمان بەگشتی وەك دەروازەی چوونە ژووری بە جیهانیبوونی نەتەوەکانی تر لە قەڵەم دەدرێت، زمانی کوردی بەشی جیانەکراوی شوناس و فەرهەنگی خەڵکی کوردە و لەگەڵ ئەوەشدا وەك فاکتەری سەرەکیی جیاکەرەوەی نەژادی و نەتەوەیی لەگەڵ دراوسێیەکانی بە حیسێب دێت. پێوەندیی نێوان شوناسی فەرهەنگی و مێژوویی کورد لەگەڵ زمانی کوردی هەتا رادەیەکی بەرچاو مسۆگەرە. لەم رووەوە لەو باوەڕەدام کە زمانی رەسەن و دێرینی کوردی، وەك کارێتە پشت (ستوونی فەقەرات)ی میللەتی کورد دێتە ئەژمار، شاراوە نییە کە رۆڵی زمانی هەر نەتەوەیەك لەسەر جەمسەر (میحوەر)ی فەرهەنگی و ئامرازی شوناس پێدان بەو نەتەوەیە پەرە دەستێنێت.

زمان وەك گرنگترین ئامراز و هۆی پەیوەندی و زانیاری وەرگرتن و زانیاری پێدان، بەردەوام لە حاڵی گۆڕان و دزنادزنی و بزاوت دایە، هەروەك ئاڵوویر و پێوەندیی نێوان

فەرهەنگ و کولتوورەکان لەئارادایە، زمانیش ئەو قۆناغە تێپەڕ دەکات، بێگومان هۆی زیندووبوونی زمانیش هەر ئەوەیە، لەبەرئەوەی زمانی فەوتاو هیچ پێویستییەکی بەو کەرەسەیە نییە.

ئەوەش روونە کە زمان بەهۆی زۆرووەتی پەیوەندیی نێوان خەڵك، هاتووەتە ئاراوە و لە ماوەی هەزاران ساڵدا بەم جۆرەی کە ئێستا هەیە پەرەی سەندووە. ئاشکرایە هەڵسوکەوتی نێوان گەلەکان لەباری شەڕ، فەرهەنگ، دین و ئایین، زانست و مامڵەی ئابووری و... دەبێتە هۆی گۆڕانکاری و گەشەکردنی دوولایەنەی زمانی گەلەکان (دکتر منیره احمد سلطانی، واژگان فارسی در زبانهای اروپایی).

زمان وەك کۆمەڵگا و بەپێی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی، قۆناغەکانی ژیان تێپەڕ دەکات، لەگەڵ ئەوەشدا تەواوی بەشەکانی زمان لەگەڵ تێپەڕینی کات، گەشە دەکەن، پەرە دەستێنێت و یان بەرەو ئابورتی و مەرگ دەچێت. دیارە هۆی ئەوەش ئەمەیە کە زمان وەکو سیستمێکی دینامیکی و هاوکات لە تەك بێژەرانی دەجوولێتەوە و پتەوتر دەبێت، یان بەرەو دامرکان هەنگاو دەنێتەوە.

بە چاوخشاندنێکی سووك بەسەر مێژووودا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە زمانگەلی جۆراوجۆر وەکو، زمانەکانی سۆمێری، ئاڤێستایی، لاتینی، فریگی، سانسکریتی و... فەوتاون، ئەگەرچی ئەوەش شتێکی ئاساییە. دکتۆر کاشانی سەبارەت بەو دیاردەیە دەنووسێت: «زمانگەلی ئازەربایجان، ئاسیای بچووك و ناوەندی، چینی باختەری (هەرێمی سین کیانگ) لە رابردوودا، هیندۆئەورووپایی بوون، بەڵام پەلامار و هێرشی گەلی تورك زمان (نزیکەی سەدەی پێنجی زایین بەرەو ئەملا) بووەتە هۆی فەوتان و تێداچوونی زمانە خۆییەکان» . (فرهنگ ریشەهای هند و اروپایی زبان فارسی، دکتر منوچهر آریانپور کاشانی).

ئەوە لەلایەن زمانناسان و زانایان روونبووەتەوە کە هیچ یەك لە زمانەکانی زیندووی ئێستای دنیای مرۆڤ، لە هەمبەر زمانگەلی تر بەرزتر و نێوەرۆکدارتر نییە، واتە جیاوازیی نێوان زمانەکان هیچ پێوەندییەکی بە پڕبارتربوونی ئەو زمانە، یان کاکڵە و کەیفییەتی زمانەکانەوە نییە، بەڵکو بنەمای مەسەلەکە دەگەڕێتەوە سەر رادەی دەسەڵاتی فەرهەنگی و ئابووری، رامیاری و ژمارەی ئاخێوەرانی زمانەکە. (میشل مالرب، زبانهای مردم جهان).

ئەو دیاردەیەی کە بە زمانی فەرهەنگی، فەلسەفی، دینی، یان قەرمی ناودێر دەکرێت، بە هیچ شێوەیەك، زمانێکی پڕبارتر و بایەخدار و دەوڵەمەندتر لە زمانەکانی دیکە نییە، بەڵکو دەسەڵاتی سەنتەری و چڕکراوەیە کە بەڕای خەڵك، بۆ پێڕەوی و پەیڤین لەو زمانە هان دەدات، یاخود ناچاریان دەکات. بۆ وێنە دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کە دەسەڵاتی ناوەندی ئیمپراتۆری رووم، زمانی لاتینی لە سەرانسەری ناوەندی خۆی بە زۆرەملێ داسەپاند، تەنانەت لە سەردەمی مەسیحییەکانیش بە ناوی زمانی دین ناساندیان، بەڵام لە کاتی ئێستادا هیچ نیشانەیەکی نەماوە و لەناو چووە. کەوایە بۆمان دەردەکەوێت کە رەواج و فەرمیبوونی زمانێکی تایبەتی لەمەڕ گەلەکانی تر، بە هیچ شێوەیەك بە پڕ بار بوونی زاتی و تایبەتمەندیی ناوەڕۆکی زمانەکە لێك نادرێتەوە، هەروەك لە پێشەوە باسمان لێ کرد، رۆڵی گرنگ و تایبەتی ئەم کەرەسەیە، بەندە بە ژمارەی ئاخێوەرانی ئەو زمانە و هەروەها جەغز و رادەی دەسەڵاتی بێژەرانی زمانەکە، لە بواری سیاسی، ئابوری، مەزهەبی و... لەگەڵ ئەوانەش داڵدە و پشتیوانیی سیاسی و ئابووری کاریگەرییەکی قورسی هەیە، جیا لەمەش، نرخ و بایەخی هەر زمانێك بەپێی رادەی کاریگەری و رۆڵێکە، کە ئەو زمانە لە بواری فەرهەنگی، دینی، فەلسەفە و جیهانبینی و... لە گۆڕەپانی مرۆییدا دەیخاتە گەڕ. (میشل مالرب، زبانهای مردم جهان).

خزمایەتی و پێوەندیی زمانەکان:

لە مێژووی رابردووی مرۆڤ، ئەفسانەی برجی بابێل (لە ئینجیلی عیسا ئاماژەی پێدراوە) کە وەك هۆکاری سەرەکی لێك هەڵاواردن و دابڕانی زمانەکان سەلمێندرابوو، راستییەکی مێژوویی زمانناسی پشتڕاست دەکاتەوە کە لەلایەکەوە دووربوونی خەڵکانی هاوزمان، زاراوە و زمانگەلی جیاواز پێکدێنێت و لەلایەکی دیکەشەوە، زۆرێك لە زمانەکانی ئەوڕۆیی کە دەستەبەرکراون لە بنچینەدا هاوڕیشەن (COGNATE).

راستییەکی دیکەش هەیە کە هەرچی دەگەڕێینەوە دواوە، خزمایەتی و لێك نزیك بوونی زمانەکانی یەك بنەماڵە زیاتر دەبێت، بۆ نموونە: نزیکایەتیی زمانی فارسیی کۆن لەگەڵ کوردیی کۆن زۆر زیاتر و بەرچاوترە لە فارسیی نوێ لەگەڵ کوردی ئەوڕۆیی، هەمیسان پێوەندی و نزیکایەتیی نێوان ئەڵمانیی کۆن و زمانەکانی دیکەی

بنەماڵەی هیندۆئەورووپایی گەلێك زەقتر و سەرنجڕاکێشتر تـا لێکچـوون و پەیوەسـتیی زمانی ئەڵمانی ئەورۆ بەرامبەر بە زمانەکانی دیکەی سەردەم.

باوەڕی ئەفسانەی برجی بابێل تا نیوەی سەدەی هەژدە، لە برەودا بوو، بەڵام بـەدوای کاری زانستییانە لەمەڕ زمانەکان، وێڕای ئەوەی کە ئەو چیزکە بەتاڵکرایەوە، هۆکاری سەرەکی و لۆژیکی جیاوازیی زمانـەکان کـە هەڵدەگەڕێتـەوە سـەر ریشـە و بنـەمای زمانەکە، تیشکی خرایەسەر. لە ساڵی ١٨٥٩ی زایینی، روانگە و بۆچوونەکانی چارلز داروین شۆڕشێکی گەورەی بەرپا کرد، ناوبراو بەشێوەیەکی پوخت و شیاو، راوبۆچـوونە کۆنەکانی لەمەڕ سەرچاوەی زمانەکان، لەگەڵ شك و گومان رووبەڕوو کردەوە و پایـە و دیرەکی داستانی تاوەری بابێلی هەژاند. (منوچهر آ ریانپور کاشانی، فرهنگ ریشەهای هند و اروپایی زبان فارسی: ١٧-١٦).

بەهۆی داگیرکردنی هیندستان لەلایەن بەریتانیاییـەکان و تێکـەڵاویی پێکهاتـەی نێوانیان (سەدەی هەژدە) تاقمێك لـە رۆشـنبیرانی بـەریتانی سـەرنجیان بـۆ نووسـراوە کۆنەکانی هیندی راکێشرا، ئەو نووسراوانە کە بە زمانی سانسکریتی وەبـەر دەسـتیان کەوتبوو، نزیکایەتی و وێکچـوونێکی زۆریـان لەگـەڵ زمانـە کۆنـەکانی ئـەورووپایی هـەبوو، هـەر ئـەوەش بـووە هـۆی لێکۆڵینـەوەیـەکی بـەرفراوانتر، بەتایبـەتی دوای بەراوردکردنی سانسکریت لەگەڵ زمانی ئاڤێستایی و زمانـەکانی پـۆلی ئێرانـی، بـە جارێك سەریان سووڕما. ئەوەش بووە هۆی توێژینـەوەیەکی رێکوپێك و رێگەی بۆ کـاری زانستییانە و ئەکادیمیکی تەخت و خۆش کرد.

یەکەم کەس کە بابەتی ئەگەری نزیکایەتیی زمانگەلی ئەورووپایی لەگەڵ ئاسیایی بە وردی خستە ژێر لێکۆڵینەوەوە، جیمز پارسۆنزی بەریتانیایی، لە پەرتووکە بە قەبارە بەنرخەکەیدا (THE REMAINS OF JAPHET...,1767)، نەك تـەنیا خزمایەتیی زمانەکانی نیشان دا، بەڵکو پێرستێکی تێروتەسەلی لە واژەکانی هێندێك لە زمانەکان بە مەبەستی سەلماندن و تاپۆکردنی رای خۆی هێنایە کایـەوە (کاشـانی: ١٨).

بیرۆکەی هاوسەنگی و پێوەندیداربوونی زمانەکانی هیندۆئەورووپایی بۆ جارێکی تر لەلایەن مافناسی بەریتانیایی، سێر ویلیام جۆنز، بە فەرمی دانی پێدانرا و بە روونـی باسی لێکرا. زانای ناوبراو، لە وتاری پڕ ناوازەی خۆی (دووەمی فیووریـەی ١٧٨٦) بـەم

چەشنە هاتە ئاخافتن: «زمانی سانسکریت کە پێشینەکەی زۆر روون نییە، پێکهاتــە و ستراکتۆرێکی سەرسووڕهێنەری هەیە، لە زمانی یۆنانی پوخت و کاملتر و لــە لاتــینی دەوڵەمەندتر و پڕ واژەترە، بەشێوەیەکی زەقتر لە هەردووکیان رێکوپێك و پــاڵێوراوترە، لە هەمان کاتیشدا لە بەرامبەر ئەو دوو زمانەدا لــەباری ریشــە و مــاکی وشەکان و هەروەها رێزمانییەوە زیاتر لەوەیە کە بە شتێکی سوتفە و هەلکەوت لێی بڕوانرێت.... هەرسێکیان لە سەرچاوەیەکی هاوبەشەوە رەگیــان داکوتــاوە و چــەکەرەیان کــردووە.... هەروەها دەتوانرێــت زمــانی پارســیی کــۆن (مــادی و ئاڤێســتایی) لــەو بنەماڵەیــە بژمێردرێت». (کاشانی: ٢١).

گرنگترین کتێبــی زمانناسی، لەلایەن گــریم (j.GRIMM)ەوە نووســراوە، ئــەو زانایە بۆ یەکەم جار بە هێنانەوەی کۆمەڵێك نموونە، توانی رێکچوون و هاوڕیشەبوونی زمانی ئەڵمانی لەگەڵ زمانی سانسکریت مسۆگەر بکات (منیره احمد سلطانی، واژگان زبان فارسی در زبانهای اروپایی: ٥٢).

سانسکریت	یۆنانی	لاتین	ئاڵمانی	وشە
Bharami	Phero	fero	Bear	بردن
Dva	Odon	Dens	Tooth	ددان

- تایبەتمەندیی زمانی کوردی

ئەگەرچی بەشێوەیەکی ئاکادیمی و رێکوپێــك لەســەر زمــانی کــوردی و مێــژووی زمانەکەمان کاری پێویست نەکراوە، بەڵام توێژینەوە و شیکردنەوەی زمانی زگماکی یا خــود ریشــە و شوناســی زمــانی نەتــەوەییمان، لەگــەڵ ئەوەشــدا زانیــاری و ناســینی زمانەکەمان، ئەرکی پێویستی سەرشانی هەموو لایەکە. لە دەسپێکی تەوەرەی زمــانی کوردی و بەر لە هەموو شتێك، ئەم پرسیارانە زەق دەبنــەوە کــە پێویســتە لەســەریان بدوێین، هەرچەند بڕینی ئەو رێگەیە گەلێك دژوارە و ســنووری زمــانی کــوردی وا بــە ئاسانی دەستنیشان و دیاری ناکرێت.

زمانی کوردی لەچی و لە کوێوە سەرچاوەی گرتووە؟ ئاخۆ شوێن و خولگەیەکی بۆ سەرهەڵدان هەبووە؟ ئاخۆ زمانی کوردی زمانێکی سەربەخۆیە؟ ئاخۆ زمانی کوردی زاراوە و دیالێکتی ئاڵۆز و بێ قەوارەی زمانی دیکەی وەك فارسیی کۆن دێتە ئەژمار؟ ئاخۆ بۆ مسۆگەرکردنی کۆن بوون و رەسەنایەتیی زمانی کوردی هیچ بەڵگە و خوێندنەوەیەك لەئارادایە؟ یان ئەو زمانە لە ئاسمانەوە بەربووەتەوە؟ و گەلێك پرسیاری تر...

دیارە ئێمە دەبێت ئاگادار بین کە توێژینەوە و توێکاری لەسەر کەرەسە و مێژووی زمان، پرۆسەیەکی زۆر چەتوون و گەلێك گرنگە، بەڵام ئەوە نابێتە هۆی ئەمە کە واز لە بەدواداچوون و لێکۆڵینەوە بێنین و بەو شێوەیە تەمەڵی و بێ توانایی، یاخود نەزانیی خۆمان لەژێر لێڵ و سەختبوونی ئەو رێگە و پێگەیەدا بشارینەوە، تا بەم جۆرە بۆ کەمتەرخەمی و نەزانیی خۆمان بڕبیانوو و دەلیل دابتاشین. بۆ روونکردنەوەی ئاخێزگە و شوناس و رەسەنایەتیی زمانی کوردی دەتوانین پشت بەو خاڵە بنەڕەتییانە ببەستین:

١- پاشماوە و ئاسەوارە دێرینەکان.

٢- پەرتووك و تۆمار و کتێبە کۆنەکان.

٣- کتێبە مێژووییە کۆنەکان.

٤- ئاوڕدانەوە لەسەر بەرهەم و بۆچوونەکانی گەڕۆك و رۆژهەڵاتناسەکان.

٥- کەڵکوەرگرتن لە زانستی زمانناسی و لێکسیکۆلۆژی لەسەر شیکردنەوەی ریشە و ستراکتۆر و بنچینەی زمانی کوردی.

٦- مێژووناسەکان و پسپۆڕانی زانستی زمان.

٧- شیکردنەوەی ماك و ریشەی وشەکان لە باری ئیتمۆلۆژییەوە.

بێگومان نەتەوەی کورد خاوەن زمانی تایبەتی و دێرینی خۆیەتی و هەزاران ساڵە بەو زمانە دەپەیڤێت. ئاشکرایە، هەرچەشنە باس و لێکۆڵینەوەیەك لەبارەی مێژووی زمانی کوردییەوە پێوەندییەکی نزیکی بە چاوخشاندن و پێداچوونەوەیەکی وردبینانە بە مێژووی کورد و کوردستانەوە هەیە، هەربۆیە بە پێویستییەکی سەرەکی دەزانین، پێش هەر دوان و گریمانەیەك سووکە ئاوڕێك بدەینەوە سەر مێژووی کورد و جوگرافیای کوردستان و کورتەباسێك لەو بارەیەوە بێنینە ئاراوە. هەرچەندە، دنیای بەربڵاوی

ئێمەی مرۆڤ. گەلێك كۆنە و رابردوویەكی دێرین و نەزانراوی هەیە، بەلام بە لێكۆڵینەوە و تاوتوێكردنی شتومەك و ئاسەوارە سروشتی و ناسرووشتییەكان، هەروەها پشكنینی ئاسەوارناسی و گەلناسی، لەگەڵ ئەوانەشدا بەراوردكردنی قالبی ئێسقانی بوونەوەر و ئینسانە دێرین و كەوناراكان و تەمەن و شوێنیان، زانایان و پسپۆڕان بە هێنانەئارای گریمانە و بەلگە و دۆكیۆمێنت، زانیارییەكی بەرچاویان دەست خستووە و مێژووی نەتەوەی كورد و ئارییەكانیش هەلگری ئەو شرۆڤە و بۆچوونەی سەرەوە دەبێت. بەپێی دەقەكانی ئاڤێستا و بەگوێرەی بەلگە دۆزراوەكان و رادەربڕینی زانایانی مێژوو، لە سەردەمێكی نەزانراودا نەتەوەی ئارییەكان، لە وڵاتێكی سارد و سەهۆڵبەندانەوە، بەرەو رۆژهەڵاتی ناڤین، واتە كێوەكانی زاگرۆس كۆچیان كردووە. پاشان لە داوێنی زاگرۆسەوە بەرەو دەشت و بانی ئێران و گشت ناوچەكانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و جەمسەر و ئاقگەی رووبارەكانی دیجلە و فورات چەندین كۆچی تریشیان هەبووە. بەرە بەرە لە گۆڕەپانی میزۆپۆتامیادا لەژێر ناوی جیاوازدا بلاوبوونەتەوە. (دكتۆر كونتنا، نامیلكەی ڤێندیداد- عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی كوردی، ١٣٧١).

بەگشتی دەتوانین هۆزەكانی كورد، كە زۆربەی هەرە زۆری زانایان و مێژوونووسانی بیانی و ناوخۆیی لەسەری ساغبوونەتەوە و لەسەری كۆكن، بەم جۆرە پۆلێن بكەین. هۆزەكانی كورد بریتی بوون لە حەوت هۆزی سەرەكی لەو نیشتمانەی كە بە كوردستان ناوزەد دەكرێت، بلاوبوونەتەوە.

یەكەم: گوتی (جودی) یان ئاراراتی.

دووەم: لۆلۆ.

سێیەم: میتانی.

چوارەم: سیەتی یان كورتی، بە مانای دڕندە و ئازاردانی خەلكی ئاریان دەركردووە لە زاراوەی هەورامیدا سیەت واتە دڕك.

پێنجەم: كاردۆخی یان كاری.

شەشەم: هۆری.

حەوتەم: سۆبارتۆ یان كاسی.

هەشتەم: ماد.

زمانناسان، زمانی ئەو هۆز و گەلە ئارياييانە کە بەرەو میزۆپۆتامیا و ئەورووپا کۆچیان کردووە، بە بنەماڵەی هیندۆئەورووپایی ناودێر دەکەن. پێویستە بڵێین کە زمانی هیندی- ئەورووپایی خۆی لە خۆیدا زمانێکی تایبەت و زاراوەیەکی پوخت و تاك و سەربەخۆ نییە، بەڵکو هەموو ئەو زمان و زاراوانە کە لە وڵاتانی ئێران، هیند، ئەورووپا و.... قسەیان پێ دەکرێت بە بنەماڵەی، هیندی ئەورووپایی دەناسن، دەگونجێت بڵێین، بنزمان و دایکی گشت زمانی ئارياييەکان لە قەڵەمدراوە. توماس یونگ زمانی بنچینەیی و دایکی لەژێر ناوی هیندۆئەورووپایی دەستنیشان کردووە، پاشان ئێنج ماکس مولێر (١٨٦١) هەموو ئەو خەڵك و نەتەوانەی کە بە زمانی هیندۆئەورووپایی قسەیان دەکرد بە ئاریایی ناوزەدی کردوون.

ئەگەر زمانی هیندۆئەورووپایی وەك دیاردەیەك تەرخان بکەین و هەمیسان زمانی هیندۆئێرانی وەکو لقێکی بنەماڵەی هیندۆئەورووپایی دابنێین، دەتوانین بڵێین زمانی کوردی بە زمانێکی تایبەتی و سەربەخۆی لقی ئێرانی لە بنەماڵەی زمانە هیندوئەورووپاييەکان و لە دەستەی چەند هیجایی بە حیسێب دێت، لەوانەیە خاڵی ئەو رادەربرینەش کۆمەڵێك خوێندنەوە و بەڵگە بێت کە لەو بابەتەدا بەشێوەی خوارەوە لەسەری دەدوێین.

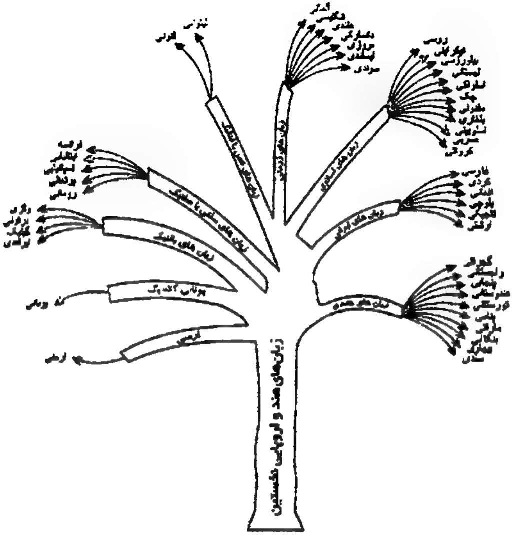

بنەماڵەی هیندۆ ئەورووپایی وێنەی أ

زمانی کوردی رازاوە بە چەندین زاراوەیە، واتە لە چەند زاراوە و دیالێکتی لێك نزیك پێکهاتووە کە شرۆڤەی ئاساری جوگرافیاییسان بەم چەشنە دابەش دەکرێت: (مێژووی دێرینی کوردستان، کتێبی یەکەم- فازڵ قەرەداغی).

١- کوردەکانی سەروو (کرمانجی).

٢- زاراوەی زمانی کوردیی ناوەڕاست، کرمانجیی خواروو (سۆرانی).

٤- زاراوەی زمانی کوردی باشووری کوردستانی ئێران (کرماشانی، کەلهوڕی، فەیلی، لەکی و لوڕی).

٥- زاراوەی زمانی کوردی زازا (دملی).

٦- گۆرانی (گۆران، هەورامی، کاکەیی و شەبەك، زەنگەنە و باجەلان).

چەندین هۆکاری جۆراوجۆر هەیە کە هۆی جیاوازیی نێوان زاراوەکانی زمانی کوردی، یاخود شێوە و جۆری دەربڕینی زاراوەیی، پێکدێنێت، لەسەر ئەو ئاستە دەتوانین ئاماژە بەم خالانەی خوارەوە بکەین:

١- بەرفراوانیی بەرینایی خاك و جوگرافیای کوردستان و پرژ و بلاوبوونی خەلکی خۆجێی (بوومی) کوردستان.

٢- بەرفراوانیی پانتایی زمانی کوردی و کۆن و دەولەمەندبوونی زمانەکە.

٣- کۆچکردن لە ناوچەکانی کوردستانی کۆن، واتە، رۆژهەلاتی ئاڤێن و بانی ئێران.

٤- کوێستانی بوونی زۆربەی دانیشتووان و لێکدابڕانیان بەهۆی سنووری سروشتی وەکو، کێو و رووبار و... هەروەها نەبوونی پێوەندییەکی پێویست.

٥- کەمکاری لە نووسینی پەرتووك و پێداویستییەکانی، وەك مێژوو، دەسکەوت و پێشکەوتنەکانیان، فەلسەفە و حیکمەت و بیروبۆچوونەکانیان.

٦- سنووری ناسروشتی وەك دژایەتی دوژمنان و نەیاران، تەلاچۆکردن و راگواستن، ئاسیمیلاسیۆن و خاپوورکردن.

٧- سەرهەلدانی زاراوەکان لەلای هۆز و گەلەکان، تەنیا ئاکامی جیابوونەوەیان لە یەکدی نەبووە، بەلکو ئەو زاراوە و زمانانەش لە رێگەی تێکەلبوونیان لەگەل زمانەکانی دیکەدا وەك زمانی قەرقازی، سامی و هی دیکەش هاتوونە ئاراوە.

٨- گۆڕانکاریی ئەنترۆپۆلۆژی کە لەناو زماندا رووی داوە.

٩- نەبوونی قەوارە و فۆرمێکی ستانداردی زمانی کوردی.

١٠- لەئارادا نەبوونی دەولەت و دەسەلات و سەروەرییەکی سەربەخۆی کوردی بۆ پشتیوانیکردن و گەشەپێدانی زمانی کوردی.

١١- کاریگەریی خەتی بزماری (ئەلفوبێی نووسین) و ئاهەنگ و پیتە نامۆ و بیانییەکان، هەروەها جۆری دەربڕینیان لەمەڕ زمانی کوردی.

۱۲- چەند هیجایی بوونی زمانی کوردی و ئالۆگۆڕی پێویست لەسەر ماکی ڕیشەی وشەکان.

بەدەگمەن دەبینین و دەبیستین کە هۆیەکانی جۆراوجۆری زارێکی کوردی بە خاڵێکی نێگەتیڤ لێك دەدەنەوە و لەو ڕوانگەیەوە دەڕوانە زمانی کوردی، بەڵام دەبێت سەرنج بدەینە سەر ئەوەی کە گەرچی زمانی کوردی بە چەندین زاراوە و دیالێکتی جیاواز دابەش بووە، بەڵام هەموو زاراوەکانی زمانی کوردی لەسەر بەردی بناغەی زمانی کوردیی کۆن "مادی" دامەزراون و لە یەك ڕیشەوە سەرچاوەیان گرتووە، دیارە ماکی وشەگەلی نێو زاراوەکان بەبێ زەحمەت ئەوە بۆ ئێمە دەسەلمێنێت، هەروەك زانای ناوبەدەر مینۆرسکی دەڵێت: "زمانی کوردی لە چاخەکانی کۆن واتە بەر لە لێکدابڕانی کوردەکان لە یەکتر بەرهەم هاتووە".(حیدر بەتویی، کرد و پراکندگی او در گسترەی ایران زمین: ۲۳).

لە ڕوویەکی دیکەوە زاراوەگەلی زمانی کوردی نیشاندەری دەوڵەمەند بوونی ئەو زمانە لێك دەدرێتەوە و پێداویستییە جۆراوجۆرەکان لە هەموو بوار و بەستێنێك (جگەلە شتومەکی تازە داهاتوو) دابین و دەستەبەر دەکات. تۆجەلان واتەنی، پاراستنی نێوان زاراوەکانی زمانی کوردی با ئەوەی کە ماوەیەکی زۆری بەسەردا تێپەڕیوە، بە سەرکەوتنێکی گرنگ بۆ کوردان و زمانی کوردی دەنرخێندرێت. (از تمدن کاهنی سومر به سوی تمدن دمکراتیک - عەبدوڵڵا ئۆجالان،۱۳۸۰).

بەشی دووەم

رەسەنایەتی و بنەمای زمانی کوردی:

بەپێی زانیاریی مێژووزان و ناسەوارناسەکان پێشەنگ و پێشڕەوترین گەل لەناو ئارییەکاندا هۆزی لۆلۆیی و گۆتی بووە، ئەو هۆزانە بەتایبەتی گۆتییەکان بە داهێنەری کشتوکاڵ لە مێژوودا ناویان دەرکردووە و لۆلۆییەکانیش لەو سەردەمەدا زۆر پێشکەوتوو بوون (ئۆلمستێد- گریشمەن).

میهرداد ئیزەدی پرۆفیسۆری پێشووی مێژووی ڕۆژهەڵاتی نزیك لە زانستگای هاروارد لە (The Kurds:A Concise Handbook)دا دەڵێت: کوردەکان

یەکەم کەس بوون بۆ بەکارهێنانی ئاژەڵ لە کشتوکاڵدا، ئاسنکاری (فلزکاری) و دروستکردنی کۆمۆن (اجتماع) و ئاور بۆ گۆزەگەری.

دیاکۆنۆف دەنووسێت: «لە کۆتایی چاخی بابلییەکاندا، گشت دەشت و مۆڵگەی نێران بە گوتیۆم ناسراوە و ناوی گەلی گوتیۆمی (کوردەکانی) لەسەر بووە، هەڵبەت ئەوەش زۆر ئاساییە لەبەرئەوەی کە ئارییەکان لە هەر شوێنێك بان نێوی خۆیان لەسەر دادەنا.» (میخائیل میخائیلویچ دیاکونوف، ترجمه روحی ارباب، تاریخ ایران باستان).

دکتۆر سپایزار بە کۆکردنەوە و بلاوکردنی کتێبی (هۆزەکانی میزۆپۆتامیا) کە لە ساڵی (١٩٣٠)دا لە بۆستون بلاوکراوەتەوە، بە دەلیل و بەڵگەی زانستی و متمانەدار، پەیوەندیی کوردەکانی ئێستای لەگەڵ گەلی ‹‹گۆتی››ی کۆن ئاپۆ کرد. (پرۆفیسۆر مەحەممەد ئەمین زەکی بەگ- ترجمه، حبیب الله تابان، کورد و کوردستان: ٦٢).

لە کەتیبە و تاشەبەردە نووسراوەکانی ئاشوریشدا (٢٠٠٠ پ.ز) ئاماژە بە رستەی "مات کورداکی" وەك کۆنترین وشەی کورد (بە واتای خاکی خۆجێی کوردەکان) کراوە. دکتۆر جەمال نەبەز، (فرهنگ کردستان، گیو مکریانی، کردستان مکریانی: مقدمه).

هەڵبەت ئەو بەڵگانە لەلایەن گزنفۆنیش لەناو پەرتووکەکەیدا (ئانابازیس) و گەڕانەوەی دە هەزار کەسی (٤٠١ پ.ز)، دانی پێدا نراوە. لەپاڵ ئەوانەشدا واژەی "کورتی" (گوتی-کورد) لەلایەن، ئەسترابۆن، مینۆرسکی، گزنفۆن، مار و... ئاماژەی پێدراوە و گەلێك شیکاریان لە بارەیدا هێناوەتە گۆڕێ. (تاریخ ریشەهانی نژادی کرد، احسان نوری پاشا: ١٤١-١٦٠).

«ئەو دیتانە، کە بۆ یەکەم جار لە ناوچەی رۆژهەلاتی ناڤین گەلی هورییەکان بە رەسەنایەتی ئاریایی، نیشتەجێیان دەست پێکرد لە رووی کەرەستە و داتای مێژوویی، ئاسەوارناسی و ئیتنیك ناسی، شیاوی دەرك و«ئاپیلی فەهم»، رێکچوونی نێوان ستراکتۆر و بنیاتی زمانی کوردیی ئەمرۆیی لەگەڵ زمانی هورییەکان. ئەو راستییە دەدرکێنێت. بۆ نموونە: وشەی کۆنی کور بە مانای کێو دێت کە واژەی (کور) وشەیەکی گوتییە». (از تمدن کاهنی سومر بە سوی تمدن دمکراتیك، عەبدوڵلا ئۆجالان، جلد ٢، ١٣٨٠).

بیهزاد خۆشحاڵی نووسەری کتێبی (زبانشناسی کرد و تاریخ کردستان: ٤٣) لەو بارەیەوە رای وایە کە وشەی "کور" بە واتای "کێو"ە. وشەی کور و کورتی لەناو کەتیبەکانی ئاشور (٦٠٠ پ. ز بنگلات پی لیسر) ئاماژەی پێدراوە و لەبارەی ئەو هۆزە، شامانە سەری یەکەم داوە. (غلامرضا انلاف پور، تاریخ سیاسی و جغرافیایی مردم کرد، (از شرقی ترین تا غربی ترین)، انتشارات مغان، ١٣٧٩).

گۆتییەکان کە بە یەکێك لە هۆزەکانی ئاریایی زاگرۆس دەناسرێن، بە بۆچوونی تاقمێکی بەرچاو لە مێژووزان و ئاسەوارناسەکان رەچەڵەکی کوردانی ئەمڕۆیی پێکدێنن. بە وتەی نووسەری کتێبی (تاریخ قدیم شرق نزدیك، مستر هول: ٨٨-١٩٠) و تاقمێك لە رۆژهەڵاتناسەکان، ریشە و رەچەڵەکی هەوڵێەی گەلی کورد، دەگەڕێتەوە سەر گۆتییەکان.

زێدەباری ئەمانەش زانایانی وەك (هارتمان)، (نۆلدکە) و (وایسباخ) گەیشتوونە ئەو باوەڕەی کە هۆزی "کورتی" کە لە مێژووی یۆنانی کۆندا ناویان تۆمارکراوە، هەر ئەو کوردانەی ئەمڕۆین. (مقدمهای بر کتاب تحفه ناالری در تاریخ و جغرافیای کوردستان، دکتر حشمت الله طبیبی، ل: ٥-٧).

وشەی گۆتی بە زاراوەی فارسی هەمان گۆتۆ و کوردۆیە، کە ئەویش هەمیسان بە مانای پاڵەوان و ئازا لێك دەدرێتەوە کە مامۆستا مەردۆخ گوتەنی ئازناوی مێژووی نەتەوەی کورد بەحیسێب دێت. (تاریخ کورد و کوردستان، محەمەد مەردۆخی کوردستانی).

لەو بارەیەوە (ئیحسان نوری پاشا) دەنووسێت: تاقمێك لە کۆنینە ناسەکان لەو بڕوایەدان کە "جودی" لە وشەی هۆزی "گوتی- GUTI" و ژوتی وەرگیراوە و لە سەدەکانی دوایی، واتە بەر لە (٥٠٠)ی پێش زایین نێوی گوتی بە کاردا، کورتی و کوسیی گۆڕدراوە. (تاریخ سیاسی و جغرافیایی مردم کرد، (از شرقی ترین تا غربی ترین)، غلامرضا انلاف پور، انتشارات مغان، ١٣٧٩- ل: ٣٣).

لە مێژووی هەورامانی کۆنیشدا گۆتۆ یا ژۆتۆ بە گوردۆ یاخود کوردۆ نووسراوە. زانای زمانەوانی بەناوبانگی ئاڵمان و ئەورووپا پرۆفیسۆر تیۆدۆر نۆلدکە لەسەر پێوەندی وشەی (کاردۆ) بە (کورد)ەوە، باسێکی زۆر گرنگی هێناوەتە ئاراوە و بەشێوەیەکی زانستی و بەڵگەدار، ئەوەی مسۆگەر کردووە. درایوەر، بەرەنجامی

تۆژینەوەکانی خۆی لەمەڕ وشەی کورد ئاوا دەردەبڕێت: ((کاردا، کاردۆخی، کورتۆخی، کارداک، مسیرتی، غوردیایی، غوردۆئی، کادا، کاردا، کارداوپە و کاردایە، کارتاوایە و کوردائیا و گوتی... گشتیان یەکن، لە هەمان حاڵدا کە وەکو یەك ناچن، بەڵام بەپێی وشەی کاردۆخی گزنفۆن و کارای سۆمێرییەکان هەموویان ناوی یەك عەشیرەتن)). (پرۆفیسۆر مەحەممەد ئەمین زەکی بەگ- ترجمە، حبیب الله تابان، کورد و کوردستان).

سەرەڕای ئەمانەش دکتۆر سپایزار (هۆزەکانی میزۆپۆتامیا: ۱۷) جەختی کردووەتەوە کە، کارا، کادا، کاردۆخی، کورتی، گوتی و کوردی (لەسەر یەك) بە مانای کوردە. پرۆفیسۆر مەحەممەد ئەمین زەکی بەگ دەنووسێت: (... هێندە کە جیاکردنەوەی کورتی لە گوتی مومکین نییە، بەو رادەیەش لەوەی کە دانیشتووانی ئەمڕۆکەی کوردستان لە وەچەی هەمان گوتییەکانن گومانێك نابێت بخەینە دڵمان). (تحقیقی دربارە کرد و کردستان- پروفسور محمدامین زکی- ترجمە و توضیح- حبیبالله تابانی- انتشارات ئایدین- ۱۳۷۷- ل: ٦٤).

ئەستراپۆن جوگرافیازانی یۆنانی لە ساڵی (٦٠)ی پێش زایین، نەخشەیەکی کێشاوەتەوە و لەسەر نەخشەکەی وشەی (کلادەك و کورتی) داناوە، کە هەمان (کارداك) و کوردە.

لەڕاستیدا وشەی کارداك، کاردۆك، کاردۆ، کوردۆ، و کورد بە واتای پاڵەوان دێت. (محەمەد مەردۆخ کوردستانی، تاریخ کورد و کوردستان).

بەو پێیە بۆ تۆمارکردنی مێژووی راستەقینەی نەتەوەی کورد، پێویستە مێژووی دێرینی دەوڵەتەکانی، گوتی، سوباری، لۆلۆیی، کاسی، میتانی، نایری، موشکی، خالیدی، ماننایی و ماد، کە باب و باپیرانی نەتەوەی کورد بە دامەزرێنەریان دەناسرێن لە یەك جێ کۆبکرێتەوە و بنووسرێت. (تاریخ ریشەهای نژادی کورد، احسان نوری پاشا، ل: ١٤).

ئەوانە دوو خاڵی گرنگمان بۆ وەدەر دەخەن:

یەکەمیان ئەوەیە کە ئەمانە گشتیان ئاڵوگۆڕێکی رێزمانین و هەر هەموویان لە کۆتاییدا دەگەڕێنەوە سەر وشەی کورد، دووەمیان ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێت، کە ئەوانە هەرکامیان ناوی هۆزەکانی کوردن، کە لە وڵاتی میزۆپۆتامیادا، یاخود چیاکانی

ئارارات و کێوی گودی کە لە قورئاندا بە جودی (وستوت و علی الجودی) ناوی بـراوە، ژیانیان بەسەر بردووە. (اسرم لیرە) لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام، بەرگی یەکەم، لاپـەڕەی (١٠٦)دا بەو جۆرە رای خۆی دەنووسێت: «نووسەرانی ئەمـــاوی بـە شـاخی جودیـان وتووە شاخی کوردان».

ڕەنگە بتوانین ئەوە دەربڕین، کە لە لایەکەوە مێژووی کورد تەمەنێکی زۆر درێـژ و دێرینی هەیە و لە لایەکی دیکەشەوە جوگرافیا و خاکی کوردستانی کۆن، بریتی بـووە لە ئێران، دەشتی "فەلاتی ئێـران" ئێـران و زۆربـەی ناوچـەکانی میزۆپۆتامیـا، واتـە سنوورەکانی دەوروبەری کەنداوی فـارس، دەریـای مازەنـدەران و دەریـای ڕەش. (حیـدر بەتویی - کرد و پراکندگی او در گستەی ایران زمین- ل: ١) و (عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی،١٣٧١- ل: ٢١).

هەروەك ئاماژەی پێدرا، زمانناسـەکان، زمانی ئەو هۆز و گەلـە ئاریاییانـەی کـە بەرەو رۆژهەڵاتی ناڤین و ڕووبارەکانی دیجلە و فورات و ئـەوروپا کۆچیـان کـردووە، بـە بنەماڵەی هیندۆئەورووپایی ناودێر دەکەن.

دیاکۆنۆف دەڵێت: "لە نیوەی هەزارەی دووەمـی پ.ز لـەناو زمانـەکانی ئاسـیادا، وشەگەلی هیندۆئەورووپایی بە چەشنێکی ئاشکرا وەبەر چاو دەکەوێت، لـە سـەدەکانی (١٥- ١٦)ی پ.ز لە رۆژهەڵاتی ئاڤیندا، دەوڵەت و کیشوەرێك بەناوی میتانی هەبووە کە پاشاکانیان ئێوی هیندۆئەورووپاییان لەسەر بووە (وس. گوریـوا، ترجمـە ولـی اللـە شادان، دستور زبان فارسی میانە)".

هەر دیاکۆنۆف دەبێژێت کە "... لەبارەی زمانەوە دەبێت بڵێین لـە نیـوەی هـەزارەی دووەم تا سـەرەتای سەدەی نۆیەمی پ.ز، زانیاری و دۆکیۆمێنتی پێویست لەئارادا نییـە کە نیشان بدات هۆز و گەلێك هەبوون کە بە زمانەکانی هیندۆئەورووپایی قسەیان کرد بێت". (وس. گوریوا، ترجمە ولی الله شادان، دستور زبان فارسی میانە).

دکتۆر سپایزار بەپێی لێکۆڵینەوەکانی، لەو باوەڕەدایە کە «هـەر چـوار هۆزەکـانی زاگرۆس واتە کوردە ئاراراتیەکان (لۆلـۆیی- گـوتی- کاسـی- سۆباری) هـەرکامیان خاوەنی زمانی ئاخافتنی تایبەت بە خۆیان بوون، ئەگەرچی بـەهۆی لێکجیابوونـەوە و قەڵەمڕەوی جوگرافیایی ژیانیان، هەندێك جیاوازییان تێـدا وەبەرچـاو دەکـەوێت، بـەڵام

هەموویان لەسەر یەك بنەمای زمانی، کە بە زمانی (کوردیی کۆن) دەناسرێت، پەیڤینیان بووە». (هۆزەکانی میزۆپۆتامیا- پرۆفیسۆر سپایزار- ل: ۱۱۷-۱۲۰).

هەندێك لە رۆژهەڵاتناسەکانیش دەڵێن: هەر چوار بەشەکەی زاگرۆس بە زمانی ئاری (هیندۆئەورووپایی) قسەیان کردووە. زمانی لۆلۆییەکان لە ئەنجامی توێژینەوەکانی هۆسینگ (Housing)دا، بە لقی ئیلامی دەبەسترێتەوە، کە وێکچوونێکی زۆری ئەو زمانە لەگەڵ زمانی هۆرییەکان بە دەستی سپایزار تیشکی خراوەتە سەر، هەروەها ئەلستێد و سپایزار لۆلۆییەکان بە باپیرە گەورەی لورەکان دەزانن. (تحقیقی دربارە کرد و کردستان- پروفسور محمدامین زکی- ترجمە و توضیح- حبیبالله تابانی- انتشارات ایدین-۱۳۷۷- ل: ۹۲).

دیاکۆنۆف، رەنگاڵەیەکی رەگەز و پێکهاتەی مادەکانی بە گوتییەکان، لۆلۆییەکان، میەرانییەکان، کاسییەکان، ئیلامی و هۆرییەکان ناوبردووە. (تاریخ ماد، دیاکونوف، ل: ۳۰).

هەرچەند لە زمانی پێشینەی ئارییەکان تا ئێستا بەڵگەیەکی ئەوتۆمان بەدەست نەگەیشتووە، بەڵام ئەو نموونە بەڵگانە، ئەو راستییە سەرنج راکێشەرە بۆ ئێمە زەق دەکاتەوە و ئێمە لەو رایە نزیك دەکاتەوە کە یەکەمین نەتەوە، کە مێژوو ناوی تۆمارکردووە، لە رۆژهەڵاتی ناڤین و ئاسیای ناوەڕاست (بە وتەی سەرووی دیاکۆنۆف)، هەروەها دواییش لە خاکی ئێراندا، بە زمانی هیندۆئەورووپایی و لقی هیندۆئێرانی ئاخافتنی بووە، نەتەوەی رەسەن و ئاریایی رەگەزی کوردە، ئەمەش رێی تێدەچێت.

دیارە هۆزەکانی ئاریایی پێش کۆچکردن و بڵاوبوونەوەیان بەهۆی ئەوەی کە یەك گەل و نەتەوە بوون، بە یەك زمان قسەیان کردووە، هەر ئەو زمانە کە بەناوی زمانی ئاریایی دەناسرێت و ناوی لێ دەبەن. ئەوەش روونە کە دوای چەندین سەدە لێك جیابوونەوە لەبارەی باروودۆخی ناوچەیی و کەش و هەوای سروشتی و نەبوونی پێوەندیی نێوانیان، لەگەڵ ئەوانەش ئاوێتەبوونیان لەتەك خۆجێییەکان، ئاڵوگۆڕێکی بەرچاو لەنێوان زمانی دیالۆگیان بەدیهات کە بە دەستەگەلی جۆراجۆری زمانی، واتە بنەماڵەی زمانەکانی هیندۆئەورووپایی و بنەماڵەی هیندۆئێرانی، پاشان گرووپی زمانەکانی ئێرانی دابەش بوون. بە دەستەواژەیەکی دیکە، کۆچەرانی بەرەو باشوور لەژێر دەستەی زمانی هیندۆئەورووپایی ئاریانگیان دەرکردووە، بنەماڵەی

هیندۆئەوروپاییەکانیش دوای لێکدابڕانیان بە گرووپی زمانەکانی هیند و گرووپی زمانەکانی ئێرانی ناویان لێ براوە.

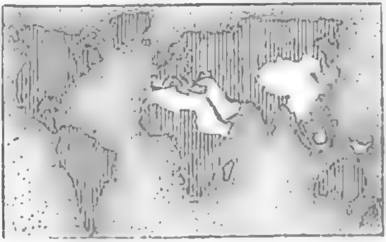

وێنەی (١٥)، کتێبی ئاریانیەکان گلەشتن

پەراگەندەبوونی زمان گەلی هیندۆ ئەوروپایی

ئەگەر زمانی هیندۆئەوروپاییەکان بە دیاردەیەك، تەرخان بکەین کە هەر بە هەموو ئەو زمان و زاراوانە دەگوترێت کە لەسەر بناغە و بنەمای زمانی ئاریایی دارێژراون، دەگەینە سەر ئەو باوەڕەی کە واتای زمانێکی تایبەتی و بڕیتی لە تاکە زمانێکی سەربەخۆ نییە، هەمیسان ئەگەر هیندۆئێرانی وەك لقێك لە بنەماڵەی هیندۆئەوروپاییەکان دابنێین، ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە "زمانی کوردیی ئێستا" بە زمانێکی تایبەتی و سەربەخۆی لقی ئێرانی لەناو بنەماڵەی زمانە هیندۆئەوروپاییەکان و دەستەی چەند هیجایی (ئەوەوەی سێیەم) دێتە ئەژمار. هەروەك ئاماژەمان پێدا، هەموو گەلەکانی ئەوروپا (جگەلە باسك و گەلانی ئورال- واتە هەنگار و فنلەندی و...)، سەرجەم گەلانی ئێران (جگەلە عەرەب، تورکمان و تورکەکان) و باکووری هیند، بە زمانی هیندۆئەوروپایی دەئاخڤن.

ئازاد قەرەداغی، لە پەرتووکی (مێژووی دێرینی کوردستان)دا دەنووسێت: (زمانەکانی هیندۆئەوروپایی بە دوو گرووپی، کۆمەڵەی ڕۆژهەلاتی "ساتیم" (ئەرمەنی، ئێرانی، هیندی، ئیسلاوی*، بالتیین) و کۆمەڵی ڕۆژئاوایی "کینتوم"

---

* خەڵکی ئیسلاو گرووپێکی ئێتنیکی و زمانین کە زمانەکەیان یەکێك لە لقەکانی زمانی هیند و ئەوروپاییە. هەرچەند ئەگەری زۆرە کە ئەوروپای ڕۆژهەلات شوێنی ژیانیان بووبێت، بەلام ئەمڕۆکە

(ژێرمەنی، لاتین، یۆنانی، سەڵتیك) دابەش دەکرێن. هەر لەر رەهەندەشەرە دەتوانین بڵێین کە رەنگە ژینگە و ناوچەی خەڵکانی هیندۆئەورووپایی لە ئاڵقەی سنووری نێوان ئەو دوو گرووپەدا بێت.

جیاوازیی سەرەکیی نێوان هەردوو گرووپەکە، دەربڕینی دەنگی پیتی (س)یە، لە کۆمەڵەی رۆژهەڵاتیدا بە دەنگی (س) کرك دەکرێت و لەوەی تردا، هەروەك خۆی، یانی (ك) دەردەبڕدرێت. هەر بەو هۆیەشەوە بە "سایتمی و کینتومیی نێوان" ناویان لێ براوە.

بنەماڵەی رۆژهەڵاتی:

ئاڤێستایی	فارسی	کوردی
ساتیم	سەد	سەت
ئەسمەن	ئاسمان	ئاسمان

بنەماڵەی رۆژئاوایی:

یونانی	لاتینی	واتا
کاتون	کینتوم	سەت
ئاکمون	- - -	ئاسمان

خاڵێکی زۆر گرنگ کە بە راشکاوی دەبێت دەری ببڕین، ئەوەیە کە خزمایەتی و نزیکی و هەروەها لەیەك رەگەز و خێزان بوونی ئەم گەل و نەتەوانە، ئەو زمانەیە کە قسەی پێدەکەن و لەراستیدا بەیەکیانەوە دەبەستێتەوە، بە واتایەکی تر تاکە دەستاوێژ و بەڵگەی خزمایەتی و لەیەك بنەماڵەبوونی زمان و رەگەزی، گەلەکانی ئێرانی و هیندۆئەورووپاییەکان، ریشە و بنچینەی زمانی ئاخافتنیان بەدی دەکرێت.

جیا لەو ناوچە، ئیسلاوەکان لە بەشێك لە "بالکان" ئەورووپای ناوەندی، ئاسیای ناوەڕاست و سراسەری سیبری" نیشتەجێن

بۆ تیشك خستنە سەر ئەم رتەیە دەتوانین پەنجە بۆ تاقمێك نموونەی خوارەوە رابکێشین و ئەم وشانەی خشتەی ژمارە (٢)ش وەك بەلگە و نموونەیەك بهێنینەوە.

ئاڤێستایی	پارسیی کۆن	پەهلەوی	فارسیی نوێ	ئاو	سانسکریت	لاتین	یۆنانی
ئەیەم	ئەیوس	ئاپ	ئاب	ئاو	ئاپە	-	ئاپیا
ئاتێر	- - -	ئاتوور - ئاتەخش	آتش	ئاتر- ئاور	ئاتهەرڤەن	ئاتر	ئەیزووس
ئەسمەن	ئازمنگەنیا	ئەسمان	ئاسمان	ئاسمان - ئازمان	ئەشمن	-	ئاکمون
ئەوە – ئیو	-	ئاسین	آهن	ئاسن	ئەیەس	ئیس	ئیستین
ئەورە	-	ئەبر	ابر	هەور - ئەبر	ئەبهرا	ئیمبیر	ئەمزۆس
برەئەت	- - -	بروگ - بروك	ابرو	برۆ	بهرووس	---	----

نموونە وشە فارسییەکان	مانگ	برادەر	ناو	پرسین
ئینگلیزی	Month	Brother	Name	Question
ویلزی	Mis	-	Newydd	-
سویدی	Manad	Bror	Nomn	-
فەرەنسی	Mois			
ئیسپانی	Mes			
پورتوگالی	Mês			
ئەلمانی	Monat			
رووسی	Mesyats	Brat	Nam	Prossit
فارسی	Mah	Baradar	Nam	Pors
کوردی لاتین	Mang	Bira	Naw	Pirs
لاتین		Frater	Nameh	
سانسکریت		Bhratar	Nama	
یۆنانی		Phrater	Onoma	

بەهەرحاڵ زانایانی زمان وێڕای ئەوەی کە وێکچوونی رواڵەتی و ریشەی زمانگەلی جۆراوجۆریان خستووەتە بەر لێکۆڵینەوە، وێکچوونی رێزمانیشیان لەبەرچاو گرتووە، چونکە هەمیشە هەروەك "ئەراسمۆس راسك" دەڵێت، تەنیا لەیەکچوونی رواڵەتیی وشەی زمانەکان نابێتە هۆکاری بێ ئەملاو ئەولای هاوریشەبوون.

بۆ زیاتر روونکردنەوەی ئەو مەبەستە کە زمانی کوردی و فارسی و هیندیی کۆن و ئاڤێستایی لە باری هاوبەشی تایبەتمەندیی فۆنەتیکی و ریشەی واژەکان و ستراکتۆری بنەمای وشەکان، هەر لەیەك بنەماڵەن، دەتوانین ئەم وشانە کە لە خشتەی ژمارە (٤)دا وەك مشتێ لە خەروار هاتوون، بخەینە روو.

وشە	ئاڤێستایی	هندیی کۆن	کوردی	فارسی	کوردیی لاتین
من	Azəm	AhÁm	ئەز	من	EZ
دوو (٢)	Dva	Dva	دوو	دو	Dû
سێ (٣)	Θri	Tri	سێ	سە	Sê
چوار (٤)	Eaθwar	Chtvar	چوار	چهار	chiwar
شەش(٦)	Xşmaşaş	Sas	شەش	شش	şeş
سەت (١٠٠)	Sata	Sata	سەت	سد	Set
رەوڕەوە	Raθa-rava	Raθa	Rava	عرابە	Rewrrewe
پرس	Fras	Pras	پرس	پرس	Pirs
مار	MAIRYA	MIARA	مار	مار	MAR
کێو	KUofa	----------	کێو	کوە	Kêw

زۆر ئاشکرایە و ئەوەش نابێت لەبیر بکەین کە بە درێژایی رۆژگار، گۆڕانکارییەکی قووڵ بەسەر ئەو زمانانەدا هاتووە، بە جۆرێك کە تەنیا لە ریشە و بنچینەدا دەتوانین

خزمایەتی و نزیکبوونیـان نیشـان بـدەین، بـۆ نموونـه گۆڕانکـاریی سروشـتی وشـەی (ئەژنۆ)ی ئاڤێستایی لەناو زمانی ئەڵمانی دەدەینە بەر لێکۆڵینەوە:

ئاڤێستایی	هند و ئەوروپایی	ئەڵمانی	ئەڵمانیی نێوجی	ئەڵمانیی کۆن
SHNU	GENU	KNIE	KNEU	NNIU

(منوچهر اریانپور کاشانی، فرهنگ ریشه‌های هند و اروپایی زبـان فارسـی، - ل: ۲۲).

هەڵبەت ئـەوە، بەشـێکی زۆری دەگەڕێتـەوە سـەر ئـەم مەسـەلەیە کـە زمـانی هیندۆئەوروپایی لە دەستەی سێیەمدا جێگیر دەبـن، ئـەو تایبەتمەندییـەش خـۆی لـە خۆیدا بە خاڵێکی پۆزێتیڤ دەژمێردرێت.

تۆژینەوە دۆزراوەکانی ئاڤێستایی و مادی (هـەمان ئاسـەواری دۆزراوەی سـەردەمی هەخامەنەشی) لەلایەکەوە، هەروەها بابەتەکانی سانسکریت و هیندیی کۆن لەلایەکی دیکەوە، نیشـان دەدەن کـە ئـەو دوو هـۆزە لـە خـەڵکانی هیندۆئـەوروپایی بـەر لـە کۆچکردنیان بە یەك زمانی وەك یەك و تاك قسەیان کردووە.

بە هەرحاڵ نزیکبوون و وێکچوونی کـوردیی ئێسـتا بەتایبـەتی کـۆی زاراوەکـانی زمانی کوردی لەگەڵ ئاڤێستایی و هینـدیی کـۆن تـا رادەیـەك خـۆی دەنوێنێـت کـە دەتوانین بەشێوەیەکی رواڵەتی، ئاڤێستایی بە کوردی و بە پێچـەوانە، پاچـڤە بکـەین، بەبێ ئەوەی کە وشە و رستەکە لە بناغەی رێزمان و پرەنسیپی خۆی بترازێت.

بەشی سێیەم:

پێوەندیی نێوان زمانەکانی ئاڤێستایی، مادی و کوردی.

دارمستتر، نووسەری کتێبـی (تتُبعـات ایـران) دەنووسـێت: ((زمـانی مادەکـان (کوردە رۆژهەڵاتییەکان) زمـانی ئاڤێسـتا بـووە)). (تـاریخ مـاد از دیـدگاه باسـتان شناسی، عبدالرضا مهاجری نژاد- ل: ٤٥).

مامۆستا مەردووخ دەبێژێت: "بنچینەی زمانی کوردی رۆژهەلات بەشێوەیەکی تەواو، بریتییە لە زمانی مادی ئاڤێستا، ریشە و بنچینەی زمانی ئاریایی کۆن، کە زمانی "ئانزان"یان پێ گوتووە، بە باوکی هەموو زمانەکانی (ماد، هیند، پارس و ...) دەژمێردرێن". دیاکۆنۆفیش ئەوەی سەلماندووە کە پەرتووکی پیرۆزی ئاڤێستا بە یەکێك لە زمانە کۆنەکانی ئێران نووسراوە، لەبارەی شێواز و رێزمان و پرەنیسپی زمان، لەگەڵ زمانی ئێرانی کۆن کە گڵێنە و پەردەنووسی هەخامەنیشییەکانیشی پێ نووسراوە (هەروەها لە زمانی هیندیی کۆن) جیاوازییەکی ئەوتۆی نییە. زمانی کوردی هەر ئەو زمانەیە کە ئاڤێستای پێ نووسراوە، دارمستتر بە تەواوەتی هەر گومانێك لا دەبات و دەنووسێت: (ئاڤێستا) بە زمانی (ماد)ی نووسراوەتەوە. (غلام رضا انصاف پور، انتشارات مغان، ١٣٧٩).

دارمستتری فەرەنسایی لە درێژەی باسەکانی لەسەر ئەو باوەڕە سوورە کە زمانی ئاڤێستایی هەمان زمانی مادەکانە، کە کوردەکانی ئەورۆ بە ئەژمار دێن، یاخود زمانی کوردی ئێستا پاشماوەی زمانی مادییە. ئەو باوەڕە لەلایەن ئوستاد پورداودیش جەختی لەسەر کراوەتەوە. مامۆستا مەردوخ دەڵێت: "زەند و ئاڤێستا هەروەکو زمانی ماد، نووسراوەتەوە کە کوردیی رەسەنە و لە زمان و دیالێکتی موکری دەچێت، (هورات) و (درستەر) هاوەدەنگ لەگەڵ چەند زمانناسێکی تری جیهانیدا لەو باوەڕیشەوە هەمان راڤەیان هەیە. (عەزیز ئالانی، لەپێناوی زمانەکەماندا- سالی ٢٠٠٥- ل: ١٠).

دیاکۆنۆف لە پەرتووکی مێژووی مادا دەنووسێت: خەلکی ماد لە سەرەتاوە بە زمانی ئاڤێستای کتێبی پیرۆزی ئایینی زەردەشت کە یەکێ لە کۆنترین زمانەکانی ئێرانە، قسەیان کردووە. (تاریخ ماد، دیاکونوف، ل: ٦٢).

ئیبن خەلدوون، دەڵێت: (ماد) و (کورد) هەر یەکن. (حەسەن پیرنیا)ش دەنووسێت: (مادەکان) ئارین و باپیرەگەورەی ئەو کوردانەن کە بە موکریانی ناسراون، یاخود کوردی موکرین، زمانی دێرینی (ماد) هەمان زمانی (موکری)ی ئەمڕۆیە. (عەزیز ئالانی، لەپێناوی زمانەکەماندا-سالی ٢٠٠٥).

بۆ رێنە، دەتوانین ئاماژە بە وێکچوونی، تاقمێك لەم وشانەی خشتەی ژمارە (٥) کە بە وشەگەلی مادی ناسراون، لەگەڵ کوردیی ئێستا بکەین. (زبان کردی و

لەهجەهای ان، دکتر نـامیق صـفی زادە، مجلـه ئاناهیـد، ل: ٨٥، شمـارە چـهارم، دیمـاە ١٣٨٣).

وشەی مادیی کۆن	وشەی کوردیی ئەمڕۆ	فارسی
ئەتر	ئاتر - ئاگر	اتش
ئاسەن	ئاسن	اهن
پەراسور	پەراسوو	دنده
سپاکۆ	سپاك - سپلۆك - سەگ	سگ

لەڕاستیدا پێوەندیی ڕاستەوخۆی نێـوان زمـانی مـادی و کـوردیی ئـەمڕۆ لـە دوو لایەنەوە ڕوونکراوەتەوە، لە لایەکەوە گومان لەوە ناکرێت کە کورد لە نـەژاد و نەسـڵی مادن، لە لایەکی دیکەشەوە زمانی کـوردی کتومـت بـەزمانی مادەکـان دەناسـرێت. (سـایس) لەم باوەڕەدا بووە کـە، «گـەلی مـاد چـەند هـۆزێکی کـورد بـوون کـە لـە خۆرهەڵاتی ئاشوور تا خوارووی دەریای قەزوین، سنووری وڵاتەکەیان بووە، لە بنەڕەتـدا یاخود ڕەگەزدا (ئاری)ن و لـە ڕووی زمانیشـەوە (هیندۆئـەورووپایی)ن». (عەلائـەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، ١٣٧١- ل: ٢١-٢٢).

وشەی ئاڤێستایی	وشەی کوردی	وشەی فارسی
ماز	مەزن - مازن	بزرگ
ماسیا	ماسی	ماهی
ئوسترا	حوشتر - ئوشتر	اشتر - شتر
پەرەتا	پرت - پرد	پل
هور	خۆر - ڕۆژ - هور	خورشید
ورازا	بەراز - وەراز	گراز
مەخشی	مێش	مگس

وراخا	بەرخ	بره
خسا	قسه	سخن
راس	ویستن- خواستن	خواستن
زان	زان- زانین	دانستن
ئەزم	من- ئەز	من
زاماتر	زامات- زارا	داماد
ورك	گورگ- گەرگ	گرگ
مازگا	مەژی- مێشك	مغز
ئەهور	ئاهیر	اتش
گئوشاور	گوارە	گوشواره
ئەزدی	ئێسك- ئێژگ	استخوان
خوسرو	خەسوو- خەزوور	پدر زن
مارنگه	مانگ	ماه
لیب	لێو	لب
بەرەزا	بەرزە - بەرز	بلند

واسیلی نیکیتین رای بۆ دەچێت کە: "رەگەزی کورد، دیاردەی هۆزەکانی کۆنی گوتی، لولو، مانایی، سوباری، نایری، میتانی، کوردۆك و ئۆرارتۆیە، کە بێگومان هەموویان بە زمانی مادی، کە هەر یەکەیان زاراوەی جیاوازیان بووە، گفتگۆیان کردووە". (کورد و کردستان، واسیلی نیکیتین، ١٩٦٠- ل: ٨ - ١٢).

ئاسەوارناسی ناوبەدەر، ئوستاد سوون نووسیویەتی: "کوردەکان لە نەژاد و رەگەزی مادن، وە ئەشو زەردەشت کتێبی ئاڤێستای پێ نووسیوە". (دودمان اریایی کرد کردستان، موزەفر زنگنە- ل: ٢٦-٢٧).

بەو زانایانە دەتوانین (دۆمەرگان)، (کێنز یاس)، (پلوتارك)، (هانس کۆنتریێتز) و (لووشان)یشی پێوە زیادکەین کە هەر لەسەر ئەو بیروڕایە پێیان داگرتووە (هەمان

سەرچاوەی سەروو). (زبان کردی و لهجەهای ان، دکتر تامیق صفی زاده، مجلە اناهید، ل: ٨٥، شمارە چهارم، دیماه ١٣٨٣).

پرۆفیسۆر ویلیام جاکسن کە زیاتر لە هەرکەس دەربارەی زەردەشت لێکۆڵینەوەی کردووە، لەسەر ئەو باوەڕە جەختی هەیە کە (... موکرییەکان ئەوەی راستەقینەی مادەکانن، لەبەرئەوەی کە لەنێوان ئێرانییەکاندا زیاتر لە هەموویان بە زێد و مەڵبەندی لەدایکبوونی زەردەشت نزیکتر بوون و تەنانەت ناسراون، لەلایەکی دیکەشەوە بە زمانێك پەیڤینیان هەیە، کە زیاتر لە هەموو زاراوەکان و زمانەکانی تر، بە زمانی زەردەشت "ئاڤێستایی" نزیکترە). (تحقیقی دربارە کرد و کردستان- پروفسور محمدامین زکی- ترجمە و توضیح- حبیبالله تابانی- انتشارات ایدین- ١٣٧٧).

میجرسۆن ئاوا رای خۆی دەردەبڕێت: "... هەر ئەو کوردۆتێنانە رەگەزی کوردی ئەورێ و ئەوەی مادەکانی بەناوبانگن".

پرۆفیسۆر مەحەمەد ئەمین زەکی لەسەر ئەو رایە پێی داگرتووە کە، ئیتر جێی هیچ گومانێك نییە کە زەردەشت لە باکووری ناوچەیەك پێی ناوەتە مەیدانی ژیان، کە ئەورێ بە ناوچەی موکری دەناسرێت، زمانی ئەو ناوچەیەش نزیکترین زاراوەیە لە نووسراوەکانی زەند و ئاڤێستا، واتە دەتوانین بڵێین لە بنەڕەتدا زمانی کوردیی (ئەورێیە). هەڵبەت ئەو بیروڕایە لەلایەن هوارت (Huwart) و دار مستتر و تاقمێکی دیکە کاری زۆر لەسەر کراوە، بەجۆرێك کە بە ئەو ئەنجامە گەیشتوون کە ئاڤێستای زەردەشت بە زمانی مادی و کوردیی ئەورێ نووسراوە. هیچ هۆیەك نییە کە گومان لەو بۆچوونەی سەروو بکەین، دیارە رێکچوونی وشەگەلی ئاڤێستایی لەگەڵ کوردیی ئەورێ و هەڵسەنگاندنی لەگەڵ فارسیی ئەورێ لە خشتەی ژمارە (٦)دا بە روونی ئەو راستییە بۆ ئێمە دەسەلمێنێت. بەپێی ئەو خشتەیە دەتوانین بەو ئەنجامە بگەین کە زمانی کوردیی ئەورێ لە لایەکەوە، راستەوخۆ لە زمانی ئاڤێستایی کەوتووەتەوە و لە لایەکی دیکەشەوە لە هەڵسەنگاندن لەگەڵ فارسی رەسەنایەتی و پێوەندی خۆی زیاتر پاراستووە. بە تێبینی و هەندێك وردبوونەوە لەسەر ئەو بەڵگە حاشاهەڵنەگرانە و ناوەرۆکی بابەتەکە، دەتوانین ئەو خاڵانەی خوارەوە بە راشکاوی دەستنیشان بکەین:

١- بنەمای زمانی کوردی، هیندی، فارسی، ئەورووپایی و... گشتیان دەگەڕێنەوە سەر یەك ریشە و بنچینەی تاك، بە دەستەواژەیەکی تر، بنەماڵەی زمانی هیندۆئەورووپایی لەسەر یەك بنج و ریشەوە رووان و چەکەرەیان کردووە.

لە سەرەتای مێژووی کورد بەو جۆرە کە لە تایبەتمەندییەکانی ئارییایەکان ناسراوە، بەهۆی ئەوەی کە لە ئەساسدا لە رێگەی راو و ئاژەڵداری دەژیان، بەتایبەتی بەهۆی دەستەمۆکردنی ئەسپ، توانایەکی زیاتریان بۆ هاتوچۆ پەیداکردووە و بەردەوام لە ناوچەکانی تر بڵاوبوونەتەوە، کەوایە بەپێی ئەسڵی زانستی زۆرینەی پانتایی رەوا (M.P. ARE) زمانی سەرەتایی ئەو هۆز و گەلانە لەگەڵ ئەوەی کە بەسەر زارارە جۆراوجۆرەکان، بەڵام لێك نزیك دابەش بوون، زمانگەلی جیاوازی وەك فارسی، لاتینی، هیندی، ئەڵمانی و... لێ بووەتەوە. (وس.گوریوا، ترجمه ولی الله شادان، دستور زبان فارسی میانه).

پڕ ئاشکرایە، بەهۆی تێپەڕبوونی کات و جودایی نێوان نیشتەجێیەکانیان و هەروەها نەبوونی هاتوچۆ لە مابەینیان و بەرینایی وڵاتەکانیان، جیاوازی و دژایەتیی رواڵەتیی نێوان ئەو بنەماڵەیەی پێکهێناوە، بۆیە زێدەڕۆیی نییە ئەگەر بگوترێ زمانی دایکی، واتە دایکی زمانی هیندۆئەورووپایی زمانی کوردیی کۆنە.

٢- لەنێوان بنەماڵەی زمانی هیندۆئەورووپاییدا، زمانی کوردیی کۆن (ئاڤێستایی) وەك تاکە زمانێکی کۆنی ئاری دەدرەوشێتەوە.

٣- کۆنترین زمانی ئاخافتن و نووسینی دەشتی ئێران و خاکی ئێران، زمانی ئاڤێستایی، یاخود مادیی کۆن بووە، هەر ئەو زمانە کە راستەوخۆ زمانی مادی و زمانی کوردی ئەورۆی لێ بەرهەمهاتووە.

٤- سەرچاوەی هەموو زمانەکانی ئاریایی ئێران و گشت دیالێکت و زارارەکانی، زمانی ئاڤێستایی و مادی کۆنە.

ئەگەر ئەوە بسەلمێنین کە زمانەکانی هیندۆئەورووپایی وێڕای پرەنسیپێکی هاوبەشی رێزمانی لەیەك ریشەوە سەرچاوەیان گرتووە، بەشێوەی سروشتی رووبەڕووی ئەو پرسیارە دەبینەوە، کە وڵات و لانکەی خەڵکانی هیندۆئەورووپایی کوێیە؟

لە ماوەی چەند دەیەی سەردەم، تاقمێکی بەرچاو لە زانایان بەتایبەتی زانایان و مێژوزانەکانی رووسی (T.GAMKRELIDZE-V.IVANO) ئەو

گریمانەیان وە پـێش خـستووە کـە لانکـەی خـەلکانی هیندۆئـەوروپایی کوردسـتان و دەوروبەری کوردستانە، چونکە هەر لەو دەڤەرە بووە کە نزیکەی دە هەزار ساڵ بـەر لـە ئێستا، کشتوکاڵ و راهێنان و رامکردنی ئـاژەڵ و مـەڕومالات هاتووەتـە ئـاراوە و لـە سۆنگەی ئەو راهێنانە، شارستانییەت و زیادبوونی حەشیمەت و پێکهێنانی ئەرتەش و تـەکنیك و تەوسـەعە و پێشـکەوتوویی مـرۆڤ لەڕێگـەی کۆچـکردنەوە وەدیهـاتووە. (فرهنگ ریشەهای هند و اروپایی زبان فارسی، دکتر منوچهر اریانپور کاشانی). دیارە ئاسەواری کۆنی دۆزراوە لە سەرتاسـەری مێزۆپۆتامیـای کوردسـتانی گـەورە، لەوانـە ئەشکەوتی شانەدەری هەولێر و هەزارمێردی سلێمانی، بێستوونی کرماشان و گـردی حەسەنلوو... ئەو گریمانەیە پشتڕاست دەکاتەوە.

زمانی هیندۆئەوروپایی، زمانی تاکی خەلکانێك بووە کە نزیکەی چوار تـا شـەش هەزار ساڵ بەر لە ئێستا لە ناوچەیەکی سنووردار ژیانیـان بەسـەر بـردووە، هـەر بـەو هۆیەشەوە زمانی ئەو گەلە بەدوور لە زاراوەگـەلی جیـاواز و جۆراوجـۆر بـووە، یـاخود زاراوەی ئەم زمانە گەلێك لە یەکتر نزیك بوون. پایەی هۆکاری ئەو بۆچوونەش هـەروەك باسی لێکرا ئەوەیە، کە بەپێی پرەنسیپی زۆرینەی پانتای رەوا (پیشینە گستەی مجـاز- MAXIMUM PERMISSIBLE AREA)، ئەگـەر بێـت و جـەغزەی پەرەسەندنی زمانێك بەربڵاویی هەبێت، زاراوە و پەراوێزەکانی ئەو زمانە هەرکامیان بە زمانێکی جیاواز و سەربەخۆ (تەبدیل) دەبـن، هـەروەك زمـانی لاتـین بـە زمانگـەلی جیاوازی فەرەنسی، ئیسپانیایی، ئیتالیـایی و... دابـەش بـووە. بـەبێ دوودۆنگـی ئـەوە شتێکی گەلێك ئاساییە کە گۆڕانکاری و لێکسوانی زمان لەگەڵ ئەوانـەش ئـاڵوگۆڕ و هەڵسوکەوتی نێوان زمـان و زاراوەکان، نیـشانەدەری زیندووبوونی زمانە، ئەگینا زمـانی پووکاو کە گۆڕانی بەسەردا نایەت.

زمانی کوردی و زمانی سەردەمی هەخامەنشی:

گرنگترین زاراوەی زمانی ئێرانی، زمانی کوردیی کۆن، یاخود ئاڤێستاییە، دواییش زمانی مادی و ئەو زمانە کە هەخامەنشییەکان لـەوان وەریـانگرتووە و لـە مێـژوودا بەهەڵە، بە زمانی فارسیی کۆن، پارتی و... ناویان لێ دەبردرێت.

دەربارەی زمـانی ئاڤێسـتایی بێجگەلـە پـەرتوکی ئاڤێسـتا، کـە ئـەویش لـە قۆناغەکانی تری مێژوودا نووسراوەتەوە، شتێکی دیکەمان لەبەر دەستدا نییە، وشـە و بەلگە دۆزراوەکانی زمانی مادی و سکایی، لە چەند چەمکێك تێپەڕ نـابن (سـۆران). لەبارەی هەخامەنشی (مادی) کۆن دەتوانین بڵێین کـە سەرچـاوەی زمانـەکانی ئێـران، ڕۆژهەلاتی (بەلوچی، ئۆردور، سەغدی و...) و ڕۆژئـاوایی (فارسـیی کـۆن، فارسـیی نێونجی و ئەمرۆیی، کوردیی نێونجی، پارتی، پەهلەوی و...)ن، کەوایـە هـەم فارسـی و هەم کوردی، ڕاستەوخۆ لە زمانی هەخامەنشی (مادی) کۆن جیابوونەتەوە. دیاکۆنۆف لە زمان "ئەستابۆن"ەوە دەنووسێت: "زمانی مادەکان لەگەڵ زمانی فارسی و پارتی و باکتەریا هەریەك بووە" و لە درێژەی باسەکەیدا دەڵێت: "دەبێت زمانی ئاڤێستاش بـە زمانی مادی لە قەلەم بدەین" (ل: ٨٥-٨٦)، تا دەگات بە فارسـیی کـۆن و فارسـیی نێونجی کە هەر کوردی ئەوڕۆیە (تاریخ سیاسی و جغرافیـایی مـردم کـرد، (از شـرقی ترین تا غربی ترین)، غلامرضا انصاف پور، انتشارات مغان، ١٣٧٩).

پێویستە بڵێین زمانی سەردەمی هەخامەنشی، کتومت پاشماوەی زمـانی مـادییـە، ئەگەرچی تاقمێك لە پیتی وشەکان بەپێی تێپـەڕبوونی کـات و ئـاڵوگۆڕی سروشـتیی زمان، هەروەها پرۆسەی (فراژوو) تەکامول و سادەبوونەوەی زمان، گۆڕانکـاریی تێـدا کـراوە. عـابن، فارسـەکانی دەمـارگیر و هەمەلایـەنخواز، لـە زمـانی بـاوی چـاخی هەخامەنشییەکان بەناوی فارسیی کۆن (فارسی باستان) نێوی لێ دەبەن، ئەو رستەیە (فارسی کۆن) کـە قەوارەیـەکی لێکـدراوی مـەنتیقی و تـایبلی قـەبوول نییـە، وەك هەڵەیەکی بە ئەنقەست لە مێژوودا جێ کەوتووە و تا رادەیـەکی زۆریـش جێـی خـۆی کردووەتەوە، بۆنەوەی کە ڕۆژئاواییـەکان و ڕۆژهـەلات ناسـەکانیش لـە زۆربـەی کاتـدا ئەوەیان کەوتووەتە ناو مێشك و کارێژی دەکەنەوە.

بەهەرحاڵ، ئەسڵ و سەرچاوەی پارسـیی کـۆن و فارسـی ئـەوڕۆیی، بـەپێی وتـەی زۆربەی زانایانی زمانناس و مێژوونزانەکان وەك دیاکۆنۆف، مینۆرسـکی،... دەبێـت لـە وڵاتی ماد بدۆزرێتەوە، چونکە زمانی کەتیبەکانی هەخامەنشی، داگـری وشـەی زۆری مادین، تەنانەت تاقمێکی بەرچاو، لەو باوەڕەدان کە خەتی نووسینی کـۆنی سـەردەمی هەخامەنشییەکان، لە خەتی مـادیی کـۆن، یـاخود خـەتی مانایـەکانـەوە وەرگـیراوە،

لەبەرئەوەی کە خەتی نووسینیان، واتە خەتی بزماری هەر بە تەواوی جیاوازی هەبووە (فرهنگ ریشه‌های هند و اروپایی زبان فارسی، دکتر منوچهر اریانپور کاشانی).

بۆڵد کە رای خۆی بەم جۆرە تۆمار دەکات: ئەگەر کەتیبەیەك لە کورد بدۆزرێتەوە شیمانەی ئەوەی بۆ دەکرێت کە بە زمان و خەتەوە، کتومت هەمان نووسراوەی کەتیبەکانی پاشاکانی هەخامەنەشی بێت. (تتبعات تاریخی راجع به ایران، دارمستتر، به نقل از تاریخ سیاسی و جغرافیای کورد، غلامرضا انصاف پور، ل: ٧١).

لێکدانەوەی وشەگەلی خواروو، ئەو راستییە گومان لێ نەکراوەمان پێدەڵێت. پیتی (ژ)ی ئاڤێستایی لە زۆربەی هەرەزۆری وشەکانی فارسی ئەورۆدا بە (ز) و (د)، (د)ش بە (ز) و بەپێچەوانەوە، گۆڕدراوە و لە کوردی بەتایبەتی کرمانجی ژووروودا، هەروەك خۆی ماوەتەوە.

کوردی	فارسی	ئاڤێستایی
دڵ - زوێڵ - زێڵ	دل	زەرەد - زەد
ژن	زن	ژان
ژەنگ	زنگ	-
باژێر - بازاڕ	بازار	-
ژەندن	زدن	ئەناژن
ژین	زیستن	ژیە
زان	دان	زان

زۆربەی پیتەکانی (پ)ی ئاڤێستایی بە (ف) و (ڤ V)ش بە (F) گۆڕاوە. (س) بە (ش)ی گۆڕدراوە.

کوردی	فارسی	ئاڤێستایی
ئەنگوست-قامك	انگشت	-
ئەسرین-فرمێسك-رۆندك	اشك	ئەسرو

کوردی	فارسی	ئاڤێستایی
خۆر-هەور	خورشید	هور
هوشك-هیشك-وشك-خویشك	خواهر-خشك	خوشکا
گیان	کیان-جان	گیە
مرت - مرد	مرد	مرتن
ئەژنۆ	زانو	شنوو

(هـ) بە (خ) گۆڕدراوە.

(گ) بە (ك) و (ج) گۆڕدراوە.

(م) بە (د) گۆڕدراوە.

(ش)بە(ز) و(ز)یش بە (ژ) گۆڕدراوە.

لەڕاستیدا ئەگەر زمانی چاخی هەخامەنشی (بەهەڵە فارسیی کۆن) لەگەڵ زمانی گەلی ئێستای کوردی و فارسی بەرانبەر یەکیان دابنێین، تێدەگەین کە زۆربەی هەرە

زۆری وشەکان، میناهی و وێکچوون و هاوسەنگەییەکی بەرچاوی لەگەڵ کوردی هەیە، بەبێ قسە ئەوە داگری چەند خاڵی گرنگە:

١- ئەوەی کە زمانی هەخامەنەشی، کوردی و فارسی هەرکامیان بنزمان و زاراوەی زمانی مادین.

٢- نزیکترین زاراوە بە زمانی هەخامەنەشی و مادی، زمانی کوردییە.

٣- ئەو دیاردەیەی کە ئێستا فارسەکان بە ناوی فارسیی کۆن، دەیناسن و دەیناسێنن، لەڕاستیدا بە هەندێك گۆڕانکاریی سروشتی، هەمان زمانی کوردیی کۆنە (زمانی سەردەمی مادەکانە).

کۆتایی

زمانی کوردی و زمانی پارتی:

زمانی پارتی کە بەنێو گەلی پەهلەوی، پەهلەوانی، پالەوی و پەهلەوی ئەشکانی و... ناوی لێ براوە، یەکێك لە زمانە نێونجییەکانی ئێرانە. زمانە ئێرانییەکان لەڕاستیدا بەو زمانانە دەگوترێت، کە دوای تێکچوون و هەڵوەشانەوەی هەخامەنەشییەکان (٣٣٠-پ.ز) لە ئێراندا برەوی هەبووە. لەو زمانە لەناو دەقەکانی (مانەوی)دا بەنێوی پەهلەوانێك، نێو براوە.

دەگوترێت لە سەرچاوەی کۆنی زمانی پارتی شوێنێك نەدۆزراوەتەوە. زۆربەی توێژەرەکان و زانایانی مێژوویی، ئاوا دەنووسن کە دوو پەرتووکی یادگاری زەریران (پاتکار- یادگار زریران) و داری ئاسووری (درخت اسوری) لە بنەمادا بە زمانی پارتی نووسراون، هەر دووی ئەو کتێبانە کە لە ساسانییەکانەوە بەجێماون، واژەگەلی "پارتی" تێیاندا وەبەرچاو دەکەوێت. (دکتر حسن رضایی باغ بیدی، راهنمای زبان پارتی "پهلوی اشکانی"، ص ٢٥).

تاقمێك لە زمانناسەکانی ئێرانی پێیان وایە کە پەخشانەکانی وەیس و رامین (فخرالدين اسعد گرگانی- قرن ٥ هجری) و هەندێك داستان و چیرۆکی ناو شانامەی فیردەوسی وەکو بیژەن و مەنیژە لە بنەمادا پارتی بن، ئێمە لەسەر بنەمای ئەو خاڵانەی

که له درێژایی بابەتەکەدا باسیان دەکەین، وای بۆ دەچین که زۆربـەی ئـەو چـیرۆکانە و هەروەها کۆمەڵێك داستان و بەرهەمی وەك شیرین و فەرهاد، لەیلی و مەجنوون، ناسر و مالّمالّ، لاس و خەزالّ و ارتای ویرافنامــە، کارنامــەی ئەردەشـیری پاپـەکان و... لـە بنەڕەتدا بە زمانی کۆنی کوردیی نیونجی نووسراون (فرهنگ فارسی-کردی، شـکرالله بابان- ص ٨).

(مان) شاگردی (ئانـدراس) بـە هێنانـەوەی شـەش هۆکـار و دەلیـل، جیـاوازی و ناکۆکیی نێوان زمانی فارسی (نیونجی) و پارتی تاپۆ کـردووە. (و. س. گریـوا، ترجمـه ولی الله شادان، دستور زبان فارسی میانه- ص١٢).

ئەگەرچی ئەوەش ئینکار ناکەین که تەنیا بەڵگە و گەواهی بۆ ئەو بۆچـوونە، لـە یەك ریشە و بنەما بوونی وشەگەلی پارتی لەگەڵ کـوردیی کـۆن و ئـەمڕۆ، هـەروەها بۆچوون و کۆکبوونی مانا و ناوەڕۆکی داسـتانەکان لەگـەڵ چوارچێوەی فەرهـەنگ و جیهـانبینیی کـورد، لەسـەر هێڵـی تێکسـت و شـێوازی (بازسـازی) فەرهـەنگی و پێکهەڵکێشانی بەشە ڕێکچووەکانی فەرهەنگی گەلان، ئێمە لە دروستبوونی ئەو رایە نزیکتر دەکاتەوە.

بەگشتی مێژووناسان و ناسەوارناسەکان لەسەر ئەو رایە کۆکن کـە دەسـەڵاتدارانی سلسلەی پارتی لە ئەساسدا ئێرانی و ئاریایی نین، بەڵکو لە نەژادی زەرد (تورکـەکانی مەغوول)ن، که لە رێگەی باکووری ئێرانەوە پەلاماریان هێناوەتـە نـاو خـاکی ئێـران. گومـان لـەوەدا نییـە کـە زمـانی تورکـەکانی مـەغوولی لـە ریشـەی "ئالتـایی - جغتایی"یەوە هاتووە و هیچ پێوەندیەکی لەگەڵ بنەماڵەی زمانگەلی هیندۆئەورووپایی بەگشتی و زمانەکانی ئێرانی بەتایبەتی، نییە. ئەوە دەمانباتە سـەر ئـەو بـاوەڕەی کـە بنەماڵەی پاشایەتیی پارتەکان زمانی ئەو سەردەمەی ئێران که هەمان زمانی کـوردی کۆن بووە بە هەندێك ئاڵوگۆڕ و دەستێوەردان، پەسند کردووە و کاروباری خۆیان پـێ ڕاپەڕاندووە. بۆ نموونە دەتوانین ئەو گۆڕانکارییانە لە ئائێسـتایی بـۆ فارسی کـۆن! و پارتی بە نموونە بێنینەوە.

ئاڤێستایی	فارسیی کەونارا (کوردیی کۆن)	پارتی (کوردیی ناوەنجی)	کوردیی ئێستا
ئەسپا	ئەسپا	ئەسپ	ئەسپ
ئاسنگا	ئاینگا	ئاسەنگ	سەنگ-بەرد
دیئینیا زیمە	-	دێن دمیستان	دین-دێن زستان

١- a (ئـا)ی سـەرەتایی و ناوەڕاسـت لـە پارتیـدا ماوەتـەوە، بـەڵام لـە کۆتـایی وشەکاندا لابراوە، بەڵام ئەو پیتە لە کۆتایی زۆربەی وشەکانی کـوردی هـەروەك خـۆی ماوەتەوە.

٢- (ب)ی کۆن لە پارتیدا ماوەتەوە، بەڵام لەنێوان دوو پـیتی دەنگـداردا بـە (واو W) گۆڕدراوە.

٣- (Z)ی ئەڤێستایی لە پارتی و کوردیدا هەروەك خۆی ماوەتەوە.

٤- (س)ی ئاڤێستایی و پارسی کۆن بە (هـ) گۆڕدراوە. وشەی ئاڤێستایی «ئاسـو» بە واتای توندوتیژ بە وشەی ئاهو بگۆڕ کراوە، بەڵام لە زمانی کوردی هـەروەك خـۆی «ئاسك» ماوەتەوە.

پارتی	فارسی	کوردی
GAD	می رسد	دەگات
KAFT	افتاد	کەوت-کەفت
WAXT	گفت	گوتی-وتی-ئاخافتی
RosHN	روشن	ڕۆشن-روون

(له باری دەربڕینەوە جێی سەرنجە)

لێرەدا بۆ ڕوونبوونەوەی زیاتر ئاماژە بە کۆمەڵێك وشەی دیکە دەکەین.

پارتی	کوردی	فارسی
kē	کێ	چه کسی
nēzanēd	نەزانێت	نداند
pēš	پێش	پیش
mihrban	میهرەبان	مهربان
raz	رەز	تاکستان
zanin	زانا	دانا
barag	بەرگ-جل	لباس-پوشاک
bun	بون و بنەما	بن
bandistan	بن دەست	زندان
barz	بەرز	بلند
dār	دار	درخت
dūy	دۆ	دوغ
kumār		جوان-پسر-شاهزاد
kišt	کشت و کاڵ	کشت
gyanēn	گیانی	معنوی
droy	درۆ	دروغ
dēw	دێو	دیو
rož	ڕۆژ	روز

له هەندێك بەڵگەی دۆزراوە لەو سەردەمەدا، دەقاودەق وشە کوردییەکانی ئەمڕۆ بەکاربراون، بەجۆرێك کە ئەگەر بە کەسێکی کورد و فارسی ئەمڕۆی نیشان بدەی، کوردەکە بەبێ ئەوەی کە هەست بەوە بکات کە ئەو رستە و واژانە هی زمانی پارتییە، وەك کوردی ئەمڕۆ دەیخوێنێتەوە و لێی تێدەگات، بەڵام فارسەکان، جگەلە سەر

راوەشاندن و سەرگێژە، هاڕەی لە بڕەی ناکاتەوە و بە قەولی پرۆفیسۆر جەمال نەبەز، هەر لە کوولەکەی تەڕیشدا چاویان پێ نەکەوتووە و نەیانبینیوە.

لەناو بونچاقێکدا ئەو رستەیە بۆ نموونە دەتوانین بخەینە بەرچاو: (حسن رضایی باغ بیدی، راهنمای زبان پارتی "پهلوی اشکانی"- ص١٣٩)، ((Azh raz bardaan...)).

(ئەژ رەز بەردان...) واتە لە رەزی بەردان.

لاتین: Ej rej berdan...

وشەی رەز هەر بە مانای باغی ترێ لە بونچاقی ئەورامانیشدا هاتووە.

لە هەندێك لاپەڕە دزراوەی کاتی مانەوییەکاندا، کە باس لە داستانی بە سەلیب کێشانی عیسا دەکرێت، ئاوا نووسراوە:

((Hêb zaanêd kû...)).

... هەرکەسێك بزانێت کە...

بێگومان ئەو نیوە دێڕانە بە هەر کوردێك، کە ئاگادارییەکی ئەوتۆشی لەسەر زمانی رەسەن و دایکییدا نەبێت، نیشان بدەی بە سانایی لەوە تێدەگات، بەتایبەتی وشەگەلی هێب (هەر کەسێك)، زانێد (بزانێت)، کور (کە)، ئەژ (ژ - ژێ) لە لای کوردەکانی تورکیا هەر ئێستاش بە هەندێك گۆڕان هەر لەسەر زمانانە.

نزیکی و وێکچوونی زمانی پارتی و کوردیی ئەمڕۆ تا رادەیەکە، کە دەتوانین ئەو دوو زمانە، وەك دوو زاراوەی تەواو نزیك لە یەك زمان کە هەمان مادییە، بزانین، ئەگەر قبووڵ بکەین کە کوردی و پارتی لە زمانی ئاڤێستایی و بە ئاشکرایی و رەبەق (مشخص) لە ئالوگۆڕی پیت و فۆنەتیکی زمانی پارتی بەرهەم هاتووە. هەر بۆیە دەڵێین، کە ئەو شتەی بەنێوی زمانی پارتی ئەشکانی دەیناسین، هەمان زمانی کوردییە کە خۆی لە خۆیدا لە زمانی کوردیی کۆن، (مادی)یەوە هەڵگیراوە. لێکچوونی یەکجار زۆری وشە و ریشەی واژەکان لەگەڵ کوردیی ئەمڕۆیی ئەوە مسۆگەر دەکات و هەڵبەت ئەوەش دەتوانرێت لە کتێبی داری ئاسوریك روونتر ببینێتەوە.

بەرەنجام:

هەرچەند بزر ناکرێت کە پشکنین و دۆزینـەوەی بەڵگـە و دۆکیـۆمێنتی بـێ قـڕە، بەمەبەستی پۆلێنکردن و دەستنیشانکردنی زمانی کوردی، لە هەمان حاڵـدا کـە زۆر ناسـك و کەرەسـتەیەکی پێویسـتە، گـەلێك چـەتوون و دەریایـەك دژوارە، بـەڵام لـە بەرەنجامی ئەو بابەتەدا، بەوە دەگەین کە زمانی کوردیی کـۆن و ئاڤێسـتایی (مـادی) ماك و ریشە و سەرچاوەی زمانی کـوردی بـە ئـەژمار دێـت، ئـەوەش خـۆی لەخۆیـدا پێوەندی و راپەرموونییەکی بێ ئینکار و لەپسان نەهاتووی بـە شـوناس و ناسـنامەی نەتەوەی کوردەوە هەیە.

بێگومان مەبەستمان ئەوە نەبووە کە بە شان و باهۆی زمانی کوردیدا بێینە خوار، بەڵام دیارە لە دەقی ناوەرۆکی ئەم وتارەدا هەوڵمان داوە، نیشان بـدەین زمـانی کـۆنی ئاری (زمانی دایکـی بنەماڵـەی هیندۆئـەورووپایی) و دوایـیش زمـانی ئاڤێسـتایی و کوردیی کۆن تاکە زمانێك بووە کە لە میزۆپۆتامیـادا دەورێکی سەرەکیی گێڕاوە و وەك بنەمای هەموو زمانەکانی پۆلی هیندی و ئەورووپایی و لقی ئێرانی لەقەڵەم دەدرێـت. بێ شك ئەو گریمانە راسـتییەمان کاتێك بۆ دەردەکەوێت، کە بە چاوێکی ژیرانـە و دوور لە دەمارگرژی، سەرنج بدەینە سەر وشەگەلی کـوردیی ئاڤێسـتایی و کـوردیی نـوێ و لەگەڵ ئەوانەشدا کێشان و بەرانبەر دانانیان لەگەڵ مادی، پارتی، پەهلەوی و فارسیی نوێ ئەو راستییەمان زیاتر بۆ دەسەلمێنێت.

جووت ستانداردبوون بۆ زمانی پێوەر، دۆخی تێپەڕینە، نەک مانەوە.

د. ڕەهبەر مەحمودزادە- شنۆ

بەرلەوەی وەڵامی ئەم پرسیارە بدەینەوە کە زمانی کوردی زمانێکی تاك ستانداردە یا جووت ستاندارد، دەبێت پرسیارێکی تر بە روونی وەڵامی بدرێتەوە. پرسیارەکە ئەمەیە: مانای زاراوەی زمانی ستاندارد چییە و ئەم زاراوەیە چ جوداوازییەکی مانایی لەگەڵ زاراوەی وەك زمانی رەسمی هەیە؟ بە گوتەیەکی دیکە مەرجی وەڵامدانەوە بە پرسیاری لەم دەستە هێندێك هەنگاوی شیکارانە و لێکدانەوەی روونکەرەوەیە. (باسی شیکارانەی جوداوازیی نێوان زمانی ستاندارد و زمانی رەسمی هەتا بەشەکانی کۆتایی ئەم وتارە دوادەخەین، هەروەها لە بەشەکانی دواتری ئەم وتارەدا ئەوەش روون دەکەینەوە کە پرسیاری دروست لەمەڕ ستانداردی زمانی کوردی یا زمانی کوردیی ستاندارد ئەوە نییە بڵێین "زمانی کوردی تاك ستانداردە، یان جووت ستاندارد؟" بەڵکو پێویستە پرسیارەکە ئاوەها رێك بخرێت: "زمانی کوردی بۆ بە ستانداردبوونی زیاتر دەبێت تاك ستاندارد بێت، یان جووت ستاندارد؟"

هێندێك مەرج بۆ زمان، یان زاراوەی ستاندارد دەستنیشان کراون کە لەو مەرجانە هێندێکیان ئەو کۆپێوەندییە ناوەکییانەی زمان، یان زاراوەکە دەگرێتەوە و هێندێکیشیان پێوەندییان بە هارپێوەندییە دەرەکییەکانی زمان، یان زاراوەکەوە هەیە. بۆ نموونە لە پێناسەیەکدا گوتراوە: زمانی ستاندارد زمانێکە کە رێساکانی کۆکراوەتەوە و نووسراوەتەوە و لە قۆناغەکانی دواتریشدا ئەو رێسا کۆکراو و نووسراوانە لەلایەن کۆمەڵگایەکی زمانییەوە وەرگیاوە و دەکار کراوە. لەم پێناسەیەدا، باسی کۆکرانەوەی رێساکان و نووسرانەوەیان باسێکی رێزمانی و زمانەوانییە و پێوەندی بە ساغکردنەوەی رێساکانی ئەو زمانەوە هەیە کە زمانناسان دەیکەن، بەڵام وەرگیرانی ئەو رێسایانە و ئاستی دەکارکرانیان باسێکی کۆمەڵایەتی و سیاسییە کە لە بوارەکانی زمانناسیی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵناسیی زماندا باسی لێ دەکرێت. زۆر پێناسەی تریش بۆ زمانی ستاندارد بە دەستەوە دراوە. زاراوەی زمانی ستاندارد یان پێوەر هێندێك جار بە مانایەکی بەربڵاو و هێندێك جاریش بە مانایەکی بەرتەسك کەڵکی لێ وەردەگیرێت. (لە بەشەکانی دوایی ئەم وتارەدا ئەم جوداوازییە بە وردی باسی لێوە دەکرێت) لەناو پێناسەکانی زاراوەی "زمانی پێوەر" -بە مانای بەرتەسک-دا ئەم پێناسەیە رەچاو دەکەین: "پێوەربوونی زمان بەستراوەتەوە بە رێسامەندبوونی

شێوەی بەکارهێنانی ئەو زمانە و ڕێژەی پێوەربوونی زمان زیاتر دەبەسرێتەوە بە ڕادەی گەڕانەوەی بەکارهێنەرانی ئەو زمانە بۆ ڕێسا دیاریکراوەکانی زمان، بە مەبەستی چارەسەرکردنی گرفت و کێشە زمانییەکان".

ئەم پێناسەیە پێویستی بە چەند ڕوونکردنەوەیەکی کورت هەیە:

یەکەم: لە بنەڕەتدا وا نییە زمانێك تەواو ستاندارد بێت، یان تەواو ناستاندارد، چونکە هەموو زمانێك کۆمەڵە ڕێسایەکی تایبەت بە خۆی هەیە و ئێمەش ستانداردبوونمان زیاتر بەستەوە بە ڕێسامەندبوونی شێوەی بەکارهێنانی زمان، کەوایە هێندێك زمان کەمتر ستانداردن و هێندێك زمان زیاتر ستانداردن.

دووەم: جاری وایە لە دەربڕینەکان و نووسینەکاندا دەڵێن فلان زمانە یان فلانە زاراوە، زمان یان زاراوەیەکی ستاندارد نییە، مەبەست ئەوەیە کە بەکارهێنەرانی ئەو زمان، یات زاراوەیە بۆ یەکلاییکردنەوەی گرفت و کێشە و ناکۆکیی زمانیی، ئەو کۆدەنگییە لە ناریاندا نییە کە پەنا بەنە بەر ڕێسا داڕێژراو و پەسندکراوەکان، بەڵکو بۆ سەرخستنی شێوە نووسینێکی تایبەت هێندێك پێوەری تر وەك گرنگیدان بە "بن زاراوە"ی ناوچەیەکی تایبەت، یان گرنگیدان بە ئۆتۆریتەی فلانە کەسایەتی ڕەچاو دەکرێت. هەرکاتێك لە کۆمەڵگایەکی زمانیدا لەجیاتی ڕێساکان و باسە زمانەوانییەکان، بۆ یەکلاییکردنەوەی کێشەی زمانی و گرفتەکانی نووسین، ئۆتۆریتە و مەرجەعییەت درا بە شتێکی تر، لەو پێودانەدا بەشێوەیەکی تەساموحی دەگوترێ ئەو زمانەی لەو کۆمەڵگا زمانییەدا کەڵکی لێ وەردەگیرێت، زمانێکی ستاندارد نییە، ستاندار نییە، نەك بەو مانایەی ڕێسای نییە و بێ قاعیدەیە، بەڵکو بەو مانایەی ڕێساکان مەرجەعی چارەسەرکردنی کێشە و گرفتە زمانییەکان نین.

بۆ نموونە ئاماژە بە هێندێك کێشە دەکەم کە لە کوردیی ناوەڕاستدا لە شێوەی نووسین لەگۆڕێدا هەیە:

- بۆ نووسینی کرداری ڕانەبردوو جاری وایە "ئە" وەکو نیشانەی کرداری ڕانەبردوو دەکار دەکرێت، جاری وایە "دە": ئەنووسم/ دەنووسم.

- بۆ نووسینی کردار لە هێندێك ڕێژەی تایبەتدا، لە سێ یا چوار شێوەی جوداواز کەڵك وەردەگیرێت: خۆزگە بمنووسیایە/ نووسیبام/ بمنووسیبا/ بمنووسیبایە.

- هێندێك ناوی بەرکار بە دوو شێوە دەنووسرێن: شاراوە/ شاردراوە.

- کرداری کارا نادیار (مجهول) بە دوو شێوە دەنووسرێت: دادەنرێ/ دادەندرێ. رفێنرا/ رفێندرا.

- بۆ گەردانکردنی هێندێك کردار بەتایبەتی ئەگەر کردارەکە پێشگری هەبێت، دوو شێوەی گەردانکردن دەکار دەکرێت، کە تێیاندا، پێشگرەکان، پاش و پێشیان پێ دەکرێت: راوەدەستم/ رادەوەستم.

- بۆ نووسینی دوو وردە واژە یا پێشگری "دە" و "لە" لە هێندێك شوێندا ناکۆکیی هەیە: نەختێك لەو دیمەنە رامام/ نەختێك دە ئەو دیمەنە رامام.

- زۆرجار بزوێنی "-ە" جێگای بزوێنی "ێ" دەگرێتەوە. نایە/ نایێ. دەڵەم/ دەڵێم.

- هێندێك پێکهاتە زۆرتر بەشێوەی سوار و جاری واشە بەشێوەی تەواو و نەسواو دەکار دەکرێن: بەم شێوەیە/ بە ئەم شێوەیە، لەم شوێنەوە/ لە ئەم شوێنەوە.

ئەوانە هێندێك نموونەن لەئەو کێشانەی بۆ نووسین دەگۆڕێدا هەن. نە ئەو نموونانە هەموو کێشە و گرفتەکان دەگرنەوە و نە من لەم نووسینەدا مەبەستی چارەسەرکردنیانم هەیە. تەنیا دەمەوێت ئەوەندە بڵێم تاك تاکی ئەو گرفتانەی ئاماژەم پێکردن بە باسی وردی رێزمانیی چارەیان دێ، بەڵام ئێستا کە گرفتەکان هەر ماونەتەوە و کێشەکان چارەسەر نەکراون لەبەر ئەوەیە لە کۆمەڵگای زمانیی کوردیدا مەرجەع و ئۆتۆرێتەی چارەسەرکردنی کێشەکان باسی زانستی لە بواری رێزمان و زمانەوانی نییە. ئا لێرەدایە کە هێندێك زمانناس دەڵێن زمانی کوردی دەبێت زیاتر بۆ گەیشتن بە ئاستی بە پێوەربوون مشووری بۆ بخورێت. ئەو نموونانەی هێنامنەوە بەشێك لە کێشەکانی زاراوەی کوردیی ناوەڕاست بوون. عەینی ئەم پێودانە بۆ شێوەزاری کوردیی سەرووش لە گۆڕێدا هەیە و دەکرێت نموونەی لە ئەو چەشنە بۆ ئەم زاراوەیەش بهێنینەوە.

سێیەم: کاتێك پرسی ستانداردبوونمان بە پرسی رێساداربوون بەستەوە، یەکەم تێبینی و وەبیرخستنەوەمان هەڵگری ئەو خاڵە بوو کە هەموو زمانێك رێسادارە و ئێمە زمانی بێ رێسامان نییە، هەر بۆیە گوتمان کاتێك بەشێوەی مەجازی دەگوترێت فلانە زمانە ستاندارد نییە، مەبەست ئەوە نییە رێسای نییە، بەڵکو مەبەست ئەوەیە رێساکانی بۆ بەلاداخستنی کێشەکان مەرجەع و سەرچاوە نین. ئێستا تێبینییەکی لە جۆری دیکە دەخەینە روو.

ئەگەر زمانی بێ ڕێسامان نەبێت، زمانی ئاوەهاشمان نییە کە هیچ بابەتێکی بێ ڕێسای تێدا نەبێت. هەمور زمانێك نموونەی بەلێشاوی ئەرتۆی تێدا هەیە کە لە چوارچێوەی ڕێسادا دەستەمۆ نابن. لێرەشدا ئەو ڕوونکردنەوەیە پێویستە کە لە ڕوانگەی ئێمەوە زمانی ستاندارد ئەو زمانە نییە کە نموونەی بێ ڕێسای نەبێت، بەڵکو ئەو زمانەیە کە بەشە ڕێسادارەکەی و بەشە بێ ڕێساکەی ئەوەندەی کرابێت جوداکرابنەوە و دیار کرابێت کامە باس لە چوارچێوەی گوتەزا، واتە مەقوولەی قیاسی، یان ڕێسادارەدایە و کامە باس لە چوارچێوەی گوتەزای سەماعی، یان بێ ڕێسادایە. بە دەربڕینێکی تر جوداکردنەوەی ڕێسادار و بێ ڕێساکەشی هەتا ڕادەیەکی زۆر لە چوارچێوەی پۆلێنکردنێکدا ڕێسادارکرابێت و لە خشتەی ئەو پۆلێنکردنەدا ڕێسادارەکان لە هەواری خۆیان و بێ ڕێساکانیش لە دەواری خۆیاندا جێگیر بووبن.

گرفتی زمانی ناستاندارد لەوەدایە کە تەنانەت لەو جێگایانەشدا کە زمانەکە بەڕاستی ڕێسای تایبەت بە خۆی هەیە، ئەو ڕێسایانە ڕەچاو ناکرێن و بێ ڕێسایی تەنگ بە ڕێسادار‌بوون هەڵدەچنێت. هۆی ئەو دۆخەش ئەوەیە کە ئەو ڕێسایانە، یان کۆ نەکراونەتەوە و سەقامگیر نەبوونە و نەنووسراونەتەوە (واتە تەدوین نەکراون)، یان ڕێساکان نووسراونەتەوە، بەڵام دەکار ناکرێن (واتە نەچەسپاون)، هەر بۆیە هێندێك زماناس بۆ پێناسەکردنی زمانی پێوەر دەڵێن زمانێکە کە لە هەنگاوی یەکەمدا ڕێساکانی تەدوین کرابن و لە هەنگاوی دووەمیشدا ئەو ڕێسایانە چەسپابن.

نووسەرێك لە جێگایەکدا نووسیویە[1] لە زمانێکی هەرە پێشکەوتوو و ستانداردی وەك ئینگلیزیشدا بۆ بەکارهێنانی هێندێك نموونە جوداوازیی هەیە. بۆ نموونە ڕابردووی کرداری Light بەشێوەی Lighted دەنووسرێت و بەشێوەی Lit-یش دەنووسرێت، کەوایە ئەوە بەرد بە ماڵە خودا دادان نییە ئەگەر لە زمانی کوردیشدا بۆ نموونە کرداری ڕانەبردوو، هێندێك جار بەشێوەی ئەڕۆم بنووسرێت و هێندێك جاریش بەشێوەی دەڕۆم. یان کرداری ڕاوەستان هێندێك جار بەشێوەی ڕاوەدەستم بنووسرێت و هێندێك جاریش بەشێوەی ڕادەوەستم.

بە بڕوای من ئەوە تێکەڵکردنی دوو باسی جودایە. لە ئینگلیزی و لە هەموو زمانە ستاندارد و پێشکەوتووەکاندا هێندێك جودا دەکارکردن و جوداواز نووسین و بێ ڕێسایی ئیجازەی پێ دراوە وەك Lit و Lighted. هێندێك جوداواز دەکارکردنیش بە

ئاشکرا گێڕدراوەتەوە بۆنەوەی شێوە دەکارکردنێك راستە و ئەوی تریان هەڵەیە. بۆ نموونە کتێبێکی سەرەتایی، بەڵام بەکەڵك هەیە بەناوی Common mistakes in English، ئەو کتێبە باسی هێندێك هەڵەی دووپاتکراوە دەکات کە لە نووسینی ئینگلیزیدا هەیە. لە زمانی کوردیشدا ئێمە دەبێت سنووری ئەو دوو بابەتە دەستنیشان بکەین. هێندێك جوداواز نووسین هەیە لە زمانی کوردیدا ئیجازە پێدراوە وەك ئەوەی دەتوانیت بنووسیت "کەسێکی تر" و هەروەها دەتوانیت بنووسیت "کەسێکی دیکە" و جوداوازیی لە ئەم چەشنەش زەبر لە رەوتی بە ستانداردبوونی زمان ناوەشێنێت، بەڵام بۆ نموونە کاتێك دەنووسیت رادەوەستم، ئەو شێوە نووسینە دەچێتە خانەی Common mistakes in kurdish، واتە هەڵەی باو لە زمانی کوردیدا، چونکە لە کوردیی ناوەڕاستدا رێسایەك هەیە دەڵێت (دە)ی نیشانەی رانەبردوو هێزی ئەوەی نییە کردارێك بقەڵێشێنێ و بیکات بە دوو پاژ، کەوایە بۆ گەردانکردنی چاوگی راوەستان فۆرمۆلەکە ئەمەیە:

پێشگر + دە + کردار + جێناوی لکاو

را + دە + وەست + م : رادەوەستم

ئەگەر فۆرمۆلەکە بە ئەم شێوەیەی خوارەوە دەکار بکەین:

را + وە + دە + ست + م

ئەو گرفتە ساز دەبێت کە "دە"ی نیشانەی رانەبردوو رەگی کردار، واتە "وەست"ی کردووە بە دوو پاژ و خۆی لەنێوانیاندا چەقیوە:... وە + دە + ست...

ئێمە نابێت سڵ لەوە بکەینەوە و لەسەر بنەمای باسێکی زانستیی هەڵەبوونی شێوە بەکارهێنانێکی هەڵە نیشان بدەین. هێندێك لە دۆستان بۆ بەکارهێنانی زاراوەی "دیمۆکراسیی زمانی" دەبێت نەختێك زیاتر دەست پێوە بگرن. ئەوە دۆخێکی نائاساییە تۆ لەسەر بناغەی باسێکی زانستی هەڵەبوونی شێوە بەکارهێنانێك نیشان بدەیت، بەڵام هێندێك کەس بە ئەوە تاوانبار بکەن کە سنوورەکانی دیمۆکراسیی زمانیت بەزاندووە.

هەڵبەت ئەم شێوە هەڵوێستە لە بواری زمانناسیدا، هەڵوێستێکی بێ بنەما نییە و لە سەرچاوەیەکی تایبەتەوە تێراو دەبێت. ئەو زمانناسانەی دژی دیاریکردنی راست و هەڵە لەناو بەکارهێنانە زمانییەکاندان و لایەنگری بە راست زانینی هەموو ئەو

بەکارهێنانانەن کە لەناو بەکارهێنەرانی زماندا رەمێنیان هەیە لە تاقمی تەرسیف باوەڕەکانن. تەوسیف باوەڕی (descriptivism) لە زمانناسیدا لە بەرانبەر ئاراستەی تەجویز باوەڕی (prescriptivism)دا رادەوەستێت. (ئەگەر پشت بە هەنبانەبۆرینەی مامۆستا هەژار ببەستین، دەتوانین "بەرایی دان" بە هاوسەنگی تەجویز هەڵبژێرین: بەرایی "٢- ئیجازە، رەوا دیتن") کەوایە دەکرێت بڵێین لە زمانناسیدا لەگەڵ دوو لێـروانین (رویکـرد)ی تەوسیفکارانە و بەرایی دەرانەدا بەرەوڕووین. بە هێنانە بەرباسی ئەم جوداوازییە دەرگای باسێکی زۆر بەربڵاو و زێدە گرنگمان بۆ دەکرێتەوە.

دەمەوێت لێرەدا راستەوخۆ بچمە ناو ئەو باسانەی لەم دواییانەدا لەسەر زمانی ستاندارد و زمانی رەسمی و دۆخی زمانی کوردیی لەم بوارانەدا هاروژاون و بەشێوەیەکی تایبەتی تریش ئاوڕێك لە بۆچوونەکانی بەڕێز دکتۆر ئەمیر حەسەن پوور بدەمەوە.

-٢-

جێگای خۆیەتی لە سەرەتای ئەم بەشە لەم وتارەدا بەشێوەیەکی بێ پێچ و پەنا تێزێکی زمانی کە بڕوام پێ هەیە و بە تەمام داکۆکیی لەسەر بکەم، دەربڕم. تێزەکە بە دەربڕینێکی زۆر ساکار و ئاشکرا ئەمەیە:

لەم دواییانەدا لەناو کوردیزانان و زمانناسانی کورددا ئاراستەی تەوسیفکارانە تەواو بەسەر ئاراستەی بەرایی دەرانەدا زاڵ بووە، بەڵام بۆ بە ستانداردکردنی زمانی کوردی هیچ دەرەتانێك جگەلە گرنگیدان و سەرخستنی ئاراستەی بەرایی دەرانە لەگۆڕێدا نییە.

سەبارەت بە ئەم تێزە ئاماژەکردنێکی کورت بە دوو خاڵ بە پێویست دەزانم. خاڵی یەکەم: ئەم تێزە هەڵگری باسێکی مێژوویی و باسێکی تیۆرییە. لە ئەو جێگایەدا کە دەڵێین لەناو زمانناسانی کورددا ئاراستەی تەوسیفکارانە بەسەر ئاراستەی بەرایی دەرانەدا زاڵ بووە، باسی دۆخێکی مێژوویی دەکەین. لە ئەو جێگایەشدا کە دەڵێین بۆ بە پێوەرکردنی زمانی کوردی دەبێت ئاراستەی بەرایی دەرانە بەسەر ئاراستەی تەوسیفکارانەدا سەر بخەین، باسەکەمان لە بنەڕەتدا تیۆریکە. خاڵی دووەم: کاتێك

باسی سەرخستن و سەرەتیدان بە یەکێك لە ئاراستەکان دەکەین، مەبەستمان وەلانانی تەواوی ئاراستەکەی تر نییە. ئێمە وێڕای گرنگیدان بە ئاراستەی بەرایی دەرانە، جەخت لەسەر بەکارهێنانی ئاراستەی تەوسیفکارانەش هەڵبەت لە جێگای خۆیدا دەکەین. کەوایە باس، باسی سەرخستنی یەکێك لە ئاراستەکانە، نەك وەلانانی ئاراستەکەی تر.

جێگای خۆیەتی هەر لە سەرەتای ئەم بەشەی باسەکەماندا تەنانەت هەنگاوێك بۆ دواوە هەڵبهێنینەوە و زیاتر لە ریشەکان و رەچەڵەکەکان بکۆڵینەوە. لە زمانناسیدا بەگشتی باسی ئەوە دەکرێت کە سەرکەوتنی روانگەی تەوسیفکارانە بەسەر روانگەی بەرایی دەرانەدا دەگەڕێتەوە بۆ بڵاوبوونەوە و سەقامگیربوونی بۆچوونەکانی زمانناسانەی "فێردینان دۆ سۆسۆر" و قوتابخانەی زمانناسیی پێکهاتەخواز (structuralism) کە ئەو زمانناسە دایمەزراند. پێکهاتەخوازەکان بەگشتیی شێوە لێکۆڵینەوەی مێژوویی و ناوزەمانیی (diachronic) وەلا دەنێن و شێوە لێکۆڵینەوەی هاوزەمانیی (synchronic) بۆ توێژینەوە لەمەڕ بابەتە زمانییەکان هەڵدەبژێرن. دیارە دکتۆر ئەمیر باسی ئەوەی نەکردووە کە بۆچوونەکانی دەگەڕێتەوە بۆ شێوە روانینی پێکهاتەخوازانە. تەنانەت رەنگە حاشا لەم پێوەندییەش بکات و ئاگاداری ئەو شوێن وەرگرتنەش نەبێت، بەڵام ئێمە هەوڵ دەدەین نموونەکانی ئەو شوێن وەرگرتنە نیشان بدەین.

دکتۆر ئەمیر لە بەندی دووەمی نامەکەی بۆ کۆنفرانسی ئەکادیمیای کوردیی لە هەولێر دەنووسێت:

"لە راونگەی زانستی زمانەوە (زمانناسی، کۆمەڵناسیی زمان، زمانناسیی کۆمەڵایەتی) رەسمی کردنی سۆرانی بە بیانووی "پێشکەوتوو بوون" هەڵەیە"[٢].

کێشەی من لەگەڵ ئەم قسەیەی دکتۆر ئەمیر لەسەر ئەوە نییە کە پێم وایە کوردیی ناوەڕاست لە کوردیی سەروو پێشکەوتووترە، تەنانەت رەنگە بتوانم لەگەڵ زمانناسێك کە پێی وایە بەپێچەوانە، کوردیی سەروو لە کوردیی ناوەڕاست دەوڵەمەندتر و پێشکەوتووترە، رێك بکەوم، بەڵام رێککەوتن لەگەڵ قسەکەی دکتۆر ئەمیر دەبەسترێتەوە بە قبوولکردنی پێش گریمانەیەکی ئەو قسەیە، کە ئەو پێش گریمانەیە راستەوخۆ لە زمانناسیی پێکهاتەخوازەوە وەرگیراوە. لێمان تێك نەچێت قسەی سەرەکیی دکتۆر ئەمیر ئەوە نییە کە ناکرێت بڵێین کوردیی ناوەڕاست لە

کوردیی سەروو پێشکەوتووترە (گەرچی ئەو قسەیەش دەکات، بەڵام قسە سەرەکییەکەی ئەوە نییە) بۆچوونی سەرەکیی دکتۆر ئەمیر ئەوەیە کە لە روانگەی زمانناسییەوە هەر لە بنەڕەتدا ناکرێت بڵێین زمانێك لە زمانێکی دیکە، یان زاراوەیەك لە زاراوەیەکی تر پێشکەوتووترە. کاتێك دکتۆر ئەمیر هەر لە سەرەتای رستەی سەرەوەدا داکۆکیی لەسەر دەستەواژەی "لە روانگەی زانستی زمانەوە..." دەکات، مەبەستی ئەو بۆچوونەیە کە باسمان کرد. ئەو کەسانەی شارەزاییان لە مێژووی زمانناسیدا هەیە دەزانن کە ئەم بۆچوونە باسکراوە یەکێکە لە ناسراوترین تێزەکانی زمانناسیی پێکهاتەخواز. بابەتی بەرباس لە زمانناسیی پێکهاتەخوازدا نیزامی زمان واتە لانگە. نیزامی زمان، چەمکێکی مەیلەو دەرهەستە، چەمکێك نییە مەیلی ئەوەی هەبێت لێکۆڵینەوەی زمان بکێشێتە بوارەکانی پێوەندیی زمان لەگەڵ زەمینە کۆمەڵایەتی و مێژوویەکانەوە. ئەگەر شێوە لێکۆڵینەوەی هاوزەمانیی و سەرەتیی پێدانی لە روانگەی پێکهاتەخوازەکانەوە بەسەر شێوە لێکۆڵینەوەی ناوزەمانیی واتە مێژوویی بهێننەوە بیر خۆتان، ئەوەدەم دەزانن کە مەبەستی پێکهاتەخوازان لە نیزامی زمان، هەموو پتانسیەل و دەرەتانە دۆزراوە یان نەدۆزراوەکانی زمانێکە. ئاشکرایە کاتێك پتانسیەل و دەرەتانی شاردراوە و کەشف نەکراو و دەکار نەکراوی زمانێك دەخەیتە پاڵ پتانسیەل و دەرەتانە دیار و دۆزراوە و دەکارکراوەکانی زمانێك، ئەوەدەم دەرەتانی ئەم زمانە بەرباسە و هەموو زمانەکانی تریش دەگاتە ئاستی دەرەتانی بێ کۆتایی و هەر بۆیەش زمانناسیی پێکهاتەخواز هەموو زمانەکان لەیەك ئاستدا دەبینێت و بە هیچ شێوەیەك ئیزنمان پێ نادات باسی پێشکەوتوتر بوونی زمانێك یان زاراوەیەك لەچاو زمان یان زاراوەیەکی تر بکەین، بەڵام لێرەدا دەمەوێت داوا لە خوێنەر بکەم ساتێك بگەڕێتەوە بۆ تێگەیشتنی باو یان عەقلی سەلیم (common sense) و بە کەڵکوەرگرتن لە ئەو تێگەیشتنە، ئەم پرسیارە ساکارە لە خۆی بکات کە ئایا بەڕاستی هەموو زمانەکان بە یەك رێژە پێشکەوتوون و ناکرێت بڵێین زمانێك لە زمانێکی تر پێشکەوتووترە؟ ئایا کوردی یان فارسی هێندەی ئینگلیزی پێشکەوتوون؟ ئەگەر وایە بۆچی ئێمەی کورد -بۆ نموونە- تا ئەو رادەیە خەمی زمانەکەمانە و داکۆکیی لەسەر ئەوە دەکەین کە هەموو لایەکمان دەبێت مشووری بۆ بخۆین؟ ئەگەر بەڕاستی ئەوە بەرد بە کابە دادانە بڵێین ئینگلیزی لە کوردی

پێشکەوتووترە، ئەدی بێجگە لە پاڵدانەوە و لاق ڕاکێشان و فیکەی سمێڵ هاتن و شایی لەدڵدا گەڕان بەهۆی ئەو هەموو پێشکەوتوویییەی زمانەکەمان چ ئەرکێکی ترمان بۆ دەمێنێتەوە؟

هەڵبەت زمانناسە پێکهاتەخوازەکان ڕێگای گازندە و بناشت و بەسەر ڕۆیشتن لە ڕەخنەگران دەگرن و دەڵێن ئێمە باسی لانگ واتە نیزامی زمان دەکەین. لە ئاستی نیزامی زمانیشدا، هەموو زمانەکان خاوەنی دەرەتانی بێ کۆتایین و ئەگەر زەمینە و هەلکەوتی مێژوویی و کۆمەڵایەتیش نەیهێشتووە لە زمانێکدا ئەو دەرەتانانە چاڵ هەڵبهێنجێنرێن، ئەوە هەر لە سەرەتاوە ڕوونمانکردەوە کە ئێمە کارمان بە هەلکەوت و زەمینەی مێژوویی و کۆمەڵایەتیی زمانەکان نییە و ئەو جۆرە سەرنج و تێڕوانینانە، لەژێر ناوی لێکۆڵینەوەی ناوزەمانیی، لە پارادایمی زمانناسانەی خۆمان شاریەدەر دەکەین و لای لێ ناکەینەوە.

بەڵام گرنگ ئەوەیە ئەو زمان، یان زاراوەی لایەنی بەرانبەری دکتۆر ئەمیر - واتە لایەنی لایەنگری تاک ستانداردبوونی زمانی کوردی -باسی لێدەکات، زمان یان زاراوەیەکە کە بە زەمینەیەکی تایبەتی کۆمەڵایەتی و مێژوویییەوە گرێدراوە. ناکرێت وەڵامی بۆچوونێک کە زمان بە دیاردەیەکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی بزۆز و بزۆک و بگۆڕ دەبینێت، بە بۆچوونێک بدرێتەوە کە زمان بە نیزامێکی دەرهەست و سەروو مێژوویی دەبینێت. ئەمە وەک ئەوە وایە من باسی تایبەتمەندییەکی ئاسن بکەم و کەسێکی تریش بەرپەرچی ئەو قسەیەم بداتەوە و بڵێت، نەخێر زیو ئەو تایبەتمەندییەی نییە کە تۆ باسی دەکەیت.

ڕەنگە دکتۆر ئەمیر نموونەی ئەوتۆ لە نووسراوەکانی تازە و پێشووتری خۆی بهێنێتەوە کە تێیاندا ڕوانگەیەکی مێژوویی لەمەڕ زمانەوە ڕەچاو کراون. ئەوە ڕاستە و ئێمەش لەم نووسراوەیەدا هێندێک لەئەو نموونانە دەهێنینەوە. مەسەلە ئەوەیە لەناو بۆچوونەکانی دکتۆر ئەمیردا پەیبێ ئەوەی بۆ خۆی هەستی پێ بکات، ڕەگەزی دژبەیەک و ناتەبا بەدی دەکرێن. ڕەنگە دکتۆر ئەمیر یا هەر زمانناسێکی تر ئەو ڕەخنەیەی نەیێتەوە سەر کە لە هێندێک شوێندا بۆچوونی پێکهاتەخوازانە لەناو نووسینەکانیدا بەدی دەکرێت. دەکرێت ڕەخنە لەم بارەیەدا بگیرێ کە دوو ڕەگەزی فیکریی دژبەیەک، وەکو یەک لەناو بۆچوونەکانی نووسەرێکدا ئامادە بن.

حەز دەکەم بۆ زیاتر روونبوونەوەی باسەکەمان نموونەیەکی تر لە نووسراوەیەکی تری دکتۆر ئەمیر بهێنمەوە. سەردێڕی ئەو نووسراوە بەرباسە فەرهەنگی زارەکیی لە خولی تێکنۆلۆژی زمان-دایە کە وەکو پێشەکی بۆ "فەرهەنگی زارەکیی موکریان"ی بەڕێز سەلاح پایانیانی نووسراوە. نووسەر لەم پێشەکییەدا بەربەرچی تیۆرییەك دەداتەوە بەناوی تیۆریی دابڕانی گەورە. بەگوێرەی ئەم تیۆرییە لەو کاتەوە مرۆڤ نووسینی داهێنا، دابڕانێکی زۆر گەورە لە ژیان و شارستانییەتیدا پێکهات. دکتۆر ئەمیر پێی وایە ئەگەر ئەو تیۆرییە بسەلمێنین، دەبێت ئەوەش بسەلمێنین کە "زمانی نووسراو بەرزە و زمانی زارەکی نزمە. زمانی نووسراو بەهێزە، زمانی زارەکی لاوازە. زمانی نووسراو راستە، زمانی زارەکی چەوتە. زمانی نووسراو پێشکەوتووە، زمانی زارەکی دواکەوتووە. زمانی نووسراو دەوڵەمەندە، زمانی زارەکی هەژارە"[3].

بۆچوونی دکتۆر ئەمیر لێرەدا زۆر هاوشێوەی بۆچوونی ئەوە لەمەڕ بەرەسمیکردنی یەکێك لە شێوەزارە کوردییەکان. نووسەر لە بەشی یەکەمی وتاری "شۆڤینیسمی سۆرانی و ئەفسانەکانی"دا دەنووسێت:

شۆڤینیسمی سۆرانیی- لەهجە کوردییەکان هەڵدەسەنگێنێت، نرخیان بۆ دادەنێت، پلەبەندییان دەکات و نەزمێکی بەرزی و نزمێتی (هیارشی)یان پێ ساز دەکات و رای دادەنێت کە ئەو پلەبەندییە، سروشتی و پێویست و نەگۆڕە و دەبێت بپارێزرێت... دەڵێن بەرزەنشینی سۆرانی لەبەر ئەوەیە کە لە لەهجەکانی دی باشتر، پێشکەوتووتر، دەوڵەمەندتر، رەسەنتر و رێکوپێکترە[4].

دەبینین لێرەشدا نووسەر هەبوونی هەرچەشنە زنجیرە پلەیەك (هیارشی) لە جێگە و پێگەی زمان و زاراوەکاندا بە توندی رەت دەکاتەوە و بڕوا هەبوون بە پەرەگرتوویی زیاتری زاراوەیەك رێك بە مانای بڕوا هەبوون بە نزمی و دواکەوتوویی زاراوەکەی تر دادەنێت. وەك ئەوەی ئەگەر هاتییە سەر ئەو بڕوایەی زاراوەیەك بە هەر هۆیەك پەرەگرتووتر لە زاراوەکەی ترە، هیچ عیلاجت بۆ نامێنێت جگەلە ئەوەی بێیە سەر ئەو قەناعەتە کە زاراوەکەی تر زاراوەی خەڵکانێکی یەکجار دواکەوتوو و بێبەری لە فەرهەنگە.

بەڵام دکتۆر ئەمیر خۆی چ ئاگادار بێ و چ ئاگادار نەبێت، چ دانی پێدا بهێنێت و چ دانی پێدا نەهێنێت، سەرچاوەی ئەو بۆچوونەی لەگەڵ دانانی هەرچەشنە زنجیرە

پلەیەك لەناو زمان و زاراوەکاندا دژایەتی دەکات، دەگەڕێتەوە بۆ زمانناسیی پێکهاتەخواز. بە شیاوی دەزانم لێرەدا باسی هێندێك خاڵی پێویست بکەم.

یەکەم: بە بڕوای من دکتۆر ئەمیر دوو باس و گوتەزای جوداوازی تێکەڵ کردووە و نەیتوانیوە لە یەکیان هەڵاوێری. ئەم دوو باسە لەم دوو رستەیەی خوارەوەدا چڕ دەبنەوە.

ئەلف: ئەو زنجیرە پلەیە بە هێندێك هۆی مێژوویی و سیاسی و کۆمەڵایەتی لەناو زمان و زاراوەکاندا هەیە و هێندێك لە زمان و زاراوەکان دەرفەتێکی زیاتریان بۆ پێشکەوتن بۆ رەخساوە. ئەگەر هەلومەرجەکە پێچەوانە بکرێتەوە، دۆخەکەش دەگۆردرێت.

ب: ئەگەر بڕوامان وەها بێت لەناو زمان و زاراوەکاندا پلەبەندییەك هەیە، دەبێت بڕوا بە ئەوەش بهێنین کە ئەو پلەبەندییە سروشتی و پێویست و نەگۆڕە.

لە حاڵێکدا دەکرێت بڕوامان بە "ئەلف" هەبێت، بەڵام بڕوامان بە "ب" نەبێت. دکتۆر ئەمیر بەئاگایانە یان نائاگایانە، کەم و زۆر بە لای ئەو تیمکانەدا نەڕۆیشتووە و وەهای نواندووە ئەوەی بڕوای بە "ئەلف" هەیە ناچارەکیی بڕوای بە "ب"ش هەیە.

دووەم: دکتۆر ئەمیر شایەدی بۆ ئەوە نەهێناوەتەوە کە لایەنی بەرانبەری زاراوەکانی تریان بە دواکەوتوو داناییت، بەڵکو شایەدی بۆ ئەوە هێناوەتەوە کە لایەنە خەنیمەکەی زاراوەی خۆیان بە پێشکەوتووتر داناوە. لە ئەوەشەوە بۆخۆی ئەو مەبەستەی هەڵهێنجاوە کە مادام فلانە زاراوەمان پێ پێشکەوتوو بێت، ناچارەکیی دەبێت ئەوەی ترمان پێ دواکەوتوو بێت، کەچی دەکرێت جوداوازییەکە نەك لەنێوان پێشکەوتوو و دواکەوتوودا بێت، بەڵکو لەنێوان زیاتر پێشکەوتوو و کەمتر پێشکەوتوو، یان لەنێوان پێشکەوتوو و پێشکەوتووتردا بێت. ئەو قسەیە نە موجامەلەیە و نە زێدەڕۆیی. ئەگەرچی ناکرێت زاراوەکانی کوردیی سەروو و کوردیی ناوەڕاست لە بارودۆخی ئێستادا لەگەڵ زمانە بەهێز و بەدەسەڵاتەکانی جیهاندا هەڵبسەنگێنرێن، بەڵام ئەمانە چیدی زاراوەگەلی بێ دەسەڵات و گردەنشین نین و ئێستا دوای نزیك بە سەدەیەك پێ نووسران لە چاپەمەنی و میدیا نوێیاوەکاندا، پشوویەکیان هاتووەتە بەر خۆیان و تەلافەتیان ئەوەندە بەرزبووەتەوە کە سووك و سانا ساتمە نەبەن و سەرەنگرێ نەبن. کەوایە ئەگەرچی رەنگە مەودایەکیان لەنێواندا هەبێت و یەکێکیان لە ئەویتر چەند شەقاوێك لەپێشتر بێت،

بەڵام بەڕاستی هیچیان لەو دۆخەدا نین کە ڕەوا بێ وەسفی دواکەوتوو و بەدەوی و سەرەتاییان پێوە بنووسێنین. ئەوەش کە دەڵێم ڕەنگە یەکێکیان لە ئەوەیتر لەپێشتر بێت، مەبەستم لەپێشتربوونی کوردیی ناوەڕاست نییە. ئەوەی من پێداگریی لەسەر دەکەم سەردەستکردنی کوردیی ناوەڕاست نییە. دواتر باسی ئەوە دەکەم کە من لایەنگری دانانی زاراوەی هاوبەشم بۆ کوردان، ئینجا ئەو زاراوە هاوبەشە چ کوردیی سەروو بێت، چ کوردیی ناوەڕاست، یان هەر زاراوەیەکی تری کوردی.

بەڵام ئەوەی لێرەدا گرنگە ئەوەیە دکتۆر ئەمیر، وا دە بەردەنگەکەی دەگەیەنێت کە ئەگەر بڕوامان بە پەرەگرتووتربوونی زاراوەیەك هەبێت ناچارەکی دەبێت، زاراوەکانی ترمان پێ نەقوستان و ئیفلیج بێت. ئەو بۆچوونەی بەڕێزیان، لە دانانی هاوسەنگی کوردی بۆ وشەی هیارشی (hierarchy) زۆر جوان بەدیار دەکەوێت. هاوسەنگی پێشنیارکراوی دکتۆر ئەمیر بۆ ئەم وشەیە "بەرزی و نزمیتی"یە. وەك ئەوەی هەرچی لە لوتکەی بەرزییدا نەبێ ئەوە لە بنەبانی نزمیدایە، بەڵام ئێمە بۆ ئەم وشەیە "زنجیرەپلە"مان داناوە و پێمان وایە ئەم هارتایە پلەکانی فرەچەشن و فراوان، بەڵام لەیەك نزیکی نیزامێکی هیارشی ئاسامان باشتر پیشان دەدات.

ئەو هەڵوێستگرتنە بەرانبەر بە ئەو بۆچوونەی کە گوایە هێندێك لایەن بە سەرەتایی و ناشارستانی دادەنێت، جارێکی دیکە گەڕانەوەی بە ئاگایانە یان نابەئاگایانەی دکتۆر ئەمیر بۆ نەریتی پێکهاتەخوازمان پیشان دەدات. ئەو کەسانەی ئاگاداری مێژووی پێکهاتەخوازین، دەزانن درای سۆسۆر یەکێك لە گەورەترین بیدارێژانی پێکهاتەخوازی کە ئەو قوتابخانەیەی بۆ پانتایی لێکۆڵینەوەی مرۆڤ-ناسانە "راگواست کلۆد لیڤی ستڕۆس" بوو. یەکێك لە بەناوبانگترین تێزەکانی ئەو مرۆڤناسە پێکهاتەخوازە ئەوەیە کە فەرهەنگی دواکەوتووترین هۆزەکان (دواکەوتوو لە روانگەی رۆژئاوایییەکانەوە) لەگەڵ فەرهەنگی مۆدێرنترین خەڵکی رۆژئاوایی لە رووی پێکهاتە و نیزامەوە و بەگوێرەی لێکۆڵینەوەی پێکهاتەخوازانە لە یەك ئاستدان و ناکرێت بڵێین فەرهەنگە مۆدێرنەکە پێشکەوتووە و فەرهەنگە نەریتییەکە دواکەوتووە، چونکە دارشتی فەرهەنگە نەریتییەکەش هێندەی دارشتی فەرهەنگە مۆدێرنەکە تێکچندراو و خاوەنی هاوپێوەندیی بەناویەکداچوو و بەربڵاوە. دیارە ئەم تێزە، وەختی خۆی بۆ خاوکردنەوەی فیزی سواری ئەورووپاییە خۆبەزلزانەکان دەورێکی خراپی نەبوو،

بەڵام نابێت دوو خاڵمان لەو بارەیەوە لەبیر بچێت، یەکەم خاڵ ئەمەیە کە ئەو تێزە لە کەش و هەوای ئیستعماریی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا دەربڕدراوە کە خۆبەزلزانیی ئەوروپاییەکان، تەنانەت هەتا رادەی بەرهەمهێنانی ئایدیۆلۆژیی نازیسمیش تووشی ئاوسانی شێرپەنجەیی بووبوو، بەڵام ئەوەی کوردی هەزار ئەوڕۆ دەستی داوەتێ تا دوای چەند سەدە وەدواکەوتن جێبەجێی بکات، نە ئیستعماری جەماعەتێکی دیکەیە و نە برەوپێدانی فاشیزمە و نە بەرزکردنەوەی ئاڵای شۆڤینیزمە، وەك دکتۆر ئەمیر بەداخەوە بە هەڵە بۆی چووە، بەڵکو کوردیش دەخوازێ وەکو هەموو میللەتانی گەورە و چکۆڵەی سەر گۆی زەوی زاراوەیەکی رەسمیی، یان هاوبەش بۆ خۆی هەڵبژێرێت. خاڵی دووەم ئەمەیە کە ئەو تێزەی سترۆس، بۆی هەیە شوێنی خراپ و تێکدەریش لەسەر فەرهەنگە نەریتییەکان دابنێت. داخوا ئەو تیۆرییەی سترۆس باری هەنگاوی هێندێك چالاکی چاکخواز کە دەیانەوێت هێندێك رەگەزی وەدواکەوتوو و کاتبەسەرچوو و نائینسانی لەناو فەرهەنگە نەریتییەکاندا وەلابنێن، شل ناکاتەوە؟ ئایا ئەو تێزە ناتوانێت ببێتە داردەستێك دە دەستی بناژۆوە توندڕەوەکاندا هەتا بڵێن فلانە فەرهەنگە کۆنە، هەر بەو شێوەیەش بەرانبەریی دەکات لەگەڵ گشت کولتوورە مۆدێرنەکان؟

بەداخەوە ئەو تێزە چاوپۆشیی لە زەمینەیەکی لەباری مێژوویی و سیاسی و کۆمەڵایەتی بۆ فەرهەنگە مۆدێرنەکان و زەمینەیەکی نالەبار بۆ فەرهەنگە داخراوترەکان دەکات و بەگشتی دیاردەکان بەشێوەیەکی راوەستاو و داوەستاو و پەنگخواردوو و قەتیسماو دەبینێت، نەك بەشێوەیەکی بگۆڕ و بزۆز و بزۆك و لە گەشە و نەشە. کورتەی باسەکە و پێوەندیی ئەم باسە لەگەڵ کێشەی ئێمە ئەوەیە، کە سترۆس چونکە دۆخێکی دوو جەمسەریی، مۆدێرن - نەریتی، پێشکەوتوو - وەدواکەوتوو، خاوەن ئاوەز - بێ ئاوەزی دیت، وەکو هەڵوێستێك لە بەرانبەر ئەو دۆخەدا هەر لە بنەڕەتەوە حاشای لە هەموو جوداوازییەکان کرد و وێرغەی ئەسپ و غارپێدانی لەگەڵ وە کەشکەڵان خستنی مانگیلە دەستکردەکان بە دوو بەرهەمی هاوناست لە دوو فەرهەنگی هاوشاندا زانی، کەچی ئەگەر لەجیاتی ئەو روانینە دوو جەمسەرییە، کۆمەڵەی فەرهەنگەکانی مرۆڤی لەناو شەبەنگی زنجیرپلەیەکدا بدیتبایە کە زەمینە و هەلکەوتی مێژوویی و کۆمەڵایەتی هەلی پێشکەوتنی هێندێك زیاتر بۆ هێندێکیان

و بڕێك كەمتر بۆ بڕێكی تریانی ڕەخساندووە، ڕەنگ بوو گرد و شیوەڵەی بە هاوئاست دانەنابایە و دوند و تیەشانی بە هاوشان نەدیتبایە. دكتۆر ئەمیریش هەر بەم شێوەیە كەش و هەواكەی ئاوا دوو جەمسەر دیوە و پێی وایە ئەو كەسەی بە هەر دەلیلێك زاراوەیەكی كوردی بە پێشكەوتووتر زانیوە، ناچارەكی زاراوەكەی تری بە ئەیاغ و بنژێل زانیوە و بە قوڕیدا بردوویەتە خوار. من شاهیدیی ئەوە دەدەم - و دڵنیام لەناو خوێنەرانیشدا كەسانێك هەن كە وەباڵ بۆ ئەو شاهیدییە بكێشن- كە زۆر كەس هەیە بۆچوونی وایە، چاك ئەوەیە فلانە زاراوەی كوردی ببێتە زاراوەیەكی هاوبەش بۆ هەموو كوردان، بەڵام هەر لەو كاتەشدا زۆر بە تامەزرۆییەوە خەریكی خوێندنەوە و كاركردن لەسەر زاراوەكانی تری زمانی كوردییە. ئەوەی كە ئێمەش وەكو گەلانی تر زاراوەیەكی هاوبەشمان هەبێت كە ببێتە زامنی یەكگرتوویی نەتەوەییمان، شۆڤینیزم نییە، بەڵكو ئارەزوویەكی ڕەوا و ئینسانییە و ئەو هەموو شانتاژ و دژوەستان و بەرانبەركێیەی لە بەرانبەردا پێویست نییە. دژوازیی و ناتەبایی ناوەكیی بۆچوونەكانی دكتۆر ئەمیر ئەو كاتە خۆیان دەنوێنن كە ئەو داگەڕانە پەنامەكییانە بۆ ئاراستەی پێكهاتەخوازانە لەگەڵ هێندێك بۆچوونی مێژوو باوەڕانە و دژە پێكهاتەخوازانە كۆ دەبنەوە. دكتۆر ئەمیر بەڵگەی بۆ بەرپەرچدانەوەی تێزی دابڕانی گەورە بەم شێوەیە دەردەبڕێت:

"تیۆریی دابڕانی گەورە پێوەندی و دیالێكتیكی نێوان عیللەت و مەعلوول (هۆ و بەرهۆ) دەكاتە پێوەندییەكی یەك لایەنە: نووسین دەبێتە عیللەتی گشت گۆڕانێك، بەڵام خۆی بەرهەمی هیچ عیللەتێك نییە"[٥].

شێوە ڕوانینی دیالێكتیكی، ڕوانینێكی مێژووییە و لەگەڵ ڕوانینی دژە مێژوویی پێكهاتەخوازانە ناتەبایە.

ڕوانگەی تەوسیفكارانە و دژی بەرایی دەرانەی دكتۆر ئەمیر لەو جێگایەدا بە ئاشكراترین شێوە خۆی دەنوێنێت، كە هەڵدەكوتێتە سەر ئەو تێزەی دەڵێت: زمانی نووسراو بەهێزە، زمانی زارەكیی لاوازە، زمانی نووسراو ڕاستە و زمانی زارەكیی چەوتە. دیارە لە ڕوانگەی بەراییدەرانەوە زمانی نووسراو لە زمانی زارەكیی بە بەهێزتر دەژمێردرێت، لەبارەی ڕاستی و چەوتیشەوە وا نییە ڕوانگەی تەجویزباوەڕانە پێی وابێت زمانی نووسراو هەمیشە ڕاستە و زمانی زارەكیش هەموو كات چەوتە، بەڵام پێی وایە زمانی زارەكیی لەبەرئەوەی بۆ ڕەچاوكردنی ڕێساكان هێندەی زمانی نووسین پێداگر

نییە و زۆرجار لەم بارەیەدا خەمساردە، هەر بۆیە زۆر جار چەرتییەکانی زمانی زارەکیی بە گەڕانەوە بۆ سەر نۆرمەکانی زمانی ستانداردی نووسین چارەسەر دەکرێن. ئەم پێردانەش بە دوو مەرج روو دەدات، یەکەم: نۆرم و ڕێساکانی زمان کۆکرابنەوە و نووسرابنەوە. دووەم: بەکارهێنەرانی زمان خۆیان پێمل بەم گەڕانەوەیە بزانن. کەوایە زمانی ستاندارد ڕێك کاتێك زەمینەی بۆ خۆش دەبێت کە خۆمان لە ڕوانینی بەراییدەرانە نەبان نەکەین. هەر لە بنەڕەتدا باسی ستانداردبوون و ستانداردکردن لە هەناوی خۆیدا هەلگری ڕوانینی نۆرماتیڤە. بەبێ هەبوونی ڕوانینی نۆرماتیڤ باسی ستانداردبوون و ستانداردکردنیش دەبێتە پرسێکی هەڵپەسێردراو. دکتۆر ئەمیر لە حاڵێکدا باسی زمانی ستاندارد دەکات کە ڕوانگەی نۆرماتیڤیش ڕەت دەکاتەوە. ڕمێنی ئەم ڕوانینە دژە بەراییدەرانەیە هەر وەکو پێشتر ئاماژەم پێکرد، کەش و هەوای نووسینی ئێمەی تا ڕادەیەکی زۆر تەنیوەتەوە. بێجگە لە دکتۆر ئەمیر، نووسەر و زمانناسی دیکەش هەن کە هەر بەم شێوەیە لە ڕوانینی بەراییدەرانە دەردۆنگ و بێزارن. نووسەرێك دەڵێت:

"زمانی ستاندارد، یان زمانی ڕەسمیی، ناکرێت بە موهەندیسی ساز بکرێت، زمانی ئینگلیزی یەك لە هەرە زمانە ستانداردکراوەکان، هەتا ئێستاش هیچ جۆرە ئەکادیمیایەکی زمانی نییە"[٦].

لەمەڕ بۆچوونی ئەم نووسەرە بەڕێزە دەتوانین ئاماژە بە ئەم تێبینییانەی خوارەوە بکەین.

یەکەم: نووسەر دەڵێت، زمانی ئینگلیزی هیچ جۆرە ئەکادیمیایەکی زمانی نییە. من عەرزی دەکەم بە دەیان ئەکادیمیای زمانی هەیە. پێویست نییە دامەزراوەکان حەتمەن نێریان ئەکادیمی زمان بێت تا ئێمە پێمان ئەکادیمی زمان بن. ئێوە بزانن کارکردی ئەکادیمیای زمان چییە، ئینجا بزانن سازی و دامەزراوەی بەئەم کارکردە لە وڵاتانی ئینگلیزی زمان و تەنانەت لە دەرەوەی وڵاتانی ئینگلیزی زمانیش هەیە، یان نییە.

دووەم: نووسەر بەشێوەیەکی تەمومژاویی وشەی موهەندیسی بەکار دەهێنێت و بە ناپێویستی دادەنێت. مەبەست لە موهەندیسیکردن چییە؟ ئەگەر مەبەست سازکردنی زمانێکە لە بناغەوە، وەك زمانی سپرانتۆ، منیش لەگەڵیدا تەبام، بەڵام ئەگەر

مەبەستی هەرچەشنە بەرنامە بۆ داڕشتنێکی زمانی و سیاسییە، ئەوە دەمەوێت دڵنیای بکەمەوە پرۆژەی زمانی ستاندارد بەبێ موهەندیسیکردن سەر ناگرێت. لانیکەمی جێبەجێبوونی ئەم پرۆژەیە ئەوەیە کە زمانناسەکان هەر نەبێت ڕێساکانی ڕێزمان کۆ بکەنەوە و بینووسنەوە و بەکارهێنەرانی زمانیش ڕێککەوتنێکیان بۆ بەکارهێنانی ئەو ڕێسا کۆکراوانە (چ بەشێوەی کۆدەنگییەکی ڕێژەیی و نافەرمیی نێوان خۆیان و چ بەشێوەی بڕیارێکی ڕەسمیی حکومەت) لە نێواندا هەبێت.

سێیەم: نووسەر خۆی دەڵێت "ستانداردکردن"، ستانداردکردن کردارێکی تێپەڕە (متعدی)، واتە کەسانێك کۆببنەوە و بەگوێرەی هێندێك تیۆری و بەرنامە زمانەکە ستاندارد بکەن. زمان بە پشتبەستن بە گەشەی ڕەمەکی ستاندارد نابێت. هەروەك گوتمان زمانی زارەکیی بۆ بژارکردنی هەڵە و پەڵەکان خەمساردە. ئینجا دژایەتیکردن لەگەڵ ڕوانینی بەراییدەرانە بە ناوی وەلانانی هەرچەشنە موهەندیسییەك بگاتە هەر ئەنجامێك، ناگاتە ئەنجامی خۆگرتنی زمانی ستاندارد. هەر لەجێیدا ڕستەیەکی ناو خودی ئەو قسانەی نووسەری گۆڕین، هەڵەیەکی تێدایە کە نووسەر لە زمانی زارەکیی قۆستوویەتییەوە. نووسەر دەڵێت: "ئینگلیزی یەك لە هەرە زمانە ستانداردکراوەکان"ە.

بەگوێرەی ڕێزمانی کوردی "هەرە" بەر لە ئاوەڵناو دێت و ئاوەڵناوی بەرز (صفت عالی) ساز دەکات. زۆرجار بە هەڵە "هەرە" لەجیاتی ئەوەی بکەوێتە پێش ئاوەڵناو، دەکەوێتە پێش ناو و ئاوەڵناو و دوای ناو دێت. ئەم چەشنە بەکارهێنانە لە زمانی قسەکردنی ڕۆژانەدا ڕەنگە بە هەڵە نەژمێردرێت، بەڵام لە نووسیندا هەڵەیە. زمانێك کە بە خەمساردی باوەش بۆ ئەو چەشنە هەڵانە بکاتەوە ستاندارد نییە. بژارکردنی ئەو هەڵانە و ساغکردنەوەی ڕێساکانی زمانیش بەهۆی ڕوانینێکی بەراییدەرانە، یان بڵێین بەهۆی چەشنێك موهەندیسییەوە دەکرێت. جگەلە ئەو نووسەرە کە کورتەیەك لە بۆچوونەکانیمان بە نموونە هێناوە، نووسەری کوردی تریش هەبوون کە هەرچەشنە پلاندانانێکیان لە بواری زماندا بە کردەوەیەکی تێکدەر و ناپێویست زانیوە. ئەو بۆچوونەی کە ئێمە لە ئەم وتارەدا داکۆکیی لەسەر دەکەین، ئەوەیە کە ئەگەر ڕوانگەی بەراییدەرانە بۆ زمانەکانی تر ڕەوا بێت، بۆ زمانی کوردی بەشێوەیەکی دووقات ڕەوا و پێویستە. با بزانین بۆ؟

زمانی کوردی هەتا ئەم یەك دوو سەدەیەی دوایی پێی نەنووسراوە، یان ئەگەر لە سەردەمی زۆر کۆن پێی نووسراوە، ئەو شوێنەوارە نووسراوانە هەر لەوێ سەردەمی کەونارادا، یان نەختێك دواتر فەوتاون و تێداچوون. نووسین چ لە سەردەمی کۆندا و چ لە چاخی مۆدێرندا وەهای لە زمان کردووە کۆنسێرڤاتیڤ و خۆپارێز بێت، بەڵام کاتێك نووسین لە گۆڕێدا نەبوو زمان پێشی ئاوەڵا دەبێت و زمانی بەرهەڵدا لە کۆت و بەندی زێرەڤانیی بەردەوامی نووسین، لە پێودانی بەرهەڵدراوییدا لەوانەیە بەشە خێریشی پێ بڕێت، بەڵام جاری وا هەیە قاچ و قولیشی تێك بشاڵێت و هەڵدێرێت و لینگ و لەتەریشی بریندار و تەنانەت جاری وایە نەقوستان بێت. شارەزایانی بواری زمانناسی پێیان وایە زمانی ئازاد لە چاوەدێریی نووسین بۆ تووش بوون بە سێ تایبەتمەندی، زۆر بەپێدەست و خۆبەدەستەوەدەرە. ئەو تایبەتمەندییانە بریتین لە: ١- گۆڕان. ٢- جۆراوجۆری. ٣- لادان لە نۆرمەکان. لەبیرمان نەچێت گۆڕان و جۆراوجۆری لە زاتی خۆیاندا بۆ زمان پەتا و نەخۆشی نین، بەڵام ئەگەر خێراییەکەیان لە رادەیەکی ماقووڵ لای دا، ئەوە زمان تووشی کەلابوون بووە و ئاهۆییەکی پیسی گرتووە. لادان لە نۆرمەکانیش بێگومان سەرلێشێواویی ساز دەکا و جێگای تەکووزیی و کۆدەنگیی بە پاشاگەردانی و پێکهەڵپڕژان دەگۆڕێتەوە، ئینجا چونکە نووسینی کوردی بۆ چەندین سەدە تووشی راوەستان بوو، بەرەبەرە زۆریەك لە نۆرمەکانی لە زمانی زارەکیدا تێکدران. ئێستا کە رەوتی نووسین بە کوردی دەستی پێکراوەتەوە، ئەوەندەی پێویستە مشووری قۆستنەوەی دەوڵەمەندییەکانی زمانی زارەکیی بخۆین، ئەوەندەش پێویستە تا ئەو جێگایەی دەکرێت و زمان ناشێوێت، زمانەکەمان ساغ بکەینەوە و لەپاڵ وێنەی رەوتێکی بەراییدەرانەوە تێی بپەڕێنین. بەرلەوەی میکانیزمی تێپەڕاندنی زمانی زارەکیی لەپاڵ وێنەی باسکراو بهێنینە گۆڕێ و تارتوێی بکەین، با لەم بارەیەوە باسی نموونەیەکی مێژوویی بکەین. مامۆستا قزڵجی لە وتارێکدا باسی رێساکانی گۆڕانی دەنگەکانی لە زمانی کوردیدا کردووە. لەناو ئەو نموونانەی مامۆستا قزڵجی هێناونی نموونەی ئەوتۆ هەن کە نیشاندەدەن هێندێك وشە لەبەرئەوەی نەنووسراونەتەوە و شکڵی وشە بەشێوەی نووسراو نەپارێزراوە، تەواو سەراوبن کراون و ئێستا لە زاراوە جۆراوجۆرەکاندا، هەردووك شێوە- هەم شێوە سەرەکییەکە و هەم شێوە سەراوبنکراوەکە

دەکار دەکرێن. یەکێك لەم نموونانە وشەی "خەڵووز"ە. قزلجی دەڵێت "خەڵووز" گۆڕدراوی وشەی "زووخاڵ"ە[٧].

ئەوە نموونەیەکی زۆر چکۆلە لە تەئسیرەکانی غیابی زمانی نووسین و بێ داشدار، مانەوەی زمانی زارەکییە. ئێوە خۆتان دەتوانن مەزندەی ئەوە بکەن کاتێك نموونەی ئەوتۆ لە ئاستی ناوەوە گەیشتووە بە ئاستی کردار و لەوێشدا نەوەستاوە و تەشەنەی کردووە بۆ ئاستی ڕێساکان و شێوەی دەربڕینەکانی لە گرێژنە پڕدووە، چ سەرلێشێواوییەك ساز بووە. بۆیە گوتمان ئەگەر ڕوانگەی بەرایی- دەرانە بۆ زمانەکانی تر ڕەوا بێت، ئەم ئاراستەیە بۆ زمانی کوردی بەشێوەیەکی دووقات ڕەوا و پێویستە.

با بێینەوە سەر باسی میکانیزمی ساغکردنەوەی زمانی نووسین. ئێستاکە چیتر پێودانی غیابی نووسین نەماوە و کوردی بۆ نووسین کەلکی لێ وەردەگیرێت، بۆچی کێشە و گرفتی لەو چەشنە هێشتا بەرینگمان پێدەگرن و هێندێك جار ناهێڵن زمانی نووسینمان پاکژ و پالاوتە بێت؟ وەلامی ئەم پرسیارە لە ڕوانگەی منەوە روونە: چونکە ڕوانگەی تەوسیفکارانە لەناو کوردیزانان و زمانناسانی کورددا پرەوی هەیە و کەللایە، بەلام ڕوانینی بەراییدەرانە گردەنشین و کەلەلایە.

یەکەمین هەنگاو بۆ ساغکردنەوەی زمانی نووسین و بە دەربڕینێکی تر یەکەمین هەنگاو بۆ بە پێوەرکردنی زیاتری زمانی نووسینمان، سڵ نەکردنەوە و تۆشقی نەبوون لە بەرانبەر ڕەچاوکردنی ڕوانگەیەکی بەراییدەرانەیە. ئەو قسەیەش بە مانای لابردنی ڕوانگەی تەوسیفکارانە و دژایەتیکردن لەگەڵی نییە. هەر لەجێدا، چونکە کوردی بۆ ماوەی چەندین سەدە پێی نەنووسراوە بۆ ڕاگواستنی سامان و میراتی بەربلاوی زمانیمان ڕوانگەی تەوسیفکارانە چەندی بڵێی دەستی دەڕوا و بەکار و هەڵسووڕ، بەلام دوای کۆکردنەوەی ئەو سامان و کەلەپوورە بە پێزو ڕەسەنە، بۆ ڕاستەوڕاستە کردنی زمانی نووسین، سووکە شەنوکەوکردنێکی زمان و بەکارهێنانە زمانییەکان پێویستە. کەوایە لە هەنگاوی دووەمدا ڕەچاوکردنی ڕوانگەیەکی بەراییدەرانەش دەستمان دەگرێت و بۆ تۆکمەترکردنی زمانی نووسین یاریدەمان دەدات. هەر درێژەی مەنتیقی ئەم ڕوانگەیەیە کە دەگا بە قۆناغی پلاندارشتن و موهەندیسیکردن. موهەندیسیکردن ئەگەر بەڕاستی موهەندیسیکردن بێت، نابێت لێی بترسێین. بە پێچەوانە، ئەوەی دەبێت لێی بترسێین کاری بێ بەرنامە و ڕەمەکییە.

با هێندێك نموونه لـه ئـەو هەڵانـەی لـه نووسـینی کوردیـدا رەمێنیـان هـەیـه و راستکردنەوەیان پێویستی بە رەچاوکردنی روانگەیەکی بەراییدەرانە هەیە، بهێنینـەوە. (ئەو نموونانە لە زاراوەی کوردیی ناوەڕاست هەڵبژێردراون. دەکرێت نموونەی ئاوەهـا لـه زاراوەکانی تری زمانی کوردیش دەستنیشان بکەین).

لەناو ئەو نموونانەی لە سەرەتای ئەم وتارەدا باسمان کردن، با سـووکە لـەنگـەرێـك لەسەر نموونەی جێگۆڕکێی بزوێنی "ـە" لـەگـەڵ بـزوێنی "ێ" بگـرین. گوتبوومـان زۆرجار ئەو جێگۆڕکێیە بە هەڵە روو دەدا و بۆ نموونـه "نایـێ (نایێـت) " دەبـێ بـه "نایە (نایەت)". بەڕاستی بەڵگەمان چییە بۆ ئەوەی بڵێین "نـایێ" راسـتە و"نایـە" هەڵەیە؟ لەگەڵمدابن با لە نووکەوە لە گرفتەکە بکۆڵینەوە. با لەو رسـتانەی خـوارەوە ورد ببینەوە:

- لە هەولێرێ بووم دەچمە کۆیە.
- لە شنۆیە بووم دەچمە مەهابادێ.

قەت بیرتان لەوە کردووەتەوە لەو رسـتانەی سـەرەوە بۆچـی بـزوێنی (ێ) بـە نـاوی هەولێر و مەهابادەوە زیادکراوە، بەڵام دواتر لەجیاتی ئەوەی هەمـان ئـەو رێـسـایە بـۆ ناوی وەك شنۆش دەکار بکەین و بۆ نموونە بنووسین شنۆیێ دەنووسین شنۆیە؟

هیچ گومان لەوەدا نییە هۆی ئـەم شـێوە نووسـینە ئەوەیـە کاتێـك ئێمـە زمـانی زارەکیمان بەشێوەی نووسراو دەکار کردووە، لەوە ورد نەبووینەتـەوە ئـەو بزوێنـەی لـەو شێوە دەربڕینـانەدا بەدوای وشەی وەك شنۆ زیاد دەکرێت، هەمان ئەو بزوێنەیـە کـە بـە وشەی وەك مەهابادێ زیاد دەکەین، چونکە لە زمانی زارەکیی هێندێك ناوچەدا رستەی دەچمە شنۆیێ وەك دەچمە شنۆیە بێژ دەکرێت، ئەو رێسا یەکدەست و ساکارە شـێوارە و بەرە بەرە شێوەیەك لە لە رێساڵادان رەمێنی پەیداکردووە.

رەنگە خوێنەری ئەم وتارە دوای خوێندنەوەی ئـەم دێڕانـە، چـەند رەخنەیـەکی بـە مێشکدا بێت.

یەکێك لە رەخنەکان رەنگە هەڵگری ئەو بۆچوونە بێت: بۆچی ئێمـە لـەسـەر ئـەم "ێ"یە کێشە دروست بکەین، خۆ لە زمانی پێوەری نووسیندا زۆر لەمێژە ئەو "ێ"یـە دەکار ناکرێت و بۆ نموونە دەنووسین لە شنۆ بووم دەچم بۆ مەهاباد.

ئەم قسەیە تەواو راستە و منیش بە هیچ شێوەیەك لایەنگری ئەوە نیم ئەو شێوە بەکارهێنانە لە زمانی پێوەردا بژێنێتەوە، چونکە ئەم کارە بەڕاستی پێویست نییە. (هەڵبەت تەواو لایەنگری ئەوەم رێزمانی وردی ئەم شێوە دەکارکردنە بنووسرێتەوە و بپارێزرێت و لە کاتی خۆیدا بۆ لێکۆڵینەوە پێوەندیدارەکان کەلکیان لێ وەربگیرێت)، بەڵام بەبیرهێنانەوەی دوو خاڵی زۆر گرنگ لەم بارەیەوە بە پێویست دەزانم.

یەکەم. ئەم "ێ"یە لە هێندێك وشەدا بووە بە بەشێك لە دارشتنی وشەکە و تەنانەت لەو ناوچانەشدا کە ئەو "ێ"یە لە شێوەزارەیاندا دەکار ناکرێت، ئەم وشانە هەر بەم "ێ"وە کەلکیان لێ وەردەگیرێت و هاتوونەتە ناو زمانی نووسینیش. ئەوجار لە ئەم نموونانەی خوارەوە ورد بنەوە:

- بەیانی رۆیشتم - دوایە هاتمەوە.

رەنگە تا ئێستا بیرمان لەوە نەکردبێتەوە لە وشەکانی بەیانی و درایە، یان دوایی دا کە هەر بەم شێوەیە هاتوونەتە ناو زمانی نووسینمان، رەچەڵەکی وشەکان بریتین لە بەیان و دوا، ئەو "ێ" یا "ی" یا "ە"یەی بووە بە بەشێك لە وشەکە، هەمان ئەو بزوێنەیە کە لە وشەکانی مەهابادێ و هەولێردا بە کۆتایی وشەوە زیاد بووە. (ئەو بزوێنە بە هەر دوو شێوەی "ێ" و "ی" بەگوێرەی شوێن راستە)، بەڵام بۆچی دیسان رێساکەمان شێواندووە و جارێك دەڵێین بەیانی -کە راستە- و جارێکیش دەڵێین دوایە -کە ناڕاستە- روانگەی بەراییدەرانە پێمان دەڵێت درایە هەڵەیە و دوایێ راستە. هەتاهەتایە هەڵەیە و هەتاهەتایێ راستە.

دووەم: ئەر لە رێسا لادانە خۆ هەر لەو ئاستەدا نەماوەتەوە. لە زۆر وشەی تردا باسی ئەم "ێ"یەش کە لە زمانی نووسیندا وەلانراوە، دە گۆڕێدا نییە، "ـە" بە هەڵە، جێگای "ێ"ی گرتووەتەوە. بڕواننە ئەم نموونانە:

- نالەم، لەجیاتی نالێم.
- نایەم، لەجیاتی نایێم.
- دەیگەیەنەمەوە، لەجیاتی دەیگەیێنمەوە.

بە گەردانکردن و شیکاریی ئەم کردارانە و لێوردبوونەوەیان، بە ئاسانی دەزانین کامەیان راستە و کامەیان هەڵەیە.

سێیەم: ئەم هەڵانە هەر لە جێگۆڕکێی "ێ" و "ـە"دا کورت نابنەوە، دەیان نموونەی تر هەن پێشان دەدەن کە هەڵەی زۆر سەیر و سەمەرە بەهۆی بە هێند نەگرتن و وەلانانی روانگەی بەراییدەرانە هاتوونەتە ناو زمانی نووسینمان و خەریکن رمێن پەیدا دەکەن. قسەی ئێمە ئەوەیە کە ئەم شێوە لە رێسالادانانە زەبر لە رەوتی بە ستانداردبوونی زمان دەوەشێنن و پاشاگەردانی و بێ رێسایی بەسەر زماندا زاڵ دەکەن و سیمای زمانێك کە دەتوانێت پاڵاوتە و پاکژ بێ بەرە بەرە کرێت و کرێژ دەکەن.

لەوانەیە ئەم رەخنەیەمان بێتەوە سەر کە ساغکردنەوەی زمانی زارەکیی و رێسامەندکردنی ئەم زمانە لە چوارچێوەی زمانی نووسیندا، رەنگە دار و پەردووی زمان تێك بدا و تەشەنە بکات بۆ وشەی ئەوتۆ کە هەر بەئەو شێوەیە کە ئێستا دەکار دەکرێن، ئیتر شەقڵیان گرتووە و هەڵوەشاندنەوە و گێڕانەوەیان بۆ ریشەی پێشوویان، پشتگوێخستن و بەهێند نەگرتنی رەوتی مێژوویی گۆڕانە کە نەك هەر کوردی، بەڵکو هەموو زمانەکان دەگرێتەوە.

بە بڕوای من ئەو نیگەرانییە لە جێگای خۆیدایە و دەبێت گرنگیی پێ بدرێت. هەر بۆیە هەوڵ دەدەین میکانیزمێکی ساکار بۆ ساغکردنەوەی وشە و پێکهاتەکان پێشنیار بکەین کە بەر بە ئەو ئاژاوەیەش بگرێت. سەرنج بدەنە ئەم نموونەیە: وشەی ددان زۆر رێی تێدەچێت لە بنەڕەتدا دندان بووبێت و دوایی لە زمانی زارەکییدا "ن"ـە کەی سوابێ و بووبێ بە ددان. رەخنەگرانی ئێمە رەنگە بڵێن ئەگەر ئەو تێزەی ئێمە دەکار بکرێت، دەبێت لەمە بەدواوە لە زمانی نووسینی کوردیدا وشەی ددان شاربەدەر بکەین و لەجیاتی ئەم وشەیە بنووسین دندان. دیارە ئەم پشێوییی و ئاژاوەیەش هەر بەم سووك و هاسانییە کۆتایی پێ نایەت. بە دەیان و سەدان وشەی ئاوا دەکەونە بەر هێرشی ساغکەرەوەکان و سیمای ئێستای زمانی کوردی دادەڕووشێت، بەڵام پێشنیاری ساکاری ئێمە میکانیزمێك بەدەستەوە دەدا کە پێشی ئەم پشێوییە دەگرێت. پێشنیارەکە ئەوەیە: ئەو زاراوەی بۆ نووسین دەکاری دەکەین هێندێك بن زاراوەی هەیە، ئەگەر شێوەی رەسەن و کامڵی وشەیەك لەناو یەکێك لە ئەو بن زارارانەدا هەیە، حەق وایە شێوە کامڵەکە هەڵبژێرین و ئەوانی تر لە چوارچێوەی زمانی پێوەر وەلا بنێین. یا ئەگەر لە بەرهەمە نووسراوەکانی ئەم زاراوەیەدا وشە و زاراوە کامڵەکە پارێزراوە خۆمان بە پێمل بزانین نووسینی شێوە کامڵەکە رەچاو بکەین، بەڵام ئەگەر لە هیچکام

لەبن زاراوەکاندا- چ لە شێوە ئاخافتنی خەڵکدا و چ لە بەرهەمە نووسراوەکاندا- ئەو وشە و پێکهاتانەی کە کەسانێك پێیان کامڵتر نەدۆزراوە، کەس بۆی نییە ئەو وشە و پێکهاتانە بگۆڕێت. ئەو شیکرنەوەیە بە میکانیزمەکەمانەوە زیاد دەکەین ئەگەر لە بن زاراوەیەکدا یا لە دەقێکی نووسراودا نموونەی هەڵەمان دۆزییەوە بە مەرجێك بتوانین لە بن زاراوە یا دەقێکی نووسراوی تردا نموونەی راست ببینینەوە، ئەوا دەبێت بەهۆی نموونە راستەکەوە نموونە ناڕاستەکە وەلابنێین. بە دەربڕینێکی تر نموونە راستەکان لە شێوە ئاخافتنی ناوچەیەك یا لە دەقێکی نووسراودا بۆمان دەبێتە سەرچاوە، بەڵام مادام لە ناوچەی تر یا لە دەقێکی تردا نموونەی راستمان پێ شك بێت، نموونەی ناڕاست لە هەمان دەق، یا شێوە ئاخافتنی پێشوودا ناکەین بە سەرچاوە.

با هەر بگەڕێینەوە بۆ وشەی ددان. لە هیچکام لە بن زاراوەکانی زاراوەی کوردیی ناوەڕاستدا وشەی دندان وەبەر چاو ناکەوێت. کەوایە کەس حەقی نییە ئەو وشەیە بگۆڕێت و بیگێڕێتەوە بۆ وشەیەکی تر کە بۆخۆی پێی رەسەنترە، بەڵام با ئەو نموونەیە بەشێوەیەکی تر بهێنینە مەیدانەوە. لە هێندێك بن زاراوەی کوردیی ناوەڕاستدا وشەی ددان بووە بە دیان یان دان، واتە تیپی دالی دووەمی سواوە و سووك بووەتەوە. پرسیاری سەرەکیی ئەمەیە ئێستا کە لە کوردیی ناوەڕاستدا هەم ددان دەکار دەکرێت و هەم دان (بۆ نموونە ددان پێداهێنان هەیە و دان پێداهێنانیش هەیە)، حەق وایە لە زمانی پێوەردا کامە شێوە بۆ نووسین هەڵبژێرین؟ بە بڕوای من بێ سێ و دوو لێکردن دەبێ وشە کامڵەکە هەڵبژێرین (واتە ددان) و ئەویتر وەلا بنێین.

نموونەیەکی تر. پێشتر ئاماژەمان بە ئەو راستییە کرد کە بە شیکارییەکی زمانی - کە سەرێکی بە مۆرفۆلۆژییەوە پەیوەستە و سەرێکی بە فۆنێتیك دەبەسترێتەوە- بۆمان روون دەبێتەوە کە نووسین بەشێوەی نایە و هەتاهەتایە هەڵەیە و ئەم وشانە دەبێت بەشێوەی نایێ و هەتاهەتایێ بنووسرێنەوە. دوای ئەم شیکارییە زمانییە گەشتێك بەناو دەقە نووسراوەکانی کوردیدا دەکەین. عەبدوڵڵا پەشێو لە شیعرێکیدا دەنووسێت:

لەگەڵ منا گەورە نابیت/ منالی لێت نابێتەوە/ لەگەڵ منا/ تاهەتایێ/ بێ بووکۆکە خەوت نایێ.

دەبینین دوای ئەم شیکارییە زمانییە نموونەشمان لەناو دەقی نووسراودا بۆ دۆزییەوە. هەر لەم دەقەدا دەبینین لەپاڵ نموونەی ستانداردی وەك نایێ و هەتاهەتایێ نموونەی

ناڕاستی وەك لەگەڵ منا -لەجیاتی لەگەڵ مندا- و منالّی -لەجیاتی مندالّی- هاتوون. بەگوێرەی ئەو شیکردنەوەیەش کە بە میکانیزمەکەمانەوە زیادکرد، ئێمە لە ئەو دەقەدا نموونە ڕاستەکان وەردەگرین، بەلاّم نموونە ناڕاستەکان وەرناگرین، چونکە بۆمان هەیە لە دەقی تردا یان لە شێوە ئاخافتنی خەلکی ناوچەیەك لە ئەو ناوچانەی بە زاراوەی کوردیی ناوەڕاست دەدوێن، نموونە ڕاستەکانی تر بدۆزینەوە.

بەکورتی، ئەم میکانیزمە یاریدەمان دەدات زۆر کێشە و گرفت و ناتەبایی لە زمانی نووسیندا چارەسەر بکەین. بە ڕەچاوکردنی ئەم ڕێسا ساکارە ئیتر ئیزنی ئەوەمان نییە بلێین بۆ هێندێك بەکارهێنانی زمانی، دوو ستانداردمان هەیە. بۆ نموونە بەگوێرەی ستانداردێك "بابەت دەنووسم" دەکار دەکرێت و بەگوێرەی ستانداردەکەی تر "بابەت ئەنووسم". لەسەر بنەمای ڕوانگەی بەرایییدەرانە ئەنووسم هەر لەجێدا ستاندارد نییە، چونکە شێوەی سورکەلەکراوی دەنووسم-ە و لەبەرئەوەی شکلە کاملەکەش هێشتا لەبن زاراوەکانی کوردیی ناوەڕاستدا کەلکی لێ وەردەگیرێت، کەواتە زمانی پێوەر -ئەگەر قەرارە پێوەر بێ- نووسینی کرداری ڕانەبردوو بە "ئە" لەجیاتی "دە" هەلّناگرێت.

-٣-

هەتا ئێرە زۆربەی بابەتەکانی ئەم وتارە تەرخانکرابوو بۆ داکۆکیکردن لەسەر گرنگی و پێویستیی ڕوانگەی بەراییدەرانە بۆ بەڕێوەبردنی پرۆژەی زمانی پێوەر. ئێستا دەمانەوێت بەشێوەیەکی تایبەت لەسەر بە پێوەرکردنی زمانی کوردی و بۆچوونی دکتۆر ئەمیر لەم بارەیەدا بدوێین.

دکتۆر ئەمیر لە وتارێکدا دەنووسێت:

"... زمانی ڕەسمیی "حکومەتی هەرێمی کوردستان" دەبێت بە کام لەهجە بێت؟ تا ئێستا دوو وەلاّم بەو پرسیارە دراوەتەوە: ١- سۆرانی تەنیا لەهجەی ستانداردە و دەبێت ببێتە زمانی ڕەسمی. ٢- کوردی وەك زمانی زۆرێژی دوو لەهجەی ستانداردی هەیە و دەبێت هەردوو لەهجە سەرەکییەکە ڕەسمی بکرێن"[٨].

دیارە دکتۆر ئەمیر لەم دوو وەلاّمانە بە گژ یەکەمیاندا دێتەوە و ناوی "شۆڤێنیسمی سۆرانی" لەسەر دادەنێت و وەلاّمی دووەم وەکو ڕێگاچارەیەك بۆ پرسی

به پێوەرکردنی زمانی کوردی پەسند دەکات و سەرجەمی بۆچوونەکانی وەکو بەلگەهێنانەوە بۆ پێ سەلماندنی راستیی وەلامی دووەم و چەوتیی وەلامی یەکەم ئاراستە دەکات. ئێمەش بۆچوونی خۆمان لەمەڕ ئەم وەلامەی بەرێزیان بەئەم شێوەیە دەردەبڕین:

یەکەم: دکتۆر ئەمیر لە وەلامی دووەمدا کە بۆخۆی لاگریەتی، دەلێت: کوردی دوو لەهجەی (مەبەستی دیالێکت، یان زاراوەیە) ستانداردی هەیە و ئەم دوو شێوەزارە بە شێوەزاری "سەرەکی" ناو دەهێنێت. دیارە بە ستانداردزانین و بە سەرەکی دانانی ئەم دوو زاراوەیە ناچارەکی بە مانای بە ناستاندارد و ناسەرەکی دانانی شێوەزارەکانی تری زمانی کوردییە. ئەمە ئاراستەیەکە کە دکتۆر ئەمیر بەهۆیەوە لایەنە بەرانبەرەکەی بە توندی پێ تاوانبار دەکات و هەتا ئاستی بە شۆڤێنیست دانانی دەچێتە پێش، کەچی خۆی لێرەدا بەئاگایانە، یان نائاگایانە رەچاوی کردووە و پەیڕەوی پێداوە. هەر خودی زاراوەی ناڕێکی جووت ستاندارد کە بووە بە دروشمی سەرەکیی دکتۆر ئەمیر و هاوبیرانی لە هەناوی خۆیدا هەلگری ئەم تێزەیە کە لەناو زاراوەکانی زمانی کوردیدا دووانیان ستانداردن و ئەوانی تر هەر نەبێ هێندەی ئەم دووە ستاندارد نین، دووانیان سەرەکین، ئەوانی دیکە هێندەی ئەوانە سەرەکی نین. کەوایە ئەگەر دکتۆر ئەمیر مافی ئەوەی هەبێت لایەنە بەرانبەرەکەی بە "شۆڤێنیستی سۆرانی" ناودێر بکات، ئەوا دەکرێت هەر لە سەر بنەمای بۆچوون و بەلگەکانی دکتۆر ئەمیر خۆی، ئەو هەلوێستەی خۆیشی بە جووت شۆڤێنیزمی سۆرانی- بادینی ناودێر بکرێت. ئەگینا چ مانایەکی هەیە بە سەرەکی زانینی یەکێك لە زاراوەکان بە شۆڤێنیزم بزانین، بەلام بە سەرەکی دانانی دووانیان بە هەلوێستێکی زێدە دیموکراتیك بزانین؟ هەلبەت دکتۆر ئەمیر لە هێندێك جێگەدا کە هەمان ئەم رەخنەیەی رووبەڕوو بووەتەوە لایەنگری لە بە رەسمیکردنی هەموو زاراوەکانی زمانی کوردی کردووە. پرسیاری من ئەوەیە ئەگەر هەموو زاراوەکان دەبێت رەسمیی و ستاندارد بکرێن، بۆچی هێندە لەسەر زاراوەی "جووت ستاندارد" داکۆکیی دەکرێت؟ بۆچی نالێن چوار ستاندارد، یان پێنج ستاندارد؟

دووەم: دکتۆر ئەمیر دەلێت تائێستا دوو وەلام بەو پرسیارە دراوەتەوە. ئەم بۆچوونە، بۆچوونێکی وردبینانە و تەواو نییە. واقیعبینانەتر ئەوەیە بلێین تائێستا چوار وەلام بەم

پرسیارە دراوەتەوە. نازانم بۆچی نووسەر باسی ئەم دوو وەڵامەی تری نەکردووە. ئەم دوو وەڵامەی تر ئەمانەن:

وەڵامی سێیەم: لەناو زاراوەکانی زمانی کوردیدا کوردیی سەروو لە هەموویان زیاتر شیاوی بە ستانداردبوون و بە ڕەسمی بوونە.

وەڵامی چوارەم: گرنگ نییە کامە زاراوە بۆ بە ڕەسمی بوون- یان بۆ هەڵبژاردن وەکو زاراوەی هاوبەش- پەسند دەکرێت، هیچ دەمارگرژییەك لەم بارەیەوە دە گۆڕێدا نییە، بەڵام بۆ سەرخستنی پرۆژەی بە ستانداردکردنی زمانی کوردی یەکێك لەم زاراوانە هەر دەبێت هەڵبژێردرێت.

ئەم دوو وەڵامەی دواییش وەکو دوو وەڵامەکەی پێشوو زەمینەی عەینی و زەینی بۆ هاتنەئارایان هەبووە و بەکردەوەش هاتوونە گۆڕێ. دکتۆر ئەمیر خۆی دەڵێت لەناو زاراوەکاندا دووانیان سەرەکین. لەم دوو زاراوانە ئەگەر یەکێکیان داوای بە ڕەسمیبوونی هەبێت، بێگومان ئەوەی تریش -هەر بەئەو بەڵگەیە کە ئەویش یەکێك لە زاراوە سەرەکییەکانە- ئەو داوایەی هەبووە و بەم شێوەیە وەڵامی سێیەم گۆڕاوە. وەڵامی چوارەمیش بەم شێوەیە جێگە و پێگەی خۆی دۆزیوەتەوە: کەسانێك هەبوونە، زیاتر لەوەی هەستیارییان لەسەر فلانە زاراوەیە و تواناییەکان و پتانسیەلەکانی هەبێت، هەستیارییان لەسەر هەڵبژاردنی یەك زاراوە بۆ بە ڕەسمیبوون بووە، واتە خەمی فلانە دیالێکتەیان نەبووە، بەڵکو خەمی زمانی ستانداردی کوردی و لەم ڕێگایەوە خەمی یەکیەتیی نەتەوەیی کوردیان لەبەر بووە. دیارە ئێمە وەڵامی لایەنگری چەند ستانداردبوونیشمان هەر وێڕای ئەو وەڵامەی لایەنگری دوو ستانداردبوونە، لە خانەی دووەمدا جێگیر کرد، هۆیەکەشی ئەوەیە کە دکتۆر ئەمیر هێندێك جار لە ئەمەیانەوە باز دەدا بۆئەوەی تر و هێندێك جاریش دەبێتەوە بە لایەنگری دوو ستاندارد. کەوایە ئەگەر بمانەوێت شیکارانەتر بۆ وەڵامەکان بچین و دوو ستاندارد و چەند ستاندارد بە دوو وەڵامی جوداواز بزانین، ئەوکات سەرجەم پێنج وەڵامان دەبێت. بە پێویستی دەزانم هەر لە ئێرەدا زۆر بە ئاشکرا و بە ڕوونی ڕایبگەیەنم کە من لایەنگری وەڵامی چوارەمم و بەشیاوترین ئاراستەی دەزانم.

بەر لەئەوەی بەرنامە و گەلاڵەکانی پێشنیارکراوی خۆم بۆ بە ستانداردکردنی زمانی کوردی، هەروەها بەرگرتن لە پێشێلبوونی مافی زمانیی بەشێك لە خەڵکی

کورد بە هەڵبژاردنی یەکێك لە زاراوەکان بهێنمە ئاراوە، بە پێویستی دەزانم شایەتێکی مێژوویی و تیۆریك بۆ بە ئاڕاست زانینی ئاراستەی دوو ستاندارد، یان چەند ستاندارد بهێنمەوە.

"سی. ئەی. فێرگۆسۆن" زمانناسێکی ناسراو و جێگای باوەڕە کە لە ساڵی ١٩٦٢دا وتارێکی بە ناوی هۆکاری زمان لە پێشکەوتنی نەتەوەییدا بڵاوکردوەتەوە[٩]. فێرگۆسۆن لەم وتارەدا باسی سێ ئاستی جوداوازی زمانی ستانداردی کرد. ئەم ئاستانە بریتین لە ستانداردی سیفر (st 0)، ستانداردی یەك (st 1)، و ستانداردی دوو (st 2). ستانداردی سیفر لە روانگەی فێرگۆسۆن-ەوە تایبەتمەندیی زمانێکە کە لە بنەڕەتدا پرۆژەی بە ستانداردبوونی تێنەپەڕاندوە. گۆڕان و جۆراوجۆریی زاراوەکان لەم جۆرە زمانانەدا، دۆخی زمانەکەیان ئاڵۆز و پلۆز کردووە و زمانەکەیان تووشی پەرژی و پشێوی کردووە. ستانداردی یەك خۆی بە چەند تورێژی جوداواز دابەش دەبێت. توێژی یەکەم ستانداردی تاك مۆداڵە (unimodal)، توێژی دووەم ستانداردی دوومۆداڵە (bimodal) و توێژی سێیەم ستانداردی چەندمۆداڵە (multimodal). زمانی ستانداردی ئاستی یەکی تاك مۆداڵ، زمانێکە یەك نۆرمی هەیە، بەڵام ئەو نۆرمە بە تەواوی و لە گشت لایەنەکانی کۆمەڵگادا وەرنەگیاوە، بەڵکو بەشێوەیەکی رێژەیی وەرگیاوە. زمانی ستانداردی ئاستی یەکی دوومۆداڵ زمانێکە دوو نۆرمی هەیە کە ئەم دوو نۆرمانە لەباری جوگرافیاییەوە یا لەباری دەوری فەرهەنگی و ئایینییانەوە لەیەك جودا بوونەتەوە.

زمانی ستانداردی ئاستی یەکی چەندمۆداڵیش هەر دۆخێکی هاوشێوەی دۆخی ئەوەی پێشووی هەیە، ئەوەندە نەبێت کە چەندین نۆرم جێگای دوو نۆرمەکە دەگرنەوە.

ستانداردی دوو لە روانگەی فێرگۆسۆنەوە، زمانی ستانداردی نموونەییە. لەم ئاستەی زمانی ستاندارددا نۆرمێکی تاك هەیە و ئەو نۆرمە لەلایەن کۆمەڵگاشەوە وەرگیاوە. لەم ئاستەدا جوداوازیی نێوان زاراوەکان و جۆرەکانی جوگرافیایی و کۆمەڵایەتی و زمانی زارەکیی و زمانی نئیساریی زۆر کەمە. فێرگۆسۆن بۆ ئەم ئاستانە نموونەشی هێناوەتەوە. باسی زمانی کوردیشی کردووە. مەزەندەی ئەوە بکەن ئەو زمانناسە ناسراوە، زمانی کوردی لەکام ئاستدا جێگیر کردووە.

نموونەی باسکراوی فێرگۆسۆن بۆ ستانداردی دوو، زمانی سویدییە. فێرگۆسۆن دەڵێت لە زمانی سویدیدا جوداوازییەك لەنێوان زمانی نووسین و زمانی زارەکیدا هەیە، بەڵام زۆر کەمە و خەریکە کەمتریش دەبێتەوە. لەم زمانەدا هیچکام لە زاراوە جوگرافیاییەکان جوداوازییەکی زۆریان لەگەڵ ستانداردەکە نییە. نموونە بۆ زمانی ستانداردی ئاستی یەکی دوو مۆداڵ بریتییە لە هەرمەنی. ئەم زمانە دوو نۆرمی جوداوازی جوگرافیایی هەیە کە بریتین لە هەرمەنیی رۆژهەڵات و هەرمەنیی رۆژئاوا. نموونەیەکی تر زمانی یۆنانییە، بەڵام یۆنانی بەشێوەیەك دوومۆداڵە و هەرمەنی بەشێوەیەکی تر. گوتمان بنچینەی جوداوازییەکە لە زمانی هەرمەنیدا هەلکەوتی جوگرافیاییە، بەڵام بنچینەی ئەم جوداوازییە لە زمانی یۆنانیدا ئەو دەورە فەرهەنگییەیە کە هەرکام لەئەو نۆرمانە هەیانە. یەکێك لە نۆرمەکان لە گوتوبێژ و ئاخافتنی رۆژانەدا کەلکی لێ وەردەگیرێت و یەکێکیشیان بۆ نووسین. زمانی کوردی لە روانگەی فێرگۆسۆن-ەوە نموونەیەکە بۆ ستانداردی سیفر. گوتمان ستانداردی سیفر لەجێدا زمانێکی ناستانداردە. فێرگۆسۆن دەڵێت جۆراوجۆریی زاراوەکان لە زمانی کوردیدا زۆرە و سەرباری ئەوەش هیچکام لە زاراوەکانی زمانی کوردی لەناو کوردەکاندا وەکو زارەوەی رەسمی یان هاوبەش بەگشتی وەرنەگیراوە.

حەزدەکەم هەموومان سەرنجی ئەو خاڵە بدەین کە فێرگۆسۆن دەوری نیو سەدە لەمەوبەر ئەم بابەتەی نووسی. ئەم کتێبە لە هەرمەرجێکدا نووسراوە کە لە وڵاتی عێراق حکومەتی عەبدولکەریم قاسم تازە بە دەسەڵات گەیشتبوو و مەلا مستەفا بارزانی تازە گەڕابووەوە بۆ باشووری کوردستان و دەستگاکانی ئۆتۆنۆمی هێشتا بە تەواوی لە کوردستاندا جێگیر نەبوون. ئەو بۆچوونەی فێرگۆسۆن، تەعبیرێکی ناڕاست بۆ دۆخی ئەو سەردەمەی زمانی کوردی نەبووە، بەڵام دواتر ئەو دۆخە چەند جار گۆڕانکاریی بەسەردا هات. دوای سەقامگیر بوونی رێژەیی دەستگاکانی ئۆتۆنۆمی لە باشووری کوردستاندا، بنەماڵەی بارزانی ئەگەرچی خۆیان بە کوردیی سەروو دەدوان، بەڵام بەرچاو روونیی بارزانیی نەمر هانی دا هەتا داکۆکیی لەئەو نەریتە بکات کە بەشێوەیەکی رێژەیی لە زەمانی شۆڕشی شێخ مەحمودی نەمرەوە لە باشووری کوردستاندا بە رەسمی ناسرابوو. بەگوێرەی هێندێك بەڵگە کە لەبەردەستدا هەن، دوای بە دەسەڵات گەیشتنی حیزبی بەعس لە عێراق بەعسییەکان بە هەر دەلیلێك کە

بۆخۆیان پێی گەیشتبوون، ویستیان هێندێك کەسایەتی لەناو شۆڕشی کورددا بێننە سەر ئەو قەناعەتە کە هەردوو زاراوەی کوردیی سەروو و کوردیی ناوەڕاست لە کوردستانی عێراق بە ڕەسمی بناسرێت. مەلا مستەفا زۆر بە توندی بە گژ ئەو بەرنامەیەدا چووبووەوە و نەیهێشتبوو ئەو پرۆژەیە سەر بگرێت. ئەم دۆخە بۆ زمانی کوردی لەناو هێزە سیاسییەکانی باشووری کوردستاندا هەتا ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٩١، کەم و زۆر چەسپابوو. دوای ساڵی ١٩٩١ کە پارێزگای دهۆکیش تێکەڵ بە ناوچە ئازادەکانی کوردستان بوو، لەبەر ویستی خەڵکی ئەم ناوچەیە و هەروەها لەبەر ئەوەش کە هێژمۆنیی سیاسیی هێزەکانی کوردی باکوور ماوەیەك بوو ڕووی لە زیادبوون بوو، دۆخی زمانی کوردی لە دۆخی ستانداردێکی ئاستی یەکی تاك مۆداڵەوە نەختێك بۆ لای ستانداردی ئاستی یەکی دوو مۆداڵ چوو، بەبێ ئەوەی ئەو گوێزرانەوەیە بۆ لای دوومۆداڵییەتی بە تەواوی ڕوو بدات، چونکە ئێستاشی لەگەڵدا بێت لە باشووری کوردستاندا جێگە و پێگەی کوردیی ناوەڕاست لە گشت زاراوە کوردییەکان بەهێزترە، بەڵام بەم گوێزرانەوەیە دۆخی زمانی کوردی لەباری ستانداردبوونەوە بەرەو پێش نەچوو، بەڵکو بەرەو دواوە چوو، چونکە بەگوێرەی ڕیزبەندییەکەی فێرگوسۆن، ئاستەکانی زمانی ستاندارد لە زیاتر پێشکەوتووەوە بۆ کەمتر پێشکەوتوو بەڕیز بریتین لە: ١- ستانداردی دوو. ٢- ستانداردی ئاستی یەکی تاك مۆداڵ. ٣- ستانداردی ئاستی یەکی دوومۆداڵ. ٤- ستانداردی ئاستی یەکی چەندمۆداڵ. ٥- ستانداردی سیفر.

قسەی من ئەوەیە ئەگەر ئەو دۆخەی دکتۆر ئەمیر پڕوپاگەندەی بۆ دەکات، بچەسپێ، ئەوا بەگوێرەی ڕیزبەندییەکەی فێرگوسۆن زمانی کوردی بەرەو زیاتر ستانداردبوون ناچێت، بەڵکو بۆ لای کەمتر ستانداردبوون، یان تەنانەت دیسان بۆ لای دۆخی ستانداردی سیفر دەچێتەوە.

ئەو ڕاستییەش جێگای ئاماژەپێکردنە ئەو قسەیەی دکتۆر ئەمیر کە دەڵێت زمانی کوردی ئێستا زمانێکی دوو ستانداردە -وەکو تەوسیف- ئەگەر دۆخی زمانی کوردی لە هەموو بەشەکان لەبەرچاو بگرین، نەك هەر لە باشوری کوردستاندا، قسەیەکی ڕاستە. چەوتیی هەڵوێستی دکتۆر ئەمیر لەو جێگایەدایە کە داکۆکیی لەسەر ئەوە دەکات ئەو دۆخە هەر دەبێت ئاوا بمێنێتەوە و نابێت بۆلای تاك ستانداردبوون بچێت، یان بڵێین نابێت بۆ لای تاك ستانداردبوونی بەرین. بەڵام ئێمە لەسەر ئەم بڕوایەین کە

دەبێت لەسەر بنەمای پرۆژەیەکی زانستی و توسوولی -بەبێ ئەوەی مافی ئاخێوەران بە زاراوە جۆراوجۆرەکانی زمانی کوردی پێشێل بکەین- زمانی کوردی بەرەو دۆخی تاک ستانداردی ببەین. هەر لەسەر بنەمای ئەم راستییە بوو کە لە سەرەتای ئەم وتارەدا گوتمان پرسیاری دروست لەمەڕ ستانداردی زمانی کوردی، یان زمانی کوردیی ستاندارد ئەوە نییە بڵێین "زمانی کوردی تاک ستانداردە، یان جووت ستانداردە؟" بەڵکو پێویستە پرسیارەکە ئاوەها رێکبخرێت: "زمانی کوردی بۆ بە ستانداردبوونی زیاتر دەبێت تاک ستاندارد بێت، یان جووت ستاندارد؟ ئەو "دەبێ"یە پێویستیی هەڵوێستێکی نۆرماتیڤ و بەرایبەدەرانەمان پێشان دەدات، کە بۆ بەڕێوەبردنی پرۆژەی زمانی پێوەر لازمە و کەسانێکی وەک دکتۆر ئەمیر حەسەنپوور خۆیانی لێ نەبان دەکەن.

دیارە زمانی کوردی ئەوەی دە باراندا نییە ببێت بە ستانداردی دوو، چونکە گوتمان لە ستانداردی دوودا مەودای نێوان ستانداردی هەڵبژێردراو لەگەڵ باقی زاراوەکان، هەروەها لەگەڵ زمانی زارەکیی زۆر کەمە. ئەمەش دەزانین زاراوەکانی زمانی کوردی ئەوەندە لەیەک نزیک نین، بەڵام هەوڵی گشتیی ئێمە دەبێت لەو ئاراستەیەدا بێت کە زمانی کوردی بگەیەنین بە هەواری ستانداردی ئاستی یەکی تاک مۆداڵ. ئەم کارە کارێکی لە توانابەدەر و نەگونجاو نییە. جگە لەوەی گونجاوە یەکجار زۆریش پێویستە.

ئەو تێزە کە دەڵێت یەکێک لە هۆکارەکانی یەکیەتیی نەتەوەیی، یەکیەتی زمانە و هێندێک لە نووسەرانی کورد رەتی دەکەنەوە، تێزێکی راستە و بەناحەق کەوتووەتە بەر تەوس و پلاری ئەم نووسەرانە.

فێرگۆسۆن ئەگەر ئێستا مابایە، رەنگ بوو ئیتر زمانی کوردیی لەناو خانەی ستانداردی سیفردا جێگیر نەکردبایە. زمانی کوردی لەو سەردەمەوە تائێستا پێشکەوتووە. هەڵبەت را هەبووە دوای ئەو پێشکەوتنە نەختێک گەڕاوەتەوە بۆ دواوە، بەڵام دیسان نەگەڕاوەتەوە سەر حوللەمەرەسێ، یان ئەو ستانداردە سیفرەی فێرگۆسۆن باسی لێدەکات. ئەوە جێگای خۆشحاڵییە، بەڵام وەک چۆن زمانی کوردی بۆی هەبووە بۆ دواوە یان بۆ پێشەوە بچێت، ئاوەهاش بۆی هەیە هێندەی دیکەش بەرەوپێش بچێت. لێرەدایە کە دەڵێین دۆخی جووت ستاندارد بۆ زمانی پێوەر دۆخی تێپەڕینە، نەک مانەوە.

ئەو جووت ستانداردەی دکتۆر ئەمیر باسی دەکات، هەمان ئەو دوو مۆداڵەیە کە فێرگۆسۆن لێی دەدوێت. ئەگەر بێت و هاودەنگییەك لەسەر ئەوە ساز نەبێت کە یەکێك لە زاراوە کوردییەکان بۆ بە رەسمیبوون (یا بۆ بە هاوبەش بوون) هەڵبژێردرێت، بەڵکو بەپێچەوانەوە لەسەر ئەوە مکوڕ و پێداگر بین کە هەموو زاراوەکان خاوەنی جێگە و پێگەیەکی هاوتاست و هاوشان بن، ئەوا دیسان دەگەڕێینەوە بۆ ستانداردە سیفرەکەی فێرگۆسۆن، واتە بێ ستانداردی. زۆر سەیرە ئێمە باسی ستاندارد بکەین و خۆمانی بۆ بکوتین، بەڵام ئاکامی بەکردەوەی خۆکوتانەکەمان گەیشتن بە دۆخێکی ناستاندارد بێت.

پرسیارێك کە رەنگە بێتە گۆڕ و زەینی خوێنەر ختوکە بدات، ئەوەیە کە چ جوداوازییەك لەنێوان ستانداردی سیفر و ستانداردی ئاستی یەکی چەندمۆداڵ لە باسەکەی فێرگۆسۆن-دا هەیە؟ چونکە لە هەردووکیاندا هیچ کۆدەنگییەك لەسەر یەکێك لە زاراوەکان نییە. ئەوەی راستی بێ فێرگۆسۆن زۆر بە روونی بە بنج و بناوانی ئەم باسەدا نەچووەتە خوار و بە وردی شەنوکەوی نەکردووە. من حەزدەکەم مەزندەیەك بۆ دیاریکردنی ئەو جوداوازییە بکەین و باسەکە لەباری تیۆرییەوە نەختێك پەرە پێ بدەین.

دەستەواژەی زمان یان زاراوەی ستاندارد (جگە لەو پۆلێنکردنەی فێرگۆسۆن) لە دوو مانای بەربڵاو و بەرتەسکدا دەکار دەکرێت. لە مانا بەرتەسکەکەیدا زمان یان زاراوەی ستاندارد، واتە زمان یان زاراوەیەك کە رێساکانی کۆکراونەتەوە و باسە رێزمانییەکانی پێوەندیدار بەو زمان، یان زاراوەیە بە وردی شەنوکەو کراون و بەشی بێ رێسا و بەشی رێساداری لە یەك جوداکراونەتەوە و بەکارهێنەرانی ئەو زمان، یان زاراوەیە بۆ چارەسەرکردنی کێشە و گرفتە زمانییەکان بۆ سەر ئەو رێسا کۆکراوانە دەگەڕێننەوە. ئەوانەی گوتمان هەر بەتەنیا پێوەندیی بە دیوی ناوەوەی زمان یان زاراوەیەکەوە هەیە، بەڵام زمان یان زاراوەی ستاندارد لە مانا بەربڵاوەکەیدا زمان یان زاراوەیەکە کە هەم ستاندارد بێت (بە مانا بەرتەسکەکەی) و هەم بەشێوەیەکی رێژەیی، لەناو سیستمێکی چەندزمانی یان چەند زاراوەییشدا رەسمی یا رەسمیتر بێت. واتە لێرەدا مەرجێك بە مەرجەکانی زمانی ستانداردەوە زیاد دەکرێت کە پێوەندیی بە دیوی دەرەوەی زمان واتە لایەنە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانییەوە هەیە.

ئێستا وای دابنێین زمانێك بۆ نموونە خاوەنی چوار زاراوەیە. ئەو چوار زاراوەیە دەتوانن ئەو دۆخانەی خوارەوەیان هەبێت:

یەکەم: هەر چواریان بە مانا بەرتەسکەکەی زاراوەی ستاندارد، ستاندارد بن، واتە رێنسای هەموویان کۆکرابێتەوە و بەشێوەیەکی شیکارانە لێکدرابێتەوە، بەڵام هیچکامیان بە مانا بەربڵاوەکەی ستاندارد نەبن، واتە هیچکامیان بۆ دەکار کران، بەشێوەیەکی رەسمی سەروەتیی بەسەر ئەوانی تردا نەبێت.

دووەم: ئەو چوار زاراوەیە بە مانای بەرتەسك ستاندارد بن و یەکێکیشیان لەچاو ئەوانی تر رەسمی بێت. واتە یەکێکیان بە مانا بەربڵاوەکەی ستاندارد بێت.

سێیەم: ئەو چوار زاراوەیە تەنانەت بە مانا بەرتەسکەکەش ستاندارد نەبن.

فێرگۆسۆن بە راشکاوی ئاماژەی بەئەم بابەتە نەکردووە، بەڵام ئێمە وەکو پەرەپێدان و زیادە خستنە سەرێك بۆ تیۆریی فێرگۆسۆن دەتوانین بڵێین دۆخی یەکەم: دۆخی زمانێکی ستانداردی ئاستی یەکی چەندمۆداڵە. دۆخی دووەم: دۆخی زمانێکی ستانداردی ئاستی یەکی تاك مۆداڵە و دۆخی سێیەم: دۆخی زمانێکە بە ستانداردی سیفر.

ئەو زیادکردنە بە تیۆریی فێرگۆسۆن-مان بۆیە بە پێویستزانی هەتا لەسەر ئەو خاڵە داکۆکی بکەین کە تەنانەت ئەگەر جارێ بۆ بە ستانداردکردنی یەکێك لە زاراوەکانی زمانی کوردیش بە مانا بەربڵاوەکەی پێك نەهاتووین، هەتا ئەو پرسە چارەسەرییەکی زانستی و بێ قڕەی بۆ دەدۆزرێتەوە هەموو لایەك هەر نەبێ بۆ ستانداردکردنی زاراوەکانی زمانی کوردی بە مانا بەرتەسکەکەی هەوڵ بدەین و ئەو هەوڵە بکەین بە پێشەکییەك بۆ ستانداردکردنی دواتر و زیاتری زمانەکەمان بە مانا بەربڵاوەکەی. جگەلە ئەمە بە هێنانە گۆڕی ئەم باسە پرسێکی سەرەتای ئەم وتارەش واتە پرسی جوداوازیی نێوان زمانی ستاندارد و زمانی رەسمیش وەڵامی پێ دەدرێتەوە. ئەگەر بە مانا بەرتەسکەکەی باسی زمانی ستاندارد بکەین، ئەوا زمانی ستاندارد و زمانی رەسمی جوداوازییان هەیە. لەم روانگەیەوە زمانێك بۆی هەیە ستاندارد بێت، واتە رێساکانی کۆکرابێتنەوە و لایەنە نادیارە رێزمانییەکانی لێکدرابێتنەوە، بەڵام رەسمی نەبێت و بە پێچەوانەوە بۆی هەیە رەسمی بێت (واتە لەلایەن سیستمێکی سیاسییەوە بۆ راپەڕاندنی کاروباری ئیداری هەڵبژێردرابێت و لەچار زمان یان

زاراوەکانی تر ڤان و سەروتی پێدراییت) بەبێ ئەوەی ستاندارد بێت، (واتە کاری وردی ڕێزمانی و زمانەوانی لەسەر ئەو زمانە کرابێت)، بەڵام بەگوێرەی مانا بەربڵاوەکە ناکرێت بڵێین زمانێک ستانداردە، بەڵام ڕەسمی نییە.

دکتۆر ئەمیر جگەلە زمانی کوردی کە پێی جووت ستانداردە، چەند نموونەی تریش دەهێنێتەوە کە گوایە تاک ستاندارد نین و دەخوازێ بڵێت زمانی کوردیش ئەگەر تاک ستاندارد نەبوو، ئەوا سەیر نییە و نموونەی تریش لە گوێن ئەمە لە وڵاتانی تر دەگۆڕێدا هەن. بەگشتی دەکرێت ئەو نموونانەی دکتۆر ئەمیر وەکو نموونەی ترازاو لە دژی تاک ستاندارد دەیانهێنێتەوە بە چوار بەش پۆلێن بکەین:

یەکەم: وڵاتی وەک سویس کە چەندین زمان تێیدا ڕەسمییە.

دووەم. نموونەی وەك عەرەبی کە گوایە یەك زمانە و چەندین ستانداردی هەیە.

سێیەم: نموونەی وەك فارسی کە گوایە سێ زاراوەی ستانداردی هەیە. فارسیی دەری (لە ئەفغانستان) فارسی تاجیکی (لە تاجیکستان) و فارسی ئێرانی (لە ئێران).

چوارەم: نموونەی وەکو ئەرمەنستان و نۆروێژ و ئالبانی کە زمانەکەیان جووت ستانداردە.

پێویستە ئەو نموونانە بە ریز بخەینە بەرباس:

یەکەم: دژی چەند ستانداردبوونی زمان لە وڵاتێکی وەك سویس و بەراوردکردنی زمانی کوردی لەگەڵ ئەم دژخە (قیاس مع الفارق)ە. لەم وڵاتانەدا چەندین زمانی جودا ڕەسمین، بەڵام ئەوەی لە کوردستاندا جێگای مشتومڕە چۆنییەتی پەیوەندیی سازکردنی ڕەسمی لەنێوان زاراوەکانی یەك زمانە، نەك لەنێوان چەندین زماندا. ئەگەر لە سویس کاربەدەستان هاتبان و لەناو زمانە ڕەسمییەکانیشدا لە هەر کامەیان چەندین زاراوەیان بە ڕەسمی بناسیبایە ئەوکات دکتۆر ئەمیر دەیتوانی دژخی زمان لەو وڵاتە وەکو سەرمەشق بۆ کوردستان هەڵبژێرێت. سویس نموونەیەکی ئیجابی بۆ دانانی سیاسەتێکی چەند زمانییە کە دکتۆر ئەمیر و هاوبیرانی باسی لێدەکەن. نموونەی سەلبیش لە بواری دانانی سیاسەتی زمانیی هەڵە لە وڵاتانی چەندزمان لە ڕوانگەی ئەو بەرێزانەوە ئێرانی زەمانی ڕەزا خان و تورکیای زەمانی مستەفا کەمالە. دیسان لە ئێرەشدا ئەو بەرێزانە نەیانتوانیوە دوو گوتەزا لەیەك جودا بکەنەوە. سیاسەتی زمانیی ئەو دوو کەسە خاوەنی دوو بەش بوو. بەشی یەکەم: سەقامگیرکردن و خزمەتکردنی

زیاتری زاراوەی ستاندارد لەناو زاراوەکانی زمانی خۆیان بوو. واتە رەزا شا لە ئێراندا جۆرێك لە فارسی، واتە فارسیی ستانداردی لە بەرانبەر جۆرەکانی تری هەر ئەو زمانە پەرە پێدا و مستەفا کەمالیش جۆرێك تورکی، واتە تورکیی ستانداردی لە بەرامبەر جۆرەکانی تری زمانی تورکی برەو پێدا. بەشی دووەمی سیاسەتەکەیان ئەوە بوو زمانەکانی تریان جگەلە فارسی و تورکی سەرکوت و یاساغ کرد. هەڵەی ئەو دوو کەسایەتییە بەشی یەکەمی سیاسەتەکەیان نەبوو، بەڵکو بەشی دووەمی بوو. ئەگەر ئەوانە بۆ زمانەکانی تریش هاتبان لەناو جۆرە جۆراوجۆرەکانی هەر زمانێکدا یەکێکیان بکردبا بە ستانداردی ئەو زمانە (بە فەرزی مەحاڵ)، ئەو کارەیان نەك هەر جێگەی رەخنە و لۆمە نەدەبوو، بگرە شیاوی پێ هەڵگوتنیش بوو، بەڵام بەپێچەوانەوە مێژوو پێی سەلماندووین ئەو شێوە حکومەتانە بۆ زمانی خۆیان هەمیشە هۆگر و برەوپێدەری تاك ستاندارد بوونە، بەڵام ئەو کاتەی بە هەر هۆکار و دەلیلێك ناچار بوون دان بە زمانەکانی تریش دابهێنن لە بەرامبەر ئەو زمانانە زۆر تامەزرۆیانە هۆگری دۆخی جووت ستاندارد، یان چەند ستاندارد بوونە. نموونەی هەرە بەرچاویان سەدام بوو کە خەریك بوو دۆخی جووت ستاندارد بەسەر سەرکردایەتیی ئەو سەردەمەی شۆڕشی کورددا بسەپێنێت کە سەرکردایەتیی شۆڕش زۆر راشکاوانە و وشیارانە ئەو مەراقەی لێ پووچەڵ کردەوە.

دووەم: دکتۆر ئەمیر لەمەڕ زمانی عەرەبی و ستانداردەکانییەوە دەڵێت:

"عەرەبی چەند لەهجەی ستانداردی هەیە. ستانداردی بەغدایی هەیە، قاهیرەی هەیە، مەراکیشی هەیە، لوبنانی هەیە، دیمەشقی هەیە"(١٠).

نموونەی زمانی عەرەبی کە دکتۆر ئەمیر باسی لێدەکات، تەواو بەپێچەوانەیە، بەدژی بۆچوونی ئەو و بە قازانجی بۆچوونی لایەنی بەرانبەریەتی. عەرەبی قاهیرە و مەراکیش و لوبنان و دیمەشق و بەغدا کە رەنگە لە قسەکردنی رۆژانەدا هیچکامیان لە یەك حاڵی نەبن گشتیان بۆ نووسین یەك زمانی ستانداردیان هەیە. ئەگەر مەبەستی دکتۆر ئەمیر لە ستانداردی بەغدا و قاهیرە و... ستانداردی نووسینە، ئەوا بە هەڵەدا چووە. بە شاهیدیی ئەو کەسانەی شارەزای زمانی عەرەبین ئەو بیست و چەند وڵاتە عەرەبییە، گشتیان یەك زمانی نووسینی ستانداردیان هەیە. جۆراوجۆریی زاراوەکان لە زمانی کوردیدا زیاتر لە جۆراوجۆریی زاراوەکانی زمانی عەرەبی نییە.

جوگرافیای کوردستانیش هێندەی جوگرافیای وڵاتە عەرەبییەکان هەراو نییە. چۆنە عەرەبەکان بە ئەو هەموو بەربڵاوییە لە زاراوە و لە جوگرافیادا توانیویانە لەسەر ستانداردێك پێك بێن، بەڵام ئێمەی کورد ناتوانین؟

سێیەم: ئەگەر جوداوازیی ستانداردی فارسیی ئەفغانستان و ستانداردی فارسیی ئێرانمان لەبەرچاو بێت، ئەوا ناتوانین لەگەڵ دوو ستانداردی کوردی، واتە کوردیی سەروو و کوردیی ناوەڕاست هەڵیسەنگێنین. جوداوازیی ستانداردی فارسیی ئەفغانستان و ستانداردی فارسیی ئێران وەکو جوداوازیی نێوان بن زاراوەکانی موکریان و سلێمانی لە چوارچێوەی یەك زاراوەدایە. لە جێگایەکی تر کەسێکی تر نموونەی ستانداردەکانی ئینگلیزیی بەریتانیایی و ئەمریکایی و ئوسترالیایی هێناوەتەوە و لەگەڵ دۆخی دوو ستانداردبوونی زمانی کوردی هەڵیسەنگاندووە، لە ئێرەشدا وەکو نموونەی فارسی، دۆخی جووت ستانداردبوون، یان چەند ستانداردبوونی ئینگلیزی لەگەڵ هی کوردی جوداوازیی هەیە. ئەو دۆستانەی بەشێوەی پسپۆڕانە کار لەسەر بابەتی زمان و زمانناسیی دەکەن، نابێت فریوی (اشتراك لەفزی) هێندێك لە وشە و زاراوەکان بخۆن. ئەو دوو یان چەند ستانداردبوونەی لە فارسی یان لە ئینگلیزیدا هەیە، جوداوازیی ستانداردەکانیان وەکو جوداوازیی ئەو کوردیی سەرووە وایە کە لە باکووری کوردستان هەیە لەگەڵ ئەو کوردیی سەرووەی لە باشووری کوردستان هەیە. یا وەکو جوداوازیی ئەو کوردییە ناوەڕاستە وایە کە لە کوردستانی باشوور هەیە لەگەڵ ئەو کوردیی ناوەڕاستەی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەیە.

چوارەم: بەهێزترین بەشی بەڵگەی دکتۆر ئەمیر باسکردنی نموونەی وەك زمانەکانی هەرمەنی و نۆروێژییە کە بەڕاستی دوو ستانداردیان هەیە. ئەگەر لەسەر ئەم زمانانە لێکۆڵینەوە بکەین، بەم ئاکامە دەگەین کە ڕاستە ئەو زمانانە هەتا ئێستا تاك ستاندارد نین، بەڵام ئەگەر لێکۆڵینەوەکەمان نەختێك وردتر و بەربڵاوتر بکەین، بە ڕاستییەکی دیکەش دەگەین، کە بەداخەوە دکتۆر ئەمیر کەم و زۆر باسی نەکردووە و بەلایدا نەڕۆیشتووە. ئەویش ئەمەیە کە لە هەموو ئەو سێ چوار وڵاتەی ئەو دۆخە لەگۆڕێدا هەیە، لە ئەم چەند ساڵەی دواییدا، پاش ئەوەی خەڵکی ئەم وڵاتانە سەرنجیان بۆ ئەم ڕاستییە ڕاکێشراوە کە ئەم دۆخە دۆخێکی لەبار نییە و خەرج و زەحمەتێکی زیادیی تێدەچێت، ئیرادەیەکی بەهێز هەم لەناو خەڵکەکە و هەم لەناو

دەوڵەتەکانیان ساز بووە کە زمانەکەیان بەرەو تاک ستانداردکردن بەن. هەر لە جێدا کاتێك دکتۆر ئەمیر لەناو ئەم هەموو وڵاتەی جیهاندا دوو سێ نموونە دەهێنێتەوە کە زمانەکەیان دوو ستانداردە، ئەمە بە ئەو مانایەیە کە گشت وڵاتەکانی تر زمانەکەیان تاک ستانداردە. بۆچی ئێمەی کورد دەبێت پشت لە ئەزموونی سەرکەوتووی ئەو هەموو نەتەوەیە بکەین و ئەزموونی دوو سێ وڵاتێك دەکار بکەین، کە خەڵکەکەی لێی پەشیمانن و شایەتیی بۆ ناسەرکەوتووبوونەکەی دەدەن؟

ئەم باسە دەتوانێت دەرووەیەکی لەبار بێت بۆ هێنانە بەرباسی ئەو گەڵاڵانەی قەرارە بۆ چارەسەرکردنی پرسی بە ستانداردکردنی زمانی کوردی پێشنیاریان بکەین.

-٤-

با جارێکی تر ئەم زاراوانە لە لای خۆمان دووپات بکەینەوە: زمانی ستاندارد، زمانی ستاندارد بە مانا بەرتەسکەکەی، زمانی ستاندارد بە مانا بەربڵاوەکەی، زمانی رەسمی. (لەم وشانەدا دەتوانین جێگای زمان لەگەڵ زاراوەش بگۆڕینەوە) تا ئێستا ئەم وشە و زاراوانەمان بە وردی لێکداوەتەوە، بەڵام بۆ وێناکردنی گەڵاڵەکەمان پێویستیمان بە دەستەواژە یا ئیستیلاحێکی تریش هەیە: زاراوە یان دیالێکتی هاوبەش.

بەر لە هەر لێکدانەوە و روونکردنەوەیەك با نەختێك لایەنگرانە و هاوڕێیانە بۆ بۆچوونەکانی دکتۆر ئەمیر و هاوبیرانی بڕوانین. تائێستا ئێمە رەخنەمان لە بۆچوونی ئەو دۆستانە گرتووە. ئێستا دەمانەوێت گەڵاڵەیەك پێشنیار بکەین کە داواکارییەکانی ئەوانیش بە هێند بگرێت و بە خەمساردی بەلای دڵەڕاوکێ و نیگەرانییەکانیاندا تێنەپەرێت. دڵەڕاوکێی سەرەکیی کەسانی وەك دکتۆر ئەمیر پێشێلبوونی مافی بەشێك لە ئاخێوەرانی کوردی زمانە. ئێمە رێز بۆ ئەو دڵەڕاوکێ و نیگەرانییە دادەنێین، هەر بۆیە پرسیار لەم بەڕێزانە دەکەین کە ئەگەر ئێمە گەڵاڵەیەك پێشنیار بکەین کە بە کردەوە هێندەی گەڵاڵەی ئەوان و بگرە زیاتریش رێز لە مافی ئاخێوەرانی زاراوە جۆراوجۆرەکانی زمانی کوردی بگرێت و هەر لەو کاتەشدا زمانی کوردی تووشی دۆخی ستانداردی سیفر، یان بێ ستانداردی نەکات، ئایا ئەوان لایەنگری لە گەڵاڵەکەی ئێمە دەکەن؟ ئایا ئەگەر ئەو گەڵاڵەیە بۆ پاراستنی مافی ئاخێوەرانی هەموو زاراوە کوردییەکان چەند هەنگاویش لە پێشتر بوو و راسپاردەی قەڵت و بڕکردن و بێ

ڕێزیکردن بە زاراوە جۆراوجۆرەکانی ڕەتکردەوە، ئەوان ئامادەن بیکەن بە پـڕۆژەیـەکـی نەتەوەیی و بۆ دابەزاندن و دامەزراندنی یاریدەمان بکەن؟

لەبەرئەوەی هەتا ئێستا لەم وتارەدا بە تێرو تەسەلی جەختمان لەسـەر تیـۆریکی باسە کردو لێرە بەدواوە بەشێوەیەکی زۆر ساکار و ڕاستەوخۆ بە ئاراستەیەکی ئیجرایی و کردەکیی پێشنیارەکانمان لە چەند خاڵێکدا دەنووسینەوە.

خاڵی یەکەم: لە سەرەتای ئەم وتارەدا ئاماژەمـان بـە هەنـدێك کێشـەی چارەسـەر نەکراوی ڕێزمـانیی لـە زاراوەی کـوردیی ناوەڕاسـتدا کـرد. هـەروەها گوتمـان لـەنـاو زاراوەکانی تری زمانی کوردیشدا کێشەی لە گوێن ئەمانە کەم نین. ئەم نموونانە ئاماژە بە ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگر دەکـەن: ئـەم ڕاسـتییە کـە ئەگەرچـی ڕێزمـانی زاراوە کوردییەکان لەچاو جاران زۆر زیاتر کەوتووەتە بەر سەرنج و لێکۆڵینەوە، بەڵام هێشـتا کەلێنی تاریکی ئەوتۆ لە هەموو زاراوەکاندا هەن کە کێشە ساز دەکەن. کەوایە ئەگەر سـتانداردبوون بـە مانـا بەرتەسـکەکەی، بـە مانـای تـەکووزی و ڕێکـوپێکی و ڕێساداربوونی هەرکام لە زاراوەکان لە چوارچێوەی خۆیانـدا و جـودا لـە پێوەنـدییان لەگەڵ زاراوەکانی تری زمانی کوردی بزانین، ئەوا پسـپۆڕانی هەموو زاراوەکان دەبێت بۆ ستانداردکردنی زیـاتری زاراوەی خۆیـان هـەنگاو هـەڵگرن. بـەگوێرەی ئـەم مانایـەی ستانداردکردن، ستانداردکردنی هیچ زاراوەیەك بەر بە سـتانداردکردنی زاراوەکـانی تـر ناگرێت. بـە دەربڕینێکـی تـر بـەگوێرەی ئـەم مانایـەی سـتانداردکردن، پـڕۆژەی بـە ستانداردکردنی زاراوە جۆراوجۆرەکان پرۆژەی بەیەکەوە کۆنەکراوە (مانعە الجمع) نین. با لە ئەم بوارەدا پێشبڕکێیەکی ئازاد و ئیجابی لەنێوان زاراوەکاندا دروسـت ببێـت. هـەر پسپۆڕێك کە بە هەر دەلیلێك دڵسۆزی یەکێك لە زاراوەکانە بـا لـەجیـاتی شـێواندنی کەشەکە و بە تاوانبار زانینی ئەم و ئەو، بە کردەوە بـۆ توێژینـەوەی زانسـتی لـەسـەر زاراوەی دڵخوازی خـۆی هـەنگاو هەڵبهێنێتـەوە. حکومـەتی هـەرێمیش بـا هـەم بـە ڕاگەیاندن و هەم بە کردەوە، پشتیوانیی خۆی لەم توێژینەوانە نیشان بدات.

خاڵی دووەم: کاتێك دەڵێین لـەنـاو زاراوە کوردییـەکانـدا فلانـە زاراوە بـە ڕەسمـی هەڵدەبژێرین دەلالەتی ناڕاستەوخۆی ئەم گوتەیە ئەوەیە کە زاراوەکـانی تـر نافـەرمین. ئەو بە نافەرمیکردنە دەنگدانەوە و ڕەنگدانەوەیەکی زۆر ناخۆشی لە زەین و لـە ژیـانی

ئاخێوەرانی ئەم زاراوانەدا دەبێت. بۆ ئەو خەڵکە کوردەی بەم زاراوانە دەپەیڤن دەورەی حکومەتی بەعس و حکومەتەکانی بەر لە بەعسیش سیمبۆلی پێشێلکرانی مافە نەتەوایەتییەکانیان و یەك لەوان مافی زمانیانە و لە بەرانبەریشدا حکومەتی هەرێمی کوردستان سیمبۆلی دابینبوونی مافەکانیان و یەك لەوان مافی زمانییانە. هەر لە جێدا ترسێکی زۆر گەورەی حکومەتی هەرێمیش ئەوەیە کە بە رەسمی ڕاگەیاندنی یەکێك لە زاراوەکان، ئاخێوەرانی زاراوەکانی تر (یان بە لانی کەمەوە ئاخێوەرانی زاراوە سەرەکییەکەی تر) بتۆرێن و لە ئەم هەلومەرجە ناسکەدا زەبرێکی گورچکبڕ لە یەکیەتیی نەتەوەیی خەڵکی کورد بوەشێنرێت. زۆر نووسەر و زمانناسی کوردیش ئەو ترسە چەند قات دەکەنەوە و خورپە دەخەنە دڵی کاربەدەستانەوە. هەر بۆیە حکومەتی هەرێم بەکردەوە جارێ خۆی لەو پرسە دزیوەتەوە.

لێرەدا زۆر ڕاشکاوانە کاربەدەستانی دڵسۆزی حکومەتی هەرێم دڵنیا دەکەینەوە کە بەگوێرەی ئەو گەڵاڵە بەرباسە بە هیچ شێوەیەك پێویست نییە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ یەکێك یان هەندێك لە زاراوە کوردییەکان بە نافەرمی ڕابگەیەنرێن. با لە دەستووری هەرێم، یان هەر بەڵگەنامەیەکی فەرمیی تر، هەر هەموو زاراوە کوردییەکان بە هێنانی ڕاشکاوانەی ناویانەوە بە ڕەسمی ڕابگەیەنرێن.

خاڵی سێیەم: پرسیارێك کە دێتە گۆڕێ ئەوەیە، کە بەم شێوەیە ئێمە چۆن بانگەواز بۆ پرۆژەی بە ستاندارد کردنی زمانی کوردی دەکەین؟ بۆچوونی ئێمە لە کوێ لەگەڵ بۆچوونی کەسانی وەك دکتۆر ئەمیر جوداوازی دەبێت؟

وەڵامەکەی ئەمەیە گەڵاڵەی ئێمە لەجیاتی ئەوەی بە ئاراستەی وەلانان و یاساغکردندا بچێتە پێش، بە ئاراستەی زیادکردن و جێگیرترکردندا کار دەکات. ئێستا لە بادینان خوێندن بە زاراوەی کوردیی سەروو، لە هەولێر و سلێمانیش بە زاراوەی کوردیی ناوەڕاستە. ئەگەر پرۆژەی بە ستانداردکردنی زمانی کوردی بە ئاراستەی وەلاناندا کار بکات، ئەوکات ئەگەر کوردیی ناوەڕاست بە زاراوەی ڕەسمی هەڵبژێردرێت، دەبێت لە بادینان خوێندن بە کوردیی سەروو هەڵبگیرێت و ئەگەریش کوردیی سەروو بە زاراوەی ڕەسمیی هەڵبژێردرێت، دەبێت لە هەولێر و سلێمانی خوێندن بە کوردیی ناوەڕاست هەڵبگیرێت. هەرکام لەو دوو بڕیارانە بدرێن و جێبەجێ بکرێن، خەڵکێکی زۆر ناڕازی دەبن و حکومەتی هەرێم ئەو ناڕەزامەندییە لە بەرژەوەندیی نەتەوەیی

کورددا نابینێت. پێشنیاری ئێمە ئەوەیە دۆخی زاراوەی کوردیی سەروو لە بادینـان وەك خۆی بمێنێتەوە و دەستی لێ نەدرێت و بە لابردن و نافەرمی راگەیانـدنی ئـەم زاراوەیـە مافی کەس پێشێل نەکرێت. دۆخی زاراوەی کوردیی ناوەڕاستیش لە هەولێر و سـلێمانی دەستی تێوەر نەدرێت. لەوەش زیاتر ئەگەر بەشێك لە خەڵك کە لە ناوچـەیـەکـی ژێـر دەسەڵاتی حکومەتی هەرێم دەژین و بـە زاراوەیـەکـی جگەلـە کـوردیی سـەروو، یـان کوردیی ناوەڕاست قـسـە دەکـەن (بۆنموونـە هەوراميیـەکـان) و بۆخۆیـان داوا دەکـەن خوێندنیان بە زاراوەی خۆیان بێت، با حکومەتی هەرێم زەمینـەی جێبـەجێکردنی ئـەم داوایە ئامادە بکات.

بەڵام هەموو ئەو ئاسانکارییانە تەنیا بەمەرجێك لە بەرژەوەندی بە سـتانداردبوونی زمانی کوردیدایە. ئەگەر ئەم مەرجە وەدی نەیەت، ئاکامی بە کردەوەی ئەم هەنگاوانە پەرتەوازەیی و لەیەکترازان دەبێت، نەك یەکانگیری. مەرجەکـە ئەمـەیـە یـەکێـك لـە زاراوەکان لەلایەن حکومەتی هەرێمەوە وەکـو زاراوەی هاوبـەش هەڵبـژێردرێت. ئینجـا سەقامگیرکردنی ئەو زاراوەیە لە قۆناغی یەکـەم، لـە ناوەنـدەکانی رەسمیـی خوێنـدن، غەیری ناوچەی رمێنی خودی ئەم زاراوەیەدا دەستی پێ بکرێت. واتە بۆ نموونـە ئەگـەر کوردیی سەروو وەکو زاراوەی هاوبەش هەڵدەبژێردرێت، سیستمی خوێندن لـە بادینـان وەکو خۆی بمێنێتەوە. لە هەولێر و سلێمانیش ئەو سیستمە دەستی لێ نـەدرێت، بـەڵام لەو دوو پارێزگایە بۆ هەر پۆلێك لە پۆلەکانی خوێندن لە یەکەمی سەرەتاییەوە هـەتا دوایین پۆلی خوێنـدن کتێبێـك بـە زاراوەی هەڵبـژێردراو، واتـە زاراوەی هاوبـەش بـە کۆمەڵەی کتێبەکانی قوتابییـان زیـاد بکرێـت. یـان بـە پێچـەوانـە ئەگـەر کـوردیی ناوەڕاست وەکو زاراوەی هاوبەش هەڵدەبژێردرێت، خوێندن لە هـەولێر و سـلێمانی وەك خۆی بمێنێتەوە و کتێبێك بە زاراوەی کوردیی ناوەڕاست بۆ هەر پۆلێك لـە پۆلـەکـانی خوێندن لە ناوچەی بادینان دیاری بکرێت. لەبەر ئەوە بوو کە گوتمان پرۆژەکـەی ئێمـە بە ئاراستەی وەلانانـدا کار ناکات، بـەڵکو بـە ئاراسـتەی زیـاد کردنـدا کـار دەکـات. جوداوازیی ئەو دوو پرۆژەیە لەچیدایە؟ جوداوازییەکە لێرەدایـە. ئەگـەر بـە ئاراسـتەی وەلانان و یاساغکردندا کـار بکرێـت، هـەر زاراوەیـەك کـە وەلا بنرێـت، ئـەوا زیـانی پێگەیشـتووە و زەبـری وێکـەوتووە و زاراوەکـەی تـر کـە هەڵدەبـژێردرێت، سـوودی پێگەیشتووە، بەڵام بەپێچەوانە ئەگەر بە ئاراستەی زیادکردندا کار بکرێت، ئەوەدەم هەر

زاراوەیەك بە زاراوەی هاوبەش هەڵبژێردرێت ئاخێوەرانی زاراوەکەی تر زیاتر سوود دەکەن، چونکە بەبێ ئەوەی زاراوەی ئەوان لابردرێت و لە خوێندن بە زاراوەی خۆیان بێبەش بن و بەبێ ئەوەی خزمەتی زانستی بە زاراوەکەیان پشتگوێ بخرێت و بە هێند نەگیرێت، ئەوان لەسەر خەرجی حکومەت و بەرە بەرە و ساڵ بە ساڵ بەشێوەیەکی سیستماتیك و بەرنامە بۆ دارێژراو زۆر بە رێکوپێکی فێری زاراوەیەکی تری زمانی کوردی دەبن.

بێجگە لەو پێشنیارە، دەکرێت قسە لە دوو پێشنیاری دیکەش بکەین. یەکێك لەو پێشنیارانە ئەوەیە کە لەجیاتی ئەوەی هەموو کتێبەکان بە زاراوەی ناوچەیی بن و تاقە کتێبێك بە زاراوەی هاوبەش بێت، بەپێچەوانەوە هەموو کتێبەکان بە زاراوەی هاوبەش بنووسرێن و کتێبێکیش لە هەر پۆلێکدا بە زاراوەی ناوچەیی ئامادە بکرێت و لەم کتێبەدا زمان و ئەدەبی ئەم زاراوە تایبەتە رابنرابێت. ئەم پێشنیارەی دوایی تا رادەیەکی زیاتر لە خزمەتی پرۆژەی بەستانداردکردنی زمان (بەمانا بەربڵاوەکەی)دایە. پێشنیارێکی دیکە ئەوەیە سەرەتا هەتا چەند ساڵان پێشنیاری یەکەم جێبەجێ بکرێت و بەرە بەرە بوار بۆ جێبەجێبوونی پێشنیاری دووەم بڕەخسێت.

خاڵی چوارەم: رەنگە ئەم پرسیارە بێتە گۆڕێ کە ئێمە باسی جێبەجێکردنی ئەو پرۆژەیەمان هەر بە تەنیا لە بواری خوێندندا کرد. ئەدی لە بوارەکانی تردا، بۆ نموونە لە دایرە دەوڵەتییەکان و هەروەها لە دەزگا رەسمییەکانی راگەیاندندا، دوای هەڵبژێردرانی زاراوەی هاوبەش دەبێت چ گۆڕانکارییەك بکرێت؟ وەڵام ئەوەیە کە با لەم بەشانەدا جارێ هیچ گۆڕانکارییەك نەکرێت. کارەکان هەتا ئێستا بە چ شێوازێك راپەڕیون، لەمەو بەدواش هەر بەم شێوەیە جێبەجێ بکرێن. هەتا ئەوکاتەی وەچەیەك بە جوانی و بە رێکوپێکی بە زاروەی هاوبەش رادێن. ئەوودەم ئەگەر تەنانەت وەکو ئێستا بۆ نموونە لە بەرنامەیەکی خوێندنەوەی هەواڵدا، هەواڵەکان بە هەردوو زاراوەش بخوێندرێنەوە، ئەوا هیچ نیگەرانییەك لە گۆڕێدا نییە، چونکە ئەوا لە چاو ئێستا زۆر زیاتر لە راستەرێی بە ستانداردکردنی زمانەکەماندا چووینەتە پێش. ئەوودەم لە سەرانسەری هەرێمی کوردستاندا وەچەیەکمان دەبێت کە لە خوێندن بە زمان و زاراوەی زگماکی خۆیان بێبەش نەبوون، بەڵام هەموو خەلکەکەش یان زۆربەیان، بە هەموو

جوداوازییەك كە لە زاراوەكانیاندا هەیە، بە كرمانج و سۆران و هەورامی و كەلهوڕ و هی تردوە، هەموو شارەزای زاراوەیەكن و بەبێ گرێ و گۆڵ لە یەكتر دەگەن.

بەم شێوەیە راتڵەكانێكی سیاسی و كۆمەڵایەتی لەناو جەماوەردا وەدی نایە هەتا حكومەتی هەرێم سڵی لێ بكاتەوە و هەر بۆیەش جێبەجێكردنی ئەو پرۆژە ژیانەكییە وەدوا بخات. تەنانەت ئەگەر خۆڕاگری و دژایەتییەكیش ساز ببێت بە سەدان قات كەمتر لەو دژایەتییەیە كە بەهۆی پرۆژەی وەلانان و یاساغكردن ساز دەبێت. ئەگەریش ئەم خۆڕاگرییە كزە ساز بوو، قەرار نییە حكومەت هێندە بێ دەسەلات و لاواز بكرێتەوە، كە حەقی ئەوەی نەبێت نەهێڵێت ئەم دژایەتییانە كاردانەوەی بەكردەوەی دژ بە بەرژەوەندیی نەتەوەیی لێ بكەوێتەوە.

من بە دوو دەلیل هیوادارم پسپۆڕانێكی وەك دكتۆر ئەمیر و باقی زانایانی ئەم بوارە پشتگیری لەم گەڵاڵەیە بكەن. بەڵگەی یەكەم ئەوەیە، چونكە بە جێبەجێبوونی ئەم پرۆژەیە مافی كەس پێشێل نابێت و بگرە زیاتر لە پرۆژەی جووت ستاندارد، خاتری ئاخێوەرانی زاراوە جۆراوجۆرەكان رادەگیرێت، كەوایە پێش بە دڵەڕاوكێ و نیگەرانیی ئەوان دەگیرێت.

دووەم: خودی دكتۆر ئەمیر لە شوێنێكدا، بە ئاماژە و بەشێوەیەكی راگوزاری باسی بابەتێك دەكات كە لەگەڵ بۆچوونەكانی ئێمە تەبا و هاوئاهەنگە. دكتۆر ئەمیر لە وتارێكیدا دەنووسێت:

"لەگەڵ ئەوەشدا لە كۆمەڵی فرە لەهجەییدا لەهجەكان نابەرابەرن، هەر لە چوارچێوەی ئەو سیستەمەدا دەكرێت پێوەندیی زمانیی بەتایبەت پێوەندی لەهجەكان وا دابڕێژرێت و رێك بخرێت كە هەڵاواردنی زمانیی كەمتر بكرێت و ئاخێوەرانی لەهجە نافەرمییەكان مافی زمانی و مرۆڤییان پێشێل نەكرێت. دیارە لە چوارچێوەی فرە زماندا پێویستە زمانێكی هاوبەش هەبێت كە خەلكی فرەزمان بتوانن دەكاری بێنن و پێی بدوێن..."[11]

دكتۆر ئەمیر دەڵێت پرۆژەیەك دابڕێژرێت ئاخێوەرانی زاراوە نافەرمییەكان مافی زمانی و مرۆڤییان پێشێل نەكرێت. واتە تەنانەت ئەوەشی قبووڵ كردووە هەندێك لە زاراوەكان نافەرمیی بن بەو مەرجەی هەتا رادەیەكی گونجاو خزمەتیان بكرێت و حەقیان بدرێت. بۆیە دەڵێین گەڵاڵەی ئێمە لەباری پاراستنی مافی ئاخێوەرە

جۆراوجۆرەکان، تەنانەت چەند هەنگاو لەپێشتر، ئەو گەلاڵەیە تەنانەت ئیزنی ئەوە نادات زاراوەکانی تر راستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ بە نافەرمیش دابنێن.

لە ئەو قسەیەی دکتۆر ئەمیردا راستە باسی پێویستیی هەبوونی زمانێکی هاوبەش لەناو وڵاتێکی فرە زماندا دەکرێت، چونکە هەر بۆخۆی لە زۆر شوێندا دژخی وڵاتانی فرە زمان بۆ وڵاتێکی فرە زاراوەی وەك کوردستانیش بە نموونە دەهێنێتەوە، کەوایە ئێمەش دەتوانین هیواداربین کە بەڕێزیان و هەموو دۆستانی تر کە بۆچوونیان لەو نزیکە بۆ پێویستیی هەبوونی زاراوەیەکی هاوبەشیش لە وڵاتێکی فرە زاراوەدا دەنگی ئەرێ بدەن.

پەراوێزەکان:

١- (نقل به مزمون) شێخولئیسلامی، جەعفەر، دیالۆگێك لەگەڵ مامۆستا جەمال نەبەز، گۆڤاری مەهاباد ژ ٨٨، ل١٦-١٤.

٢- وەرگیراو لە ڕێبلاگی بەڕێز حەسەن قازی http://ruwange.blogspot.com

٣- حەسەنپوور، ئەمیر، "فەرهەنگی زارەکی" لە خولی تەکنۆلۆژیی زماندا، وەرگیراو لە: پاپانیانی، سەلاح، فەرهەنگی زارەکیی موکریان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ڕەهرۆ، مەهاباد، ١٣٨٥.

٤- حەسەنپوور، ئەمیر، شۆڤینیزمی سۆرانی و ئەفسانەکانی، بەشی یەکەم:
http://ruwange.blogspot.com

5- حەسەنپوور، ئەمیر، "فەرهەنگی زارەکی" لە خولی تێکنۆلۆژیی زماندا، وەرگیراو لە: پاپانیانی، سەلاح، فەرهەنگی زارەکیی موکریان، دەزگای چاپ و بڵاو کردنەوەی ڕەهرۆ، مەهاباد، ١٣٨٥.

6- شێخولئیسلامی، جەعفەر، وەرگیراو لە:
http://ruwange.blogspot.com

٧- قزڵجی، موحسین، سەرجەمی بەرهەمی حەسەن قزڵجی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل٢٢٨-١٩٤.

٨- حەسەن پوور، ئەمیر، شۆڤینیسمی سۆرانی و ئەفسانەکانی. بەشی یەکەم وەرگیراو لە:
http://ruwange.blogspot.com

٩- بڕوانە بۆ: سارلی، ناصر قلی، زبان فارسی معیار، انتشارات هرمس، تهران، ١٣٨٧، ص٩٧-٩٣. ئاو ر نیشانی وتاری فێرگوسۆن بەم چەشنەیە:

C.A.Ferguson,The Language Factor in National Development,1962,pp 267-71, Sociolinguistics Perspectives

١٠- گوتوبێژی ناسری سینا لەگەڵ ئەمیی حەسەن پوور، ئەورزادی هەرزوی و حەسەنی قازی، وەرگیراو لە:

http://ruwange.blogspot.com

١١- بڕوانە:

http://ruwange.blogspot.com/2010/03/blog-post.html

پێناسە:

- دکتۆر ڕەهبەر مەحموودزادە، ساڵی ١٣٥٤ی هەتاوی لە شاری شنۆ لەدایک بووە.

- خاوەن بڕوانامەی دکتۆرای فەلسەفەی زانست، لقی "فەلسەفەی زانستە کۆمەڵایەتییەکان"ە.

- جگەلە رشتەی دەرسیی خۆی، لە بوارەکانی زمان و ئەدەب و بەتایبەت زمان و ئەدەبی کوردی خەریکی لێکۆڵینەوەیە.

- لە ساڵی ١٣٨٢ کتێبێکی بەناوی "پێکهاتەی بەیتی کوردی" لەلایەن ئینتیشاراتی سەلاحەدینی ئەیوبییەوە بلاوبووەتەوە و تائێستا چەندین وتاری، ڕەخنەیی، لێکۆڵینەوە و زانستی و هەروەها لە بواری زمانەوانیی کوردیی لە گۆڤارە جۆراوجۆرەکانی رۆژهەڵات و باشووری کوردستان بلاوبوونەتەوە و مامۆستای زانکۆی شنۆیە.

خەسارناسیی وشەسازی لە زمانی کوردیدا.

لێکۆڵینەوەیەکی شیکاریی و رەخنەیی دەربارەی کێشەکانی وشەسازی

کامەران رەحیمی- ئیلام

زمانی کوردی بەتایبەت لە کوردستانی ئێران هەنووکە دەرفەتی فێرکاریی گشتی بۆ نەڕەخساوە... شیاوترین و لۆژیکترین ستراتیژی بۆ ئەم کێشەیە ئەوەیە، کە پرۆژەی وشەسازی هەنگاو بەهەنگاو لەگەڵ فێرکاریی گشتیدا بەرەوپێش بڕوات.

کورد، وەك نەتەوەیەکی خاوەن زمان و ئەزموون هەرچەند بە ئاستەم و وردە وردە چووەتە بازنەی شارستانییەتی مۆدێرنەوە، بەڵام تەنیا زانستی چەند لایەن و راپەڕینی زمانی دەتوانێت لەم گێژاوە رزگاری بێت. بێگومان هەر بوونەوەرێك تەنیا لە رێگەی "زاوزێ"وە، دەتوانێت نەسڵ و رەگەزی خۆی لە فەوتان رزگار بکات. زمانیش وەکو هەر بوونەوەرێك تەنیا لە رێگای وشەسازییەوە دەتوانێت خۆی بپارێزێت. درسلر (dressler) دەڵێت: "کەڵك وەرنەگرتن لە پرۆسەی وشەسازیدا، یەکێکە لە نیشانەکانی مەرگی زمان" (بخارا، ش٢٢٤:٦٣).

لەم سەردەمەدا ئەگەر هەر نەتەوەیەك بەشێوەی زانستییانە و چالاکانە لەسەر زمانی بەتایبەت لە بواری وشەسازیدا کار نەکات. رەنگە لە داهاتوودا زمانەکەی نەزۆك بکەوێتەوە. وردە وردە پرۆسەی نەمان و فەوتانی دەست پێ بکات. ئەم مەترسییە تایبەتتە بۆ ئەو نەتەوانە کە سنوور و دەسەڵاتی سیاسییان نییە، هەروەها خاوەن پەروەردە و فێرکاریی گشتی نین و لەگەڵ گەلانی تردا تێکەڵن.

بەلای منەوە پرۆژەی وشەسازی لە کوردیدا بەردەوام رووبەڕووی سێ گرفت بووەتەوە: یەکەم، نەبوونی بەرنامە و پلانێکی تایبەت لەم زەمینەدا. دووەم، ئامادەبوونی روانگەیەکی سەلەفییانە بۆ زمان کە دژ بە وشەسازی دەوەستێت.

سێیەم، ئەو بۆچوونە کە دەڵێت چاکترین شێوە کەلکوەرگرتن و کارهێنانی خودی وشە بیانییەکانە. لەڕاستیدا ئەو کەسانەی دژ بە وشەسازین بە کارێکی پێویست نازانن بە گومانم تا رادەیەکی زۆر ئاگایان لە واقیعی زمانی کوردی نییە و خۆیان و زمانەکەیان داوەتەپاڵ دروشمێکی رەسەنایەتیخوازانە.

ئێمە وەك کورد لە چوار وڵاتدا دەژین و زمانەکەمان لەگەڵ سێ زمانی کوردی و تورکی و عەرەبی لە دانوستاندایە و بەردەوام وشە و دەستەوشەی ئەو زمانانە دەکەوێتە سەر زاری ئاخێوەرانی زمانی کوردی و ئەگەر بڕیار بێت ئێمە ئەمە وەك دۆخێکی ئاسایی چاو لێبکەین و لە زمانی نووسینیشدا ئەم دۆخە بچەسپێت، ماوەیەکی زۆری

پێ ناچێت بۆ فێربوونی زمانی کوردی ناچار دەبین ئەو سێ زمانەی تریش فێربین و لە واقیعدا دۆڕاندنی رەسەنایەتی زمانەکەشی لێ دەکەوێتەوە.

هەڵبەت پێویستە رووناکبیران و نووسەران سەرنج بۆ ئەم خاڵە گرنگە رابکێشن ئەگەر ئەم کۆمەڵە وشە نوێ و داتاشراوانە، کە ئێستا هەمانە، نەبوایە، زمانی کوردی ئێستا لەم ئاستەدا نەدەبوو، بەڵکو دواکەوتووانە وەکو رابردوو و تەنیا زمانی شیعر و گۆرانی بوو.

بە کورتی پرۆژەی وشەسازی لای ئێمەی کورد کەمتر لە نیو سەدەیە دەستی پێکردووە و دەبێت وەکو هەر بزووتنەوەیەک، بە جیدی بخوێنرێتەوە و خەسارناسی بکرێت و لایەنە باش و خراپەکانی دەستنیشان بکرێت، تا لە داهاتوودا بەشێوەیەکی باشتر و پسپۆڕانەتر ئەم بزووتنەوەیە رێبەری بکرێت.

١- ناسیۆنالیزم و فرە وشەسازی:

وشەسازی و هاوتاسازی بە ئامانجی گەیشتن بە زمانێکی پەتی و رەسەن لە کوردی نووسیاریدا زۆر بەرچاوە. تا رادەیەک ئەگەر چەند دێڕێکی کتێب، یان رۆژنامەیەکی ئەم چەند ساڵەی دوایی هەڵسەنگێنیت. تێدەگەی دەقەکان زیاتر ٩٠٪ بە کوردیی پەتی نووسراون. بێگومان بیری پەتی نووسین رەنگدانەوەی روانگەی ناسیۆنالیستییە بۆ زمان.

رۆشنبیری کورد تێکۆشاوە تا بە پێکهێنانی زمانێکی رەسەن، سنوورێک بۆ خۆی دیاری بکات. پاشان بزنەوەی سنووری وڵاتەکەی پتەوتر و بەرچاوتر بکاتەوە، زمانەکەی پەتیتر و کوردیتر کردووە، لە کاتێکدا پێویست نییە زمانێک ئەوەندە پەتی بکرێتەوە. ئێستا لە جیهاندا هیچ زمانێک نەدۆزراوەتەوە کە ١٠٠٪ پەتی بێت. هەڵبەت رەنگە تەنیا زمانی خێڵە دواکەوتووەکانی ئامازۆن و ئەفریقا و... بەهۆی نەبوونی دانوستان و پێوەندی لەگەڵ جیهانی دەرەوەیان رەسەن مابن.

بۆ نموونە زمانناسان لە لێکۆڵینەوەیەکدا بەو ئەنجامە گەیشتوون لە ٩٩٠٣ وشەی رۆمانی ٣٥٦٦ وشە بیانین (احمدی گیوی، ١٣٧٢:١٣). یان زمانی فارسی بەو دەسەڵات و مێژوو کۆنەوە پڕە لە وشەی عەرەبی و مەغوولی و تورکی و ئینگلیزی و فەرەنسی و کوردی و تەبەری و مازەندەرانی و سوغدی و... لەم بارەیەوە مامۆستا بەهار لە کتێبی "سبك شناسی"دا دەنووسێت: "لە سەدەکانی شەشەم، حەوتەم و هەشتەم

پەخشانی فارسی ٨٠٪ عەرەبییە..."(بهار، ١٣٤٩: ١٢١). هەر ئێستاش هەر دەقێکی فارسی لێکبدرێتەوە، نزیک بە ٦٠٪ی تەنیا عەرەبییە... کەچی لە هەموو جیهان فارسی وەک زمان ناسراوە و لە هەموو بوارێکدا توانایی و چالاکی هەیە.

پێویست بە وتنە بیری پەتی نووسین لە فارسیدا کە لە سەردەمی رەزاخان دەستی پێکرد، ئێستا برەویکی وای نەماوە.

روانگەی ناسیۆنالیستی بە زمانی کوردی لایەنی باشیشی هەبووە کە لێرەدا بە کورتی ئاماژەی پێدەکەین:

١- زمانی کوردی بووەتە زمانی نووسین و رۆژنامەگەری و سیاسەت و وەرگێران و...

٢- هەزاران وشەی نوێ و جوان و رێکوپێک هاتوونەتە نێو زمانی کوردییەوە و بوونەتە مایەی بووژانەوەی زمانی کوردی.

٣- دەرفەتێکی بۆ زمانی کوردی رەخساندووە، ئەگەرەکان و تواناکانی خۆی بنوێنێت.

٤- پرۆژەی وشەسازیی، زمانی کوردیی لە ئەزۆکایەتی دەرباز کرد.

٥- رەسەنایەتیی زمانی نووسین تا رادەیەک لەسەر زمانی قسەکردنی خەڵک کاریگەری هەبووە.

بەڵام لایەنی خراپی ئەم روانگەیە بۆ زمان ئەوەیە کە زمانی کوردی بەهۆی نەبوونی بالانس و هاوسەنگی لەنێوان قێرکاریی گشتیی و فرە وشەسازیدا بووەتە زمانێکی دەستکرد و تا رادەیەک پێوەندیی لەگەڵ خەڵک دابڕاندووە. بۆ وێنە لە کوردستانی ئێران زۆربەی حەوتەنامەکان، گۆڤارەکان، وەرزنامەکان جیا لە "سروە" بەشێک لە وتارەکانیان بۆ زمانی فارسی تەرخانکردووە. ئەم کارە ناتوانێت بەشێوەیەکی پاڵەکی نیشاندەری ئەوە بێت. زۆربەی خەڵک لەم زمانە تێناگەن و نایزانن، رەنگە هەندێک بڵێن ئەم کارە بۆ دروستکردنی پردێکە لەنێوان نەتەوەکانی تر، بەتایبەت فارس. بەڵام ئەم تێڕوانینە کاتێک راستە کە چاپەمەنییەکان بەشێوەی رۆژنامەی سەرانسەری بڵاوبنەوە، نەک ناوچەیی.

ئەم دەستکردی بوونەی زمان بە رادەیەک لای نووسەران و شاعیران باو بووە، کە رستەی "کابرا کوردی نازانێ..." لەگەڵ خۆی هێناوەتە نێو گەمەکە. خودی ئەم رستە

تا رادەیەك نیشاندەری دەستكردی بوونی و نەك سروشتی ئەم زمانەیە، ئەگینا چۆن دەبێت كوردێكی خوێندەوار، زمانی دایكی خۆی نەزانێت، بێگومان مەبەستی نووسەرانی كوردیزان، نەزانینی زمانی نووسینە و فامكردنی وشە داتاشراوەكانە، چونكە هەركەسێك بەشێوەی سروشتی ئاگادارییەكی تەواوی هەیە بەسەر هەموو بەشەكانی زمانی دایكی خۆیدا. وەك: رێزمان، دەربڕینی وشە، دەزگای واچی و مانایی.

فرە وشەسازی لە زمانی كوردیدا بەو قۆناخە گەیشتووە كە بۆ وشەگەلێك هاوتاسازی كراوە كە نموونەی لە دیكەی زمانە ئێرانییەكان لە ئێران و ئەفغانستان و تاجیكستان و پاكستان نەبینراون، بۆ وێنە: كۆمار، سەرۆك، نەتەوە، گەل، گۆڤار، بنەما، سەرچاوە، لاپەڕە، ئەندازیار، رێنووس، بەركار، كۆمەڵ، هۆنراوە، دەق، وێژە، دەنگ (vote)، تومار،...

ئایا هاوتای ئەو وشانە لە زمانی فارسیدا نییە، یان فارس بەو هەموو دەسەڵاتەوە ناتوانن بۆ زۆربەی ئەو وشانە كە سەدان ساڵە لەسەر زاری خەڵكن، واتاسازی بكەن؟

وەڵامی ئەم پرسیارانە روونە، چونكە بە وردە سەرنجێك لە زمانی فارسی و گەڕانێك لەنێو قامووسەكاندا سەدان وشە دەبینین كە دەتوانن بۆ هاوتاسازی بە كاریان ببەن بۆ وێنە:

چنگار (لە بەرامبەری سەرەتان)، خدو (بزاق)، اخشیج (تناقض، عنصر)، اهنجیده (انتزاعی)، ایشنە (جاسوس)، پالوغ (مقایسە)، بیوسیدن (طمع داشتن)، وچر (فتوا)، وچرگر (مفتی).

بوسە و نظرت حلال باش باری

حجت دارم بر ای سخن ز وچرگر

(لبیبی سەدەی ٤)

(لبیبی سەدەی ٤)

بەڵام قەت ئەم وشانە كاربردیان نەبووە، چونكە دەوری سەرەكیی زمان پێوەندی لەگەڵ خەڵكە. هەروەها گواستنەوەی پەیامە بە یارمەتی وشە، ئەگەر لە بواری وشەسازیدا فرەكاری (ئیفرات) بكرێت پێوەندیی زمان لەگەڵ خەڵك هەڵدەپچڕێت، پاشان لە ئەنجامدا زمانێكی دەستكرد و رەمزی پێكدێت كە تەنیا نووسەران تێدەگەن و پێی دەنووسن. لەكاتێكدا زمان بۆ تێگەیشتنە نەك بۆ تێكدان...

بێگومان گرنگترین ئەرکی وەرگێڕان و زمانەوانانی کورد لە هەنگاوی یەکەمدا کۆکردنەوە و دەستەبەندیی وشە بیانییەکانە، پاشان هاوتاسازییە بۆ ئەو وشانە، کە پڕ کاربردن، چونکە پێویست نییە بۆ هەموو وشە بیانییەکان کە لەسەر زاری خەڵکن، هاوتاسازییان بۆ بکرێت.

لە لایەکی ترەوە گەلێك وشە هەن کە نێونەتەوەیین و لە هەموو زمانانی جیهاندا جێگر بوون، ئیتر زۆر پێویست نییە، ئێمە خۆمان بۆ هاوتاسازیی ئەو وشانە ماندوو بکەین، بۆ وێنە: ئۆکسیژن، ئیدرۆژن، ئینرژی، تەلەفزیۆن، تەلەفۆن، رادیۆ، کۆنگرە، گرافیك، ترافیك، سینەما، فیلم، کراوات، پیتزا، سالاد، سوپ و...

هەڵبەت هاوتاسازی و وشەسازی وێڕای نواندنی تواناییەکانی زمان، زەخیرەی زمانیش چالاك دەکات کە ئەمە زۆر باشە، بەڵام هەروەك ئاماژەمان کرد فرەکاری لەم بوارەدا دەبێتە هۆی ئەوەی خەڵکی ئاسایی و تەنانەت خوێنەری ئەدەبیاتی کوردی لە زمانی خۆی دوور بکەوێتەوە، پاشان نووسینی دەق بێ مانا دەبێت. رۆشنبیرانی کورد دەبێت ئەم خاڵە گرنگە لەبەرچاو بگرن کە زمانی کوردی، بەتایبەت لە کوردستانی ئێران هەنووکە دەرفەتی فێرکاریی گشتی بۆ نەڕەخساوە...

شیاوترین و لۆژیکترین ستراتیژی بۆ ئەم کێشەیە ئەوەیە، کە پرۆژەی وشەسازی هەنگاو بەهەنگاو لەگەڵ فێرکاریی گشتیدا بەرەوپێش بڕوات، یان بۆ وشە بیانییەکان هاوتاسازی بکەین، بەڵام هەر خودی وشە بیانییەکان ماوەیەکی تایبەت بەکاربهێنن پاشان کاتی خۆی جێگریان بکەین. هەر ئەو کارە کە ئاکادیمی ئێران، یان تورکەکانی ئێران دەیکەن.

هەڵبەت لە داتاشاندن و قەرزکردنی وشەدا رەنگە بە رێکەوت دۆخێك سەرهەڵبدات کە وشە بیانییەکان لە ماوەیەکی دووردرێژدا لەنێو زمانەکەدا بە جلوبەرگی تازە و مانای جیاواز و دەربڕینی تایبەتی کوردییەوە ببن بە وشەیەکی خۆماڵی وەکو ئەم وشە عەرەبییانە کە لە فارسیدا مانایان گۆڕدراوە و ئێستا بوونەتە موڵکی زمانی فارسی:

عەرەبی	فارسی-عەرەبی	کوردی
شعبه	ملت	نەتەوە
قومی	ملی	نیشتمانی
مجتمع	جامعه	کۆمەڵگا
مفاوضة	مزاکره	دانوستان
سكان	جمعیت	جەماوەر
قناة	شبکه	تۆڕ

لە زمانی کوردیشدا دەتوانین بەم وشانە ئاماژە بکەین کە لە ماوەیەکی دووروودرێژدا رەنگ و بۆنی کوردی بەخۆیان گرتووە، بۆ وێنە:

هەوەجە (حاجت)، بوسڵمان (مسلمان)، هەڵە/خەڵەت (غلط)، فام (فهم)، سپڵە (سفله)، یانێ (یعنی)، مانا (معنی)، سوژدە (سجده)، گیروگرفت (هەرەگیر و گرفتی فارسییە لە چاوگی "گرفتن" کەلە کوردیدا چاوگی بەرامبەرەکەی دەبێتە گرتن)، خزمەت (خدمت)، هەواڵ (احوال)، باس (بحث)، زامەت (زحمت)، خەڵك (خلق)، خوڵك (خلق)، شلوق (شلوغ)، متمانە (مطمئن) و...

٢- جیابوونەوەی زمانی نووسین لە زمانی قسەکردن:

لە هەر زمانێکدا چەند چەشنە زمان (variety) وەك نووسین، ئیداری، وەرگێڕان، شیعر، وێژە و ئەدەب، ئاخافتن و... هەیە. لە رابردوودا ئەدیبە سەلەفییەکان، زمانی ئەدەبیان بە بناغەی هەموو چەشنەکانی زمان دەزانێت، بەڵام دوای پێشکەوتن و گۆڕانکاری زانستی زمانناسی، ئێستا ئەم بابەتە، بابەتێکی سەلمێندراوە کە زمانی ئاخافتن زمانی سەرەکی و بناغەییە. هەروەها زمانناسان و رەخنەکارانی گەورەی ئەم سەردەمە لەسەر ئەوە جەخت دەکەن کە باشترین و شیاوترین و بەهێزترین زمان، زمانێکە کە پێوەندی لەگەڵ زمانی قسەکردنی خەڵك پتەوتر و نزیکتر بێت، چونکە سەرچاوەی زمانی نووسین لە بناغەدا زمانی ئاخافتنە، هەر ئەوەندە زمانی نووسین شانبەشانی زمانی قسەکردن بەرەوپێش بچێت. فێربوونی بۆ هەموو خەڵك لە هەموو سەردەمێکدا ئاسانترە، چونکە زمانی قسەکردن بەهۆی گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی لە

هەموو ئاستێکدا وەك: وشە و واچ و مانا و رێزمان دەگۆڕێت، لەکاتێکدا زمانی نووسین بەهۆی نووسین و تۆمارکردن تا رادەیەك زمانێکی نەگۆڕترە.

هەڵبەت مەبەست ئەوە نییە کە زمانی نووسین و زمانی زانستی لەگەڵ زمانی لادێیەکان و کۆچەرەکان، یان کوچە و کۆڵانەکان یەکێك بن، بەڵکو مەبەست ئەوەیە گۆڕانکاری و بوژانەوەی زمانی نووسین دەبێت لە سێبەری زمانی ئاخافتندا بێت. ئەگینا جیابوونەوەی زمانی نووسین لە داهاتوودا قەیرانی تێگەیشتن بەهێزتر دەکات. هەر ئەو کێشەیە کە ئێستا زمانە فەرمییەکانی وەکو: فارسی، ئینگلیزی و فەرەنسی و عەرەبی و... تووشی بوون. بۆ وێنە خوێندەوارانی ئینگلیزی بە سەختی لە زمانی چاسر و شکسپیر تێدەگەن، لە فارسیشدا هەروایە، بۆ نموونە لە کاتی رەسمیبوونی "فارسیی دەری" لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا هەموو دەقەکان بەتایبەت شیعر بە زمانی قسەکردن نزیك بوون، هەربۆیە ئێستا یەکەمین کتێبی پەخشانی فارسی یانی "شانامەی ئەبوو مەنسووری" یان "تاریخی بەلعەمی" بۆ زۆربەی خەڵك-تەنانەت توتابییانی سەرەتاییش کەم تا زۆر فام دەکرێت.

بەڵام لە سەدەی شەشەمەوە تا پەنجا ساڵی رابردوو- کە سادە نووسین لەلایەنی نووسەرانی نوێخوازی وەکو عەلامی، قائم مەقامی فەراهانی، موحەممەد عەلی جەمالزادە، سادق هیدایەت و... گرنگییەکی ئەوتۆ پێدرا - زمانی فارسی دەری بە وتەی "داریووش ئاشووری" بووەتە "زمانی دەری وەری" (واتا: زمانی لاژەلاژ). هەر ئەم رۆشنبیرە دەنووسێت: "گەورەترین گیروگرفتی پەخشانی فارسی جیابوونەوەی وردە وردەی زمانی نووسینە لە زمانی قسەکردنی خەڵك کە لە ئەنجامدا گەیشتەرە ئاستێك کە ئێستا دەتوانین بێژین بوونەتە دوو زمانی جیا لە یەك. بێگومان لە هەر زمانێکدا ئەم جیابوونەوەیە تا رادەیەك سروشتییە، بەڵام لە زمانی فارسیدا ئەمە بووەتە قەیران، جا ئەم کێشەیە بەباشی نیشان دەدات کە خەڵکی ئاسایی ئەگەر بخوازن دێڕێك بنووسن، سادەترین و سروشتیترین رستەکان کە لە بەردەستیاندایە فەرامۆشی دەکەن و لە شوێنی رستەگەلێکی ئاڵۆز دەگەڕێن، کە ئەنجامی وەها نووسینێك، نووسینێکی گەمە و قەشمەرییە (ئاشووری ١٣٧٥: ١٤)".

ئەمڕۆژە سادەنووسین بەهۆی چاپەمەنیی زۆر و فێرکاریی گشتی، وەرگێڕان، رۆژنامەوانی، کاریگەریی زمانناسی و... لە زۆربەی زمانەکانی جیهان گرنگی

پێدەدرێت تا رادەیەك کە ئێستا لە دەزگاکانی راگەیاندن وەکو رادیۆ و تەلەفزیۆن لە جێگەی هەواڵەکان بە زمانی رەسمی، هەواڵەکان بە زمانی خەڵکی ئاسایی بڵاو دەکەنەوە، بەڵام بەداخەوە لە زمانی کوردی تا ئێستا بیر لەم دۆخە نەکراوەتەوە کە رەنگە لە داهاتوودا ئەو کێشەیەی کە باسمان کرد، ببێتە یەکێك لە گەورەترین کێشەکانی زمانی کوردی.

بۆ ئەنجام گەیشتنی باسەکە پێویستە ئاوڕ بدەینەوە لە دەقەکانی رابردوو، بۆ وێنە زمانی نووسراوەکانی مەحوی و نالی و فایەق بێکەس و مامۆستا هەژار و شوکور مستەفا و عەلائەدین سەجادی و... لە دەیەکانی پێشوودا ئەوەندە سادە و بە زمانی خەڵك نزیکن، کە نەك تەنیا بۆ کوردە سۆرانییەکان، بەڵکو بۆ زاراوەکانی تریش وەك کوردی باشووریش لە ئیلام، کرماشان و خانەقین... فام دەکرێت.

لێرەدا وەکو بەڵگە، چەند دەقی سادە دەخوێنینەوە تا بە باشی بزانین ئەوانە کە هەمووی تەمەنیان لەگەڵ زمانی کوردی ژیاون دوای پەنجا ساڵ نووسەری بە چ شێوەیەك نووسیویانە:

شوکر موستەفای رەحمەتی لە گۆڤاری ئەکادیمی دەنووسێت:

"ئەوەت لەبیر نەچێت کە سیفەتی کارایی ئەگەر "ندە"ی لە پاشەوە پێوە بلکێ".

"راستیت گەرەکە، ناکرێ لێرەدا من هەرچی دەسەڵاتی زمانی کوردی هەس گشتی لەم وتارەدا وەسەر کەمەوە، دیارە مەرامم لە وەبیر هاوردنەوەی ئی قاڵب و میسالەیلە ئەوەیە کە کەسێ خۆی ئەڕای زاراوە داڕژترین خرهاڵ داوێ تەنیا زمان زانی بەش کارەکە نیکا..." (مستەفا شوکور، ئاکادیمی، ژا، ۲۰۰۲: ۱۲۵)

یان مامۆستا هەژار لە پێشەکی هەنبانەبۆرینەدا دەنووسێت:

"هەر وشەیەك بۆنی عارەبییەکی کۆنی یان فارسییەکی مردووی هەزار ساڵەی لێ بێت ئەو زانا کوردپەروەرانە پێ شێت دەبن وەك دزێکیان لەناو کادێندا گرتبێ... دەیدەنە بەر پلار و جوێن، کارێکی بەسەر دەهێنن دۆم بە ژنێ خۆی نەکردبێ ئاوڕووی وێژەری وشەکەش بە مەردی کاورای پیوازفرۆش ئەوەن! مەڵێ قەڵەم، بێژە پێنووس، مەیژە کاغەزا بویشە تێنووس. نەبێژە دەفتەر بڵێ پەڕاو".

- ئێمە ئەبێ زوانەکەمان لە وشەگەلی بیانی و نامز هەڵوەژێرین.

- خێرە ئیشاڵلا، دەی خودا موبارەکی کات.

- "مبارەك" و "خێر" و "ئیشاڵلآش" لەوانەن کە دەبێت شاریەدەر کەین، کەسیش نییە پەنامەکی دە گوێی یەکێك لەم تازە بابەتانەدا بسرکێنێ: کاکی هەڵەی پڕ لە پەڵە! کامە گەلی هەرزەلی هەرە دارا و هەرە رزگاری سەرزەوی گومان ئەبەی، زمانەکەی وشەی نامۆی تێدا نەبێ؟ ئینگلیز؟ ئەڵمانیا؟ فەرەنسا؟ رووسیا؟ کەست دیون، لێت پرسیون؟ تا پێت بلێن لە سەتا چەندی زمانیان لە یەکتری خواستووەتەوە؟ لە رێزمانەکانی ئۆردی، دەری، فارسی و بەنگالی شارەزای؟ تورکی ئەستەنبۆڵ دەزانیێ؟ کە تا ملان لە عارەبی ئاخنیاون. رەنگە مەبەستت زمانی عەرەبی بان بێت؟ داخی گران کە عارەبیش وەك پێویست نازانیت، تا بزانیت ئەو زمانە وا پان و پۆڕ و بەربلاو بووە کە هەزار و چوارسەد ساڵە، پێنجسەد ملیۆن موسوڵمان خزمەتی دەکات، بە هەزاران وشەی نامۆی لەناو خۆیدا پەنا داوە. تەنانەت قورئانی پیرۆز- کە لە پاکی و رەوانیدا مۆجیزاتە- دەیان وشەی نەژادی رۆمی، سانسکریتی، پەهلەوی، یۆنانی، کوردی و ئارامی تێدایە، وەکو: برهان، دین، ملکوت، گوپی، رضوان، فردوس، رائك، زرابی، نمارق، کافور، کاس، قواریر، زنجبیل، سندس، استبرق، مائدە، رزق، زخرف، سراج، صراط، رهبان، قسطاس..." (هەژار، ١٣٦٩: ٢٤).

رەنگە هەندێك بێژن زمانی نووسینی ئەم نووسەرانە زۆرتر زمانی ئەدەبی و شیعری بووە، نەك زمانی زانستی و فەلسەفی و فەنی؟

لە وەڵامدا دەبێت ئاماژە بە کتێبی زانستی "زمانی یەکگرتووی کوردی" د. جەمال نەبەز بکەین. کە زۆر شارەزایانە دەقێکی تایبەتی و زانستی لە بواری زمانناسی لە ساڵی ١٩٧٦ بە زمانی سادە و پاراو نووسیوە.

کەچی لەم سەردەمەدا تێگەیشتن لە هەموو دەقەکان بەهۆی دژوار نووسین، فرە وشەسازی و جیابوونەوە لە زمانی خەڵك نەك تەنیا بۆ کوردەکانی باشوور (ئیلام، کرماشان، خانەقین)، بەڵکو بۆ کوردەکانی ناوەراستیش تا رادەیەك ئەستەمە و خوێنەر دەبێت هاوکات لەگەڵ خوێندنی دەق لە فەرهەنگی وشەی نوێ -کە بەداخەوە نیمانە- کەڵك وەربگرێت.

لێرەدا بەپێویستی دەزانم لە توێژەران و کۆمەڵناسان بخوازم لە لێکۆڵینەوەیەکدا ئاست و رێژەی تێگەیشتنی جەماوەر لە زمانی نووسینی کوردی لەم سەردەمەدا دیاری

بکەن، تا ببێت بە سەرچاوەیەکی جێ متمانە بۆ میزانی کەلکوەرگرتن لە وشە داتاشراوەکان لە زمانی نووسیندا.

خەسارناسیی وشەسازی لە زمانی کوردیدا[2].

لێکۆڵینەوەیەکی شیکاری و رەخنەیی دەربارەی کێشەکانی وشەسازی.

لەکاتێکدا زۆربەی نووسەرانی کورد لە شوێنی رەسەنایەتیی زمان دەگەڕێن بۆ پاڵاوتنی زمانی نووسین تێدەکۆشن، دەبێت ئەم خاڵە سەرەکییە لەبەرچاو بگرن لە هیچ زاراوەیەکدا رەسەنایەتی کۆ نابێتەوە، بەڵکو هەموو زاراوەکانی زمانی کوردی بەقەد توانای خۆیان بەشێکیان لە رەسەنایەتیی زمانی کوردیی کۆن، پاراستووە.

۳- ژمارەی بڕگەی وشە:

زۆربەی زمانەکانی هیندۆئەورووپایی کۆن، کار و جێناوی مێ و نێر هەروەها دۆخەکانی بەرکاری و ئیزافەیان هەبووە، بەڵام ئێستا ئەم تایبەتمەندییانە لەنێو زمانانەدا نەماوە. بە وتەی زمانناسان هۆی سەرەکی ئەم گۆڕانکارییە کە هەموو زمانەکان وردە وردە سادەتر بن، بەتایبەت بڕگەکانی وشە، ڕۆژ بەڕۆژ کورتتر دەبنەوە.

لە زمانی کوردیدا هەندێك وشە داتاشراون کە ژمارەی بڕگەکانیان لە هاوتاکەیان فرەترە. وەکو "لێکۆڵینەوە" کە پێنج بڕگەیە، لەکاتێکدا هاوتاکەی لە عەرەبی (تحقیق) دوو بڕگە، لە فارسیدا (پژوهش) سێ بڕگەیە. لە هەموو سەیرتر، وشەی "ئاوەڵکردار" کە چوار بڕگەیە، لەکاتێکدا هاوتاکەی (قەید) یەك بڕگەیە. ئەگەر بخوازی بنووسی قەیدقەید، دەبێت بێژی ئاوەڵکرداری ئاوەڵکردار، کە ۹ بڕگەیە. بەلای منەوە ئەم شێوازە، واتە درێژبوونی ژمارەی بڕگە، لە داهاتوودا زمانی کوردی بە یەکێك لە زمانە کۆنەکان و دواکەوتووەکان نێزیك دەکاتەوە. نموونەگەلێکی تر کە دەتوانین ئاماژەی پێ بکەین، ئەمانەن: بزووتنەوە (٥ بڕگە)، پیتی دەنگدار(٤ بڕگە- هاوتاکەی لە فارسیدا ۲ بڕگە: همخوان)، ئاوەڵناو (۳ بڕگە- هاوتاکەی ۲ بڕگە: صفت) و...

چەندە بڕگەی وشەی داتاشراو، فرەتر بێت، هەر ئەوەندەش زمان بەشێوەی کۆنی خۆی نێزیکتر دەبێتەوە.

برگەی وشەکانی ئاکادیمی ئێرانیش لە دەیەکانی رابردوودا کە پێشنیاری کراون، درێژ بوون، بەڵام بە دارشتنی بەرنامەی شیاو، توانییان ئەم کێشەیە چارەسەر بکەن بۆ وێنە یەکەم هاوتاسازییەك کە بۆ "کۆمپیوتەر" کرا وشەی "حسابگر الکترونی" بوو (باطني، ١٣٧١:٢٦) کە ئێستا بووەتە "رایانە"، یان بۆ "ریفراندۆم" "مراجعه به آرا"، کە ئێستا بووەتە "همه پرسی".

ئێمەش دەتوانین لە جێگەی "بە جیهانی بوونەوە"، جیهانی بوون دابنێین هەروەها لە جێگەی "بزووتنەوە" کە پێنج برگەیە لە وشەی "جمشت" کەڵك وەربگرین کە سەرەرای ئەوە ئیشتقاقیە (جم+شت)، دوو برگەی هەیە.

دەخوازم بێژم ئەگەر لە بواری وشەسازیدا نەمانتوای وشەیەك پێشنیار بکەین کە بواری برگە لە بەرامبەری بیانییەکەی کورتتر بێت، لانیکەم تێکۆشین درێژتر نەبێت، سوودی تری ئەم یاسایە ئەوەیە کە دەربرینی وشەکان، ساکارتر و لەسەرزار سووکترن. هەڵبەت دەبێت بەم خاڵە گرنگە ئاماژە بکەین کە یەکێك لە هۆیەکانی درێژبوونی برگەی ئەو وشانە کە "کۆری زانیاری" کاتی خۆی کردوویەتی. کارکردنی بووە بە میتۆدی وەرگێرانی دەقاودەق لە عەرەبییەوە کە لە جێگەی چاوگی عەرەبی، چاوگی کوردییان داناوە، بۆ وێنە: ساغکردنەوە، لێکدانەوە، پێداچوونەوە، بزووتنەوە، بووژاندنەوە، لێکۆڵینەوە و... لەکاتێکدا شیاوتر ئەوەیە بەرامبەری چاوگی بیانی لە ناوی چاوگ (اسم مصدر) کەڵك وەربگرین.

هەروەك ئەم هاوتاسازییە شیاوە کە بۆ وشەی بیانی "مقالە" لە ناوی چاوگی "وتار" (وت+ار) کەڵك وەرگیراوە.

٤- وشەی بیانی لە بەرامبەر وشەی بیانی:

هەروەك ئاگادارن ئاسیۆنالیزمی کوردی بەهۆی نەبوونی کیان و دەسەڵاتی سیاسی، سەررێژ بووەتە ناو زمان، پاشان زمان پارێزانی کورد هەوڵی ئەوەیان داوە بەرامبەر سازییەکانیان لەگەڵ دراوسێکانیان جیاواز بێت. تا لە رێگای بەرجەستەکردنی سنووری زمانی، سنوورێك بۆ وڵاتی کورد دیاری بکرێت. هەر بەم بۆنەیەش زمانەوانان لە بواری وشەسازیدا بەشێوەیەك کاریان کردووە کە لەگەڵ فارس و عەرەب و تورك جیاواز بن بۆ نموونە وشەی "یاسا"یان -کە لە بنەرەتدا تورکییە، ئەویش تورکی

موغولی- لە بەرانبەر وشەی "قانون" کە لە نێوی فارس و عەرەبدا باوە، هەڵبژاردووە. لەکاتێکدا زۆربەی زۆری خەڵك لە زمانی ئاخافتندا وشەی "قـانون" بـەکار دەهێـنن. یان وشەی "قوتابخانە" کە وشەیەکی فارسی -عەرەبییە و لە قوتاب، راتـە: کتـاب + خانە پێکهاتووە و لە جێگەی "مکتب" بە کاری دەبەن لەکاتێکدا هەموو ئـەو وشـانە بیانین، ئیتر چ فەرقی هەیە کە لە زمانی نووسیندا کامیان بەکاربهێنین.

نموونەکانی تر لەم وشانە لەنێو زمـانی نووسـیندا زۆرن. کـە رەنگـە هەنـدێکیان کوردی نەبن و لەلایەکی ترەوە دەربڕینیشیان سـەختە، بۆ وێنە: ئابلۆقە، قازانج، بایەخ، قەمچی، ئاڵتوون و...

٥- وشەسازانی سەربەخۆ:

وشەسازی و وشەڕۆنان مولکی تەرخانکراوی ئاکادیمییەکان نییە. لە زۆربەی وڵاتان هاوکات لەگەڵ ئاکادیمییەکان، ڕۆشنبیران، وەرگێڕان، زمانناسـان بەشـێوەی سـەربەخۆ خەریکی وشەسازین و زۆرجاریش ڕێکەوتووە، وشەی پێشنیارکراوی نووسەرێك لە کاری گۆڕە زانستییەکانی زمانی وڵاتێك باشتر و شیاوترە. هەربۆیە لە هەنـدێك لـە وڵاتـانی پێشکەوتوو، ئاکادیمییەکان لە هەموو ئاخێوەرانی زاراوەگەلی زمانەکـە، دەخـوازن بـۆ هاوتاسازی هەر مانا و دیاردە و چەمك و وشەیەك، چالاکانە بەشداری بکەن و پێشنیار بدەن، چونکە بڕیارە خەڵك وشەکە بەکاربهێنن.

ئەگەر بخوازین هەر دوو شێوەکە، لەگەڵ یەك بەراورد بکەین، لەڕاستیدا وشەسـازی بەشێوەی تاکەکەسی ئەگەری بە هەڵەداچوونی زۆرترە، بەڵام لە شـێوەی دووەمـدا ئـەم ئەگەرە کەمترە بەهۆی ئەوەی کە چەندین کەس بە زانسـتی جۆراوجـۆرە لـەم پرۆسـەدا بەشدارن. دەرفەتی رەخنەگرتن و پاشان ساغکردنەوە زۆرتـرە و هەوڵـەکان تۆکمـەتر و تەواوتر دەبن.

کورد بەگشـتی، لـە کوردسـتانی ئێـران بەتایبـەتی، بـەهۆی نـەبوونی ئاکـادیمی دەسـەڵاتدار و هـەروەها پسـپۆڕانی بوارەکـە، پـرۆژەی وشەسـازی تووشـی غیـابی مەرجەعییەت بووە، بەم هۆیە و چـەند هۆکـارێکی تـر، ئێسـتا زۆربـەی نووسـەران، وەرگێڕان بەشێوەی تاکەکەسی خەریکی وشەسازین کە ئەمە بە نۆرەی خۆی کێشەیەکی بۆ زمانی کوردی دروستکردووە، بـۆ نموونـە جـاران بـۆ یـەك مانـا چـەند جـۆر وشـە

سازکراوە، بۆ وێنە لە بەرامبەری وشەی psychology دەروونناسی و ڕەوانناسی دروست بووە. یان بۆ "تەرکیب" سازدان (ئەحمەد قازی، ١٣٦٧: ١٢٢)، ڕێکەوند (دەرخزادی، ١٣٧٩: ٣٠٧) و پێکهاتە، هەروەها بۆ وشەی "فعل": کردار (خرم دل، ١٣٤٧: ٧٨)، کار (ئەبەز، ١٩٧٦: ٣١) و فرمان، واتاسازی بووە.

لە لایەکی ترەوە، وشەسازانی سەربەخۆ هەرچەند شارەزان و لە زانستگا دەرسیان خوێندووە، یان دەرس دەڵێنەوە، بەڵام وەکو مامۆستایانی رابردوو لەباری زمانەوە کاری بنیاتییان وەکو نووسینی ڕێزمان و فەرهەنگی وشە و... نەکردووە، هەروەها بەهۆی کەمتەمەنی و خەریکبوون بە زانستەکانی تر، لەگەڵ زاراوەکانی تری کوردی و زانستی وشەسازی ئاشنایی ئەوتۆیان نییە. بەم هۆیە و هۆیەکانی تر بە باشی ڕۆحی زمانی کوردی (نەك زاراوەی خۆیان) ناناسن، لێرەدا پێویستە وەکو نموونە لە چەند وشە ڕەخنە بگرین:

- شۆناس لە جێگەی "هویت":

شوناس لە بنەڕەتدا ڕەگی ئێستای "شناخت"ە. لە چاوگی "شناختن"ی فارسییە. هاوتاکەی لە کوردیدا دەبێتە: ناسین (چاوگ)، ناسی (ڕەگی رابردوو)، ناس (ڕەگی ئێستا). پاشان هەر ئەم شوناسی فارسییە کە هاتووەتەوە نێو کوردییەوە بە مانای ئاشنایە، جا چ پێوەندی لەنێوان ئاشنا و هوویت هەیە؟ لە ڕوانگەیەکی ترەوە مەگەر هەر دوو وشەکە، بیانی نین جا چ جیاوازییەکی هەیە کامیان لە زمانی نووسیندا بەکاربهێنین (بڕوانە خاڵی چوارەمی بەشی خەسارناسی).

- توخم لە جێگەی "عنصر":

توخم وشەیەکی هاوبەشە لەنێوانی زمانی فارسی و کوردیدا لە قامووسە فارسییەکاندا ئەمجۆرە مانا کراوەتەوە: ١- نتفە ٢- بیزەی ماکیان ٣- اصل و نـژاد ٤- دانە و بۆر ٥- غدە جنسی (معین، ١٣٧٥: ١٠٥٢).

لە قامووسە کوردییەکانیشدا مانای وایە: ١- تـوخم ٢- خـا، هێلکـە، هێـك ٣- ڕەچەڵەك ٤- تۆم، تۆم، توو ٥- دانە، بەرز ٦- گون (ابراهیم پوور، ١٣٧٣: ١١٧).

مامۆستا هەژاریش نووسیویەتی کە توخم لە کوردیدا دوو مانای هەیە: ١- تۆم ٢- رەچەڵەك (شرفکندی، ١٣٧٦: ٢٤٢) وەك دیمان لە کوردیدا توخم قەت بە مانای "عنصر" نییە؟ مەگەر ئەوەی لە فارسییەوە وەرمانگرتبێت کە ئەگەر وابێت دووبارە رەخنەی چوارەمی بەشی خەسارناسی لەسەر ئەم خاڵەش راست دەردەچێت.

- گوتار لە جێگەی "گفتمان/ discorse":

ئەم وشەیە لە رووی رێزمانەوە قسەی لەسەرە، چونکە لە بواری پێکهاتن، گوتار لەگەڵ وتار (مقالە- گفتار) هیچ جیاوازییەکی نییە.

گوت + ار- وت + ار

بە واتایەکی تر "گوت" رەگی رابردووی کاری "گوتن" لە کوردی ناوەراستە و "وت" رەگی رابردووی کاری "وتن" لە کوردی باشوورە. مانای هەردووکیان لە فارسیدا دەبێتە "گفتن"، بەم هۆیەوە قەت وشەی "گوتار" ناتوانێت هەلگری مانای "گفتمان" بێت.

- روخسار لە جێگەی "شکل/ قالب":

ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا فارسییە و لە "روخ+ رخ+ سار" پێکهاتووە بەرامبەری "رخ" لە کوردیدا دەبێتە "روو، روومەت". هەروەها هەردووکیان بیانین (بڕوانە بەشی چوارەمی خەسارناسی). هەرچەند ئێستا ئەم زاراوانە تا رادەیەك لە زمانی نووسیندا خۆیان چەسپاندووە، بەڵام ئەمە نابێتە هۆی ئەوەی کە رەخنە لە وشەی لەم چەشنە نەگرین، چونکە لەڕاستیدا ئەرکی سەرەکیی زمانەوان، چاودێری و ویراشتنی (پێداچوونەوە)ی پرۆسەی وشەسازی و وشەڕێنانە لە زماندا.

٦- کوردی لە بەرامبەری کوردی:

لە رابردوودا زمانانی دراوسێ هەڕەشەی جیدی بوونە بۆ مانەوەی زمانی کوردی، بەڵام ئێستا بەهۆی بزووتنەوەی کاری فەرهەنگی لەناو و دەرەوەی وڵات و بەتایبەت میدیاکان و بەهێزبوونی دەسەڵاتێکی کوردی لە کوردستانی عێراق، دوو زاراوەی سۆرانی و کرمانجی بۆ پەرەپێدانی خۆ لە بەرامبەر یەکدا وەستاون و شانبەشانی یەك

جیاواز نە وشەسازی دەکەن، هەڵبەت ئەمە هەمووی کێشەکە نییە، ئەگەر ئاوڕدانەوەی رابردووش بکەین، دەبینین زاراوەی گۆرانی لانیکەم نزیك بە هەشتسەد ساڵ زمانی ئەدەبی بەشی ناوەڕاست و باشووری کوردستان بووە، (تەنانەت هێشتاش شیعر بەم زاراوەیە دەوترێت) و ئێستاش زمانی ئایینی ئەهلی حەقەکانە و هەروەها لە باشووری کوردستان (ئیلام، کرماشان، بیجار، لەکستان، خانەقین، مەندەلی، بەغدا) بە کرمانجیی خواروو دەیان دەفتەری شیعری و کتێب بڵاوبووەتەوە و دەبینت و تەنانەت هەندێك لە کوردە فەیلییەکان و کوردە کرماشانییەکان، سەربەخۆ بۆ زاراوەی خۆیان وشەسازی دەکەن. ئیتر باسی زازاکان ناکەم کە زۆر ئاگاداریان نیم. لە ئەنجامدا کوردی سێ زاراوەی سەرەکی و یەك زاراوەی مێژوویی هەیە، کە ئەمە یەکێك لە مەترسییەکان و کێشە گەورەکانی کوردە بۆ نەگەیشتن بە زمانی یەکگرتوو.

کورد بە دەیان هۆ (کە پێویست نییە لێرە ئاماژەی پێ بکەم)، نەیتوانی لە سەدەکانی نۆزدە و بیستەمدا یەکێك لە دوو زاراوەی سەرەکی، بکاتە زاراوەی رەسمی. ئێستاش لە جێگەی ئەوە دڵسۆزانە تێ بکۆشرێت، لانیکەم لە بواری وشە و وشەسازیدا ئەم دوو زاراوە لە یەك نزیك بکرێنەوە، بەداخەوە هەردوو زاراوەکە لە بەرامبەر یەکدا وەستاون و هەر یەك خەریکی وشەسازین، بۆ وێنە:

کرمانجی	سۆرانی
گۆڤار	کووار
هەڵپەیڤین	وت و وێژ
ساخلەمی	تەندروستی
جڤات	کۆبوونەوە

بەڵام پرسیار ئەمەیە، ئایا ئێمە لە سەردەمی پێوەندی و هاموشۆری فەرهەنگی و جیهانی بوونەوەدا ناتوانین ئەم هەڕەشەیە بکەین بە دەرفەت؟ وەڵامی ئەم پرسیارە روونە؟ ئێمە لە رابردوودا، ئەزموونێکی سەرکەوتوومان بەناوی زمانی ئەدەبی گۆرانی هەیە، بەشێوەیەك کە جاف، ئەردەڵاتی و هەورامی و فەیلی و کەلهوڕ و کرماشانی و

زەنگەنە و لوڕ و لەك و... وازیان لە زاراوەكانی خۆیان هێناوە و بە یەك زاراوە شیعریان وتووە. هەڵبەت زۆر جێگەی سەرسووڕمانە كە باوك و باپیرانی ئێمە، لە سەردەمی نەخوێندەواریی گشتی و نەبوونی پێوەندی وەك ئێستا بەو ئەنجامە گەیشتوون كە دەبێت وەكو گەلانی تر یەك زاراوەی ئەدەبییان هەبێت، چونكە نابێت هەر هۆز و خێڵێكی كورد بە زاراوەی خۆی بنووسێت و ... لەلایەكی ترەوە زانستی ئەمڕۆ ڕێگاچارەی بۆ چەند زاراوەیی دۆزیوەتەوە، ئەوەش پەنابردنە بەر داڕشتنی بەرنامەیەكی زمانییە، (language planning)، لام وایە تەنیا بەرنامەڕێژی زمانییە، كە بە باشی دەتوانێت كێشەی چەند زاراوەیی لە زمانی كوردیدا لە ڕێگای چەند بەرنامەی درێژماوەوە چارەسەر بكات (بۆ ئاگاداری زیاتر بڕوانە جامعەشناسی زبان، مدرسی، ۲۰۶:۱۳٦۸).

۷- چارنووقاندن لە كوردیی خواروو:

بەداخەوە لە پڕۆژەی وشەسازیدا ئاوڕێكی وایان لە زاراوە كوردییەكانی باشوور وەكو فەیلی، كەڵهوری، لەكی، گەڕووسی و... نەداوەتەوە، كە ئەوەش ڕەنگە، ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆی بیری بەرتەسكی ناوچەگەری و مەزهەبی بێت.

لەكاتێكدا زاراوە كوردییەكانی باشوور، لانیكەم لە بواری دەزگای واچی و وشە، زۆر ڕەسەنایەتیی خۆیان پاراستووە، دكتۆر ئیبراهیمی پوور كە هەموو زاراوەكانی زمانی كوردی لێكداوەتەوە لە كتێبی "دستور جامع زبان كردی"دا دەنووسێت: "بەدڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین كە زۆربەی دانیشتووانی مەهاباد دەتوانن بە زمانی توركی وەك زمانی دایكی خۆیان قسە بكەن... لەكاتێكدا لە هەموو ئیلام ناتوانیت سێ كەس بدۆزیتەوە كە توركی بزانن... هەربۆیە كاتێك لە ئیلام دەگەڕێیت، لە بواری زمانناسی هەست دەكەیت لە كوردستانی دوور و كۆنەوە هاتوویت". (ابراهیم پور، ٤۲:۱۳۷۸ و ٤۱).

پێویست بە وتنە لەكاتێكدا زۆربەی نووسەرانی كورد لە شوێنی ڕەسەنایەتی زمان دەگەڕێن، بۆ پالاوتنی زمانی نووسین تێدەكۆشن، دەبێت ئەم خاڵە سەرەكییە لەبەرچاو بگرن لە هیچ زاراوەیەكدا ڕەسەنایەتی كۆ نابێتەوە، بەڵكو هەموو زاراوەكانی زمانی كوردی بە قەد توانایی خۆیان بەشێكیان لە ڕەسەنایەتیی زمانی كوردی كۆن،

پاراستووه، که لێرەدا پێویستە بە کورتی بۆ نموونە ڕەسەنایەتیی دوو وشە لێك بدەینەوە: لە کوردیی سۆرانی "بەپێی، ماڵ و نووسوول" بنەما دەوترێت، بەڵام لە کوردیی فەیلی (ئیلامی) "بنەوا" دەڵێن کە ئەمە ڕاستە، چونکە ئەم وشە لە (بن+ وا) پێکهاتووە و پاشگری (وا) لە وشەکانی تریش دووپات بووە، وەکو: نانەوا (نان+ وا)، پێشەوا (پێش+ وا). یان لە کوردیی سۆرانی بە وەرزی چوارەم، "زستان"دەوترێت، لەکاتێکدا لە سەقز و سنە و ئیلام و کرماشان و ... "زمسان" دەڵێن، کە لام وایە ئەمەیان دروستتر بێت، چونکە ئەم وشە لە (زم+ سان) پێکهاتووە "زم" بە مانای سارده و "سان/ستان" پاشگری شوێنە. وێڕای ئەوە لە ئیلام بە کەپەری زستانی لادێکان کە لە چێو و بەرد دروست دەبێت، دەڵێن: زمگە (زم+گە) (فەرهەنگی کوردی ئیلامی، نووسەر، چاپ نەکراو).

لە "گۆرانی"ی کۆنیشدا هەروا بووە:

وەهار و هامن، خەزان و زەمێ

وێنەی زندەگی مەشو چۆن تەمێ

(پیر بنیامین شاهۆیی سەدەی حەوتەم)

هەروەها "زەم" بە مانای سارد و بای سارد لە فارسیش وشەی زەمهەریر کە لە (زەم+ هەریر) پێکهاتووە بە مانای جێگەی زۆر ساردە (معین، ۱۳۷۵:۱۷٤۷)، کەچی نووسەران و زمانەوانانی کوردی ناوەڕاست بە هەر هۆیەك بێت، لە وشە ڕەسەنەکانی کوردی جنووبی کەڵکیان وەرنەگرتووە ئەگەریش ڕێکەوتبێت لە چەند وشە زۆرتر نییە، بۆ وێنە: زانست، وشە و...

بەڵام بەپێچەوانەوە، ئاکادیمی ئێران بارەشی بۆ وشەکانی ئیلام و کرماشان کردووەتەوە بۆ وێنە: "دکتۆر مستەفا موقەربی" ئەندامی چالاکی ئاکادیمی ئێران پێشنیاری داوە لە جێگەی وشەی ئینگلیزی cover لە وشەی ئیلامی "پووشەن" کەڵك وەربگرن (مقربی، ۱۳۷۲:۱۲۳) و (واژەهای مصوب فرهنگستان زبان و ادب فارسی ۱۳۷۸:۳۲).

کەڵکوەرگرتن لە زاراوەکانی باشوور بۆ پێکهێنانی زمانی یەکگرتوو دوو ئەنجامی یەکگرتوو، دوو ئەنجامی شیاوی هەیە:

یەکەم: زمانی یەکگرتوو بەهێز دەکات و زۆر لە ناتەواوییەکانی زمانی نووسین چارەسەر دەکرێت.

دووەم: دەبێتە هۆی ئەوەی کە زمانی سۆرانی لە ناوچەکانی باشووریش پەرە بستێنێت و جا خەڵکیش بەهۆی کارکردنی عاتفیی زمان، زۆرتر دەتوانن لەگەڵ زمانی رەسمی پێوەندی بگرن، چونکە ئەم ئەزموونە (مەبەست کەڵکوەرگرتنە لە وشەی زاراوەکانی تری کوردی)، جارێکی تر لە مێژووی کورد لە سەردەمی رەسمیبوونی زمانی ئەدەبی گۆرانی تاقی بووەتەوە، بەشێوەیەك کە هۆنراوەکانی کوردی گۆرانی ١٠٠٪ سەر بە کوردی گۆرانی، یان هەورامی نەبوو، بەڵکو شاعیرانی هەر ناوچەیەك لە وشەکانی زاراوەی خۆیشیان کەڵکیان وەرگرتووە.

بۆ نموونە وشەکانی چەند بەیتێکی لێك دەدەینەوە:

ئەر وە عداڵەت بازخواز بکەی لێم

ئومێدوار نیم وە ئەفعاڵ وێم

(ئەرکەوازی)

کە وشەکانی بکەی، لێم، نیم (کوردی یەکگرتوو)، ئەر، وە، ئومێدوار (کوردی باشووری)، عداڵەت و ئەفعاڵ (عەرەبی) بازخواز (کوردی فەیلی)، وێم (هەورامی).

یان:

شەوقش بە وێنەی سپی شەم مەبۆ

پەروانەش خەریك خار خەم مەبۆ

(وەلی دیوانە)

هەرگز نەنیشی زاهد نە لاشان

ناما نە گووشت دەنگ هەلاشان

(سەی یاقوو مایدەشتی)

کە وشەکانی سپی، خەریك، بە وێنە "کوردی ناوەڕاست"، شەم، خەم، دەنگ، "کوردی یەکگرتوو"، نەنیشی، گووش "کوردی باشووری"، جێناوی "ش" و "شان" و کاری ناما و مەبو "هەورامی".

لە ئێرانیش هەروا بووە، بۆ وێنە کاتێك فارسی دەری لە خوراسان رەسمی بوو لە ناوچەکانی تری فارس نشین، وەکو ناوەڕاست و باشووری رۆژهەڵاتی ئێران، بەهۆی

تێنەگەیشتن بەدوی نەبوو، بەڵام کاتێ توانی لەم ناوچانە پەرە بستێنێت کە هەزاران وشە و زاراوە و تەنانەت تایبەتمەندیی ڕێزمانی قەرز بکات (یاحقی، ۱۳۸۰: ۸۹).

لەم گۆڕانکارییانە تا رادەیەك بووە کە فارسی دەری لە سەدەی شەشەمدا لە سەبکی خوراسانی گواستەوە بۆ سەبکی عێراقی، بۆیە دەبینین زمانی شیعری "حافیز و نیزامی و سەعدی و خاجو" لەگەڵ شاعیرانی بەر لە خۆیان وەکو "فردەوسی و ڕوودەکی و فەرۆخی یەزدی و..." لە بواری وشە و تەنانەت ڕێزمانی جیاوازە، بۆ وێنە: هەمی رفتمی (واتا: دەچووم) خوراسانی، بوو بە "می رفتم" لە سەدەکانی تردا".

لێرەدا بە کورتی چەند وشەی کوردیی فەیلی دەخەینە بەر چاوانی زمانەوانان تاکو ئەگەر بخوازن و بیەی بەرتەسکی ناوچەگەری ئیجازە بدات بۆ پاشەڕۆژ کەڵکی لێ وەربگیەدرێت، بۆ وێنە:

شلاڵ (Relaction)، کنشت (اصطحکاك/ Friction)، لاخت (بافت/ Context)، وەیشت (فرط، شدت)، جمشت (بزووتنەوە/ Motion)، تاوشت (حرارت/ Temperature)، ئالشت (دانوستاندن، تبادل/ Exchange)، گەرمیشت (heat)، خوازگەر (داخواز)، خواسکەر (گدا)، گزم (فرگ/ Duaneter)، نورسان (literature)، دوچاوەکی (تبعیض)، پرسا (پرسندە)، لاینگر (گرف دار، حامی)، ڕۆژیەتی (مانگی رەمەزان)، پەیژر (پیگیر)، شێرەکە (استیلا، زاڵ)، دەمی (شفاهی oral)، ئاگرواچ (بخاری، شومینە)، ڕێ و رەوەن (راه و روش)، سەرانی (صدر)، بەزانی (انتها) و... (رەحیمی، کامران، فەرهەنگی کوردی ئیلامی، چاپ نەکراو).

٨- لەبەرچاو نەگرتنی زمانە کۆنە ئێرانییەکان:

پالەوی ڕۆژئاوایی بەهۆی هەبوونی وشەنامە و دەق، دەتوانێت ببێت بە سەرچاوەیەکی گەورە بۆ وشەسازی لە زمانی کوردیی ئەمڕۆدا، تا ئێمەش وەکو گەلانی تر کە پێشینەی کۆنیای هەیە، بتوانین لە زمانی مێژووییمان کەڵك وەربگرین.

بۆ نموونە زمانە بەهێزەکانی جیهان وەکو ئەڵمانی، ئینگلیزی، فەرەنسی دوای ڕێنسانس زۆر لە وشەی یۆنانی کۆن و لاتین کەلکیان وەرگرتووە، بۆ وێنە: ئۆرگان لە organon، ئاکادیمی لە akademeia، پان لە pantos، جوگرافیا لە

jedgrafiya یۆنانی، هەروەها ئانتیك لە entiqus، ئەکواریوم لە aquarium لاتینی و... وەرگیراوە.

ئێمەش دەتوانین لە زمانە کۆنەکانی ئێرانی وەکو ئاڤێستایی و پالەوی، بەتایبەت پالەویی رۆژئاوایی -کە میراتی هەموو گەلانی ئێرانییە- گەلێك وەربگرین، بەلام پێویستە ئەم مەرجانە رەچاو بکرێن:

١- لەکاتێکدا لەم شێوەیە گەلێك وەربگرین کە هیچکام لە زاراوە کوردییەکان، نەتوانن یارمەتیدەر بن.

٢- زۆرتر بۆ هاوتاسازی و بەرابەرسازیی زاراوە زانستییەکان لەم شێوەیە گەلێك وەربگرین.

٣- وشەیەك هەڵبژێرن کە دەربڕینی سەخت نەبێت و لەگەڵ دەنگ و بڕگەکانی زمانی ئەمڕۆیی کوردی تەبا بێت.

ئاکادیمیی ئێرانیش هەر ئەم شێوەیان بەکار هێناوە. بۆ وێنە: لە ئاڤێستایی "تەرا+بەری" یان بۆ transportation، پەردیزە بۆ campus، واکە بۆ vowel، واج بۆ phoneme و... داناوە.

هەروەها ئەم وشانە لە پالەوییەوە وەرگیراون، بۆ وێنە: ئامار لە amar، ئەرز لە arž، ئوستان لە esatan، پەرەستار لە parastar، وەزیر لە vičir، پزشك لە bačačk، رایانە لە چاوگی رایاندەن بۆ کۆمپیوتەر، ویراستار لە چاوگی ویراستەن بۆ editor.

هەڵبەت زمانەوانانی کوردیش لە پالەوی گەلێك وەربگرن، بۆ وێنە: بنیات لە bun-dât، دژ لە duš، ئەندام لە handam، پێرست لە pehrest، شارستان، ئەنجومەن و...

بەلام بەهۆی نەبوونی روانگەی تیۆریك و هەروەها هاوڕابوون لەگەڵ ئەم بیرە کە دەڵێت فارسی دەری، درێژەی پالەوییە. ئەم پرۆسە لەلایە وەرگێران و نووسەران و کۆڕە زانستییەکان بەشێوەیەکی شیاو و بەرفرە سوودی لێ وەرنەگیراوە.

مادی ناوەڕاست زاراوەیەکی نەناسراو:

شیکارییەکی زمانناسانە لە بارەی ئەڵقەی ونکراوی زمانی کوردی لە هەزارەی یەکەمی زایینیدا.

زۆربەی نووسەرانی کورد، زمانی کوردی بە خاوەن پێشینەیەکی چەند هەزار ساڵە دەزانن و بەردەوام ئاماژە بە هۆزە ئارياييەكان، وەك: لولوبی، کاسیت، گووتی، میتانی، سووبار، کاردۆخی و... دەکەن، کە تەنانەت وشەیەك لێیان نەدۆزراوەتەوە. لەکاتێکدا باوەڕ بە یەکبوونی کوردی لەگەڵ پالەوی ڕۆژئاوایی، یان مادیی ناوەڕاست، تا رادەیەك دەتوانێت دووەمین بازنەی ونبووی زمانی کوردی لە سەردەمی ساسانییەکانەوە هەتا سەدەی شەشەمی کۆچی ڕوونکاتەوە.

سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر، زمانی ئاڤێستایی زمانی ئایینی ئێرانییەکان بووە، نزیك بەو سەردەمە، زمانی مادی و پارسیی کۆنیش برەویان هەبووە.

هەرچەند زۆربەی ڕۆژهەڵاتناسان وەکو: دارمستتر، نولدکە، مینۆرسکی و... وا بیردەکەنەوە کە کوردی و مادی هەر یەکن، بەڵام بەهۆی ئەوەوە کە تائێستا لە زمانی مادی بێجگەلە چەند وشە هیچ دەقێك نەدۆزراوەتەوە، لۆژیکی تر و زانستیتر ئەوەیە لەم باسە واز بهێنین و ڕوونبوونەوەی کێشەکە بە داهاتوو بسپێرین.

زۆربەی نووسەرانی ئێرانی دەنووسن زمانی فارسی چەند قۆناغی هەبووە، کە بریتین لە: پارسی، پارسیی ناوەڕاست، یان پالەوی، فارسیی نوێ، یان دەری، بە واتایەکی تر ئەم بیرۆکەیە، زۆربەی زمانە کۆنە ئێرانییەکانی بە موڵکی زمانی فارسی زانیوە، لەکاتێکدا ئێستا بەهۆی خوێندنەوەی بەڵگە مێژووییەکان و زمانناسیی نوێوە، ڕوون بووەتەوە کە فارسی دەری نەك تەنیا بەر لە ئیسلامیش برەوی هەبووە، بەڵکو درێژەی پالەوی نییە و هەروەها زمانی پالەوی دوای ڕووخاندنی دەسەڵاتی ساسانییەکان و هاتنی ئیسلام بۆ ئێران برەوی پەیداکردووە. (جهانبخش، ١٣٨٣: ٧٥-٧٤).

"زەبیحوڵڵا سەفا" لەم بارەیەوە دەنووسێت: "زمانی ئاخافتنی خەڵکی ناوچەکانی ڕۆژئاوا و باکووری ئێران لە سەدەی یەکەمی ئیسلامیدا، پالەوی، یان شێوەزاری نزیك بەو زمانە بووە..." (صفا، ١٣٨٣: ٧٥).

هەروەها دکتۆر ناتڵ خانلەری دەبێژێ: "دوای ئیسلام، شێوەزاری پالەوی یان فالەوی (فهلوی) بەو زمان و شێوە زارانە دەگوترا کە لەگەڵ زمانی رەسمی و ئەدەبیی فارسی دەری جیاوازیان هەبووە و لە ناوەڕاست و رۆژئاوای ئێران برەویان هەبووە". (خانلری، ۱۳٦۹: ۲۰٦-۲۰۵).

"ئیبنولنەدیم " لە کتێبی "ئەلفیهرست"دا دەنووسێت: "عەبدوللا ئیبنو مۆقەفەع" گوتوویەتی: "زمانە کۆنە ئێرانییەکان بریتین لە: فالەوی، دەری، فارسی، خوزی، سوریانی" هەروەها "یاقووتی حەمەوی" لە کتێبی "موعجەمولبەلدان" بەگوێرەی رتەی حەمزە ئیسفەهانی لە کتێبی "ئەلتەنبیە" ئەم بۆچوونە دووپات دەکاتەوە. (الفهرست، ۱۹- معجم البلدان، ۷- ٤۰٦- دکتر صفا، ۷۷).

کەچی لە هەموو کتێبی قوتابخانە و زانستگاکاندا دەنووسرێت فارسی دەری درێژەی پالەوییە. لەکاتێکدا ئەم بەڵگانە، روونی دەکەنەوە کە فارسی و پالەوی وەکو دوو زمانی ئێرانی بەر لە ئیسلامی، دوو زمانی جیاواز بوون. پرسیار ئەمەیە، فارسی دەری چۆن دەتوانێت هاوکات، جیاواز و درێژەی پالەوی بێت؟

لە هەموو گرنگتر، پالەوی دوای هاتنی ئیسلام -هەر وەك ئاماژە کرا- تێك نەچووە، بەڵکو لە رۆژئاوای ئێران قسەی پێکراوە، بەشێوەیەك کە زانای بەناوبانگ "دێهخودا" دەبێژێ: تا سەدەی شەشەم بەم زمانە نووسراوە هەیە. (دهخدا، ۱۳۷۳: ۵۰۰۹۳). هەروەها "شەمسی قەیسی رازی" لە سەدەی حەوتەمی کۆچیدا دەنووسێت: "بەیتە فالەوییەکان لەلای خەڵکی عێراقی عەجەم ((واتا: قرمیسین "کرماشان"))، هەمەدان، رەی و ئیسفەهان، لای خوێندەوار و نەخوێندەوار بەرەوی هەبووە". (بڕوانە لوغەتنامەی دهخدا: ۱۳۸۳).

هەر ئەو نووسەرە لە جێگەیەکی تردا، پالەوی و هەورامی لە یەك ریز داناوە.

"لحن اورامن و بیت پهلوی

زخمه رود و سماع خسروی"

- خۆشترین کێش، فەهلەویاتە. کە هەواکەی بە ئەورامنان دەخوێنن... -(شمس قیس رازی، ۱۱۲:۱۳۷۳).

"ئایەتوڵڵا مەردووخ"یش وابیر دەکاتەوە و دەنووسێت: "لە نێوان شێوە زارە کوردییەکان، یەکەم لوڕی، دووەم کەلهوڕی، سێیەم گۆرانی بە زمانی پالەوی و شارە پالەوییەکان نزیکن". (مەردووخ، ۱۳۷۹:۵۷).

لەم دواییەدا زمانناسێك (۱٤٥۰) وشەی پالەویی ساسانی لەگەڵ کوردی بەدرەیی -کە بن زارێکە لە کوردیی فەیلی- بەراورد کردووە، پاشان بەو ئەنجامە گەیشتووە کە ئەم دوو زارارەیە لە بواری وشەدا ۷۱٪ لە یەك نزیکن (کەریمی، ۱۳۸۰:۲۸۹).

پێویست بە وتنە، جەماوەری بیست هەزار کەسی بەدرەیی سەر بە پارێزگای ئیلام، رێژەیەکی ٦٪ لە نفووس و حەشیمەتی هەموو کوردان پێکدێنن. ئەگەر لە لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانیدا زمانی پالەوی لەگەڵ هەموو زارارە کوردییەکان بەراورد بکرێت، بێگومان ئەنجامەکەی لەمە کە هەیە، فرەتر دەبێت.

بەڵام ئێستا، ئەم پرسیارە دێتە ئاراوە. کە مەبەستی مێژوونووسانی سەردەمی ئیسلامی، لە رۆژئاوای ئێران چ شوێنێك بووە؟ هەروەها شارە پالەوییەکان (فەهلە) کامانەن؟

"شیروویە ئیبنی شەهرەدار" حەوت شاری بە پالەوی زانیوە کە بریتین لە "هەمەدان، ماسەبزان (کە بەشێکی دەبێتە ئیلام)، قوم، ماهبەسەر (ئەهاوەند: شارێکە لە هەمەدان)، سەیمەرە (دەرەشەهر: ناوی شارێکە لە پارێزگای ئیلامی ئێستا)، ماەکوفە (دینەوەر) و کرماشان. هەروەها ئەم نووسەرە ئەم شارانە وەك: "رەی، ئیسفەهان، کومش، تەبەرستان، خوراسان، سەگەستان، کرمان، قەزوین، دەیلەم، تالەقان" بە شاری پالەوی نەزانیوە (دهخدا: ۵۰۰۹۳).

"ئیبنی فەقیەی هەمەدانی" نووسەری کتێبی "ئەلبەلەدان" لە سەدەی سێیەمی کۆچی هەر ئەم شارانەی بێ کەمی و کورتی، بە پالەوی نشین لە قەڵەم دەدات. هەروەها نووسەری "قاموس ئەعلام تورکی" راستەوخۆ دەنووسێت: "زمانی پالەوی لە کوردستان و عێراقی سەر بە ئێران (مەبەست کوردستانی عێراقە) قسەی پێدەکەن (دهخدا، ۱۳۷۳:۵۰۰۹٤).

ئێستاش هەمووی ئەم شارانە جیا لە قوم و هەمەدان، کوردنشین و بەشێوەزاری کوردی باشووری قسە دەکەن. هەر بۆیە رەنگە وشەی فەیلی گۆڕدراوی وشەی پالەوی بێت، چونکە پرۆسەی واچی (phonemic process) ئەمە دەچەسپێنێت:

پالەوی- فالەوی، فەیلی

پێویست بە وتنە کە دەنگی /P/ زۆرجار دەبێتە دەنگی /f/ بۆ وێنە:

پارسی - فارسی،

پێرست - فهرست

هەروەها دەنگی /a/ لە ناوەڕاستی وشە لە کوردیی سۆرانیدا دەبێتە دەنگی /ye/ لە کوردی فەیلیدا بۆ وێنە:

کانی - کیەنی،/ پان - پیەن،/ مارە - میەرە،/ نازانم - نیەزانم...

بەڵام باسێك، کە لە هەموو ئەو باسانە گرنگتر، باسی لقێکی نامۆ و نەناسراوی زمانی پالەوییە، کە تائێستا ئاماژەی پێ نەکراوە. پێویست بە وتنە کە هەر لەمێژە زمانی پالەوی بە دوو لق دابەشکراون، کە ئەم دوو لقە بریتین لە: پالەویی باکووری، یان پارتی (دەقە مانەوییەکان "تورفانی") و لقی پالەویی باشووری، یان پارسی (بەردەنووسەکانی سەردەمی ساسانی)، ئەم دابەشکردنە راستە، چونکە ئەم زاراوانە، زمانی رەسمی بوون، بەڵام لقێکی تر لە زمانی پالەوی واتە "پالەوی رۆژئاوایی" لە مادستان برەوی هەبووە، هەر لەبەرئەوەی رەنگە ئەم زمانە درێژەی مادی کۆن بێت، مێژوونووسانی سەردەمی ئیسلامیش بەردەوام بەم زاراوەیە کە جیاواز لەگەڵ پارتی و پارسی بووە، وتوویانە، فالەوی.

رۆژهەڵاتناسانی بەناوبانگی ئەم سەردەمەش، وەك: ئیشتالکبرگ، ریکتۆر رۆزن، لسچینسکی و هەروەها زمانناسانی گەورەی ئێرانی پرۆفسۆر ئیحسانی یارشاتر (دانەری زانستنامەی مەزنی ئێرانیکا لە کەنەدا)، زاراوەی "مادیی ناوەڕاستی" بۆ ئەم شێوازانە هەڵبژاردووە و دکتۆر "ئەزکاری"ش کە دوای سی ساڵ لەسەر شێوەزارە جۆراوجۆرەکانی رۆژئاوای ئێران و هەروەها ساغکردنەوەی هۆنراوەکانی باباتاهیر، لێکۆڵینەوەی کردووە، لەم بارەیەوە دەنووسێت: "پالەویی رۆژئاوایی، گۆڕدراوی زمانی مادییە. ئەم ناولێنانە بەهۆی جۆگرافیای زمانی (بڵاو بوون لە مادستان) لۆژیکییە. سەرەڕای ئەوەی ئەم زاراوە پێشنیارییە (مادی ناوەڕاست) ستەمێکە بەهۆی ژێردەستەبوون، یان نامۆبوونی زمانەکە لێی کراوە". (ازکایی، ١٣٧٥:١٦٧).

هەر ئەم نووسەرە لە جێگەیەکی تردا دەنووسێت: "قەت نابێ زمانی کوردی و شێوە زارەکانی جیا لە "فەهلوی" و بنیاتی زمانی کوردی جیا لە زمانی مادی بزانین". (ازکایی، ١٣٧٥:٤٠٢).

زۆربەی نووسەرانی کورد، زمانی کوردی بە خاوەن پێشینەیەکی چەند هەزار ساڵە دەزانن و بەردەوام ئاماژە بە هۆزە ئارییەکان، وەك: لورلووبی، کاسیت، گوتی، میتانی، سوبار، کاردۆخی و... دەکەن، کە تەنانەت رشەیەك لێیان نەدۆزراوەتەوە. لەکاتێکدا ئەم بۆچوونە تازەیە -کە رەنگە یەکەم جارە، ئاماژەی پێدەکرێت- تا رادەیەك دووەمین بازنەی رنبووی زمانی کوردی لە سەردەمی ساسانییەکانەوە هەتا سەدەی شەشەمی کۆچی (واتا یەکبوونی کوردی لەگەڵ پالەویی رۆژئاوایی، یان مادی ناوەڕاست) روون دەکاتەوە.

بە کورتی ئەنجامی باسەکە ئەوەیە کە پالەویی رۆژئاوایی بەهۆی هەبوونی وشەنامە و دەق، دەتوانێت ببێت بە سەرچاوەیەکی گەورە بۆ وشەسازی لە زمانی کوردیی ئەمڕۆدا، تا ئێمەش وەکو گەلانی تر کە پێشینەی کۆنیان هەیە، بتوانین لە زمانی مێژووییمان کەڵك وەربگرین.

سەرچاوەکان:

- آموزگار، ژاله وتفضلی، احمد (١٣٨٢) زبان پهلوی ادبیات و دستور آن، تهران، انتشارات معین.

-ارانسکی، ای، م (١٣٨٥) مقدمه فقه اللغه ایرانی، ترجمەی، کریم کشاورز، تهران، انتشارات پیام.

-ازکایی، برویز (١٣٧٥) باباطاهرنامه، تهران، انتشارات توس.

-اکوپوف، گ.ب، حلارف، م.ش (١٣٧٦) کردهای گوران و مسئلەی کردهای ترکیه، ترجمەی، سیوس ایزدی، تهران، انتشارات هیرمند.

-جهانبخش، فرهنگ (١٣٨٣) تاریخ زبان فارسی، تهران، انتشارات جامی و فرهنگ.

-دهخدا، علی اکبر(١٣٧٣) لغت نامه، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، با همکاری انتشارات روزنه.

-صفا، ذبیح الله (۱۳۸۳)، سیری در تاریخ و زبانها و ادب ایرانی، تهران، شورای عالی فرهنگ و هنر مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی.
-کریمی، غلامحسین (۱۳۸۰) کردی ایلامی، بررسی گویش بدره، سنندج، دانشگاه کردستان.
-مردوخ، آیت الله محمد(۱۳۷۹) تاریخ مردوخ، تهران، نشر کارنگ.
-معین، محمد (۱۳۷۵) فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر، چاپ دهم.
-ناتل خانلری (۱۳۷۹) پرویز، تاریخ زبان فارسی، تهران، نشر نو، چاپ چهارم.

پێناسە:

- کامران رەحیمی، لەدایکبووی ۱۳۵۲ی شاری ئیلامە لە رۆژهەلاتی کوردستان.
- خاوەن بڕوانامەی لیسانسی زمان و ئەدەبی فارسیی زانستگای مەشهەد و مامۆستای قوتابخانە دواناوەندییەکانی شاری ئیلامە.
- ئەندامی کۆڕی زانستیی زمانی کوردی لە تاران و ئەندامی ئەنجومەنی توێژەرانی ئیلام، هەروەها ئەنجومەنی زانستیی زمان و ئەدەبی فارسی.
- بەرهەمەکانی بریتین لە:

١- رێزمانی پوختەی زمانی کوردی (بەراوردی، مێژوویی، راڤەیی) لەژێر چاپدایە.
٢- مێژووی ئەدەبیاتی کوردیی ئیلام بە هاوکاریی زاهیر سارایی.
٣- رۆڵی عەشیرەکان لە پاراستنی سنوورەکان (لە دەورانی عوسمانییەوە هەتا ساڵی ۱۳٦۷).
٤- خەسارناسیی وشەسازی لە زمانی کوردیدا.
٥- فەرهەنگی کوردیی ئیلامی کە زیاتر لە ۲۰ هەزار وشەی لەخۆ گرتووە.

- خاوەنی دەیان وتاری لێکۆڵینەوەیی دیکە لەبارەی زمان و فەرهەنگی کوردەوە بە زمانەکانی کوردی و فارسی.

"زاراوەکانی زمانی کوردی- گرفت، یان دەرفەت"

رەئووف مەحموودپوور- مەریوان

پێگەی زمان لە بوون و پێناسەی مرۆڤدا بەرز و جەخت لەسەرکراوە. بە وتەی هێگل: زمان رۆحی نەتەوەیە.

لە روانگەی کۆمەڵناسانیشەوە سەرەکیترین ناسەیە. سەعدی شیرازیش بە کلیلی بوون و ئاوەزی مرۆڤ لێکی دەداتەوە:

زبان در دهان ای خردمند چیست کلید در گنج صاحب هنر

چو دربسته باشد چه داند کسی که گوهر فروش است یا پیلەور

ئەگەر بمانەوێت راوبۆچوونی زانایان و پسپۆڕانی بوارەکانی زانستی مرۆڤانی لەسەر زمان پولێن بکەین، ئەوا کات و دەرفەتی زۆرمان پێویستە و مەبەستی سەرەکیی وتارەکەش لەم پێوەندەدا راگوزەرە.

نابێت حاشای لێ بکەین کە زمان لای تاک و کۆ، وەك بوونمای بوون لێك دەدرێتەوە و لە رەهەندی عاتیفەوە بەرسەرنج و خۆشەویستە. ئەم خۆشەویستییە بەر لە بە ئامرازبوونی زمانە و بەکارگرتنی بۆ پێڕاندنی کاروبار و گەشەی ژیانە. کەواتە باری عاتیفیی زمان، بارسەنگترە لەباری کۆمەڵایەتی و ئامرازبوونی زمان، وەك ئەوەی هەندێ پسپۆڕ جەختی لەسەر دەکەن.

بۆیە پاراستن و گەشەپێدانی زمان لای پسپۆڕان، زانایان و دەسەڵاتدارانی بەدەربەست، وەك ئەرکی مەزن و سەبەبی شانازی دەخوێنرێتەوە.

مرۆڤی کوردیش وەك باقی مرۆڤەکانی سەر گۆی زەوی خودان زمانی خۆیەتی. زمانێك بە دێرینی مێژووی زێدەکەی، هۆکارە سروشتی و کۆمەڵایەتییەکان بوونەتە هۆ تا ئەم زمانە ببێتە خاوەن چەند زاراوەیەکی سەرەکی. زاراوەگەلێك کە نەبوونی ئامرازی راگەیاندن و دەسەڵاتی خۆیی تا رادەیەك لێکی تەریك کردوون.

مرۆڤی کورد لەگەڵ ئەوەیدا کە دایکی بەیەك لەو زاراوانە لاواندوویەتی و بنەماکانی بوونی بنجیان بەستووە، کەچی لەژێر رەحمەتی پەروەردەیەکدا گەشەی کردووە کە (نەکەی و بڤە و قەدەغەیە) سەرقاتی بوونە. کولتوورگەلێکی زاڵ (تورکی، فارسی، عەرەبی) کە بەپێی تایبەتی رۆژهەڵاتیی خۆیان سەرکوتکەر و داپڵۆسێنەر و قەدەغەچی بوون. زلترین هێڵی ئەو قەدەغەیەش زمانە دایکییەکەی تاکی کوردی گرتووەتەوە و لێی حەرام کردووە. تاکی کورد لە قوتابخانەکاندا ئەگەر عەرەبی، فارسی، تورکی، ئینگلیزی و... باش نەخوێنێت، لێی دەدرێت و تەمێ دەکرێت، کەچی ئەگەر باسی زمانی دایکی خۆی بکات دەکەوێتە بەر بەزەبرترین تەمێکاری. مرۆڤیش ئەو شتەیە کە فێری دەبێت و پێی رادێت. هەر بۆیە کاتێك ئەم تاکە پێدەگا و چاو دەکاتەوە و لەپڕ دەگاتە دەسەڵات (دەسەڵاتی سیاسی- کۆمەڵایەتی- زانستی و...) نیشانەکانی پەروەردەکەی بەدیار دەکەون، هەر بۆیە کەلکەڵەی (نابێ و قەدەغەیە) و... لە هزریدا سەوز دەبێت و گەشە دەکات. بەداخەوە ئەم شێوازە بە سیمای دەسەڵاتدارانی کوردەوە دیارە. (دەسەڵات بە هەموو جۆرەکانییەوە). زۆربەیان زاراوەی خۆیان وەك باڵادەست

دەبینن و دەکەونە قەدەغەکاری بۆ باقی زاراوەکان. ئەم پەتایە بەتایبەت لە رۆژهەڵات و باشوور بە زەقی دیارە. چ لە ئاستی رایەڵە و راگەیاندن و چ لە ئاستی خوێندن و پەروەردە و چ لە گۆڕەپانی چاپەمەنییەکاندا. مەخابن هەمان نەخۆشیی دیکتاتۆریەتی فێرکراو، لێرەش دووبارە دەبێتەوە. واتە ئەوان بەکردەوە وای پیشان دەدەن کە زمانی پیرۆز و تاقانە لای مرۆڤی کورد سۆرانی بێت، یان لە بادینان لەژێر رەحمەتی خیزبایەتیدا بادینی. باقی زاراوەکان دەبنە قوربانی و وەلا دەخرێن.

ئەم وەلاخستنەش بۆ خوێندنەوەیەك دەگەڕێتەوە کە لەلایەن دەسەڵاتەوە جەختی لەسەر دەکرێتەوە. خوێندنەوەیەك کە تایبەت بە دیکتاتۆریەت و کۆیلە پەروەرییە. ئەمجۆرە خوێندنەوانەش بۆ کۆمەڵگا سەرەتاییەکان دەگەڕێتەوە، خوێندنەوەیەك کە هۆکار، ویست و خواستە نابەدڵەکان بۆ رۆحە ناپاك و تێکدەرەکان دەگەڕێتەوە و لەپشت هەر خواستێکی نابەدڵەوە، دەستی دەرەکی دەبینێت.

مستەفا رەحیمی، لای وایە ئەم خۆ رنکردووییە لە هەرکارێکدا دەستی دیتری بینینە، بۆ تەمەڵیی زەین و گەڕانەوە بۆ ئاستی سەرەتایی کۆمەڵگا ئەوسایەکان دەگەڕێتەوە. ئەو کۆمەڵگایانەی کە هەرکارێك کە تۆسقاڵێ دەردیسەری و ناحەزی بۆ بهێنێتە پێش، بە رۆحە ناپاك و شەڕیرەکانەوە دەیبەستێتەوە.

مەخابن هەندێ لە دەسەڵاتدارانی کورد لە سیاسەت و رۆژنامەوان و رۆشنبیریدا، هەر جۆرە خۆدەرخستن و خواستێکی زاراوەکان بە تێکدەر و پلانی دەرەکی لە قەڵەم دەدەن و لایان وایە بۆ بەرژەوەندیی کورد ناباشە؟! ئەمەش هەر ئەو دەربڕینەیە کە لەلایەن ژەنەراڵە دڕندەکانی تورکیا و هەندێ شۆڤێنیی فارس و عەرەبەوە دووپات دەبێتەوە و دەکرێتە گورز بۆ کپکردنەوەی هەر ویستێکی بەهەق.

ئاخۆ کۆمەڵگای ئێمە بە فەرمانبەری و ئیتاعەکەری راهاتووە و بەردەوام دەبێت لەسەر ئەوەی دیکتاتۆر بە سەرییەوە حاکم بێت؟! ئاخۆ بە واتای (ئەریك فروم): "ئێمە کۆیلایەتی دەکەین، چونکە پێی راهاتووین". (گریز از ئازادی).

نابێت فەرامۆشی بکەین کە هەوڵدان بۆ سوڵتەی زۆرەملێ و ناچارکردنی دیتران بە فەرمانبەرداری و ئیتاعەکردن، بە واتای زانای ناودار (برتراند راسل) تاك بە کۆیلە، یان بە سەرپێچیکەر و شۆڕشاوەی پەروەردە دەکات.

بە باوەڕی من دەبێت ئەو جۆرە خوێندنەوانە لەسەر زاراوەکان کۆتاییان پـێ بێـت و ڕەهەندێکی تر بکرێتەوە. ڕەهەندێك کە زاراوەکان نە بە کۆسـپ و بـەرگر، بـەڵکو بـە دەرفەت بخوێنێتەوە. دەرفەتێك کە گەشە و پەرەسەندوویی بەدواوەیە، چونکە زاراوەکـان خۆیان وەك (کوردی) دەبینن. ئەمەش لە ڕەوتی مێژوودا بەگەڕ بـووە. ئەگـەر سـەرنجی دەقەکانی خۆمان بدەین، دەبینین هەموو شاعیرانمان خۆیان بـە کـورد زانیـوە و زمـانی نووسینەکەیان بە کوردی هەڵسەنگاندووە.

چوون فارسی بێ پەند حەکیمان
بە لەفز کوردی کەردم تەرجومان
چونکە من ئەسڵم سنیف ئەکرادەن
هەر کەس بە زوبان وێش شادەن
«فەقێ قادری هەمەوەند»

سەرهەنگ دەودان سەرهەنگ دەودان
ئەز کە نامەن سەرهەنگ دەودان
چەنی ئێرمانان مەگێڵم هەردان
مەکۆشم پەرێ ئایین کوردان
«بابا سەرهەنگ دەودانی»

هەرچەن مەواچان فارسی شەکەرەن
کوردی جەلای من بەس شیرینتەرەن
مەعلوومەن جە دەرد دونیای بەد ئەندێش
مەحروزەن هەر کەس بە زوبانی وێش
«خانایقوبادی»

زۆر جار دەقەکان وەك هاوار هاتوونەتە پەیڤ:
گەردی هەبوویا مەژی خودانەك
عالی کەرەمەك، لەتیفەدانەك

عیلم و هونەر و کەماڵ و ئزعان
شعر و غەزەل و کتاب و دیان
یان:
گەردي هەبوا مە پادشاهەك
لايەق بديا خودي کولاهەك
غالب نەدەبوو لەسەر ئەڤ رووم
نەدەبوونە خەرابەی لە دەست بووم
«ئەحمەدی خانی»

ئەسلەمن جە کورد، ئەسلەمن جە کورد
بابۆم کوردەنان، ئەسلەمن جە کورد
من ئەو شێرەنان چەنی دەستەی گورد
سلسەی سپای زەحاك کەردم هورد
«شاوەیس قولی»

ئەمانە و زۆریتریش جەختکەرەوەن لەسەر ئەو بۆچوونە. دەقە شیعرییەکەی (هورموزگان) بە زاراوەی جیا لە سۆرانی نووسراوە.

(کی-زێربۆ)، لە پسپۆڕانی پەروەردەی ئەفریقی، بۆ جەختکردن لەسەر زمانە خۆییەکانی ئەفریقییەکان دەڵێت: "ناتوانین چش لە زمانەکانی خۆمان بکەین. ئەمە کارێکی نەلواوە. ناتوانین بەدەستی خۆمان ئەو نارکەی کە ئێمە بە هەموو باپیرانمانەوە دەبەستێتەوە، بپرین. روونە کە هیچ نەتەوەیەك ناکەوێتە گەشە و پەرەسێنی، مەگەر ئەوەی لە چوارچێوەی زمانی دایکی خۆیدا بکەوێتە پەروەردە".

کەواتە کوردیش نابێت بە کوێراندنەوەی زاراوەکان، خەرمانەیەك لە مێژوو و کولتووری رەسەن و مێژوویی خۆی فەرامۆش بکات. ئەمە وێڕای خیانەت بەخۆ، خیانەت بە کولتووری مرۆڤایییە بەگشتی.

وێڕای ئەم خاڵە مێژووییانە، خوێندنەوەی تەرزێنی خۆم بۆ سەر زاراوەکان بە پاڵپشتی چەپکێ فاکت، لە چەند خاڵێکدا دەخەمە بەردەستی خوێنەر. باوەڕم بە خوێندنەوەی دیکەش هەیە. ئەوەی خۆم بە تاقانە خوێندنەوە نازانم.

یەکەم: خوێندنەوەی عاتیفی- مرۆڤانی:

ئەگەر لە هەموو شتێك بگەڕێین خاڵێکی گرنگ هەیە کە نابێت فەرامۆش بکرێت، ئەویش روانگەی عاتیفییە بۆ زمان. ئاسایی و رەوایە تاك ئەو زمانەی لا خۆشەویست بێت کە پێی لاوێنراوە و لای لایە ئەڕای کرایە. زمانێك کە بەهۆیەوە لەگەڵ خۆشەویستەکانی پێوەندی گرتووە. زمانێك کە توانیویەتی ببێتە دەربڕی چرۆی حەز و نیازەکانی، زمانێك کە هی باپیرانییەتی و بە هەزاران ساڵ ئەوە بە ئەوە، وەك میرات بۆی ماوەتەوە. چۆن دەبێت بە ئاسانی لەو زمانە چاوپۆشی بکرێت و بخرێتە ناو هەوانەی فەرامۆشی؟! "زوربو" واتەنی چۆن دەکرێت مرۆڤ بەدەستی خۆی ئەو ئاوکە ببڕێت کە بەهۆیەوە بە پێشینیان و هەزاران ساڵ مێژووی تاڵ و شیرینییەوە بەسراوەتەوە؟! تاك مافی رەوای خۆیەتی کە وەها زوانێکی خۆش بوێت. گرنگ خۆشەویستییەکەیە، جا گریمان ئەو زمانە بە زمان پێناسە بکرێت، یان بە زاراوە!

لە رووی مرۆڤانیشەوە، دەبێت بایەخ بە وەها زمانێك بدرێت، تەنانەت ئەگەر یەك کەسیش پێی بئاخڤێت. هەر هەوڵ و کۆششێکی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ ئەڕا کوژاندنەوە و مراندنی هەر زمانێك غەدر و خیانەتە بە کولتووری مرۆڤ بەگشتی.

خوێندنەوەی پەروەردەیی:

زاراوەکان تەنانەت ئەگەر نەبووبێتنە زمانی نووسینیش، لە رێگەی جۆربەجۆرەوە دەبنە ئامرازی پەروەردە و کاریگەری لەسەر پێگەیاندنی مرۆڤ دەکەن. روون و ئاشکرایە کە لای لایە و لاواندن، گورانی، راز و ئەفسانە، حەکایەت و... بە زاراوە ئەتنیکییەکان دێنە چرین و گێڕانەوە. ئەوانەش کاریگەریی زۆر لە پەروەردە و پێگەیاندنی کەسایەتیی تاك، بەتایبەت لە سەردەمی منداڵیدا دادەنێن. گەشە و نەشەی زاراوەکان ئەو بوارە پەرداختر و کارامەتر دەکات و بە پێچەوانەوە کزی و مراندنی، دەبێتە هۆی لەدەستدانی ئەو دەرفەتە لەبارانە. هەر جۆرە کەموکورییەك لە پەروەردە و پێگەیاندنی کەسایەتیی تاك ئاکامی خراپی لەسەر ژیانی کۆمەڵگا دەبێت.

خوێندنەوەی ئابووری:

هەبوونی زاراوەیل لە خۆیدا هەبوویەکی جیاوازی سروشتییە کە لە مەحاڵەکانی کوردەواریدا بەرچاوە. ئەم جۆرێکی تر بوون و جیاوازییەش سەرنجی هۆگران و گەشتگەران بەرەولای خۆی رادەکێشێت و دەبێتە هۆی گەشەسەندنی گەشتوگوزار لە دوو ئاستی ناوخۆیی و دەرەکیدا. لە ئاستی ناوخۆییدا خەڵکی سەر لە مەحاڵەکانی تر دەدەن. وێڕای ئاشنابوون و ناسینی زیاتر، دەبنە هۆی گەشەی پیشەی توورێسم. بۆ نموونە جیاوازییەکانی دەڤەریی هەورامان و لەیلاخ و موکریان و ماهیدەشت و... لەو هۆکارانەن کە دەبنە هاندەر بۆ گەشتکردن بۆ ئەو دەڤەرانە.

لە ئاستی دەرەکیشدا ئەو پیشەیە پەرەسەندووتر دەبێت و ئەگەر بەشێوەی زانستی و ئەمرۆژیانە سەرنجی پێ بدرێت، خێروبێری زۆری بۆ مەحاڵەکان و وڵات هەیە، چونکە جیاوازییەکان هاندەرێکی سەرەکین بۆ راکێشانی توورێستە بیانییەکان.

خوێندنەوەی کۆمەڵایەتی:

لە سەردەمی هەنووکەدا شارستانیترین وڵات و گەل، ئەو گەل وڵاتەیە کە ئاپۆرەی جەماوەری بەشێوەیەکی دەروونی و بە شێوازی رێککەوتنی کۆمەڵایەتی و بەڵێنی مەدەنی و بەئاگا، پێکهاتبێت. بە وتەی (رۆسۆ) کومەڵگەی شارستانی رێککەوتنێکە لەلایەن دەستەیەک لە خەڵکی. بەجۆرێك کە هەریەك بتوانن ببنە بەشێك لە ئیرادەی گشتی.

کەواتە لەم کۆمەڵگەیەدا تاك خودان ئیرادە و بڕیارە و بەپێی ئیرادە و ویست و بڕیاری بەئاگا و خۆ ویست دەبێتە بەشێك لە کۆمەڵگا. ئەمەش بۆ ئەو راستییە دەگەڕێتەوە کە مرۆڤ بە سروشت ئازادە. ئازادیش بە باوەڕی پسپۆڕان (بەهایەکە کە شایانی پێوانە نییە). ئەوەیە کە رۆسۆ جەخت دەکاتەوە کە لەگەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەت و کۆمەڵگەی شارستانی، مرۆڤ لەجیاتی لەدەستدان و دۆڕاندنی (ئازادی)، بە ئازادییەکی باڵاتر دەگات. لەم کۆمەڵگەیەدا (ئازادی سروشتی)، دەبێتە (ئازادی شارستانی) و تاك لەگەڵ پارێزراوی کەرامەت و بەها مرۆڤایییەکانی، دەشبێتە بەرپرس و هەڵسووڕ لە پۆڕاندنی ئەرکە کۆمەڵایەتییەکاندا. تاك بە ویست و بە دڵ

دەبێتە بەشێك لە كۆمەڵ و بەھا و قازانجەكانی بە ھی خۆی دەزانێت و ھەر بەو جۆرەش زیان و خەسارەكانی. ئەمەش سەدان سەد پێچەوانەی ئەو كۆمەڵگا دیكتاتۆرییانەیە كە بە رەحمەتی زەبر و زەنگ و بە یاریدەی ھێز، تاكەكان بەشێوەی مكانیكی پێكەوە دەلكێنرێن و چ بەھایەك بە نرخ و بەھا مرۆڤانییەكانیان نادات. رەزا شا و ئەتاتورك و بەعس، ئەو دەسپێكانە بوون كە لە رۆژھەلاتی ناڤیندا بوونە بنیاتنەری وەھا كومەلگایەك. ئەوەتا ھەنووكەش شۆڤێنییەكان ناتوانن ھەبوونی گەلانی تر باوەڕ بكەن.

كۆمەلگەی مەدەنی بە پێچەوانەی كۆمەلگە داخراو و داپلۆسێنەرەكان، تێدەكوشێ مرۆڤ ئازاد و بە بەھرە پەروەردە بكات. پەروەردەیەك كە دەبێت لە خزمەتی مرۆڤ و بەھا مرۆڤانییەكاندا بێت.

فەیلەسوفی ناودار (كانت) دەڵێت: (پەروەردەی ئاكاری وەھا پەروەردەیەك، كە مرۆڤی ئازاد بپەروەرێنێ)، چونكە تاكی پێگەیشتوو بە بایەخترین ئەستوونە بۆ گەشە و خزمەتگوزاری.

كانت واتەنی: (ھەر جۆرە كولتوورێك لە كەسەوە دەرسكێ و پاشان تەشەنە دەكات).

ئەمەش بۆ ئەو راستییە دەگەرێتەوە كە تاكی داپلۆسێنراو و بە كۆیلە بوو، كە بەھا و كەرامەتی مرۆڤانیی لێ زەوت كرابێت، تاكێكی شێواو و شپرزە، نەك ھەر ناتوانێت خزمەتگوزار و گەشەبەخش بێت، بەلكو وێرانكەر و شێوێنەریشە.

زمانیش بەنرخترین بەھایە كە مرۆڤ لە بنەماڵەوە و لە چارگەی پیرۆزی دایكەوە پێی دەبەخشرێت. سەرەكیترین و بەنرخترین بەھایەكی مرۆڤانی و ئازادانەیە كە دەبێ رێزی لێ بگیرێت و پێگەی ھەبێت. ھەر بۆیە زەوتكردنی ئەم بەھا مرۆڤانییە نەك ھەر خزمەت بە كۆمەڵ نییە، بەلكو خیانەتێكی قەرەبوو نەكراوەیە و چ خێر و بێرێكی بۆ گەل نابێت و خیانەتێكی گەورەشە بە مرۆڤ بەگشتی. لەم رەھەندەشەوە پێویستە بایەخ بە زاراوەكان بدرێت، چونكە بەھای مرۆڤانین و زمانی مرۆڤانێكن كە دەبێت خودان ویست و ئیرادە و رای خۆیان بن. پەنجەرەیەكی سەرەكیشە بۆ پەروەردە و پێگەیاندنی مرۆڤ.

ئەوانەی بە هەرسیناریویەك پێیان وایە گەشانەوەی زاراوەکان نیگەتیڤە، بە ئەنقەست یان بێ ئاگا، لە خزمەت چەواشەگەری دان و دەچنە ریزی کەمالیست و رەزائیسم و بەعسیزمەوە و جەخت لەسەر کولتووری ئەوان دەکەنەوە.

خوێندنەوەی کولتووری:

(تی.اس.الیوت) دەڵێت: "ئەگەر کولتووری نەتەوەیی بیەوێت گەشە بکات، پێویستە پێکهاتەیەك بێت لە وردە کولتوور".

قازانجێك کە هەریەك بە پێکهاتە پێکهاتووەکەی دەگەیەنن، بەگشتی دەبێتە هۆکاری قازانجی پێکهاتەی کولتووری نەتەوەیی. (در بارە فرهنگ، ص ٦٨).

هەروەها ناوبراو جەخت دەکاتەوە کە "کولتووری نەتەوەیی پێکهاتووی ئەژمارێکی زۆر لە کولتوورە ناوچەییەکانە، کە ئەوانیش ئەگەر دابشکێنرێن، لە کولتوورگەلی بچووکتری ناوچەیی پێکهاتوون".

(در بارە فرهنگ، ص٧١).

ئلیوت، لێرەدا نەك لە روانگەی چینایەتی، یان رەگەزی یان باوەڕ، بەڵکو بە پێوەندی جوگرافیا و ئەتنیکی سەرنجی کولتوور دەدات و زۆر جوان و مامۆستایانە ئاماژە بە راستییەکانی کولتوور دەکات.

راستییەکی حاشاهەڵنەگرە کە کولتوور قاڵبێکی یەکدەست و هاوشێواز و داڕێژراو نییە کە وەك قیمەی یەکدەستی لیهاتبێت. کولتوور میراتێکی مرۆڤانییە و مرۆڤەکان بەپێی سروشت و ژیان و دەڤەر و زۆر هۆکاری تر لەسەری کاریگەر و لێشی بەشدارن.

ئەو راستییە نەك هەر لە پشت هەوروەوە نییە، بەڵکو بەهێزترین دەسەڵاتیش ناتوانێت بنبڕ و چەواشەی بکات. نموونەی ئەو هەوڵە چڕ و سامانبەرانە کە لەلایەن دەسەڵاتەکانەوە بۆ یەك دەستکردنی کولتوور، بێ ئاکام و فیڕۆ دەرچوون، زۆرن. هەبوونی وردە کولتوور لە خۆیدا هۆکار و سەرچاوەی زۆر خێر و سوودە کە ئەگەر بمانەوێت شرۆڤەی بکەین، بۆ خۆی پێویستی بە باسی زۆر هەیە. ئەڵبەت نابێت ئەو راستییەش فەرامۆش بکەین کە وردە کولتوورەکان نابێت وەك دوورگەیەکی تەریك، ناوڕ لە دەوروبەر و کۆمەڵگەی بەرینتر نەدەنەوە، بەڵکو دەبێت باوەڕ بکەن کە لەگەڵ

هەبوونی ڕاستینەی خۆیان، بەشێکن لە کولتووری بەرینتر کە دەبێت بۆ گەشە و پارێزگاری لەویش هەوڵ بدەن.

تی.اس.الیوت دەڵێت: "بۆ گەشانەوەی کولتووری گەلێك، خەلکی نابێت نە زۆر یەکانگیر و یەك دەست بن و نە زۆریش تەریك و دوورەپەرێز. یەکانگیریی لە ڕادەبەدەر لە دیاردەکانی بەربەرییەتە و لەوانەیە بەرەو ئیستبداد و سەرکوتکەری بکشێت. دوورەپەرێزیی زیادە لە حەدیش مایەی داڕمانە و ئەویش لەوانەیە بەرەو ئیستبداد و داپلۆسینەری بکشێت".

هەر یەك لەو دوو شێوازە لە گەشەی کولتوور پێشگیری دەکەن. هەر بۆیە زێدەڕۆیی لە هەرکامیان خەتەرناکە. (در بارە فرهنگ، ص٥٧).

هەر بۆیە زانایانی کورد نابێت هەوڵی یەکدەستکردنی کولتووری کوردی بدەن. هەر بەو جۆرەش هەوڵدان بۆ تەریکخستن و دابڕانی زاراوەکان لە یەکدی خەتەرناکە و نابێت هەوڵی بۆ بدرێت.

دەبێت بۆ گەشەی کولتووری کوردی لە سەردەمی بە جیهانیبووندا، سەرنج بە زاراوەکان بدرێت تا ئەو زاراوانە وەك چارگە بتوانن ئاودێریی زمانی یەکگرتوو بکەن. ئەڵبەت نابێت فەرامۆشی بکەین کە ئێمە هێشتا نەبووینەتە خاوەن زمانی یەکگرتووی ستاندارد، بەڵکو جاڕی ناوچەگەرایی و زاراوەگەرایی، تەنانەت لە باشووریش بەردەوامە. هەرچەند دەبێت لەگەڵ سەرنجدان بە زاراوەکان لە گشت لایەك بایەخ بە زمانی یەکگرتووش بدرێت و بۆ گەشەکردنی کۆشش بکرێت، ئەم هاودڵییە دوولایەنەیە، بەر لە هەر کەسێك دەبێت لەلایەن دەسەڵاتەوە بهەژێت و بکرێتە باو.

خاوەنداریەتی و زمانپارێزی:

گەشەدان بە زاراوەکان، خاوەنداریەتی کە میاتێکی بەنرخی نەتەوەیی و لە هەمان کاتیشدا مرۆڤانییە. هەرکام لە زاراوەکان خەرمانەیەك سامانیان لە تۆشەدایە، کە بە فەوتانیان ئەو سامانەش دەمرێت. ئەمەش چ خەیرێك ئەڕا هیچکەس نەیرێ.

لەگەڵ ئەوەشدا، سەرنجدان بە زاراوەکان و بایەخ پێدانیان، هەوڵدانە بۆ ئاگاکردنەوەی جەماوەر و باوەڕکردنیان بە بایەخ و پێگەی خۆ، چونکە مرۆڤێك کە

خۆی بە «بێ بایەخ و بێ پێگە» بزانێت، چەواشەیە و سەرگەردان. لە مرۆڤی چەواشە و سەرگەردانیش بێجگەلە وێرانی و چەواشەگەری هیچ چاوەنوارییەك ناکرێت.

زانای ناودار پستالوژی pestaloji، دەڵێت: "بە سەدان مرۆڤ ئەگەر چەواشە دەبن و دێنە فەوتان، تەنیا لەبەرئەوەیە کە کەسێك نییە ئەوان لەگەڵ نرخ و بایەخەکانیان ئاشنا بکات". (فلسفه اموزش و پرورش ص١٤٦).

نابێت خۆمان لەو راستییە گێل بکەین کە زۆربەی دەسەڵاتە بەدەربەستەکان بۆ پارێزگاری لە کولتوور و زمانی خۆیان ئەوپەڕی هەوڵ و تەقەلایان داوە. بۆ نموونە: پێغەمبەری ئیسلام (س) هەڵەی زمانی بە گومڕایی وەسف دەکات. ئەوکات کە عەرەبێك لە خزمەتیدا دووچاری دەبێت. (تاریخ ئاموزش در اسلام، ص٨٤).

هەروەها خەلیفەی دووەم نامەیەك کە هەڵەی زمانیی تێدا بووە، بۆ حسێنی کوڕی دەگەڕێنێتەوە و داوای لێ دەکات تا میرزای نووسەری نامەکە تەمێ بکات. (تازیانەی لێبدات). (تاریخ اموزش در اسلام، ص ٨٤).

ئەمانە و زۆری دیکەش تەنانەت لە کۆمەڵگەی عەرەبی ئەو سەردەمدا هەبوون. هەنووکەش وڵاتان سامان و دەرفەتی زۆر بۆ گەشەی زمانەکەیان تەرخان دەکەن، کەچی بەداخەوە تازە بە تازە هەندێ باوەڕ لە کوردەواری لەسەر ئەو قەناعەتەن کە دەبێت زاراوەکان بێنە فەرامۆشکردن. غافڵ لەوەی کەسێك کە هەوڵ بۆ قەدەغەکردنی زمانی دیتران بدات، گێچەڵ و لەمپەر بۆ گەشەی زمانەکەی خۆشی دروست دەکات. بە واتەی (یەشار کەمال): "کە تۆ بتەوێت زمانێك قەدەغە بکەیت، دڵنیابە بەربەست و ئاستەنگ و قەدەغەکاریش لە زمانەکەی خۆتدا دەنێتەوە".

ئەوە راستییەکی جەختلەسەرکراوە کە تەکامول (فراژوو) و گەشەی کۆمەڵگە لەوەدا نییە کە کولتوورێکی هەبێت، بەڵکو لەوەدایە کە چۆن سەرنجی کولتوورەکە بدرێت و مامەڵەی لەگەڵ بکرێت. ئێمەش پێویستە شێوازی دروست و زانستییانە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ کولتووری خۆیی، بەتایبەت زاراوەکان بدۆزینەوە و لە هەر چەشنە دەمارگرژییەك دووری بگرین، چونکە بە واتەی (برتراند راسل): "مامەڵەی دروست نە مامەڵەی بە پیرۆزکردنە و نە مامەڵەی سووککردن، بەڵکو مامەڵەیەکی هاودڵانەی رەخنەگرانەیە". (مردم شناسی- سایمون کولمن وهلن واتسن ترجمه محسن ثلاثی، ص١١٠).

ئەوەی بەرسەرنج و پێویستە لەسەر زاراوەکان بدرکێنرێت، پشت بەستنە بە واتەیەکی تی.اس.ئلیوت، کە دەڵێت: "مەبەست هەڵگێڕاندنەوەی کولتوورێکی کوژاوە نییە یان زیندووکردنەوەی کولتوورێکی لە مەرگەڵان، بەڵکو مەبەست پەروەردەکردنی کولتوورێکی هاوچەرخە بەسەر بنەماکانی دێرینی خۆییەوە". (دربارەی فرهنگ، ص٦٢).

لە کۆتاییدا بەپێویستی دەزانم جەخت بکەمەوە تا بۆ گەشەدان بە زاراوەکان، ئەکتیڤ بکرێن، چ لە ئاستی چاپەمەنی و چ لە ئاستی رایەڵە تەلەفزیۆنییەکاندا. کە بەداخەوە لە تەلەفزیۆنییە ئاسمانییەکانی باشوور زاراوەکانی هەورامی و لەکی و کەلهوڕی پشتگوێخراون. ئەمەش کەلێنێکی گەورەیەوە و دەبێت قەرەبوو بکرێتەوە.

پێویستە ئێمەش بۆ بنیاتنانی هاودڵی و جەمینی نیادی خۆویست، لە پنپالی گەشەی زمانی یەکگرتووی ستاندارد، زاراوەکانیش فەرامۆش نەکەین و لە مەرگ بیانپارێزین.

چونکە بە واتەی (پیرنەرنی): ئەگەر زاراوەکان بەکار نەگیرین، لەگەڵ خەتەری فەوتان بەرەورو دەبن و بە فەوتانیشیان فەڕ و کولتوورێکی بەبایەخ دەسڕێتەوە. (اموزش درکشورهای فقیر، ص١٦٨).

سەرچاوەکان:

- دربارەی فرهنگ. تی‌اس‌الیوت، ترجمەی: حمید شاهرخ، چاپ دوم، ۱۳۷۵.
- فلسفه اموزش و پرورش، دکتر عبدالحسین نقیبزاده، چاپ پنجم، ۱۳۷۳.
- تراژدی قدرت درشاهنامەی فردوسی، مصطفی رحیمی.
- مردم شناسی، سایمون کولمن وەلن واتسن، ترجمەی: محسن ثلاثی.
- اموزش در کشورهای فقیر، پیارنی، ترجمه: فرنگیس حبیبی، چاپ اول، ۱۳٦۷.
- تاریخ آموزش در اسلام، دکتراحمدشبلی، ترجمه: محمد حسین ساکت، چاپ دوم، ۱۳۷۰.

پێناسە:

- ڕەئووف مەحموود پوور، شاعیر، ڕەخنەگر و لێکۆڵەر.
- لەدایکبووی ساڵی ١٣٤٤ی هەتاویی (١٩٦٤ی زایینی) گوندی "دزڵی"ی سەر بە شاری سەولاوا.
- یەکێك لە چالاکانی فەرهەنگیی پشوودرێژی شاری مەریوان و یەکێك لە دامەزرێنەرانی ئەنجومەنی ئەدەبیی ئەو شارە و دانەرانی گۆڤاری زرێبارە.
- خاوەن بڕوانامەی لیسانسە لە ڕشتەی بەڕێوەبەریی پەروەردە و یەکێك لە شاعیرانی جیدیی بیاڤی شیعری نوێی کوردی و بەتایبەت زاراوەی هەورامییە و جیا لە دەیان وتاری لێکۆڵینەیی و ڕەخنەیی، خاوەن هەشت بەرهەمی چاپکراوە، کە بریتین لە:

١- "کاڵەبەی"، (کولتووری کوردی ١)، چاپەمەنیی میهن نو هەمەدان ساڵی ١٣٧٩(٢٠٠٠ی زایینی)

٢- "زەڕنەی ئاسۆی"، یەکەم کۆمەڵەشیعری کوردی، زاراوەی هەورامی، ١٣٨١ی هەتاوی (٢٠٠٢ی زایینی).

٣- "هـۆرپڕای گـەچ و تەختـە"، دووەمـین کۆمەڵەشـیعری کـوردی، زاراوەی هەورامی، ١٣٨٣ی هەتاوی (٢٠٠٤ی زایینی).

٤- خێزگـەی سـەیدی و خەرمانـەی ئـەدەب، لێکۆڵینـەوەی ئـەدەبی، ١٣٨٧ (٢٠٠٩ی زایینی) چاپەمەنیی ئیحسان، چـاپی دووەم، مەڵبەنـدی رۆشـنبیریی هەورامان، سلێمانی، ساڵی ٢٠٠٩.

٥- جێژنێك بۆ پیر، بنەمایەك بۆ ئوستوورەی کوردی، چاپی وەزارەتی رۆشنبیریی هەورامان.

٦- بنەماکانی هزری نەتەوەیی و رەهەندی رۆشـنبیری، بەڕێوەبـەرێتیی چـاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، ٢٠١١.

چەندین بەرهەمی دیکەشی ئامادەی چاپن.

- بەرهەمە وتارییەکانی لە گۆڤـار و ناميلکـەکانی: سـروە، ئاوێـەر، زرێبـار، سیروان، ئاسۆ، تیشك، میاجی، ئەندێشە و چـەندین گۆڤـاری خوێنـدکاری لـە ئێران و هەروەها لە بڵاوکراوەکانی هەرێمی کوردسـتان، وەك: رامـان، کـاروان، ئاسـۆی فۆلکلـۆر، گـوڵان، هـەرێم، هەڵەبجـە، هـەنار، ئاینـدە و... چـاپ و بڵاوبوونەتەوە.

- کەسێکی چالاکی بواری فەرهەنگییە و لە زۆرێك لە فێستیڤاڵ، کۆنفرانس و کۆنگرە ئەدەبی و فرەهەنگییەکان حزوورێکی چالاکی هەیە.

- ئێستا یـەکێك لـە ئەنـدامانی لیژنـەی بەڕێوەبـەریی ئەنجومـەنی ئـەدەبیی رۆجیـارە لـە شـارەکانی سـەولاوا و مـەریوان و هـەروەها سـەرقاڵی پیشـەی مامۆستایەتییە لە شاری مەریوان.

ویژەی کوردی و زمانی پێوەر

ئەحمەد ئەحمەدیان

مەهاباد

کورتە:

هەڵبژاردن و دەستەبەرکردنی زمانی پێوەر (یەکگرتوو) لەو بابەتە سەرنجڕاکێشانەیە کە لە زانستی زمانناسیی کۆمەڵایەتیدا کە بە زانستێکی "نێوان رشتەیی" دەزانرێت و شرۆڤە و لایەنە جۆراوجۆرەکانی شی دەکرێتەوە. باس لەم بابەتە لەنێوان لقەکانی زانستی زمانناسیی کۆمەڵایەتی، داڕشتنی "داڕشتنی پلانی زمان" خۆ دەدۆزێتەوە و دەگیرسێتەوە، لەم وتارەدا، دوای هێنانە شارای ئەم پۆلێنبەندی و پێناسە جیاجیایانەی سەبارەت بە زمانی پێوەر لەئارادان، پێناسەی دوو زمانناسی سەردەرچوو و ناسراو: "گاروین و ماتیو" کە لەوانی تر گشگیرتر و زانستیتر، بەتایبەتی باس دەکرێت، بە بڕوای ئەو دوو زمانناسە، زمانی پێوەر بەم "زمان وێنە"یە دەگوترێت کە هەڵگری دوو تایبەتمەندیی سەرەکی و گشتگیر: "دامەزراوێتی" و"سەقامگیرێتی"یە و لەلایەن بەشێك لە ئاخێوەرانی یەك زمان وەك زمانی پێوەر پارادایم پەسند کراوە، کەلکی پێویست و هەمەلایەنەی لێ وەردەگیرێت، زمانی پێوەر خاوەنی هەندێك تایبەتمەندییە کە دەکرێت لەژێر دوو چەمکی ١- بگزێرەکانی زمانی کە داگری "تایبەتمەندییەکانی پێکهاتەیی"یە. ٢- بگزێرەکانی غەیرە زمانی کە داگری هەڵوێستەکان و ئەرکەکانە، بخرێنە بەرباس و پۆلێنبەندی بکرێن، لەدوای تاوتوێکردنی بنج و بناوانی زمانی پێوەر تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی، ئەم بابەتە دێتە گۆڕێ، کە ئەو زمانە ئەدەبییەی کە ئێستا بووە بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی ناوچەیەکی فراوانی کوردستان و ئەو کوردانەی بە سێ دیالێکتی کوردی دەدوێن بەو زمانە دەخوێنن و دەنووسن و زمانی ئەدەبیاتیانە، ئەو زمانە لە سەرەتاوە لە شاری سلێمانیدا بوو بە زمانی ئەدەبیات و بڵاوبۆوە و هەموو ئەو تێکەڵ بوون و تواندنەوە و ڕۆچوونەی بەسەردا هاتووە کە بەسەر زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی هەموو گەلاندا دێت، تا دەبێتە زمانی ئەدەبیی هەموو نەتەوەکە، هەروەها لەم وتارەدا باس لەوەیە کە ئەو دیالێکتە کوردییەکەی لە سەرەتاوە شیعری "نالی، سالم و کوردیی"ی پێ نووسرا، تەواو ئەو دیالێکتە نەبوو کە خەڵکی سلێمانی پێی دەپەیڤن، بەڵکو هەروەك خەڵکی سلێمانی خۆیان تێکەڵ بوون و گەر شێوەی قسەکردنیان کاریگەریی چەند دیالێکتی جیاوازی کوردیشی تیا دیار نەبووبێت، ئەوا چەند بەشە دیالێکتی هەر کاری تێکردووە، هەروەها ئەم تێکەڵییە لە زمانی ئەدەبیشدا هەر دیار بوو.

وشە سەرەکییەکان: زمانی پێوەر (یەکگرتوو)، زمانی یەکگرتووی ئەدەبی، شێوە زمانی سلێمانی، سێ دیالێکتی زمانی کوردی، کرمانجیی خواروو.

دەسپێك:

سووکە ئاوڕێك بەسەر لایەنی تیۆریکی زمانی یەکگرتوو:

سەقامگیربوونی زمانی یەکگرتوو، رەوتێکە کە بەپێی ئەو رەوتە یەك شێوەی تایبەتی لە زمان وەك زمانی یەکگرتوو دەستنیشان دەکرێت و دەبێتە نموونە و پارادایم و تایبەتمەندییەکانی فۆنێتیك و گراماتیك و رێنووسی تایبەتی ئەم شێوەیە.و ئەم پارادایمە زمانییە بەهۆی ئەوەی شێوەیەکی بەرزتر و گونجاوترە لەچاو شێوەکانی تری کۆمەڵایەتی و ناوچەیی، بە چەشنێکی بەربڵاو رەچاو دەکرێت و دەسەلمێنرێت و پەرەی پێ دەدرێت.

لە روانگەی رەوتی سەقامگیربوونی زمانی یەکگرتوو، بەم چەشنەیە:

١- قۆناغی هەڵبژاردنی شێوەیەك لە شێوەکانی زمانی وەك رێنە و پارادایمێك بۆ چاولێکەری و گشتگیربوون.

٢- قۆناغی پەرەپێدان و گشتگیرکردنی ئەم شێوە هەڵبژاردەیە لە پانتایی کۆمەڵگای زمانیدا لە ئاکامدا دەبێتە هۆی بەرز نرخاندن و گرنگیدان ئەم شێوە هەڵبژاردەیە لە بەراورد لەگەڵ شێوە و رێنەکانی تری ئەم زمانە لەناو ئەم کۆمەڵگایەی وا ئەم زمانە لە بەرەودایە. (Ray ،١٩٦:٧٠).

زمانی یەکگرتوو خاوەنی هێندێك تایبەتمەندیی زمانی و غەیرە زمانییە کە دەکرێت لەژێر سێ چەمکی: تایبەتمەندییەکانی پێکهاتەیی (structural features)، ئەرکەکان (Functions) و هەڵوێستەکان (Attitudes) بخرێنە بەرباس و پۆلێنبەندی بکرێن. تایبەتمەندییەکانی پێکهاتەیی لەژێر سەردێری (بگۆڕەکانی زمانی) باس دەکرێن و ئەرکەکەن و هەڵوێستەکان لەژێر سەردێری (بگۆڕەکانی غەیرە زمانی).

ئەلف: بگۆڕە زمانییەکان (Linguisitic variables): داگری دوو تایبەتمەندیی پێکهاتەیی و بنەڕەتین، کە بریتین لە: سەقامگیریی شلك (Flexible stability) و لێهاتوویی ئاوەز تەوەرە (intellectualization) واتە، زمانی

یەکگرتوو بۆنەوەی لێهاتوویی و کارامەیی و توانستی چاوەڕوان نەکراو و پێویستی هەبێت، دەبێت لە لایەکەوە "نەگۆڕ" و "سەقامگیر"و "دامەزراو" و لە لایەکی ترەوە لەمەڕ گۆڕانکاریی کولتووری و زانستی هاوپەیوەند لەگەڵ باروودۆخی سەردەم و چوونەسەری رادەی رۆشنبیریی کۆمەڵگا کە هەموو ئەوانە پێویستییان بە دیاردەی وشەڕژنان لە دەڤەری جیاجیادا هەیە، "شلك" و "بگۆڕ" بێ و دەوری کاریگەر و چالاك بەخۆیەوە ببینێت. کەوابوو زمانی یەکگرتوو توانایی ئافراندن و بەرهەمهێنان و ڕۆنانی وشە و ڕێکەوەند و ئیدیۆمی نوێباوی لەگەڵ چەمکە زانستی و کولتووریەکانی سەر بە لق و دەڤەرە جیاجیاکانی زانست و ئەندێشە و ڕۆشنبیری باوی سەردەمی هەبێت.

ب- بگۆڕەکانی غەیرە زمانی (nonlinguistic variables): ئەو بگۆڕانە بریتین لە چوار ئەرك (Function) و سێ هەڵوێستە (attitude)ی پێوەندیدار لەنێوان سەرجەم ئەرکەکانی زمانی یەکگرتوودا، سێ ئەرکی: ١- ڕێکخەرەوە (unifyin). ٢- جیاکەرەوە (separiatist) و ٣- پلە و پایە بەخشی (prestige) پتر لایەنی (کۆنکرێت) و بەر جەستەی تێدا بەرچاوە.

ئەم ئەرکانەی پێشوو دەبنە هۆی پێکهاتنی سێ هەڵوێستەی ژێرەوە لەناو ئاخێوەرانی زمانی یەکگرتوودا: ١- خۆشەویستی و لایەنگرێتی (loyality)، ٢- شانازی (pride). ٣- ئاگاداری لە ڕێساکان (awareness of nurms). لەنێو ئەم سێ هەڵوێستەدا، هەڵوێستەی خۆشەویستی ((خۆشەویستی و لایەنگرێتی)) لەگەڵ ئەرکەکانی ((ڕێکخەرەوە))، ((جیاکەرەوە)) هاوپەیوەند و هەڵوێستەی ((شانازی)) لەگەڵ ئەرکی ((ژێدەرێتی و سەرچاوە بوون)) هاوپەیوەند و هاوڕەگەزن.

ئەم خاڵانەی باسکران، سەرجەم کورتەی بیروڕای دوو زمانناسی پسپۆڕ و شارەزای بواری زمانناسیی کۆمەڵایەتی (socialinguistics) لەمەڕ زمانی یەکگرتووە، کە بریتین لە "گاروین" و "ماتیو". پێناسە و پۆلێنبەندیی ئەم دوو زمانناسە لەوانی تر گشتگیرتر و زانستی ترە. (مدرسی- ١٣٦٨، ٢٣٥-٢٣٣).

جاری وا هەیە زمانی یەکگرتوو لە ئەنجامی تیکەڵبوونی چەند دیالێکتەوە پەیدا دەبێت، بەڵام دروستبوونی زمانی یەکگرتوو فەوتان و نەمانی دیالێکت ناگەیەنێت، چونکە زمانی یەکگرتوو شتێکە و دیالێکت شتێکی تر، لەگەڵ گەشەسەندنی زمانی

یەکگرتووشدا دیالێکتەکانی زمانیش هەریەکە بە ڕێگەیەکدا گەشە دەستێنێت و دەبنە گەنجی وشە وەرگرتن و دەوڵەمەندکردنی زمانەکە، پەیدابوونی زمانی یەکگرتوو زۆرتر بەستراوەتەوە بە پەیدابوونی ((نەتەوە))وە، مەبەست لە نەتەوەیە بە مانای زانستییەکەی، تا ئێستا زۆرێك لە زانایان تاریفی نەتەوەیان کردووە، بەڵام پوختەترینیان هەر ئەو تەاریفەی "یوسف شتالێن"ە کە دەڵێت: نەتەوە کۆمەڵێکی جێگیر بووە لە خەڵك کە لە بەرەوپێشچوونی مێژوودا دروست بووە و یەك زمان و یەك زەوی و وڵات و ژیانێکی ئابووریی یەکگرتوو و سایکۆلۆژییەتێکی ئەتۆیان هەیە کە بەشێك بێت لە کەلچەر و کولتووری هاوبەشیان (مستەفا ڕەسوڵ، ١٩٧١: ٨ و ٩).

بەڵام زۆرجار پێش ئەوەش کە مەرجەکانی نەتەوە لەگەڵێکدا تەواو بێت کە زمان یەکێکیانە، زمانی یەکگرتوو پەیدا دەبێت، بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستییە ئەو مەرجانە چین کە زمانێکیان پێ دەبێت بە زمانی یەکگرتوو، فیلۆلۆژەکانی هەموو جیهان ئێستا لەو باوەڕەدان کە یەك بوونی سێ شت لە چەند دیالێکتێکی زماندا ئەو زمانە دەکات بە زمانێکی یەکگرتوو: ئەم سێ شتەش ئەمانەن:

١- گرامەتیکی زمان (مۆرفۆلۆژی+سینتاکس). ٢- فۆنەتیك. ٣- بنەڕەتی فەرهەنگی زمان. ٤- بیروڕای خودی نەتەوەکە (هەمان: ٩- ١٠).

لایەنی پراکتیکیی زمانی یەکگرتوو:

بە بڕوای من، لایەنی "بە تۆپزی" (تجـویزی prespective) ڕەوتی سەقامگیرکردنی زمانی یەکگرتوو بەسەر لایەنی "خۆبەخۆیی" (خودکار automatic) و سروشتی ڕەوتەدا زاڵە، بە واتایەکی تر وەدیهاتنی ئەم دیاردە گرنگە زمانارییە، پشتیوانیی دەسەڵات و دەزگا حکومییە پێوەندیدارەکانی گەرەکە و بەبێ یارمەتی گشتگیر و فرەڕەهەندی دامودەزگا فەرهەنگی و رۆشنبیرییە هاوپەیوەندە دەوڵەتییەکان ڕەوتی "بە زمانی یەکگرتووکردنی" یەك یان دوو شێوەزار نایێت، یان ئەگەر مسۆگەریش بێت، ڕەوتەکە یەکجار درێژخایەن و یەکجار نادەر هەست (غیر محسوس) دەبێت و تەمەنی نوح گەرەکە، هەر لەم پەیوەندییەدا بڕوام وایە ئەم ڕەوتە پتر لە چوارچێوەی تایبەتمەندییەکانی چەمکی "پرۆژە"دا دەگونجێت، نەك "پرۆسە".

ئەگەر بێت و بیرۆکەی پێشوو، واتە "بە تۆزیزیکردنی" ڕەوتی سەقامگیرکردنی زمانی یەکگرتوو وەك ڕاستییەك بسەلمێنین و باوەڕی پێ بهێنین، لە ئاکامدا دێینە سەر ئەم قەناعەتە کە هەلومەرجی ژێئۆپۆلیتیکی جیاوازی هەرکام لەو بەشەی کوردستان دەتوانێت وەك فاکتەرێکی سەرەکی و یەکجار گرنگ و جیاکەرەوەی ئەم ڕەوت و میکانیزمە و ئەم پرۆژەیە بێت، واتە هەرکام لەو چوار بەشە لەم بوارەدا میکانیزم و ڕەوت و پرۆژەی تایبەتی خۆی گەرەکە، بەڵام کوردستانی تورکیا و سوریا دەتوانێت زۆر لە یەك بچن، بە هەمان شێوە ئەم ڕەوتە، ئەم پرۆژەیە لە کوردستانی ئێران و عێراق خاوەنی گەلێك لێکچوون و خاڵی هاوبەشن. (ئەحمەدیان، ١٣٨٧:٥ل، گۆڤاری مەهاباد، ژمارە٩٠-٨٩).

بە بڕوای من، لەباری تیۆریك و لە "ئاسۆیەکی ئارمانخوازدا"بێت و یەك شێواز "بەتۆزیزی" (تجویزی) وەك زمانی یەکگرتووی کوردی بە سەرجەم ئەو چوار بەشەی کوردستان "ڕەوایی"ی پێ بدرێت و بچەسپێنرێت و وەك زمانی یەکگرتووی تاقانە بەهای پێویستی پێ بدرێت و ببێتە زمانی نووسین و زمانی ڕاگەیاندن و زمانی پەروەردە لە هەرچوار بەشی کوردستاندا، ئەوا لەڕاستیدا پێشنیاز و پێداویستیی سەرەکیی ئەم پرۆژە ئارمانخوازانە ئەوەیە کە پێشەکی پرۆژەیەکی زمانەوانی دیکە سەقامگیر بکرێت و بێتە بەرهەم، ئەویش بریتییە لە شێوە ڕێنووسی یەکگرتوو. لەباری میتۆد ناسییەوە (روش شناسی methodology)یەوە پێویستە پرۆژەی "شێوە ڕێنووسی یەکگرتوو" وەپێش "زمانی یەکگرتوو" بکەوێت، یان بە واتایەکی تر: پرۆژەی ئارمانخوازانەی زمانی یەکگرتووی تاقانە، بەرهەم نایە و سەقامگیر نابێت، مەگەر ئەوەی کە پرۆژەی ئارمانخوازانەی شێوە ڕێنووسی یەکگرتووی تاقانە وەپێش بخرێت (ئەحمەدیان ١٣٨٧:٦- لە گۆڤاری مەهاباد، ژمارە ٩٠-٨٩).

لەباری زمانەوانییەوە و لە ڕوانگەی ڕچەڵەکناسیی زمانییەوە (Linguistic typology) چەند زمانی وەك عەرەبی، یۆنانی، چینی و هتد... خاوەنی تایبەتمەندییەکن بە ناوی "دوو شێوە زمان" (دوزبان گونە diglossia): ئەم تایبەتمەندییە بەم چەشنەیە کە لەو زمانانەدا دوو چەشنە زمان (شێواز) بەدی دەکرێت، یەکەم: "شێوە زمانی بەرز" (زبان گونەی عالی H -Variety): دووەم: "شێوە زاری رشۆکی، "(زبان گونەی عامیانە L - Variety)، شێوە زاری باڵا

لەڕاستیدا زمانی نووسینی ویژەیە و زمان وێنەی ڕشۆکی زمانی ئاخافتنە، لەو زمانانەی گۆڕیندا، ئەم دوو زمان وێنەیە (زمان وێنەی بەرز و زمان وێنەی ڕشۆکی) هێندە لێك جیاوازن کە بۆ ڕێنە ئاخێوەرێکی عەرەب زمان کە زمانی زگماگی عەرەبییە بەبێ فێرکاری توانایی حاڵیبوون و تێگەیشتن لە زمانی عەرەبی "بەرز"ی نییە.

پێچەوانەی ئەم دیاردەیەش بەدی دەکرێت: واتە خوێنەوارێکی غەیرە عەرەبی بەشی زمانی عەرەبی دەرچووی پلەی ماجیستێر و تەنانەت دکتۆرا لە زمانی ڕەشۆکیی عەرەبی تێناگات، یان زۆر کەم تێدەگات، وێدەچێت زمانی نووسین و ئاخافتنی کوردیش لەم دواییانەدا، بەرەبەرە بە چەشنێکی دەستکرد تووشی ئەم تایبەتمەندییە نەخوازراوە هاتووە، ئەم هەلومەرج و بارودۆخە بەو قاناعەتەمان دەگەیەنێت کە ئەگەر بێت و پرۆژەی زمانی کوردیش بێتە بەرهەم و سەقامگیر بێت، ئەم زمانە یەکگرتووە لەڕاستیدا "زمانی یەکگرتووی نووسین "دەبێت لەسەر بنچینەی "شێوە زاری بالآ" ڕۆ دەنرێت. ئەوە لە حاڵێکدایە کە زمانی یەکگرتوو دەبێت هاوکات زمانی یەکگرتووی نووسین و پەروەردە و ڕاگەیەنەرە گشتییەکان بێت، هەڵبەت بەو تێبینییە کە لە بارودۆخی ئاساییدا زمانی نووسین و زمانی ئاخافتن لێك جیاوازن، نەك بەو ڕادەیەی کە ئاخێوەرێك کە زمانەکەی زمانی زگماگی یەکەمە، زمانی وێنەی بەرز (زمانی نووسین) بە ڕادەیەکی یەگجار کەم حاڵی بێت، یان خوێندکارێك کە دەرچووی قۆناغی ماجیستێر و دکتۆرای ئەم زمانەیە لە زمان وێنەی ڕەشۆکی (زمانی ئاخافتن) بە ڕێژەیەکی زۆر زۆر نزم و داکشاو تێبگات.

ئاشکرایە زمانی "نووسین" و "قسەکردن"ی هەموو نەتەوەیەك کەم و زۆر لێکتر جیاوازییان هەیە، خۆتان دەزانن ئەو "فارسی"یەی دەنووسرێت لەگەڵ ئەوەی قسەی پێدەکرێت، هێندێك جیاوازی هەیە، بەڵام ئەوەندە زۆر نییە و ئەوە وای لە مـن کـردووە کە بۆ زمانی"کوردی"ش هەر سنوورێکی ئاوا ڕەچاو بکـەم. کـە دێینـە سـەر زمانی عەرەبی مەسەلەکە بە جارێکی دەگۆڕدرێ، چونکە ئەو "عەرەبی"یەی دەنووسرێت لەگەڵ ئەو "عەرەبی"یەی قسەی پێدەکرێت (لە هەر وڵاتێکی عەرەبیش بەشێوەیەکی تایبەتی قسەی پێ دەکرێت) زۆر لێك جیاوازن و ئەوە کاری کردووەتە سەر خوێندەواری کورد لە عێراق و لەلایان وایە زمانی نووسینی کوردی لەگەڵ هی قسەکردن ئەوەندەی

عەرەبی، یان تیزیك بەر دەبێ لێك جودا بن. من ئەوە بە راست نازانم و لام وایە کە زمانی عەرەبی بەهۆی شەرایەتێکی زۆر تایبەتی ئەو حاڵەتەی وەرگرتووە کە لە هیچ زمانێکی تردا دووپات نابێتەوە. (زەبیحی، ٢٠٠٥:٤٩١، لە: "کەریمی، ٢٠٠٥).

دەربارەی پرۆسەی هەڵبژاردنی وشە و پیتەکان و هەندێك وردەکاریی رێزمانیی زمانەکان، هەر لە سەرەتاکانی هەوڵی چەسپاندنی زمانێکی یەکگرتوودا لە ساڵی ١٩١٣ لەلایەن کۆمەڵی "هێڤی" لە ئەستەنبوڵ، هەتا پاش رووخانی کۆماری کوردستان، هەروەها لە پاشانیش، هەموو لایەك خەونیان بە زمانێکی یەکگرتووی کوردییەوە بینیوە و ئەم مەسەلەیە چ بۆ گەشەکردن چ بۆ بەرەوپێشڤەچوونی زمانەکەمان، چ بۆ یەکگرتنەوەی زمانی ئەدەبی کوردیمان، مەسەلەیەکی ئێجگار گرنگە. لەبەر ئەوەشە کە دەبێت ئەو پیتانە پەسند بکرێن کە لەگەڵ بارودۆخ و تایبەتمەندییەکانی زمان و نووسینی کوردیدا دەگونجێن (پیر باڵ:١٠٠).

لە کوردستانی باشوور ئەلفوبێی عەرەبی هەتا ئاستێکی ئێجگار پێشکەوتووە و شوێن پێی خۆی کردووەتەوە و بەشێوەیەکی بەربڵاو پەرەی پێدراوە. بنکە زانستییەکانی خۆی وەکو زمانێکی یەکگرتوو، رەگ و ریشەی خۆی چەسپاندووە. لەبەر ئەوەشە کە هەرگیز ناکرێت ئەو هەوڵ و کۆششە لەبەرچاو نەگرین.

ئەلفوبێی عەرەبی باشترین بڕیار و چارەسەرە و لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت لە قوتابخانەکان و لە پۆلەکانی ناوەندی خوێندن لەتەك ئەلفوبێی عەرەبی قوتابیان شارەزاییان لەبارەی ئەلفوبێی لاتینیش هەبێت.

دیارە بەداخەوە، دەسەڵاتی کوردی لە کوردستانی باشووردا، ناتوانێت دارای چەسپاندنی بڕیارەکانی بکات لە بەشەکانی تری کوردستاندا: واتە تورکیا، سوریا، ئێران و ئەرمەنستان، ئەم مەسەلەیەش زۆر ئاشکرایە و دەبێت بەشێوەیەکی واقیعبینانە سەیری بارودۆخی ئەمڕۆکەی گەلی کورد لە کوردستان بکەین.

لەبەرئەوەشە ناکرێت ئەلفوبێی عەرەبی بسەپێنرێت بەسەر ئەو وڵاتانەی باسمانکردن و دەبێت ئەوەش بڵێین کە بڕیاردان بەدەست کورد خۆیەتی، بەڵام جێبەجێکردنەکەی بەدەستی خۆی نییە. گەر بڕیاردان و جێبەجێکردن هەردووکی لە دەستی کورد خۆیدا بوایە، ئەوکاتە باسێکی دیکە بوو (محەمەد عەزیز: ١٩٩٩: ٣٧٣).

ئیمە نەك هەر ئەلفوبێیەکی یەکگرتورمان نییە، بەڵکو هەتا ئێستا زمانێکی وێژەی یەکگرتووی نووسین و خوێندنەوەشمان نییە، چونکە زمانی کوردی لە چەند دیالێکت و شێوەزار و بن زاراوەی جیاواز پێکهاتووە. هەر دیالێکتێکیش بە جۆرە پیتێکی تایبەتی دەنووسرێت. هێندێ جیاوازیی دیکەش، لە نێوان ڕێزمانی هێندێ لە دیالێکتەکاندا هەیە، لەبەر ئەوە، گەر بیر لە زمانێکی ستاندارد بکەینەوە، پێشەکی دەبێت هەوڵێکی زۆر بدەین، ئەلفوبێی کوردی یەك بخەین. هەرچەندە ئەو کوردانەی بە بەشە دیالێکتی کرمانجیی خواروو دەدوێن، بە پیتی عەرەبی دەنووسن، هەتارادەیەك زمانێکی نیمچە ستانداریان بۆ خۆیان هەڵبژاردووە و چەسپیوە. ئەو زمانەش پتر خۆی لە لقە دیالێکتەکانی "سلێمانی- موکری"دا دەنوێنێت. (هەمان سەرچاوە: ٣٦٨).

هەرچەندە زمانێکی یەکگرتووی کوردیی نووسینمان نییە، بەڵام هەتارادەیەکی زۆر زمانی یەکگرتووی کوردیی نووسین، لە بەشێکی گەورەی هەر دوو پارچەی ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان، لەمێژە بەشە دیالێکتی کرمانجیی خواروو (سلێمانی- موکری) چەسپیوە، کەچی هێندێ لە نووسەران هەر بەو لقە دیالێکتە دەنووسن کە لە سنووری ناوچەی ژیانی خۆیاندا وەك ئاخاوتن بەکاری دێنن. جار گەر بێت و هەر نووسەرێك بەو شێوە زمانەی قسەی پێدەکات، بنووسێت، دەبێت چ جۆرە گەڕە لاوژەیەکی زمانەوانی و ماڵوێرانییەکی نەتەوەیی و پاشاگەردانییەکی سەیری لێ دەرچێت؟! کاریش بەو شێوەیە بڕوا، هەرگیز زمانێکی تۆکمە و سفت و سۆڵی نووسین، لەنێو کورددا سەر هەڵنادات، لەگەڵ ئەوەشدا ناتوانین نکوڵی لەوە بکەین، بەشێوەیەکی بەردەوام نووسەر و شارەزاکانمان هەوڵیان داوە و هەوڵیش دەدەن بەردی بنچینەی زمانێکی ستاندارد دانێن، بەڵام ئەو هەوڵانە هەتا ئێستا سەریان نەگرتووە. هەرچی مەسەلەی زمانە یەکگرتووە ئەدەبییەکەشە، ئەوا دەبێت بزانین کە هەرچەندە ئەم ئاتەوارییە وەك کەلێنێك لە سەدەی ڕابردووەوە هەستی پێکراوە، بەڵام هەتا ئێستا بایەخێکی زانستییانە بە دروستکردنی نەدراوە.

دیالێکتی یەکگرتووی سۆرانی:

فەرمیبوونی زمانی کوردی لە ساڵانی دوای ١٩١٨ لە دەوڵەتی تازە پێکهاتووی عێراق، هەتا رادەیەکی ئێجگار زۆر لە سۆنگەی چوونە سەری دەسەڵاتی نەتەوەخوازیی

کوردی و دەوری بەرچاو و سەلمێنراوی کوردی لەم وتارەدا بووە. بزاڤی نەتەوەخوازی لە عێراق دوای هەرەسهێنان لەمەڕ پێکهێنانی دەوڵەتی کوردی توانی لە سۆنگەی چالاکیی بەردەوام و بە هاریکاریی نەتەوە یەکگرتووەکان مافی زمانی خۆی لە پانتاییەکی دیاریکراو و سنووردارادا دەستەبەر بکات (کەلکوەرگرتن لە زمانی کوردی لە خوێندنگاکان، دایرە دەوڵەتی و دادگاکان). کە بە پێچەوانەی ویستی دەسەڵاتە جۆربەجۆرەکانی یەك لەدوای یەکی عێراق لە بەشێك لە ناوچەکانی کوردستان (باشوور) هاتە ناراوە (Hassanpur :١٩٩٢، ٤٥٨، ٤٩٥).

لەنێوان ئاخێوەرانی کورمانجی و سۆرانیدا، هەڵبژاردنێك لە پانتایی نێوان زمانیدا شکڵی گرتووە. ئەگەرچی لە ساڵی ١٩١٨ دیالێکتی کرمانجی لە تەواوی رووبەری کوردستاندا لە پێوەندی لەگەڵ رێژەی ئاخێوەران، پەرتووکی نووسراو و بڵاوکراوە و چاپەمەنیدا لە پلەی یەکەمدا بووە، بەڵام لە عێراقدا، ئاخێوەرانی کرمانجی لە بواری رۆشنبیری و کولتووریدا لە پلەیەکی نزمدا بوون، هەرچەند لە بزاڤی سیاسی و نەتەوەخوازیدا چالاکانە بەشدارییان هەبووە.

کۆمەڵگای ئاخێوەرانی دیالێکتی سۆرانی لە عێراق لە رووی چەندایەتی و چۆنییەتییەوە لە پلەی یەکەمدا بوون: رێژەی ئاخێوەران و رادەی رۆشنبیری و کولتووریی سۆرانی زمانانی عێراق لە بەراورد لەگەڵ ئاخێوەرانی کرمانجی لە پلەیەکی سەرتردا بووە، هەروەها لە بواری بزاڤی نەتەوەخوازیدا چالاکتر و پێشڕەوتر بوون. ناوەندی سەرەکیی رامیاری و رۆشنبیریی عێراق شاری سلێمانی، پایتەختی پێشووی ئەمارەتی بابان بووە و یەکێك لەو چەند ناوەندە عەسکەرییە بووە کە لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە لە ئاخرونۆخری سەدەی نۆزدەدا، بایەخ و گرنگیی تایبەتیی پێدراوە. سلێمانی دوای هەرەسهێنانی دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵانی (١٧- ١٩١٨)، بۆ جارێکی تر لەژێر دەسەڵاتی نارچەیی زمانی کوردیدا خۆی دیتەوە. سلێمانی بەردەوام خاوەندی چەندین کۆمەڵە و گرووپی رۆشنبیری بووە لەناو چینە جیاجیاکانی کۆمەڵگا، کە بریتین لە: چینی رۆشنبیری خوێنەوار، نیزامی، مامۆستایان، فەرمانبەران، مامۆستایانی ئایینی، چینی مام ناوەندی و خوارووی کۆمەڵگا و... کە ئەم بارودۆخە بووەتە هۆی شانازی و جیاوازیی ئەم شارە لەگەڵ شارەکانی دیکە بە درێژایی مێژوو. ئەم خاڵانە دەکرێت وەك کۆمەڵێك هۆکاری بەرجەستە لە دەرەوەی پانتای دەڤەری زمانی

پۆلێن بکرێن. کە لەمەڕ هەڵبژاردنی ژێر دیالێکتی سۆرانی وەك زمانی پێوەری کوردی کاریگەری و دەوری تایبەتیان هەبوو. (Hassanpur: ١٩٢، ٤٥٩).

لە ڕێکەوتی ١٥/٤/٢٠٠٨دا داخوازینامەیەك لەژێر ناوی: "پەیامی کۆمەڵێك نووسەر و ئەدیب و ئاکادیمیستی کورد لە بابەت: ستانداردرایزکردنی زمانی کوردی" گەلاڵە کراوە و بۆئەوەی داوا لە حکومەتی هەرێم بکات کە دیالێکتی "کرمانجیی خواروو" (سۆرانی) وەك زمانی ستانداردی کوردی بە ڕەسمیی بناسن.

لەو داخوازینامەیەدا، داواکراوە، یەکەم: بە یاسایەك بڕیار بدرێت لەسەر بە فەرمیی ناسینی شێوەزاری کرمانجی خواروو، وەك بناغەی زمانی ستاندار کوردیی لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا. دووەم: بەیاسەیەکی هاوپێچ (مرفق) بڕیار بدرێت، لەسەر دامەزراندنی ئەنیستیتوتێکی نەتەوەیی لە کوردستاندا، بۆ لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوە و ئارشیڤکردنی هەموو شێوازەکانی زمانی کوردی و پێشکەشکردنی پێشنیار و لێکۆڵینەوەی بەردەوام بۆ موتووربە کردنی زمانی فەرمی بە وشە و فرەیز و زاراوەی هەموو شێوازەکانی تر.

ئەم داخوازییە دەیەوێت یەکێك لە سێ لەهجە ئەدەبییەکانی کوردی، ئەوەی کە ناوی "سۆرانی"، "کوردی ناوەڕاست" یان "کرمانجی خواروو"ی لێنراوە، بە زەبری قانوون و دەسەڵاتی دەوڵەتی، بکرێت بە زمانی ڕەسمی و ستانداری کوردی دەوری لەهجەکانی تریش (کرمانجی ژووروو، هەورامی ...) ئەوە بێت کە خزمەت بکەین بە دەوڵەمەندکردنی ئەو زمانە ستانداردە.

لە ڕوانگەی دکتۆر "ئەمیر حەسەنپوور"ەوە، کە مامۆستای زانستگای تۆرنتۆی کەنەدایە، ئەو داخوازییە، ئەگەر بە پێوانە زانستییەکانی زمان هەڵیبسەنگێنین، بە هەڵە دووە و لە باری سیاسییەوە تووشی هەڵەیەکی گەورەتر بووە.

بیروڕای تایبەتیی دکتۆر "ئەمیر حەسەنپوور" لەم بارەیەوە ئاوایە:

١- زمانی کوردی، وەك زمانی ئەرمەنی، ئالبانی و نۆرویژی، زمانی جووت-ستانداردە: دوو ستانداردی هەیە، کرمانجی و سۆرانی. لەگەڵ ئەوەشدا هەورامی ئەدەبیاتێکی کۆنی هەیە، وەك دوو لەهجەکەی تر پرۆسەی ستانداردبوونی دەست پێ نەکردووە. لەهجەی دملی یات زازایش بۆ نووسین زۆر کەم بەکارهێنراوە.

٢- زۆربەی گەلی کورد بە کرمانجی قسە دەکەن: تەواوی کوردەکانی سوریا، تەواوی کوردەکانی ئەرمەنستان، زۆربەی کوردی تورکیا، بەشێك لە کوردەکانی ئێران و عێراق کرمانجی زمانن. سۆرانی تەنیا لە کوردستانی عێراق و ئێران، ئەویش تەنیا لە ناوچەکانی ناوەڕاست قسەی پێدەکرێت.

٣- لە روانگەی زمانناسییەوە هیچ لەهجەیەکی لە لەهجەیەکی تر باشتر نییە، هەر لەهجەیەك دەتوانێت ببێتە زمانی ستاندارد. ستانداردبوون پێوەندی بەو بارودۆخی غەیری زمانی (واتە ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و ...) هەیە. نووسین و ئەدەبیات لەپێشدا بە هەورامی و کرمانجی دەستی پێکرد. سۆرانی زۆر درەنگتر، نزیکەی سێ سەدە دوایە، بۆ نووسین بەکارهات، بەڵام لە بارودۆخی شەڕی یەکەمی جیهانیی هەلی بۆ رەخسا کە ستاندارد بکرێت.

٤- پرۆژەی ستانداردبوونی زمانی کوردی، لەبەر دابەشکرانی کوردستان لەناو چەند دەوڵەتدا و بەهۆی سیاسەتی زمانکوژی، بەشێوەیەکی ئاسایی وەرێ نەکەوت و درێژەی نەبوو. ئەو پرۆسەیە کاتێك دەستی پێکرد کە گەلی کورد لەنێوان ئێران و عوسمانیدا بوو، هەروەها رێژەیەکی کەمیش لە رووسیا بوون.

ستانداردکردن لە سەرەتاوە خۆرسك بوو، واتە بەبێ بەرنامەیەکی لەپێشدا گەڵاڵەکراو و بەبێ تیۆری و زانستی زمانناسی. ئەو پرۆژەیە بە بڵاوبوونەوەی رۆژنامەی کوردستان لە ١٨٩٨ دەستی پێکرد، کاتێك کە دەسەڵاتی دەوڵەتی کورد لەئارادا نەبوو. کوردستان زۆرتر بە کرمانجی بوو، لەبەرئەوەی بڵاوکەرەوەی (بەدرخانییەکان) کرمانجی زاڵ بوون. رۆژنامەگەری دوای ١٩٠٨ هەم بە کرمانجی هەم بە سۆرانی پەرەی سەند، بەڵام کرمانجی زاڵتر بوو. لەبەرئەوەی خوێندەوار و رۆشنبیر و خوێنەر زۆرتر کرمانجی زمان بوون.

٥- دوای شەڕی یەکەمی جیهانیی، بەشی عوسمانیی کوردستان، کە بەشی هەرە گەورە بوو، دیسان دابەشکرا و ئەو دابەشکردنە پێوەندیی نێوان لەهجەکانی گۆڕی. بە رووخانی دەوڵەتی عوسمانی (١٩٢٢-١٩١٨) و دامەزرانی کۆماری تورکیا (١٩٢٢)، بەتایبەتی دوای ١٩٢٥، کرمانجی بەشێوەیەکی دڕندانە سەرکوت کرا. لە سوریاش کە فەرەنسا دایمەزراند (١٩٤٦-١٩١٨)، رێگە نەدرا کرمانجی لە خوێندندا بەکاربێت و لە رۆژنامەگەریش تەنیا لە ١٩٢٣ هەتا ١٩٣٥ و لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهانیی

(١٩١٨-١٩١٤) تەنیا لە عێراق لەژێر دەسەڵاتی ئینگلیز و یەکێتی سۆڤیەت (١٩٢١ بەولاوە) زمانی کوردی کە خوێندن و نووسین و چاپەمەنی رادیۆ بەکارهات و پرۆژەی ستانداردکردنی هاتە گۆڕێ.

لە عێراقدا ستانداردکردن بێ بەرنامە بووە، واتە رۆژنامەنووس و نووسەر و بڵاوکەرەوەی کتێب و وەرگێڕەکان بۆچوونی جیاوازییان هەبوو، بەڵام لەو بێ بەرنامەییەشدا، یەکدەنگی بەدی کرا (بۆ وێنە لە وشە رژنان، پەتی کردن، گۆڕین یان چاککردنی ئەلفوبێ). پرۆژەی ستانداركردنی زمانی کوردی بە سۆرانی، ئەویش لەسەر لەهجەی سلێمانی، بەرێوە دەچوو، نەك لەبەرئەوەی ئەو بن لەهجەیە لەوانیتر باشتر بوو، بەڵکو لەبەرئەوەی شاری سلێمانی ناوەندی بزووتنەوەی نەتەوەیی بوو، خوێندەوار و رۆشنبیری زیاتر بوو و ناوچەی بادینان زۆرتر عەشیەتی بوو و شاری گەورەی نەبوو، تەنیا لە یەکێتی سۆڤیەت تەنیا بۆ ستانداردکردنی زمانی کوردی رێباز و بەرنامە دیاری کرا (کۆنگرەی ١٩٣٤ ئیروان)، بەڵام کوردی سۆڤیەت بە ژمارە زۆر کەم بوون و لە قەفقاز و ئاسیای ناوەندی بڵاو ببوونەوە و لە ١٩٣٧ هەتا دوا شەڕی دووەمی جیهانیی سەرکوت کران و دەوڵەتان رێگەیان نەدا لەنێوان ئەوان و پارچەکانی تری کوردستاندا پێوەندی هەبێت. لەو بارودۆخەدا بن لەهجەی سلێمانی لە کوردستانی عێراق پرۆسەی ستانداردبوونی بەردەوام بوو، تا رادەیەکیش لە کوردستانی ئێران، سەرباقی ئەوەی کە زمانی کوردی لە ئێران سەرکوت دەکرا، هێزی پێ دەدرا (بەتایبەت بە درێژایی تەمەنی کورتی کۆماری کوردستان).

٦- ئەم داخوازینامەیە داوا دەکات کە سۆرانی "لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا" بە رەسمیی بناسرێت، بەڵام ئەگەر شتێکی وا بکرێت (جوێکردنەوە، یان دابڕانی لەهجەکان، لەتوکوتترکردنی پرۆسەی ستانداربوون و سەپاندنی هەر کوتەی لەناو سنووری دەوڵەتێکدا)، دیسان بەرنامەیەکی وا سەر ناگەوێ و زیانێکی سیاسی زۆری دەبێت. ئەگەر لە رابردوودا سۆرانی لە عێراقدا و کرمانجی لە سۆڤیەت دەیانتوانی، بێ خۆ هەڵقورتاندن لە یەکتر، ستاندارد بن، ئێستا ئەو پەیوەندییانە گۆڕاون، پەرژینی سنوورەکان نزمتر بوون، پارچەکان تێکەڵاوتر بوون، تەکنۆلۆژی راگەیاندن (تەلەفزیۆن، سەتەلایت، تەلەفۆن و هتد ...) سنوورەکانی شێواندووە. قورسایی لەهجەکانیش وەك جاران نەماوە، هەر بۆیە هەوڵ تەلەفزیۆن و سەتەلایتی کرمانجی زمانەکان

دایانمەزراند و زۆرتر بە کرمانجی بووە تا سۆرانی. کرمانجی زمانەکان لە تورکیا، بە خەباتی خۆیان، مافی بڵاوکردنەوە بە زمانی خۆیان ئەستاندووە و دەوڵەتی تورکیایان وا لێکردووە کە بەو زمانە رادیۆ و تەلەفیزیۆنی سەتەلایت بە کرمانجی دەست پێ بکات. لە کوردستانی عێراقیش، بادینان چیتر مەڵبەندی عەشیەت و وردە شاران نییە.

٧- دوای لاچوونی دەسەڵاتی رژێمی بەعس لەسەر بەشێك لە کوردستان لە ١٩٩١ کرمانجی زمانەکان لە کووچە و کۆڵانان و لە دوکان و لە ئیدارەکاندا بە نووسین و بە ئاخاوتن کرمانجییان بەکارهێنا و سۆرانی زمانەکانیش وەك جاران بەکارهێنانی لەهجەی خۆیان درێژە پێدا. دیارە سۆرانی هێشتا دەسەڵاتی زۆرترە، ئەوەش لەبەر پێوەندیی نابەرابەری نێوان دوو لەهجەکەیە لە کوردستانی عێراقدا، نەك لەبەرئەوەی کە سۆرانی لە کرمانجی پێشکەوتووترە، یان سۆرانی ستاندارد بووە و کرمانجی نەبووە. راستە کە چاپەمەنی زۆرتر بە سۆرانی بووە، بەڵام هیچ بابەتێك نییە کە بکرێت بە سۆرانی باسی بکرێت و بە کرمانجی نەکرێت. بەرەسمیکردنی لەهجەیەك دەسەڵات دەدا بە لەهجەکە و ئەوانەی بەو لەهجەیە قسە دەکەن و لە هەمان کاتدا ئاخێوەرانی لەهجەکانی تر لەو دەسەڵاتە بێبەش دەکات. ئەوەش کێشەکە دەکات بە کێشەی ماف و دیمۆکراسی.

٨- کوردی زمانێکی "جووت- ستاندارد"ە و ئەگەر قەرارە بکرێتە تاقە ستاندارد، بەبێ زەبر و زەنگی دەوڵەتی سەر ناگرێت و ئەو زەبر و زەنگەش بە ئامانجی خۆی ناگات و ناکۆکی قووڵتر و بەرینتر دەکات.

ئەگەر مەبەستی ئەو داخوازینامەیە ئەوەیە کە نەتەوە یەك بگرێت و جیاوازی دوو لەهجەکە نەبێتە سەرچاوەی لێکدابڕان، رەسمیکردنی سۆرانی پرۆسەی جیابوونەوە خێراتر دەکات. ئەگەر مەبەست ئەوەیە کە نەتەوەی کورد وەك"سێربستان" و "کروات"یان "چیك" و "سلۆواك" لێك هەڵبەبڕێن، رەسمیکردنی سۆرانی بەرنامەیەکی وا وەدی دێنێت.

٩- جیاوازیی زمان و لەهجە وەك نوقسان و دواکەوتووی لێقەومان چاوی لێکراوە، بەڵام دەکرێت وەك دەوڵەمەندی و جوانی و هەڵکەوتوویی دابنرێت. ئەو بۆچوونانەش لە بواری دوو جیهانبینی و دوو ئایدیۆلۆژی و دوو سیاسەتی لێك جیاواز سەریان

هەڵێناوە. کێشەی مـاف و دیمۆکراسـی لـە نـاخی ئـەو ناکۆکییـەدا زیـادی کـردووە. (حەسەنپوور، ١٣٨٧:١٠و١١، گۆڤاری مەهاباد، ژمارە ٨٦).

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی:

پرسیار ئێستا دەربارەی "زمانی ئەدەبی یەکگرتوو"ە، کە ئەمە شتێکی جیاوازە لـە "زمانی یەکگرتوو". هەندێ کەس لای وایە زمـانی ئـەدەبی یـەکگرتوومان نییـە. وا دەزانم زۆرتری شارەزایان، ئەوەی زانست دەکەن بە چرای بینین لەسـەر ئـەو رایـەن کـە زمـانی ئـەدەبی یـەکگرتووی کـوردی لـە سـەدەی نۆزدەیەمـەوە دەسـتی کـردووە بـە دروستبوون و رێگـەی خـۆی گرتووەتـە بـەر و لـە گەشەسـەندندایە. زمـانی ئـەدەبی یەکگرتوو شتێك نییە کە ئارەزووی ئەم پادشا، یان ئەو زانا دروستی بکـات، هـەر وەك شتێکیش نیـە کە چەند زانایەك بەپێی نەخشە، یـان کەتـەلۆگێکی ئامـادە دروسـتی بکەن، بەڵکو مێژووی نەتەوە خۆی زمانی ئەدەبی یـەکگرتوو دروسـت دەکـات و هـەر نەتەوەیـەکیش رێبـازی تایبـەتیی خـۆی هەیـە لـە دروسـتکردنی زمـانی ئـەدەبیی یەکگرتوودا. ئادەمیزاد دروستکەری مێژووە، بەڵام مێژووی گەلانیش رێڕەوێکی هەیـە بەرەو پێشەوە کە بە ئادەمیزاد ناگۆڕدرێت، با بۆ ماوەیەکیش کۆسپی بهێنرێتە رێگـە. لە دروستبوونی زمانی ئـەدەبی یەکگرتووشـدا، زانایـانی نەتەوەیـەك بـەوەی کـە لـە مێژووش دەگەن و زاناشن دەتـوانن "پێشـبین" و بـزانن مێـژوو بـەرەو کـوێ دەڕوات و ئەوانیش لەگەڵ بەرەوپێشچووندا بن و نەبنە کۆسپی سەرەڕێ.

زانایانی کوردیش دەتوانن لەگەڵ ئەو رێڕەوەدا بن کە زمانی ئەدەبیی یـەکگرتووی ئەم سەدەیەمان لە سەدەی نۆزدەیەمەوە گرتوویەتە بەر و خێراتر بەرەو پێشەوەی بەرن.

کەواتە دەمێکە زمانی یـەکگرتووی کـوردی پەیدابووە کـە زمـانی کوردییـە و خاسییەتی تایـەتی خـۆی هەیـە لـە رووی گراماتیـك (مۆرفۆلـۆژی و سـینتاکس) و فۆنەتیك و بنەڕەتی فەرهەنگەوە و هەموو نەتەوەی کورد بـە زمـانی خۆیـانی دەزانـن. لەگەڵ ئەوەشدا کە زمانی کوردی چەند دیالێکتی جیاوازە هەر دیالێکتە چەند بەشـە دیالێکتیان لێ دەبێتـەوە- ئـەوەی زانـای پایەبـەرز "تۆفیـق وەهبـی" بـە "بنچـووە دیالێکت" (لەهجە)یان دادەنێت، بەڵام خاسییەتە یەکگرتووەکانی ئەو زمانە کوردییە لە هەموو دیالێکت و بەشە دیالێکتەکانـدا دەبینرێـت و هەریەکـە لـەم دیالێکـت و

بەشە دیالێکتانە خاسییەتی جیاوازی خۆی هەیە، لە زمانەکەی جیا ناکاتەوە و نایکات بە زمانی جیاواز، بەلکو شەقلی تایبەتی دیالێکت و بەشە دیالێکتی جیای دەداتێ و ساماتی وشەی دەرژێتە ناو زمانە یەکگرتووەکەوە و دەبێتە سەرچاوەی وشەی هاوجۆر، کە زمانی ئەدەبی یەکگرتوو سوودی لێ دەبینێت و پێی دەوڵەمەند دەبێت. کەواتە دەمێکە گومان لەوەدا نییە کە زمانی یەکگرتووی کوردی هەیە، بەلام ئەوەی تا ئێستا لەسەر دوان و لێکۆڵینەوەی دەوێت، ئەوە زمانی ئەدەبی یەکگرتووە. (مستەفا رەسول، ۱۲،۱۲-۱۹۷۱).

زمانی ئەدەبی یەکگرتوو بەو زمانە دەگوترێت کە لە زمانی یەکگرتووە بە هەموو دیالێکتەکانەوە وەردەگیرێت، یان بناغەی لە یەکێك لە دیالێکتەکانەوە وەردەگیرێت و زۆرجار پوختەکراوێکی زمانە یەکگرتووەکە یان دیالێکتیکییەتی، یان بلێین پوختەکراوێکی زمانی قسەکردنە. ئەم زمانە دەبێتە زمانی نووسین و خوێندنەوە و ئەدەبیات و پشت بە هەموو سەرچاوەکانی بەرەوپێشچوون و دەوڵەمەندبوونی زمان، دەوڵەمەند دەبێت و بەرەوپێش دەڕوات. زمانی یەکگرتوو و دیالێکتەکانی زمان و ئەدەبی فۆلکلۆری نەتەوە و زمانی نەتەوە دراوسێکان و ئیستیلاحی زانستی جیهانی گەورەترین سەرچاوەی ئەو دەوڵەمەندبوونەن.

هۆیەکانی دروستبوونی زمانێکی یەکگرتووی ئەدەبی:

ئەو هۆیانەی کە دەبنە هەوێنی پەیداکردنی زمانێکی یەکگرتووی ئەدەبی بۆ گەلێك، ئەمانەن:

ئەلف- رێی سەپاندنی شێوەیەك بەسەر گەلێکدا: ئەمە بەتایبەتی بۆ ئەو گەلانەیە کە هێشتا زمانێکی یەکگرتوویان نییە، بەلام قەوارەیەکی سەربەخۆی یەکگرتوویان هەیە. ئەوکاتە بۆ چارەسەرکردنی ئەمەیان بە جۆرێکی دیموکراتیانە، بیروڕای گشتی خەلکەکە وەردەگیرێت، تا بزانرێت چ شێوەیەکیان بەدڵە، یان ئەوەتە کاربەدەستانی خۆیان شێوەیەك لە شێوەکانی زمانەکە دەکەنە زمانی رەسمی و بەو چەشنە دەیسەپێنن بەسەر گەلەکەدا و بەرەبەرە دەبێتە زمانی ئەدەبییان.

ب- لە خۆوە دروستبوونی شێوەیەکی ئەدەبی: هێندێ جار شێوەیەکی ئەدەبی لە خۆیەوە، واتە بەبێ سەپاندنی راستەوخۆ، دروست دەبێت بۆ ئەمەش هێندێ هۆ هەن کە لەم کارەدا دەور دەگێڕن، وەك:

١- ئەوەی کتێبێکی ئایینی پیرۆز بەو شێوەیە بنووسرێتەوە. بۆ وێنە شێوەی هۆزی قورەیش بوو بەشێوەی ئەدەبی عەرەبەکان، تەنیا لەبەرئەوەی قورئان بەو شێوەیە هاتە خوارەوە.

"مارتین لۆتەر" (١٤٨٣-١٥٤٦)ی ئەڵمانیش کە داهێنەری ئایینزای پرۆتستان و پێشەوای بزووتنەوەی چاکسازیی ئایینی دیانێتی (واتە کاتۆلیکی)یە، پاش ئەوەی ئینجیلی لە لاتینەوە وەرگێڕایە سەر شێوەی ئەڵمانی ساکسی، کە هەتا ئەوکاتە تەنیا لە دیوەخانەکانی ئەمیرەکانی ساکسدا بەکاردەهێنرا، توانی سەرنجی خەڵکێکی زۆر بۆ لای ئەو ئینجیلە رابکێشێت و هەر بەو هۆیەوە شێوەی ساکسی بوو بەشێوەی زمانی هەموو ئەوانەی ئەمڕۆ بە ئەڵمانی دەدوێن، هەر لە ئەڵمانیا خۆیەوە بگرە تا دەگاتە سوویس و نەمسا و گشت لایەکی دی.

بەمەدا بۆمان دەردەکەوێت کە ئایین دەورێکی مەزن دەگێڕێت لە دروستکردنی زمانێکی ئەدەبیدا. پێچەوانەی ئەمەش هەر راستە. واتە، ئایین دەورێکی مەزن دەگێڕێت لە دەوڵەتکردنی زمانێکی ئەدەبیدا. بۆ وێنە: سریانەکان هەتا سەدەی پێنجی زایینی، زمانێکی ئەدەبی یەکگرتوویان هەبوو. لەم سەدەیەدا، ئاژاوە کەوتە کڵێسەی دینەکانی رۆژهەڵاتەوە و بەوە خەڵکەکە بوون بە دوو بەشەوە و هەر لەوەشەوە ئایینزای یاقووبی و ئایینزای نستووری پەیدا بوون. ئەمجا وردە وردە، هەر لایەك شێوەی تایبەتیی خۆی پاراست و پێی نووسی و رق و کینە و دووبەرەکیش دەورێکی ئاگر خۆشکەرانەی نواند بۆ دوورخستنەوەی هەردوو شێوەکە لە یەکتر، بەجۆرێك کە سریانەکان ئێستا دوو شێوە زمانی ئەدەبییان هەیە، ئارییە کۆنەکانیش (واتە هیند و ئێرانییە کۆنەکان) لە سەرەتاوە بە یەك زمان دەدوان و یەك ئایینیشیان هەبوو، بەڵام پاش ئەوەی ئەوانەی هیندستان ئایینی خۆیان جیاکردەوە و لە دەوروبەری ٣٠٠٠ی پ-ز-دا کتێبی پیرۆزی "ڤیدا"یان بەشێوەی سانسکرێت بۆ نووسرایەوە، ئەمجار کە دوای ئەوانیش ئارییەکانی ئێران، ئایینی زەردەشتیان پەسند کرد و کتێبەکەیان بە زمانی "ئاڤێستا" بڵاوکردەوە،

ئەودەمە زمانی ئارییایی بەرەبەرە بوو بە دوو زمان: هیندی و ئێرانی، کە هەریەکەشیان لەسەرخۆ بوو بە چەند زمانێکی سەربەخۆ.

٢- ژیاندنەوەی ئەدەبیات بە تاقە شێوەیەکی زمانێک و لە سنوورێکی یەکجار فراواندا، دەبێتە هۆی دروستکردنی زمانێکی ئەدەبی. بۆ وێنە: زمانی فارسیی تازە لەو کاتەوە دروستبووە کە "ورودەکی" و "فیردەوسی" دەستیان بە هۆنراوە هۆنینەوە کردووە بەشێوەی دەری (شێوەی ژووروروی رۆژهەلاتی ئێران). بەتایبەتی شانامەی "فیردەوسی" دەورێکی کاریگەری گێراوە لەم رووەوە و توانی هەموو شێوەزاوەکانی دی وامالّ بدا و جێگەی خۆی بکاتەوە.

٣- خزمەتکردنی زانست بە تەنیا شێوەیەك، بەتایبەتی لە وڵاتێکدا کە زانستگە و کتێبی زانستییانە و رۆژنامەی زۆر و زەوەندی هەر بە یەك شێوە بێت و بەشێوەکانی دی نەبێت، دەبێتە هۆی ئەوەی ئەو شێوەیە بکاتە زمانێکی ئەدەبی.

٤- هێندێ جار جۆری ژیانی کۆمەڵایەتی و پێوەندیی بازرگانی و ئابووری دەبنە هۆی دروستبوونی شێوەیەکی ئەدەبی. شارێکی زۆر گەورە، یان پایتەختی وڵاتێك کە ببێتە ناوچەی هاتوچۆ و بازرگانی و نان پەیداکردن و خەڵك رووی تێبکەن، شێوەی ئەو شارە دەسەڵات پەیدا دەکات و برەو دەستێنێت و لە ئەنجامدا دەبێتە شێوەیەکی ئەدەبی.

ج- هەوڵدانی رێکخراوێکی زانستییانە لەسەرخۆ بۆ بەرهەمهێنانی زمانیکی ئەدەبیی یەکگرتوو، ئەو رێگەیە ئەو گەلانە دەیگرن کە هەردوو رێگەی باسکراوی پێشوویان بۆ دەست نادا. بە رای من، ئەمەیان باشترین و تەنیا رێگەیە کە کورد بتوانێت پێیدا بروات لەم بارەیەوە، واتە ئێمە دەبێت شێوەیەکی ئەدەبی بۆ خۆمان دروست بکەین، بەڵام ئایا دروستکردنی ئەم شێوەیە لەکوێوە دەست پێ بکات و چۆن دەست پێ بکرێت، ئەوە پێویستی بە شیکردنەوە و لەسەر رۆیشتن هەیە (ئەبەز: ١٩٧٦-١٢،٨).

لێرەدا پرسیارێك دێتە ئاراوە بەو چەشنە کە پێوەندیی زمانی یەکگرتووی ئەدەبی لەگەڵ ئەو لەهجانەی دی چییە؟ کە دەکرێت ئاوا وەڵام بدرێتەوە:

ئەوەی راست بێت لە سەرەتای کارەوە بن لەهجەی سلێمانی کە دەزانین تەنیا هی شاری "سلێمانی"یە وەکو زمانی پێنووسین هاتووەتە مەیدانەوە، ئەمە ماوەیەك درێژی

کێشاوە، ئەم ڕووداوەش کە بێگومان بارودۆخی سیاسی و مێژوویی پێکهێناوە، خۆی بووەتە هۆی ئەوەی نیمچە تەعەسوبێك لەلای هەندێ خوێندەواری کوردی خەڵکی سلێمانی پەیدا ببێت و هەر بن لەهجەی سلێمانی بە نۆرمی زمانی یەکگرتوو بزانن کە جێگەی خۆی نییە، بەڵام چەند ساڵێکە ئیشەکە ڕووی لەوەیە کە ئەم زمانە ئەدەبییە دەبێت بە وشەی لەهجەکانی دی دەوڵەمەند بکرێت، بەتایبەتی بن لەهجەی موکریانی زۆر تەئسیری کردووە و بەرەبەرە ئەو ڕێبازە ئاوەڵا بووە کە لە هەموو لەهجەکان کەڵك وەر بگیرێت و ڕۆژ بە ڕۆژیش ئەم ئیشە پەرە دەستێنێت. تکایە تەماشای "شەرەفنامە" وەرگێڕانی "هەژار"، "ئەفسانەی چیای ئاگری و قەڵای دمدم" تەرجومەی "شوکور مستەفا" بکەن. (زەبیحی ٢٠٠٥:٤٧٥).

"عەبدوڕەحمان زەبیحی" باس لە هەندێك لەم پێشکەوتنانە دەکات کە زمانی کوردی لە سەرەتای چەرخی سەدەی بیستەمدا بەدەستی هێناوە لەمەڕ زمانی کوردی ئەدەبی یەکگرتوودا دەڵێت: "زمانی کوردی لە شێوەی نووسینی "فارسی" و "تورکیی عوسمانی"، یانی ئاخنینەوەی وتار بە ڕستەی درێژ درێژی ڕەق و زەق و زاراوەی غەیرە کوردی تا ئەندازەیەك پاك بووەتەوە و شێوەیەکی تایبەتیی "کوردی نووسین"ی بە خۆیەوە گرتووە، ئەگەرچی هێشتا زۆری پێدەوێت تا فێر دەبین بە کوردی بیر بکەینەوە و ئینجا بیخەینە سەر کاغەز. سەرەڕای ئەوەش مرۆڤ بە ئاشکرا هەست بەوە دەکات کە زمانی کوردی کەوتووەتە سەر ڕچەی "زمانی ئەدەبی" و بەرەوپێش دەچێت، کورت و کرمانجی بڵێین: نەمامی "زمانی کوردی یەکگرتوو" گۆڕاوە و شین بووە، بەڵام هێشتا پێدەچێت تا دەبێتە درەختێکی خاوەن سێبەر و لق و پۆپی داری ئەوتۆ کە پیار ماندوویی ڕێگای سەختی لەژێردا لە جەستە دەرکات و لەبن سێبەریدا بحەسێتەوە. (زەبیحی، ١٣٦٧: ٩).

گزنگ و مەشخەڵی پەیڕەوێکی ئەدەبی تازە لە "سلێمانی"یەوە سەری دەرهێنابوو، بە ڕووناکییەك کە تائێستا بەردەوامە و بەشی زۆری کوردستانی گرتووەتەوە. یان ڕاستتر ئەوەیە کە لە ڕووی زمانەوە بوو بە ئەدەبیاتی ئەوانەی بە سێ دیالێکتی کوردی دەدوێن.

قوتابخانەی شیعری بابان کە هەندێ لە مێژوونووسانی ئەدەب بە قوتابخانەی نالیی دادەنێن و هەندێکیش لە باسیدا ناوی "نالی، سالم و کوردی" پێکەوە تۆمار دەکەن،

ئەو قوتابخانەیە گەر لە رووی ناوەرۆکیشەوە گەلێك دیمەنی لە ئەدەبیاتی ئەمڕۆدا نەمابێت، ئەوا فۆرمی ئەدەبیاتی ئەمڕۆمان هەر بەرەوپێشچوونی مێژوویی فۆرمی ئەدەبی ئەو قوتابخانەیە، بەتایبەتی ئەو زمانە کە ئەدەبیاتەکەی پێ دەنووسرێت، هەر ئەو زمانە تازە پتەوەیە کە ئەو قوتابخانەیە کردبووی بە کەرەسەی دەربڕینی ناوەڕۆکەکەی و بەهۆی دارشتنی فۆرمی تایبەتی خۆی. گەر گۆڕینێکیش لە ئەدەبیاتی ئەمڕۆمان و ئەو قوتابخانەیەدا ببینین، ئەوە هەر ئەو گۆڕانەیە کە مێژوو و سروشتی پێشکەوتن دروستی کردووە و دەبێت روو بدات و سەرچاوەی یەکەمی ئەو پێشکەوتن و بەرەوپێشچوونەشی لە زمانی ئەدەبیاتی ئەمڕۆماندا هەر ئەو رۆشنی و تازەگەری و دینامیکییەتەیە کە لە زمانی ئەدەبیاتی دەوری باباندا هەبوو دەستی پێکرد.

ئەو زمانە کوردییە، یان وردتر ئەوە بیژین ئەو دیالێکتە کوردییەی لە سەرەتاوە شیعری "نالی" و "سالم" و "کوردی" پێ نووسرا، تەواو ئەو دیالێکتە نەبوو کە خەلکی سلێمانی پێی دەپەیڤن، بەلکو هەروەك خەلکی سلێمانی خۆیان تێکەڵ بوون و گەر شێوەی قسەکردنیان تەئسیری چەند دیالێکتی جیاوازی کوردیشی تیا دیار نەبووبێت، ئەوا چەند بەشە دیالێکتێك هەر کاری تێکردووە، هەروەها ئەم تێکەڵییە لە زمانە ئەدەبییەکەشدا هەر دیاربووە.

هونەرمەندی و وەستایی دامەزرێنەرانی ئەو قوتابخانە ئەدەبییە، توانایەکی وای بەخشی بە ئەدەبەکەیان کە زۆر بڵاو ببێتەوە و باش بچێتە دڵەوە و کار بکاتە سەر شاعیرانی تری ناوچەی کوردستان و ئەو دەنگەی لە سلێمانییەوە بەرز بۆوە، دەنگیدایەوە و دەنگدانەوەکەشی لە یەکەم پلەدا لە ناوچەی سۆران بوو. هەر لەو سەردەمەدا شیعری "حاجی قادری کۆیی"، (١٨١٥-١٨٩٧) و "ئەحمەد"، (١٨٣٦-١٨٨٦) و "کەیفی جوانرۆیی" لە خاکی سۆرانەوە و "مەجدی"، (١٨٤٩-١٩٩٥) لە ئەردەڵانەوە و کۆمەڵێ شاعیری تری ناوچەکانی سنە و موکریان هەر بەو چەشنەیان نووسیوە کە "نالی" و هاوەڵەکانی نووسیویانە، واتە: بە پشتبەستن بە گەلێك بەلگەی ئەدەبی دەتوانین بلێین ئەو زمانە ئەدەبییەی لە سلێمانییەوە هەڵقوڵی، هەر لە سەرەتای دروستبوونیدا زمانی ئەدەبی هەر چوار بەشە دیالێکتەکەی کرمانجیی خواروو بوون، واتە سلێمانی و سنە و سۆران و موکریان. ئەوساش و ئێستاش لە ناخافتنی رۆژانەیاندا ئەوەندە جیان کە هەر یەکێك لەوان ناو بنێین بەشە "دیالێکت"، بەلام ئەوساش و

ئێستاش هەر بە یەك زمان و بە یەك چەشن نووسیویانە (مستەفا رەسوڵ، ١٩٧١-٣٢و٣٣).

"عیزەدین مستەفا رەسوڵ" لەمەڕ پێوەندی نێوان شێوەزاری سنە و موکریان لەگەڵ زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی، ئاوا رای خۆی دەردەبڕێت:

"بۆ ناوچەی سنە و موکریانیش، هەروەك لەوێش هەر لە سەردەمی بابانەوە و پاش کزبوونی شیعری دیالێکتی گۆران هەر لەسەر پێڕەوەکەی (نالی و سالم و کوردی) شیعر دەستی پێکرد، هەر لەو کاتەوە تائێستاش ئەم پەیڕەوە هەر بەردەوام بووە. ئەو شتانەی لە ناوچەی سنە دەنووسرێن و دەگەنە ئێمە، یان ئەو نووسەرانەی خەلکی ئەو ناوچەیە کە لە گۆڤار یان رۆژنامەدا دەنووسن، کە لە ئێراندا رێگەی پێدەدرێت، یان جاروبار کوردی ئێران لە دەرەوەی وڵات دەری دەکەن، هەر بەو شێوە یەکگرتووە دەنووسن. ئەم بڕیارە زۆر قووڵتر و فراوانتر بەسەر خاکی موکریاندا دێتە رێ، چونکە ناوچەی موکریان لەپاڵ ئەوەدا کە مێژووی ئەدەبیاتەکەی ئەم دوو سەدەیە لەگەڵ ناوچەی سۆران و سلێمانی و سنەدا جیا ناکرێتەوە، ئەوێش وەك سلێمانی ساڵێکی گەشەدار و زێڕین لە مێژووی نیشتمانپەروەری و رامیارییدا هەیە، کە کاری تەواوی کردە سەر بزووتنەوەی رۆشنبیری و ئەدەبیات، کە تائێستا تەئسیری هەر ماوە". (مستەفا رەسوڵ ١٩٧١-٤٠و٤١).

کەواتە ئەم شێوە نووسینەی ئێستا لە بەشی زۆری کوردستانی عێراق و ئێراندا پێی دەخوێنرێت و دەنووسرێت و زمانی ئەدەبیاتە، شێوە نووسینێکی یەکگرتووی کوردییە کە هەموو خاوەنانی کرمانجیی خواروو (سنە، سلێمانی، سۆران و موکریان) و نووسەرانی کوردی "گۆران" و هەندێ نووسەری کوردی کەلهوڕ بەکاری دەهێنن (دیارترین نووسەر "دکتۆر کامیل حەسەن بەسیر"ە، کە نووسینە کوردییەکانی هەر بەم زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەیە.

ئێمە ناتوانین بە هیچ جۆرێك بەم شێوە ئەدەبییە بڵێین: شێوەی سلێمانی، چونکە هەروەك نووسینەکە خۆی تەنانەت نووسینی شاعیران و نووسەرانی شاری سلێمانیش لەگەڵ قسەکردنی ناو ماڵیاندا جیاوازییەکی بچووکی هەر هەیە، هەروەها وردە وردە گەلێك وشەی ئەم بەشە دیالێکت و دیالێکتەکانەی تری تێکەڵ بوو هەروەك هەندێ

بنەڕەتی گراماتیکی ئەوانیش جێی خۆی تێدا دۆزیوەتەوە و هەندێ لە جیاوازییەکانی فۆنەتیکی خەڵکی سلێمانیش لێرەدا جێگای نەبووەتەوە.

زمانی ئەدەبی یەکگرتوو لێرەدا لە سەرچاوەیەك دەچێت: کە لە سەرەتاکەیدا، واتە لەژێر زەمیندا، چ لە دیمەن و تام و پێکهاتنیدا هەر ئاوی روونە و بریتییە لە دوو بەش هایدرۆجین و بەشێك ئۆکسجین، بەڵام کە ماوەیەك بەژێر زەمیندا دەڕوا زۆر رەگەزی تری تێکەڵ دەبێت و تا لووتکەی تێربوون لە ئاوەکەدا دەتوێتەوە، کە بە رەگەزی تر گەیشت هەندێ لە تواوەکەی پێشوودا دەنێ و هەندێ شتی تر دەتوێتەوە تا لە ئەنجامدا و لەو کاتەدا کە هەڵدەقوڵێت لە ئەنجامی ئانالیزدا هەر "H_2O" دەر ناچێت، بەڵکو شتێکی تر دەردەچێت کە رەگەزی یەکەمی ئاوە، هەرچەندە دیمەنی دەرەوە و رواڵەتی هەر لە ئاوی سادە، یان لە ئاوێکی پەتیی روون دەچێت. (هەمان سەرچاوە: ٤٤).

بەم چەشنە ئەو زمانە ئەدەبییەی ئێستا بووە بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی ناوچەیەکی بەرفراوانی کوردستان و ئەو کوردانەی بە سێ دیالێکتی کوردی دەدوێن بەو زمانە دەخوێنن و دەنووسن و زمانی نووسینی ئەدەبیاتیانە، ئەو زمانە لە سەرەتاوە لە شاری سلێمانیدا بوو بە زمانی ئەدەبیات و بڵاوبووەوە و هەموو ئەو تێکەڵبوون و تواندنەوە و رۆچوونەی بەسەردا هاتووە کە بەسەر زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی هەموو گەلاندا دێت، تا دەبێتە زمانی ئەدەبی هەموو نەتەوەکە. ئەم زمانە لەگەڵ شێوەی قسەکردنی شاری سلێمانی جیایی هەیە، هەرچەند رواڵەتەکەی هەر شێوەی ئەو شارەی پێوە دیارە.

بەڵام ئایا ئەم زمانە ئەدەبییە یەکگرتووە، بووە بە زمانی یەکگرتووی هەموو نەتەوەی کورد؟ گەر نەبووە دەبێت بپرسین: ئایا نەتەوەی کورد ئەمڕۆ دوو زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی هەیە، یان یەك؟ ئایا زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی کردن بە دوو، لەگەڵ رێڕەوی مێژووی نەتەوەی کورد دەگونجێت، یا نا؟

ئایا پەیداکردنی دوو زمانی ئەدەبی لەگەڵ پێداویستییەکانی ئەمڕۆی نەتەوەی کورد دەگونجێت، یان نا؟ ئەو زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەی ئێستا ئایا لە قالبی ئێستادا وای لێدێت و دەتوانێت ببێت بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی هەموو نەتەوە؟ چۆن دەتوانین ئەو رێبازە بدۆزینەوە کە مێژوو بۆ دروستبوونی زمانی ئەدەبیی

یەکگرتووی هەموو نەتەوەی داناوە و چۆن ئەمەی ئێستا وا لێ دەکرێت کە ببێت بە بنکەی پەیدابوونی ئەو زمانە؟

وەك وتمان ئەم زمانە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی ئەوانەن کە بە هەموو بەشەکانی کرمانجیی خواروو دەدوێن، بەڵام ئەم شێوە نووسینە ئەدەبییە هێشتا نەبووە بەشێوەی نووسینی ئەوانەی کە بە کرمانجیی ژوورو دەدوێن، کە ئەمان لە رووی ژمارەوە بەشی زۆرتری کوردن. هەرچەندە هەندێ شاعیر و نووسەری ناوداری ئەوتۆشمان هەیە کە شێوەی ئاخافتنی ماڵەوەیان یەکێکە لە بەشەکانی کرمانجیی ژوورو، بەڵام نووسینیان هەر بەم زمانەیە کە لای ئێمە بووە بە زمانی نووسین و خوێندن و ئەدەبیات.

کەواتە ئەو زمانە نەبووە بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی هەموو نەتەوەی کورد، بەڵام هەروەك نەبووە بەو زمانە یەکگرتووە، هەروەها ناتوانین بڵێین ئێستا ئێمەی کورد دوو زمانی ئەدەبیی یەکگرتوومان هەیە، چونکە هەر لەو کاتەدا کە ئەم زمانە لە دەوری بابانەوە تائێستا زمانی ئەدەبیی ناوچەیەکی گەورەی کوردستانە و لە ساڵی ١٩٢٢ەوە تائێستا زمانی خوێندن و نووسینی بەشی زۆری ئەو ناوچەیە، هەر لەو کاتەدا شێوە زمانێکی تر نابینین کە لە دەوری بابانەوە تائێستا بەو شێوە قرارانە و بەو بەردەوامییە زمانی ئەدەبیات بێت و لە هیچ شوێنێکی تری کوردستاندا بە کوردی خوێندن نییە و زمانی کوردی بە رەسمی نەناسراوە تا شێوەیەکی تری لەمە ببێتە زمانی یەکگرتوو یا لە ناوچەیەکی بەرتەسکیشدا بێت.

کەواتە پێش ئەوەی گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کە دەبێت زمانی ئەدەبیی کوردی یەك بێت، نەك دووان، دەبێت بپرسین ئەو زمانە ئەدەبییە یەکگرتووە کامەیە و دەبێت چۆن بێت؟

هەندێ لەوانەی هەوڵی ئەوەیانە کوردی بکەن بە دوو زمان و خۆیان بە کردەوە ئەو رێگەیان گرتووە، بەناوی ئەوەوە کە کرمانجی ژوورو زمانی ئاخافتنی بەشی زۆری کوردە، لایان وایە کە دەبێت هەموو کورد کرمانجیی ژوورو بکەن بە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی خۆیان.

ئەم رایە -بەلای ئێمەوە- نە راستە و نە دێتەدی، چونکە گەر ئەو بنەما دیموکراتییەی باسی لە سەرشۆڕکردنی بەشی کەم بۆ بەشی زۆر دەکات، لە مەیدانی زماندا راستیش بێت، ئەوا لێردا پێچەوانە دەبێتەوە و ئەو ئەنجامە ناگەیەنێت کە

ئەوان دیانەوێت. هەرچەندە مەسەلەی زمـان و بڵاوبوونــەوەی و داچەسـپاندنی زمـانی ئەدەبیی یەکگرتوو کاری مێژووە و ئەو شتی راسـت دەچەسـپێنێت و هـەوڵی ناڕاسـت ناهێڵێت، بەڵام گەر بڕیـاردان بـۆ ئێـرە راسـتیش بێـت و هـەر لەسـەر ئـەو پـەیڕەوە دیموکراتییە بڕیاریشمان دا کە کرمانجی ببێت بـە زمـانی ئـەدەبیی یـەکگرتوو، ئـەوا مەیدانی هێنانەدی بڕیارەکەمان بۆ ئێستا وا دیارە تـا ماوەیـەکیش هـەر کوردسـتانی عێراق دەبێت، چونکە توانایەکی وامان نییە کە لە شوێنی تـردا بڕیارەکـەمان بـەجێ بهێنین، کەواتە مەسەلەی زۆر و کەمەکە بۆ کوردستانی عێـراق پێچـەوانە دەبێتـەوە: ئەوەی بە کرمانجیی ژووروو دەدوێن بەشی کەمن و ئەوەی بـە دیـالێکتی تـر دەدوێـن و زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتوویان هەیە، بەشی زۆرن.

ئەنجام:

زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی نەتەوە، مێژوو دروستی دەکات و ئارەزووی تاقە کەسی و دەستەیەک رۆڵی کاریگەرییان لە بەرەوپێشچوونی مێژوودا نییە، بـەڵام تاقـە کـەس دەتوانێت رێڕەوی راستەقینەی مێژوو بەدی بکات و لەگـەڵی بـڕوات و پـاڵ بـە خێـرا رۆیشتنەوە بنێت و نەبێتە کۆسپ لە رێگەیدا و نەبێتە هۆی دواخستنی ئەو پێشچوونە.

لەم جۆرە هەڵوێست و تێگەشتن و تەجروبەیە لامان وایە، کە نەتەوەی کـورد زوو، یان درەنگ زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی خۆی دروست دەکات، کـە دەبێـت بـە زمـانی رەسمی خوێندن و نووسین و ئەدەبیاتی هەموو کورد. کە ئەم زمانـە هـیچ یـەکێک لـەم شێوانەی ئێستا نییە، هەرچەند دیەن و تەئسیری شێوەیەکیان لەو زمانەدا زیاتر دیـار دەبێت.

کە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووش پێکهات مانای وا نییـە کـە شـێوەی ئاخـافتنیش دەبێتە یەک، بەڵکو کوردی هەر لایە وەک خۆی دەدوێت، بەڵام هەموو کـورد وەک یـەک دەنووسن.

هەرچەندە شێوەیەک دیەنی لەوانی تر زیاتر بە زمانی ئەدەبیی یـەکگرتووەوە، دیـار دەبێت، بەڵام ئەو زمانە زۆر رەگەزی تێکەڵی شێوەکانی ئێستای تیادا دەبێت. واتـە لـە هەرشێوەیەک شتێک خۆی لەو زمانەدا دەچەسپێنێت. لەبەر ئەوەش زمانـەکانی جیهـان بەرەو ئەوە دەڕۆن کە خۆیان لە سەختی و ئاڵۆزی رزگـار بکـەن، لەبـەر ئـەوە دەتـوانین

بریاری ئەوە بدەین کە پەیڕەوە ئاسانەکانی گراماتیک، ئیتر گەر گشتی بن، یان لە یەك دیالێکتدا بن، خۆیان لە زمانی ئەدەبیدا دەچەسپێن. لە رووی فۆنەتیکیشەوە زیاتر ئەو شتانە لە زمانی ئەدەبیدا جێگیر دەبن، کە لە هەموو دیالێکتەکاندا یەکن، یان لە زۆربەیاندا لە یەك دەچن.

* ماستەری زمانەوانی و مامۆستای زانکۆی ئازادی مەهاباد.

سەرچاوەی ئەم بابەتە:

کۆمەڵە وتاری یەکەمین کۆڕی نێونەتەوەیی ئەدەبی کوردی، زانسگای کوردستان- سنە توێژینگەی زمان و ئەدەبی کوردی.

سەرچاوە کوردییەکان:

١- دەستەی نووسەران (١٣٨١) زمانەوان، تایبەتنامەی یەکەمین کۆنگرەی زانستی، فێرکاریی زمانی کوردی لە ئێراندا، ژمارە ٢، تاران، ئەنستیتۆی فەرهەنگیی کوردستان.

٢- زەبیحی، عەبدوڕەحمان (١٣٦٧)، قامووسی زمانی کوردی، ورمێ، ناوەندی بڵاوکردنەوەی فەرهەنگ و ئەدەبیاتی کوردی.

٣- کەریمی، عەلی (٢٠٠٥) ژیان و بەسەرهاتی عەبدولڕەحمانی زەبیحی، سلێمانی چاپی دووەم، لە چاپکراوەکانی بەڕێوەبەرێتیی گشتی چاپ و بڵاوکردنەوە لە وەزارەتی رۆشنبیری.

٤- محەمەد عەزیز، حوسێن (١٩٩٩)، سەلیقەی زمانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی، سلێمانی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.

٥- مستەفا رەسوڵ، عیززەدین (١٩٧١)، زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی، بەغدا، چاپخانەی سەلمان ئەلئەعزەمی.

٦- مەحوی، محەمەد (٢٠٠١)، زمان و زانستی زمان، سەرەتایەك بۆ زانستی زمان، سلێمانی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.

٧- نەبەز، جەمال (١٩٧٦)، زمانی یەکگرتووی کوردی، بامبیرگ، یەکێتی نەتەوەیی خوێندکارانی کورد لە ئەورووپا.

سەرچاوە فارسییەکان:

١- ترادگیل، پیتر (١٣٧٦)، زبان شناسی اجتماعی، درامدی بر زبان جامعه، ترجمه دکتر محمد طباطبایی، تهران، نشر اگه.

٢- ژان کالوه، لویی (١٣٧٩)، درامدی بر زبان شناسی اجتماعی، ترجمه دکتر محمد علی پوینده، تهران انتشارات نقش جهان.

٣- مدرسی یحیی (١٣٧٩)، درامدی بر جامعه شناسی زبان، تهران موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

٤- همایون هما دخت (١٣٧٩)، واژه نامه زبان شناسی و علوم وابسته، چاپ سوم، تهران پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

گۆڤارەکان:

١- گۆڤاری مەهاباد، (١٣٨٧)، ژمارە ٨٦، بانەمەڕ.

٢- گۆڤاری مەهاباد، (١٣٨٧)، ژمارە (٨٩-٩٠)، گەلاریزو خەرمانان.

زمانی کوردی و پێوەندی بە ناسنامەی کوردەوە

محەمەد کەریمی- مەریوان*

ئەم وتارە جەخت لەسەر چەند خاڵی سەرنجڕاکێش دەکات:

١- زمانی کوردی لە ڕووی مێژووییەوە.

٢- زمان و پێوەندیی بە ناسنامەی مرۆڤەوە.

٣- زمانی کوردی و پەیوەستبوونی بە کەسایەتی کوردەوە.

١- زمانی کوردی لە ڕووی مێژووییەوە:

زمانی کوردی لە دیدوبۆچوونی زمانناسی و مێژووییەوە لە لقە بەهێزەکانی بنەماڵەی "هیندۆئەورووپایی"یە و لەسەر بنچینەی هیندۆئەورووپایی ڕوواوە. ئەم زمانە بەهۆی نزیکایەتییەکی زۆرەوە لەو دوو بنەماڵە نزیك دەبێتەوە و بە لقە گەورەکانی زمانی ئاریایی وەکو مادیی کۆن و پارسیی کۆن و تارادەیەك ئاڤێستایی و پەهلەوی چەندان بەڵگە و دۆکیۆمێنتی عەقلی و زانستی هەن کە ڕاستەوخۆ ئاماژە بەوە دەکەن، کە زمانی کوردیی ئەمڕۆ پاشماوەی ئاڵوگۆڕەکانی زمانی مادییە. لەوەی کە زمانی کوردیی ئەمڕۆ دەقاودەق پاش هەندێك ئاڵوگۆڕ دەچێتەوە سەر زمانی مادی و لەوێوە سەرچاوە دەگرێت. گومانی تێدا نییە یەکێك لەو بەڵگە و دۆکیۆمێنتانەی کە ڕاستەوخۆ زمانی کوردیی ئەمڕۆ گرێدەدات بە زمانی مادیی کۆنەوە، حەوزەی جوگرافیایی و ژینگەی مادەکانە لەگەڵ تەواوی ئەو سەرزەوینانەی کە ئەمڕۆ لە خۆرهەڵاتی ناڤیندا جێگای ژینی کوردانە و بە کوردستان دەناسرێت. یەکێکی تر: هەبوونی ژمارەیەکی زۆر وشەی کۆن لە هەموو لق و دیالێکتەکانی زمانی کوردیی ئەمڕۆدا کە هیچ پێوەندیی و هاوبەشییەکی دەنگی و ڕواڵەتی و واتاییان لەگەڵ هیچکام لە لقی زمانەکانی (ئێرانی) ئەمڕۆدا نییە. ئەگەرچی زمانی کوردی بە بەراورد لەگەڵ زمانانی ناوچەکەدا وەکو عەرەبی، تورکی، فارسی و ئەوانی تر لە فارسییەوە نزیکترە و هاوبەشییەکی بەرچاو لە نێوانیاندا دەبینرێت. وەکو (گارتسۆنی) یەکەم کەس بوو کە ڕێزمانی کوردی لە ساڵی ١٧٨٧دا بڵاوکردەوە، زۆر جەخت لەسەر ئەم بابەتە (نزیکایەتیی زۆری زمانی کوردی بە فارسییەوە) دەکات. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دوو شت: یەکەمیان، زمانی کوردی و فارسی سەر بە هەمان چڵی زمانە ئێرانییەکانن و سەدان و بگرە هەزاران وشەی ئاریتە و هاوبەشیان پێکەوە هەیە، بەڵام زمانانی تری ناوچەکە وەکو عەرەبی و تورکی بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ کوردیدا نایەنەوە. دووەمیان: چونکە کوردستان سەرچاوەی ئایینی زەردەشت و ئاڤێستا و گاتاکانە و ئایینی زەردەشتیش ئایینی هاوبەشی نەتەوەکانی ئەو سەردەمە بوون بە کورد و فارسەوە. ئەم دوو خاڵە هاوبەشە کە لەنێوان کورد و فارسدا هەن و هاوهەستییەکی کولتووری لەنێوانیاندا پێکهێناوە کە لەنێوان کورد و نەتەوەکانی تردا نین. بەم پێیە زمانی کوردی لەناو لقە زمانەکانی ئارییایدا زمانێکی تەواو سەربەخۆیە و لە هیچ یەك لە زمانەکانی تر وەرنەگیراوە. بەڵگەی لە هەموو زمانە کۆنە

ئێرانییەکان کۆنتە و پاڵپشتێکی بەهێزە بۆ زمانی فارسی و زمانەکانی تری ئێرانی، ئەمەش وای کردووە کە نەتەوەی کورد لەلایەن فارسەکانەوە بە (رەسەنترین قەومی ئێرانی) ناوی لێ ببەین. ئەگەرچی ئەم دەستەواژەیە بۆ سڕینەوەی نەتەوە و پێناسەکانییەتی لە کورد و بە رەسمی نەناسینی وەکو نەتەوەیەکە.

٢- زمان و پێوەندیی بە ناسنامەی مرۆڤەوە:

زمان بەشێکە لە ناسنامەی مرۆڤ و بناغەی گەشەسەندنی ئەو. زمان جگەلەوەی ئامرازی پێوەندی و راگەیاندنە بۆ زۆر شتی تر بەکاردەبرێت. لەوانە گوزارە لە ویست و هیوا و داخوازییەکان -دەربڕینی بیروبۆچوونەکان- بەدەستهێنانی زانیاریی هەمەجۆر و پێویست. بنیاتنانی پێوەندیی کۆمەڵایەتی کە مرۆڤ دەتوانێت بەهۆیەوە ناسنامەیەکی کۆمەڵایەتی بۆ خۆی دەستەبەر بکات. گرنگیی زمان لە سەقامگیربوونی کەسایەتیی مرۆڤدا بێ وێنەیە. مەهاباد قەرەداغی دەڵێت: "هەبوونی زمانێکی گەشەسەندوو و هەبوونی دەسەڵاتێکی دەروونییە، بۆئەوەی مرۆڤ بتوانێت بە باشترین شێوە گوزارە لە هەبوونی خۆی بکات، پێویستە خاوەنی ئەو هێزە دەروونییە بێت، کە زمانێکی پەرەسەندوو پێی دەبەخشێت". یان وەك (ئیمسن) دەڵێت: "گەشەدان بە زمان گەشەدانە بە بناغەکانی بیر و ژیانی مرۆڤایەتی". زمان بەرهەمێکی کۆمەڵایەتییە مرۆ ناتوانێت لە تەنیاییدا گەشە بە زمانی خۆی بدات. لەوە پێداویستییە کۆمەڵایەتییەکانن کە زەمینە بۆ گەشەسەندنی زمان خۆش دەکەن. زمان بەگشتی ئەو ئامرازەیە گوزارە لە (من)ی خاوەن زمان دەکات گوزارە لە بینین و بیستن و بیرکردنەوەکانم بۆ جیهان و دەوروبەرم دەکات. بەپێی وتەکەی (ڤیکۆتسکی) زمان بڕیاردەرە لەوەی تۆ چۆن لە جیهان دەگەیت و بیری لێ دەکەیتەوە. لە هارکێشەی پەیوەندیی زمان و هزردا دەگەینە ئەنجامێك کە بەهۆی زمانەوە بیرکردنەوەکانمان دەردەبڕین، بەڵام هاوکێشەی نێوان زمان و ناسنامە بە وتە فەلسەفییەکەی دیکارت (من بیر دەکەمەوە کەواتە من هەم) خۆی دەسەلمێنێت. دیکارت دەڵێت: "من بیر دەکەمەوە کەواتە من هەم". کلیلی ئەم بیرکردنەوەیەش زمانە. لەم وتەیەی دیکارت ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە زمان و ناسنامە پێوەندییەکی بەهێز و نەپساویان پێکەوە هەیە. بە چەشنێکی وەها بێ یەکتری ناتەواو دەردەچن و هەر یەکەیان تەواوکەری ئەوی دیکەیانە. ئەگەر بەشێوەیەکی لۆژیکی ئەم وتەیەی دیکارت شیکاری

بکەین، دەگەینە ئەو قەناعەتەی کە بڵێین: من زمان دەزانم کەواتە: دەتوانم بیر بکەمەوە، من بیر دەکەمەوە کەواتە من هەم. ئاکامی ئەم سوغرا و کوبرا دەبێتە ئەوەی کە بڵێین: "من زمان دەزانم، کەواتە من هەم"، واتە زمان نەوەك هەر پەیوەندیی بە ناسنامە و کەسایەتی مرۆڤەوەیە، بەڵکو پەیوەستە بە بوونی مرۆڤیشەوە بە هەموو وزە و تواناکانییەوە. بە چەشنێکی وا مرۆڤی بێ زمان مرۆڤێکی بێ ناسنامە و بێ ناوەڕۆکە و تەنیا فیزیکی و جەستەیی حیسابی مرۆڤی بۆ دەکرێت.

٣- زمانی کوردی و پەیوەستبوونی بە کەسایەتیی کوردەوە:

کە زمان و ناسنامە هەمان هاوکێشەی نێوان زمان و بیرکردنەوەیان هەبێت، بەو ئەنجامە دەگەین کە ناسنامە و کەسایەتیی بێ زمان بوونی نییە و (من)ی تاکی کورد ئەگەر لە زمانی زگماکی و نەتەوەییم شارەزا نەبم، خاوەنی هیچ جۆرە ناسنامەیەکی نەتەوەییش نیم. ئەوەش بزانین گرنگیی زمانی زگماک لەوەدایە کە مەرجی فێربوونی هەر زمانێکی تری (بیانی) زاڵبوونی تەواو بەسەر زمانی زگماکیدا و پێچەوانەی ئەمەش راستە. کە مرۆڤ لە زمانی نەتەوەیی خۆی شارەزا نەبێت، ناتوانێت زمانانی دی بە باشی فێر بێت.

کە زمان ئەو پێوەندییە بناغەییەی هەبێت بە ناسنامەی تاکەوە و تاکەکانیش بنیاتنەری کۆمەڵگە و نەتەوە بن، ئیدی زمان رۆڵێکی مەزن و بڕیاردەر دەبینێت لە دروستبوونی ناسنامەی نەتەوەییدا. دەزانین کە زمانی کوردی چ لە رابردوو و چ لە ئێستا و لە داهاتووشدا زمانێکی سەربەخۆیە و مێژوو ئەمەی سەلماندووە و گومانی تێدا نییە، هەروەها خاوەنی کۆمەڵێ سیما و خەسڵەتی تایبەت بە خۆیەتی و سترۆکتۆری زمانی کوردی پێوەندی هەیە بە ستراکتۆری بونیادی کۆمەڵایەتیی کورد و کەسایەتی مرۆڤی کوردەوە. هەموو ئەمانە تایبەتمەندێتی خۆیان هەیە و جیامان دەکەنەوە لە نەتەوەکانی دراوسێ و دەوروبەری. وەکو (ڤێلیڤێسکی) دەبێژێت: "زمانی کوردی لە سەردەمی ساسانییەکانەوە زۆربەی ئەو سیما و تایبەتمەندییانەی خۆی کە لە ماوەیەکی زۆر کورتدا پێیەوە دیار بوون هەبوون و لە زمانانی تری ناوچەکەیان جیا دەکردەوە".

ئەگەر وایە لە سەدەکانی شەشەم و حەوتەمەوە ئێمە دەتوانین وەکو میللەتێکی خاوەن زمانی سەربەخۆ باس لە خۆمان بکەین. هەروەها (مینۆرسکیش) جەخت لەسەر

ئەو سەربەخۆییەی زمانی کوردی و تایبەتمەندی و خەسڵەتە تایبەتییەکانی دەکات و لەم بارەیەوە دەڵێت: "زمانی کوردی لە ئێستاکەیدا زمانێکی تەواو سەربەخۆیە و هەبوونی دیالێکتە زۆرەکانی ناو زمانی کوردی، نەك هیچ گرفتێك بۆ ئەم زمانە دروست ناکات، بەلکو لە داهاتوودا و لەگەڵ ستانداردکردنی زمانی کوردیدا ئەو هەموو دیالێکتە دەبنە مایەی دەوڵەمەندیی زمانی کوردی، ئەمەش ئەو ناگەیەنێت کە زمانی کوردی لە ئێستادا زمانێکی پەککەوتە و هەژار و لاوازە".

ئەگەرچی هەندێك لە نووسەران و سیاسییەکان ئەو گومانەمان لا دروست دەکەن گوایە زمانی کوردی لەبەر ئەوەی زانستە مرۆییەکانی پێ نانووسرێتەوە، زمانێکی لاواز و پەککەوتە و هەژارە. ئەمە لەگەڵ ئەوەدا کە بیرۆکەیەکی هەڵە و نازانستییە، پێوەندیشی هەیە بە کۆمەڵێك فاکتەرەوە کە یەك لەوانە دەروونییە و ئەوی دیکەشیان سیاسی و هۆکاری کۆمەڵایەتیشی هەیە. ئێمە وەکو نەتەوەی بندەست لە ئاست نەتەوەی سەردەستدا هەمیشە خۆمان بەکەم دەزانین. ئەگەرچی ئەم دۆخە دۆخێکی نائاساییە، بەڵام بۆ هەر نەتەوەیەکی‌تر کە لە دۆخی کوردا بێت رووبەرووی دەبێتەوە. ئەم (گرێی خۆ بەکەم زانین)ە. وەك حاڵەتێکی گشتی نەتەوەیەکی بندەست لە دەروونی تاکەکاندا جێگر دەبێت و لە ئاست نەتەوەکانی سەردەستدا ئەمان بە نووسەر و سەرکردە سیاسییەکانیشەوە خۆیان بە کەمتر دەبینن، زمانی خۆیان لە ئاست ئەواندا بە هەژار و لاوازتر دەبینن. کولتووری خۆیان بەدواکەوتووتر دەبینن و دەکەونە ژێر کاریگەریی فەرهەنگ و زمان و کەسایەتیی نەتەوەی سەردەستەوە. نموونەی ئەمەش هەیە و جاری وابووە سەرکردەیەکی سیاسیی کورد بۆ کۆمەڵێك ئینگلیزی زمان قسەی کردووە بە جێگای ئەوەی بە زمانەکەی خۆی بدوێت بە زمانی داگیرکەر دواوە. لە حاڵێکدا وەرگێڕەکەی کورد بووە و دەیتوانی بە کوردی بەیڤێت. ئەگینا زمانی کوردی بە هەموو دۆك و دیالێکتەکانییەوە تا بڵێی دەوڵەمەندە و نەك هیچی لە زمانانی تری ناوچەکە (عەرەبی- تورکی و فارسی) کەم نییە، بەلکو لە هەندێك لەو زمانانەش دەوڵەمەندترە، بەڵگە بۆ ئەمەش زۆرە، ئەگەر لەمەڕ زمانی‌تری ناوچەکە بکۆڵینەوە، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو هەموو تێکەڵ و پێکەڵە لە یەکتری و وشەی بێگانە دەبینین، کەچی ئەو زمانانە هەموو زانستەکان دەنووسرێتەوە و تەنانەت لە هەر جێگایەك وشە یان دەستەواژەیەك دەست نەکەوت، ئەوا لە زمانە ئەوروپاییەکان و بەتایبەت لە لاتین قەرزی دەکەن و کێشەکە دەبڕێتەوە. مەسەلەی کێشەی زمانی کوردی لە خودی

زمانەکەوە سەرچاوە ناگرێت و پێوەندیی بە نەبوونی دامودەزگای فەرهەنگی و فەرهەنگستانەوەیە کە لە بێ دەسەڵاتی و بێ دەوڵەتیی کوردەوە سەرچاوە دەگرێت. ئێمە لە سەردەمی گلۆبالیزاسیۆنی فەرهەنگیدا دەژین و پێویستە هەموو وزە و توانامان بۆ گەشەدان بە زمانی نەتەوەیی و هەرچی زۆرتر دەوڵەمەندکردنی ئەو زمانە و لە هەموو بنکە فەرهەنگییەکاندا لە دێ و لە شار بخەینەگەڕ. هەروەها پێویستە بۆ گلۆبالیزەکردنی کولتووری نەتەوەییمان هەوڵێکی جیدی و ئەکتیڤ بدەین، ئەگینا لێشاوی خەتەرەکانی گەردوونگەرایی و گلۆبالیزم وەکو خاشاک وردمان دەکەن و... ئەماندەنە دەست ئۆقیانوسی ونبوون و لەناو گەلانی پێشکەوتووی جیهاندا دەتوێینەوە، بەڵام بە تەیارکردنی وزە و تواناکانمان بۆ گەشەدان بە زمان و ئەدەب و دەوڵەمەندکردنی کولتووری نەتەوەییمان، هاوکات لەگەڵ گەلانی‌تری جیهان و ناوچەکەدا دەڕۆینە پێشێ و لەم کاروانە بەرینەدا (گلۆبالیزاسیۆنی فەرهەنگی) دوا ناکەوین.

* حەمەی کەریمی: کارناسی ئیلاهیات و زانستە ئیسلامییەکان

سەرچاوە:

ماڵپەڕی فەرمیی کانوونی زانستی، فەرهەنگیی ڕۆنان-مەریوان.

ژێدەرەکان:

- ڕەهەندی ژمارە ١١، ساڵی ٢٠٠٠، بەشی زمان و ناسنامە: مەهاباد قەرەداغی.
- شەرەفنامە: چاپی ٢٠٠٤، بەشی وتووێژ: مەهاباد قەرەداغی.
- سیروان، ژمارە ٣١٤، ساڵی حەوتەم، جێگای زمانی کوردی لە... عەلی ڕوخزادی.
- ڕەهەند، ژمارە ١١، هەمان بەش، ل٨٦ و٨٧.
- هەمان سەرچاوە، ل٨٩ و٩٠.
- شەرەفنامە، ل١٨١و١٨٢.
- ئاسۆ، ژمارە ٨٦، استمرار محرومیت کُردها از زبان مادری، حمزه محمدی.

تەوەرەی دووەم: ئەدەبی زارەکی

وەرزی دواندن

ئەدەبی زارەکی و تایبەتمەندییەکانی:

دیمانەیەک لەگەڵ ڕەسوڵ سوڵتانی- بۆکان

سازدانی: شەریف فەلاح

ئەگەر بمانەوێت بەشێوەیەکی گشتی پێناسەیەکی ئەدەبی زارەکی بکەین، دەبێت لەسەر بنەمای چوار کۆڵەکەی گرنگی: ١- بەیت. ٢- لاوک. ٣- حەیران. ٤- پەندی پێشینیان لەنگەر بگرین، رای بەرێزت لەم بارەیەوە چییە؟

دیارە ئەوەی تۆ باسی دەکەیت، واتە ئەدەبی زارەکی، لەڕاستیدا تاوتوێکردنی ئەدەبی زارەکی بەبێ هەرکام لەو ژانر و لایەنانە، پڕ لە کەموکووڕی و نوقسان دەبێت. راستە ئەوانە کۆڵەکە و باشتر بڵێین بناغەی ئەدەبی ئێمەن. لە هەرکام لەو ژانرانەدا بەشێوەیەك روخسارەکانی ژیانی رابردووی کوردەوارییەکەی خۆمان پەیدی دەکەین. پەندی پێشینیان پڕە لە روانینی فەلسەفیی کورد بۆ ژیان، حیکمەتی ژیان. ئێمە لە ئاوێنەی پەندەکاندا بۆمان دەردەکەوێت کە کورد چۆن لە مەسەلە گرنگەکانی پێوەندیدار بە ژیانەوە، وردبووەتەوە.

بەیتەکان لایەنی جۆراوجۆریان هەیە. حەیران لەگەڵ دەربڕینی سۆزی غوربەت و ئەڤینداری شتێکی شاراوەمان بۆ دەخاتە روو. ئەویش ئەوەیە کە لە کوردەواریی کۆندا، لەنێو ئێڵ و عەشیرەتاندا کە حەیران گرنگیی تایبەتی هەبووە لەوێ، تەنیا پیاوی حەیرانبێژ نەبووە، بەڵکو ژنە حەیرانبێژیش هەبوون. هەموو ئەو کۆپلە حەیرانانەی کە بەو شێوەیە دەست پێدەکەن: ئەمن دەڵێم/ دەرێم، هەتیوە حەیران... ئەوانە ژن گوتوونی. ژنی دەنگخۆش لە کوردەوارییەکەی خۆماندا زۆر بوون، بەڵام بەرهەم و شوێنەواریان لێ نەماوەتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا شێوازەکانی بیرورا گۆڕینەوەی نێوان کوڕ و کچە ئەڤیندارەکانی سەردەمانی زوو، لە ئاوێنەی حەیرانەکاندا دەردەکەوێت. حەز و ویستەکانیان و شێوازەکانی روانینیان بۆ ژیانی هاوبەش و ئامادەبوونیان بۆ قوربانیدان لەپێناوی خۆشەویستیدا. بە هەرحاڵ ئەو ژانرە ئەدەبییە فۆلکلۆرییانە لە زۆر رووەوە دەتوانن ببنە بنەما. دەروونزان و کۆمەڵناسانیش هێندەی ئەدیبەکان دەتوانن بۆ ناسینی ئێستا و رابردووی کورد پشت بەوانە ببەستن. نموونە: کۆمەڵناسەکان دەتوانن بنە تاوتوێکردنی هەموو ئەو بەسەرهاتانەی کە لە رشتەی مرواریدا هاتوون، لە شێوە و باری ژیانی کۆمەڵایەتیی کورد لە رابردوودا ئاگادار بن. دەتوانن لەوێوە باشتر بزانن کورد چۆن ژیاوە. بەڕای من تاوتوێکردنی چیرۆك و قسە نەستەقەکانی نێو رشتەی مرواریی (مامۆستا عەلادین سەجادی) زۆر لە خوێندنەوەی مێژووی ئەوکات باشتر دەتوانێت ژیانی کۆنی کوردەواریمان بۆ روون بکاتەوە.

دەروونزانێکیش ئەگەر بیەوێت لێکۆڵینەوەیەك لەسەر خاڵ و حاڵەتە گشتییەکانی کورد بکات و لە سەرچاوە و ئاخێزگەی ئەو حاڵەتانە بگەڕێ کە ڕەگ و بناوانیان لە رابردوودایە، باشترین و دەوڵەمەندترین سەرچاوە بۆ لێکۆڵینەوەکانی، دەکرێت فۆلکلۆر بێت. بڕوا ناکەم گۆرانیی هیچ نەتەوەیەك هێندەی گۆرانیی کوردی باسی مەم و مـاچ و قوولکەی گەردن و نێوانی سینگ و مەمك و خاڵی لێو و... بکات. ئەوە پێویستی بە لێکدانەوە و خوێندنەوەی کۆمەڵناسانە و دەروونزانی هەیە. ئەگەر یەکێك چاك شارەزای فەرهەنگی ئێمە نەبێت و نەزانێت لە کوردەواریی کۆندا ئێستاش لە هەندێ ناوچەی کوردستان گەورە بە چووکە و ژن بە ژنە و بەزۆر بەشوودانی کچ هەبووە و هەیە، لە واتای گۆرانیی " لانك، لانك لانکۆڵێ، لانك لە دار هەناریێ..." ناگات و نازانێت بۆ دەبێت ژنێك منداڵەکەی بنوێنێت و پەلەی لە نووستنی منداڵەکەی بێت، بۆئەوەی بچێتە ژووان. بە دڵنیاییەوە ئەو ژنە بە نابەدڵی دراوەتە باوکی ئەو منداڵە و لە خۆشەویستە راستەقینەکانی خۆی بێ مراد بووە و پێك نەگەیشتوون و ئێستاش دایکی منداڵەکە هەر دڵی لێ بەر نەداوە. یان گۆرانیی: (بە تفەنگی برنەو ببێن حەیاتم... دایکی حەوت کوڕ بێ هەر بەتەماتم).

بەگشتی فۆلکلۆری ئێمە دەریایەکە و مرواری و گەوهەری لە هەموو جۆرێك و بۆ هەموو کەسێك تێدایە، بەڵام دەبێت راوچیی بێت، ئەوجا دەسکەوتت دەبێت، ئەگینا هەر لە لێواری دەریاکەوە رادەوەستی و لەخۆوە پێت وایە تەنکە و چیی تێدا نییە.

ئەگەر بمانەوێ لە بەیتەکانەوە دەست پێ بکەین، خاوەن چ تایبەتمەندی و تومخگەلێکن و بە چەند جۆر دابەش دەبن و چۆنیان پۆلێن بەندی دەکەی؟

ڕەسوڵ سوڵتانی بەیتەکان ئاوا دابەش کراون :(دڵداری - حەماسی)، (عیرفانی و ئایینی) و بەیتی مێژوویی.

بەیتەکان گێڕانەوەی رووداون. هەرکام بەپێی ناوەرۆکیان دابەش کراون. بۆ رێنە: بەیتی شۆڕ مەحمود و مەرزینگان بەیتێکی دڵداری و حەماسییە. هەم باسی دڵداریی نێوان شۆڕ مەحمود و مەرزینگانە و هەمیش، باسی پاڵەوانیتی و قارەمانیتیی شۆڕ مەحمودە. بەیتی لاس و خەزاڵ هێندەی باسی دڵداریی نێوان لاس و خزاڵە و شۆڕی مەلا

نەبی دەکا، زۆر لەوە تر باسی سوارچاکی و پاڵەوانیی لاس دەکا، ناسر و ماڵماڵیش هەر وا.

بەیتە مێژوورییەکانی وەک: قەڵای دمدم و باپیرئاغای مەنگوڕ، گێڕانەوەکانی مێژوون. ئەوکاتەی کوردەکان بەیت بێژیان لەگەڵ خۆیان بردۆتە مەیدانی شەڕێ بۆ تۆمار کردنی رووداوەکان و گێڕانەوەیان لە قاڵبی بەیتدا. بۆیە باشترین حاڵەت ئەوە بووە بەیتبێژ خۆی دیمەنی شەڕگەی لە نزیکەوە دیتبایە. پتر لەوە ئەگەر بمانەوێ بەشێوەی زانستی باسی لایەنە جیاوازەکانی بەیت بکەین لێرەدا مەوداکەی زۆر بەرتەسکە. ئەگینا خۆی بەیت هەڵدەگرێ لە چەندین لایەنی زمانی و شێوازەکانی گێڕانەوە و داڕشتنەوە ناوڕیان لێ بدرێتەوە بە تایبەتی تەکنیکی گێڕانەوەی بەیتەکان شیاوی ئەوەن لێکۆڵەرانی بواری چیرۆک و رۆمان بەشێوەی زانستی بە مێتۆدەکانی گێڕانەوە بیانخوێننەوە. بەیتی سەیدەوان یەکێکە لەو بەیتانەی وەک بزانم زیاتر لە دە شێوە گێڕانەوەی هەیە. هەر جارەی لە گۆشە نیگایەکەوە گێڕدراوەتەوە. ئەوەش ئێستا لە چیرۆکنووسیی مۆدێرندا بەرچاو دەکەوێ. خۆی ئەگەر سەد کەس لە یەک کاتدا بینەری یەک رووداو بن و بمانەوێ تاریفی بکەین و بیگێڕینەوە لەگەڵ ئەوەدا کە رووداوەکە یەک شت بووە و کاتی دیتنەکەش هەر یەک کات بووە، دیسانیش هەر کەسە و بەشێوەیەک دەیگێڕێتەوە. ئەوجار رەگەزەکانی دیکەی چیرۆک لەنێو بەیتەکاندا شیاوی لێ وردبوونەوەن و شاعیر گوتەنی لێرەدا (بەستەڵەکە گیانە هەرێمی وتار).

جوگرافیا و شوێن چ کاریگەرییەکیان لە سەرهەڵدانی بەیتەکاندا هەیە؟

دیارە زۆرترینی بەیتەکان لە ناوچەی موکریاندا روویان داوە. بەیت هەیە شوێنی دیار نییە. بەیت هەیە لە شوێنێکی دیکە روویداوە، بەڵام لە مەڵبەند و شوێنێکی دیکە گێڕدراوەتەوە. بۆ وێنە سەیدەوان رووداوێکی تراژیدیی لای ئێزدییەکانە لە چیای مەغلووبی داسنی کە لەسەر رێگای هەولێر-دهۆکە. ئەو چیایەی کە نێچیروان لێی هەڵدەدێردرێ و عەبدولعەزیز لەوێ سەیدەوان دەکوژێت، بەڵام گێڕانەوەی بەیتەکە لە موکریانە و بە زاراوەی موکریانییە. ئەوەش هۆکاری خۆی هەیە، بەیتی قەڵای دمدم لە لای ورمێ بووە و لە موکریان و بە زاراوەی موکریانی گوتراوەتەوە. دیارە دیوەخانەکانی موکریان گرنگییەکی زۆریان بە بەیتبێژان داوە.

سیستمی کۆمەڵایەتی و قۆناغی فیودالی و دەرەبەگایەتی چ ڕەنگدانەوەیەکی لە هەناوی ئەدەبی زارەکی بەگشتی و ناوەڕۆکی بەیتەکاندا هەبووە؟

دیوەخانی ئاغا و دەرەبەگەکانی کوردستان ئەگەر هیچ خزمەتێکی لە دەست نەهاتبێ و چاوپۆشی لەو چەوساندنەوە و ئازار و ئەزیەتانەیان بکەین کە بەرامبەر خەلکەکە هەیانبووە، ئەوەندە قازانجەی هەبووە کە گرنگیان بە بەیتبێژ و حەیرانبێژان داوە. دیارە ئەو کارەشیان لەپێناوی خزمەتکردن بە ئەدەب و هونەری کوردیدا نەبووە، بەلکو بۆ ڕازاندنەوەی کۆڕ و مەجلیسەکانیان و لە لایەکی دیکەشەوە بۆ خۆ هەلکێشان و خۆنواندنەکانیان بووە، چونکە بەشێك لە کەسایەتییەکەیان بەسترابووەوە بەوەی ئاخۆ: حەیرانبێژ و بەیت بێژەکانیان چەندە بەتوانا و لێهاتوون.

لەباری سیستمی کۆمەڵایەتییەوە: بەیت و حەیران هی سەردەمی خێل و عەشیرە و هۆزەکان بووە، بەتایبەتی لە لادێیەکاندا. کەوابوو ئەو ژانرانە، داهێنانیان و هۆندنەوەیان و تەنانەت پەرەپێدانیشیان لە سەردەمی قۆناغی پێش مۆدێرنیتەدا بووە. کە دەشڵێم پێش مۆدێرنیتە هیچ بەو واتایە نییە کە کورد بە قۆناغی پێش مۆدێرنەدا بەرە و مۆدێرنیتە و دوای مۆدێرنەدا تێپەڕیبێت. باشتر بڵێم قۆناغی پێش هاتنی ئامێر و ئامرازەکانی مۆدێرنیتە. بەتایبەتی سەرهەڵدانی شارنشینی و کاڵبوونەوەی ژیانی گوندی.

بۆچی ئاکامی هەموو بەیتەکان بە ناخۆشی، شکست و ناکامی کۆتاییان پێ دێت؟

دیارە ئەگەر ئاکامەکەیان ئاکامێکی تراژیك نەبووایە نەدەبوونە بەیت و چیرۆك و نەدەکەوتنە سەر زار و زمانان. ئەگەر شۆڕ مەحمود و مەرزینگان لە گێژاوی ڕووبارەکەدا نەخنکابان و لاسە شۆڕ بە تیری چلکنان نەچووبایە و سەیدەوان بە دەستی باوکی نەکوژرابایە و خان سولەیمان خانی (بەیتی لەشکری) بە ساغ و سلامەتی لە سەفەرەکەی بەغدایە گەڕاباوە و سیامەند و خەج و سیامەند پێکگەیشتبایەن، کوا دەبوونە ئەو بەسەرهاتە سەرنجڕاکێشانە و دەکەوتنە سەر زار و زمانان. ناوەڵڵا ئەوانیش وەك من و تۆ ژیانی هاوسەریان پێکدێنا و سەریان پێکەوە دەنا و لە ژیانێکی ئاساییدا دەتوانەوە.

لەباری فۆرم و دارشتنەوە سەرەڕای ئەوەی کە هونەر و دانەرەکانیان خاوەن خوێندەوارییەکی ئەوتۆ نەبوون، بەڵام تۆخمی شیعری نوێیان تێدا بەدی دەکرێت، رای بەڕێزت لەم بارەیەوە چییە؟

بەشێکی هەرە زۆری ئەوەی ئێستا بە ناوی شیعری نوێی کوردی بلاوکراونەتەوە، - پێشتریش باسم کرد - نەیتوانیوە لە رەوانبوون و ئاوازی ناوەکی و فۆرم و وێنەی شازدا سنووری هێندێ کۆپلەی بەیت و حەیرانەکان ببڕێت. ئەگەر بێین و نێوەرۆکەکەیان لەبەرچاو نەگرین و تەنیا بە پێوەری سەنعەتەکانی شیعر هەڵیانسەنگێنین، ئەوان بگرە سەنعەتکاری جوانتریشیان تێداکراوە. بۆیەش ناوەرۆك هەڵداوێرم، چونکە هەرکامیان باسی جیهانبینی و کەلکەڵە و ویست و داخوازی سەردەمی خۆیانن. بۆ وێنە لە حەیران و بەیتدا نایە باسی گڵۆپ و فرۆکە و شەمەندەفەر بکات، کاتێ بە پێوەری سەنعەتە شیعرییەکان لێکیان دەدەیتەوە، سەرت سوور دەمێنێت لەو لێزانی و وەستایەی هونەرانی نەخوێندەواری بەیت و حەیران. سەیرێکی بەیتی "سوارۆ" بکە، کۆپلەی یەکەمی بەیتی سوارۆ با بزانین چییە:

کیژ دەڵێ:

دوێنێ سووکەڵە سوارەکەی من دەچۆوە سەفەری کارلە لەحسایێ

دەیگوت کیێ بێنە دوو ماچم دەیە

بە سەری بە قوڕ و بە ملی بە کوێنم هەی لاڵێ م نەمدە دایێ

لە دوایە دەچوومەوە پێش سووکەڵە سوارەکەی خۆم

ئەمن زولفی خۆمم لەبەر دەگێڕا و

مەمکی خۆمم لەبۆ دەبردەوە تکایێ

دەمگوت سوارۆ

شەرتە ئەگەر بگەڕێیتەوە، لەوێ شەڕ و هەرامەتی دە هەڵڵایێ

ئەمن سینگی خۆمت بۆ دەکەم بە کاغەزێکی مەرجان و

مەمکی خۆمت بۆ دەکەم بە قەڵەمێکی فەرەنگی

شەو هەتا رۆژێ لە سەری بکەیتەوە موتالایێ.

....

لێی ورد بەوە، ئەو هەموو وردەکاریی و جوانکارییەی لەو کۆپلەیەدایە، هەتا ئێستا دەگمەنن ئەو شیعر نوێیانەی هێندەی ئەو کۆپلەیە سەرسامی کردبێتم لە وردەکاریی ئەدەبیدا. ئەو کۆپلەیە هەڵدەگرێ بە پێوەرەکانی فۆرمالیستەکان، بە پێوەرەکانی هێرمۆنتیك، بە پێوەری سەنعەتە شەرقییەکانی شیعر لێکیدەیتەوە. زۆری تێدایە...

بۆچی مەکۆ و مەڵبەندی زۆرێك لە بەیتەکان و گێڕانەوەیان (موکریان)ە، ئەو هۆکارە سیاسی، کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییانە چین کە ئەو دەڤەرە بووەتە هەرێمی سەرهەڵدانی ئەدەبی زارەکی؟

دەکرێت بڵێین مەکۆی هۆنینەوە و گوتنەوەی بەیتەکان دەڤەری موکریانە. نەك رووداوی بەیتەکان. ئەو بەیتانە زۆربەیان لە دەرەوەی هەرێمی موکریان روویان داوە. ئەوەتا سەیدەوان لە ناوچەی ئێزدییەکان بووە، بەیتی لەشکری بەسەرهاتی خان سولەیمان خانی سۆران مێردەکەی خانزادی سۆرانە و لە دەرەوەی هەرێمی موکریان بووە، کاکە میر و کاکە شێخ هی ناوچەی پشدەر و بێتوێنە، لاس و خەزاڵ لە ناوچەی باڵەکاتی بووە، قەر و گوڵزەر لە ناوچەی پشدەر و بێتوێن بووە، بەڵام هەموویان لە موکریان و بە لەهجەی موکریانی گوتراونەتەوە، چونکە لەوێ دیوەخانی ئاغاکان بەیتبێژ و خۆشخانیان راگرتووە. نەك لەبەرئەوەی ئەو ئاغایە ئەدەبپەروەر و ئەدیب بووبن، هەرچەند هێندێکیشیان مایەیان تێدا بووە، بەڵام زیاتر لەبەر کەیف و خۆشی و رابواردنی شەوانی دیوەخان بووە. راگرتنی بەیتبێژ و خۆشخوان و حەیرانبێژی کارامە جۆرێك لە دەسەڵات و هێزنواندن بووە. ئەوەش کۆپییەك بووە لە دۆخی دەرباری پاشاکانی ئێران و لەراستیدا بووەتە نەریتێك، ئەمەش بووەتە کولتوور و هەوێنێك بۆئەوەی دەڤەری موکریان ببێتە کانگای هۆنینەوە و گێڕانەوە و پاراستنی زۆرێك لە بەیت و حەیرانەکان و بەگشتی ئەدەبی زارەکی و نەنووسرا و پشتاوپشت و سینگ بە سینگ و نەوە بە نەوە گەیشتوونەتە بەردەی ئەمڕۆ و ئێستاش جیا لە کۆکردنەوە و پاراستنیان خەریکن لەسەریان کاری لێکۆڵینەوەی زانستیی هەمەلایەن دەکرێت.

ڕۆڵ و پێگەی ژنی کورد لە فۆلکلۆر و بەتایبەت بەیتە کوردییەکان چۆن دەبینیت؟

پێگەی ژنی کورد لە فۆلکلۆریش و لە بەیتیشدا جیاوازە. جارێك لە دارە و جارێك لە خوارە. لە گۆرانیی کوردیدا جارێك خۆی بە قوربانی کراوە و جارێك بە بێوەفا ناوی براوە. لە بەیتەکاندا قسەی لەسەر بکرێت باشترە. لە بەیتەکانیشدا ژن چەند ڕوخسارێکی جیاوازی هەیە. بۆ نموونە لە سەیدەواندا ژن کپ و بێدەنگە. سێ کوڕ لە یەك ڕۆژدا، سێ زاوا لە یەك ڕۆژدا دەمرن، لە سەراتسەری بەیتەکەدا نووزەی دایکێك لاواندنەوەی خوشکێك، هەنیسکی بووکیش تەنانەت نابیسرێت. بەیتی سوارۆ لە هەمووان بەهێزترە لەو بوارەدا. تەنانەت لە بەیتی لاس و خەزاڵیش. بەیتی لاس و خەزاڵ و شۆڕ مەحمود و مەرزینگان و ناسر و مالماڵ و کاکەمیر و کاکە شیخ و... هەرکامەیان بەشێوەیەك ڕۆڵی ژنیان تێدا دەردەکەوێت. بۆ وێنە خەزاڵ سەرۆك ئێل و عەشیەتە و قەروهاش و نۆکەرانی لەبەر دەرگان و لە هەمان کاتیشدا گەلە ئاشقێکی دڵسووتاوی شێت و شەیدای بە دەورەوەن هەتا لاس دێ و بڵاوەیان پێ دەکاو...

لە شۆڕ مەحمود و مەرزینگاندا، مەرزینگان لەسەر پشتی لانکی! دراوەتە شۆڕ مەحمود، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا یەکتریان خۆشدەوێت و باوکی مەرزینگان لەمپەرە. مەرزینگان لەوێدا نموونەی ئەوپەڕی بێدەسەڵاتیی ئافرەتە. هەر ئەوکاتەی وەفادارانە بەدوای شۆڕ مەحموددا خۆی دەخاتە ڕووبارەکەوە.

لە کاکەمیر و کاکە شێخ-دا ئەستێ و بوغدان دوو خوشکن شینی دوو براکەیان دەگێڕن کە بە دەهۆ بردوویانن و کوشتوویانن.

بەڵام لە بەیتی سوارۆدا گراوی (معشوق) هەر ئەو کچەی بەیتەکە لە زمانی ئەوەوە گێڕدراوەتەوە، هەر لە سەرەتاوە مەرجی پێکگەیشتن و ئاوەڵاکردنی سینگ و مەمکی خۆی بۆ سووکەڵە سوارەکەی گرێدەداتەوە و بە گەڕانەوەی سوارۆ لە شەڕی گاولە لەحسایە. ئەویش لە کۆپلەکانی دواییدا ئەو مەرجە توندتر دەکات و دەڵێت تەنیا گەڕانەوەت مەرج نییە دەبێت سەرکەوتووانە بگەڕێیتەوە. تەنانەت دوعای لێدەکات. دوعای بۆ ناکات و دوعای لێ دەکات و دەڵێت:

... ڕەبی سوارۆ ئەمن خەبەری مەرگی تۆم بۆ بێ کە دراویتە بەر مەودای شیر و قەناران، ئەوەك سەری کەحێلی خۆت وەربگێڕی و ئەمن شەرمەزار بکەی لەنێو

شەدەشل و خاڵ لە مل و ناسك و نازداران. لەوێدا كچە هاندەری سوارەكەیەتی. دەڵێت ئەگەر بە تێكشاوی بێیتەوە ناتدەمێ ماچی دە زەرد و هەناران...

بۆیە بە لای منەوە كچی نێو بەیتەكەی سوارۆ رۆڵی هاندەرێكی بە جەرگ دەبینێت و سوارۆ وا لێدەكات كە تەنانەت ئەگەر لەپێناوی ئەو خۆشەویستییەشدا بێت و قارەمانێتی بنوێنێت و شەڕەكە بەرێتەوە و دوژمن ببەزێنێت. بۆیە ئەگەر بمانەوێت لە فۆلكلۆری كوردیدا بۆ دەور و رۆڵی ژن بگەڕێین، دەبێت هەر بەشەی بە جودا تاوتوێ بكەین، وەك: پەندی پێشینیان، بەیت، حەیران، شیعری كلاسیك و نوێ...

پێناسە:

- رەسوڵ سوڵتانی، شاعیر و وەرگێڕ.
- ساڵی ١٩٧٦ لەدایكبووی گوندێك لە نزیك شاری بۆكانی رۆژهەڵاتی كوردستان.
- بڕوانامەی بەكالۆریۆسی زمان و ئەدەبیاتی فارسیی زانستگای كەرەجی هەیە.
- لە ساڵی ١٩٩٥ەوە سەرقاڵی چالاكیی ئەدەبییە. لە رۆژنامە و گۆڤارەكانی رۆژهەڵاتی كوردستاندا وەك: سروە، مەهاباد، ریرا، سیروان، بابەتی ئەدەبی بڵاوكردووەتەوە.
- لە ساڵی ٢٠٠٤ەوە لە باشووری كوردستان نیشتەجێیە و لە گۆڤارەكانی كاروان، رامان، ئایدیا، وێران، واتە، گۆڤاری ٢٣، ئاینده و بیاڤ و رۆژنامەكانی خەبات و كوردستانی نوێ و چاودێر و ئاڵای ئازادی و كوردستان راپۆرتی جاران بابەتی ئەدەبی و فەرهەنگیی بڵاوبووەتەوە و ئێستاش لەگەڵ هەندێ لە گۆڤارەكان هەر لە پەیوەندیدایە.
- لە ساڵی ٢٠٠٩ەوە بە فەرمی ئەندامی ستافی بەشی فەرهەنگیی رۆژنامەی هەولێرە.
- لە دەزگای چاپ و پەخشی موكریانی هەڵسەنگێنەری كتێبە وەك زمانەوان و شارەزا لە زمانەكانی كوردی و فارسیدا.

هەتا ئێستا نۆ کتێبـی لە زمانی فارسییەوە وەرگێڕاوەتە سـەر زمانی کـوردی و چاپ و بڵاویش بوونەتەوە، کە بریتین:

١- ڕۆمانی ژان (نووسینی مارگریت دۆراس).

٢- پێشەوای ڕابوون (کتێبێکە لەسـەر کۆماری کوردسـتان).

٣- ژن لە فەلسەفەی سـیاسیی ڕۆژئاوادا.

٤- کۆیلەکردنی ژنان (نووسـینی جۆن سـتیوارت میل).

٥- ئێمیلی ژان ژاک ڕۆسۆ.

٦- تاعوونی ئەلبێر کامۆ.

٧- ڕۆمانی سێ بەرگیی یەشار کەمال (ئەودیوی کوێستان).

٨- سـەفەر و ئاسکۆڵەکەی بەختم گوزەل (ڕۆمانێکی مەحمود دەوڵەت ئابادی).

٩- سێبەری هەڵۆ (ڕۆمانێکە ئاوڕی لە نهێنییەکانی ژیانی ناپلیۆن بوناپـارت داوەتەوە).

١٠- کۆی بەرهەمە شیعرەکانیشی بەناوی "زیارەتی مـاچ" کـە سـیاسـەتوان و کوردیزانی بەتوانا مامۆسـتا عەبدوڵڵا حەسـەن زادە پێشەکییەکی بۆ نووسیوە و یەکێتیی نووسـەرانی کورد لقی هەولێر چاپ و بڵاوی کردووەتەوە.

- ئێسـتاش خەریکی وەرگێڕانی ڕۆمانێکی دیکـەی یەشـار کەمالـە بـە نـاوی (ئاغاکانی ئاقچاساز).

فۆلکلۆری کوردی و سێ ڕوانگە:

دیمانە لەگەڵ قادر فەتاحی قازی، ئەحمەد بەحری و دکتۆر ڕەهبەر مەحموودزادە

سازدانی: زانکۆ خەلینە- مەهابد

قادر فەتاح قازی | دوکتور رەهبەر | ئەحمەد بەحری

زانکۆ خەلیفە: پێناسەی بەڕێزتان بۆ "فۆلکلۆر" چییە؟

قادر فەتاحی قازی: فۆلکلۆر، ئەدەبیات و زانستی نێو خەڵکە، چونکە زوو "نووسین" کەم بووە، ئەو ئەدەبیات و زانستە دە نێو خەڵکدا ڕوواوە و پارێزراوە. ئەدەبیات وەکو بەیت و باو، پەند، گۆرانی و...

زانست وەکو کشتوکاڵ، ئاژەڵداری، دەستێرە ناسین، دواودەرمان، حیسابی مانگەکان و...

ئەحمەد بەحری: گەلێ شارەزا و لێزان، بە زمانی جۆربەجۆر و لە گەل و وڵاتی جۆربەجۆردا، لەسەر فۆلکلۆر دواون، ئەوەش دەگەڕێتەوە سەر ئەو ڕاستییە کە فۆلکلۆر یەکێك لە گرنگترین و بەرچاوترینی ئەو دیاردانەیە کە لە ژیانی دووروودرێژی ئادەمیزاددا، بە ڕەنگ و شێوازی جۆربەجۆر ساز بووە. فۆلکلۆر هەروەك دیاردەکانی دیکەی فەرهەنگ لە ڕەنگدانەوەی پێوەندیی ئینسان و سروشت، ئینسان و ئینسان و ئینسان و خۆیدا هاتووەتە ئاراوە. ئەوەی فۆلکلۆر لە دیاردەکانی تری ئینسان جیا دەکاتەوە و بایەخی تایبەتی پێ دەدات، خاوەندارێتییە کەیەتی. هەر ئەوەی کە خاوەنداریی فۆلکلۆر خەڵکە، تۆ دەباتە نێو نۆتیانووسێك بابەتی ڕەنگاوڕەنگ بە پانتایی مێژوو. هەر لەو ڕووەوە گەڕان بەنێو فۆلکلۆردا هەرگیز ناتوانێت گەڕانێکی ئاسایی و کاتی و سەرپێی بێت. بۆ؟ چونکە تۆ بەسەر ئەزموون و ئیحساسات و دڵەڕاوکە و خۆشیی ئادەمیزاددا دەکەوی، کە سەدان و بگرە هەزاران ساڵە بەسەر یەکدا کەڵەکە بوونە لێکدراون و سواون و بەرەو ژیانی ئێستای ئێمە شۆڕ بەیان بەرداوەتەوە. ئێمە ئەمڕۆ لە فۆلکلۆردا ئەوەی لێی دەگەڕێین "خۆمان"ین. ئەو "خۆ"یەی لە دنیای مۆدێرنی ئێستا سەیر لەگەڵ خۆی نامۆیە. بەدوای دوێنێ و پێرێی خۆمانەوەین، بەدوای ئەو دابڕانە گەورەیەی کە لەگەڵ سروشت و منداڵیماندا وەدیهاتووە. بەدوای ئەو بەشە لە ڕابردووی ونبووی خۆمانین کە مێژوو بەسەریدا قەڵەمبازی داوە، یان هەر ئەرك و کاری ئەو پاراستنی ئەمە نەبووە. لەسەر بەردەنووسەکان، لەسەر سواڵەت و دەفرە کۆنەکان، لەنێو وشە و دێڕی کتێبە مێژوویەکان لە کوێ ئەو بەشە ڕابردووە ون بووە وەك لە فۆلکلۆردا پارێزراوە، بە جوانی و بە ڕوونی ماوەتەوە؟ لە بەراوردی مێژوو و فۆلکلۆردا، فۆلکلۆر ئەو گشت

بابەتە ورد و نادیارانەن کە شانبەشانی مێژوو زەمانێکی دووروودرێژیان پێواوە و لەگەڵ خۆیان تام و بۆن و بەرامەی بەشە ونبووەکەیان بۆ ئەمڕۆی ئێمە پێیە.

دکتۆر رەهبەر مەحموودزادە: لە پۆلێنکردنێکی ناسراودا ئەدەب بۆ دوو خانەی سەرەکیی دابەش دەکرێت، یەکەمیان: ئەدەبی نڤیساریی و ئەوی دیکە ئەدەبی زارەکییە. با هەر لە سەرەتای ئەو باسەدا بڵێم بازنەی فۆلکلۆر لە بازنەی ئەدەبیی زارەکی فراوانتر و گشتیترە. فۆلکلۆر جۆرێك سونەتە کە هەم ئەدەبێکی تایبەتی دە هەنبانەیدا هەیە و هەم رەگەزی تاوەها کە لە جۆری دابونەریت و شتی لەم چەشنەیە، نەك لە چەشنی ئەدەب. کەوایە باشترە بڵێین فۆلکلۆر دابەشکردنێکی لەم چەشنەی هەیە: ئەدەبی فۆلکلۆری، نەریتی فۆلکلۆری و... سەرنجی ئێستای ئێمە زیاتر لەسەر ئەدەبی فۆلکلۆرە. دەکرێت بڵێین ئەدەبی فۆلکلۆری تەقریبەن هەر ئەدەبی زارەکییە. بۆیە گوتم تەقریبەن، چونکە بەگوێرەی تێگەیشتن و بۆچوونی هێندێك کەس ئەدەبی فۆلکلۆری مۆرکێکی کۆن و رەسانەیەتیشی پێوەیە. ئەوانە فۆلکلۆر بەجۆرێك کەلەپوور دادەنێن، کەلەپوور واتە میراتی کۆن، بەڵام ئەدەبی زارەکی حوکم نییە کۆن بێت، بەلکو بۆ نموونە ئەو نوکتە و قسە خۆشانەش کە خەڵك رۆژانە بۆ گاڵتە و جەفەنگ بۆ یەکتری دەگێڕنەوە، دەگرێتەوە. جاریێ خۆمان لە قەرەی ئەو جوداوازییە وردانە نادەین. ئەدەبی فۆلکلۆری، یان ئەدەبی زارەکی لە بەراورد لەگەڵ ئەدەبی نڤیساریدا چاکتر پێناسەی بۆ دەکرێت. گوتوویانە ئەدەبی نڤیساری ئەدەبێکی بیرلێکراو، دەستکرد، تاکەکەسی و عالمانەیە لە بەرانبەردا ئەدەبی زارەکی ئەدەبێکی خۆوڕێژانە، سروشتی و هەرەمەکییە. لێرەدا وا باشە روونکردنەوەیەك لەسەر وشەی هەرەمەکی یا رەمەکی بدەم. لەوانەیە تائێستا بیرمان لەوە نەکردبێتەوە کە رەمەکی شێوەی سووکەڵەکراوی هەرەمەکییە. هەرەمەکی سیفەتێکە کە وەپاڵ هەرەمە دراوە، هەرەمە واتە زۆرینە و پرایی خەڵك یانی (تودەی مردم). هەرەمەکی یانی جڤاکی. ئێستا بە ناکامێکی سەرنجڕاکێش دەگەین: لە ناخاوتنی رۆژانەشدا رەمەکی بە شتی بیر لێ نەکراو و بەرنامە بۆ دانەڕێژراو دەڵێن. لە باسی جوداوازییەکانی ئەدەبی نڤیساری و ئەدەبی زارەکیشدا گوتمان ئەدەبی نڤیساری بیرلێکراوە مانای لاوەکی و زمنی ئەو قسەیە ئەوەیە کە ئەدەبی زارەکی بیر لێ نەکراوە. من ئەو بۆچوونەم تاوا قبووڵ نییە، راستییەکەی ئەوەیە بڵێین ئەدەبی نڤیساری. لەچاو ئەدەبی زارەکی بیرلێکراوتر و بەرنامە

بۆ داڕێژراوترە و ئەدەبی زارەکیش خۆڕێژانەتر و بژار نەکراوترە. کاتێك ئێمە بۆ نموونە حەقایەتێکی کۆن لەگەڵ کورتە چیرۆکێکی نوێ هەڵدەسەنگێنین، ڕاستیی ئەو بۆچوونەمان بۆ روون دەبێتەوە. حەقایەتە کۆنەکە لەوانەیە کەمی و زیادی هەبێت، دووپاتکردنەوەی نابەجێی هەبێت، زیادە و تێهەڵاخنین واتە (حشو و زوائدی) هەبێت، تەنانەت ڕەنگە هەڵەی گێڕانەوەشی تێدا هەبێت، بەڵام کورتە چیرۆك پەرداخکراوتر و داتاشراوترە. ئەو کەسانەی لە توحفەی موزەففەرییەدا شەرحی مامۆستا هێمن لەسەر بەیتی برایمۆکیان خوێندووەتەوە، لەوانەیە لە بیریان مابێت لە جێگایەکدا مامۆستا ئاماژە بۆ هەڵەیەك دەکات کە ڕەحمان بەکری بەیتبێژ لە گێڕانەوەکەیدا کردوویە یان لە بەیتی کاکەمیر و کاکەشێخدا لە هێندێك گێڕانەوەدا ئەو دوو کەسە وەك دوو ئاغای غەددار و خوێنمژ ناسراون و حەیدەر گۆرانیش وەك قارەمانێکی هەڵقوڵاو لە دڵی جەماوەری خەڵکی چەوسێندراو باسی لێکراوە، کەچی هێندێك زانیاری لە کتێبی شەرەفنامەدا پێمان دەڵێن ئەو ڕەوایەتانە لە بەیتی کاکەمیر و کاکەشێخ کە ئەو دووانە بە دوو میری مێرخاسی کورد و حەیدەر گۆرانیش بە بەکرێگیراوێکی عوسمانییان دەناسێنن ڕاستن.

زانکۆ خەلیفە: ئایا فۆلکلۆری کوردی لە باری فۆرم، ناوەڕۆك، جوانیناسی و زمانییەوە توانیویەتی شێوازێکی تایبەت بەخۆیەوە بگرێت، بۆئەوەی کە بڵێین ئەوە سەبك و شێوازی فۆلکلۆری کوردییە؟

قادر فەتاحی قازی: بەڵێ، فۆلکلۆری کوردی لەباری فۆرم، ناوەڕۆك، جوانیناسییەوە توانیویەتی شێوازێکی تایبەت بەخۆیەوە بگرێت.

ئەحمەد بەحری: ئەوەی جیاوازی خستە نێو ئینسانەکان و وای کرد لێك تێ نەگەن و هەر دەستەیەك ببێتە خاوەن زمانێکی تایبەت، گیسانەوەیان لەسەر گۆشەیەکی ئەو گۆی زەوییە بوو. شوێنی ژیان لەگەڵ خۆی زمانی تایبەتی خوڵقاند، جلوبەرگی تایبەتیی هێنایەوە ئاراوە، چیرۆك و ئەفسانەی جیاوازی لێکەوتەوە، دابونەریتی جیاواز و تەنانەت خوردوخۆراکی جیاوازیش.

زنجیرەکێوی زاگرۆس کە بەدرێژایی وڵاتی کورداندا تێدەپەڕێت، دەورێکی بەرچاوی لە گووران و پێکەوە ژیان و سەرهەڵدانی ئەو گەلەدا گێڕاوە و هەندێ تایبەتمەندی لە

ژیانی ئەواندا وەدیهێناوە کە تۆ لەنێو گەلانی دراوسێدا نایبینی. ژیانی گەلانی چیانشین وێدەچێت زۆر وێك بچن، هەر ئەو جۆرەی ژیانی دەشتایی و کەنار بەحر و ئەقیانووسان وێك دەچن. کاتێك بەرهەمەکانی رەسوڵ هەمزاتۆف داستانی دەخوێنییەوە، هەر دەڵێی داغستان کوردستانە. هەر دەڵێی رەسوڵ هەمزاتۆف کوردە و لەسەری کوێستانی گەدە و بناری سپی رێز و قەندیل ژیاوە. هەر دەڵێی گوڵە شلێرەی داغستانی ترۆپکی چیاکانی کوردستانی داپۆشیوە. وشەکانی رەسوڵ هەمزاتۆف بۆنی شاخیان لێدێت، هەر ئەو جۆرەی ناتوانی چیا لە نووسەری کورد بسرییەوە و زمانی کوردیش لە چیا، چیایی خاوەنی ورە و ئیرادەی بەهێزن، ئازا و نەترس. سەربزێون لە ئاست هەر دیاردەیەکی رۆحیان لە کورلەکە بکات، لە ئاست هەر هێزێکی شنەی بەرەبەیانی شاخیان لێ زەوت بکات. فۆلکلۆری چیانشینان پڕیەتی لە ئازایەتی و راستی و کردەوەی ئینسانی، پڕیەتی لە جوانی و بۆن و بەرامە. فۆلکلۆری چیانشینان بەرزن بە بەرزیی دوندی کێوەکانیان و روون و رەوانن بە روونیی کانیاوەکانیان.

شوێنی ژیان بابەتەکان تایبەت دەکات، فۆلکلۆری کوردیش لەو چوارچێوەیە بەدەر نییە. بڕیار نییە میللەتێکی خاوەن زمانی تایبەت و دابونەریتی تایبەت، فۆلکلۆرەکەی لەسەر فۆرم و نێوەرۆکی یەکێتر دامەزرێت و سەربەخۆیی تایبەتی خۆی نەبێت. راست بەپێچەوانەوە، یەکێك لەو خاڵانەی وەك بەڵگەی شوناسی چاوی لێدەکەین، فۆلکلۆرەکەمانە بە فۆرم و نێوەرۆك و جوانیناسی و زمانی تایبەتەوە، سەبك و شێوازی کوردانەی بەیتەکان، مەتەڵ و مەتۆڵۆکەکان، چیرۆك و ئەفسانەکان، شیعری گۆرانییەکان و... تایبەت بە خۆمانن و رەنگ و بۆنی کوردانە تەوار بە سەریانەوە دیارە. فۆلکلۆر یەکێك لەو کەرەسە گرنگانەیە کە دەکرێت بە ئەودا بچییە نێو دنیای جوانیناسانەی کوردی و بەپێی بۆچوون و ئەو هەڵوێستانەی کۆمەڵی کوردەواری گرتوویەتی، لە نیگای جوانیناسی ئەو بکۆڵییەوە.

دکتۆر رەهبەر مەحموودزادە: بۆ وەڵامدانەوە بەم پرسیارە، دەبێت ئاوڕ لە لکێکی تیۆریی ئەدەب بەناوی "موتالعاتی ژانر" بدەینەوە. لەم لکە زیندوو و روو لە گەشەی تیۆریی ئەدەبدا باسی ئەوە دەکرێت کە چۆن جۆر یان ژانرێکی ئەدەبی لەدایك دەبێت و پەرە دەگرێت و دوایی ژانری تازەتر لە داوێنی ئەم ژانرە کۆنەوە سەرهەڵدەدا و لە کۆتاییدا چۆن ژانرێك دەمرێت و تەریك دەمێنێتەوە. من پێم وایە ژانرێکی تایبەت و

گرنگ کە توانیویە لە چوارچێوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردیدا سەرهەڵبدا و ریشە دابکوتێ و گەشە بکات، بەیتە. بەیت ژانرێکی ئەدەبی فۆلکلۆرییە کە وەك ئێوە لە پرسیارەکەتاندا ئاماژەتان پێکردووە لەباری فۆرم و ناوەرۆك و جوانیناسی و زمانەوە بە درێژایی ساڵ و سەدان توانیویەتی شێوازی تایبەت بە خۆی بگرێت. من لەسەر ئەو بڕوایەم لە ئەدەبی فۆلکلۆری کوردیدا بەیت، ژانری دایکە. واتە دوایی حەیران و لاوك و بەند و وردەبەندی جۆراوجۆر لە هەناوییەوە لەدایك بوون. هەوڵ دەدەم میکانیزمی ئەو لك و پۆ دەرکردنە بەشێوەیەکی ساکار روون بکەمەوە، بەڵام باشتر وایە لەپێشدا چۆنییەتی سەرهەڵدانی خودی بەیت تاوتوێ بکەم. بەیت لە پێکگەیشتن و پێکەوە کۆبوونەوەی سێ ژانری ئەدەبی و هونەری جوداواز خۆی گرتووە. ژانری یەکەمیان حەقایەتی فۆلکلۆرییە. لە مێژووی هەموو گەلاندا حەقایەت و گێڕانەوە کۆنترین شێوەی ئەدەبی فۆلکلۆرییە. حەقایەتی فۆلکلۆری ژانرێکی ئەدەبییە. ژانری دووەم کە ژانرێکی ئەدەبی- هونەرییە، گۆرانییە. بۆ گوتم ژانرێکی ئەدەبی- هونەری؟ چونکە لە گۆرانیدا ئەوە شیعرە کە بە دەنگ دێتە چڕین. شیعرەکە لایەنی ئەدەبی ئەم ژانرەیە و چڕین و سترانەکەش لایەنە هونەرییەکەیەتی. ژانری سێیەم، جۆرێك ئیجرای نمایشی و دراماتیکە، کە ئەمەش بەشێوەیەکی خاو یا نەختێك کامڵتر لە کۆنەوە لەناو گەلاندا هەبووە. سەرنج بدەن بەو خاڵە کە حەقایەت دەگوترێت، بەبێ چڕین و بەبێ جووڵەی نمایشی. گۆرانی دێتە چڕین. جووڵەی نمایشی ئیجرا دەکرێت. بەیت لە ئاکامی تێکەڵبوونی ئەمانە پێکدێت. بەیتبێژ لە بەشێك لە گوتنەکەیدا حەقایەت دەگێڕێتەوە بەبێ ئەوەی سترانێك بچڕێت، یا جووڵەیەکی نمایشی ئیجرا بکات. بەیتبێژەکان بەم بەشەیان دەگوت تەخت. لە بەشێکی تردا، بەیتبێژ هێندێك رستەی شێوە شیعر دەچڕێت. بەرانەیان دەگوت بەند. بۆ بەشی سێیەم ئەوەی راستی بێت تایبەتمەندییە دراماتیکەکانی بەیت زیادتر لەوەی بەشێوەی ئیجرای نمایشی دەربکەون، بەشێوەی تۆخبوونەوەی رەگەزە دراماتیکییەکانی ئەو رستانەی دەگوترێن، دەردەکەون. ئەو رستانە کە هەڵگری باری دراماتیکن لەناو بەشی بەند و لەناو بەشی تەخت و هەروەها لەبەشێکی تری بەیتدا بڵاون. مەزەندەی ئەوە بکەن ئەو بەشەی دیکەی بەیت چ بەشێکە؟ بەیت یان وەکو حەقایەت دەگێڕدرێتەوە یان وەکو بەند و گۆرانی دەخوێندرێت. بەیت لەو دوو بەشەی بەدەر خۆ نییە؟ راستە، بەڵام یەکێك لەو

شوێنانەی بەیت کە ڕەگەزی دراماییی یەکجار زۆر تێیدا زەق دەبێتەوە، ئەو شوێنەیە کە بەشی گوتنی تەخت دەگوڕدرێت بۆ بەشی چڕینی بەند. واتە بەشی پێکگەیشتنی تەخت و بەند. سەرنج بدەنە بەیتەکان بۆ نموونە لە زۆربەی بەیتە دڵدارییەکاندا کاتێك تەخت بە بەند دەگۆڕدرێتەوە کە کەسایەتییە سەرەکییەکان پێکەوە دەکەونە قسەکردن و یەکتر دواندن. وەك ئەوەی بەیتبێژ ویستبێتی بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ رابگەیەنێ کە یەکتر دواندنی کەسایەتییەکانی ناو بەیت سەرەتایەکی گرنگ بۆ ڕووداوە گرنگەکانی بەیتە. بەیت بەم چەشنە هەڵی دا و شەقڵێکی تایبەتی بەخۆوە گرت. ئێستا پرسیار ئەوەیە: دوای ئەوەی بەیت خۆی گرت، چۆن ژانری چکۆڵەتری دی لە هەناوییەوە سەریان هەڵدا؟ وەڵامی ئەو پرسیارەش دژوار نییە. لە هەموو ئەو ژانرانەی لە هەناوی بەیتەوە سەریان هەڵدا، تێکەڵاویی ئەو سێ ڕەگەزەی باسم کرد، (چیرۆك و شیعر و دراما) هەر پارێزراوە، بەڵام هەر جارەی یەکێك لەم ڕەگەزانە لەوانەی دی بەهێزتر و تۆختر دەبوو و ئەوانی دی بەبێ ئەوەی بەجارێك نەدیو بن و مەیدان چۆلکەن، تا رادەیەك بە قازانجی ئەو ڕەگەزە زاڵە دەکشانەوە. لە حەیراندا ڕەگەزی شیعری ڕەگەزی زاڵ و بە دەسەڵاتی مەیدانە. لە لاوکدا ئەو دەستپێشخەرییە بە ڕەگەزی درامایی دەبڕێت. لە درامادا کێشە یا (tension) بۆ تێکچنینی گرێ و پێکهاتەی بەرهەمەکە دەورێکی سەرەکی دەگێڕێت. لە دەقی لاوکیشدا دەبینین بەهۆی ئامادەبوونی تۆخی کێشە (بە مانا هونەرییەکەی) دەق تا رادەیەکی یەکجار زۆر دراماتیزە بووە. من زۆرم پێ ناخۆشە کاتێك دەبیسم هێندێك لە فۆلکلۆرناسانی کورد بۆ نموونە دەڵێن حەیران ئەو بەشە لە فۆلکلۆری کوردییە کە بە زاراوەی کوردیی ناوەڕاست دەگوترێت و لاوکیش ئەو بەشە لە فۆلکلۆری نەتەوەییمانە کە بە زاراوەی کوردیی سەروو دەگوترێت. ئەو قسەیە هەڵە نییە، بەڵام ڕووکەشترین توێژی باسەکەمان پیشان دەدا. توێژێك کە هەموو کەس دەیبینێت و پێویستی بە پرس و ڕای خاوەنڕایانی بواری فۆلکلۆریش نییە. جوداوازیی ژانرناسانەی لاوك و حەیران دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بابەتەی عەرزم کردن، بەڵام سەرهەڵدانی حەیران، خۆی یەکێکە لە جوانترین چیرۆکەکانی مێژووی فۆلکلۆری کوردی. حەیران بەشێکی چکۆڵەی ناو بەیت بوو کە دواتر بەهۆی سەرنجڕاکێش بوون و ناسکیی لەڕادەبەر، بەرە بەرە لە بەیت جودابووەتەوە و خۆی کەسایەتی و پێناسەیەکی تایبەتی بۆخۆی دەستنیشان کرد. ئەو

بەشە کامە بەشی حەیران بوو؟ بەشی گوتوبێژی کوڕ و کچ لەناو بەیتە دڵدارییەکاندا بوو. ئێوە بڕۆن وەکو تاقیکردنەوەیەك ئەو بەشە لەناو بەیتە دڵدارییەکان جودا بکەنەوە. ناوی تایبەتی کەسایەتییەکانیش (خەج و سیامەند، لاس و خەزاڵ و...) لابەن و لەجیاتی ئەوان ناوی کچە حەیران و کوڕە حەیران دابنێن، ئەوەی دەمێنێتەوە حەیرانێکی خالسە کە رەگەزە شیعرییەکانی زۆر بەهێزە. رووداوێکی لەم چەشنە لەناو ئەدەبی کلاسیکیشدا روویداوە. غەزەل بەشێکی کورت بوو لە قەسیدە. ئەدەبناسانی کۆن دەیانگوت غەزەل تەشبیبی قەسیدەیە، چونکە غەزەل، جوانترین و سەرنجڕاکێشترین بەشی ناو قەسیدە بوو، بەرە بەرە لێی جودابووەتەوە و خۆی بوو بە لکێکی سەربەخۆی ئەدەبی کلاسیك. ئەو دوو رووداوەی باسم کردن، دوو رووداوی هاوشێوە بوون لەناو ئەدەبی فۆلکلۆری و ئەدەبی کلاسیکدا. حەیران شۆخی چاومەست و نەشمیلانی ناو خێوەتی ئەدەبی فۆلکلۆرییە. وەك چۆن غەزەلیش کیژی نازدار و تاقانەی ناو باڵەخانەی ئەدەبی کلاسیکە.

زانکۆ خەلیفە: ئایا فۆلکلۆری کوردی بە بەراوردکردن لەگەڵ فۆلکلۆری گەلانی تر لەباری زمانی و وشەناسی و هەروەها لەباری جوانی ناسییەوە، تا چەندە دەوڵەمەندە و بەگشتی لە چ ئاستێکدایە؟

قادر فەتاحی قازی: فۆلکلۆری کوردی بە بەراوردکردن لەگەڵ فۆلکلۆری گەلانی دی لەباری زمانی و وشەناسی، هەروەها جوانیناسییەوە زۆر دەوڵەمەندە و لەمێژە خۆی بە دنیا ناساندووە، وەك کارەکانی ئۆسکارمانی ئەڵمانی و...

ئەحمەد بەحری: ئێمە دەخوازم ئەو بابەتە لە روانگەی "بەراوردکردن"ەوە چاو لێ نەکەم. ئەگەر راستیتان بوێت زۆر لەگەڵ بەراوردکردنی ئەم لەگەڵ ئەو نیم، چونکە جۆرێك هەڵکێشانی یەکیان و داکێشانی ئەوی تری بەدواوەیە. فۆلکلۆری هەر گەلێك خاوەنی تایبەتمەندیی ئەو گەلەیە، بەشێوە ژیان، دابونەریتە کۆمەڵایەتییەکان و هەلومەرجی کۆمەڵایەتی و ئابووری و تەنانەت رووداوە مێژووییەکانییەوە گرێدراوە.

سەرجەم ئەو بابەتانەی لە قاڵبی فۆلکلۆری هەر گەلێکدا کۆدەبنەوە، وا باشترە بە تەرازوو و نیگا و ئایین و مەزهەب و... "دەبێ" و "نابێ"یەکانی خودی ئەو گەلەوە هەڵسەنگێنرێت.

گەلی کورد گەلێکی شادیخوازە و سەردوولکە و شینگێڕی لەچاو شایی گێڕان لە پلەیەکی زۆر نزمتردایە. لە فۆلکلۆری کوردیدا ئەو پلە نزمییە بە خاڵی سەلبی دانان هەڵەیە. بەپێچەوانە هەبوونی شینگێڕی زۆری نێو فۆلکلۆری گەلێکی تریش لە روانگەی خۆوە وەك خاڵێکی سەلبی چاو لێکردنی هەڵەیە. هەر بۆیە ئێزن دەخوازم فۆلکلۆری کوردی وەك فۆلکلۆری کورد چاو لێ بکەم و بڵێم. بەهۆی شێوە ژیان و ژیانی تایبەتی چیانشینی و مێژوویەکی پڕ کارەسات و جەماوەرێکی شادیویست و نەڕەخسانی هەلومەرجی نووسین، فۆلکلۆری ئێمە لە بواری جۆربەجۆردا دەوڵەمەندە و تۆ دەتوانی بۆ لێکۆڵینەوەی لایەنی وەك زمان، دابونەریت، رووداو، عەواتف و ئیحساساتی ئینسانی کورد، غەم و شادییەکانی، جوان پەرەستیی و... ئاوڕی وێ بدەیەوە.

دکتۆر رەهبەر مەحموودزادە: حەزدەکەم باسەکە بەشێوەیەکی تر بهێنینە گۆڕێ. واتە لەجیاتی ئەوەی باسی بەراوردی فۆلکلۆری کوردی لەگەڵ فۆلکلۆری گەلانی دیکە بکەین، باسی جێگە و پێگەی فۆلکلۆری کوردی لەناو ئەدەبی کوردی لەچاو جێگە و پێگەی فۆلکلۆری گەلانی تر لەناو ئەدەبی ئەو گەلانە بکەین. جوداوازیی ئەو دوو بەراوردە لەو تەمسیلەدا خۆی دەنوێنێت: لەوانەیە ئێمە بمانەوێت باری خوێندنی قوتابییەکی پۆلی یەکەمی ئێرانی لەگەڵ قوتابییەکی پۆلی یەکەمی بەریتانیایی پێکەوە هەڵسەنگێنین. دواتر رەنگە بەو ئاکامە بگەین، چونکە نۆرمەکانی خوێندن لە ئێران و بەریتانیا وەك یەك نییە، باشتر وایە ئاستی قوتابییە ئێرانییەکە لەناو پۆلی خۆیدا لەگەڵ ئاستی قوتابییە بەریتانیاییەکە لەناو پۆلی خۆیدا هەڵسەنگێنین. ئەگەر ئاوا بۆ باسەکە بچین، بە بڕوای من جێگە و پێگەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی لەناو ئەدەبی کوردی بەگشتی، لەچاو بۆ نموونە جێگە و پێگەی ئەدەبی فۆلکلۆری فارسی لەناو ئەدەبی فارسی جێگەیەکی بەرزترە. هۆیەکەشی تاڕادەیەك روونە. هەرچی ئەدەبی نووسراو و ئەدەبی کلاسیکی گەلێك بەهێزتر بێت، ئەدەبی فۆلکلۆریی ئەو گەلە کەشێکی کەمتری بۆ دەمێنێتەوە و بە پێچەوانە ئەگەر بە هێندێك هۆی کۆمەڵایەتی و سیاسی لەناو گەلێکدا ئەدەبی نووسراو لاواز بێت یا پێشینەکەی زۆر کۆن نەبێت، ئەوا ئەدەبی فۆلکلۆری ئەو گەلە زیاتر بەخۆیدا دێت و سەرنجی پێ دەدرێت. مێژووی ئەدەبی نووسراو و ئەدەبی کلاسیکی کوردی زۆر کۆن نییە، کەوایە

کورد بەشێك لە جێگای بەتاڵی ئەو ئەدەبەشی بە ئەدەبی فۆلکلۆری پڕکردەوە. بۆیە سەیر نییە ئەگەر شاعیرێکی وەك "حاجی قادری کۆیی" ناوی شاعیرانێکی وەك "عەلی حەریری" و "عەلی بەردەشانی" هاوتاستی ناوی شاعیرێکی وەك "نالی" دابنێت. دیسان دەمەوێت لە تەمسیلێکی نەختێك ساکارکەرەوە بۆ روونکردنەوەی باسەکە کەڵك وەربگرم: ئەگەر بۆ نموونە لە ئەدەبی فارسیدا رێژەی گرنگیی ئەدەبی کلاسیك و ئەدەبی فۆلکلۆر مەسەلەن هەشتا بە بیست بێ، ئەو رێژەیە لە ئەدەبی کوردیدا دەبێت بە شێست بە چل یا تەنانەت پەنجا بە پەنجا. دەبێت ئەو بابەتەش بە باسەکەمانەوە زیاد بکەین کە بایەخی فۆلکلۆری کوردی هەر بەتەنیا بایەخێکی ئەدەبی و جوانیناسانەی رووت نییە، بەڵکو بایەخێکی زمانەوانیشی هەیە. زمانناسی فارس بۆ نموونە ئەگەر بیەوێت لە مێژووی چەند سەدە لەمەوبەری زمانی فارسی بکۆڵێتەوە، بۆ نموونە دەستەودامێنی دەقێکی نووسراوی وەك تاریخی تەبەری دەبێت، بەڵام زمانناسێکی کورد بۆ کۆڵینەوە لە پێشینەی زمانی کوردی، هیچ سەرچاوەیەکی باشتر لە فۆلکلۆر پێ شك نایێ. هەڵبەت ئەوەندەش بڵێم ئەو گرنگایەتییەی فۆلکلۆر هەتا هاتووە و کاتی بەسەردا تێپەڕیوە، کەمتر بووە. من وای بۆ دەچم گرنگیدان بە فۆلکلۆر لە زەمانی گۆڕاندا زۆر زیادتر لە گرنگیدانی بەرەی ئێمە بووە.

زانکۆ خەلیفە: ئایا بەڕای بەڕێزتان فۆلکلۆر بەشێك لە ئەدەبیات لە ئەژمار دێ، یا سەربەخۆیە؟

قادر فەتاحی قازی: وەکی کوتم فۆلکلۆر ئەدەبیاتی ناو خەڵکە کە زۆر لەسەر قەڵەم و زمانی شاعیرەکان و نووسەرەکان شوێنی داناوە و دیارە ئاسەواری ئەوان لەسەر خەڵك ئەسەر دادەنێت، بەڵام لەسەر خودی "فۆلکلۆر" ئەسەرێکی وا بەرچاو ناتوانێت دانێت.

ئەحمەد بەحری: ئەگەرچی ماکسیم گۆرکی دەڵێت: "بناغەی ئەدەبیات لە فۆلکلۆردایە"، بەڵام بێت و لە ئەدەبیاتدا خاوەندارەتی وەك ئەسڵێك چاو لێ بکرێت، دیارە هیچ بابەتێکی فۆلکلۆری نایەتە نێو چوارچێوەی ئەدەبیاتەوە. لە ئەدەبیات هەموو شیعر و رۆمان و کورتەچیرۆك و ژانرەکانی تر مۆرکی تاکەکەسیان بەسەرەوە. خاڵی جیاوازیی فۆلکلۆر و ئەو چەشنە بابەتە ئەدەبییانە دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی

خاوەنی فۆلکلۆر روون نییە و بە واتایەکی تر خەلکە و مولکی گشتییە. بابەتی فۆلکلۆری دوو تایبەتمەندیی سەرەکی هەیە: یەکەم، ئەگەر لە رابردووی دووریشدا بە دەستی تاکەکەس خولقابێت، لە درێژایی زەماندا، بەرهەمی بەپێز ناوی خولقێنەری لە مێشك و زەینی خەلکدا سڕیوەتەوە، دووەم، وێناچێ هیچ بەرهەمێکی فۆلکلۆری بێ ئالوگۆڕ و دەستتێوەردان مەودای زەمانی بڕیبێت. ئەو تایبەتمەندییەی فۆلکلۆر ئەگەرچی ئەوی لە شکلی سەرەتاییەکەی خۆی دوورخستووەتەوە و لەو دوور خستنەوەیەدا هەندێ لایەنی زمانی و فەرهەنگی لەنێو چووبن، بەلام نزیکی خستووەتەوە لەو فکرەی خوازەر ویستوویەتی و پێی وایە دەبێت وابێت.

دکتۆر رەهبەر مەحموودزادە: ئەگەر لە زاراوەی مەنتیقی کەلك وەربگرم دەلێم پێوەندیی نێوان ئەدەبیات و فۆلکلۆر، (عموم و خصوص من وجه)ە. واتە ئەوانە پاژێکی هاوبەشیان هەیە کە دەبێتە ئەدەبی فۆلکلۆری، بەلام هەم بەشێك لە ئەدەب هەیە کە فۆلکلۆری نییە، وەك ئەدەبی کلاسیك و ئەدەبی مۆدێرن، هەم بەشێك لە فۆلکلۆر هەیە کە ئەدەب نییە، وەك دابونەریتی فۆلکلۆری، بەلام سەرەڕای سەربەخۆییەکی رێژەیی کە ئەم دوو بوارە هەیانە، هەر کامەیان بۆ توێژینەوەی ئەوەی تر باشترین رێنوێنە. بۆ نموونە بۆ توێژینەوەی بەیت کە بەشێکی ئەدەبی فۆلکلۆرییە، زۆرجار ئاگاداریی لە دابونەریتە کۆنەکان بۆ تێگەیشتنی قوولی دەقی بەیت یاریدەدەرێکی باشە. هێندێك جاریش وەك گوتم ئەو دووانە تەواو لێك بەستراون. بۆ نموونە ئەدیم کاتێك ئاغایەکی دەستڕۆیشتوو چووە بۆ راوە کەروێشك یەکێك لەو دەست و پێوەندانەی لەگەڵ خۆی بردووە بەندبێژ بووە هەتا لە کاتی راو و تەماڵ هەڵئاندا پاییزەی بۆ بلێت. پاییزە لەو زەمینە کۆمەلایەتییەوە بەستراوەتەوە. کەوایە هەم بۆ لێکۆڵینەوەی نەریتی راوەکەروێشك ناسینی دەقی پاییزە پێویستە و هەم بۆ ناسینی دەقی پاییزە ناسیاریی لەگەڵ نەریتی راوە کەروێشك گرنگە.

زانکۆ خەلیفە: ئایا فۆلکلۆر لەسەر ژانرەکانی ئەدەبیات وەکو شیعر، چیرۆك، رۆمان، رەخنە و... هتد کاریگەریی هەیە، ئەگەر هەیەتی میکانیزمی شوێندانانەکەی چۆنە؟

فەتاحی قازی: شاعیر و نووسەر لە باوەشی گەل دێنەدەر، فۆلکلـۆریش ئـەدەبیاتی گەلە، کەوابوو فۆلکلۆر لەسەر شیعر، چیرۆك، رۆمان، رەخنە کاریگەری تەواوی هەیـە. ئەو ئاسەوارە لە بۆشاییدا ناتوانن وەدی بێن و هەڵقوڵێن.

ئەحمەد بەحری: بێگومان هەیەتی. ناکرێت تـۆ شـاعیر یـان نووسـەرێك جیـا لـە بەستێنی فەرهەنگی گەلێك چاو لێ بکەی. خوڵقێنەری بێ پشتیوانی فەرهـەنگی لـە خەیاڵدا ناگونجێت. تۆی شاعیر، یان نووسەر بە وەدیهێنانی بەرهەمی خۆت پێویستیت بە زمان بە رشە ر عیبارەت و تایبەتەندییەکانییەتی. پێویستت بە ئاگـاداری لەسـەر ئوستوورە و ئەفسـانە و قارەمانەکانـە. بەشێکی هـەرە زۆری ئەوانـە لـە چوارچێوەی فۆلکلـۆردا کۆبوونەتـەوە. لـە ئـەدەبیاتی کوردیـدا چ زۆرن نموونـەی ئـەو شـاعیر و نووسەرانەی کە بەلێشاو بەرهەمەکانیان راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ پڕییەتی لە بابـەتی فۆلکلۆری.

کەلکوەرگرتن لە فۆلکلۆر هەر تایبەت بە شاعیران و نووسەرانی کورد نییە، لەنێو هەموو گەلاندا ئەو کەلکوەرگرتنە هەیە. بەپێی زانیارییەکی لەسـەر زمـانی تـورکی ئازەربایجانیدا هەمە، تەنانەت بناغەی خوڵقانی "حەیدەر بابا"ی شەهریاریش دەچێتەوە سەر فۆلکلۆری ئەو گەلە. تورکەکان ژانرێکیان هەیە بە ناوی "بایاتی". بایاتی قالبـە شیعرێکی شێوە چوارخشتەکییە. یەکێکە لـە جوانترین و پـڕ هەستترین بابەتـەکانی فۆلکلۆری ئەو گەلە. شەهریار گۆشەچاوێکی لێی بووە.

دکتۆر رەهبـەر مـەحموودزادە: فۆلکلـۆر دەتوانێـت لەسـەر ئـەدەبیاتی هاوچـەرخ کاریگەریی هەبێت، هەروەك بە کردەوەش هەیبووە، بەڵام پێم وا نییە ئـەو شـوێندانانە میکانیزم و ئالگۆریتمێکی دیاریکراوی هـەبێت، ئەگـەریش هەیـەتی مـن نـایزانم و ئاگاداریم لێ نییە. ئەوەندە دەتوانم بڵێم شوێندانانی ئەدەبی فۆلکلۆری لەسـەر ئـەدەبی هاوچەرخ، هێندێك جار لەباری فۆرمەوە بووە و هێندێك جـاریش لـەباری ناوەرۆکـەوە. شیعری کوردی لە قۆناغی یەکەمـدا بـە گەڕانـەوە بـۆ فـۆرمی شـیعری فۆلکلـۆری نوێبووەوە. نموونە بۆ شوێندانانی ئەدەبی فۆلکلۆری لەسەر ئەدەبی هاوچەرخی کـوردی لەوە بەرچاوتر نابێت. لە ئەدەبیاتی هیچکام لە گەلانی دەر و جیرانماندا رووداوێکی لەم چەشنە رووی نەداوە. من بەشێوەیەکی بایەخدەرانە باسی ئەو بابەتە ناکەم و باسی چاك بوون، یان خراپ بوونەکەی ناکەم هـەر ئەوەنـدە دەڵـێم گەڕانـەوەی کـورد بـۆ ئەدەبـە

فۆلکلۆرییەکەی لەچاو گەلانی هاوسێی، سەرەتا چڕو بەرچاو بوو، بەڵام دوایی هەر بەو خەستییە لێی دابڕا. ئەمڕۆ زۆرێك لە خوێندەوارانی کورد ناسیارێکی ئەوتۆیان لەگەڵ ئەدەبی فۆلکلۆری کوردیدا نییە. زمان و ناوەڕۆکی ئەدەبی فۆلکلۆری بۆ ووناکبیر و خوێندەواری کورد نامۆیە. پێتانسییەلە زمانییەکانی ئەدەبی فۆلکلۆری لە زمانی نووسینی ئەمڕۆی کوردیدا زۆر کەم کەلکی لێ وەردەگیرێت.

زانکۆ خەلیفە: بەسەرنجدان بەوەی کە گەلی کورد لە چەند وڵاتدا دەژین ئایا ئەو بەربڵاوبوونە لەسەر فۆرم و ناوەڕۆك و... هتد فۆلکلۆری نەتەوەکەماندا شوێنی هەبووە، بۆ وێنە ئایا دەتوانین بڵێین فۆلکلۆری کوردەکانی ئێران لەگەڵ فۆلکلۆری کوردەکانی دانیشتووی تورکیا جیاوازی هەیە؟

قادر فەتاحی قازی: بەڵێ، کورد لە چەند وڵاتی دراوسێدا دەژین، ئەو هەڵکەوتە لەسەر فۆرم و ناوەڕۆکی فۆلکلۆری نەتەوەکەمان شوێنی داناوە، لەگەڵ ئەوەش هێندێك لە بەیتەکان لە تەواوی کوردستاندا ناسراون وەك بەیتی مەم و زین و خەج و سیامەند. بەشێك لە دەقە فۆلکلۆرییەکان تایبەتی ناوچە جۆراوجۆرەکانی کوردستانن و ئاسەواری وڵاتانی دیکەشی وەرگرتووە وەك بەیتی شێخی سەنعان، یان داستاناکە کورد دایناوە، بەڵام قارەمانی داستان لە نەتەوەیەکی دیکە بووە وەك محەمەد حەنیفە.

بەحری: دیارە ماکەی ئەو پرسیارە دەگەڕێتەوە سەر ئەو مەبەستە کە بەدوور نییە فەرهەنگی نەتەوەکانی دراوسێ کاری کردبێتە سەر فۆلکلۆری نەتەوەکەمان و لە ئاکامدا سنوورەکان جۆرێ جیاوازییان خستبێتە سەر فۆلکلۆری دانیشتووانی ئەم، یان ئەولای سنوورەکان.

ئاڵوگۆڕی فەرهەنگی و شوێندانانی زمانی گەلان لەسەر یەك، ڕاستییەکی حاشا هەڵنەگرە. ئەم شوێندانانە لە مەودای زەماندا ڕوودەدات و دەسەڵات خێرایی پێ دەدا. ئەگەر بەرەنگاری هەمەلایانە لەلایەن گەلی ژێردەستەوە نەیەتە ئاراوە، دەتوانێت ڕەگ و ڕیشەی فەرهەنگی گەلی تێکشکاو هەڵتەکێنێت و لەسەر سەفحەی ڕۆژگار بسڕێتەوە. سەربەوردی "قیبتی"یەکانی میسر نموونەیەکە لەو ئاسیمیلە و تێداچوونی هەمەلایەنە. لەو نێوەدا زمان دەوری سەرەکی دەگێڕێت. مانەوەی زمان و خۆڕاگری ئەو لە ئاست گوشاری زمانی دەسەڵات، شەرتی سەرەکی مانەوەی هەر میللەتێکە. تۆ بە

پاراستنی زمانەکەت، هەر وشە و عیبارەت و ئایدیۆمی خۆت ناپارێزیت، هەرکام لـەم کەرەسانەی زمان جیا لەباری ماناییانەوە تۆ بە رابردووتەوە گرێدەدەن و ئایەلێن لەگـەڵ فەرهەنگەکەت نامۆ بیت. ئەو دوور نەبوونەوەیە گارانتی مانەوەی فەرهـەنگی تۆیـە و لە بنـەمای ئەو هەوڵەدا جۆرێك شوناسپارێزی تێدا بەدی دەکرێت. ئەگـەر هەلومـەرج بەو جۆرەی گوترا بچێتە پێش، ئاڵوگۆڕی فەرهەنگی و تەنانەت زمانیش وەك خاڵێکی ئیجابی چاوی لێدەکرێت و دەبێتە داڵدە و پشتیوانی گەشەی فەرهەنگی و زمانی هـەر میللەتێك.

من زەبروزەنگی فەرهەنگی ئەو و لایەنەکانی سنوور ئەوەندە شوێندانەر نابینم کـە خزینە نێو دەروون و هەناوی فەرهەنگی ئێمە و تەنانـەت فـۆڕم و نێـوەرۆکی بابەتـە فۆلکلۆرییەکانمانیان گۆڕیبێت.

وێدەچـێ هۆیەکـەی لـە دوو خاڵـدا خـۆ بنوێنێـت: یەکـەم، بـەهێزبوونی بـاری فەرهەنگیمان بێ و ئەو باوەڕ هەمەگیر نەبووبێت کە هی ئـەوان باشـتر و هـی خۆمـان نا... بە واتایەکی تر هەلومەرجی بەرەو ئاسمیلە چوونی کورد لە هیچ لایەکـدا نـابینم. دووەم، کانالیزەبوونی بیر و باوەڕە سیاسییەکان -ئەوەی پێی دەڵێن کوردایـەتی- پلـەی تێگەیشتوویی جـەماوەری بردووەتـە سـەر و زۆربـەی خـەڵکی کوردسـتانی لەئاسـت ئاسیمیلە بوون واکسینە کردووە.

هەلومەرجی کوردستانی تورکیا پێویستی بە لێوردبوونەوەیەکی ورد و هەمەلایەنە هەیە. یاساغیی حەفتاساڵەی زمانی زگماکی دەتوانێت گرێ بخاتە سەر رەوتی گەشەی نەتەوایـەتی، بـەلام حـەوڵی وشـیارانەی فەرهـەنگی ئـەم سـی سـاڵەیە، مـزگێنی وەرچەرخانێکی بەرچاوی گەڕانەوەی سەر خۆتی پێیە.

دکتۆر رەهبـەر مەحمودزادە: جۆراوجۆریی فۆلکلۆری کوردی هێندەی جۆراوجـۆریی جوگرافیاکەیەتی. پەراگەندەیی وڵات و جوگرافیـای کوردسـتان لەسـەر جۆراوجـۆریی فۆلکلۆرەکەی شوێنی هەبووە، بەلام وا نییە بڵێین کوردی هەرکام لە وڵاتەکانی ئێران و عێراق و تورکیا و سوریا، فۆلکلۆری جودای خۆیان هەیـە. بـە دەربڕینێکـی تـر، ئـەو جوداوازیـەی لە فۆلکلـۆری کوردیـدا بـەدی دەکرێـت، لەگـەڵ جـودایی سـنوورەکان هاوجووت نییە. لەبەر ئەوەی فۆلکلۆری ئێمە و بەگشتی زمان و فەرهەنگی ئێمـە زۆر کۆنترن لەو سنوورانە، لەپاڵ ئەو جوداوازیی و جۆراوجۆرییانە، هاوبەشـییەکی زۆر لـە

زمان و فەرهەنگ و فۆلکلۆری خەڵکی ئەمبەر و ئەوبەری سنوورەکان بەدی دەکرێت. با نموونەیەکتان عەرز بکەم. ساڵانێکە لەبواری فۆلکلۆرناسیی کوردیدا پرسیارێك هاروژاوە و وەڵامی زۆر جۆراوجۆری پێدراوەتەوە. پرسیارەکە ئەمەیە: حەیران لە موکریان سەری هەڵداوە، یان لە دەشتی هەولێر؟ جارێ با هەر لەسەرەتادا بڵێم لەبەرئەوەی حەیران ژانرێکی فۆلکلۆری چکۆلەتر و تازەترە کە لە داوێنی ژانری دایك، واتە بەیتەوە سەری هەڵداوە، کەوایە حەیران لەو شوێنە لەدایك بووە کە بەیت لەوێندەرێ سەری هەڵداوە. کەوایە وەڵامدانەوە بەم پرسیارە لە هەنگاوی یەکەمدا، پێویستی بە شیکارییەکی پێکهاتەخوازانەی پێکهاتەی بەیت و پێکهاتەی حەیران هەیە. دوای ئەم قۆناغە نۆرەی ئەوەیە بڵێم ئەو کەسانەی ئەم پرسیارەیان ئاوەها گەڵاڵە کردووە، پێش گریمانەیان ئەوە بووە لە سەردەمی پێشووشدا دەشتی هەولێر و موکریان لە دوو جوگرافیای سیاسی جودادا بوون. با زۆر دوور نەڕۆین هەر دەوری سەدەیەك لەمەوبەر ئەو خێڵە کوردە کۆچەرانەی زستانان لە دەشتی هەولێر ژیاون، لە وەرزی خێڵ بەرەوژووردا بەرە بەرە لە رێگای قەندیلی مامەکۆییان و سپی رێزی خەیلانییان و رەندۆڵی زەرزایان بۆ لای ناوچەکانی ناوەندی تری رۆژهەلاتی کوردستان هەلکشاون. دەمەوێت بڵێم راستە لە فەرهەنگی شارنشینی ئەمرۆدا، بەتایبەت دوای ئەم دابەشکردنە سیاسییانە، مەهاباد و هەولێر بە دوو یەکەی جوگرافیایی جودا، حیساب دەکرێن، بەڵام لە فەرهەنگی کۆن و خێڵەکیدا، خەڵکانێك هەبوون کە سنووری ناوچەی ژیانیان بریتی بووە لە پێدەشتەکانی ناوچەی هەولێر هەتا بەرزاییەکانی ناوچەی موکریان، بەڵام سەرەڕای ئەم روونکردنەوەیە، دەبێت بڵێین، چونکە جوگرافیای کوردستان بەربڵاوە، فەرهەنگ و فۆلکلۆرەکەشی یەك دەست و هاوچەشن نییە. کاك "حەمەی حەمە باقی" لە کتێبی مێژووی مۆسیقای کوردیدا دەڵێت: هەرچی لە ناوچەکانی شاخاویی کوردستانەوە بۆ لای پێدەشتەکان بچین، ریتمی مۆسیقای رەسەن و فۆلکلۆری خاوتر دەبێتەوە و بە پێچەوانە هەرچی لە پێدەشتەکانەوە بۆ لای کوێستانەکان هەڵبکشێین، ریتمی مۆسیقا توندتر و کرژتر دەبێت. بۆ تاقیکردنەوەی ئەم تێزە دەتوانین ریتمی لاوك (کە لە باکوور، واتە لە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستاندا باوە) لەگەڵ ریتمی هۆرە (کە لە باشووری کوردستان، واتە لە ناوچەی دەشتاییدا رمێنیان هەیە)، هەڵسەنگێنین.

زانکۆ خەلیفە: ڕەنگدانەوەی "ژن" لە فۆلکلۆری کوردیدا چۆن دەبینیت؟

فەتاحی قازی: بەڵێ، ژن بەتەواوی لە فۆلکلۆری کوردیدا جێگەی هەیە، دەکرێت بۆ ئەو مەبەستە سەرنج بدەنە بەیتەکانی: مەم و زین، خەج و سیامەند، شۆڕ مەحمود و مەرزینگان، لاس و خەزاڵ، بارام و گوڵەندام و...

ئەحمەد بەحری: کەم تا کورت، هەموو ئەو کۆمەڵگایانەی بیرۆکەی "پیاوسالاری" بەسەریاندا زاڵە، هەڵوێستیان لە ئاست ژن و مافی ئەو ڕێك دەچن. لەو جۆرە کۆمەڵگایانەدا ژن یەکێکە لە کەرەسەکانی ژیانی پیاو، ئەوە قسەی پیاوە دەبێت بچەقێ، ئەوە پیاوە بڕیاردەرە و ئەوە ژنە گوێ لەمست و فەرمانبەر.

بەپێی ئەو بابەتە فۆلکلۆرییانەی لە فەرهەنگی کوردەواریدا ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ دەچنەوە سەر ژن، دەکرێت بڵێین لەنێو ئێمەدا بیرۆکەی پیاوسالاری بەو زەبروزەنگییە نەبێت کە باسمانکرد. پێگەی دایك، هێزی کاری ژن و شان بەشانی پیاوان بۆ بژێو تێکۆشان، جارجار دەربڕینی ڕیست، ئیحساساتی ژنانە، کەیخودایی و سەرسپییاتی ژنانی بە وەج -بەتایبەت لە بنەماڵە گەورەکان و لەنێو ژیانی عەشیرەتیدا-، دیاردەی ڕەدراکەوتن وەك دوارێگای چارەی بەزۆر بەشوودان، یان دەستتێوەردانی پیاو لە ئەشق و ئاشقی ژن، دەکرێت وەك نموونەی تێکۆشانی ژن بۆ گەیشتن بە ماف و پلەی ئینسانی خۆی چاو لێ بکەی. هەروەها دەکرێت وەك نموونەی بە گژی بیرۆکەی "پیاوسالاری"دا چوونەوەی ژن چاوی لێ بکەی. سەرەڕای ئەو شێوە هەوڵ و تێکۆشانە مافخوازانەیە، سەرجەمی ئەو بابەتە فۆلکلۆرییانەی نیشانەی مافخوراوی ژنە گەلێ پتر لە ئەو هەوڵانەی بە یەك نیگا دەڕواننە دوو بەرەی نێر و مێ.

دکتۆر ڕەهبەر مەحمودزادە: ئەو پرسیارە دوو لکی لێ دەبێتەوە و بۆی هەیە دوو پرسیاری جودای لەسەر ساغ بێتەوە. یەکەم پرسیار ئەوەیە کە بڵێین لە ئەدەبی بەرهەمهاتووی فۆلکلۆردا، ژن چ دەورێکی پێدراوە؟ دووەم ئەوەیە بپرسین ژن لە بەرهەمهێنانی ئەدەبی فۆلکلۆریدا چ دەورێکی هەبووە؟ چ دەوری هەبووە لەگەڵ چ دەورێکی پێ دراوە، جوداوازی هەیە. لە پرسیاری یەکەمدا دەوری ژن بۆ نموونە وەکو کەسایەتی چیرۆك دەبێتە پرس، بەڵام لە پرسیاری دووەمدا پرسی سەرەکی بریتییە لە

دەوری ژن وەکو بەرهەمهێنی چیرۆك. پرسیاری یەکەم لە چۆنییەتی ئۆبژەبوونی ژن لەناو ئەدەبی فۆلکلۆری دەکۆڵێتەوە و پرسیاری دووەم لە چۆنییەتی سووژەبوونی ژن لە کۆمەڵگەی نەریتی کورد ورد دەبێتەوە. پرسیاری یەکەم وەکو فانتازیایەکی خولقاوی دەستی پیاو گرنگی بە ژن دەدات، بەڵام پرسیاری دووەم واقیعێك کە ژن بۆخۆی دروستی دەکات و بە ناوی ژن دەیناسێنێت، بەرجەستە دەکاتەوە. پێم وایە وەباڵ کێشان بۆ ئەو راستییە زۆر دژوار نییە کە لە کۆمەڵگایەکی نەریتیدا دەوری ژن وەکو ئۆبژە بەرچاوتر بووە هەتا وەکو سووژە. ژن فانتازیای پیاو بووە. راستە جوانترین و زۆرجاریش گرنگترین فانتازیای پیاو بووە، بەڵام کاتێك خودی ژن فانتازیایەکی هەبووە نەیتوانیوە بە ئازادی بیکات بە بەرهەمێکی ئەدەبی و هونەری، هەر نەبێت هێندەی پیاو ئەو ئازادییەی نەبووە. کەوایە سەیر نییە ئەگەر بڵێین لە کۆمەڵگای نەریتیدا سیمای ژن زیادتر لە چوارچێوەی ئۆبژەدا لەقاڵب دراوە و کەمتر لە چوارچێوەی سووژەدا خۆی نواندووە. لە ئەدەبی بەرهەمهاتووی فۆلکلۆریدا ژن دەوری هەیە و تەنانەت لەباری جوانیناسانەوە سیما و ئادگاری بەشێوەیەکی زۆر ناسك و مینیاتۆریش نەخشاوە (بۆ نموونە بڕواننە ئەو سیمایەی لە بەندی ئازیزەدا لە ژن دەکێشرێ)، بەڵام هەروەك ئاماژەم پێ کرد ئەو بوونەوەرە مینیاتۆری و یەکجار جوانە، دەوری بەرکاری هەبووە، نەك دەوری بکەر. تابلۆیەکی دڵڕفێن بووە هەستی جوانیناسانەی پیاوی پاراو کردووە و پێوەندییەکانی ناو کۆمەڵگا زۆر کەمتر بواری ئەوەیان پێداوە خۆی تابلۆیەك بنەخشێنێت، بەڵام دەستیشی تەواو نەبەستراوە. راستە سیمای ژن وەکو سووژە لەناو ئەدەبی فۆلکلۆریدا کاڵترە، بەڵام تەواو ون و نادیاریش نییە. بۆ نموونە لە ئەدەبی فۆلکلۆریدا حەیرانی ژنان و گۆرانیی ژنان هەیە. لەم بەرهەمانەدا تێم و گۆشەنیگا بەراستی لەگەڵ گۆشەنیگا و تیمە باوەکانی ناو ئەدەبی فۆلکلۆریدا جوداوازییان هەیە. لەو بەرهەمانەدا ژن دەورێکی کارا دەبینێت و خۆی تابلۆ دەنەخشێنێت و تا رادەیەك فانتازیاکانی لە کروتەوێنێکی هونەریدا دەچنێت. هەڵبەت با ئەو تێبینییەش بە قسەکانمەوە زیاد بکەم. لە ئەدەبی فۆلکلۆریدا هێندێك چیرۆك و بەیتمان هەیە کە وێ دەچێت لە چاخەکانی کۆنترەوە مابنەوە. لەو بەیتانەدا ژن هەڵسووڕترە و دەوری بەرکار ناگێڕێ و دەورێکی هاوشانی هی پیاوی هەیە. مامۆستا هێمن دەڵێت: ئەوانە یادگاری ئەو سەردەمانەن کە لە کۆمەڵگای کوردیدا سیستمی مێ وەجاخی زاڵ بووە. (مێ وەجاخی و نێر وەجاخی دوو

هاوتان که مامۆستا هێمن بۆ ژنسالاری پیاوسالاری داینـاون). بـەیتی لاس و خـەزاڵ نموونەیەکە بۆ ئەو بەیت و چیرۆکانە. لە گەلاڵەی چیرۆکی ئەم بەیتەدا تەنانەت بزنەوەی ژن وەکو سەرۆک عەشیرەتێکیش دەور بگێڕێت، هیچ سڵەمینەوەیەك لە گۆڕێدا نییە.

- قادر فەتاحیقازی ساڵی ١٣١٤ی هەتاوی لە ئاوایی "قزڵجەی سەرێ" سـەر بـە شاری مەهاباد لەدایك بووە، کارناسیی باڵای بەشی "ئەدەبیاتی فارسی" لە زانستگای تـەوریز وەرگرتـووە (١٣٥٢)، پاشـان وەك مامۆسـتای ئوتابخانـە و دواتـریش وەك مامۆستای زانستگا وەرگیراوە. قادر فەتاحی قازی تائێستا بە دەیان دەقی فۆلکلـۆری و وتار و لێکۆڵینەوەی سەبارەت بەم باسە لە گۆڤارە خوێندکارییەکاندا نووسیوە و خاوەن چەندین کتێبـی بەنرخە، کە بریتین لە:

میهر و وەفا، ساڵی ١٣٤٥ی هەتاوی، شێخی سـەنعان، سـاڵی ١٣٤٦ی هـەتاوی، بارام و گوڵندام، ساڵی ١٣٤٧ی هەتاوی، شۆر مەحمود و مـەرزینگان، سـاڵی ١٣٤٨ی هەتاوی، شێخ فەرخ و خاتوون ئەستێ ساڵی ١٣٥١ی هەتاوی، سـەعید و میـسـیوەدین بەگ، ساڵی ١٣٥٥ی هەتاوی، ئەمسال و حیکـەمی کـوردی (امثال و حکم کـردی) بەشی یەکەم، ساڵی ١٣٦٤ی هـەتاوی، ئەمـسـال و حیکـەمی کـوردی بەشی دووەم، ١٣٧٥ی هەتاوی، لاس و خەزاڵ، سـاڵی ١٣٧٩ی هـەتاوی، شـیرین و فـەرهاد، سـاڵی ١٣٨٤ (گشت ئەم بەرهەمانـە لـە زانکـۆی تـەوریز بەچـاپ گەیشـتوون)، هـەروەها کتێبـی گەنجینەی بەیتی کوردی کە بە سەرچـاوەیەکی مـەزنی بـەیتی کـوردی دێتـە ئەژمار لە چاپخانەی ئاراس بەچاپ گەیشتووە. قادر فەتاحی قـازی ئێسـتا لـە شـاری تەوریز دەژی و وانەی "فارسی و ئایینی نگارش" لە زانکۆ تەوریز دەڵێتەوە.

- ئەحمەد بەحری ساڵی ١٣٣٦ی هەتاوی لە گوندی "تەپەڕەش"ی سـەر بەشـاری مەهاباد لەدایك بووە، کارناسیی بەشی ئەدەبیاتی فارسی هەیـە و دانیشـتووی شـاری مەهابادە، ماوەیەکی زۆر مامۆستای ئوتابخانەکانی دواناوەندیی ئەم شارە بووە. "گەنجی سەربەمۆر" و "فەرهەنگی باڵندە" دوو بەرهەمی چاپکراوی ئەو بـەڕێزەن. بەرهـەمی سەرجەم بەیتەکانی ناوچەی موکریانی ئامادەی چاپە، کە زیاتر لـە ٥٠٠ دەق لـەخۆی دەگرێت، کاك ئەحمەد ئێستا خاوەن ئیمتیاز و مودیر مەسئوولی گۆڤاری "مەهاباد"ە.

- دکتۆر ڕەهبەر مەحمودزادە، ساڵی ١٣٥٤ی هەتاوی لە شاری شنۆ لەدایک بووە. دکتۆرای فەلسەفەی زانست، لکی "فەلسەفەی زانستە کۆمەڵایەتییەکان"ە. جگەلە ڕشتەی دەرسیی خۆی، لە بوارەکانی زمان و ئەدەب بەتایبەت زمان و ئەدەبی کوردی خەریکی لێکۆڵینەوەیە. لە ساڵی ١٣٨٢ کتێبێکی بەناوی "پێکهاتەی بەیتی کوردی" لەلایەن ئینتیشاراتی سەلاحەدینی ئەیوبییەوە بڵاوبووەتەوە و تائێستا چەندین وتاری، ڕەخنەیی، لێکۆڵینەیی و زانستی و هەروەها بواری زمانەوانیی کوردیی لە گۆڤارە جۆراوجۆرەکانی ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان بڵاوبوونەتەوە و مامۆستای زانکۆی شنۆیە.

ئەدەبی فۆلکلۆر لە شیعر و مۆسیقادا

دیمانە لەگەڵ شاعیر و هونەرمەند حەمید شەریفی

سازدانی: شەریف فەلاح

بەگشتی رۆحی یاخی و سەرکەشی کورد لە (شیعر و مۆسیقا) کە دوو ژانری تەواوکەری یەکن، چۆن دەبینی و لێکی دەدەیتەوە؟

کورد ئەگەر زمانی ماوەتەوە و لە رێگای زمانەوە هەموو چتێك، یانێ هەستی ماوەتەوە، تەنیا و تەنیا بەهۆی شیعر و مۆسیقاوە بووە.

ئەگەر رۆحی یاخی مەبەستمان بەرەنگاری نەتەوەیی، یان داکۆکی لە مافی گەلە، کە خودی پەیبردن بە نەتەوە و مافی، تەمەنێکی درێژی نییە و چتێکی تازەی سەردەمییانەیە و زۆر شاعیر، بەتایبەت نیئۆکلاسیکی کورد ئاوڕیان لێ داوەتەوە و کار و شاکاریان پێ خولقاندووە. لە ژانری مۆسیقادا زایفتر هەڵسوکەوتی کردووە و زۆرتر کۆپی سروودەکانی بەتایبەت چەپگەرایانەی ئەو سەردەمەی سۆڤییەت و ئەورووپایە. هەرچەند لە برێ شوێندا چەند نموونەی باش دەبینین، بەڵام نەك بە قورسایی نموونە شیعرییەکان، بەڵام ئەگەر یاخیبوون وەك تاك لە بەرانبەر دەسەڵاتی سروشت و کۆمەڵ و ئایین و جیهانبینی و گرێبەستەکان و یاساکان و دوواکەوتوویییەکان و تەنیایی مەبەستمان بێت، لە هەر دوو بواردا یانێ هەم شیعر و هەم مۆسیقا، حەقێکی گەورەیان بەسەر کوردەوە هەیە. لە زۆربەی شیعرە فۆلکلۆرییەکاندا بەرەنگاری ڕووبەڕووی دامودەزگای ئایینی و گرێبەستەکان و دوواکەوتوویی دەبینەوە.

دار و پیرە دار، دار گەڵای بۆ چەس/ کچ خۆی مەیلی بێت، ماڵ مەلای بۆ چەس
خاڵێك ها وەبان پەنجەی پاتەوە/ قول هوو ئەڵڵە لەبیر شێخ ئەباتەوە
هەرچی نوێژ ئەکەم، نوێژم بەتاڵە/ لەناو نوێژەکە، تۆم لە خەیاڵە
خۆزگەم بە مەلان هەر شادیشان هەن/ نە شێخ، نە مەلا، نە قازیشا هەن

لە بەیت و حەیران و لاوکدا فۆرمێکی بە یەکجاری جیا دەبینین، کە نزیکە لە شیعری ئازاد، یان نوێیەوە، لەوێش ئەم بەرەنگارییە بەرچاو دەکەوێت و دەبینین کە چۆن هەموو شتە زیادییەکانی سەر رێگای ژیانی یەك یان دوو یام چەند ئینسان دەگرێتە بەر پەلاماری پرسیار و ئاغاکان و دەسەڵاتدارەکانیش دەداتە بەر پەلاماری وشە تووڕەکان.

هەروەها لە بالۆرەشدا کە چۆن مۆنۆلۆگ دەکات و لە سروست تووڕەیە و لەبەر بردنەوەی ئازیزەکانی و لە چەپڵەشدا لە خەم رەخنە دەگرێت و هەروەها و بەردەوام...

تۆ بەپێی ئەو پرۆژەیە کە خەریکی ئەنجامی دەدەیت، هاتوویت لە ڕێگای (نۆستالۆژیا)وە و بە کەڵکوەرگرتن لە (شیعر و مۆسیقا)، داهێنانێک بخوڵقێنیت. ئامانجت لەم ستایلە چییە و توخم و پێکهاتەکانی کامانەن؟

ئەمە هەموو پرۆژەکە نییە و بەشێك لە پرۆژەکە دەگرێتەوە و بگرە ژێر کاریگەری بوون و بڕوای منە بە شیعری خەڵك، کە وای لێکردبێت.

یەکێك لە کۆنترین فۆرمە شیعرییەکانی جیهان، (لیریك)ە کە هەمان شیعری گۆرانییە و بە سازێك بە هەمان نێو لێ دراوە و بە شیعری کورت و ڕیتمیك خوێندراوە. بەدڵنیاییەوە لەنێو کوردیشدا ئەم فۆرمە یەکێك لە کۆنترین فۆرمەکانی شیعرە، کە زۆرتر بە شیعری فۆلکلۆریك ناسراوە و بەدەم گۆرانییەوە دەخوێندرێت و فۆرمێکی جیاوازی هەیە. گۆرانی، حەیران، بەیت، لاوك، بالۆرە، سیاچەمانە، چەپڵە، هۆرە و... هتد. کەوایە خودی پرۆژەکە بەستراوەتەوە بە نۆستالۆژیاوە. (وەك بەیت کە هەموو تراژیدیە حەماسییەکان و حەیرانیش درامە ئەویندارییەکان)ی لە فۆرمی مۆسیقادا گونجاندووە. ئەمە بەستراوەتەوە بە زەمانێکەوە کە من پێم وایە بە هاتنی زۆر چت و سووری زەمەن، ئیتر نایت و بەو شێوەیە بنووسرێتە و فۆرم و زمانی گۆڕدراوە و من ویستوومە بە هێنانی ئەم ئاماژە نۆستالۆژییانە و بە کەڵکوەرگرتن لە ئاڵۆزیی زمانی مۆدێرنی ئەمڕۆ، ببم بە پردی پێوەندیی ئەم دوو ڕووداوە.

لەبەرچی شیعری گۆرانی ئەوەکانی پێشوو، بەستە و دەقە ڕیتم و ئاهەنگدارەکان و بە تایبەت (گۆرانی شایەکان) زیاتر لە شیعری گۆرانی ئەمڕۆ لەگەڵ ڕۆح و هەناوی مرۆڤی کوردا گرێدراون و کاریگەری دادەنێن، هۆیەکەی چییە؟

١- زماخاڵی سەردەم و کاتی خۆی بووە.

٢- بە زمانی ئەوکات و ئەو خەڵکە قسەی کردووە.

٣- بیری لە داهاتوو و حەزی ئێستای من و تۆ کردووەتەوە.

٤- نۆستالۆژیابوونی بەشێکی گرنگی ئەو خۆشەویستییە.

٥- شیعر و گۆرانی خودی ژیان بووە. وەك ژنهێنان، بوون بە خاوەنی منداڵ، کار، مەرگ، دڵداری، ئایینی، سێکسی و تەنز.

٦- زۆر ئۆستادانە هۆنراوەتەوە.

٧- لە هیچکەس و هیچ چت نەترساوە.

٨- لە هەمان کات و ساتدا هۆنراوەی بە باڵای کەس، یان کەساندا هەڵبەستووە کە چێژێکی تایبەتی بە بیسەر بەخشیوە. وەك عەرەبەکان دەڵێن: فی البداهە.

من نازانم کێ ئەم پارامیترەی پێیە کە بزانێت ئەمان "شایەرن" و ئەوی تر "شاعیر". بێجگە لەوە نەبێت کە شاعیر خۆی بە گەورەتر زانیبێت و بە تەحقیرەوە بەوەی وتبێت شایەر، چونکە لە بۆنەکاندا، بەتایبەت لە زەماوەندەکاندا خوێندوویەتی و لە هەر زەماوەندێکدا یەك دیوان شیعریشان دەخوێندەوە!

بەڵام شیعری گۆرانی ئێستا کە دەبێت فۆرم و زمانی بگۆڕدرێت، نە کاری جیدی بۆ کراوە و نە زۆربەی شاعیران بە شیعری دەناسن و نە لە هیچ فێستیڤاڵێکدا بەشدارە و نە خاوەن جێگە و پێگەیە و نە توانیویە زمانی خۆی و فۆرمی خۆی بدۆزێتەوە و نە خۆیشی لە قەرەی دەسەڵات و دراکەوتوویی و یاساو و گرێبەستەکان و... دەدات و نە رۆیشتووەتە نێو پانتایی ژیانەوە و نە ژێرخانەکەشی باش دەناسێت و نە ستایلە جیاوازەکانی مووزیکیش کە خۆی هەتیوە و کەس نایناسێت، دەناسێت، هاوکات زۆریش دەترسێت لە هێنانی زۆر وشە و زۆر نیگا و زۆر قسەی جیاواز. ئەوەیە کە شاعیری شیعری فۆلکلۆری ئەو سەردەمە کە کەس نایناسێت، جیا دەکاتەوە لەم شیعرە پەراوێزخراوەی کە هێشتا لەدایك نەبووە.

بەو پێیەی کە من گوێم لە چەند شیعرت بووە کە خۆت خوێندووتەوە و هەروەها چەند دەقێك کە بڵاوت کردوونەتەوە، پڕن لە مۆسیقا و ریتم و هارمۆنی، بەستنەوە بە رابردوو، بەکارهێنانی وشەی رەسەن، لە هەمان حاڵیشدا تۆی لە زمان، دەربڕین و ئەندێشەی نوێ و ئەمڕۆیی. لەم پڕۆژەیەی تۆدا هەست بەوە دەکرێت لەناو بازنەی (ئەوریت و مۆدێرندا) کایە دەکەیت. تکایە زۆرتر روونی بکەرەوە؟

ئەوە نییە کە من و تۆ و هەموو ئینسانەکان بە بیرەوەرییەکانمانەوە دەژین و لە کاتی ئێستادا دڵمان لێ دەدات و پلان بۆ داهاتوو دادەڕێژین؟ وایە لە زۆر شوێندا ئەو سەفەرە دەکەم، چونکە بەر لە خوێنەر، خۆم پێویستمە. باش یان خراپ. ئەوە ژێرخانی منە کە ئەگەر بمەوێت بە سەریەوە چتێك بۆنیاد بنێم، دەبێت بیناسم و سەردانی بکەم.

زۆر چتم لەویٚ بەجێماوە. دەیان و سەدان و بگرە هەزاران پرسیاری بیٚ جوابم لەویٚ لەپاڵ منداڵیدا و لە پاڵ نەوجەوانی و جەوانیمدا و لەژێر گریان و ماچ و کوتەك و بەگشتی لە پاڵ خۆشی و ناخۆشیدا بەجێهێشتووە، بەڵام لەئێستادا دەژیم یانیٚ زمانێك کە ساڵەها لەو زمانە دوورە، یانیٚ لە رابردوو. منیش دەبێت جوگرافیای خۆم و حەجێنی خۆم لە زمان و زەمەندا بدۆزمەوە کە هیچ نەبیٚ لە رابردوودا ون نەبم و داهاتوویەك کە بە خێرایی نوور خەریکە دەڕواتە پێشەوە و کەس نازانێت داهاتووی هەست چی لیٚ دێت! و ئایا خوداش وایرلێس دەکرێتەوە؟ ئێمە بە زۆر مودێرن کراوین. مودێرنیتە هی ئێمە نییە. گۆشارێکی جیهانییە. زۆر لایەنی باشی هەیە، بەڵام تەنیاییەکەی رۆحت وێران دەکات. دەبیت بە ماشێن. بە بەشێك لە ماشینی گەورەتر. کار بۆت دەبڕێتەوە کە کێیت، بەڵام ئازادی. مافت هەیە. دەبێت دیمۆکرات بیت و بژێت. یاسا سەروەرە. زۆر شت روونە. بەشداری، بەڵام سارده... لەو لاشەوە نەریت کە مایەی دواکەوتوویمانە. خاوەنی خۆت نیت. کەس و کەسان و زۆر چتی کۆمەڵگا بۆتی دەبڕێتەوە. ئازاد نیت. دیمۆکرات نیت. مافت نییە... و زۆر چتی تر، بەڵام گەرمە. گەرم. دەزانیت؟ منیش لەوێم و لە هەر دوو لام. رەخنە لە هەردووشیان دەگرم، بەڵام مەمنوونی مودێرنیتەم.

لە قاڵبی شیعری ئازاد (نویٚ)، ستایل و هەنگاوێکی جیاواز و نویٚ، دەربڕین و زمانی نوێت هەڵبژاردووە. ئەم کارە چۆن دەبەستیتەوە بە ئەدەبی زارەکیی کورد بە هەموو لق و شاخەکانییەوە، زەروورەتەکەی لەچیدا دەبینیت؟

تەنیا و تەنیا ویستوومە قسەی پیٚ بکەم زۆر بە سادەیی و هیچ ئەنقەستێکم نەبووە، بەڵام بگرە بێزار بوومێتم لەو شیعرە کتێبخانەیانەی کە دەبێت قامووسیٚ لەپاڵ دەستدا بێت تا بزانی چی دەڵێت. هەروەها کە لە سەرەوە باسم کردووە، فۆرم و قاڵبی بەیت و حەیران هەمان شیعری ئازاد و نوێیە. کەوایە دەکرێت بە زمانی زارەکیی خەڵك شیعر بڵێیت بیٚ ئەوەی کە زۆر لە خۆت بکەیت کە زۆر فازڵانە قسە بکەیت. شیعر دەبێت بە هەمان سادەیی، سادە بێت تا بە سادەیی بڕواتە نێو خەڵکەوە و پەیامەکەتی پیٚ بگەیەنیت. بۆ خوێنەری تەمەڵ نەنووسراوە و تەنیا بۆ رۆشنبیریش نەنووسراوە. وەك مەتەڵە کۆنەکان، تەنیا رازێکی تێدایە و کۆدێك کە دەبێت بیدۆزیتەوە. زەروورەتەکەشی ئەوەیە کە پێمان وا نەبێت شیعر زمان، یان فۆرمێکی تایبەتە و کەس

ناتوانێت دەست بۆ زمان و فۆرمێکی تر ببات. تەنانەت ئەو زمانەی کە رۆژانە قسەی پێ دەکەن بە سادەیی شیعرە. لەبیرمە جارێ دایکم وتی: ئەی رۆڵە! کاتێ ئێوە لەدایك بوون، هەوا هەوری بوو. هەر ئەوەندە. ئێمە عادەتمان کردووە کە زۆر قسە بکەین و کەم ببیستین. هی ئەوەیە کە تەنیا قەسیدە، بە شیعر دەزانین. وەك چۆن ئەگەر پیاوێك زۆر کەڵەگەت نەبێت بە پیاوی نازانین. چۆن عادەتمان نەکردووە بە یەکجار تێبگەین، دەبێت هەر دووپاتی بکەنەوە بۆمان. ئەدەبیاتیشمان پڕە لە دووپات بوونەوە. دەیان وێنەی وەکو یەك لە پاڵ یەکدا و دەیان وشەی وەکو یەك لە پاڵ یەکدا. من بێزارم لەم کولتوورە و لەم ئەدەبیاتە کە زادەی ئەم کولتوورەیە. لە حاڵێکدا لە ئەدەبیاتی فۆلکلۆرماندا ئێمە ئەم شتە زۆر بە کەمی دەبینین و وەك قسەی باوەگەورەکانمان و دایەگەورەکانمان یەکجار و کورت و بەجێی و پڕ لە رەمز و راز.

غوربەت، ئاوارگە و دووریی لە زێد و نیشتمان، چەندە لە بەرهەمی شیعری و گۆرانیی تۆدا رەنگیان داوەتەوە و چەندە هاندەرت بووە بۆ هەڵبژاردنی ئەم رێچکەیە؟

بەدڵنیاییەوە هەموو ئەمانەی کە باست کرد باندۆر و دەورێکی زۆر گەورە و گرنگ دەگێڕن لە ژیانی مرۆڤدا. لە هەمان کاتدا کە خەمن، دوورین بێ یانەین و ئاوارەین و بێ جار خاپوور بوون و تا سنووری مەرگ چوون، بەڵام شتی تازە و نیگای تازە و دونیای تازەشن کە دەبێت تیکەڵاویان کەیت لەگەڵ هەست و ئەستی خاوەن دەقدا. تا دەقێکی تازەت پێ بدات. بە سەرینی ئەوانەوە یەکێ لە تەنیا چتگەلێك کە زۆر یارمەتی داوم لە پەیداکردنی فۆرم، یان زمانی تازە! (هەڵبەت ئەگەر وابێت!)، دووری لە کۆپیکردن و لە دووپاتبوونەوەیە. تەنانەت لە ژیانی شەخسی خۆمیشدا.

زەبر و زەنگ و سەرکوتکەریی دەسەڵاتداران لە دوتوێی شیعرەکاندا رەنگیان داوەتەوە. بە بەکارهێنانی تۆخەکانی ئوستوورە، ئەفسانە، راز و چیرۆك، ئەدەبی رەشۆکی و بەگشتی فۆلکلۆر لەناو شیعر و زمانی نوێدا، دەتەوێت چ پەیامێك بە نەوەی نوێ بگەیەنیت؟

زۆربەی چیرۆك و داستان و مەتەڵ و فۆلکلۆرە کوردییەکان پڕن لە بەرەنگاری دژ بە زەبر و زەنگی دەسەڵاتداران بە فۆرم و زمانی جیا جیا بەتایبەت بە ئەدەبیاتی منداڵ و

چیرۆك و مەتەڵ. کە مــن هــەر لــە منداڵییــەوە لــەژێر کاریگــەریی ئــەم چــیرۆك و داستانانەدا بووم. منداڵیی هەموومان پڕن لەم چیرۆکانە کە دایەگەورەکان و دایکانمان بۆمانیان گێڕاوەتەوە و لە کۆتاییشــدا هەمیشــە پــەری و رزگــار کەرەکــەی، زاڵ دەبــن بەسەر دێودا. تێکەڵاوکردنی دۆنیا لەگەڵ دونیــای دەرەوەی چــیرۆکەکان و داســتانەکان، کە هەمیسان پڕە لە دێوی راستی راستی، دونیایەك فانتاســتیك دروســت دەکــات کــە پەیامەکەت زۆرتر و زووتر دەباتە لای بیسەر کە بگرە تامەزرۆی بێت، چونکە بەشێکە لە خۆی، لە دەنگی دایکی و دایە گــەورەی. هەمیســان پێــی دەڵێــی کــە دێــوی نێــو چیرۆکەکە مرد، بەڵام ئەم دێوەزمە زیندووە و دەبێت بیریکــی لــێ بکەینــەوە و دەبێــت بەردەوام کارمان دێوکوشتن بێت لە دێوی دەروون تا دێوی دەرەوەمان.

زمان، شیعر، هونەری بەرەنگاری (ئەدەبیاتی مقاومــەت) لــەلای کــورد خــاوەن چ پێگەیەکە و چەندێك لە کارە هونەرییەکانی تۆ دەچنە خانەی ئەدەبی بەرگرییەوە، ئــەم وشە و دەستەواژانە لە لای ئێمە قســە و باســی زۆریــان لەســەرە. تــۆ چــۆنیان لێــك دەدەیتەوە، (شاعیر و دەرواست بوون، ئەدەبییەتی دەق و لایەنی هونــەری، هونــەر بــۆ خەڵك، هونەر بۆ هونەر)؟

ئەدەبیات کاری بە راســتییەکانە و سیاســت و بــەرەنگاریش یــەك راســتین. ئەگــەر ئەدەبیات و هونەر کاری بــەم راســتییە نــەبێت، کــە خــەڵکی و نەتەوەیــەك بــووە بــە سەرداری هەموو سەر بە دارەکانی دونیا، دەبێت کــاری بەچــی بێــت! کــاری هونــەر و ئەدەبیات بە ســەبت گەیاندن و تۆمــارکردنی رووداوە مێژووییەکانــە. کــەمترین وتــە و نووسراوەی "کارل مارکس" هەیە بە قەد ســروودی ئەنترناســیۆناڵ جیهــانی و خــەڵکی بووبێتەوە. تیۆری بۆ رۆشنبیرە، بەڵام هونــەر هــی خەڵکــە. جــا ئــیتر ئــەوە چــۆنییەتی هونەری هونەرمەندە کە چۆن خەڵك بەدوای خۆیدا دەهێنێت، نەك ئەوەی کە بکەوێتــە شوێن خەڵك. کام شۆڕشی رەش پێستەکان بەقەدەر مــووزیکی بلــووز و جــاز، ئــەوانی جیهانی کردووە؟ ئەوەی بیەوێت راستی لە هونەر بگرێت، ئــەویش بــەم بیــانووەی کــە هونەر بۆ هونەرە، تەنیا دەیەوێت هونەر لە راستی بەتاڵکاتەوە. چــۆن توانــایی هونــەر دەناسێت و دەزانێت چەندە کاریگەری هەیە و چەندەش دەستی لە شۆڕش و بەرەنگاریدا بووە و هەیە. کەوایە لێــی دەترســێت. دەزانیــت؟ لێــی دەترســێت. بــاش دەزانێــت کــە

گەورەترین هەڵبژاردنەکان و گەمە سیاسییەکان، چەندە پێویستیان بە هونەر هەیە. بە داکۆکیکردنی "مایکل جەکسۆن" لە یەکێك لە پارتەکانی ئەمریکا، نەك تەنیا موعادەلەی ئامریکا، بەڵکو زۆر شوێنی دونیا دەگۆڕا. من پێم وایە ئەگەر هەر ئینسانێك بتوانێت گوێ لە موزیکی نەتەوەکانی تر بگرێت، قەد حازر نابێت کە ئەو نەتەوە وەك بندەست سەیر بکات، چونکە دەزانێت کە دونیا پێکهاتووە لە هەموو نەتەوەکان و کولتوورە جیاکان و هەموویشیان جوانن و کەسیشیان نە بندەستن و نە سەردەست. کام رووداوی دونیا هەیە کە موزیك و شیعر بە یەکەوە بەشداری تێدا نەکردبێت و نەیکەن؟ رووخانی دیواری بەرلین و گرووپی پینگ فلۆید! دیکتاتۆری تورك و ئەحمەد کایا! شەڕی ئەمریکا لەگەڵ ڤێتنام و گرووپی بیتێلز! کوردیتای نیزامیی لە شیلی و ویکتۆر خارا! کوردە هەژارەکەی خومان و شڤان پەروەر لە بەشی کرمانج و ناسر رەزازی لە بەشی سۆران! دونیا پێکهاتووە لە کۆمەڵێك شت کە گشتیان پێویستیان بە یەك هەیە و ئەمیان بێ ئەویان نایکرێ.

هەموو یارمەتیی یەك دەدەن کە چەرخی دونیا بچەرخێت. سیاسەت لای ئێمە تێگەیشتنی نابەجێی بۆ کراوە، لەبەرئەوەی کە خۆی نابەجێ کاری کردووە ئەگینا سیاسەت یانی توانایی و زانستی بەڕێوەبەریی یەك کۆمەڵگا. بەشێکی هەرە گرنگی من بە سیاسەتی غەڵەت لەناو چووە، چۆن بە هەموو کەرەستەیەکمەوە بەرانبەری راناوەستمەوە! تەنانەت کەمیشمان کردووە. تەنیا هونەر دەتوانێت ئەنفال و هەڵەبجە جیهانی کاتەوە، نەك دانیشتنی سیاسی و بڕیاری سیاسی. جا مەگەر دەکرێت باسی زیندەچاڵکردنی وڵاتێك و وشکبوونی شیی شارێ بکەیت و باسی کەسێکی وەك سەدام نەکەیت؟! و ئەگەریش باست کرد بڵێین ئەمە هونەری بۆ هونەر نییە و ئاوێتەیە بە سیاسەت؟! هونەرێك ئەگەر بیەوێت تەنیا بۆ خۆی بێت، دەبێت بڕوات لە دەرەوەی ئەم گۆرە خاکیە ناشرینە پڕ لە شەڕ و یاسای دارستانە، ژیان بکات. ئەگینا دەبێت چاوی بگرێت و دەمی بیەستێ و لووتی بگرێت، لەبەرئەوەی هەست بەم ناشرینییە نەکات کە دونیای داگرتووە.

وشەکانی: قەفەس، شکاندن، تەلسیم، ژار، مین، سنوور، کوشتن، سووتان، داگیر، رشانەوە، دار و تەناف، تووڕەیی، یاخیگەری و رۆحی هەڵچوون لە دەقەکانتدا

بەرجەستەن و هاوکات وشەکانی: عەشق و ئەوین، ژیان، گوڵ، مرۆف، شادی، بۆچی ئەم دەستەواژانە هاوشانی یەك هێندە لەلای تۆ دووپات دەبنەوە؟

وایە، بەداخەوە یان خۆشبەختانە، لە جوگرافیایەك لەدایکبووم کە پڕن لەم وشـانە. من پێکهاتوو لەمانەم. لەم وشانەی کە باری مانایـیەکەیان ژیانی منی دروستکردووە و داگیریان کردووە. ئەگەر من بمەوێت خۆم بنووسمەوە، دەبێت بەم وشەگەلە کـە باسـتکرد ئیتر... بەڵام دوور نییە ماناشی ئەوە بێت کە هاوکات کە دەرشێمەوە و بەدەست کوشتن و بڕینەوە وێـران دەبم، هـەموو دەتوەمـەکانی گیـانم پێیـان خۆشـە وەك مـرۆڤ، شـاد و ئەویندار بژیم.

لە دووتوێی شیعرەکانتدا، دەستەواژە و رستەی فۆلکلۆر، دەربڕینی رۆژانە، خۆماڵی و ئاسایی لە گەڕان و هاتوچۆیەکی بەردەوام دان. ئەم سـەفەرەت لـە ئاقـاری زمـانی یەکگرتوو بۆ شۆڕبوونەوە بۆ ناخی زاراوە و بن زاراوە و دیالێکتە جۆراوجۆرەکانی زمانی کوردی بۆ چییە؟

ئەو خۆماڵیبوون و ئاسـاییبوونە بگـرە لـە کولتـووری ژیـانی مـزدێرن و ئـاڵۆزی خۆمەوە نزیکە و لە خوێنەرەوەم. لە نیگام سـەبارەت بـە شـیعر و ئـەدەبیاتی کـورد و ناکورد و نیگام بەگشتی سەبارەت بە دونیـا. مـنداڵ، ژن، ژیـان، سروشـت، ئـاین و... ئەمەش سەدان و هەزارەها وشەی پێویستە کە تا ئێستا لەبەر هەر هۆکارێـك بووبێـت نەهاتووەتە نێو زمانی شیعر و ئەدبیات و بەتایبەت زمانی مووزیك و گۆرانییەوە. مـن هیچ وشەیەك بە ناشاعیرانە نـازانم. تـەنیا شـوێنی دانیشتەنەکەیە کـە گرنگـە. وەك ئەحمەد شاملوو دەڵێت: نەبێ بە من و ژنەکەمەوە. هەڵبەت هی منیش کە نیمە.

سەبارەت بە دیالێکتەکان و زاراوەکانی تریش دەتوانم ئەوە بڵێم کە بەر لە هـەموو شتێك بڕوام بە زمانی یەکگرتوو نییە کە ویستبێتم بۆ ئەوە ئەم کارەم کردبێت. نە، بـا ئەوەی کە بە هەورامی، کەلهوڕی، کرمانجی، سۆرانی و ئەردەڵانیش کە زاراوەی خۆمـە، هەم دەخوێنمەوە و هەمیش قسە دەکەم، بەڵام زۆریش کـەلکم لێیـان وەرنـەگرتووە لـە شیعردا. لەبەرئەوەی کە نامەوێت خوێنەر گێج بکـەم. دەمـەوێت لـێم تێبگـات. ئـەوە کاری فەرهەنگنووسە کە کۆیانکاتەوە و زمانی پێ رەنگـین بکـات. نـەك کـاری مـن. شاعیری پێشووی کورد دەبوایە بیرێکی لای هەستی خـۆی و بیرێکـی لای زمانەکـەی و

بیرێکی لای کولتوورەکەی و بیرێکی لای وڵات و خاکەکەی و هەزار بیریش لای نان و... ئەمە هەمووی بە شاعیری داماو ناکرێت. با هەر کەسە و کاری خۆی بکات. شاعیر فەرهەنگنووس نییە.

بەڵام بڕێ جار لە بڕێ شوێندا یەخەم پێ دەگرێت و هەست دەکەم تەنیا بەو زاراوە، یان بەو وشە لەو زاراوەیە، دەتوانم ئەوکات و ساتە بنووسمەوە. بە تایبەت زاراوەیەك کە گۆچم پێگرتووە. سنەیی یان وەك سنەییەکان ئەیژن: کورسانی.

گۆرانی، بەستە، راز و چیرۆکەکان، ئوستوورە و حەماسەکان و بەیتە کوردییەکان چەندە ترخی نمایش و رەگەزی شانۆییان تێدایە و دەتوانین بیژین سەرەتای ئەدەبیاتی شانۆیی و سینەمای کورد دەگەڕێتەوە بۆ ئەدەبیاتی زارەکی؟

سینەما کە خۆی چێتێکی تازە و دادەی مۆدێرنە و پێکهاتووە لە هەموو بەشە جیاجیاکانی هونەر، کە بەشێکی شانۆ یان شانۆنامەیە. هەڵبەت بەشی هەرە گرنگی، بەڵام شانۆش هەر هەمان بەیت و باڵۆرەیە کە لە هەموو کولتوورێکدا هەیە و لە بڕێکیاندا هاوبەشە. زەمانێك ئەدەبیات و هونەر بۆ خەڵکانی خاس بوو و عەوام بۆیان نەبوو. عەوامیش هونەری تایبەت بە خۆی دروستکردبوو کە زۆربەی بەیت و باڵۆرەکان پڕن لەم هونەرانە کە زۆرتر بۆ سەرگەرمکردن و دەردی دڵ گێڕانەوە دروستکرابوو و دژ بەوانەیە کە دژ بە هەستی ئینسان وەستاونەتەوە، بەڵام رۆژ لەدوای رۆژ ئەم نیگاهە لە هونەر و ئەدەبیات بێڕەنگتر دەبێتەوە و دەبێ بە ماڵی هەموو کەس. ئەمەش تێکەڵاوی ئەم دوو نیگاهەی دروستکرد، کە باسێکی جیاوازی دەوێت. سەرەتای هەموو چتەکان وشە بووە وەك چۆن تەنانەت لە سەرەتای ئینجیلیشدا هاتووە. سەرەتاترین وشەکانیش بە دڵنیاییەوە زارەکی و سەر زمانی بوون. تا کاتێ کە وشە دابەش بوو لەنێوان خاس و عام. بۆ کوردیش بە هەمان ئاست وشە و رستە و لایەنەکانی تر، کولتووریان پێکهێناوە. ئەم کولتوورەش پڕە لە چتی جیاواز و جوان، کە لەبەر هەر هۆکارێك بووبێت، نەیتوانیوە بەشێوەیەکی جیهانی بیهێنێتە کایەوە، ئەگینا رێك وایە و دایکی شانۆ، هەمان ئوستوورە و چیرۆك و حەماسە و رازانەن کە ئینسان لەگەڵ خۆیدا هێناویەتە ئەم دۆنیاوە. بەداخەوە نە سینەمای کوردی و نە شانۆی کوردیمان هەیە کە بزانین رەگەزی ئەم کولتوورەی تێدایە، یان نا، بەڵام بە سەیرکردنی کولتووری وڵاتانی

تر دەزانین کە ئەو ترخمانە چەندە بەشدارن لە پێکهێنانی هونەری مۆدێرن و بەتایبەت پۆست مۆدێرنیاندا.

ڕۆڵ و دەوری ژنی کورد لە دەوترۆکی دەق و ئەدەبی زارەکیی کورد و بەتایبەت گۆرانی، شیعر، بەستە و بەیتەکاندا چۆن دەبینیت. تۆ پێت وایە ئەوەی هاوچەرخ دەتوانێت دەربڕین و بزاوتێکی تر و جیاواز لە ئەدەبی زارەکی بەرهەم بێنێت کە خەسڵەتی ژیانی شار و دونیای هاوچەرخی تێدابێت و چۆن؟

خۆشبەختانە لەنێو کولتووری فۆلکلۆریکدا، یانێ هەمان بەیت و بالۆرە، ژن دەورێکی زۆر تایبەت دەگێڕێت. قارەمانی زۆربەی داستانەکان ژنە و بەڕێوەبەری زۆربەیان، ژنن. لە بەیتی "لاس و غەزاڵ"دا ئەوە غەزاڵە کە بەڕێوەبەری فەرمانی ئەوین و ئەویندارییە. لە زۆربەی بەیتەکاندا ئەوە ژنەکانن کە بەرەنگاری دەسەڵاتی باوك و باوکسالار دەبنەوە و بە باوکی دەڵێت: بشم کوژی هەر ئەچم... ژن لە ستایلی (فراوێژ)، کە ستایلێك خوێندنی ناوچەی کەلهوڕایەتی و خوێنەران کە ژنیشیان تێدایە و کەسی زۆر ناودارشیان تێدایە، بەرانبەر بە یەك دادەنیشن و هەرچی بە زمانیاندا هات بە یەك دەڵێن، تا ئەوی تر دەبەزێت. کاتێك دەڵێم هەموو چتێك یانێ زۆر چت یانێ شەرمگای یەکتر بڕین و دڕین، بەڵام بەداخەوە لە گۆرانیدا ئەم ڕووداوە نییە و زۆربەی گۆرانییە کوردییەکان، پیاوانەن و بەداخەوە ژنانیش هەر ئەو شیعرە پیاوانانەیان وتووەتەوە، بەڵام لە زاراوەی کرمانجیدا تۆزێ جیاوازترە و گۆرانی ژنانە تاڕادەیەکی کەم، زۆرترە لە گۆرانیی سۆرانی. زۆربەی ئەو گۆرانییانەی کە لە کاتی کاردا دەخوێندرێت، بەشی گۆرانی ژنانەی جیاوازە و ژنان وەك ژن دەیخوێنن، بەڵام بەگشتی شیعری ژنانە لەنێو کورددا، یان نییە، یان ئەوەندە کەمە کە بەرچاو نییە. چ فۆلکلۆریك و چ کلاسیك و چ نوێ. شیعرێك و ئەدەبیاتێ کە زمانحاڵی ژن و هەستی ژنانە بێت و ئەگەریش قامك لەسەر ناوەکەوە دابنێت و شیعرەکە بخوێنیتەوە، بزانی کە ئەم شیعرە، ژنانەیە.

هیچ نەتەوەیەك نییە کە بتوانێت خۆی لە جیهانیبوون دەرباز بکات. گەرەکمان بێت و گەرەکمان نەبێت، دەبێت لەم تونێلەوە بڕۆین، ئەمەش کاریگەری و باندۆری خۆی دەبێت بەسەر ژیان و زمانمانەوە. کەوایە ئەوەی نوێ دەکەوێتە ژێر ئەم

کاریگەرییەوە و دەگۆڕدرێت. تا ئێستا کە کاریگەرییەکەی زۆرتر لە ڕواڵەتدا بووە، نەك ناوەڕۆك. کەرەستەی مۆدێرن زۆر زۆرترە لە فکر و ئەندێشەی مۆدێرن. تکایە با خۆمانمان زۆر پێ زل نەبێت. کورد زۆری ماوە کە شاری ببێتەوە. شاری بە مانای کولتووری شار و شارنشینی. یانێ فێری ماشێن لێخوڕین بێت. مادام ئەمە نەهاتبێت، ئەدەبیاتەکەشی نەهاتووە. کوردە داماوەکەی من هێشتا نازنێت مودێرنیتە چییە، فێری پۆست مدێرنیتە بووە، هیچ، ئێستاش بیر لە میتاپۆست مۆدێرنیزم دەکاتەوە. لە تاران و بەغدا گەورەتریشی نەبینیوە. بەرلەوەی کە چێ بنووسێت، جارێ بیر لە ئیزمەکەی دەکاتەوە. بیر لەوەش ناکەینەوە کە هەرچی فێر بوویێتین، لەژێر وەرگێڕانی فارس و عەرەب و تورکدا بووە. دەبێت ئەمە لە کۆڵ خۆمان بکەینەوە. نە وەك ئەدەبیات، بەڵکو وەك سەروەریی زمان. چەپی ئێمە لە وەرگێڕانی ئەوانەوە، فێری ستالینیزم بوو لەجیاتی مارکسیزم. ئێمە ڕاستەخۆ پێوەندیمان بە دونیاوە نییە. ئێمە جەزیرەین. کام شار؟ کام مودێرنیتە؟! ئێمە لە سەردەمی دوعا و تەلیسم و چارەزاردایین. هێشتا نووشتە کار دەکات. یانێ سەردەمی بەر لە ئایین. زۆر نووسراوەمان هەیە هی کات و سات و شاری خۆیە، بەڵام پرسیارەکە ئەوەیە ئایا ئەوە شار بووە؟! ئێستا با زۆریش نائومێد نەبین. وا دیارە کە خەریکە دێت. ئێمەش لەنێو تۆنێلی زەمەندایین.

پێناسە:

- لەدایکبووی ١٣٥١/١١/١٨ی هەتاوی (١٩٧٢/٢/٧ی زایینی)ی شاری سنەیە.

- ساڵی ١٩٩٦ بەهۆی کاری سیاسییەوە، پەڕیوەی کوردستانی باشوور بووە و لەوێ دەستی کردووە بە کاری سیاسی، فەرهەنگی و هونەری و هاوکات بووەتە پێشکەشکاری رادیۆ.

- ساڵی ٢٠٠٥ بووەتە بەڕێوەبەری گۆڤاری متمانە لە شاری سلێمانی و هاوکات لە چەند ڕۆژنامە چالاکیی نووسینی هەبووە و چەندین کۆڕی ڕۆشنبیری و فەرهەنگیی ڕێکخستووە.

- ساڵی ٢٠٠٦ دەستی کردووە بە هاوکاری لەگەڵ ڕۆژهەڵات تی ڤی و لە بەشی دۆکیۆمێنتاری ئەو تی ڤییەدا چەندین فیلمی دۆکیۆمێنتیان لەگەڵ هاوکاران دروستکردووە، کە بە دەنگی خۆی بڵاو بوونەتەوە.

- ساڵی ٢٠٠٨ لە وڵاتی سووید نیشتەجێ بووە و لەوێ خەریکی ژیان و کار و دەرس خوێندن و نووسینە و لەگەڵ چەندین هونەرمەندی گۆرانیبێژ خەریکی هاوکارییە لە بواری شیعری گۆرانیدا و هاوکاتیش خەریکی نووسینی کۆمەڵە شیعرێکە بە زمانی سویدی.

- چەندین ڕتوورێژی فەرهەنگی و هونەریی لەگەڵ ئەنجامدراوە، کە لەسەر تۆڕی ئینتەرنێت بڵاوبوونەتەوە.

- خۆی بەرتەسك نەکردووەتەوە لە بەشێکی تایبەت لە هونەردا و توانای لە هەر بەشێکدا هەبووبێت، کاری تێدا کردووە، بۆ وێنە: بێژەری، پێشکەشکاری، شیعر، موزیك و.... هتد.

ئەدەبی فۆلکلۆر، دیمانە لەگەڵ ژنە شاعیری ڕۆژهەڵات بەیان عەلیرەمایی

سازدانی: شەریف فەلاح- سنە

ئەگەر بمانەوێت بەشێوەیەکی گشتی پێناسەیەکی ئەدەبی زارەکی بکەین، دەبێت لەسەر بنەمای چوار کۆڵەکەی گرنگی: ١- بەیت ٢- لاوک ٣- حەیران ٤- پەندی پێشینیان لەنگەر بگرین، رای بەڕێزت لەم بارەیەوە چییە؟

ئەدەبی زارەکی کەلەپوور و مێژووی نەناسراوی خەڵکە کە بەدرێژایی هەزاران ساڵ سینگ بە سینگ و دەم بەدەم بۆ نەوەی ئەمڕۆ و داهاتوو گوێزراوەتەوە.

بەیت و لاوک و حەیران سێ بەشن لە ئەدەبی زارەکی، کە دەربڕی هەست و ئەندێشە و بیروڕای خەڵکن و بەشێکی بەرچاو لە مۆسیقای فۆلکلۆر دەگرنەوە.

ئەگەرچی ستران و گۆرانییە کۆنەکان رێژەو و مێژووی لەدایکبوونیان دیار نییە، بەڵام لەکاتی لەدایکبوونی مرۆڤەوە ئەم سترانانە لە گیان و رۆحی خەڵکدا بووە و گەشەی کردووە. زۆربەی هۆنەرەکانیان جووتیار، ئاژەڵدار یان ئەویندارانی دڵپاک، تەنانەت خەڵکی نەخوێندەوار بوون، کە بێ هیچ راهێنانێک لەبارەی رەوتی شیعرەوە جوانترین بەرهەمیان خوڵقاندووە.

پەندی پێشینیانیش ئەو وتە بەنرخانەیە کە فەرموودەی رۆڵە ژیر و قسەزان و بەسەلیقەکانی ئەو گەلەیە، کە ئەمەش لە ئەنجامی تاقیکردنەوەیەکی دوورودرێژی ژیانی پڕ ئازار و ئەشکەنجە و برسێتی و نەداری هەڵقوڵاون.

بەرای بەڕێزت چۆن دەکرێت لە دووتوێی پەندی پێشینیان، قسەی نەستەق و حیکایەت و نەزیلە و مەتەڵە خۆماڵییەکاندا ژیار و شارستانییەت و جیهانبینیی نەوەکانی رابردووی کۆمەڵگای کوردستان دەستنیشان بکەین؟

بێگومان فۆلکلۆری هەر میللەتێک ئاوێنەی باڵاروانی پاک و بێگەردی ئەو گەلەیە، چونکە لە دڵ و دەروونێکی پاک و بێگەرد و بێ فڕوفێڵەوە هەڵقوڵاوە، جا لە هەر بەرگ و کاڵایەکدا بێت:

پەندی پێشینیان، گۆرانی، قسەی نەستەق یان چیرۆک و...

فۆلکلۆر داهاتی خوڵقانی بە تێکڕایی کۆمەڵگایە و خۆشی و ناخۆشییەکان، ئاوات و ئامانجەکان، شێوەی ژیان و بیروباوەڕی تایبەتی ئەو کۆمەڵگایە پیشان دەدات.

ئایا فۆلکلۆری کوردی بە بەراوردکردن لەگەڵ فۆلکلۆری گەلانی تر لەباری زمانی و وشەناسی و هەروەها لە باری جوانیناسییەوە تا چەندە دەوڵەمەندە، بەگشتی لە چ ئاستێکدایە؟

گەلی کورد وەکو گەلانی تری رۆژهەڵاتی ناڤین خاوەن کەلەپوورێکی دەوڵەمەندە. ئەگەر ئەدەبیاتی فۆلکلۆری کوردی وەکو یەکێك لە ساماندارترین ئەدەبیاتی فۆلکلۆری جیهان دابنێین، بە هەڵەدا نەچووین، رەنگە هۆی ئەمە بگەڕێتەوە بەوەی کە کوردستان یەکێ لە یەکەمین شوێنگەلی شارستانییەت بووە، کە هەبوونی زاراوەگەلی فراوان لە زمانی کوردیدا شایەتێکن بۆ ئەم وتەیە.

رەنگدانەوەی کەسایەتیی "ژن" و هەروەها دەور و رۆڵی لە فۆلکلۆری کوردیدا چۆن دەبینیت، بەتایبەت لە بەیت، گۆرانی و قسەی نەستەق و حەیراندا ئەم رۆڵە چۆنە؟

لە کوردستاندا ژن و فۆلکلۆر پێوەندییەکی نزیکیان پێکەوە هەیە. ژنان لە بەیت و گۆرانییە کوردییەکاندا رۆڵێکی بەرچاویان هەیە و بڕێ جار قارەمانی چیرۆکانن.

جیا لەوەش زۆربەی چیرۆك و مەتەڵەکان بەدەم ژنانەوە دەوترێت و هەوڵ دەدرێت لەبیر نەچێتەوە. بۆ نموونە وتنی بەرتەونانە بەدەم تەونکردن و کار و فرمانەوە.

لە سەرانسەری کوردستاندا رێورەسمی پرسە و تازیەتی بەدەنگی ژنان و لەلایەن ئەوانەوە بەڕێوە دەچێت. منداڵی کورد تەواوی لایەلایە و گۆرانی و چیرۆکەکان لەدایك و دایەگەورە و پوورەکانییەوە دەبیسێت و فێر دەبێت، دەتوانین بڵێین بۆ بیستنی دەنگی راستەقینەی ژنی کورد دەبێت گوێ بۆ فۆلکلۆر و گۆرانییە کۆنەکان رابگرین.

بۆ نموونە:

قالییەکەی دەسم ماسی دەرهەمە پڕ زگ ماسییەکان زووخ و وەرهەمە

ماسی لە دەریا خۆراکی ئاوە — خوشکی بۆ برا جەرگی کەواوە

ئەگەر بیەی پێم گەنج بە حەوانە — کەنیشکی خۆشە لە ماڵ باوانە

باخ بێ پەرچین زینەتی نییە — خوشك بێ برا قیمەتی نییە

یان:

دایك بوینە، دوختەر بخوازە.

خوا بکا بە گلۆڵەی مرو

دارایی بارکم ئەمداتە شوو
کەنیشك هەوەی دایکە.
سفرەیەك دایك دایغا، ئەشیٚ کەنیشك بیاتە یەك.

بەڕای جەنابت، ئەو ڕەهەند و لایەنە جیاواز و شاراوانەی ئەدەبی زارەکی و فۆلکلۆری کوردی کە هەتا ئێستا باسیان لەبارەوە نەکراوە، کامانەن؟

بەڕای من چەند بەش لە ئەدەبی زارەکی و فۆلکلۆری کورددا هەن کە ئەگەر نەتوانم بڵێم قەت باسیان لێ نەکراوە، بەدڵنیاییەوە ئەیژم کەمتر سەرنجیان پێدراوە، وەك: مەتەڵە کوردییەکان و کایە و یارییەکان.

مەتەڵەکان کە پێشینەیەك بەدرێژایی مێژوویان هەیە، وەکو بەشێك لە ئەدەبی زارەکی پێویستیان بە سەرنجدانە. بەداخەوە نەناسینی ئەم میراتە بەبایەخە و گۆڕانی شێوازی ژیانی خەڵك بووەتە هۆی ئەوەی کە بەم بەشە لە کەلەپووری کورد سەرنج نەدرێت. بەشێوەیەك کە ئەمڕۆ بە مردنی هەرکام لە بەساڵاچووان ئەم خەزێنە بە بایەخە کە لە سینگیاندایە، دەنێژرێت و بە دەست بای فەرامۆشی دەسپێردرێت. ئەم مەتەڵەم لە سەردەمی منداڵییەوە لەبیرە کە دەمانگوت:

- ئەوە چییە؟

بانێکە و دووکانێکە، چوار بزن و شوانێکە... کە مەبەست دەست و قامکەکان بوون.

بەشی دووەم یارییەکانە کە لەبیرچوونەتەوە و ئێستا ئیتر لاوەکان و منداڵەکان ناویان نازانن وەکو: گورزان- چێوچە لەزرکێ- کاکلە شێران- قاوقاران و...

پێوەندی و لێکئالاَنی ئەدەبی هاوچەرخ و ئەدەبی زارەکی چۆن لێك دەدەیتەوە، ئەوەی ئەمڕۆ چۆن دەتوانن ئەو ئامرازە خاو و خۆماڵییانەی دنیای فۆلکلۆر لە دەقی ئەمڕۆدا بەکاربهێنن؟

بەپێچەوانەی بیروڕای هێندێك کە پێیان وایە فۆلکلۆر تەنیا سەبارەت بە پێشینیان و لایەنە جۆراوجۆرەکانی ژیانی ئەوانە، دەبێت بڵێم ئەگەرچی فۆلکلۆر میراتی پێشینیانمانە، بەڵام هەم ئێستا و لە کۆمەڵگای ئەمڕۆدا زیندووە و بەسەر پاوە وەستاوە.

فۆلکلۆری کورد بە دەوڵەمەندی و سامانێك کە هەیەتی، سەرچاوەی خورپە و ئیلهامن بۆ هونەرمەندانی لاو و داهێنەرانی ئەمڕۆ کە لە دووتوێی دەقە ئەدەبی و هونەرییەکانی ئەمڕۆدا بە جوانی بیانگونجێنن و بە ئەنجامدانی ئەم کارەش جیهانبینی و جیهانبینی نەوەکانی پێشوو لە هەناوی زمان و ئەدەب و هونەری هاوچەرخدا لەلایەن نەوەی ئەمڕۆوە بەرجەستە دەبنەوە، کە ئەمە خۆی پردی پێوەندی و درێژەدانی ڕەوتی ئەدەبیات و داهێنانە.

کەوایە پێویستە بە ڕوانینێکی وردبینانەوە بڕۆین بەدوای کەلەپوور و ئەدەبیاتی خۆماندا.

جوگرافیا و شوێن چ کاریگەرییەکیان لە سەرهەڵدانی بەیت و باو و ئەدەبی شەفاهیدا هەیە؟

بوونی سروشتی جوان بەتایبەت لە ناوچەی کوردەواریدا و دیمەنی دڵڕفێنی باروودۆخێکی تایبەت بە خۆی خولقاندووە. هەرئەمەش بووەتە هۆی هەرچی دەوڵەمەندتربوونی فۆلکلۆری کورد، چونکە بەدرێژایی مێژوو لەبەرئەوەی کە مرۆڤ بوونەوەرێکی سروشتییە، هەم کاریگەریی لەسەر سروشت هەبووە و هەمیش کاریگەریی ڕاستەوخۆی لە سروشت وەرگرتووە. هەر لە کاتی پێگەیشتنی مرۆڤەوە و بەپێی قۆناغەکانی تەمەن فۆرم و قاڵبگرتنی ژیان و بیری مرۆڤ لە ڕێگای سروشتەوە ناشاردرێتەوە، ئەمەش لە نووسین و گۆکردن و دەربڕیندا دیارە. بەڵگەش بۆ سەلماندنی ئەم وتەیە دەوڵەمەندیی لق و شاخە جیاجیاکانی فۆلکلۆرە لە بواری وشە و دەستەواژە سروشتییەکان و ئەم ڕەوتەش لە ئەدەبیاتی کلاسیك و بەتایبەت شیعردا بە جوانی ڕەنگیداوەتەوە و زمانی نووسین و ئاخاوتنی نەتەوەی کورد لەباری وشەی سروشتی کشتوکاڵییەوە هیچکات کەم ناهێنێت، ئەمەش سروشتی بوونی زمانەکەمان دەردەخات.

هێندی لە دەقە فۆلکلۆرییەکان لەباری فۆرم و داڕشتنەوە سەرەڕای ئەوەی کە هۆنەر و دانەرەکانیان خاوەن خوێندەوارییەکی ئەوتۆ نەبوون، بەڵام تۆوی شیعری نوێیان تێدا بەدی دەکرێت، ڕای بەڕێزت لەم بارەیەوە چییە؟

ڕۆژهەڵاتناس و ڕووناکبیری گەورەی ئەرمەنی (ئەبوڤیان) دەڵێت: "لەناو هەموو کوردان تەنانەت پیرە پیاوانی نەخوێندەواریش هەست و بەهرەی شاعیریی بەدی دەکرێت، بە چەشنێك کە زۆربەیان لە گۆرانی چڕیندا بەتوانان و لەوپەڕی سادەییەوە گۆرانی بەسەر دۆڵ و چیا و تاڤگە و ڕووبار و چەك و ئەسپ و قارەمانەتی و جوانییدا دەڵێن". هەروەك کە ئاماژەم پێکرد زۆربەی هۆنەرەکانی ئەم دەقە فۆلکلۆرییانە خەڵکی نەخوێندەوار بوون، کە هیچ زانستێکیان لەبارەی ڕەوت و چۆنییەتی نووسین و ترخەکانی شیعرەوە نەبووە، بەڵام جوانترین بەرهەمیان خولقاندووە، ئەمەش هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ مێژوو، ژیار، ژیانی کۆمەڵایەتی و جیهانبینیی ئەم نەتەوەیە.

ئەو بەربەست و گرفتانەی کە دێنە بەردەم لێکۆڵەران لە چێوارچێوەی شوێن کەوتنی ئەدەبی زارەکی فۆلکۆلۆردا، کامانەن و ئەزموونەکانی بەرێزت چۆن بوون لەم بارەیەوە، چ پێشنیارێکت بۆ پۆلێنبەندی و کاری تۆکمە و زانستی لەسەر کۆکردنەوەی ئەدەبیاتی زارەکی هەیە؟

هەر پەلێك لە بەشەکانی فۆلکلۆر پێویستی بە کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوەی تۆکمە و پۆلێنکراو هەیە، ئەمەش گەڕانێکی دووروودرێژی دەوێت بە هەموو کوردستاندا بەشێوەیەکی ئاکادیمی و مەیدانی.

لەم چەند ساڵەی دواییدا لە هەر دەرفەتێکدا کە بۆم ڕەخساوە خەریکی کۆکردنەوەی فۆلکلۆر بووم و هەرچەند وەخت جارێ لە گۆڤار و ڕۆژنامەکاندا لە چاپ دراون، بەڵام هەر ئەمە ڕازیم ناکات و بەدوای دەرفەتێکەوەم کە بەشێوەیەکی زانستی لەسەریان کار بکەم.

ناوەندە زانیارییەکان، خوێندنگاکان، زانکۆکان، بەتایبەت چاپەمەنییەکان هەموویان دەتوانن لە پاراستن و ناساندنی ئەم بەشەدا دەستێکی باڵایان هەبێت.

پێناسە:

- لەدایکبووی ١٨ی ڕەشەمەی ساڵی ١٣٥٧ی هەتاوییە لە شاری سنە.

- هەر لە منداڵییەوە هۆگری بە شیعر و ئەدەب و خوێندنەوە پەیداکردووە و بە لەبەرکردنی شیعری شاعیران درێژەی بە کاری ئەدەبی داوە.

- ساڵی١٣٧٥ بۆ یەکەم جار بووەتە ئەندامی یەکێك لە ئەنجومەنە فەرهەنگی و ئەدەبییەکانی سنە و بە فەرمی دەستی داوەتە نووسینی شیعری فارسی و کوردی و هێندێ جاریش کاری وەرگێڕانی شیعری کردووە.

- لە ماوەی ١٥ ساڵی ڕابردوودا لە زۆربەی کۆڕ و کۆبوونەوە، فێستیڤاڵە فەرهەنگی و ئەدەبییەکانی شارەکانی کوردستاندا بابەت و شیعری پێشکەش کردووە.

- لە زۆربەی گۆڤار و حەفتەنامە کوردییەکانی وەك: ئاوێەر، سیروان، سروە، زرێبار و ڕۆژهەڵات بەرهەمەکانی بڵاوبوونەتەوە.

- لە ماوەی چەند ساڵی ڕابردوودا بەشێوەی جیدی و بەربڵاو دەستی کردووە بە کۆکردنەوە و فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکیی سنە و ناوچەکانی دەوروبەری، بەڵام هەتا ئێستا بە چاپی نەگەیاندوون.

- ئێستا فەرمانبەرە و دانیشتووی شاری سنەیە.

وەرزی وتار

ڕێبازچەی یارسان و کاکەیی، سەرچاوەی زمان، فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی

دکتۆر محەمەد عەلی سوڵتانی- کرماشان

ئەم بابەتەی کە من دەمەوێت ئەمڕۆ لەم کۆڕەدا باسی بکەم، ئەوەیە، کە ناوەڕۆکی ئەم کۆڕەی کە من لەبارەیەوە دەدوێم، ئەوە نییە کە من کتێبێك هەڵەگری بکەم و بێم لێرەدا باسی بکەم. هیوادارم ئەوەی کە من باسی لێوە دەکەم تازە بێت و جێگای سەرنج بێت، چونکە بەرهەمی رەنج و بەرەی سێ ساڵ لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونی منە بەشێوەی مەیدانی و کتێبخانەیی، لەبارەی فەرهەنگ و ئەدەبیات و مێژووی یارسان و کاکەیی لە ناوچەدا، کە ئەگەر بەڕاستی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش دەبەزێنی و بەرەو ئەورووپا دەڕوات، ئێمە سەبارەت بە مەسەلە و پرسەکانی لێکۆڵینەوەی کاکەیی و یارسان گرفت و کێشەی زۆرمان هەیە. دەگێڕنەوە: "کابرایەکی ڕێبوار باری شووشەی پێ بووە و گەیشتووەتە دەروازەی شارێك و پاسەوانەکە مشتێکی لەبارەکەی دا و وتوویە: بارەکەت چییە و ئەویش دەڵێت ئەگەر مشتێکی دیکەی لێ بدەیت هیچ".

ئێمە بەڕاستی بە نیسبەت ئەوەی کە بەناوی "سەرەنجام" و بەناوی "کاکەیی" و بەناوی فەرهەنگ و ئەدەبی ئەو مەکتەبەوە پشتمان پێ بەستووە. "هەروەك ئەدەبیاتی ئیسلامی بە قورئان دەست پێدەکات، ئەدەبیاتی کوردیش بە سەرەنجام دەست پێدەکات". لەو شەش حەوت بەرگەی کە ئەمر "مارف خەزنەدار" لەمەڕ مێژووی ئەدەبیاتی کوردی نووسیویەتی، ئەگەر بەڕاستی لێی بڕوانین چوار بەرگی ئەدەبیاتی یارسانە، ئێمە لە سەدەی هەژدەیەمەوە بووینەتە خاوەن ئەدەبیات. بۆچی نابێت ئاوڕێك بدەینەوە لەو شتەی کە پشتمان پێ بەستووە و ئەدەبیاتی ئێمە گرێدەدات بە ئەدەبیاتی فارسی و عەرەبییەوە، من کارم بە فۆرم و پێکهاتەی سەرەنجامەوە نییە و دەپەڕژێمە سەر ناوەڕۆکەکەی. بەو شتەی کە ئەمڕۆ ئێمە لە کاکەیی دەڕوانین کە نزیك بە ٥٠٠ هەزار کەسێکن لە سنووری کەرکووك و شارەکانی دیکەی هەرێمی کوردستان دەژین و دەستمان ناوەتە ژێر سەری خۆمان و نزیك بە هەزار و چوارسەدە ساڵیشە خزمەت بە ئەدەبیاتی عەرەب دەکەین، کە لە بواری خۆیدا هەنگاوێکی بۆ هەڵنەهێناڤینەتەوە، جیا لەوەی کە باوەڕسان پێیەتی و پیرۆزە لەلامان و بە شوێنیشیدا دەڕۆین و گرێبەستمان لەگەڵیشی هەیە، وەلێ ئەم پرسیارە بە قەولی لایەنگرانی فەلسەفە کە دەڵێن: "وەخساندنی پرسیار لە مێشك و زەینی مرۆڤدا لە وەڵامەکەی زۆر گرنگترە".

ئایا هیچکاتێ ئەم پرسیارەمان لە خۆمان کردووە کە کێ یەکەم جار، چ بابەتێك بۆ یەکەم جار و چ بوارێك یەکەم جار ئێمەی بە هەموو دونیا ناساند؟ پسپۆڕان،

مامۆستایان و ئەوانەی کە لە بواری زانستیدا شارەزاییان هەیە، چاو لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلام و بەریتانیا بکەن و لە ئینسکلۆپیدیای ئەوانە بڕوانن کە لەسەر کورد نووسیویانە، وەك پسپۆڕێکی ڕۆژهەلاتناس، "پترۆشفسکی"، "ژیکۆفسکی"، "ئاکۆپۆف"، "ئەیوانۆف" و ئەوانەی کە نووسیویانە و دوایین کەسیان کە "برووسن"ە و کتێبی دەوڵەت و میللەتی کوردی نووسیوە، ئەگەر بێت و لاپەڕەکانیان هەڵدەینەوە دەردەکەوێت نەك تەنیا لەبەر ئەدەبیاتی ئێمە نەهاتوون، بەڵکو بۆ ئەو کۆنە کولتوور و ئایینانە هاتوون کە کاکەیین و لە ناوچەی شارەزوور و لە کرماشان و ناوچەکانی دیکەدا بلاوبوونەتەوە.

تەنیا مەزهەب و مەکتەبێك کە بەشێوەی سەربەخۆ لەناو نەتەوەی کورد بە زمانەکانی فەرانسەیی، ئینگلیزی و ئالمانی بابەت و وتاری لەبارەوە نووسراوە، تەنیا مەکتەبی کاکەیی و یارسانە.

یانی ئەگەر ئێمە ئەمڕۆکە لە دونیادا ناسراوین بەهۆی مەکتەبی یارسان و فەرهەنگی کاکەیی ناسراوین، کورد تەنیا نەتەوەیەکە وەك بازنەیەکی دەست لێ نەدراو ئایین، دابونەریت و ڕێورەچەی ئایینی "خەتی" و "دەوری" ئایینی خۆی بە ناوی ئایینی "دەوری"یی کاکەیی و یارسان کۆکردووەتەوە. لە هەر کونجێکی دونیا لە هەر دینێکی خەتیدا، دینی خەتی وەکو: "یەهوود، نەسارا و ئیسلام"، یان دینی دەوری وەکو دینی: "بوودیسم، شینتۆ، هیندی و سینك" و... ئەگەر ئێمە لاپەڕەکانی "سەرەنجام" هەڵدەینەوە، دەبینین توخم و پێکهاتەی ئەو دینانە لەناو "سەرەنجام"دا هەن، گەورەترین سەرچاوە و کتێبخانەی کوردی، کتێبخانەی سەرەنجامە. ئێوە لە کام کتێبی ئایینیدا بینیوتانە، جگەلە قورئانی پیرۆز و لەوانەیە جیا لە "ئینجیل" و "تەورات" تەنیا کتێبێك کە لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا و دەتوانم بە بوێرییەوە بڵێم لە تەواوی دونیادا زیاتر لە سەدان کتێبی راڤەیی و شیکاری بە زمانی کوردە هەیە و لەبارەیەوە نووسراوە، تەنیا کتێبی سەرەنجامە. هەر قۆناغێکی سەرهەڵدان و بووژانەوە کە دێت، گەنجینە و سەرچاوەیەك بەناوی گەنجینەی فەرهەنگ و ئەدەبیاتی کوردی لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت. هەتا دوایین دەورەی، کە دەورەی "یەری تەنی و چل تەن"ی "سەید حەیدەر"ە، ئەگەر بە وردی لێی بڕوانین چل تەنەکە چل دەفتەریان هەیە، هەمووشی بە زمانی کوردییە. سەرەنجام و کەلامە سەرەکییە کە "دەفتەرە" ئەویش هەر بە زمانی

کوردی نووسراوە. ئایا ئێمە پرسیارمان لە خۆمان کردووە کە یەکەمین جار زمانی یەکگرتووی نەتەوەی کورد لە چ کتێبێکدا هاتووە؟ ئێوە چ کتێبێکتان دیوە کە کوردی بێت و بیکەنەوە و ببینن وشەی زازایی، کرمانجی، هەورامی، کەلهوڕی و سۆرانی تێدا بێت و کوردستان و بەشەکانی سوریا، تورکیا و عێراق و ئێران پێوەند بدات بە یەکەوە؟ هەموو وشەی وەکو وشەی زارەکی پاس لێ بکات و لە ئەدەبیاتیشدا بەکاری بێنێت؟ ئاخۆ هەتا ئێستا چ کتێبێکتان بینیوە کە هەتا ئێستا لەو کتێبەدا جوگرافیای ئێران، عێراق، تورکیا و سوریا و هەموو ئەو ناوچانەی کە کوردیان تێدا نیشتەجێیە، وەکو نیشتمانێکی پیرۆز چاو لێ بکات؟ لە کام کتێبی ئایینیدا هاتووە کە نازڵبوونی ئایاتی ئیلاهی بەسەر مرۆڤی کامڵدا لە نیشتمانی کورداندا هاتووە؟ لە کام کتێبدا هاتووە کە دەبێت کڕنۆش بەرن بۆ خاکی شارەزوور؟ ئەو خاکی شارەزوورەیە کە ئێمە هەتا ئێستا ئاوڕمان لێ نەداوەتەوە. کە من نامەوێت لێرەدا بیکەمەوە و باسی لەبارەوە بکەم، چونکە باسەکەی من شتێکی دیکەیە. سەرەنجام هەموو راز و رەمزی پێوەندیدار بە فەلسەفەی تێدایە، هەرچەند ئیبن سینا یەك وشەی سەبارەت بە فەلسەفەی "مەشا و ئەرەستۆ" زیاد نەکرد، وەلێ هەر لەم شارەزوورەدا فەلسەفەیەکی تر پەیدا بوو، کە ئەمڕۆکە جیهانی رۆژهەڵات و رۆژئاوا چاوەڕێی کرانەوەی ئەو فەلسەفەیەن.

ئێمەی کورد هەرچەند پێویستە و زۆروورە لە جیهانی مۆدێرنی ئەمڕۆدا زمان و فەلسەفەی کەسانێکی وەك: هابرماس، ویتگن ئێنشتاین و فۆکۆ و... بزانین و بیخوێنین، بەڵام ئێمە فەلسەفە لەلای خۆمانە و ئاوڕمان لێ نەداوەتەوە. بەڵگەنامەشمان بۆی هەیە وەك فارس دەڵێت: "گواه عاشق صادق در آستین باشد". یەکەم جار کە من کتێبی وەلایەتنامەم بینی، وەلایەتنامە کتێبێکە هی "حاج بەکتاش وەلی"یە، ۱۷ هەتا ۱۸ میلیۆن لەو بەکتاشیانەی کە بەستراوەیی فکری و بیروبۆچوونی نزیکیان بە کاکەییەوە هەیە، لە چەشنی، شافعی، مالکی، حەنەفی و حەنبەلی، بەڵام ئەوان لە یارسان و کاکەییەکانی تورکیان، کە من لە چەند کۆڕ و سیمینارادا لە زانستگای ئانکارا بە گوێی خۆم دەمبیست کە مامۆستا گەورەکان کە لە "کۆپورلۆ" و کەسانی تریان دەگێڕایەوە، دەردەکەوت کە هەموویان پشتیان بە وەلایەتنامە دەبەست. کەوتمە ئەو بیرەی کە ئاخۆ ئەم کتێبە و هەر سەرچاوەیەك کە لەبارەیەوە باس دەکەن سێبەرێکی لە زەینی مندا هەیە، خۆ ئەمە هەموو سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ

سەرەنجام، ئەم ۱۸ ملیۆن کەسەی کە بەردەوام پەیجۆرەکان لە ئێمەیان دەپرسی کە ئاخۆ کاکەییەکان دابونەریت و ڕێوڕەچەیان چییە و چی دەکەن؟ بەڵام ئێمە لێرە دەرگامان هەیە، ئێمە ۱۸ ملیۆن کەسین بەپێی گێڕانەوەی دەوڵەت و ٢٤ ملیۆن کەسین بەپێی گێڕانەوەی خۆمان. ئێمە ئێستا ئیمکاناتی ڕاگەیاندن و میدیا و کاناڵی ماهوارەییمان هەیە، لەکاتێکدا دەبینین جەمخانەی ئەستەمبۆل ۱۵۰۰ کەسی تێدایە کە بە تەمووره و زیکر و دوعا دابونەریتی خۆیان بەجێ دەگەیەنن. لە هەموو ئەو دابونەریتانەشدا مەسەلە ئیسلامییەکانی تێدا گونجێنراوە، پێوەندییان پێکەوە هەیە.

لە کۆڕێکدا لەگەڵ خوێندکارانی خوێندنی باڵا و دکتۆرا لە زانکۆی تاران و لەناو ئەوانەی کە تورکیی ئەستەمبوڵییان دەزانی وەلایەت نامەیان هێنایە سەر زمانی فارسی کە بەخۆشییەوە دەزگای ئاراس بە کوردی چاپی کرد. کارێکی دیکە کە ئەنجامان دا بەرهەمێکە بەناوی "بۆیروق" کە هی "قزڵباش و عەلەوی، عەلەوی-بەکتاشی و شەبەك"ەکانە، کە فەرمان و دەستوورەکانی "شێخ سەفی"یە، کە بەشێکی عەرەبی و بەشێکی دیکەشی تورکیی ئەستەمبوڵییە، کە پێشتر زمانی تورکیی عوسمانی بووە و دواتر کراوە بە ئەستەمبوڵی و ئەوەشمان کردە فارسی و لە کۆتاییشدا وەرمانگێڕایە سەر زمانی کوردی. کاتێك دەبینین دەردەکەوێت ئەوەی کە وەك تێکستێکی سەرەتایی لە وەلایەتنامەدا هەیە و ئەو ۱۸ ملیۆن، یان ٢٤ ملیۆن کەسە ڕوویان تێکردووە، یان ئەوەی کە لە دووتوێی بۆیروقدا هەیە، هەموو سەرچاوەکانی بە تێروتەسەلی لەناو کتێبی "سەرەنجام"دا هەن. کە من لە کتێبی "بنەما هاوبەشەکان لەناو سەرەنجام (وەلایەتنامە و بۆیروق)" هەموو خاڵە هاوبەشەکانی ئەو سێ دەقە، واتە هەم تێکستەکانی سەرەنجام، بۆیروق و وەلایەتنامە بەشێوەی ئاماژە و هێماگەرانە کە کام داستان و کەسایەتی لە کام داستان و کەسایەتییەوە گێڕدراوەتەوە، هەمووی تێدا هاتووە و لێرەدا ئاماژە بە هێندێ لە خاڵە هاوبەشەکانیان دەکەم.

ئەگەر جوگرافیای عەلەوییەکانی ڕوو بە ڕۆژئاوا لەبەرچاو بگرین، لەو کۆڕ و کۆبوونەوانەدا کە مانگی مارس (ڕەشەمە) لە ئەستەمبوڵ کۆ دەبنەوە لە هەرێمەکانی: "مەقدۆنیە، ئالبانی، بوسنی و هێرز گۆڤین، لە هیندوستان، پاکستان و ئەورووپا" بەگشتی لەوێ کۆ دەبنەوە، هەموویان لە چواردەوری وەلایەتنامەدا کە کۆپییەکی زۆر کەمڕەنگە لە سەرەنجام، کۆ دەبنەوە و بەو دەسەڵاتەی کە لەوێ هەیە

باسەکانیان لەو چوارچێوەیەدایە. من یەکەم جار کتێبی "بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگروس" کە هەتا ئێستا لە ئێران و بە زمانی فارسی لە ئەژماری٢٠ هەزار دانەدا لە ئێران چاپ بووە باسم لەوە کردووە، کە هەموو بزووتنەوە کوردییەکان لەژێر ئالآ و چاودێریی ڕواڵەت و گەورەیی بیروباوەڕی کاکەیی و یارساندا بوون.

هەر لە سەردەمی "شاخۆشین موبارەکشا"وە هەتا سەردەمی "باباسەرهەنگ دەوان"، "بابا نارۆی سەرگەتی" و سەردەمی حەزرەتی "سوڵتان ئیسحاق" و هەتا ئەو بزووتنەوانەی کە لە دەورەی سەفەوییەدا وەکو: "نوقتەویە" و لە دەورەی موغوڵەکاندا وەکو "حرووفیە" و لەدوای ئەوەش هەتا دەگاتە دوایین سەردەم کە لە نیشتمانی کوردستانیش وەکو بزووتنەوەی "حەق"ەکان، بزووتنەوەی "سەید ڕەزا دێرسیم" لە تورکیا هەموویان لەژێر ئالآ و کاریگەریی فکریی یارسان و کاکەییدا بوون کە بە شرۆڤە و بەشێوەی زانستی لە دوو بەرگدا و لەسەر بنەمای لێکۆڵینەوەی کتێبخانەیی و مەیدانی و لەسەر بنیادی کتێبی سەرەنجام کارم لەسەر کردوون و جیا لەوەی کە کراون بە کوردی، لە ئەستەمبۆڵیش کراون بە تورکیی ئەستەمبۆڵی و لە چاپ دراون.

کتێبی دیکەش کە دکتۆر "فوئاد بوزکورت" کە خۆی پرۆفیسۆری زانستگای ئانکارا و پیرەوی یارسان و لە عەلەوییەکانی تورکیایە، شیکردنەوەیەکی بۆ فەرمانی "شێخ سەفی" کردووە کە شیکردنەوەیەکی تێروتەسەلە و بە زمانی تورکی چاپ کراوە.

دەبێت ئەم خاڵە گرنگە بزانین کە ئێمە لە کتێبی سەرەنجامدا هەر سەرچاوەیەك گوم بکەین، یان ڕووبەڕووی گرێ و ڕاز بینەوە، یانی کلیلەکەیان بەدەستەوە نییە وەکو ئەو دەستەواژانەی کە هاتوون، مانا داستانە سادەکەی لە ویلایەتنامەدا هاتووە، چەمك و واتاکانی لە بۆیروق دایە، یانی کلیلەکانی دەبێت لە بۆیروقدا بدۆزینەوە، چونکە ئەوانە لە سەردەمێکدا بوون کە نەیانتوانیوە ئەسڵ و دەقە ڕەسەنەکە بپارێزن و لەبەرئەوەی کە زمانیان تورکی و عەرەبی بووە، بۆئەوەی کە بتوانن ئایینەکەی خۆیان ببەنە ناو نیشتمانی عەرەب و تورکەوە وەریان گێڕاوەتەوە بۆ ئەو زمانانە. بۆیروقی شێخ سەفی کراوەتە کوردی، وەلایەتنامە کراوەتە فارسی و هەروەها کتێبێشکیشم لەبارەی مێژووی بنەماڵەکانی هەقیقەت لە ئێران نووسیوە. من، لەبەرئەوەی کە بازنەی لێکۆڵینەوەکەم دەڤەری کرماشانە، کرماشان ناوەندی ئایینی یارسانە، ئەم کتێبە مێژووی هەموو بنەماڵەکانی "حەفتەوانە و شا مێهمان"، واتە هەر یازدە بنەماڵەکەی

لەخۆ گرتووە. هەروەها بنەماڵە مۆدێرن و پۆست مۆدێرنەکان (مۆدێرن و پێش مۆدێرن)ی ئەم ئایینە و هەروەها رۆشنبیرە فکرییەکانی یارسان لە کرماشان کۆ بوونەتەوە، ئەم کتێبە بە پشتبەستن بە بەڵگەی ورد و دروست بۆمان دەردەخات کە پێوەندیی قووڵ لەنێوان خانەدان و بنەماڵەکانی "ئالی حەق" لەگەڵ خانەدان و بنەماڵەکانی عەلەوی (بنەماڵە و خانەدانی حەزرەتی عەلی)دا هەبووە و بەڵگە و شەجەرەنامەیان هەیە و ئەم مەسەلەیەش شتێك نییە کە من یان کەسانێکی تر لەخۆیانەوە بیڵێن. لەخۆڕا نییە کە ناویان تراوەتە عەلەوی، بەڵگە و شەجەرەنامەی مۆرکراوی ئەوەوە و پشتاوپشتی سەدەی هەشتەم بەدواوە لەبەر دەستدایە. ئەمانە پێوەندییەکی راستەوخۆیان لەگەڵ رەسوڵی خودا هەبووە، کە حاشایان لێ ناکرێت. ئێمە دوو مەسڵەکمان هەیە لە مەکتەبی ئیمام جەعفەری سادقدا، یەکیان مەکتەبی دەروونییە و ئەوی دیکەشیان مەکتەبی فەقێ و شەریعەتییە. ئەوەیان کە مەکتەبی فەقێ و شەریعەتییە دەڕواتە ناو بازنە و بیاڤی "حەوزەی علمیە" و لە چەشنی ئیسماعیلە کە لە چوارچێوەی بازنەی دەروونگەراییدا دەخولێتەوە. یارسان کە بە قەولی لایەنگرانی عەقلانییەت و لۆژیك "گشتییەت و تایبەتی من وجە"ە، یانی هەم لەناو ئەو بازنەیەدایە و هەم لەناویشیا نییە، لە هێندێ مەسەلەی بنەڕەتیدا کە من لە نامیلکەی "بنەوای باوەڕی یارسان"دا ئاماژەم پێکردووە، کە زۆربەی سەرچاوەکانی لایەنگرانی مەزهەبی شیعە و موفتییەکانی مەزهەبی سوننەش ئاماژەیان پێکردووە، ئەوانە لەناو بازنەی مەسەلەی پیروباوەڕ و ئەهلی کیتابدان و لە دەرەوەی مەسەلەکانی پێوەندیدار بە ئەهلی کیتابەوە نین. ئێمە دەزانین کە ئایینی یارسان چەندین جۆر پێوەندیی سەرەکیی و دەروونیی لەگەڵ یاسا و عورفە ئیسلامییەکان هەیە. ئێمە ئەگەر بڕوانینە مێژووی تەسەوفی ئیسلامی، بۆ رێنە مێژووی "نەقشبەندی"، ئەرێ هەتا ئێستا کەسێك لە کوردستاندا پرسیاری ئەوەی کردووە کە بۆچی دوای حەوتسەد ساڵ لە هاتنی رێوڕچەی نەقشبەندی بۆ کوردستان بە جارێ لە سەدەکانی سێزدە چواردەی هەتاویدا کۆمەڵێك لە ساداتی "سەرگەڵوو" ئایینەکەیان تێك دەچێت و لەو بازنەیەدا بە ئایینی یارسانەوە نزیك دەبنەوە؟ کە هەمان "هەق"ەکانن، کامە لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونمان لەبارەیانەوە کرد؟ جگە لە رۆژهەڵاتناسەکان نەبێت.

دەبێت ئەو ڕاستییە بزانین کە هیچ ڕۆژهەڵاتناسێك بەڕادەیی کوردێك کورد ناناسێت، بەڵام جیاوازیی ئێمە لەگەڵ ڕۆژهەڵاتناسەکان چییە؟ جیاوازیمان ئەوەیە کە ئەوان سەرچاوەکە لەبەر دەستیاندایە و هەمووی دەخوێننەوە، بەڵام ئێمە هیچکامی ناخوێنینەوە. مەسەلەکە ئەوەیە کە ئێمە قسە و باس و پرسەکانی پێوەندیدار بە خۆمانمان پێ دەدەن و باریکەڵایان پێ دەڵێین. ئێستا لە زانستگای "هایدنبێرگ"ی ئاڵمان کورسییەکانی عەلەوی، کاکەیی و یارسان شناسی هەیە، لە حاڵێکدا لە هەموو زانستگاکانی کوردستاندا تاقە وانەیەکی یارسان شناسی نییە. ئەوان دێن سەرچاوە و بابەتەکە لە ئێمە وەردەگرن و دەیەن لەوێ قوتابخانە و کتێبخانەی خۆیانی پێ دەوڵەمەند دەکەن، کاتێکیش دێنە ئێرە ڕێزیان لێ دەگرین و چەپکە گوڵیشیان پێدەدەین، هەڵبەتە هەقیشیانە، دەبێت ڕێزیشیان لێ بگرین.

ئاخۆ ئەو پرسیارەتان لە خۆتان کردووە کە یەکەمین جار کێ کتێبی قورئانی پیرۆزی بەو گەورەییەی ڕازاندووە و ڕیزبەندی بۆ کردووە ژمارەی ئایە گوزاری کرد؟ هەمووی ئەو ڕۆژهەڵاتناسانە بۆمانیان کردووە. ئیتر ئەو قۆناغانە تێپەڕی، دەبێت بە خۆماندا بچینەوە، ئێمە با لانیکەم بۆ ئەم گەنجینە مەزن و سەرچاوە گەورەیەی کە بەناوی "کەلامی سەرەنجام"، "دەفتەر" و" وەلایەتنامە" لەبەر دەستمان دایە و سەرجەم ٥٠٠ کتێبە بیناسین و کاری لەسەر بکەیەن. ١٨ ملیۆن لە دانیشتووی تورکیا سەر بە کتێبی وەلایەتنامەن، لە حاڵێکدا ئێمە ٥٠٠ کتێبی سەرچاو لەبەر دەستمان دان و لامان لێ نەکردوونەتەوە. لێکدانەوە، ڕاڤە و شیکردنەوەیەکی پوخت و کاملمان لەسەری نەنووسیوە و هەر کامەمان بە ڕێیەکدا بۆی دەڕۆین و هەکامەمان ڕا و بۆچوونی لایەنێك قبووڵ دەکەین.

مەسەلیەکی تر کە دەمەوێت باسی بکەم ئەوەیە، کە با بزانین ئایین و ڕێوڕەچەی یارسان لەباری جوگرافیاییەوە هەتا کوێ ڕۆیشتووە، ئێمە سیلسیلەیەکمان هەیە بەناوی "سیلسیلەی نیعمەتوڵلاهی" کە سەر بە فکریەتی "شا نیعمەتوڵلا وەلی"ن، کە یەکێکە لە گەورە سۆفیە گەورەکان سەدەی هەشتەم، کە هاوسەردەمی حافزە. دەڵێن وەك پێدا هەڵکوتن بەوی وتووە: "ما خاك راه را به نظر كيميا كنيم/ صد درد را به گوشی چشمی دوا كنيم". حافزیش بەوی وتووە: "آنان كه خاك را به نظر كيما كنند/ ايا بود كه گوشەی چشمی بما كنند"؟ یانی ئەنانەت ئەگەر ئێوە دیوانی

حافزیش بگەڕێن، زۆر پرسە فکری و زەینییەکانی حافز پارسانییە، یانی دەتوانین لەگەڵ "سەرەنجام"دا بەراوردی بکەین. کە ئەمن لە کتێبی "مێژووی بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرووس"دا ئاماژەم پێکردووە، لە زۆربەی بەیتەکانیدا بۆ نموونە: "رە نبردیم بە مقصوود خود اندر شیراز/ خرم ان روز کە حافظ رە بغداد زند". هەر ئەو زەمانەی کە "سوڵتان ئیسحاق" لە ڕێگای بەغدا دا بووە: "ای صبا گر بگذری بر ساحل رود ارس/ بوسە زن بر خاك ان رادی و مشکین کن نفس". ئەرەس هەر لەو نیشتمانەیە کە حەزرەتی "شا فەزڵی وەلی"یان تێدا سەربڕیوە. هەروەها بەرهەم و نووسراوەی جۆراوجۆری دیکە هەن کە ئەم مەسەلەیە بە ڕاشکاوی تێیاندا دیارە. "شا نیعمەتوڵڵا وەلی" لە "شام و حەلەب"ەوە هەستاوە هاتووە لە "ماهان"ی کرمان مەکتەبی نیعمەتوڵڵاهی دامەزراندووە.

سەرچاوە:

ئەم بابەتە بەشێوەی ئاخاوتن لە کۆڕی یەکیەتیی نووسەرانی کورد/ لقی هەولێر لە زستانی ساڵی ١٣٩٠دا پێشکەشکراوە، کە دواتر لەسەر ئیزنی دکتۆر محەمەد عەلی سوڵتانی لەلایەن ئامادەکارەوە هێنراوەتە سەر کاغەز و لێرەدا گونجێنراوە.

پێناسە:

- دکتۆر محەمەد عەلی سوڵتانی، لە ساڵی ١٣٣٦ی هەتاویی شاری کرماشان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لەدایك بووە.
- دکتۆر سوڵتانی یەك لەو کەسە پێشەنگ و ڕچەشکێنانەی کوردە کە پاش ساڵانێکی بێدەنگی لە بیاڤی فەرهەنگی و توێژینەوە لەبارەی ئەدەبی کوردی لە کرماشان دەستی داوەتە کار لەم بارەیەوە و جوغرافیای توێژینەوەکانیشی کرماشانە و بەتایبەت لە بوارەکانی ئەدەب، فەرهەنگ، مێژوو، زمان و ئایین گەلێك شاکاری خولقاندووە، کە بریتین لە:

- کۆمەڵەی جوغرافیای مێژوویی و مێژووی پوختەی کرماشان (یەکەم ئەنسکلۆپیدیای ناوچەیی لە ئێران(٢٠) بەرگ، کە هەر بەرگێکی تایبەتە بە بوارێك.
- ئەدەبی کوردی، (حەدیقەی سوڵتانی) کە مێژوو و ژیانی شاعیرانی کوردی کرماشانی لە سەردەمی تەیموورییەکان هەتا ئێستای تێدایە کە سەرجەمیان (٢٠) بەرگە.
- هونەر و ئەدەبیات، بەرهەمە وێنەییەکانی عەبدولحوسێن موحسنی کرماشانی.
- پەیامی ئاشناکان، کۆمەڵەی ئاخاوتنی مامۆستایانی زمانی فارسی لەبارەی پرسەکانی وانەوتنەوەی ئەدەبیاتی فارسی، چاپی یەکەم، ١٣٧٥، تاران.
- دیوانی حافز شیرازی بە خۆشنووسیی، فەریبا مەقسوودی (هاوسەری نووسەر) چاپی دووەم، ١٣٨٣، تاران.
- لێکدانەوە و بەرهەمەکانی میرعیمادەدین قەزوینی، ئامیلکەی هونەری (توێژینەوە).
- لێکدانەوە، ژیان و بەرهەمەکانی میرزا محەمەدرەزا کەلهوڕ، ئامیلکەی هونەری (توێژینەوە).
- پێشەکیی دیوانی دیوانی مەلا مەنووچێهر خان کوولیوەند، ئامادەکردنی مەنووچێهر نوور محەمەدی، چاپی یەکەم، ١٣٨١- خورەم ئاباد.
- کەلەکی کەلهوڕ، کۆمەڵە ئاخاوتن و چالاکییەکانی یەکەم فێستیڤاڵی ژنانی خۆشنووسی ئێران- کرماشان، چاپی یەکەم، ١٣٧٩، تاران.
- کیمیای هەستی، ساغکردنەوەی ژیاننامەی مامۆستا نجوومی کرماشانی، چاپی یەکەم، ١٣٧٩، تاران.
- پێشەکی و ساغکردنەوەی سیحری موبین، بەشێك لە بەرهەمەکانی مامۆستا نجوومی کرماشانی، چاپی یەکەم، ١٣٧٩، تاران.
- دیوانی پەرتەر کرماشانی (کوچە باغی ها) چاپی دووەم، ١٣٧٧، تاران.
- دیوانی شامی کرماشانی (چەنانی) (کوردی- فارسی) چاپی دووەم، ١٣٨٢، چاپی سێیەم ١٣٨٥، تاران.

- دیوانی میر محەمەد سالّح ماهیدەشتی (حەیرانعەلی شا) چاپی یەکەم، ١٣٨٨، تاران.
- دیوانی تەهماسبقولی خان (وەحدەت)، فارسی چاپی یەکەم، ١٣٧٧، تاران.
- یوانی سەید یاقووب ماهیدەشتی (کوردی - فارسی)، سەها تاران ١٣٧٧.
- دیوانی ئوستاد کەیوان سەمیعی (رازی دڵ)، فارسی، چاپی یەکەم، ١٣٨٢، زەوار، تاران.
- یادنامەی میرزا ئەحمەد دیهباشی کرماشانی، چاپی یەکەم، ١٣٦٠، کرماشان.
- دیوانی ئەحمەد بەگ کۆماسی (کوردی)، چاپی یەکەم، ١٣٨٥، تاران.
- رۆڵی کوردەکان لە فەرهەنگ و شارستانییەتی ئێران، (توێژینەوە) چاپی یەکەم، ١٣٨٥، تاران.
- باروەزخی مێژوویی، کۆمەڵایەتی و سیاسیی بنەماڵەی بارزان (توێژینەوە)، چاپی یەکەم، ١٣٨٣، تاران.

لە بواری دین و عیرفانەوە:
- بزووتنەوە و سەرهەڵدانی عەلوییەکانی زاگرۆس، ٢ بەرگ (فارسی و کوردی).
- بنەوانی ئایینی یارسان.
- گوتاری لێکۆڵینەوەیی لە ئایینی ئەهلی حەقدا (پێداچوونەوە، بەراورد، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە بە هاوکاریی مریەم رەزازیان.
- رەخنە و تێڕوانینێك بۆ کتێبی "توێژینەوەیەکی ورد لە ئەهلی حەق، مێژووی فیقه، بیروباوەڕی ئەهلی حەق.
- دەیان کتێب و نامیلکە و توێژینەوەی دیکە لە بواری جۆراوجۆردا.

ڕەنگدانەوەی ئیسلام لە ئەدەب و فۆلکلۆری کوردیدا

محەمەد ئەحمەدیان- مەهاباد

ڕۆڵە مـن ئـەمرم، لەپێشا هۆشی ئیمانت بـێ
بـیری عـزز و نیشـتمان و ژیـنی کوردانـت بـێ

(قانع)

تەواری گەلانی سەر ئەم عەرزە، بە ژمارە زۆر بن یان کەم، رەش بن یان سپی، لە دەشتا بژین یان لە کەژ و کێو، هەموو خاوەنی بیروباوەڕ و ئایین و ئەدەب و کولتووری خۆیانن. مێژوو بۆمان دەگێڕێتەوە نەتەوەی کورد سەرەتا رۆژ و مانگ و زەوی و ئەستێرە و ئاسمان و تەنانەت (با)یان ستایشکردووە و باوەڕیان بە خێوی ئاوی کانی و ئاو بووە. دوایی هاتوونەتە سەر ئایینی زەردەشت، درای ماوەیەك ئەو ئایینە تێکەڵاوی گەندەڵی بووە و رێی خۆش کردووە دین و دەوڵەت بۆ کرووزاندنەوەی رەش و رووتان لایەنگر و پشتیوانی یەك بن. شانامە دەڵێت: ئەردەشێر دامەزرێنەری دەسەڵاتی ساسانی کوڕەکەی بەم چەشنە ئامۆژگاری دەکرد:

چنان دین و دولت به یکدیگرند	تو گویی که در زیر یك چادرند
نه بی تخت شاهی دین بود به پای	نه بی دین بود شهریاری به جای

ئەو چەشنە بۆچوونانە بوونە هۆی ئەوەی سەرهەڵدانەکانی دژی زەردەشت، یانی "مانی و مەزدەك" لەلایەن جەماوەری خەلکەوە بە گەرمی پێشوازییان لێکرا (کۆمەڵناسیی دینەکان، ل: ٤٦٨). دەسەڵاتی بێ نێوەرۆکی ساسانی دەگاتە ئەو جێیەی کە لەگەڵ یەکەم پاڵپەستۆی ئیسلام تێکدەتەپێ، سەرەنجام ئیسلام دەبێتە ئایینی زۆربەی زۆری کوردان.

نەتەوەی کوردیش وەك هەر نەتەوەیەك لەسەر ئەم عەرزە لە موسڵمان و گاور و جوولەکە و بوودایی ئەو مافەی بۆ خۆی بە رەوا زانیوە و لەو دەزگا گەورە و گرانە کە ناوی زەوین و ئاسمانە وردبووەتەوە تێی روانیوە و زانیویە کە ئەم کردارە رەنگین و سەنگینە بەبێ دەستا نەکەوتووەتە گەڕ و دانەر و رانەرێکی هەر دەبێ هەبێت.

(پێشەکی خەیام، ل: ١١)

بەو پێیە بیروبڕوای ئیسلامەتی کردووەتەوە رێوشوێنی خۆی، لەو کاتەوە موسڵمانە و خاوەنی بڕوا بە قورعانە، دەستچیلەی پەرەپێدانی ئەو شارستانییەتەی بەدەستەوە بووە، هەر لەو رۆژەوە کە جابان (جاران) گاوانێکی کورد چمچمەکەی هەلکێشا و فەرەنجییەکەی لەبەر کرد و تەنی گۆچانەکەی بە قۆڵیدا کرد و لە کوردستانەوە بەرەو مەدینە وەڕێکەوت و باوەڕی بەو ئایینە هێنا، لەو رۆژەوە مەرج و پەیمانی خزمەتگوزاریی نەتەوەی کورد بە ئایینی ئیسلام دامەزرا. (خەزێنە، ل: ٢٤٠)

دوای ئەوە شیر و تیر و پێنووس و لێنووسی کوردەکان کەوتە سەر هێڵی خزمەت بەو ئایینە ئاسمانییە، بەرنامە و پرۆگرامی ئەو ئایینە تێکەڵاوی زمان و ئەدەبی کوردی بوو، شوێنی لەسەر شیعر و پەخشان و پەندی پێشینیان، تەنانەت گۆرانی و دابونەریت و ڕێوڕەسم و بیروباوەڕ و مۆسیقا و جێژن و شینگێڕیی ئەو گەلە دانا.

لەو ماوەیەدا هەزاران پسپۆڕ و زانا و بلیمەت و کەسایەتیی خاوەن زمان و قەڵەم و دانەر و کتێب نووسی کورد بە تیشکی زانستی خۆیان خزمەتی ئەو ئایینەیان کردووە. دەور و بایەخی ئایین لە ژیانی ڕۆژانەی کورداندا لە هەموو بەشێکی کوردستان بەرچاوە، ڕێوڕەسمی ئایینیی بەشێکی زۆری ژیانی ڕۆژانەی خەڵکەکەی گرتۆتەوە، ئایین بووەتە بەشێکی زۆر لە ژیار و شێوەی ژیان و وشیاریی کۆمەڵایەتی، بووەتە پێوانەی دابونەریت و کولتوور و باوەڕی نەتەوەی کورد. فەرهەنگی نەتەرایەتی و دابونەریتی کۆمەڵایەتی لەگەڵ یاسا و داب و بڕیارەکانی ئیسلام وا تێکەڵ بوون، کە ناسینەوەیان دژوارە.

هەر دێیەکی کوردستان تەنانەت ئەو دێیانەش کە چەند ماڵێکن، بە شان و شەپیلکی کاسبکار و زەحمەتکێش و دەست و پێ قەڵشیوەکان مزگەوتیان سازکردووە و لەسەر ویست و خواستی خۆیان تێیدا خەریکی خواپەرستین، واتە گوندێك نییە بێ مزگەوت بێت. لەسەر هەر کانیاوێك تاتە بەردێك بە ڕێنەی بەرماڵی سروشتی سروشتی دانرا، تا ڕێوڕەسمی ئایینی بە ئاسانی بەڕێوەبەرن. هەروا لەنێو هەر ماڵێکدا تاقە و ڕەفەی تایبەت بۆ کتێبی پیرۆز، واتە قورعان، ئامادەکراوە و لە بەرزترین شوێنی ماڵەکان نیگادێریان لێکردووە. ڕەنگدانەوەی ئایین لە کولتووری کورددا وەك شین و شایی و جێژن و پرسە و ژنهێنان و جلوبەرگ و تەنانەت خانوو و خوو و ڕەوشتەکان بەرچاوە، پێوەندیی کورد و ئایین لێك بەستراوە و پێك بەستراوە.

جا هەر ئەوە بووەتە هۆی ئەوەی کە زمان و پێنووس و لێنووسی نووسەر و هەستیاران و سینگی بەرفراوان و پڕ لە دوڕ و گەوهەری خۆشخانان بۆ نیشاندانی نەخش و وێنە جوانەکانی ئەو دینە کەوتنە ڕێ و بەپێی ویست و پێداویستیی مەڵبەند زۆربەی هۆنراوەکانیان کردە قاڵب و قوتووی مەبەستە ئایینییەکان و جوانکاریی ((تەلمیح و تەسنیف و تەمسیل و ئیقتباس و حەلل و تەحلیل)) یان خستیانە نێو دڵی هۆنراوەکانیان، ئەوە بووەتە بیانوویەك بۆ نیشاندانی وێنە جوانەکانی دەقی پیرۆزی

کەلامولّلا و فەرمودەکانی رەسولّلا و لە دوورتوێی هەڵبەست و پەخشان و بەیت و باو و گۆرانی و پەندی پێشینیاندا رەنگی داوەتەوە.

بەیت:

بەیتەکان شێوەیەکی فۆلکلۆریی ئەدەبیاتی کوردین. ئاوێنەی بێگەرد و رووی راستەقینەی کورد لە خۆشی و ناخۆشی و ململانێی باری کۆمەلایەتی و سیاسی و ئابووری و بیروبۆچوونەکانی ئەو نەتەوەیە نیشان دەدەن. ئەو بەیتانە لەباری دارشتنی قالب و قاپوور و شێوەی هۆندنەوەوە یەکجار رەسەن و جێگای رێزن، بەلام لەبەرئەوەی کە کاتی دارشتنی ئەو بەیتانە کورد لە خوێندەواریدا هێز و پێزێکی وای نەبووە، ئەو بەیتانە شاعیرانی نەناسراو و شایەر و نەخوێنەوارەکان دایانناون و هۆنیویاننەتەوە و لە قالبی کورت و درێژی میسراعدا گونجاندوویانن و بە خشلّی خۆمالّی رازاندوویاننەوە. رەنگە لەلایەن رەخنەگرانەوە هێندێك جێی رەخنە بن کە ئەوە بابەتی وتاری ئێمە نییە.

لەو بەیتانەدا بابەت و نێوەرۆکەکان تەواو کوردین، لە شێوەی ژیانی کورد و ژیانی خێلایەتی و ئاژەڵداری، تا دەگاتە پەیدابوونی مێر و بنەماڵە ناودارەکانی کورد، دەدوێن. جیا لە بابەتی دلّداری و حیماسی و تراژیدی و ئەخلاقی، بەشێکی زۆری ئەو بەیتانە بەشێوەیەکی بەرفراوان بابەتی ئایینی دەگرنە باوەش. بەیتەکانی ((زەنبیل فرۆش، محەمەد حەنیفە، عەبدولرحمان، جولّندی، قەلای خەیبەر و شێخی سەنعان))، هەرکام خەزێنەیەکن بۆ شێوە روانینی بیروباوەری کورد لە ئاست ئایین و رووداوە ئایینییەکان.

نەك تەنیا لەو بەیتانەدا ئایین رەنگدانەوەی هەیە، بەلکو لە بەیتە ئوستوورەییەکانی وەك ((شێخ مەند و شێخ رەش، مەمی ئالان و مەم و زین)) و هەروەها لە بەیتە رەزمی و حیماسییەکانی وەك ((لەشکری و دەروێش عەبدی))، هەروەها بەیتە بەزمییەکانی وەك "شەم و شەمزین" ئایین شوێنی دیارە.

تەواوی ئەو بەیتە کوردییانە لێوڕێژن لە باس و ناوی ((پێر و پێغەمبەران و فریشتە و پەری و پیاوانی ئایینی و دەروێشەکانی وەك فەیلەقووس و خدری زیندە و حەزرەتی ئادەم و دایە حەوا و سولیمان پێغەمبەر و بلّقیسا و عومری نوح و سەبری ئەیوب و یووسف و یاقووب و سەدان ناوی خودا وەك: حەننان و مەننان و حەیوم و

قەییوم و ڕەحیم و ڕەحمان و سەمیع و بەسیر و بینای چاوان و بینای بانی سەر و هەوری ڕەحمەت و قیبلەی موبارەك و كفلە یەكوون و كەلامی خودا و دەورە دوعا و مەلا بانگدان و نوێژی شێوان))، ئەوانە هەموو دەربڕی شێوازی ئاینیی نێوەڕۆكی بەیتەكانن.

بۆ وێنە لە دەقی بەیتی "سەیدەوان"دا ئاوامان گوێ لێ دەبێت: "ڕەبی خودایە ئەتۆ هەوری ڕەحمەتی بێنی لەلای قیبلەی موبارەك، لە داوێنی فەرەنگییان، لەسەر قەبری پیر خدری هەڵبڕێژی، كێ دیویەتی لەسەر سێ كوڕان را بووك بچنەوە مالی بابیان بە كیژی؟".

لێرەدا چەند وێنە لە دەقی ئەو بەیتانە كە جوانكاریی كێش و سەجع سەروا و دەستەواژەی خۆماڵییان تێدا گونجاوە و چێژ و تامی ئاینییان تێدا بەرچاوە و ئایدیۆمی تایبەت بە زمانی كوردییان تێدا بەكارهێنراوە، دێنینە بەرچاو:

لە بەیتی "میرسێوەدین"دا ئاوا دەبیسین:

"خالق تۆ بێ نەزیری/ ڕەبی تۆ بێ نەزیری/ ڕەبی هەر ئەتۆ هەوی/ كەس لێی وەسەر ناكەوی/ كەس پێی نەبردووە زەفەر/ پاشا، تا سیر و بەگلەر/ دنیات وەها ڕۆناوە/ كێوت كردوونە لەنگەر/ گوڵ مێخە داكوتراوە/ ئەبزوێ ئەوبەرەوبەر". – (گەنجینە، ل: ٤٩٠)

"خالق تۆ بێ نەزیری: ئاماژەیە بە ئایەی ٤٢ لە سووڕەی شوورا: "لیس كمثل شی"، واتە هیچ شتێ وێنەی ئەو نییە.

تۆ بلیندان دەكەی نەوی: ئاماژەیە بە ئایەی ٢٦ی سوورەی ئالی عیمران: "وە توعز و من تشا بیك الخیر عی كل شی قدیر"، (هەر كەسێكی وە قەدەری خەی و هەر كەسێ زەبوونی كەی خۆت دەیزانی، چاكە هەر بە دەست خۆتە و تۆ لەسەر هەموو شت توانای).

مردن هەورازی قەوی/ كەس لێی وەسەر ناكەوی/ ئاماژەیە بە ئایەی ٨ی سووڕی جومعە: "قول ان الموت الزی تفرون من فانە ملاقیكم" (بێژە ئەو مەرگەی كە ئێوە لێی رادەكەن هەر دەتانگاتێ).

گوڵمێخه داکوتراوه/ ئابزێ ئەوبەرەوبەر/ ئاماژەیه به ئایەی ۷ی سووڕی ئەبە کە دەڵێت: (ئایا زەویمان وەك لانکه بۆ فەراهەم نەکردن، ئایا کێوەکانمان وەك گوڵمێخ بۆ دانەکوتاون؟)

له بەیتی "لاس و خەزاڵ"دا دەبیسین: (گەنجینه، ل: ۱۰۳-۱۰۲).

"خالق هەر ئەتۆی لەسەر/ سەحەب جەوهەر، بێ جەوهەر/ دنیات دانا سەرانسەر/ کێوت لێ کردنه لەنگەر" ئاماژەیه بە ئایەی ۳۱ی سووڕی ئەنبیا: وە جعلنا فی لارز رواسی ان تمید بهم جعلنا فیها فجاجا سبلا لعلهم یهتدون، (لەسەر زەویش کەژوکۆمان وەدیهێنا، نەوەکو وەیان لەرزێنێ، چەن ڕێبازمان لێ پێکەێنا بەلکو ئەوان شارەزا بن.)

له بەیتی "میهر و وفا"دا ئاوا دەبیسین:

"خودایەکی ئەزەلی و ئەدەبییە/ نە لە ڕەنگی کەسە و کەس لە ڕەنگی نییە".

ئاماژەیه بە ئایەی "لیس کمیثل شی"، هەر لەو بەیتەدا دەبیسین:

" کەونەکێ کەونە دنیایە، سەرەخۆرەی بێ بەقایە/ عاقیبەت دەچنە فەنایە/ هەر بۆ تۆ حەمد و سەنایە/ هەر ئەتۆی حەننان و مەننان/ حەییوم و قەییومم، ڕەحیم و ڕەحمان/ ویسپ نەجاتی بوو لە زیندان/ یاقووب شاد بوو لە کەنعان/ عەشمەتت دا بە سولەیمان".

حەییوم و قەیووم/ ڕەحیم و ڕەحمان/ ئاماژەیه بە ئایەی ۲۵۵ لە سوورەی بەقەرە کە دەڵێت:" الله لا الا هو حی القیوم" (جگە لە خودا هیچ شتێك بۆ پەرستن نابێت، هەر ئەو هەمیشە زیندووە و بەسەر هەموو شتدا رادەگا).

له کۆتایی بەیتی "شێخ سەنعان"دا دەبیسین:

"یارەب هەر ئەتۆی ڕۆحبەر و ڕۆحدەر/ زۆر پەشیمانم خودای بانی سەر/ بێبەشم نەکەی لە ئاوی کەوسەر/ ڕوحمت زۆرترە لە دای و باوان/ هەر تۆ دەمێنی بینایی چاوان/ پەنام هەر ئەتۆی ئەی حەی دانا/ بە کفله کورنێك تۆ دنیات دان".

ئاماژەیه بە ئایەی ۸۲ی سوورەی یاسین کە دەفەرموێت: "ان اراد شی ان یقول له کن فیکون".

له بەیتی "شێخ فەرخ و خاتوو ئەستێ"دا دەبیسین: (گەنجینه، ل: ٦٢٧)

"خالق هەر ئەتۆی سوبحان/ ڕەبی هەر ئەتۆی سوبحان

خالق هەر ئەتۆی غەفوور/ دنیات دانا جورر بە جورر
بە ئەرکان و بە دەستوور/ هەر ئەتۆش دەیکەی خاپوور

خالق هەر ئەتۆی سوبحان ئاماژەیە بە ئایەی ٨٢ی سوورەی زوخـروف، کـە دەڵێـت: "سبحان رب السماوات والارز رب العرش عمایصـفون". واتـە پـەروەرینی ئاسمانـان و زەمین و عەرش هیچ کەمایەسییەکی نییە.

لە بەیتی عەبدولڕەحمان پاشادا دەبیسین: (توحفە، ل: ٥٣٣)

"ڕەبی هەر ئەتۆی قادر/ تۆی عەرز و ئاسمان و ئاگر/ سـوجدەی شـوکریم لەسـەر بوو/ نەتخولقاندووم بە کافر/ تۆی ئەوەڵ و تۆی ئاخر/ تۆی باتین و تۆی زاهیر/ چەند باران و چەند بەفر/ چەند رووبار و چەند بەحر/ چەند ئاسمان و چـەند هـەور/ چەند بەهەشت و چەند ئاور/ چەند قۆشەن و چەند لەشکر/ چـی تـۆ پێـت بیـێ ئـەمر/ نەشبیتن دەیکەی حازر".

تۆی ئەوەڵ و تۆی ئاخر/ تۆی باتین و تۆی زاهیر/ ئاماژەیە بە ئایـەی ٣ی سـوورەی حەدەیدە کە دەڵێت: "هو الاول و الاخر و الزاهر و والباتن و هو کل شی علیم". واتـە، پێشوو ئەوە و دوای ئەوە و لەبەرچاوە و نادیارە، لە هەموو شت ئاگادارە.

لە بەیتی ئازیزەدا ئاوامان گوێ لێ دەبێت:

"ئازیزێ خۆ من دڵم دێشێ، سەرم هەڵنایە لەبەر پارستی دە غـەمان/ ئەوەڵ بانگم وەبەر بینایی چاوان، ئەوی دیم وەبەر حەزرەتی رەسوڵەڵلایە/ ئازیزێ بانگی دیـم وەبـەر حەزرەتی مووسای/ هەزار و یەك کەلیمەی/ عـەرزی بینـای چـاوان دەکـرد/ لەسـەر کێوی توورێ، کەلیمـەی "لا الـە الاالله"یـە/ ئـازیزێ بـانگی دیـم وەبـەر عیسـای ڕۆحوڵلایە/ وەبەر حەزرەتی داوودی/ ئەگەر سەحەبی زەبوور و ئینجیلێن هـەر لەسـەر ئەوێ کاولە دنیایە/ ئازیزێ بانگی دیم وەبەر حەزرەتی سولەیمانی حوکمی دەکـرد لـە تەیرێ لە توورێ لە باڵداری/ دەبا شەبەقی هەر بدات لە خات بلقیسایە".

لـە سـەرەتای بـەیتی "دمـدم"دا تـەلمیحێکی جـوان لەسـەر ئایـەی "کـل نفس زائقەالموت" هەیە کە بەم چەشـنەیە:

دنیایێ، کەونە دنیـایێ، بێ مروەت و بێ وەفایێ، چەن جوانان دەستیان پێـدەگرتی، چەن جوامێران دەستیان لێ بەردایە، دنیا نەدەما بە حەزرەتی ئادەم و بە دایکە وایـێ،

دنیا نەدەما بە حەزرەتی نووح ئەگەر لـە کەشـتییەدا دەیخوێنـد دەرسـی دە زەبـووری، لەگەڵ کەلیمە " لا الە الاالله"یێ/ دنیا نـەدەما بـە ئیـبراهیم خـەلیلوڵلایێ/ دنیـا نەدەما بە حەزرەتی ئەسکەندەری ئەگەر دەیگرت هـەر چـوار قوژنـەی دنیایـە/ دنیـا نەدەما بە حەزرەتی یوسف، نە بە زولەیخایێ/ دنیا نەدەما بە حەزرەتی سولەیمان نە بە بلقیسایە/ سەرم دێشێ، دڵم راناوەستێ لەبـەر ئـەوێ غـەمێ، لەبـەر ئـەوێ ژانـێ، بانگێکم وەبەر خولای، ئەوی دیکەم پێغەمبەری ئاخر زەمانێ".

ڕەنگدانەوەی ئایین لە گۆرانیی کوردیدا:

گۆرانی و مۆسیقای کوردی دڵگر و سەرنجڕاکێشە، هەسـت بـزوێن و شـادیهێنەر و غەمرەوێنە، لەگەڵ ئەوەی کە ڕەنگی ئایینی پێوە دیارە، بەڵام ئەگـەر بڕوانینـە چـەند بەند لـەو گۆرانییـانـە ئـەو ڕاسـتییە، بـە باشـی ئاشکرا دەبێت، لـەنێو گۆرانییـە فۆلکلۆریـەکاندا کەم کەس هەیە گوێی لێ نەبووبێت، کە دەڵێت:

"ئەو قورعانەی بتگرێ هێنات لێکت کردەوە/ حەوت جـار دەسـتت پێـدا دا/ بـۆ مزگەوتت بردەوە/ ئەمنت سەرگەردان کردووە بە هەناسەی سەردەوە" (ناڵەشکێنە، ل: ١١٨)

قەسەم بە سووری وەلفەجری، فەسلی دەمبەن بۆ گوێی قەبری/ تۆزێ لەمن بگـرن سەبری/ بزانم لێوئاڵ چۆن بۆ من دەگری" (ناڵەشکێنە، ل: ٧٠). "بەو خودایـەی بـێ مەکانە/ ئەو دڵەم بەحری خەمانە/ بۆ دەست دەکرم بازنە/ بۆ ملی دێـنم زەنگیانـە" (کانی مرادان، ل: ١٠٦).

"سوێند بە وەڵـلا و بیللایـە/ زولفـی هـەودا هەودایـە/ بـەوەی بادی هەوایـە" (ناڵەشکێنە، ل: ٩٢).

"بە قورعانی سەر پەڕ شین/ لێت بڕیون هێز و تین/ پێنج فەرزە نوێـژم دوعایـە/ ئەمن و تۆ بۆ یەك نابین" (ناڵەشکێنە، ل: ٦٤). "هاتایەت وەبەر دێـنم/ هانـا وەبـەر سوبحانی/ خالق تۆم تاق و تەنیا/ تۆم بـێ جێگـا و مـەکانی/ مەقسـوودان حاسـڵ دەکەی/ خەمرەوێنی دەردانی" (کانی مرادان، ل: ١٤٩).

هێندێك جار ئەو گۆرانییانە شریتی عومری رابردووی پڕ لە خەم و خەفەت دێننەوە بیر، زۆربەی هەرە زۆری ئاوازە رەسەنەکانی کوردی، وەك: لاوك، هۆرە و سیاچـەمانە لـە

خـەم و پـەژارە و لالآنـەوە و دەربـڕینی ئـاخ و ئـۆف و ئـای و ئـۆی ئـازار و ئێشـە دەروونییەکانەوە سەرچاوەیان گرتووە.

چەند برگەیەك لە دەقی حەیرانێك بۆ نموونە دێنینەوە:

"ئەمن دەڵێم براینە برادەرینە، ئەوڕۆکانە نەخۆشم/ زەحمەت بژیم بە وێ ژیـنێ/ چ بکەم بۆ برایەکی لە دای و بابان/ بنێرمەوە کن مـەلا گچـکەلآنەکەی کۆیـە/ بزانـێ بەلای مردنێم دا یان بەلای ژینێ/ ئەمن دەڵێم براینە برادەرینە ئەگەر بەلای مردنێم دا بێ/ دە بلا بنێرمەوە لە دوای شەدە شلان، شل و ملان چاو بە کلان/ دەستە بە دەستە لەبۆم بگێڕن گەرمەشینێ/ فەقێیان مەلایانم بێننە سەرینێ/ بە دەنگـی بـەرز لـەبۆ منی ماڵوێران بخوێنن یاسینێ". (گەنجی سەر بەمۆر، ل: ٢٢١).

لەگەڵ ئەو تایبەتمەندییانەی باسمان کـردن، مـۆر و شـەقڵ و پیچـمی ئـایینی لـە نێوەرۆکی ئەو گۆرانییانەدا بەرچاوە، سوێندخواردن و تۆك و نزا و هاوار و پاڕانـەوە بـۆ گەیشتن بە دڵدارێکی جوان و قەشـەنگ بابـەتی زۆریـەی ئـاوازە رەسـەنەکانی کـوردی پێکدێنن.

ئەمەش چەند رێنەی دی:

"ئەوشۆ شەوی بەدر/ هەڵدێ لەیل و قەدرە/ لەخۆم دەگرم نەزرە". (ناڵەشـکێنە، ل: ٦).

"سی رۆژەی رەمەزانێ/ فەرزە لەسەر ئۆمەتێ/ سینگت قاقەزی مـەرجان/ مـەلا لێی دەدەن خەتێ/ لە دنیای روون بۆم نەبووی/ چت لێ بکەم لە قیامـەتێ". (کـانی مرادان، ل: ٨٥).

"خودایە گیان خودایە، هەڵتکردووە چرایە/ نەخەیتە تاریکایە" (کـانی مـرادان، ل: ٣٠).

ئەوەش لایە لایە:

"هەی لایە لایە بۆ خەوت نایە/ دەردت لە بابم/ قـەزات لـە دایـە"، هـەی لایـە لایە/ لائیلاهە ئیلەڵڵایە/ بە دوور بی لە دەردێ بەڵڵایە" (کانی مرادان، ل: ٣٠).

پەندی پێشینیان:

پەندی پێشینیان وتەیەکی کورتە و مانایەکی بەربلاوی هەیە، ئەو وتە کورت و مانا قووڵانە بە بەشێك لە ئەدەبی کوردی دەژمێردرێن، ئەو وتانە زۆربەیان شەقڵی دەوری موسڵمانبوونیان پێوەیە، ئاوێنەی بیروای ئیسلامەتین، روانگەی باوەڕ بە خودایەکی تاق و تەنیا کە ژیان و مردن و زیندووبوونەوە بەدەستی ئەوە، کورد دەڵێت:

"خودا بە زەبر و بە سەبرە/ خودا سەبری بچووکی چل ساڵە/ خودا لە سوڵتان مەحمود گەورەترە/ خودا کڵاوی بۆ بەڕوو کردووە/ خودا حەقی بزنی کۆڵ لە شاخدار دەستێنێ/ زۆر کوتن قورعان خۆشە/ بانگی محەمەد بە ئاشکرا خۆشە" و دەیان پەندی دیکە. هێندێك لەو پەندانە دوای شیکردنەوە ماناکانیان ئاشکرا دەبێت.

دەڵێن:

"دەستی ماندوو لەسەر زگی تێرە، مانای ئەو پەندە بە تەواوی ئاماژەیە بە ئایەتێکی قورعانی پیرۆز کە دەفەرموێت "وان لیس للانسان الا ماسعی" واتە، ئادەمیزاد بە هەوڵ نەبێت بەرهەمی چنگ ناکەوێت. یان دەڵێت "کە وتی تیسڤ، تیسڤ" دەڵێن کابرایەکی شارەزووری لەوی تر دەپرسێت، برا خودا چۆن ئەم دڕك و داڵانەی تیسڤ کردووە؟ ئەویش دەڵێت برا " کە وتی تیسڤ، تیسڤ" تەواو ئاماژەیە بەو ئایەتە کە دەفەرموێت "انما امرە ازا رادە شینا ان یقول لە کن فیکون" (سووری یاسین، ئایەی: ٨٢).

لە رشتەی مرواریدا گەلێك باسی هێندێ حیکایەتی ئەوتۆ دەبیسین، هەرچەند لە قاڵبی گاڵتە و پێکەنیندا دەگێردرێنەوە، لەودیو پەردەی پێکەنینەوە باوەڕکردنی قووڵ و راستەقینەیە بە خودایەکی تاق و تەنیا. لە رشتەی مرواریدا هاتووە:

"لە کابرایەکی کوردیان پرسی، بە چیدا ئەزانی خودا یەکە و دوو نییە؟ ئەویش وتی: "بە ئاشەکەی لالەمە" تا ئەو وەختەی کە هەر خۆی بوو، دایمە گەڕ بوو، ئێستا کە لەگەڵ "حەمەی شەڤێ" بوون بە شەریك رۆژێك ئەگەڕی و چوار رۆژ ئەوەستێ، خواش ئەگەر یەکێکی لەگەڵ بوایە ئیشەکەی وەکو ئاشەکەی لالەمەی لێ دەهات" (رشتەی مرواری، ب ١، ل: ١١ و ١٢).

ڕەنگدانەوەی ئایینی ئیسلام لە شیعری کوردیدا:

ئەگەر بە نیازی هەڵبەستی پڕ لە شانازی لە خۆمانی نەگۆڕین، کۆنترین بەڵگەی نووسراومان هەر ئەو شیعرە کوردییانەن کە مەلای وەك خانی و بێسارانی و جەزیری لە سووچی حوجرە و لە کاتی حەسانەوە و بێکاریدا و دایاننان و بە ڕێنووسی عەرەبی و فارسی نووسیویانەتەوە. ئەو مەلایانە پێشەنگ و ڕچەشکێنی زمان و ئەدەب بوون، بناغە دانەری ئەدەبی نووسراومان مەلا بوون، گەورەترین شاعیرانمان یان مەلا بوون، یان پەروەردەی قوتابخانە زانستی و دینییەکان بوون، وەك: نالی، سالم، مەولەوی، حاجی قادر، وەفایی، حەریق و مەحوی. (گۆڤاری مەهاباد، ژ: ١٠١ عەزیز ئالی).

هەرچەند بابەتی "ئەدەبی ئایینی" بابەتی یەکەمی بەرهەمەکانیان نەبووە، زۆربەی هەرە زۆری بابەتی شیعریان باسی دڵداری، جوانیی سروشت، ژیانی کۆمەڵایەتی و خەم و مەراق بووە. لە هەمان کاتدا ئەم هەستیارە کوردانە تێکڕا بەشێك لە هۆنراوەکانیان بۆ پاڕانەوە و لاڵانەوە و پەسنی خودا بە مەبەستی دەربڕینی هەستی ئایینی و خوداناسی تەرخان کردووە.

دکتۆر مارف خەزنەدار دەڵێت: "ئەدەبی کوردی لە سەردەکانی ناوەڕاستەوە سەریهەڵداوە و بە ئەدەبی ئایینی، مەزهەبی و گیانی سۆفیزم دەستی پێکردووە. مەلای جەزیری (سەدەی پازدەی زایینی) هێندێ لە باوەڕەکانی سۆفیزمی، ئەوەی جەلالەدینی ڕۆمی بڵاوی کردبووەوە، وەرگرت و ڕوخساری غەزەلدا بەشێوە زاری کرمانجیی سەروو بڵاوی کردەوە". (مێژووی ئەدەبی کوردی، ل: ٩٣).

مامۆستا هەژار دەڵێت: "چەندین چەرخە لە چوارقوڕنەی کوردستان شەوانی هەینی لە مزگەوت و لە کۆبوونەوەی دەروێشان، لە تەکیەکان، لە بەزمی مەولوودنامە شیعری مەلای جەزیری گوێی سەرسەلەی جڤاتە، ئەو مەلایەی خەڵکی جەزیر و بۆتانە، ئەو شارەی کەوتووەتە بن چیای "جوودی"، جوودی ئەو شارەیە کە گەمییەکەی نووح پێغەمبەری لێ گیرسایەوە و ناوەکەی لە قورئاندایە، مەلا دەڵێت: "مێننەت ژ خودایێ کو بعەبدی خۆ مەلایێ/ تێکسیری غەمی عیشق لە دینار و درەمدا".

مەلا دەڵێت:

"تعالی الله زهی حوسنا موبارەك/ تەبارە، سەد تەبارەك، سەد تەبارەك"، واتە: "جوانییەکەی خودای گەورە بە تۆی داوە، دەس ڕەنگینی هەر بۆ خوایە، هەی ماشەڵڵا، سەد ماشەڵڵا، سەد ماشەڵڵا". "تە جەرگی من ژ دل کر پارە پارە/ فجارك یا بدیع الحسن جارك"، واتە: "لەنێو دڵتدا دەتەویست جەرگم پارە پارە کەی، چۆن تۆ دەبێ گوێ بەو فەرموودەیەی پێغەمبەر نەدەی کە فەرموویەتی: هاوسایەکەت، دیسان هاوسایەکەت".

هەروەها مەلا مستەفا بێسارانی دەڵێت: ئێمە پەپوولەی باڵ هەڵپرووزاوی تاسەی ئەوین و خۆشەویستیی پێغەمبەرانین:

ئێمەیچ پەروانەی شەم شناسانیم/ پەڕ و باڵ سوفتەی دین خاسانیم

میللەت پاك دین، پێغەمبەرانیم/ نەك جە تایفەی کەم نەزەرانیم

بنەمانە جەمین، نوور پاکتەن/ ئەر تۆ پاکەنی، جە کێ باکتەن؟ (تاریخ مشاهیر کرد، ج ١، ل: ١٧٤).

خانی: بیروڕای ئایینی و نەتەوایەتی خانی لە تویی داستانی مەم و زیندا دەردەکەوێت، دەبێت لە هەمبەر نیزامی گەنجەویدا رایگرین، شیعرە غەرامییەکانی لە هێندێ جێدا شان لە شانی غەزەلیاتی "مەولانا جەلالەدین رۆمی" دەدەن.

سەرنامەی نامە، نامی ئەڵڵا/ بێ نامی تە، ناتەمامە وەڵڵا

بێ نەقشی تە، نەقشی خامە خامە/ بێ نامی تە، ناتەمامە نامە

ئەمە وەبیرهێنەرەوەی شا بەیتەکەی نیزامییە کە دەڵێت:

"ای نام تو بهترین سر اغاز/ بی نام تو نامه کی کنم باز"

مامۆستا هەژار لە وەرگێڕانەکەی "مەم و زین"دا سەد هێندەی دەڕازێنێتەوە و دەڵێت:

سەر نامە بە ناوی تۆیە خودایە/ چی بێ ئەمە بێت و پێزی نایە

گیان بەخشی و ژین دەری گیانی/ ئاواتی دڵ و لەبەر دڵانی

تۆ تیشکی لە کوڵمی دلبەران دا/ تینی لە دەروونی دڵتەڕان دا

ئەو لاشە گڵینە و تورینە/ هۆی تۆیە کە جێی گیان و ژینە

ئەی خودایە بە دڵ نەزانە خانی/ خۆت فێری سپاسی کەی زمانی

دەنگی زەنگی وشەکانی گوێ دەزرنگێنێتەوە و بە تەرازووی قافیە هەڵبەستەکانی دەرازێنێتەوە و "لافۆنتێن"ی شاعیرمان وەبیر دێنێتەوە، ناسک خەیاڵی و رەوانی و سواریی شیعرەکانی تامی شیعرەکانی حافز دەدەن و لەباری وردەکاری و جیناس و ئیستیعارەوە لە شیعرەکانی سائیبی تەوریزی دەچن و لە دروستکردنی ئیستیعارە و پەیداکردنی مانای ورددا "ئەبوتەمام" وەبیر دێننەوە و دەڵێت:

نەفەس بگرە لە هاتوچۆیی خۆڕایی هەتا ماوی
کە ئەم بایە هەتا ئێستاکە هەر عومری بە با داوی
شتێکە بێ شەبیه و جینس و فەسڵ و کەشف و تەقریرە
موبەڕایە لە تەقریر و حەدیس حادیس و راوی

مەولەوی هەموو ئامانجێکی دەربڕینی مانا بووە و هەموو هەوڵێکی خستووەتە سەر مانا، تۆ بڵێی گەڕابێتەوە بۆ سەدەی هەژدە و بۆ لای "ڤۆلتێر" شاعیری بەرزی پاریس، یان ئەو هاتووە بۆ تاوەگۆز، بۆ لای مەولەوی و بە زاراوەی عاریفان و وشەو مەبەستەکانی دەربڕێ، حافز شوێنی لەسەر مەولەویی کورد داناوە، چونکە لە دیوانەکەیدا دەڵێت:

عارف چ خاس پەی وە حەق بەردەن/ وەسیەت حافز وە جا ئاوەردەن
دەفنت نە پەهلووی مەیخانە کەردەن/ وەسەر خاکتا سەبووی مەی مەردەن

مەولەوی گرفتاری وێنەی سروشت و گیزەی جوانییە و هەڵبەستەکانی لە دەنگ، رەنگ، کێش و شێوازدا زۆر لە مەسنەوییەکەی پیشالیار دەچن:

زیای بینایم، نوور چەمانم/ سەرمایەی حەیات دین و ئیمانم
من وێم مزانوو بێ ئەمریم کەردەن/ ئیتاعەی فەرمان عەبدیم نەبەردەن

حاجی قادر لەژێر کاریگەریی ئەحمەدی خانی-دا وانەی شۆڕشگێڕی و نیشتمانپەروەری و خوداناسیی فێری هەموو شاعیرانی دوای خۆی کردووە. حەیفە لێرەدا بیروڕای مامۆستا هێمن سەبارەت بە حاجی قادر کۆیی باس نەکەین، کە دەڵێت: "حاجی قادری کۆیە، مەلایەکی زانا و شاعیرێکی هەست ناسک خەیاڵ بوو، ئەگەر

نیشتمانپەروەرێکی وا دڵسۆز و راست و تێکۆشەرێکی وا گەرموگوڕ و ئازادیخوازێکی وا کۆڵنەدەر و نەبەز و رەخنەگرێکی ئازا و بێ باکیش نەبوایە و لە گۆشەی مزگەوتێکدا دەرسی گوتبا و نوێژ و تاعەتی خۆی کردبایە و چەند غەزەلێکی کوردییشی لە پاش خۆی بەجێمابایە، دیسان رەنگ بوو لە ناو نەتەوەکەی خۆیدا ناوبانگی پەیدا کردبایە". (کۆڤاری تێکۆشەر، ژمارە ٥، ل: ٢ هەتا ١٨).

دەتوانین حاجی قادر لەگەڵ "میرزادەی عیشقی" و "عارف قەزوینی" دوو شاعیری نیشتمانیی فارس هەڵسەنگێنین، ئەوەش تابلۆی ئایینیی حاجی قادر:

ئەی بێ نەزیر و هەمتا هەر تۆی کە بێتەرای
بێدار و بێ دیاری، بێدار و پایەداری
مەعلوومە بۆچی (حاجی) مەدحت دەکا بە کوردی
تاکەس نەڵێ بە کوردی نەکراوە مەدحی باری

وەفایی شاعیری دڵ و گوڵ، ئەوین و کوڵ، دڵی نەهاتووە گوڵزارەکانی کوردستان بەجێبهێڵێت و بچێتە هەندەران، جگە لە سێ جار، هەرسێک جار چووەتە گوڵزاری مەدینە.

رۆحم بە فیدات ئەی گوڵی گوڵزاری مەدینە
لوتفت هەبێ روو وا بکە مەقسوودی مە، دینە
عومرێکە دەناڵم بە ئومێدی گوڵی زارت
جارێکی بفەرموو، کە چ هاوارە، چ شینە،

وەفایی لە خودا دەپاڕێتەوە و دەڵێت:

ئەی لە شەوقی جەنەتی رووت ئەنبیا و ئەولیا
رۆح لەسەر لێوان وەکو پەروانە بۆ دیداری شەم
بێ ئەواو هیچم نیە هاتووم و مەحرووممە مەکە
قەت لە دەرگای خۆی گەدا ناکاتە دەر ساحێب کەرەم

با بزانین مەلا مارف کۆکەیی چۆ یاد و بیری خودا دەکات:

هەرچی زەڕاتی عەرز و ئاسمانە کوراتی بەر هەتاوی، لانساری
لە دێڕ و ڕووپەڕی دەور و زەمانی بە هەر نەقشێ تەماشا کەم دیاری
عەزیزی تۆ لە هەرلا خۆشەویستە زەلیلی تۆ بە کەس نایە قوتاری
نەوا و نالە و گریانی قومری فوغانی بولبولی سەر شاخساری
بە هەر نەزم و بە هەر وێنە و عیبارەت هەموو ئیقرار ئەکە پەروەردگاری

با چارێك بە دیوانەکەی پیرەمێردی نیشتمان دۆستی خودا ویستدا بخشێنین:

خوایە، ئەم دڵەم هێزێکی بەرێ | کە غەم لەناو خۆی بکاتە دەرێ
پایەی تۆ ناسین ئەگەر دەرکەوێ | ئیتر کێ دونیا و دیناری دەوێ
دڵم هەمیشە یادی تۆ ئەکا | گیان لەڕێی تۆدا جستۆجۆ ئەکا

قانع چەند تابلۆی لەژێر ناوی "خوداپەرستی و موناجات و تەلقین"دا هەن و دەڵێت:

وەرە باوەڕ بکە کوردە، خودایە خالقی دانا
بە تەنیا لەفزی "کاف و نون" ماسیوای دانا (قانع، ل: ٥٠)
لە موناجاتێکدا دەڵێت:
ئەی خوەلامی بارەگاهت قەیسەر و دارا و جەم
ئەی لە دیوانی جەزادا شافیعی جوملەی ئومەم
مەسنەدی ئەو ڕەنگی بەزمت کەوتە ژوور لەوحولقەدەم
ئینتزاری فەیزی لوتفی تۆن هەموو عورب و عەجەم (قانع، ل: ٢٢٧)

لە هەڵبەستێکدا بەناوی "تەلقینەکەم" ئاوا دەڵێت:

ئەڵێم مەرنەموسوك: خوام خوایە | محەمەد گەورەی هەر دوو دونیایە
ژنی کورد خوشك و پیاوی برامە | کوردستان بەهەشت ئەوە دنیامە
زنجیری ژینم لەم کوردستانە | کرداری چاکە و پاکیی زمانە
(قانع، ل: ٤٥٥)

ئەوەش وەسیەتی قانع:

ڕۆڵە من ئەمرم، لەپێشا هۆشی ئیمانت ببێ

بیری هۆز و نیشتمان و ژینی کوردانت ببێ

مامۆستا گۆران هەستی خواناسی و ئایینیی خۆی لە زۆر جێدا ئاشکرا دەکات، ئەگەر سەیری دیوانەکەی بکەین، ئەو ڕاستییە بەجوانی دەردەکەوێت، کەس و هەوا و بارودۆخی ئایینیی کوردستان بە قەڵەمە سیحراوییەکەی دەنەخشێنێت، لەمەڕ پاڵەوانی ڕێی دین سەلاحەدین لە لاپەڕە ٢٣ی دیوانەکەیدا دەڵێت:

ئەی شێکۆ، سەلاحەدین/ پاڵەوانی غەزای ڕێی دین/ ئەوەی بۆ پاسی قەڵای قوس/ وەك بەردی ڕووی شوورا بێ ترس/ لەبەر شێر و تیرا وەستا/ دا دەنگی "هەی ئامان" هەستا/ لە گڕۆی خاچ/ کە خاچیان کردبوو بە پاچ/ بۆ ڕووخاندن/ بۆ ئاسیا و پڕ لە مردن/ پڕ لە کەلاوەی شار کردن.

مامۆستا گۆران لە وەرگێڕانی "تەرجیع بەند"ی هاتیفدا ڕێکەوێکی وشەکانی دەگاتە پەرپەرۆچکەی جوانی، هاتف دەڵێت:

ای فدای تو هم دل و هم جان وی نسار رهت هم این و هم ان

گۆران دەڵێت:

ئەی بە سەرگەردی تۆ بێن دڵ و گیان	وەی بە شاباشی ڕێت بچن دڵ و گیان
دڵ بە سەرگەردی تۆ، کە تۆی دڵبەر گیان	بە شاباشی تۆ، کە هەر تۆی گیان
دڵ فڕاندن لە چنگی تۆ چ گران گیان	فڕێدانە ژێری پێت چ ئاسان
ڕێی ویساڵت شەقامەڕێی بێ ترس	دەردی عیشق پەتیی بێ دەرمان
نۆکەرین، گیان و دڵ لەسەر دەستین	چاوەڕێی حوکم و گوێ شلی فەرمان
کە یەکێکە و هەیە و نەبێ و هەر بوو	وحده لا اله الا هو

زۆرکەس پێیان وایە مامۆستا هێمن ئاوڕی نەداوەتەوە سەر ئایین و بیروڕای ئایینی بە هێند نەگرتووە، بەڵکو هەر عاشقی کێو و تەلان بەندەن و بەرد بووە، بەڵام ئەگەر

چاو بە بەرهەمەکانیدا بخشێنین، گڕ و تین و ئەوین و خۆشەویستی ئایینی لەبیر نەچووە و لە لاپەڕە (٨٦)ی ناڵەی جودایی-دا دەڵێت:

بە قوربانت بم بینایی چاران
قوبوولی بۆ دەکەی تۆ سووچ و تاوان؟

ئەگەر چاوێك بەو ڕۆژنامانەی کە لە کاتی کۆماری کوردستاندا بڵاوبوونەتەوە، بخشێنین، لە گۆڤاری "گڕوگاڵ" ژماری ٣، ساڵی یەکەم، پووشپەڕی ١٣٢٥، لاپەڕە پێنجدا ئەم پاڕانەوە جوانەی هێمن دەبینین:

هەر خودایە کە فەرد و بێ هاوتا پاك و بێ چوون و گەورە و دانا
هەموو کارێك لە دەستی وی دایە ئەوە بێباك و قادر و توانا
خالقی ئادەمی و حەیوانات سانعی خاك و ئاو و ئەرز و سەما
هەموو موحتاجی دەرك و دەرگای وین شێخ و دەروێش و پادشا و گەدا
کاروباری تەواوی دونیایە هەر خودا جێبەجێی دەکا تەنها
ڕۆژی تەنگانە عەبدی بێچارە هیچ پەناهی نیە بە غەیری خودا
هێمنا تا هەبێ زمانت تۆ هەر بڵێ: لا اله الا الله

لە دواییدا ئەو تاقە بەیتە زۆر لەمێژە لەسەر زار و زمانمە، بڵێی هی کام "بێکەس" بێت کە دەڵێت:

مەڵێ بێکەس بێکەسە، بێکەس/ بێکەس تۆی هەیە بێکەس/ تۆ کێت هەیە بێکەس.

رەنگدانەوەی ئایین لە پەخشانی کوردیدا:

پەخشانی کوردی چەند لق و پۆپی جیاوازی هەیە، وەك: پەخشانی فۆلکلۆری (بەیت و حەیران)، وەرگێڕانی ئاسەوارە بیانییەکان بە تێکڕایی دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر، یان (ئەدەبی ریالیزمی سۆسیالیستی) ئەدەبی ڕۆژنامەگەری، پەخشانی ئەدەبی (چەشنی نووسراوەکانی هەژار، هێمن و قزڵجی)، پەخشانی ئایینی کە مەبەستی ئێمەیە لەم بابەتەدا. ئەو چەشنە پەخشانە بە شێوازێکی ڕوون، بە زمانێکی پاراو سەبارەت بە بابەتێك لە بابەتەکانی ئایین دەدوێت. لەو شێوازەدا سەرنجدان بە

ژیان و وردبوونەوە لە هاتن و چوونی ئادەمیزاد لەسەر ئەم عەرزە پان و بەرینە بەرچاوە.

ئەم چەشنە پەخشانە بابەتەکانی وەك مەولدنامە و میعراجنامە و عەقیدەنامە، وتاری ئایینی و خوتبە و خەتابە، چوار تەبعەی شەریعەت و راڤە و تەفسیری قورئان بە کوردی جێی سەرنجە، کوردەکان بەشبەحاڵی خۆیان لەم بوارەدا کەمتەرخەمییان نەکردووە، بە عەرەبی و فارسی و کوردی سەدان کتێب و وتار و شرۆڤە و تەعلیق و تەفسیریان لەسەر قورئان نووسیوە. هەر لە سەد ساڵی رابردوودا لەگەڵ ئەوەی بواری نووسین بە زمانی کوردی نالەبار بووە، دەیان تەفسیری وەك تەفسیری "خاڵ، نامی، رەوان و ئاسان و گوڵشەن و رامان و رۆژ"یان نووسیوە، خۆشەویستیی قورئان لەلای کورد هەتا ئەو رادەیە بووە کە ئەگەر نەیانتوانیبێت راڤەی بۆ بنووسن، لەبەریان کردووە و بە دەستنووسێکی جوان نوسیویانەتەوە. بە نەخش و نیگارێکی جوان سەرەتای سوورەتەکانیان رازاندووەتەوە، یان هەر نەبێ سەر و ژێر و خاڵیان لێ ژماردووە و بە رەشخوێن خوێندوویانەتەوە و بەرگ و کیفی بە کۆیەیان بۆ سازکردووە، تاقە و رەفەیان بۆ ئامادە کردووە و لە بەرزترین شوێنی ماڵەکەیا رایان گرتووە.

لێرەدا وێنەیەك لە پەخشانی ئایینیی، واتە پاڕانەوەیەك لە مامۆستا حەسەن قزڵجی کە لە رۆژنامەی "هەڵاڵە" ژمارە ١، ساڵی یەکەم، رەشەمەی ١٣٢٤ بڵاوبووەتەوە، دێنینە بەرچاو.

"خودایە هەر ئەتۆی پەرستاو/ هەر بووی و هەر دەبی/ بێ نیازی لە هەموو شتێك و لە هەرچی شتە موحتاجی تۆیە/ خودایە بە ئەمری تۆ ئاسمان پڕە لە ئەستێرە/ بە فەرمانی تۆ هەور دەبارێنی باران و بەفر و گلێرە/ بە ئیرادەی تۆ باخ و چیمەن دەمێك رووت و قووتە، وەختێکیش زەنوێرە/ خودایە غەیری تۆ کەس دەسەڵاتی نیە/ کەسی چی، کاری چکۆلەت دروستکردنی بەشەر و زەوییە/ هۆش و بیر لە بارەگای تۆدا سەریان نەرییە/ ئێمە کە نازانین چۆن شت دەزانین و ئەسپایی زانینمان چیە/ دەم کوتانمان لە گەورەیی تۆ زیادییە".

وێنەی دووەم لە پەخشانی سەرواداری ئایینی "موناجاتی مەلا عەبدوڵڵا"ی ئەحمەدیانە لە دووتوێی کتێبێکی سەربەخۆدا، ئەوەش بەشێك لەو موناجاتە:

"خودایە لە تۆڕایە ماڵ و ژینم، هێز و تین، شادی و شینم، دنیا و دینم، لە تۆڕایە شیرینی و تاڵی، گەیوی و کاڵی، تەختی و چاڵی، ئاڵی و زاڵی، گێلی و حاڵی، پڕی و خاڵی، لە تۆڕایە قەدر و رێزم، تین و هێزم، هەڵسوکەوتم، مان و فەوتم، خێروبێرم، خۆشی و خێرم، چاپکم، پاکیم، دڵ روونـاکیم، تـۆ مـەیلت بـێ سـازم، سـاغم، زۆر بۆشـاغم، بەرچاو روون و بەدەماغم، تێر و تەسەلم، دوور لـە زەلم، سـەرکەوتووی کـەلم، ویستووی گەلم، تۆش مەیلت بێ کوێرم، شەلم، کەتم، کەلم، هەڵرژاوە کەلوپـەلم، بـەفێڕۆ چووە کات و هەلم، تێك هاڵاوە دەست و پەلم، برسی و قڕم، شڕ و بڕم، سارد و سڕم، کاس و وڕم، بۆ بەر و پشتی خۆم زڕم. خوایە لە خوار و سەر، لـە ژوور و دەر، لـە دوا و بـەر، لەنێو دڵی ئەتۆمەکان "ئەلەکترۆن"، "نوترونەکان"، تاگوێی مانگ و رۆژ و زەوی، لـە گشت بەرزان و گشت نەوی، لە گیا و گـژ و لـە دارەکـان، لـە ئـاژەڵ و گیانـدارەکان، هەموو لات شارەزا کردووە، رێی ئاسانی خۆی داگرتووە".

لە کۆتایی ئەم وتارەدا بەو ئاکامە دەگەین، ئەدەبی کورد لە سەدەکانی نێوەڕاستەوە بە ئەدەبی ئایینی و مەزهـەبی و گیـانی سۆفیزم دەسـتی پێکـردووە، بناغەدانـەرانی ئەدەبی نووسراومان، مەلا بوون، گەورەترین شاعیرانمان مەلا بوون، ئەدەب و فۆلکلۆری کورد هەموو کات رێز و رەنگ و بۆن و تام و چێژی ئایینی پێوە دیارە، کـورد هـەموو کـات رێـز و حورمـەتی ئـایینی ئیسـلامی پاراسـتووە و پوختـە و پالاوتـەی هـەموو ئایینەکانی زانیوە، ئایینی بە خشڵ و جلوبەرگ و وشەی جوانی کوردی رازاندووەتەوە.

بەیت و باو و گۆرانی و پەخشانی کوردی لەو رەنگدانـەوە ئاینییـە بێبـەش نییـە. مەبەستی خوداناسی و چەمکی فەلسـەفی خزیوەتە نێو بەیتەکان، زۆربەی پەنـدەکانیش شەقڵی دەوری موسڵمانبوونیان پێوە دیارە، پێویستە بۆ پێناسـەکردنی ئـەدەبی کـورد، ئەو لایەنە لەبیر نەکەین و نەیسڕینەوە، ئەگەر بێت و ئەو کارە بکەین، ژێرخانی ئەدەبی کوردیمان هەڵتەکاندووە و بناغـەی فەرهـەنگ و کەلـەپوور و تـۆرەی ئـەم گەلـەمان رووخاندووە.

سەرچاوەکان:

١- ئۆسکارمان، توحفەی موزەفەرییە، بە زاراوەی موکری، ئاراس، ٢٠٠٦.

٢- ئەحمەدیان- عەبدوڵلا، مناجاتی مەلا عەبدوڵلا نەشری ئیسحان، ١٣٨٩.

٣- ئیلخـانی زاده- سـواره، سـەرجەمی بەرهەمـەکانی (زەمزەمـەی زولاڵ)، کۆکردنەوەی عەبدولخالق یەعقووبی، هەولێر، ئاراس، ٢٠٠٧.
٤- بەحری- ئەحمەد، گەنجی سەر بە مۆ، سەردەم، ٢٠٠٠.
٥- پاپانیانی- سەلاح، کانی مرادان، ئینتشاراتی سەلاحەین ئەیووبی، ١٣٨١.
٦- خەزنەدار مارف، لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی، بەغدا، ١٩٨٤.
٧- رۆحانی- بابامەردۆخ، تاریخ مەشاهیر کرد، جلد ١، تهان، سروش، ١٣٨٢.
٨- زیرەك- حەسەن، ناڵەشکێنە (سەرجەم گۆرانییەکان)، ٢٠٠٦.
٩- سەجادی- عەلائەدین، رشتەی مرواری، بەرگی ١، ژمارە ١٠.
١٠- شەرەفکەندی- عەبدولرەحمان (هەژار)، وەرگێڕانی: قورئـانی پـیرۆز، نەشـری ئیحسان، تاران، ١٣٨٠.
١١- شەرەفکەندی- عەبدولرەحمان (هەژار)، چوارینەکانی خـەییام، (وەرگێـڕان)، تاران، سرووش ١٣٦٩.
١٢- شەرەفکەندی- عەبدولرەحمان (هەژار)، دیوانی عارفی رەببانی، شێخ ئەحمەدی جەزیری، تاران، ١٣٦١.
١٣- فەتاحی قازی- قادر، گەنجینەی بەیتی کوردی، هەولێر، ئاراس، ٢٠٠٦.
١٤- شێخولئیـسلامی- محەمەد ئەمین (هێمن)، ناڵەی جـودایی، چـاپی پێنجـەم، سەیدیان مەهاباد.
١٥- قانع، دیوانی قانع، کۆکردنەوەی بورهان قانع، بلاوکراوەی پانیز ١٣٨٦.
١٦- گۆران- عەبدوللا، دیوانی گۆران، پانیز، ١٣٨٤.

گۆڤارەکان:

١- ((تێکۆشەر- رۆژنامە، سەر بە رێکخراوە کوردستانییەکان، ژمارە "٥")).
٢- (گڕوگاڵ- رۆژنامەی سەردەمی کۆمار، ژمارە ٣، ساڵی ١٣٢٥).
٣- مەهاباد، ژمارە ١٠١.
٤- هەلاڵە- رۆژنامەی سەردەمی کۆمار، ژمارە ١، ساڵی یەکەم، بۆکان، ١٣٢٤.

تێبینی: ئەم بابەتە لە گۆڤاری مەهاباد، ژمارە ١١٢، چـاپ و بلاوکراوەتـەوە و بـە ئیزنی نووسەر لەم کتێبەدا گونجێنراوە.

لەبارەی مەلامەحمود بایەزیدی و ئەفسانە و پێست مۆژێرنەوە

حوسێن شێرپەگی- بۆکان

پێشەکی

لام وایە گەورە پیاران ئامادەبوون و بوونیان بەرەکەتە و یادیشیان هەر بەپیت و پێز و خێر و بەرەکەتە، ئەوەتانێ لە یادمان و ڕێزگـرتنی گـەورە ئەدیبـی کـورد و خـوای پەخشانی کوردی (مەلا مەحمودی بایەزیدی)دا ئەم هەل و دەرفەتە دەقۆزمەوە و ڕێـزای ڕێز و کڕنۆشم بۆ یادی ئەو زیندەیادە، قسەوباسێك دەوروژێنم کـە دەشـێ باسـی لێـوە بکرێت و لە هیممەت و بەرەکەتی ئەم فێستیڤاڵە و مـەلا مـەحمودی بایەزیـدی دەزانم. قسەوباسێك سەبارەت بە ئەرکی هونەرمەند و دەربارەی ئەفسانە و پۆست مۆدێرنیتە و مەلا مەحمودی بایەزیدی. ڕەنگە بە ڕواڵەت چەتوون بێ، بەڵام پێویستە و دەبێـت ئـەم باسـە لێرەدا بکرێت.

ئەوە دەزانین کە نووسینی چیرۆك و ڕۆمان و کۆکردنـەوەی حیکایـەت و ئەفسـانە و چیرۆك، دەسکەوت و داهاتی کۆمەڵگای "بۆرژوازی"ن و چیرۆك و ڕۆمانی راستەقینە و سەرکەوتوو لـەنێو جـەماوەر و کۆمەڵگایەکـدا دێتـە بەرهـەم و پـەرە دەسـتێنن کـە دامودەزگا و پێکهاتە و ڕێکخراوە تەکنیکی و مەدەنییـەکان سەقامگیر بووبێتن و جێگە و پێگەیەکی باشیان بۆ خۆیان بەدەست هێنابێت و کاریگەری و شـوێن پێیـان بەسـەر بارودۆخی کۆمەڵایەتی و هەروەها بەسەر جەماوەردا بەرچاو بێت، چونکە ئـەوە زیـادەی داهات و هەل و دەرفەتی گونجاو و حەسـاوەبوونی مـرۆڤ لـەم فۆرماسـیۆنە ئـابووری-ڕامیاریـیەدایە کـە دەبێتـە هۆکـاری ئافرانـدنی بەرهـەم و دەق و ئاسـەوارە ئـەدەبی و هونەریـیەکان.

ئەم تیۆر و بیۆکەیە وایە و قسەی لەسەر نییە، بەڵام زۆر جـار هەڵکەوتەیـەك لـە هەمبـەر یاسا و ڕێساکاندا قوت دەبێتەوە کە لە گۆشەنیگایەکی گشتیدا یاسا و ڕێسـا و چوارچێوە و قاڵبەکان دەشکێنێت و وەکو شەمشێی فۆسفۆریی هەورە تریشـقە دڵـی شەوەزەنگ و تاریکەشەو شەقار شەقار دەکـات، بـۆ کـات و سـاتێك چەشنی گلۆپـە کارەبایەك هەڵدەگیسێت و هەر ئـەو سـاتەوەختەش (هـەر ئـەو بڕگەیـەش) خـامۆش دەبێتەوە.

سـەرهەڵدانی ئەحمـەدی خـانی و ئەفرانـدنی کەڵـەکاری وەکـو "مـەم و زیـن"، سـەرهەڵدانی مەلامەحمودی بایەزیـدی و گردوکـۆکردنی نیزیـك بـە ٤٠ حیکایـەت و

ئەفسانە و نووسینی پەنجاوحەوت کتێب و مەلای جەزیری و مەلا پەرێشان و عەلی هەریری و عەلی بەردەشانی و... زۆر کەسانی دیکە، ئەمانە ئەو هەورە تریشقانەن کە دڵی شەوەزەنگ شەقار دەکەن و وڵات رۆشن دەکەن. ئەمانە هەڵکەوتە دەگمەنەکانی مێژوون، کە لە هەر سەدەیەکدا کەسێك و کەرەتێك هەڵدەکەوێت.

مێژوو سەلماندوویەتی گەورە پیاوان بە پێچەوانەی رەوتی داخوشینی ئاوی رووبار مەلە دەکەن، مەلا مەحمود بایەزیدی نەیدەتوانی کاربەدەستی کۆنسولگەری وڵاتێکی لاوەکی بێت، جیرە و مزە و مووچە و مواجب وەرگرێت و بێ خەیاڵ بیخوات و دەرخەمی فەرهەنگ و کولتوور و هونەر و ئەدەبی گەل و نەتەوەی خۆی نەبێت. مەلا مەحمود بایەزیدی بۆ خزمەت بەم سامانە نەتەوایەتییە هەڵدەستێت، ئەوی لە سامانی ئەدەب و فۆلکلۆر و کولتووری نەتەوایەتی وەگیر دەکەوێت، گردوکۆی دەکاتەوە، دەینووسێت و تۆماری دەکات و هەوڵی بە کتێب و پەرتووککردن و تۆمار و ئارشیفکردن و چاپ و بڵاوکردنەوەی بۆ دەدات. ئەم کارانە، ئەم چالاکی و تێکۆشان و خەباتە بەرزە فەرهەنگییە لە سەردەم و رۆژگارێکدا بووە کە فۆرماسیۆن بۆرژوای نەبووە، مرۆڤ تێروتەسەل و حەساوە و حەواوە نەبووە و بارودۆخ بۆ ئەم کارانە (کاری فەرهەنگی) هەر لەبار و شیاو نەبووە.

لە بارودۆخێکی ئاوادا کە لە سەدا نەوەدونۆی جەماوەری کۆمەڵگا بە خوێندەوار و نەخوێندەوارەوە تەنیا هەر لە فیکری زگی خۆیان و نانی ماڵ و منداڵ و خاوخێزانی خۆیاندا بوون، مەلا مەحمود بایەزیدی وێڕای کار و کوێرەوەریی رۆژانە لە خزمەتگوزاری بۆ گەل و نەتەوەکەشی غافڵ نییە و ئەم گشتە سامانی ئەدەب و فەرهەنگی نەتەوەکەی وەکۆ دەکات و بە ئاکامێکی دەگەیەنێت. بۆیە ئەوەتانێ نیزیك بە یەکسەد و چل- پەنجا ساڵ لە پاش کۆچی دوایی ئەو، ئێمە لەم شوێنە پیرۆزەدا کۆبووینەوەتەوە و سوپاسی دەکەین و رێزی لێ دەگرین.

پێشینیانی ئێمە بە دەیان و سەدان گەورە پیاو و کەڵە هونەرمەند، ئەوەندەی توانیویانە ئەرکی خۆیان بەجیهێناوە و تا ئێرەیان گەیاندووە. لێرە بەملاوە ئەرکی ئێمەیە. شاعیری فارس (حافز) دەڵێت:

اسمان بار امانت نتوانست کشید

قرعەی فال بە نام من دیوانە زدند

تا لێرەدا دوو ئەرکی گەورەیان لەجیاتی بەردەکەی سەرشانی سیزیەف لەسەر شانمان داناوە، دوو بەرد لە هەمبەرمانە و گەیاندنی ئەم دوو بەردە بۆ تروپك و لووتکەی چیا ئەرکی ئێمەیە.

١- وەکۆکردنی کامڵ و تەواوی کولتوورمان لە پەند و قسەی نەستەق و ئەفسانە و مەتەڵۆکە و...

٢- کەڵکوەرگرتن لەم سامانە و ئەمڕۆییکردنی بڕێ لەمانە لەناو چیرۆك و ڕۆمان و شیعر و شانۆ و کاری فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی و سۆسیۆلۆژی و ئابووری و...دا.

سەبارەت بەوەی کاری من، منی حوسێن شێربەگی، وەك تاکێکی ناو ئەم کۆمەڵگا و جەماوەرە، چیرۆك و ڕۆمان نووسین و کاری تیۆریکی زانستییانە و ئاکادیمی لە چوارچێوەی چیرۆك و ڕۆماندایە، بۆ ئەمڕۆییکردنی بەیت و ئەفسانەی کوردی و کەڵکوەرگرتن لەم سامانە وەك هەوێن و ئوخمی سەرەکی و بنچینەی نووسینی ئەم مژارە، دەمەوێت بزانم چی دەکرێت و چیم لە دەست دێت. دەسا بەم پێیە تیشکێکی بچووك دەخەمە سەر قسە و باسی بە ئەمڕۆییکردنی ئەفسانە و بەیت و باوەکان.

لەڕاستیدا من موعجیب بووم بە چیرۆك و ڕۆمانی ریالیزمی جادوویی ئەمریکای لاتین. من دەمزانی لەم ژانر و شێوازە ڕۆمان و چیرۆکەدا هارکات لەگەڵ واقیع و ڕاستەقینە، لە فانتازیاش کەڵك وەرگیراوە، بەڵام بە باشی نەمدەزانی سەرچاوەی فانتازیاکە لە کوێدایە، تا کتێبێکم خوێندەوە لە نووسەر و کۆمەڵگاناسی ئەمریکایی ئۆسکار لیۆیس. ناوی کتێبەکە ئەمە بوو: (مەرگ لە بنەماڵەی سانچێزدا). هەروەها کتێبێکی دیکەی ئەم نووسەرە لەژێر سەردێڕی "منداڵانی سانچێز". لە پاش خوێندنەوەی ئەم دوو کتێبە کە لە مژاری کۆمەڵناسی و مرۆڤناسیدا نووسرابوون، بۆم دەرکەوت بەردی بناغەی ئەدەبی ریالیزمی جادوویی، کولتوور و خورافە باوەکانی ناو جەماوەر و کۆمەڵگای ئامریکای لاتینە و ئەم گشتە فانتازیایەی لەم ژانرەدا دەیخوێنینەوە، هەر هەموو خۆف و خورافەکانی ناو مرۆڤی ئەوێندەرێیە.

ئەمجار بۆم دەرکەوت کە ئەمە کەڵکوەرگرتنی ئیجابی و پۆزەتیڤە لە دابونەریت و خۆف و خەیاڵات و خۆزیاکانی ناو جەماوەری ئەو کۆمەڵگایە. ئەمەش بۆ خۆی گەڕانەوەیە کە لە ئەمڕۆوە بۆ رابردوو، ئەمڕۆییکردنی بەیت و بار و حیکایەت و

ئەفسانەکانی نەتەوەیی رابردووە. ئێمەش دەتوانین لە کۆمەڵگای کوردەواریدا لەو هەموو خۆف و مەترسی و ئاوات و هیوا و روئیا و کابووسی بیر و باوەڕ و ئەو خورافانەی کە لەناو جەماوەرماندا هەیە کەڵکوەرگرین و چیرۆک و رۆمانی ئەمڕۆیی بنووسین. وەها چیرۆک و رۆمانێك کە باس لە ئەمڕۆی کومەڵگامان بکات و چیرۆک خوێن و رۆمان خوێن و گەنج و لاوان بە چێژوەرگرتن و تاسە و عەشقەوە بیخوێننەوە. ئەمەش خۆی لە باسی تیۆری ئەدەبی ئەمڕۆدا لە خاڵە سەرەکییەکانی بیر و باوەڕی پۆست مۆدێرنەیە. جا بۆ روونکردنەی لایەنی تیۆریك و زانستی ئەم خاڵە و ئەم باسە ئاوڕێك و وتەیەك لەسەر دوو مژار:

١- ئاوڕێك و وتەیەك لە بیروباوەڕی پۆست مۆدێرنە و بزاڤی نوێخوازی لە نەریتەوە بەرەو مۆدێرنە و پۆست مۆدێرنە.

٢- ئەفسانە چییە و بۆچی؟

سەبارەت بەم قسە و باسە، وێڕای دەربڕینی لایەنگری خۆم بۆ پۆست مۆدێرنە لە کار و چالاکیی داهێنانی ئەدەبی و هونەری و ئەفراندنی چیرۆک و رۆمان لەمڕۆدا، رێز و کوڕنۆشم ئاراستەی ئەحمەدی خانی، مەلای جزیری، مەلا مەحمود بایەزیدی، عەلی هەریری، عەلی بەردەشانی، نالی و مەولەوی و حاجی قادری کۆیی و... ولاتی باسێك دەوروژێنم کە کورد وتەنی: ئەم هەویرە ئاوی زۆری گەرەکە.

لەپێشدا با بزانین پێشڕەوانی ئەمڕۆی فەلسەفە و زانست و تیۆریی رۆژاوایی و رۆژهەڵاتی لەسەر ئەم مژارە و لەسەر "نوێ"کردنەوەی سامانی رابردوومان چی دەڵێن؟

هۆرك هایمر: تیۆرێژەر و بیرمەندی گەورە و ئاوداری قوتابخانەی فرانکفۆرت دەبێژێ: "لەبۆ بازدان و رۆیشتن و گەیشتن لە نەریتەوە بەرەو مۆدێرنە و پۆست مۆدێرنە دەبێت حەتمەن لاقمان لەسەر بەردەبازێکی نەریت بێت. یانی بەبێ پاڵپشتی فەرهەنگیی خودی و خۆمان ناتوانین بگەینە تازەگەری و نوێخوازی، چ لە باری نڤیساری و چ لە بواری شاوستانییەتدا".

ژان فرانسوا لیۆتار، تیۆرێژەری پۆست مۆدێرنەی فەرەنسی لە کتێبی (بارودۆخی پۆست مۆدێرنە)دا دەبێژێ: "مرۆڤی مۆدێرن ناتوانێت حەوجێ و نیازی بە ئەفسانە و حیکایەتی میللی و نەتەوەیی نەبێت، لە دۆخێکدا کەلان ریوایەت فریومان دەدات وردە ریوایەتەکان وەخۆمان دێننەوە".

ئەحمەدی شاملوو، گەورە شاعیری ئێرانی و خاوەنی خەڵاتی "داگرمەن"ی سوید و خەڵاتی "داشیل هامت"ی ئەمریکا، باشترین و گەورەترین کتێبی توێژینەوە و کۆکردنەوەی ئەدەب و فەرهەنگ و هونەری زارەکی ئێرانی بە ناوی (کتاب کوچە) بە درێژایی تەواوی تەمەنی خۆی کۆکردەوە و لەناو هەموو شاکارە شیعری و چیرۆکی و وەرگێڕانەکانیدا کە هەیبوو، شانازی هەرە زۆری بە (کتاب کوچە) بوو.

لەلایەکی دیکەوە، دەبا سووکە ئاوڕێك لە شێوەی تێفکرین و گۆشەنیگای مۆدێرنە و پاش مۆدێرنە بدەینەوە. لەلای بیرمەندان و فەیلەسووفانی مۆدێرنە، لە رێنیسانسەوە بۆ کۆمەڵگای بۆرژوایی و تەکنیك و مەدەنییەت و فەلسەفەی رۆژئاوایی وەك کانت و دیکارت و بەیکۆن و هیگیل و... ئاوا بوو: فیکری باش و زانستی دروست و فەرهەنگ و مەدەنییەتی زانستی و پێشکەوتوو، هەر لە رۆژئاوا و لەلای رۆژئاواییەکان و وڵاتانی رۆژهەڵاتی وەکو ئاسیا و ئەفریقا و ئەمریکای لاتین و هەر هەموو وڵات و فەرهەنگی باشووری و پەراوێزەکان (رۆژئاوا= ناوەندە) خاوەن فیکر و فەرهەنگ و شارستانییەتی بەکەڵك و زانستی و دروست نین و ناتوانن لە بەرەوپێشەوەچوونی فەلسەفە و زانست و تەکنیك و مەدەنییەتدا دەور و کاریگەرییان هەبێت. رۆژئاوا لەسەر ئەم باوەڕە (شارستانییەتی هیلینی) دادەمەزرێنێت و فۆرماسیۆنی بۆرژوایی رۆژئاوایی پێکدێنێت، تا دەگاتە شەڕە گەردوونییەکانی یەکەم و دووەم و قەیرانی گەندەڵبوونی ئەم بیروباوەڕە تەواوەت خوازە یەخسیری گێژ و گرفت و دژم و خەسار دەبێت و بۆردومانی شاری (درێسدێن) -(شاری ئەڵمانیا و یەخسیرگای سەربازە رۆژئاواییەکانی فەڕەنسی و رووسی و ئینگلیزی و ئەورووپی لە بەندی هیتلەر و ئەڵمانیای نازیدا)- کە لەم بۆردومانەدا ١٦٠ هەزار کەس لە کوڕانی فەڕەنگی بە دەست باوکانی خۆیان (لیدێرەکانی دەوڵەتانی یەکگرتوو) دەکوژرێن و... ئەم ساتەوەختە و ئەم کردەیە، شێوە تێڕامان و فەلسەفەی مۆدێرنەی ئەورووپایی گەندەڵ و پووچەڵ دەکات و لێرەوە بە جارێك شێوازی گۆشەنیگای پۆست مۆدێرنە سەر هەڵدەبڕێت و دەوری خێرا هەڵدەگرێت و خۆیا دەبێ.

هەڵبەت زۆر پێشتر لەم برگەیە (ساڵانی ١٩٤٥- ١٩٥٠) لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا لەلایەن مارکس و ئینگلسەوە و لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لەلایەن نیچەوە

ڕەفزی قوتابخانەی سەرمایەداری و بۆرژوایی (کاپیتالیزم) کرابوو، بەڵام باوەڕ و گۆشەنیگای پۆست مۆدێرنە لەسەر ئەم بناغە و بنچینەیەیە:

١- زانست و عەلمانییەت ڕاست و دروستێکی ڕەها نییە و ڕاستی و دروستی، شتێکی ڕێژەییە.

٢- هیچ عەقلانییەتێك ڕاست و دروستی ڕەها (موتڵەق) نییە، ئەمەش ڕێژەییە.

٣- فیکر و فەلسەفە و گۆشەنیگای ڕۆژئاوایی، تەنیا فیکر و فەلسەفە و گۆشەنیگای ڕەها نییە بۆ تێفکرین و لێکدانەوەی پرس و کێشەکانی جیهان، ئەمەش ڕێژەییە. دەبێت ئاوڕ بدرێتەوە لە فەرهەنگ و کولتووری ڕۆژهەڵات و باشوور، دەبێت بگەڕێینەوە سەر حیکایەت و ئەفسانە و دابونەریت و کولتووری ڕۆژهەڵات و وڵاتەکانی باشوور و خوێندنەوەی تازە و دووبارە و ئەمڕۆییمان لەسەر ئەو فەرهەنگ و کولتوورانە هەبێت و هەموو دابونەریت و فەرهەنگ و خورافەی ئەو وڵاتانە شەنوکەو بکرێنەوە، بەتایبەت لە ئەدەب و هونەر و شیعر و چیرۆك و لە ئەفسانە و ئایین و نەریتی میللیدا.

لە پاش ئەم بیروباوەڕە تازە و پۆست مۆدێرنە، شێوازی (ریالیزمی جادوویی) لە چیرۆك و ڕۆمانی ئەمریکای لاتیندا پەرەی گرت و خۆیا بوو. ئاستۆریاس و گابریل گارسیا مارکێز و خۆرخە ئامادۆ و ژۆزێ ساراماگۆ و دەیان کەڵە نووسەری دیکەی سەر بەم شێوازە چیرۆك و ڕۆمانە خەڵاتی نۆبێلیان وەرگرت و شێوازی ریالیزمی جادوویی هەموو شێوازەکانی دیکەی ڕۆمان نووسینی ڕۆژئاوایی وەدوا خست.

لە ئەفریقادا نادین گۆردیمەر و لە میسردا نەجیب مەحفووز، لە تورکیا ئورهان پامۆك و لە قولەڕەشەی ئەمریکادا تۆنی مارسۆن و چەندان کەسی دیکەی سەر بە دابونەریتی جیهانی پەراوێز و وڵاتانی باشوور کەڵەکاری ئەدەبی و هونەری دەنووسن و خەڵاتی نۆبێل و خەڵاتە گەورە و بایەخدار و نێودارەکانی ڕۆژئاوایی دەبەنەوە.

ئەمجار نۆرەی ئێمەی کوردە، تا جارێکی دیکە فەرهەنگ و دابونەریتی وڵاتی کوردان و ئەفسانە و بەیت و حیکایەتی نەتەوایەتی و فۆلکلۆریمان دووبارە بە گۆشەنیگای تازەوە بخوێنینەوە و دووبارە لە شەنوکەویان دەین. لە خورافەی جندۆکە و پەری و دێو و ئەژدیها و کورە کەچەڵە و مام ڕێوی و شایی پاشای جندۆکان و بەیت و ئەفسانەکانی توحفەی موزەفەرییە و ئەوانەی مەلا مەحموود بایەزیدی و عەلی هەریری و عەلی بەردەشانی و... دیتران وەکۆیان کردوون و لە ئەوانەی وا ماون و کۆ

نەکراونەتەوە، کۆیان بکەینەوە، بە گۆشەنیگای تازە بیانخوێنینەوە، وەکو وتمان لە شەنوکەویان دەینەوە و ئەمجار لەمانە چیرۆك و رۆمان و شیعر و شانۆ و شێوەکاری مۆدێرنە و پۆست مۆدێرنە بخولقێنین.

تەنانەت کەسانی بیانی وەکو ئۆسکارمان و ئالکساندر ژابا و مارگریت رۆدینکۆ و... خزمەتیان بە ئێمە کردووە، ئەمانەیان گردوکۆ کردووە و بڵاویان کردووەتەوە، وەریان گێڕاوەتە سەر زبانی فەڕەنسی و ئەڵمانی و رووسی و بگرە چەندان زبانی دیکەش، ئەی خۆمان چی؟ ئەی ئەرکی ئێمە چییە؟ یانی ئێمە ئەرکێکمان لە بەرامبەریاندا نییە؟

لەپێشدا وتم و لێرەشدا لەم کۆتاییی و دوا وتەیەشدا دووپاتی دەکەمەوە، دوو ئەرکی زۆر گرانمان لەسەر شانە:

١- گردوکۆکردنەوەی ئەوەی گردوکۆ نەکراوەتەوە، بۆ دووبارە خوێندنەوە و بڵاوکردنەوە و بردنەوە ناو جەماوەر و کۆمەڵگامان (بەتایبەت بۆ ناو گەنج و لاو و منداڵ).

٢- کەڵکوەرگرتن لەم سامانە و ئەمرۆیی‌کردنی برێك لەمانە لەناو چیرۆك و رۆمان و شانۆنامە و شیعر و شێوەکاری و... دا. شاعیری ئێرانی مەلای رۆمی وتەنی:

"هرکسی کو دور ماند از اصل خویش/ باز جوید روزگار وصل خویش".

من رووی وتار و گوتار و قسەکەم دەکەمە گەنج و لاوە مۆدێرنە و پۆست مۆدێرنەکان و دەڵێم بە خاترجەمییەوە ئەم کارە نەك کۆنە و سەلەفی نییە، بەڵکو عەینی کارەکانی گابریل گارسیا مارکێز و ساراماگۆ و ئاستۆریاس و ئورهان پامۆك و نەجیب مەحفووز و دیترانە، یانی کارێکی مۆدێرنە و پۆست مۆدێرنە و زۆر زۆر بایەخدار و نوێیە، دەیجا هەموومان پێکەوە بۆ پێشەوە، بۆ زیندووکردنەوەی سامانی کولتووری و فۆلکلۆری و ئەمرۆیی‌کردنی ئەم سامانە بە هونەری نوێخوازانە.

جارێکی دیکەش درووود و سوپاسم بۆ یاد و رۆحی مەلامەحموودی بایەزیدی و خانی و...

دەچینە سەر باسی ئەفسانە.

ئەفسانە؟ بۆچی؟

لە خەزێنەی فۆلکلۆردا وەکو گەنجینەیەکی بێکۆتایی- ڕەنگە بەشی هەرە شیرین ئەفسانە بێت، چونکە ئەفسانە هەم ڕاستی و واقیعە، هەم خەون و خەیاڵ و فانتازیا. هەم قسە و باسی مێژوو و ڕابردووە و هەم باس و خواسی ئەمڕۆییە. هەم سەربوردی نەناسیاران و نەدیتراوە و هەم سەرگوزەشتی دۆست و دیوناس و خزم و کەسانە. هەم گێڕانەوەی سەربوردانە، هەم لێکدانەوەی چارەنووسانە. هەم باسی دیترانە و هەم قسە و باسی خۆمانە! هەم و... هەم...

دەیجا بەپێی ئەم بۆچوونانە ئەفسانە لە دێرزەمانەوە یانی لە ڕابردوویەکی دوورەوە تا هەنووکە شیرین و خۆش و لەبەردڵان بووە و هەروا خۆش و شیرین و لەبەردڵانیش ماوەتەوە.

ئەفسانە لە زاتی خۆیدا، خەون و خۆزیا و خەیاڵ و خولیای گەیشتن بە ڕزگاری و عەدالەت و یەکسانییە لەلایەن مرۆڤەوە، بەگشتی و لەلایەن خەڵکی ڕەشۆکییەوە بەتایبەتی. بایەخی ئەفسانە لەوەدایە کاتی ئەفسانە گێڕانەوە بۆ جەماوەرێك، یان کاتی گوێ شلکردن بۆ ئەفسانە و ئەفسانە خوانی، هەم کات و زەمەن بە خۆشی تێپەڕ دەبێت و هەم ڕاهێنان و ڕاهاتن و فێر بوون و زانست و زانیاری لە گۆڕێدایە.

ئەمە واتە و دەرسی مێژووە، ئەو نەتەوانەی وا دەوڵەتیان پێکهێناوە و خاوەن دامودەزگا و ڕێکخراوە و پێکهاتەی فەرمی و حکومی و نەتەوەیین زوو لە کولتوور و ئەدەب و هونەری زارەکی دوور دەکەونەوە و بەرەو فەرهەنگ و ئەدەب و هونەری نڤیساری دەچن و لە ئاکامدا فۆلکلۆر و فەرهەنگی زارەکی ئەمانە زۆر بەربڵاو و هەمەڕەنگ و دەوڵەمەند نییە، بەڵام نەتەوە ژێردەست و چەوساوەکان کە زۆربەشیان سێبەری دەوڵەتی نەتەوەییان بەسەرەوە نییە و بەستێن و بواری پێکهێنانی فەرهەنگ و ئەدەب و هونەری نڤیسارییان بۆ ناڕەخسێت، ئەم چەشنە نەتەوانە دەبنە خاوەن کولتوور و فۆلکلۆر و ئەدەب و فەرهەنگی زارەکیی زۆر زۆر ڕەنگین و بەربڵاو و بەهێز و دەوڵەمەندن.

دەسا گەل و نەتەوەی ژیر و هۆشیاری دەوێت هەتا هەل و دەرفەت بقۆزێتەوە و لە هەر هەلومەرجێکدا کە بۆی دەڕەخسێت، فەرهەنگ و کولتوور و فۆلکلۆری خۆی

گردوکۆبکاتەوە، لە قەوارەی کتێب و دیوانە شیعر و فیلم و سی دی (CD)دا تۆمار و ئەرشیفی کات، بڵاوی کاتەوە، بیانباتە نێو جەماوەرەوە، بەتایبەت بیانباتە نێو بەرەی نوێ و تەمەن ساوا و مێرمنداڵ و گەنجەوە، کە ئەم بەرە و جیلە لە پێشینە و فەرهەنگی خودی خۆیان دانەبڕێن.

نەتەوەی ئێمە (نەتەوەی کورد) لەو نەتەوانەیە کە بە درێژایی زەمەن، خاوەن مێژوویەکی پڕ هەوراز و نشێو و پڕ لە بەزم و رەزم و هەڵچوون و داچوون بووە. بەتایبەت ژیانی عەشایەری و خێڵاتی و کێونشینی و گوندژمەنی بەو هەموو هەڵا و زەنا و شەڕ و بەربەرەکانیی لەگەڵ دەوروداوسێ و نەیارانەوە، بۆ مانەوە، بۆ بژیو و نەفەوتان و رزگاری و زۆر بەڵگە و فاکتۆری دیکەشی لەگەڵدا بێت، ئێمەی کردووەتە خاوەن کولتوور و فۆلکلۆرێکی رەنگاورەنگ و دەوڵەمەند. هەزار مەخابن کە ئەم سەروەت و سامانە لە سەدا یەکی کۆ نەکراوەتەوە، تۆمار و ئەرشیف نەکراوە و تەنانەت بە کتێب و نووسراوە و فیلم و "CD"ی خاوێش نەکراوە. دەیجا کە ئەم کارە نەکراوە، زۆر سروشتییە کە زانست و زانیاری و زانستیشمان لەسەر ئەم بابەتە کەم بێت، یان نەبێت!

بەداخەوە ئەوەندەی فەرهەنگی زارەکیی نەتەوەی کورد دەوڵەمەندە (بەتایبەت لە مێژار و بوار و بەستێنی ئەفسانەدا)، هەزار ئەوەندە و بگرە زیاتر زانستی ئەفسانەناسیمان هەژار و لاوازە.

ویلادیمیر پراپ، ئەفسانەناسی رووسیا لە کتێبی (قەوارەناسینی ئەفسانەکانی پەری)دا دەبێژێ: "لە کەش و هەوایەکدا زانستی وەکو فیزیا و کیمیا و ماتماتیک، خاوەن کۆلێژ و ئاکادیمی و زانکۆ و کۆنگرە و فێستیڤاڵ و پۆلێنکردنی رێکوپێک و زاراوەی یەکگرتوون و لە کۆنفرانس و میهرەجان و کۆنگرە زانستی و پسپۆرییەکاندا دەنووسرێنەوە و لەلایەن مامۆستایانەوە بۆ قوتابییان دەگوازرێنەوە، کارێکی ئاوامان نە لە چیرۆك و نە لە ئەفسانەکاندا نییە و جۆراوجۆری و ئاڵۆزبوونی کەرەسەی کار و بیچم و چارەسەرکردنی گیروگرفتی ئەفسانە بە وردی هەر دێ و دژوارتر دەبێت".

ئەمە هاواری مامۆستایەکی گەورەی بوار و بەستێنی ئەفسانەناسین لە وڵاتێکی پێشکەوتووی وەکو روسیا، جا ئێمەی کورد کە نە لە سەدا یەکی ئەفسانەکانمان وەکۆ کردووەتەوە و نە هیچ کارێکی پسپۆڕانەمان لەسەریان کردووە، دەبێت حاڵ و باڵمان

لەم مژاردا چۆن بێت؟ ئەوەتانێ هەر بە هۆکاری ئەم کەمتەرخەمییەوەیە کە چیرۆك و رۆمان نووسینی کوردی لە پاش نیزیکەی سەد ساڵ چالاکی و هەوڵ و تێکۆشانی نووسەرانمان ناچێتە ماڵپەڕ و قەوارەی هونەری پەسندەوە و مۆرکی کوردیبوونی پێوە نانووسێت.

گلەیی و بناشت و رەنج و خەفەت و هاوار و برۆ زۆرە و دەرفەت کەم. ئێرەش بابەتی وتار بۆ ئەفسانەیە و نەك بۆ رەنجنامە. کورتی دەبڕینەوە و با بێنێت بۆ شوێنی خۆی و وتاری خۆی و کاتی خۆی.

مرۆڤی کۆمەڵگا نادیمۆکراسییەکان خەون و خۆزیا و خولیاکانیان لە قەوارەی ئەفسانەدا دەربڕیوە. ئەفسانە کەڵاوێژن لە جوانی، هونەر، عەداڵەتپەروەری، یەکسانیخوازی و بگرە قوتابخانەیەکن بۆ گەشە و پەرەپێدانی راهێنانی هێزی ئەفراندن و داهێنانی جوانی و هونەر و فێرکاری و فێربوونی هزر و فیکری فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و یەکسانیخوازی و برایەتی.

لەناو ئەفسانەدا زۆرجار "پادشا" زاڵم و بەبێ کەڵك و بێ خێرەیە و جەماوەر لە ناخۆشەویستی شادا، شا بە وەجاخ کوێر دادەنێن و هەموو گێڕانەوەی ئەفسانە دەبێتە ئاواتخوازی بۆ لەدایکبوونی شازادەیەك کە پیاوچاك و مرۆڤپەروەر بێت و هەر کاتێکیش زوڵم و زۆری (میری- شا-حاکم) لە رادە و ئاستی تابشت هێنان تێپەڕ بوو، ئەوا جەماوەر، "پادشا، حاکم" بە ئەژدیها و دێو دەشوبهێنن و دەستەودوعای سەرهەڵدان و راپەڕینی سوارچاکێکی جوامێر و ئازا دەبن، تا راپەڕێ و ناحەزان (پادشا- حاکم- ئەژدیها- دێو- جادووگەر) لە دەسەڵات بخات و لەڕاستیدا شوێنەوارەکەی لە رووی زەوی بسڕێتەوە، بەڵام دەبا خۆمان یەخسیری راڤەی واتای ئەفسانە نەکەین، چونکە لەم کورتە وتارەدا کە زیاتر بۆ مژوولیایش و گوتار نووسراوە، ناکرێت و ناتوانین ئەم شیکارییە بە ئاکام و ئەنجام بگەیەنین.

لێ، بۆ ناسینی ئەفسانە دەچینە سەر وەسفێك و پۆلێنبەندییەك کە یەکێك لە ئەفسانەناسانی ئەورووپی "میلەر" بۆ سەرەودەرەی واتای ئەفسانە کردوویە، "میلەر" ئەفسانە لە سێ چەشندا پۆلێن دەکات:

١- ئەفسانەی پەری و جنۆکە.

٢- ئەفسانەی ژیانی رۆژانە.

٣- ئەفسانەگەلی سەبارەت بە گیانلەبەرانی دیکەی جگە لە مرۆڤ وەکو باڵندە و ئاژەڵ و درەخت.

بەڵام ئەم پۆلێنکردنە لەلایەن کەسانێکی وەکو "ئافاناسیۆف "ی نووسەری وڵاتی روسیاوە کە زیاتر لە چوارسەد ئەفسانەی گردوکۆکردووەتەوە و لە قەوارەی کتێبدا بڵاوی کردوونەوە، رەفز کراوەتەوە. بۆچی؟ لەبەوئەوەی لەم پۆلێنکردنەدا تەنیا کەسێتی ناو ئەفسانە لەبەرچاو گیراوە، کەچی دەبایە پێکهاتە و بنەماش لەبەر چاو گیرابایە.

ناسینی ئەفسانە و سەرەوەدەری پۆلێنکردن و واتاکان و چێژبردن لە جوانیی هونەری و جوانی زەین و خەیاڵات و خۆزیاکانی نێو ئەفسانە، ئەرکی نووسەران و دایك و باب و مامۆستایانە، چونکە گێڕانەوەی ئەفسانە وەك دیالۆگی ئەدەبی و هونەری بۆ جەماوەر و کۆمەڵگا -نەك هەر بە چەشنێکی زارەکی- بەڵکو بە نووسین و بڵاوکردنەوە و خوێندنەوە و راڤەکردن و مۆنۆلیایش و دیالۆگیش لەگەڵدا بێت، لە گۆڤار و رۆژنامە و بڵاڤۆکدا، بە واتای گرتنەوە لە یانەکاندا لە قەوارەی کتێب و فیلم و سیدیدا لە لایەن مامۆستایان و نووسەرانەوە، هەروەها ئەفسانە گێڕانەوە لەلایەن دایك و باب و داپیرە و باپیرە و خوشك و برا گەورەوە بۆ منداڵان و مێرمنداڵان، تێفکرین و تێڕامان و هێزی هەست و سۆزی ئەدەبی و هونەری و جوانیناسیی هونەر و ئەدەب و هەست و سۆزی جوامێری و رزگاریخوازی و ویستی یەکسانی و دیموکراسی و دادپەروەری لە جیل و نەوەی داهاتوودا بە توانا و پەروەردە دەکات و رایان دەهێنێت و منداڵ و مێرمنداڵ و گەنجەکانمان بەرەو کەلەپوور و کولتوور و فەرهەنگی نەتەوایەتی و بەرپرسایەتی و ئیش و ئەرکێکی بایەخدار دیونەاس و رێنوێنی دەکات و هەروەها توانای ئەدەبی و هونەری و خەیاڵات پەروەری منداڵ و گەنج بەم کارە بەهێز دەبێت.

ئەفسانەی نەتەوە جیاوازەکان لێك دەچن، زۆرجار ئەفسانەیەك لەنێوان چەند وڵاتدا هاوبەشە، رەنگە بەبێ ناوبردنی وڵاتێك، وڵاتی خاوەن ئەفسانە باش نەناسرێتەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە قسەی دڵی نەتەوە جیاوازەکان یەك قسەیە، ئاوات و هیوا و خۆزیاکانیش هەروەکو یەك وان. ئەرك و بەرپرسیایەتیی ئێمە گردوکۆکردنی ئەو ئەفسانانەیە کە کۆ نەکراونەتەوە، بڵاوکردنەوەیانە، کەلکوەرگرتن لەم ئەفسانانە بۆ دارشتنی چیرۆکی نوێیە و پاراستنی ئەم سامانەیە لە فەوتان.

لێرەشدا جارێکی دیکە درورد و سلاومان بۆ گیانی پاکی مەلا مەحمود بایەزیدی ئەحمەدی خانی و هەریری و بەردەشانی و فەقێ تەیران و...

دەبا ئێمەش ئەرکی خۆمان لەم بەستێنەدا لە یادا بێت.

سەرچاوەکان:

١- ریخت شناسی قصه، ولادیمیر پراپ، ترجمه: م. کاشیگر، تهران، نشر روز، ١٣٦٨.

٢- وضعیت پست مدرن، ژان فرانسوا لیوتار، ترجمه حسینعلی نوزری، تەران، نشر گام نو، ١٣٨٠.

٣- کتاب کوچه، احمد شاملو، نشر مازیار، تەران، ١٣٧٥ تا ١٣٨٤.

٤- دابونەریتی کوردی و ٤٠ حیکایەتی مەلا مەحمود بایەزیدی، دکتۆر فەرهاد پیربال و پێداچوونەوەی عەزیز داشبەندی، وتارەکانی دکتۆر فەرهاد پیربال.

٥- ئەفسانە و ئەفسوون، برۆنۆ بێتلهایم، وەرگێڕانی: ئەختەر شەریعەت زادە، انتشارات هرمس، تهران، ١٣٨١.

٦- توحفەی موزەفەرییە، ئۆسکارمان، وەرگێڕانی مامۆستا هێمن موکریانی، بلاوکراوەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.

توێژینەوەیەک لەبارەی ئەدەبی زارەکی و خەسڵەتەکانی

شەریف فەلاح - سنە

پوختە:

ئەدەبی زارەکی بەشێکی گرنگە لە فۆلکلۆر و بۆ ئەوەی تێگەیشتن و فامێکی وردی بکەین، پێویستە لەپێشدا هێندێ شیکردنەوە و زانیاری لەبارەی فۆلکلۆرەوە بخەینە روو.

فۆلکلۆر (Folklore) بە واتای فەرهەنگی خەڵك، فەرهەنگی کۆمەڵ، فەرهەنگی جەماوەر و... مانا کراوەتەوە، بۆ یەکەم جار لەلایەن "ویلیام جان تامز"ی بەریتانیاییەوە لە ساڵی(١٨٤٦ی زایینی) داهێنراوە. بەڕای ئەو ئەم وشەیە سەرتۆپی ئەو توێژینەوانە بووە کە دەبوا لە بوارەکانی، خۆ و خدە، دابونەریت و روانین، خورافات و ئەو گۆرانی و ئاوازانەی کە لە سەردەمە کۆن و کەونارایییەکانەوە ماونەتەوە، لێکۆڵینەوە کرابا.

سەرەتا جێگرتن و قبوڵکرانی ئەم دەستەواژەیە لەلایەن لێکۆڵەر و توێژەرانەوە مشتومڕی زۆری لەبارەوە کرا. ئەوەش لەو تاریف و پێناسانەوە سەرچاوەی دەگرت کە لەمەڕ ئەم وشەیە هێنابوویە گۆڕێ، سەرەڕای ئەو پێداگریی و دژایەتییە زۆرەی لێکۆڵەران، سەرەنجام ئەم دەستەواژەیە لەناو کۆمەڵی نووسەر و لایەنگرانی زانست و فەرهەنگدا جێگای گرت و کەوتە سەر زاران.

پێشەکی:

پێناسەی جۆراوجۆر لە فۆلکلۆر خراونەتە روو. ئەم پێناسانە هێندێ جار زۆر لە یەکەوە نزیك و هێندێ جاریش مەودایەکی هەتارادەیەك دووریان پێکەوە هەیە. پشکنین و روانینی وشەدان و ئینسکلۆپیدیا گرنگ و سەرچاوە باوەڕ پێکراوەکانی جیهان، دەربڕی ئەم جیاوازییانەن. لە فەرهەنگە تایبەتی و پسپۆرییەکانیشدا لەگەڵ کێشە و جیاوازیی لەم چەشنە بەرەوڕوو دەبین. بۆ وێنە لە یەکێك لە فەرهەنگە پسپۆرییەکان، بەناوی "فەرهەنگی ستانداردی فۆلکلۆر، نوستوورە ناسی و ئەفسانە" نزیك بە بیستویەك پێناسەی جیاواز لە فۆلکلۆر خراوەتە روو. ئەم جیاوازییانە پتر لە هەر شتێك پێوەندیی بەو هەڵێنجانانەوە هەیە کە بەنیسبەت دوو بەشی ئەم دەستەواژەیە، واتە "Folk و Lore" لەلای توێژەران لە گۆڕێدایە. لەڕاستیدا مانای

ئەم دەستەواژەیە پێوەندییەکی ڕاستەوخۆی بەو پێناسەوە هەیە کەلە "Folk" (خەڵك یان کۆمەڵ) و"Lore" (فەرهەنگ) دەخرێتە روو. بۆ وێنە لە یەکێك لە فەرهەنگە ئەدەبییەکاندا "Folk" بە واتای گشتی، یان جەماوەر لەبەرچاو گیراوە و بەپێی ئەم فامکردنە لەمەڕ" Folk Literature" کە بەشێك بووە لە فەرهەنگی گشتی، نووسراوە: (١)"ئەدەبی جەماوەر پەسند لەناو ئەو کۆمەڵانەی کە زۆربەی خەڵکەکەی توانایی خوێندن و نووسینیان نییە، برەوی هەیە". (٢) لە یەکێکی تر لە فەرهەنگە فارسییەکاندا دەستەواژەکانی "FolkLore و LiteraturFolk"، بە یەك واتا هاتوون کە نووسراوە: "ئەدەبیاتی گشتی یان جەماوەر پەسند، یان فەرهەنگی کۆمەڵ، یان فۆلکلۆر، لە بەرامبەر ئەدەبیاتی فەرمی کە بەرهەمی زەینی خەڵکی خوێندەوار و ئاکادیمییە، کۆمەڵێکە لە گۆرانی، حیکایەتی ناو کۆمەڵ، شانۆنامە، مەتەڵ، سیحر و جادوو و پزیشکیی ڕەشۆکی کە لەناو خەڵکی سەرەتایی و نەخوێندەواردا برەوی هەیە"، بەپێی ئەم دەرك و پێناسانە، ئەو کۆمەڵگایانەی کە زۆربەی دانیشتووانی توانایی خوێندن و نووسینیان هەبێت، لە فۆلکلۆر بێبەش و بێبەرین. بەپێی ئەم پێناسانە، هەروەها دەکرێت بوترێت لەو کۆمەڵگایانەش کە خوێندنەوە و نووسین گشتگیر نەبووە، ئەو گرووپ و تاقمانەی کە خاوەنی خوێندەواریی خوێندن و نووسینن، خاوەنی فۆلکلۆر نین.

وەها پێناسەگەلێك تەنیا تایبەت بە نەتەوە و گەلان و وڵاتانی ڕۆژهەڵات نییە، بەڵکو لەلای نەتەوە و وڵاتە ڕۆژئاواییەکانیش دەکرێت لەگەڵ پێناسە و چەمکی لەو چەشنە بەرەورووبینەوە.

بەپێی ئەو پێناسانەی سەرەوە کە بە پشتبەستن بە پێناسەیەکی بەرتەسك لە دەستەواژەی FOLK خراونەتە روو، ئەمڕۆکە فۆلکلۆرناسان لەناو کۆمەڵگا پیشەسازی و پێشکەوتووەکانیش شێواز (ژانرە) جۆراوجۆرەکانی ئەدەبیاتی زارەکی و جەماوەر پەسندیان دۆزیوەتەوە و بەپێی میتۆد و ڕێکارە زانستی و ئاکادیمییەکانی ئەمڕۆ توێژینەوەیان لەبارەوە دەکەن.

بۆ وێنە لەناو کرێکارانی کۆمەڵگا پیشەییەکان، یان تەنانەت لەناو کۆمەڵی خوێندەوارانی باڵای نەتەوە و گەلانی جۆراوجۆر، مەتەڵۆك، هەجو و تەنز، گۆرانی و

ئاوازی کۆن و ڕەسەن بردویان هەیە، کە بێگومان دەچنە چوارچێوە و خانەی پێناسەی فۆلکلۆرەوە.

لە پەنای ئەم هەڵێنجانە کە دەگەڕێتەوە بۆ تێگەیشتن و فامی کۆمەڵێکی کەم لە "خەڵك" یان "گشت" (FOLK)، دەکرێت ئاماژە بە هێندێ دەرك و تاریف بکەین کە لە پێناسەی دەستەواژەی "فەرهەنگ" (LORE)یدا پێکەوە جیاوازیسان هەیە. کۆمەڵێك تەنیا ئەدەبیات و هونەر و دەسکەوتە مەعنەرییەکانی دیکەی هاوشێوە بە فۆلکلۆر پێناسە دەکەن و هێندێکی دیکەش پێناسەیەکی گشتی و هەمەگیریان خستووەتە ڕوو، واتە سەرچاوە مادییەکانی کۆمەڵگاشیان لە چوارچێوەی ئەو پێناسەیەدا گونجاندووە.

وشە و دەستەواژە سەرەکییەکان:

فۆلکلۆر، ئەدەبی زارەکی، فەرهەنگ، حیماسە، ئوستوورە، پێناسە و خەسڵەتەکان.

سەرەڕای ئەو هەموو جیاوازیی و جۆراوجۆرییەی کە لەو تێگەیشتن و تاریفانەی کە لە گۆڕێدان، هەتارادەیەك هەموویان لەسەر بابەتێك کۆکن، واتە لەمەڕ شێواز و جۆری گواستنەوەی فۆلکلۆر لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر، بەپێی ئەم خاڵە هاوبەشە، فۆلکلۆر بەو بەشە لە زانست و هونەر دەوترێت کە بەشێوەی زارکی و زارە و زار، لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە دەگوازرێتەوە.

میتۆد و ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوە:

مەبەست لەم باسە، دەستنیشانکردنی ڕەهەندێکی بەربلاو و گشتییە لە فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکی و دەستنیشانکردنی سەرباس و تەوەرەکان، خاڵی هاوبەش، لێکچوو و جیاوازییەکان و خەسڵەتەکانیانە.

ئەم خاڵە هاوبەشە، گەرچی دەربڕی بەشێك لەم کەتوار (واقیع)ەیە، بە تەنیا خۆی ناتوانێت پێناسەیەکی کامڵ و پوخت بێت، چونکە دەکرێت زۆرێك لە مادە و نموونە خاوەکانی فۆلکلۆر وەك نموونە بێنینەوە کە بەشێوەی زارکی ناگوازرێنەوە و پەرەش دەستێنن. هەڵبەت دەکرێت ناوی ئەم جۆرە لە فۆلکلۆر بنێینە فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکیی نوێ و نەوەی ئەمڕۆ کە بەپێی سیستم و پێکهاتە و چۆنییەتی بیرکردنەوەی

مرۆڤی هاوچەرخ دێنە بەرهەم و پەرە دەستێنن، بۆ وێنە، شیعرە زارەکییەکان، رستە و شێوە رستەکان کە لەسەر کامیۆن و ترەیلی و کەرەسەکانی دیکەی مرۆڤ دەنووسرێن و بەردەوام لەناو خەلکدا دووپات دەبنەوە، ئەمانەش دەچنە خانەی فۆلکلۆرەوە. ئەو وشە و رستە بیروباوەڕییانەی کە لەسەر دار و دیوار و بەرد دەنووسرێن، نووسراوەی سەر گلکۆ و کێلی قەبرەکان، دۆعا، تەلیسم، گرێبەست، قەباڵەی کڕین و فرۆشتنی نەریتی و وەسیەتنامە بنەماڵەییەکان و دەیان نموونەی دیکە هەموویان بەشێکی بەرچاون لە فۆلکلۆر کە تەنیا لە ڕێگای نووسینەوە و لەبەرکردنەوە دەپارێزرێن و بۆ نەوەکانی تر دەگوازرێنەوە.

هەروەها دەکرێت لەبارەی هونەری رەسەنی خەلکی ئاسایی و تایبەت سەما و هەڵپەڕکێ، ئەو پێناسەیەی سەرەوە بەبڵاوتر بکەینەوە و ئەمانەش بخەینە خانەی ئەو پێناسانەوە. هەڵپەڕکێ تەنیا لە ڕێگای روانین و فێربوون و راهێنان و تێکەڵبوونەوە دەکرێت پەرەی پێ بدرێت، نەك لە ڕێگای زمانەوە.

جیا لەو بابەتانەی کە باسکران، دەکرێت ئاماژە بەو زانست و زانیارییانە بکەین کە سەرەڕای ئەوەی بەشێوەی زارەکی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر دەگوازرێنەوە، بەڵام ناچنە خانەی فۆلکلۆرەوە.

لەناو نەتەوەی کورددا وەك یەکێك لەو نەتەوە رۆژهەڵاتییانەی کە خاوەنی سامانێکی دەوڵەمەند و بەپێزە لەم بارەوە و گەلێك سەرچاوە و مادەی خاوی فۆلکلۆرێك و ئەفسانە و ئوستوورەی کۆن و رەسەن لە دووتوێی مێژوو و ژیار و شارستانییەتیدا حەشار دراوە، لە ماوەی نزیك بە سێسەد ساڵی رابردوودا کە نووسین و خوێندنەوە لەلای ئەم نەتەوەیە برەوی پەیداکردووە، تەنیا زار بە زار و لە ڕێگای زەین و لەبەرکردنەوەوە ئەم سامانە خۆماڵییانەیان پاراستوە. بەپێی دەقە مێژوویی و بەڵگەی فۆلکلۆری و بەتایبەت بەیت و بەیار حیکایەت و داستانە رەسەنەکان ئەم شێوازە، هەرچەند هەتا رادەیەکی زۆر دەقە خۆماڵییەکانی بۆ هێشتوونەتەوە، بەڵام هەر گێڕەرەوە و بەیتبێژ و حیکایەتخوانێك بەپێی بەرژەوەندیی ناوچەیی، کات، شوێن و زۆر جاریش سەلیقە و هەندێ جاریش نەزانی و لەبیرچوونەوە، دەستکاری دەقەکانیان کردووە، کە یان کەمی کردووە یان زیاد.

ئەم شێوازە زۆربەی لە هێندێ دەقی کۆن و دانسقەی کورد داوە کە ئێستا لە بەیت، یان داستان و حیماسەیەکی میللی یان مێژوویی و دڵداری چەند گێڕانەوەیەکی جیا بەرچاو دەکەوێت کە جیاوازیی و لێڵییان تێدایە.

دڵسۆزان و پێشەنگانی ئەم بوارە لەبەر نەخوێندەواری و هەست نەکردن بە گرنگیی ئەم ڕێژە بەنرخە، بەردەوام درێژەیان بەو کارە داوە و نەبوونی دامودەزگا و ناوەند و سیستمی خوێندن و نووسینی تۆکمە، بوونی شەڕ و ئاڵۆزیی کوردستان، دابڕانی زاراوەکان لە یەکتر و نەبوونی پێوەندییەکی چڕوپڕ لەناو پێکهاتە کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکان زیاتر ئەم سەرچاوانەی لێڵ کردووە و کەسیش پێشی بەو ئاڵۆزییە نەگرتووە.

لە ماوەی نیو سەدەی ڕابردوودا مامۆستا، توێژەر و خوێندەوار و فۆلکلۆرناسانی کورد بۆ خۆیان شانیان داوەتە بەر کۆکردنەوە و نووسینەوەی دەقە فۆلکلۆرییەکان و بەشێك لە ئەدەبی زارەکیی ئەم نەتەوەیەیان لە فەوتان ڕزگار کردووە. ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە کە بەر لە نووسەرە خۆماڵییەکان هێندێ لە ڕۆژهەڵاتناسان بەشێکی بەرچاو لە ئەدەبی زارەکی، بەتایەت بەیت، حەیران، گۆرانی و شیعرە دڵدارییەکانی هێندێ ناوچەی کوردستانیان کۆکردووەتەوە و بە زمانی ئەڵمانی، فەڕەنسایی و ئینگلیزی و ڕووسی وەریان گێڕاوە، کە دیسان لەو زمانانەوە کراونەتە کوردی و دواتر کەوتوونەتەوە بەچاوی خوێنەری کورد.

لێکۆڵەرانی کورد لەبەر هەر هۆیەك بووبێت، تەنیا سەرچاوە و دەقە کۆنە خۆماڵی و فۆلکلۆرییەکانیان کۆکردوونەتەوە و لە فەوتان ڕزگاریان کردوون. ئەوان بیریان لەوە نەکردووەتەوە کە زانستیانە و بەپێی مێتۆدی ڕۆژ، بابەتیانە و مەیدانی توێژینەوە لەسەر ژانرە جۆراوجۆرەکانی فۆلکلۆری نەتەوەی کورد بکەن.

هەتا ئێستاش توێژەران و فۆلکلۆرناسان و شارەزایانی ئەم بوارە نەهاتوون لە هەوێن و سەرچاوە و چاوگ و سەرهەڵدان، چۆنییەتیی بەدیهاتن، پاراستن، قۆناغەکان، گواستنەوە، زمان و جوانیناسی، لایەنی پەروەردەیی و ئامۆژگاری، شوناس و عەقڵانییەتی کورد لە فۆلکلۆر، دەروونناسی، کۆمەڵناسی، کاریگەریی کۆمەڵگاکەی خێڵەکی و دەرەبەگایەتی لەسەر ئەم جۆرە لە ئەدەب، کاریگەریی سروشتی کوردستان و

نەتەوە و وڵاتانی دراوسێ و... توێژینەوەیەك مەیدانی و هەمەلایەنە بکەن و بۆ نەوەکانی ئەمڕۆ و داهاتوو بیکەنەوانە.

کەوایە ئەم بەشە لە ئەدەبی ئێمە هێشتا بە سەرداپۆشراوی ماوەتەوە و نازانین بەشێکی زۆریان لە هەوێن و ناوەڕۆکیاندا چییان تێدا حەشار دراوە کە هێشتا نووکی پێنووس و شنەبای هزری بیرمەندان ڕێیان تێنەکەوتووە و بە شەقڵ نەکراوی ماونەتەوە و تەنیا بۆ پێدا هەڵگوتن و تاریفکردنیان ئازاین. فۆلکلۆر بەشێکە لە نوستالۆژیا و هەرێمی گەڕانەوەی کورد بۆ رابردوو و پاشخانی خۆی، لە دووتوێی گۆرانی، سیاچەمانە، لاوك و حەیران، بەستە و بەیت و لایەلایە و چەمەری و بەستە دڵداریەکاندا چ کسپە و هاوارێك پەنگیان خواردووە؟ ئەو مرۆڤە نەناسراوانەی کە دانەر و خوڵقێنەری ئەم ئەدەب و هونەرەن ویستوویانە چی بە ئێمە بڵێن، خولیاکانیان چی بووە، چۆن ژیاون؟ کە دەکرێت بە شیتەڵکاری و توێژینەوەی بابەتەکانیان لە رابردووی تاریکی مێژووی هزری نەتەوەکەمان بگەین.

لێرەدا بەپێی چوارچێوە و تایبەتمەندیی فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکیی هەر نەتەوەیەك کۆمەڵێك ڕەهەند و سەرباس دەخەینە روو و لە سەرچاوە و چۆنییەتیی پەیدابوون و گواستنەوە و قۆناغی مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەدەبی فۆلکلۆر دەکۆڵینەوە، کە زیاتر ئاراستەیەکی گشتی بەخۆیەوە دەگرێت، نەك تایبەتی:

ئەو بابەت و چەمکانەی کەلە توێژینەوەی فۆلکلۆردا دەبێت بخرێنە روو:

یەك لە بابەتە بەرباسەکانی فۆلکلۆر ئەدەبیاتی زارەکییە، کە خۆی بە چەند جۆری جیاواز دابەش دەبێت:

ئوستوورەکان، حیکایەتە ئوستوورەییەکان، ئەفسانەکان، حیکایەتی پاڵەوانی، حیکایەتە راستەقینەکان، راز و چیڕۆك، سەربوردە، پەند، کە هەرکامەیان خاوەنی پێکهاتە، بابەتی دیاریکراو و جیاواز لە یەکترن. لە هەمان حاڵدا هەرکام لەو ژانرانە بۆ خۆیان بەسەر چەندین بەش و لقی بچووکتردا دابەش دەبن. تایبەتمەندیی هاوبەشی نێوان جۆرە جیاوازەکانی ئەدەبی زارەکی، دەبڕی ڕەوایی بوونیانە.

دەستەیەکی تر بریتین لە: ئاواز و گۆرانییەکان، هەڵبەست و هۆنراوە، دووبەیتی و تاکە بەیت، چەمەری و شین و شەپۆر، شیعری لاواندنەوە و تازیەباری و...

تایبەتمەندیی ئەم جۆرە لە فۆلکلۆر کێش و سەروادار بوونیانە.

دەستەیەکی دیکە بریتییە لە: مەتەڵەکان، پەند و ئامۆژگاری، مەتەڵ، تەتەڵەی زمان، یارییە زمانییەکان، قسەی سەرزاران. ئەوەی کە لەم بەشەدا باسیان لێوە کرا، هەرکامەیان لایەنگەلێك لە ئەدەبی جەماوەریان تێدایە.

بەشێکی دیکە لە فۆلکلۆر، بریتییە لەو دەستە لە دابونەریت و ڕێورچە مەزهەبی و ئایینییەی کە لەلای جەماوەر و خەلکی ئاسایی باوە، بەبێ ئەوەی کە لە مەزهەبە فەرمییەکاندا هێما و نیشانەیەکیان هەبێت، وەکو جۆرە جیاوازەکانی سفرە ڕازاندنەوە، کە لەوانەیە هێندێ لەم دابانە تەنانەت لەلایەن بەشێك لە مەزهەبە فەرمییەکانەوە قەدەغەش کرابن. وەکو جۆرێکی دیاریکراو لە تازییەباری بۆ ڕێبەر و کەسایەتییە پیرۆزەکان (قەمە و تیغ وەشاندن) لەلای شیعەکان بۆ ئیمام عەلی و حەسەن و حوسێن و لەلای پێڕەوانی سوننەش تەریقەتەکانی نەقشبەندی و قادری و تالەبانی بۆنە و ڕێورەسمی لەم چەشنەیان هەیە.

جێژنە مەزهەبییەکان بۆ خۆیان جۆرێکن لە فۆلکلۆر و دابی کۆن، وەکو جێژنی رەمەزان و قوربان، لەدایکبوونی پێغەمبەر، مەولوودی خوێندنەوە (مانگی مەولوود) و سەردان و بەسەرکردنەوەی دۆست و ئاشنا و خزمان لەم بۆنانەدا (هەرچەند لە بنەڕەتدا زۆرێك لەم بۆنە ئایینیانە موڵکی بەشێك لە نەتەوەکان نین، بەڵام بەهۆی تێکەڵاویی فەرهەنگی و پێکەوە ژیان و زۆر جاریش بە زەبر بەسەریاندا سەپاوە و بوونەتە بەشێك لە فەرهەنگ و پێوەندیی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگاکان).

بەشێکی تر لە فۆلکلۆر، بریتییە لە: دابونەریت و بۆنەی تایبەت بە زەماوەند و گۆڤەندەکان کە لەلای نەتەوەی کورد ئەمە زۆر رەسەن و خۆماڵی و خۆجێی ترە وەکو: خوازبێنی، قەتح و بڕ، دەست ماچکردن، دەزگیرانی و جۆرەکانی هەر ناوچەیەك بەپێی نەریتی خۆی، ناودێرکردنی کچ و کوڕ هەر بە منداڵی بۆ یەکتر، زەماوەندی زۆرەملێ کچە مام و کوڕە مام، خەتەنەکردن، جێژن گرتن، داوەت و شێوازەکانی، حەمام بردنی بووك و زاوا، برا زاوا، بەربووك، شەوگەڕی زەماوەند و یارییەکانی، دەلاکی و حەکیم باشی، دکتۆرە خۆماڵییەکان، کاری مامانی، ناوك بڕینی منداڵان، دۆعا و وێرد بۆ ئەو ژنانەی کە دێر لە منداڵ بوون دەبنەوە، یان نەزۆکن، شوشتنی منداڵ، ناونانی منداڵ و چۆنییەتیی هەڵبژاردنی ناو و بانگ بەگوێدا دان.

تەوافکردنی شوێنە و مەزارگە پیرۆزەکان، دابەکانی پێش لە سەفەر، ئاشتی و ئازا و حەڵاڵکردنی یەکتر و لێبووردن.

- چوارشەممە سووری، نەورۆز، مسچی نەورۆزی، ڕێوڕەسمی کۆسە، سەردان و بەسەرکردنەوە، نەورۆزانە دان و نەورۆزانە وەرگرتن، سیزدەبەدەر، کردنەوەی گرێی بەخت.

- تازیەباری و بۆنەکانی، سێ ڕۆژە، حەفتە، چلە، ساڵوەگەڕ، جێژنانە، قوربانی و جۆرەکانی و دابەشکردنی گۆشتی قوربانی و خێر و خێرات، مەرگ و چۆنییەتیی تازیەباری بۆ لاو و جوانەمەرگەکان، وەکو: سەر رووت کردن، زوڵف و کەزیە و گۆنا رنین و لاواندنەوە و بالوورەی تایبەت بە لاوان و جوامێران، ڕێوڕەسمی تایبەت بە پیاوان و ژنان کە لەلای هێندێ لە هۆز و تایفە و خێڵەکان جیاوازیی هەیە.

- بەشێکی زۆر لەم بۆنە و دابونەریتانە تێکەڵن بە بیرکردنەوەی خورافە و نەگونج کە لەگەڵ عەقڵ و ئاوەزی مرۆڤدا ناگونجێت و عەقڵانییەت و لۆژیکێك لە پشتیانەوە نییە، بۆیە ئەمڕۆکە ئیدی لەلایەن ئەوە و مرۆی ئەمڕۆوە زۆرێکیان وەلا نراون و ئەنجامدان و بەجێگەیاندنیان بە ڕەوا نازانن و جیاوازیی بیروڕا لەمەڕ دروست و هەڵە بوونیان لە گۆڕێدا هەیە، وەکو:

- سیحر و جادوو رەماڵی، فاڵ گرتنەوە، دۆعا و ویرد، شێوازەکانی نواندنی خۆشەویستی، خاك و تەبەڕەکی زیارتگا و شوێنە پیرۆزەکان، گەسك لێدان، ناخوێن گرتن، ترسان لە تاریکی و قەبرستان، دێو و درنج، نان و نمەك و حورمەت، خەون گێڕانەوە، گیانلەبەران و بیروباوەڕی جۆراوجۆر لەبارەیانەوە (سەگ بە وەفایە هەمیشە دۆعا دەکات خاوەنەکەی تەمەنی درێژ بێت، بەڵام پشیلە سپڵەیە و ئاواتی مەرگی ساحێب ماڵە).

- وەرزێری و جووتیاری، شێوەکانی داچاندن و وەشاندنی تۆو و هەڵگرتنەوەی بەرهەم، دابەشکردنی بەرهەم و دانەوێڵە، دۆعای تایبەت بە سەرخەرمان، جێژنی خەرمان، شێواز و دابەشکردنی نۆرەی ئاودێری، چۆنییەتیی دانی مزدی میراو، ئاوە خۆماڵییەکانی بەرهەمە کشتوکاڵییەکان، ئایین و بۆنەکانی بارانبارین (بووکە بارانە) و بۆنە و ئایینی باران بڕینەوە.

- ئاژەڵداری، ناوی خۆماڵیی ئاژەڵەکان، لەوەڕاندنی ئاژەڵ و مێگەل، شوان گرتن، نۆرە مێگەل، خواردن و خۆراکە تایبەتە خۆماڵییەکان، مانگا و مەڕدۆشین، مەشکەژەندن، رانەبێرە، بێری و ئەوینی نێوان شوان و بێری کە لە بەیتە کوردییەکاندا زۆر باسیکراوە.

- جۆر و شێوازە جۆراوجۆرەکانی یاریی خۆماڵی و ناوچەیی، یاریی منداڵان و گەورە ساڵان، شیعر و هۆنراوەی کاتی یاری، یاریی و کایەکانی شەوانی زستان و شەوچەرە و دابونەریتەکانی تایبەت بە شەوی چلە، ئەفسانە و ئوستوورەکانی تایبەت بە دابەشکردنی وەرزی زستان، چلە گەورە، چلە بچکۆلە، خاتوو زەمهەریر و...

هەرکام لەو بۆنە و ئایین و دابونەریتانە لە هەر ناوچەیەکی ئێران و کوردستان و وڵاتانی دیکە لێکدانەوە و پێناسەی جیاواز و تایبەتیان هەیە و زۆرێک لەو بۆنە و نەریتانە هێندە بەنرخ و دەوڵەمەندن کە دەکرێت نامیلکە و کتێبی تایبەتیان لەبارەوە بنووسرێت و توێژینەوەی سەربەخۆیان لەسەر ئەنجام بدرێت.

هەروەک لە ناوەرۆک و هەوێنی هەرکام لەو فۆلکلۆر و نەریتە تایبەتییانەدا دەردەکەوێت، دەکرێت فەرهەنگی گشتی و جەماوەر بە دوو بەشی سەرەکیی ١- زانستی گشتی. ٢- ئەدەبیاتی گشتی دابەش بکرێن. بە واتایەکی تر، فەرهەنگی جەماوەر لەلایەک لەگەڵ مرۆڤناسی و لەلایەکی دیکەشەوە لەگەڵ ئەدەب لە پێوەندیدایە. بۆ نموونە ئەو بەشانەی کە پێوەندییان بە دابونەریت، ئایین، بیروباوەڕەکان، جێژن و بابەتی لەم چەشنەوە هەیە، زیاتر لە گشت بە مرۆڤناسییەوە نزیکن و بەشگەلێکی وەکو: ئەفسانەکان، ئوستوورە، حیکایەت، گۆرانی، هۆنراوە، پەند و قسەی نەستەق و ئامۆژگاری و... دەچنە خانەی پێناسەی ئەدەبیاتەوە. هەر ئەم مەسەلەیە بووەتە هۆی هاتنەئارای باسی جیدی و چڕوپڕ لەلای بیمەندان و تیۆری داڕێژانی فەرهەنگ و هونەر و ئەدەبیات و هەروەها لەمەڕ خاڵە هاوبەش و جیاوازییەکانیان توێژینەوە و بەرهەمی بەنرخ نووسراوە.

ئەمڕۆکە فەرهەنگی جەماوەر لە زۆرێک لە وڵاتانی ئەورووپا، ئەمریکا، هیند و وڵاتانی یەکیەتیی سۆڤیەتی پێشوو، وەک زانستێکی سەربەخۆ کەوتووەتە بەر سەرنج و لە سیستمی خوێندنی زانستگایدا شوێن و پێگەیەکی بەرزی هەیە و کۆلێژی تایبەتی بۆ تەرخانکراوە.

خاڵێکی دیکە کە دەکرێت لە پێکهاتە و بەشەکانی فۆلکلۆردا ئاماژەی پێ بکرێت، ئەوەیە کە ئەو بەش و لایەنە جۆراوجۆرانەی کە باسیان لێوە کرا، دەربڕی هەست و نەست، بیروباوەڕ، کردار و ئاوات و خۆزگەی هەر نەتەوەیەکن و لە هەناو و جەوهەری ئەو نەتەوە و گەلەوە سەرچاوەیان گرتووە، بە واتایەکی تر پێناسەی نەتەوەن.

فەرهەنگی فەرمی و نافەرمی:

ئەو پرس و بابەتانەی کە لێڵن و بە ئاسانی لە فەرهەنگی فەرمیی نەتەوەدا دیار ناکەون، دەکرێت بە تاوتوێ و لێکدانەوە و شیتەڵکاریی فەرهەنگی گشتی، دەستمان پێیان رابگات. لەم رووەشەوە لێکدانەوەی (فەرهەنگی نافەرمی)یش بۆ فۆلکلۆر بەکار دەبرێت. هەر بەم بۆنەیەوە، دەبێت بڵێین کە خوێندنەوەی هەر کۆمەڵگایەک، ئەوکات رەوایە و دەگونجێت کە بەرەنجامی ئەرێنیی لێدەکەوێتەوە، کە جیا لە تاوتوێی فەرهەنگی فەرمی، بواری "فەرهەنگی نافەرمی"یش بگرێتەوە.

"یەکێك لە هۆکارەکانی پرۆسەی مەیدانی لە بواری توێژینەوە زانستییەکاندا، دەرك و فام و کردنی ئەم زەروورەتانەیە. ئەگەر فەرهەنگی کۆمەڵگایەك بە باڵندەیەك بچوێنین، فەرهەنگی فەرمی و فەرهەنگی گشتی (نافەرمی)، دوو باڵی ئەو باڵندەیەن. هەوڵدان بۆ ناساندنی هەر کۆمەڵگایەك، ئەگەر بێت و تەنیا پشت بە فەرهەنگی فەرمی ببەستێت، هیچ بەرەنجامێکی نابێت، تەنانەت ناسینی فەرهەنگی فەرمیی کۆمەڵگا کاتێ دەبێت کە فەرهەنگی گشتی (نافەرمی) ئەو کۆمەڵگایە، بە رێکوپێکی تاوتوێ بکرێت و بە وردی بناسرێت، چونکە فەرهەنگی گشتی دەق و هەیکەلی سەرەکیی ژیانی تاك پێك دەهێنێت، کەوایە لەسەر زۆربەی حاڵەت، رەفتار، ئاکار و ئەندێشە مرۆییەکان کاریگەری دادەنێت و و لەم سۆنگەیەشەوە فەرهەنگی نافەرمی بێ کاریگەر نامێنێتەوە.

تایبەتمەندییەکانی ئەدەبیاتی زارەکی:

ئایا دەکرێت باس لە تایبەتمەندییە گشتییەکانی ئەدەبیاتی زارەکی بکرێت؟ ئەو تایبەتمەندییانەی کە بکرێت لە دەقە زارەکییەکانی نەتەوە و گەلانی جیاوازدا دەقی هاوچەشن و راستییەکانی بسەلێنین؟ ئەگەر وەڵامی ئەم پرسیارە ئەرێ بێت، ئەم

تایبەتمەندییانە کامانەن و بۆ لێکۆڵەران و توێژینەوە زانستییەکان چ قازانجێکیان هەیە؟

ئەو خوێندنەوە و راڤە و توێژینەوانەی کە لە ماوەی یەك سەدەی رابردوودا، لەبارەی دەقە زارەکی و رەسەنەکانی نەتەوە و گەلانی جۆراوجۆرە ئەنجام دراون، لێکۆڵەرانی بەو ئەنجامە گەیاندووە و رێنوێنیی کردوون کە ئەدەبیاتی زارەکی هەلگری تایبەتمەندیی زانستین، کە دەکرێت لە دووتوێی دەقە جۆراوجۆرەکاندا نموونەیان بهێنینەوە و بەرجەستەیان بکەین.

هێندێ لە تاوتوێ، توێژینە و خوێندنەوەکان لەبارەی ژانرێکی تایبەت و دیاریکراوی ئەدەبیاتی زارەکییەوە ئەنجامدراون و هێندێکی دیکەش بەگشتی بەرهەمە پەخشانی و شیعرییەکان دەگرنەوە. نموونەی یەکەم دەتوانین ئاماژە بەو خوێندنەوانە بکەین کە لەسەر ئەفسانە و پۆلێنبەندییان بە ئەنجام گەیشتوون. بەشی دووەم ئەو لێکۆڵینەوانەن کە لەمەڕ بەرهەمە شیعری، حیماسی و کێش و سەرواداوەکان جێبەجێ کراون.

ئەوەی کە هەتا ئێستا توێژەران لەبارەی تایبەتمەندییەکانی ئەدەبیاتی زارەکییەوە خستوویانەتە روو، بە ئاسانی دەکرێت لە ئەدەب و فەرهەنگی گەلاندا ئاماژەیان پێ بکرێت، ئێمە لێرەدا هێندێ لەم تایبەتمەندییانەی کە زیاتر بەرجەستەن، هێمایان پێ دەکەین:

نادیاربوونی دانەر و هۆنەر:

دەقە زارەکییەکان، پێچەوانەی بەرهەمە نووسراوەکان کە بەرهەمی داهێنانی فکر و زەینی تاکێکی دیاریکراون، دانەر و نووسەرێکی دیار و تایبەتیان نییە.

هیچکام لە حیکایەتە زارەکییەکان کە لەلای خەڵکی ئێمە، تەنانەت ئەو راز و سەربوردە و حیکایەتە کوردییانەش کە فۆرم و قەوارە و چۆنییەتی داڕشتنیشیان دروستە، خاوەنی دانەر و نووسەرێکی دیار نین. لە کۆتایی هەر دەقێکدا دەبینین ناوی کۆکەرەوە، گێڕەرەوە، یان سەرچاوەی دەرهێنراو دەنووسرێت، نەك هۆنەر و نووسەرێکی دیاریکراو.

بۆ وێنە لە سەرەتای هەر حیکایەت و راز و سەربوردەیەکی زارەکیدا چ لە کاتی گێڕانەوە، یان لە کاتی خوێندنەوە و نووسینیشدا ئەم رستە و دەستەواژانە بەکاردەهێنرێن: (دەگێڕنەوە، وا هاتووە، رایان گێڕاوەتەوە، وا باسە، وتوویانە، دەڵێن، وام بیستووە، دەڵێن کە، هەبوو نەبوو، و ...).

زۆری و بەرفراوانیی گێڕەوەو و جەماوەریبوونی ئەدەبیاتی زارەکیی، دەرخێکی وای خولقاندووە کە زۆرێك لە دەقەکان لێل و ئاڵۆز و خاوەنی چەند گێڕانەوە بن.

ئەوی راستی بێت، هیچ دەقێك لەخۆڕا نایەتە بەرهەم ئیلا رووداوێك، ئەفسانەیەك، شادی و خەم و سەربوردەیەکی لە پشتەوە نەبێت، بێگومان لەلایەن کەسێکیشەوە دانراوە، بەڵام هەتا ئێستا روون نەبوونەتەوە کە ئەو کەسانە کێن و بێ ناو و نیشان ماونەتەوە، لە وەها دەقگەلێکدا، بەو هۆیەی کە چەندین سەدە لەدوای یەك لەناو خەڵك و لە ناوچەی جۆراوجۆر گێڕدراونەتەوە، گۆڕان و کەمی و زۆری بەرفراوانیان تێدا بەدیهاتووە و هەم لەباری فۆم و هەم لەباری ناوەرۆکەوە دەستێوەردانی جێی سەرنجیان تێدا کراوە.

دەقە زارەکییەکان لە ماوەی سەدان ساڵدا، سینگ بە سینگ و لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر گوێزراونەتەوە، لە هەر قۆناغ و سەردەمێکدا بەپێی بارودۆخ و مەکان، برگە و بەشگەلێکیان لێ کەم کراوە، یان پێیان زیاد کراوە، ئەدەبی زارەکی بەردەوام لە حاڵی گۆڕان و فۆرم گۆڕیندا بوون و لەگەڵ چاخەکان گونجێنراون. ئەو بەشانەی کە لەگەڵ رۆحی زەمانەدا هاتوونەتەوە لەبەر کراون و ماونەتەوە و ئەو بەشانەش کە نەدەگونجان و ناتەبان بوون، لەناوچوون و لەبیر کراون.

گێڕانەوەی هەر دەورە و قۆناغێك، دەربڕی رۆح، ماریفەت و ویژدانی گشتیی هەمان چاخ و سەردەم بووە، دەکرێت ئەم بابەتە بەم چەشنە باس بکرێت کە حیکایەتخوان و گێڕەرەوەکان بەو هۆیەی کە حیکایەت، بەیت، راز و سەربوردە و ئەفسانەی زۆریان لە زەین راگرتووە، زۆرجار لەبیریان چووەتەوە، تێکەڵیان کردوون، یان بەپێی بارودۆخی تایبەت و لەکاتی گێڕانەوەی حیکایەتەکاندا، برگەگەلێکیان پێ زیادکردوون، یان لێیان پەڕاندوون کە بەپێی تێگەیشتنی خۆیان وایان پێ باش بووە کە لەگەڵ زەمانە و ئەو دۆخەدا دەگونجێت.

جۆری گواستنەوە:

پێچەوانەی ئەدەبی نووسراو، بیچم و فۆرمی ئەدەبیاتی زارەکی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر لە ڕێگای زار، یان بەو چەشنەی کە باوە، واتە سینگ بە سینگ ئەنجام دەدرێت. ئەم بابەتە دەبێتە هۆی بەستێن و ڕەخسێنەری شکڵ و فۆرمگرتنی گێڕانەوەی جۆراوجۆر لە دەقێك، جا چ ئەفسانە، حیکایەت، پەند، مەتەڵ یان چیرۆکی درێژ بێت. کەم دەقی زارەکی لەناو ئەدەبی کوردیدا بەرچاو دەکەوێت کە لە دوو گێڕانەوەی جیادا بە تەواوەتی بەشەکانی پێکەوە هاوسەنگ و بە تەواوەتی لێك بچن.

ئەم بابەتە تەنانەت لەبارەی ئەو دەقە زارەکیانەشەوە کە نووسراونەتەوە، وەڕاست دەگەڕێ. فۆلکلۆرناسان و شارەزایانی ئەدەبی زارەکی لەو باوەڕەدان: "هۆی ئەم جیاوازیانە لەوەدایە کە لە گواستنەوەی هەر حیکایەت و دەقێکدا هەر حیکایەتخوان و بەیتبێژێك بەپێی مەیل و سەلیقەی خۆی و بەو چەشنەی کە لە مامۆستاکەیەوە فێر بووە، هێندێ بڕگە و دەستەواژە و ڕستەی لێ کەم یان زیاد کردووە و بۆ ڕازاندنەوەی ڕەوتی داستانەکە، دەستی داوەتە گێڕانەوە، یان نووسینەوەی دەقێکی تازە، کەوایە دەق لە نەوەیەکی دیکەدا هێندێ ئاڵوگۆڕی بەسەردا دێت و بەم بۆنەیەوە، یەك دەق چەند گێڕانەوەی جیاواز و جیا لە یەکتری هەیە".

هۆیەکانی جیاوازیی گێڕانەوە:

جیاوازیی گێڕانەوە لە دەقە زارەکییەکاندا بەستراوەتەوە بە چەند هۆی وەك: ڕەگەز، تەمەن، کار و پیشەی گێڕەرەوە، بەردەنگ و گوێگران و ئەو شوێن و زەمەنەی کە دەقەکەی تێدا دەگێڕدرێتەوە. هەرکام لەو هۆیانە کاریگەرییەکی بەرچاو لەسەر هەر گێڕانەوەیەك دادەنێن. بۆ ڕێنە لەو مەجلیس و دیواخانانەی کە منداڵ و مێرمنداڵی تێدا بووبێت، گێڕەرەوە لە بەکارهێنانی وشەگەلی پەتی لەناو دەقەکە خۆ دەبوێرێت. حیکایەتە دڵداری (ئیرۆتیك)ەکان لەلایەن پیاوانەوە بۆ بەردەنگی پیاو و لەلایەن ژنانیشەوە بۆ بەردەنگانی ژن دەگێڕدرێنەوە.

تەمەنی حیکایەتخوان و گێڕەوە، لە ڕەوتی گێڕانەوەدا کاریگەریی بەرچاوی لەسەر بەردەنگ و جێگیربوونی لەناو کۆمەڵدا دەبێت. بۆ ڕێنە ئەگەر حیکایەتێك تەنانەت لەناو یەك بنەماڵەدا کە سێ نەوەی تێدایە، واتە باپیر کە هەشتاد ساڵیەتی و

کوڕەکەی کە زیاتر لە پەنجا ساڵە و نەتیجەی ئەو دوو کەسەش کە زیاتر کە تەمەنی سی ساڵە بە جیا بگێڕدرێتەوە، بەپێی ئەزموون دەردەکەوێت کە جیاوازی لە گێڕانەوەی هەرسێکیاندا هەیە و ئەوەی باپیر لە هەموویان ڕەسەنتر و جێگیر ترە، چونکە لێکدانەوەکان، وەسفەکان، ئەو وشە و دەستەواژانەی کە هەرکام لەو گێڕەرەوانە کە هەرکامەیان سەر بە نەوەیەکی کۆمەڵن، پێکەوە جیاوازە.

تەکنیك و شارەزایی و چۆنییەتی گێڕانەوەی بەیت، حیکایەت و ڕاز و سەربوردەکان، لەحن، سۆز و ئاواز، سیما و ڕوخسار و ئەو حەرەکەتانە و تەنانەت گۆڕینی دەنگ بۆ هەر کاراکتێرێکی داستانەکە کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر بەرەدەنگ و گواستنەوەی دەقەکان هەیە، ئەمانە ئەو هونەرانەن کە حیکایەتخوان و بەتبێژەکان دەبێت ڕەچاوی بکەن.

سەرچاوە و هەوێنی دەقە زارەکی و فۆلکلۆرییەکان:

ئەدەب وەك ژانرێکی هەمەگیری کۆمەلایەتی هیچکاتێ لە سنوور و ناوچەیەکی دیاریکراودا قەتیس نەماوە و سنوورە دەستکردەکان و بیاڤە جوگرافیاییە جیاجیاکان نەیانتوانیوە پێش بە پەرەسەندنی بگرن. بەتایبەت ئەدەبی زارەکیش، چونکە لە ڕێگای هەموو مرۆڤێکی ئاسایی و بەتایبەت لە کاتی کار و بازاڕ و سەفەردا لەگەڵ خۆی گێڕاویە و بەکاری هێناوە و هارکات دابونەریت، فۆلکلۆری ناوچەیەکی تریش فێر بووە.

لە ڕابردوودا وەکو ئەمڕۆ وڵات و ناوچەکان سنووربەندی نەکرابوون و هەرێمی جیاجیا نەبوو و دیاردەیەك بەناو کۆچ و ڕەوەند و فەرهەنگ و ژیانی لادێ و هاتوچۆ بۆ ناوچەی جیاجیا بووەتە هۆی بەربڵاویی ئەدەبی زارەکی و گواستنەوەی بۆ ناوچەیەکی بەربڵاوتر.

هەر بۆیە دەزانین لە ڕابردوودا جوگرافیا نەیتوانیوە پێش بە پەرەسەندنی ئەدەبی فۆلکلۆر بگرێت. بۆ نموونە: حیکایەت، ئەفسانە، پەند، مەتەڵ، حیکایەت، ڕاز و مەسەلی وا هەیە نەك تەنیا لەناو یەك نەتەوەی هاوبەش و لە ناوچە و شارە جیاوازەکانی وەك یەکن، تەنانەت لەناو نەتەوەکانی دیکەش بە هێندێ جیاوازییەوە هەمان ئەو دەقانە هەن، کەوایە ناوچەیەکی تایبەتی جوگرافیایی بە تەنیا ناتوانێت سەرچاوە و هەوێنی ئەدەبی زارەکی بێت. فۆلکلۆرناسان لەو باوەڕەدان سەرچاوەی

ئەفسانە و حیکایەتەکان و ئەدەبیاتی زارەکی لە بیاڤی جوگرافیایی شارستانییەتێکدایە، یان هێندێ جار لەناو سنووری نەتەوەیی یەك وڵاتدان.

دوو پاتبوونەوە:

یەکێکی تر لە تایبەتمەندییەکانی دەقە زارەکییەکان، مەسەلەی دووپات بوونەوەیە. لەناو پێکهاتەی ئەدەبیاتی زارەکیی هەر گەل و نەتەوەیەك و بە واتایەکی روونتر، لە سنووری جوگرافیایی شارستانییەتێکی تایبەتدا دەکرێت بنەما، هەوێن و سەرچاوەی یەکدەست و هاوشێوەی دیاریکراو دەستنیشان بکەین کە بەشێوەی پەیوەستە تێیدا دەنگەلێك دووپات دەبنەوە. بۆ وێنە لە بیاڤی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناڤین، ئێران، ماد، میزۆپۆتامیا، سۆمێری و کوردستان، هێندێ دەقی زارەکیی دووپاتەکراوەی بەردەوام دەبینرێن، کە دەتوانین لەناو فارسەکاندا ئاماژە بە رۆستەم و سوهراب و لەناو کوردیشدا ئاماژە بە ئەفسانەی کاوەی ئاسنگەر، بەیت و چیرۆکە شیعری دڵداریی وەك: عەزیز و کوبرا، وەنەوش و بەرۆزا، حیکایەتی کورە کەچەڵ، گۆرانیی لیریکی و... بکەین.

بەتایبەت لەناو ئوستوورە، ئەفسانە و حیکایەتەکان لە بیاڤی ئەدەب و دەقە زارەکییەکانی ئێران و کوردستان، دەکرێت ئاماژە بکەین بەم تووخم و مۆتیڤانە، کە رەگی دووپاتبوونەوەیان تێدایە.

- سەرکەوتنی منداڵە بچووکەکان و بەخیلیی برا و خوشکی گەورە بەو سەرکەوتنانە و بوغز و قین و تۆڵە ئەستاندنەوە.
- عاشقبوونی قارەمان بە بیستنی وەسفی جوانییەکانی کچی پاشای وڵاتێکی تر.
- رووبەڕووبوونەوەی ماری سپی و رەشمار و رزگارکردنی ماری سپی لەلایەن رێبوارێکەوە کە زۆرجار هەژار و دەروێشە.
- بوونی پاشایەك کە سەرەڕای ئەوەی پیر بووە، منداڵ و (بەتایبەت کوڕ)ێکی نییە.
- دەروێشێك کە بە دانی میوەی شیفابەخش، گرفتی نەزۆکیی ژنی پاشا چارەسەر دەکات.
- بوونی پەری لە پێستی کۆتردا کە دەبێتە رێنوێن و رێ نیشاندەری قارەمانانی ئەفسانەکان.

- عاشقبوونی شازادە لە خەوندا.

- عاشق و دڵبەستەبوونی قارەمانانی هەژار و دستەنگ بە کچی خان، میر و پاشا کە ئەمە لە بەیت و ئەفسانەکاندا زۆرە.

- لەو دەقانەی کە خاوەنی ریتم و کێش و سەروان، وەکو دوو بەیتییەکان دەکرێت ئاماژە بە هەوێن و توخمی هاوبەشی وەکو: "غوربەت، یاری بێ وەفا، دووری، دڵتەنگی و ..." بکەین.

رەگ و توخمی دووپاتبوونەوە نەك تەنیا لە دەقە زارەکییەکانی دەڤەر و شارستانیەتێکی کولتووریدا دەبینرێت، بەڵکو لە دەقێکی سەربەخۆشدا دووپاتبوونەوە بەرچاو دەکەوێت.

زۆرێك لە توێژەرانی ئەدەبی زارەکی، ئاماژەیان بە بابەتی دووپاتکردنەوە کردووە، بۆ وێنە "ئەیتالۆ کالوینۆ" کە چەندین ساڵ لەبارەی ئەفسانە ئیتاڵییەکانەوە توێژینەوەی کردووە، لەم بارەیەوە نووسیویە: "تەکنیك و تایبەتمەندیی نەریتی زارەکی لە دووپاتبوونەوەی مۆتیڤ و توخمەکانیدایە".

زمان:

خەسڵەتێکی دیکەی ئەدەبیاتی زارەکی، زمانەکەیەتی. ئەم زمانە، هەمان زمانی رۆژانە و ئاسایی خەڵکە کە پێشینیان بە ناوی "زمانی سەروق" ناودێریان کردووە. هەمان ئەو زمانە زیندووەی کە خەڵك لەناو بازاڕ و شار، لەناو گوند و لە کاتی کار و تێکۆشاندا وەکو ئامرازی پێوەندی لەگەڵ بەرامبەر بەکاریان هێناوە.

"ئەم تایبەتمەندییە لە دووتوێی ئەو کۆمەڵە دەقە زارەکییانەی کە نووسراونەتەوە، بە تەواوەتی پارێزراوە. لەو دەقانەدا رستەکان سادە، کورت، بێ گرێ و گۆڵ و هێندێ جار پچڕ پچڕن. لەو رستانەدا واژەکان و هێندێ جار کردار دووپات دەبێتەوە. ئەو بیرۆکە و لێکدانەوە مەجازییانەی کە تێیدا بەکار دەهێنرێت، بەدوور لە زەین نییە و لەو ئاستەدایە کە خەڵکی ئاسایی، لە کاتی قسە و ئاخاوتندا زۆر بەشێوەی کینایە، مەتەڵ و تەتەڵەی زمان بەکاری دەهێنن".

پەروەردە:

پەروەردە و بارهێنان و گواستنەوەی ئەزموونە مرۆییەکان بۆ دیتران و بەتایبەت منداڵان، یەکێکی ترە لە تایبەتمەندییەکانی ئەدەبیاتی زارەکی. ئەم تایبەتمەندییە لە ژانر و لقە جۆراوجۆرەکانی ئەم جۆرە لە ئەدەبدا، هەڵگری گرنگیی یەکسان نییە، لە هێندێکیاندا ئامانجی پەروەردە، بەشێوەی ئاشکرا بەرچاو دەکەوێت و لە هێندێ دەقی دیکەشدا ئەم ئامانجە شاراوەیە، وەکو پەندەکان کە بە روونی تۆخی پەروەردە و بارهێنان بەسەریاندا زاڵە و لەناو ئەدەبی زارەکی و فۆلکلۆری کورددا ئەم خاڵە زاق و بەرچاوە.

ئەنجام:

بەپێی ئەوەی کە لەم وتارەدا باسکرا، دەتوانین بەو ئاکامە بگەین کە فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکی و فەرهەنگی گشتی، هەڵگری بیروباوەڕ، داب و شارستانییەت و جیهانبینیی نەوەکانی پێشووی هەر گەل و نەتەوەیەکە و بە لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی وردی کۆمەڵناسانە و دەروونناسانە لەسەر بنەمای مێتۆدی و زانستی باس و توێژینەوەی ئاکادیمی بەشێوەی پۆلێنکراو، دەتوانین لە عەقڵ و هزر، مێژوو و شارستانییەتی نەوەکانی پێشوو و پێشینیانی نەتەوەکەمان بگەین.

بە لێکۆڵینەوەی ئەمڕۆییانە و بەکارهێنانەوەیان لە دەقی نوێ و هاوچەرخدا بیکەینە سەرچاوە بۆ پاشخانی رابردوو.

زانیاری لەمەڕ تایبەتمەندی و خەسڵەتی لق و ژانرە جیاوازەکانی فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکی، دەبنە سەرچاوە بۆ توێژینەوە و لێکۆڵینەوە ئەدەبی و کۆمەڵناسییەکان و شارەزابوون لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و مێژوویی رابردوومان.

سەرچاوەکان:

١- داد، سیما، دەستەواژە و زاراوە ئەدەبییەکان، چاپەمەنیی مروارید، ١٣٧٧.

٢- میرسادقی، جەمال و مەیمەنەت، واژەنامەی هونەری چیرۆکنووسی، کتێبی مەهناز، ١٣٧٧.

٣- لە چەند وتارێکی سادق هیدایەت، دکتۆر فەرەیدوون وەهمەن و ئەجەوی شێوازی بۆ پێشبار و سەرباسی پێوەندی دار بە فۆلکلۆر کەڵك وەرگیراوە.

٤- جەعفەری قنواتی، محەمەد، وتار، لێکۆڵینەوەیەك سەبارەت بە ئەدەبی زارەکی، ئینتەرنێت.

٥- وەرزنامەی فەرهەنگی خەڵك، ژمارەکانی ٢٥ و ٢٦ بەهار و هاوینی ١٣٧٥ی هەتاوی.

٦- پایانیانی، سەلاح، فەرهەنگی ئەدەبی زارەکیی موکریان بەرگی ١ و ٢، ١٣٨٥، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی رەهرەوی مەهاباد.

٧- بەحری، ئەحمەد، گەنجی سەر بەمۆر، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.

٨- گۆڤارەکانی: سروە، ئاوێنە، مەهاباد و رامان.

پێگەی ژن لە ئەدەبی زارەکیی کوردیدا

ن: کریستیەن ئالیسۆن
و. لە ئینگلیزییەوە بۆ فارسی: فەریدە فەتلحی قازی
و. لە فارسییەوە: کامیل نەجاری- بۆکان

بۆ توێژەری کورد، "فۆلکلۆر" رۆڵێکی گرنگی لە کولتووری نەریتیدا هەیە. لە پێناسەکردنی فۆلکلۆردا وەك کۆگایەك لە زانست و هزرین، ئاماژە بەوە کراوە کە فۆلکلۆر بەشێکی بەرچاو لە ژیانی کوردان لەخۆ دەگرێت و هێزێکە کە کۆمەڵگایەکی نەریتی پێکەوە دەبەستێتەوە. ئەگەرچی لەم رۆژگارەدا ژمارەی ئەو کەسانەی بەشێوەی نەریتی لە گوندەکان دەژین، رووی لە کەمی داوە، سەرەڕای ئەوەش رادەی خوێندەواری و زانست لەناو کورداندا زۆر بەرچاو نییە. هەر بۆیەش فۆلکلۆر گرنگایەتییەکی سیمبۆلیکی زۆر بەربڵاوی هەیە، نەك هەر یەکێك لە فاکتەرە سەرەکییەکانی کۆمەڵگای کوردی، بەڵکو پاشماوەکانی تاقە ئەدەبیاتی کوردیشە کە زۆربەی خەڵك زۆر بە باشی لێی ئاگادارن.

لە بەستێنی کولتووری کوردیدا، وشەی فۆلکلۆر رەهەندگەلێکی بەربلاوی هەیە و شێوازە نەریتییەکان و نەریتەکانی تایەتی کۆمەڵگا لە بوارەکانی هونەری و کێشە کۆمەڵایەتییەکانی تر لەخۆ دەگرێت. لەم باسەدا زیاتر ئەدەبیاتی زارەکی و بە

واتایەکی وردتر "هونەری ڕێژەیی" دەخرێتە بەرباس، کە بابەتگەلێك لەمەڕ نەریتەکان و دابونەریت و باوەڕە کەونارایییەکان و هەروەها لەمەڕ شیعر و نووسراوە دەخرێتە بەرباس. هەموو ئەو بابەتانە لە رابردوودا بەشێوەی زارەکی پێشکەش دەکران، بەڵام ئێستاکە زۆربەیان کۆکراونەتەوە و چاپ کراون.

فۆلکلۆر لە زمانی کوردیدا زۆربەی کات بە واتای Hyperotrophy خراوەتە بەرباس (Nikitine ۱۹۵۰)، کە ئەورووپاییەکان پێی دەڵێن شیعری شەرگە، قەسیدە، تەرجیع بەند، پەندی پێشینیان، چیرۆکی فۆلکلۆر و چەمەری و شتی تری لەم شێوەیە. ئەو بەربڵاوی و جیاوازییانە، دەتوانێت بەرەنجامی وڵاتێك بێت کە بەهۆی لەبار نەبوونی باروودۆخی ژیان، خەڵکەکەی ناچار کردووە بەشێوەی گرووپگەلی بچووك لە شوێنە لێکدابڕاوەکان بژین و ئەو ژیانە گرووپییە دابڕاوانە، بووەتە هۆی جیاوازییەکانی فۆلکلۆر و شێوازگەلێکی جۆراوجۆری لەودا بەدیهێناوە، ئەگەرچی گەلێك چیرۆك و ژانری هاوشێوە و هاوبەشییش لەنێو ئەماندا دەبینرێت. لەگەڵ ئەوەشدا، گەلێك جیاوازیی کولتووری لەنێوان کوردەکان و دراوسێکانیان -وەك تورکمانەکان، مەسیحییەکان، عەرەبەکان، تورکەکان و فارسەکان-دا هەیە و تا کاتێك کە ئەم جیاوازییانە هەیە، فۆلکلۆر بەشێوەیەکی ئەپساوە و بەردەوام لەحاڵی گۆڕان و ئاڵوگۆڕدایە. هەروەها گۆڕانکاری لە فۆلکلۆردا ڕەنگە لەلایەن بێژەر، وەگێڕ یا بیسەرەکانییەوە دروست بێت. سەرەڕای ئەوانە دەتوانین بڵێین، ئەوەی دەخوێنرێتەوە و پێشکەش دەکرێت، لەگەڵ بابەتی سەرەکیدا پەیوەندییەکی گونجاوی هەیە و بێژەرانی چیرۆکێکی فۆلکلۆر، هەر لە بنەڕەتدا بابەتێك هەڵدەبژێرن کە لەگەڵ باروودۆخەکە گونجاو بێت و بەدڵنیاییەوە بیسەرانیش هەر ئەو شتە هەڵدەبژێرن کە حەزیان لێیەتی و کاریگەریی لەسەریان دەبێت.

باوەڕی نەریتی و میراتی فۆلکلۆری هەر کۆمەڵگایەك، بە تێپەڕینی کات گۆڕانێکی زۆری بەسەردا دێت و دەکەوێتە ژێر کاریگەریی ئەو شتانەی وا باسکرا. ئەگەرچی ناتوانین بڵێین بەگشتی دەگۆڕێت، بەڵام ئەگەر چاپ نەکرێت و نەگوازرێتەوە (بۆ بەرەکانی داهاتوو) بە تێپەڕینی کات لەبیر دەچێتەوە و لەناو دەچێت، یا لانیکەم ناتوانێت لە ژیانی تاکەکان و کۆمەڵگادا ڕۆڵێکی کاریگەر بگێڕێت.

لە کوردستان، فۆلکلۆر و ئافرەت، پەیوەندییەکی زۆر نزیکیان هەیە. لەڕاستیدا ئەوە ئافرەتەکانن کە لە گۆرانی و چیرۆکەکاندا قسەی یەکەم دەکەن، هەروەها بگێڕەوەی شێوەکانی تری فۆلکلۆریشن. ئەو رۆڵە بەرچاوەی ئافرەتان، بەتایبەت لە رابردوودا، دەربڕی زاڵبوونی ئافرەتە بەسەر دابونەریتەکانی پیاو و دەرخەری گرنگی و رۆڵی ئەوانە لە کۆمەڵگای کوردەواریدا.

راڤە و تێگەیشتنی ئەو بابەتە گەلێك پرسیار دێنێتە ئاراوە. بۆ وێنە ئەگەر ئێمە، یان لە کۆمەڵگادا رۆڵی ئافرەتان و پیاوان وەك یەك دانێین، یاخود دەنگی راستەقینەی ئافرەتان لە فۆلکلۆری کوردیدا ببینین، ئاخۆ ناتوانین قەبوڵی بکەین کە ئەو وتانەی پیاوانیش دەریاندەبڕن، لەودا رۆڵێکی گرنگ دەگێڕن؟ ئەگەر وابێت، چۆنێتیی ئامادەیی پیاوان لەناو فۆلکلۆری کوردی دێتە بەرباس و پەیوەندیی نێوان فۆلکلۆر و کۆمەڵگا زۆر پێچەڵاوپێچ و ئاڵۆزە. فۆلکلۆر رەنگە باس لە کۆمەڵگایەکی راستەقینە، یاخود کۆمەڵگایەکی ئایدیال بکات. کاتێك ئێمە لە رۆڵی ئافرەتان دەکۆڵینەوە لەناو فۆلکلۆردا، بە پێویستی دەزانین ئەو پرسیارە بێنینە گۆڕێ: بە راستی فۆلکلۆر هی کێیە؟

نەریتە راستەقینە و بەرهەستەکان رەنگە لە سەرەتاوە بۆ کەلکوەرگرتنی هەردوو رەگەزی ئافرەت و پیاو دروستبووبن و لەگەڵ ئەوەشدا نابێت رۆڵی خەیاڵ لە فۆلکلۆردا پشتگوێ بخەین. ناوبانگی جیهانیی ئەو چیرۆکانەی قارەمانەکەیان بەڕێکەوت و بەشێوەیەکی زیندەرۆییانە بەسەر دوژمنەکەیدا زاڵ دەبێت، ئەم بۆچوونە دەسەلمێنن.

پەنابردن بۆ شا و شازادەکان و مەزن و میان، کە کەسایەتیی سەرەکیی چیرۆکەکانن و هەمیشە لە خۆشی و ژیانی پڕ زەرق و برقدا دەژین و ئەو بینەرانەی هیچکات ناتوانن تەنانەت بیر لە هەبوونی وەها سامان و ئاسوودەییەك بکەنەوە، وەك حەزی لەبن نەهاتووی چینی ناوەندیی ئەورووپایە بۆ خوێندنەوەی گۆڤار و سەیرکردنی بەرنامە تەلەفزیۆنییەکان، کە ئەوان دەخاتە ناو خولیای شیرینی سامان و ناوبانگ. جگە لەوەش نابێت لەبیرمان بچێت کە زۆربەی هەرە زۆری شێوازەکانی فۆلکلۆری دێرینی کوردان، باس لە شێوەگەلێك لە ژیان دەکات کە بۆ زۆربەی خەڵکی کوردستان بۆ هەمیشە لەناو چوون.

بەدڵنیاییەوە هێنانە ئارای باسێکی فرەلایەن و گشتگیر لەمەڕ هەموو ڕەهەندەکانی فۆلکلۆر، لەم وتارەدا ناگونجێت، بەڵام هەوڵدراوە تیشک بخرێتە سەر هێندێك لە لایەنەکانی. بۆ وێنە لەم وتارەدا، ڕۆڵی ئافرەتانی کورد و چۆنێتیی ئامادەیی ئەوان لە ناو فۆلکلۆردا دەخەینە بەرباس و پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین کە لەم وتارەدا پەیوەندیی نێوان فۆلکلۆر و کۆمەڵگا، لەنێوان گرووپە لێکدابڕاو و جیا لە یەکەکانی ناو کوردستان، ناخرێتە بەرباس، بەڵام بە ناچاریی لەو بابەت و ڕووداوانەی لە سەرانسەری ئەم وڵاتە بەرینەدا ڕوو دەدەن، کەڵکوەردەگرین و بەپێی ئەویش دەتوانین بە ئەنجامێکی گشتی بگەین. لەم وتارەدا سێ بابەت دەخرێتە بەر لێکۆڵینەوە. یەکەم: ڕۆڵی ئافرەتان لە گۆرانییەکاندا. دووەم و سێیەم: گۆڕانکارییەکان و هەستەکان لە فۆلکلۆری کوردیدا.

ئاواز و گۆرانیی فۆلکلۆر کە پێدەچێت لە هەموو ئەو ناوچانەی بە زاراوەی کرمانجی قسە دەکەن، بوونی هەبێت، نموونەیەکە لە چۆنێتیی خەیاڵسازی لەلای ئافرەتان و ئامادەبوونیان لە ژانرێکی تایبەتدا. ئەم شێوازە، باسی ڕووداوە ڕاستەقینەکان و خەڵك دەکات. ئەو بابەتانەی باسیان لێ کرا، لە پێشەوە و لە سەرووی هێندێك لایەنەکانی تری فۆلکلۆرن. پرسیارێك کە دێتە ئاراوە ئەوەیە، کە بەڕاستی ئێمە چۆن دەتوانین پێناسەیەك لە فۆلکلۆری زمانی کوردی بخەینە بەر دەستی بیسەرەکانی؟ خستنەڕووی پێناسەیەکی وردتر و گشتگیرتر، دەتوانێت هەم بۆ ئەورووپاییەکان و هەم بۆ ئەو کوردانەی لە شارەکان و دوور لە کۆمەڵگا بچووکە گوندییەکان -کە زۆربەی گۆرانی و چیرۆك و یەکەم دەربڕینەکان لەوێوە سەریان هەڵداوە- دەژین، بەهرە و قازانجی هەبێت.

ئێمە نەك هەر دەبێت خودی وشەکان و شێوەی دەربڕینیان لە ئاخاوتندا لەبەرچاو بگرین و سەرنج بدەینە واتا باوەکانی ئەم وشانە، بەڵکو پێویستە تەکنیکەکانی دەربڕین و بارودۆخی دەربڕین و شوناسی وەگێڕ و بیسەریش لەبەرچاو بگرین. بەرهەستترین و دروستترین و وردترین پێناسەیەك کە دەتوانین بۆ وشەی ژانر(شێواز) لە پێشکەشکردن و دەربڕینی فۆلکلۆر لە شێوەی زارەکیدا بیخەینە ڕوو، چۆنێتیی دەربڕین و بەڕێوەبردنییەتی. -ئەوەش خۆی کاریگەریی هۆکارە دەرەکییەکانی بەسەرەوەیە- کە شێوەی دەربڕینیشی دەبێت وەك ئەو دەقەی دەریدەبڕین بەهێز بێت. هەر بەو پێیەش

دەبینین خستنەڕووی پێناسەیەکی ڕاستەقینە لە ژانری فۆلکلۆر نامسۆگەر نییە. ژمارەیەك لە کۆمەڵگا گوندییەکان، ڕەنگە بۆچوون و پێناسەگەلێکی زۆر شەفافیان لەمەڕ چۆنێتی و سنووری نێوان ژانرەکان هەبێت. ئەگەرچی ئەوان ژانر وەك دەستەواژەیەك لە هەناوی فۆلکلۆردا ناناسن. بۆ وێنە لە سەرانسەری کوردستاندا، شینگێڕی بۆ مردوو تەنیا لەلایەن ئافرەتانەوە بەڕێوە دەچێت، ئەگەرچی ڕەنگە یاساگەلی چاودێریی زۆر وردبینانە، کاریگەرییان لەسەر بەڕێوەچوونی ڕێوڕەسمەکە هەبێت.

شێواز و ژانرە جیاوازەکان، بەشێوەی جۆراوجۆر بەکاردەبرێن و پەیوەندیگەلێکی جیاوازیشیان لەگەڵ ژیانی ڕاستەقینە هەیە. بۆ وێنە لە کوردستان ژمارەیەکی زۆر پەندی پێشینیان لەمەڕ کێشەی نێوان بووك و خەسوو هەیە و دەتوانین وای لێ تێبگەین کاتێك بووك دەبێتە یەکێك لە ئەندامانی بنەماڵەی مێردەکەی، هەست بە بەختەوەریی و خۆشحاڵی ناکات. پەندێکی پێشینیان هەیە کە دەڵێت: "بوومە بووك، بوومە بەربووك". ئەو جۆرە قسانە، کلێشەیەکی ناسراون کە هەر کەسێك دەتوانێت کەڵکیان لێ وەربگرێت. بۆچوون و پەیامەکان لە هەناوی ئەو پەندانەدا حەشاردراون و مێشکی بیسەران، بە سەرنجدان بە ناسیاریی خۆی لەمەڕ کۆمەڵگا و لەژێر کاریگەریی هۆکارگەلێکی دیکەدا، پاژەکان دەخاتەوە سەر یەك و تەواو (تەکمیل)ی دەکات.

هەڵبەت هەموو پەندێکی پێشینیان ناتوانێت دەربڕینێکی ڕاستەقینە لە چوارچێوەی وشەکاندا بێت. بۆ وێنە زۆربەی کوردان پێیان وانییە کە بووك خەمبار و نابەختەوەرە. هێندێکیش لەم پەندانە، بۆچوونێکی کەسێنی بەشێوەیەکی ناڕوون و بە کەڵکوەرگرتن لە چەند وشەیەك، لە مێشکی خوێنەردا ساز دەکەن. ژمارەیەك پەندی پێشینیانیش هەن کە بەشێوەیەکی کلێشەیی باس لە کێشەکانی ئافرەتان دەکەن و لە ئەنجامدا دەبێت بڵێین هەبوونی کەسانی ئاگا و شارەزا بۆ لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی ئەو پەندانە لە کوردستان، پێویستییەکی هەنووکەییە.

پەندی پێشینیان وەك شێوازێکی تایبەتی دەربڕینی ڕاستی دێتە ئەژمار و هێندێك شێوازیش هەن کە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ ناچنە خانەی شێوازی پێشڕەوەوە. کاتێك ئافرەتێك سیمبۆلی چیرۆك یا گۆرانییەکە، زۆربەی کات تێگەیشتن لەوەی ئەو هێمایەی

خراوەتە روو تا چەند دیمەنێکی روون لە تاکێکی ناو مێژوو دەخاتە بەردەست، دژوارە و هەروەها ئەو خاڵەش کە ئەو شتەی لەناو چیرۆك یا گۆرانییەکەدا پێشکەش دەکرێت، چەندە لەگەڵ شێوازی دەربڕینەکە تەبایە. ئەگەرچی زۆربەی شێوازە فۆلکلۆرییەکان لەلایەن فۆلکلۆریستەکانەوە پێشکەشکراون، بەڵام هێشتا بە رادەی پێویست روونکردنەوە و شیکردنەوەیان لەسەر نەکراوە و روونکردنەوەی شێوازە جۆراوجۆرەکان و بوارەکانی دەکارکردنیان، بۆ خەڵك، زۆر بەجێ و بە قازانج دەبێت.

ئافرەت و فۆلکلۆر:

لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان، هۆکاری ئەوەی بۆچی ئافرەتێك ناتوانێت سترانبێژ یان چیرۆکبێژ بێت، بەشێوەیەکی بەڵگەمەند و مەنتیقی روون نەکراوەتەوە. هەڵبەت هێندێك لە بوارەکان تایبەت بە یەکێك لەو دوو رەگەزەن. وەك شینگێڕی لەلایەن ئافرەتانەوە (لە کۆڕی پرسەدا) و سترانبێژی لەلایەن زاوا و هەڤاڵاتییەوە لە رێوڕەسمی زەماوەندا. لە کوردستاندا ئەگەرچی گرووپە نەریتی و موحافیزەکارەکان، بەشداریی ئافرەتان لە کۆڕێکی تێکەڵی ئافرەت و پیاویان بە کارێکی نەشیاو وەسف کردووە و پێیان وایە ئافرەتان دەبێت لەژێر سێبەری پشتیوانیی باوك و برا و ئەگەریش شوویان کردبێت مێردەکەیاندا بن، سەرەڕای ئەوەش ژمارەیەك لە توێژەران باس لەوە دەکەن کە بەدرێژایی مێژوو هەمور کات ئافرەتگەلێك هەبوون کە شیعریان هۆنیوەتەوە و سترانیان چڕیوە. کوردناسی بەناوبانگ، توما بوا (Tomas Bois ١٩٩٥) ئیدیعای کردووە زۆربەی گۆرانیبێژان و مەقام خوێنان ئافرەت بوون و تەنانەت گۆرانییەکانی دڵداری و شەڕ، لەلایەن ئەوانەوە دروستکراوە. ژابا (Jaba) یەکێك لە فۆلکلۆریستە کۆنەکان نووسیویەتی ئەو ژن و کچە قارەمانانەی لە شەڕدا کوژراون، ئاواز و گۆرانیی زۆر ناسك و پرشۆریان بۆ گوتراوە و بە وتەی رۆماننووسی بەناوبانگی کورد "محەمەد ئۆزۆن"، کە سەردانی ناوچە کوردنشینەکانی سووریای کردووە، ژمارەیەکی بەرچاو لە ژنانی ئەو ناوچەیە گۆرانیبێژن. هەروەها هێندێك ئافرەتیش هەن کە لە کۆڕ و کۆبوونەوە تێکەڵەکاندا و بە ئامادەیی پیاوان گۆرانی نالێن، بەڵام لە کۆبوونەوەی ئافرەتاندا بێ هیچ کێشەیەك گۆرانی دەڵێن.

منداڵی کورد زۆربەی هەرە زۆری ستران و چیرۆکەکان لە دایك و پورر و دایەگەورەی دەبیستێت و فێریان دەبێت، چونکە ژنان بەشێوەیەکی نەریتی لە ماڵەوە دەمێننەوە خەریکی کاروباری ناوماڵ دەبن و ئەرکی گەورەکردنی منداڵیشیان لە ئەستۆیە. ئێستاکەش کاتێك پیاوەکان بۆ خەباتی چەکداری لە کوێستانەکانن، یا کاتێك بەرەو مەنفا دوور دەخرێنەوە، یان دەکوژرێن، ئافرەتان نەك رۆڵێکی بەرچاویان لە گواستنەوەی فۆلکلۆردا هەیە، بەلکو بەشێوەیەکی زۆر دیار کاریگەرییان لەسەر وشیاریی نەتەوەیی بەرەی نوێ هەیە.

زۆربەی فۆلکلۆریستە کوردەکان، دان بە پەیوەندیی حاشاهەڵنەگری نێوان ئافرەت و فۆلکلۆردا دەنێن. بەو پێیە دەتوانین بەو بەرەنجامە بگەین کە فۆلکلۆری کورد زیاتر هی ئافرەتانە تا هی پیاوان. ئافرەتان لە ریزی سترانبێژان و بەرێوەبەران و چاوەدێرانی بەرهەمە مەزنەکان دان، بەرهەمگەلێکی وەك "مەم و زین"، "زەمبیل فرۆش"، بەیتە قارەمانییەکانی وەك "دمدم" و چیرۆکە فۆلکلۆرییەکانی تر و غەزەلە عاشقانەکان. ئەگەرچی هێندێك لە شێوازەکان بە ئاشکرا هی ئافرەتانن، بەڵام لە بواری چۆنێتیی پێشکەشکردن، دەربرین و گواستنەوە و وەرگرتنیان، جیاوازییەکی ئەوتۆ لەنێوان ژن و پیاودا نییە و لەمەڕ ئەوەی ئافرەتانی کورد هەست بکەن ئەو شێوازە فۆلکلۆرییانەی لەلایەن پیاوانەوە خوڵقاون، لایەنی زاڵانەیان هەیە، یان لەمەڕ ئەوەی ئەو شێوازە جۆراوجۆرانەی یەکێك لەو دوو رەگەزە خوڵقێنەری بوون لەگەڵ یەکدا جیاوازن، هیچ بەڵگەیەکمان بە دەستەوە نییە.

دەبێ قەبوڵی بکەین ئەو ئافرەتانەی لە بوارە جۆراوجۆرەکانی فۆلکلۆردا چالاکییان هەبووە، لە بەرامبەر ئەو کارەی ئەنجامیان داوە، خۆیان دەرنەخستووە. بە هەرحاڵ لەو شێوازانەدا کە پیاوان لە خوڵقاندنیاندا هیچ رۆڵێکیان نەبووە، ئافرەتان لە دەربرینی ئاواتەکان و بۆچوونەکانی خۆیان ئازاد بوون و بە کردەکی بۆ پاراستنی ئەو یاسایانەی پەیوەندییان بە فۆلکلۆرەوە هەیە، هەوڵیان داوە.

ژنان لە شینگێریکردن بۆ مێردەکانیاندا، زۆر جوان و عاشقانە باسی لێ دەکەن، تەنانەت ئەگەر لە درێژایی ژیانی هاوبەشیاندا قەتیان مێردەکەیان خۆش نەویستبێت. هەروەها ژنان لە رێورەسمی شینگێریدا، بۆ دەربرینی خەم و تووڕەیی و نارەزایەتیی خۆیان، لە رووداوەکانی دەوروبەریان کەڵك وەردەگرن. بۆ وێنە بەرگریی لە مافە

کۆمەڵایەتی و یاساییەکانی خۆیان دەکەن و ئەو کەسانەش کە لەو ڕێوڕەسمەدا بەشداری دەکەن بە باشی لەو شتەی بە تەوس و توانج لەلایەن ئافرەتەوە باس دەکرێت، تێدەگەن و دەتوانن پەیامە شاراوەکانی وەربگرن. هەڵبەت ئەوە شتێکە کە پیاوەکان پەسندی ناکەن و هەوڵ دەدەن ئەو جۆرە ڕێوڕەسمانە لە فۆلکلۆری کوردیدا نەمێنێت. ئەوەش دەبێتە هۆی ئەوەی فۆلکلۆریستەکان لە لێکۆڵینەوەکانیاندا تووشی گەلێك کێشە و گرفت بن و لە بەدواداچوونی ئەو شێوازانە دڵسارد ببنەوە. جگەلە ڕێوڕەسمی شینگێڕی کە لەلایەن ئافرەتانەوە بەڕێوە دەچێت و بەو هۆکارانەی باسکرا دژایەتیی دەکرێت، لایەلایەکانیش کۆمەڵەیەکی جۆراوجۆرن کە لێکۆڵینەوە لەمەڕ ئەوان لەلایەن پیاوانەوە زیاتر پەسند دەکرێت.

خەیاڵ، پشتیوانیی ئافرەت:

چیرۆکە فۆلکلۆرەکان، ئافرەت لە گرووپگەلێکی جۆراوجۆر و سەرنجڕاکێشدا دەخەنە بەرچاوی بیسەر. شازادە و سیحرباز و زڕدایکە خراپەکان لەو چیرۆکانەدا بوونەتە کلێشەگەلێك کە کەسایەتیی ئەوان لە سەرووی تایبەتمەندییەکانی تاکەوەیە و لە چیرۆکە جۆراوجۆرەکاندا، زۆر یا کەم هەر ئەو تایبەتمەندییانەیان هەیە. ئەگەر قەرار بێت بۆ دەستەواژەگەلێکی وەك دێوەزمە، ئەجننە و پەری کە لە چیرۆکە فۆلکلۆرە کوردییەکاندا زیاتر باسیان کراوە، ناوێك بدۆزینەوە، بێگومان لایەنێکی وەهم و خەیاڵ لەخۆ دەگرێت. ئەگەرچی زۆربەی کوردەکان، ئەوانەیان وەك شتێکی ڕاستەقینە قەبووڵ نییە، بەڵام لە هێندێك ناوچەی کشتوکاڵیی جیهاندا (بۆ وێنە لە بەریتانیا)، خەڵکانێك هەن کە بڕوایەکی ڕاستەقینەیان بە بوونەوەرگەلی ئەوپەڕ سروشتی هەیە.

زۆربەی ئەو کەسایەتییانەی لە فۆلکلۆری کوردیدا دەردەکەون، هەر ئەوانەن وا لە چیرۆکە فۆلکلۆرییەکانی وڵاتانی دراوسێ -عەرەب، تورك و فارس- و لە چیرۆکە فۆلکلۆرییەکانی ئەورووپاشدا بوونیان هەیە و لەو کەسایەتییە هاوبەشانە بۆ دەربڕینی مەبەستی خۆیان کەڵك وەردەگرن. بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ، ئافرەت لە فۆلکلۆردا و بەتایبەت لە چیرۆکەکاندا ڕۆڵێکی بنەڕەتیی گێڕاوە و ئەوەش دەربڕی دووپاتبوونەوەی ئەو ڕووداوانەیە کە بەسەری هاتووە. ئافرەت لە زۆربەی چیرۆکەکاندا، شەڕڤانێکە کە بە جلی پیاوانەوە دەچێتە مەیدانی شەڕ و هەموو شەڕڤانانی تر دەبەزێنێت و سەرئەنجام

قارەمانی چیرۆك -كە پیاوە- بەسەریدا زاڵ دەبێت و لەو كاتەدا ئەو لەگەڵ قارەمان دەكەوێت و لە هێندێك لە چیرۆكەكاندا شووی پێ دەكات.

مەكینزی (O. N. Mackenze) ئەو چیرۆكانەی كۆكردووەتەوە كە وەها كەسایەتیگەلێكیان تێدایە. ئەو وەك نموونە چیرۆكێكی ناوچەی سلێمانی دێنێتەوە. شا ئیسماعیل و كامێرتا(؟) بە مەبەستی دزینەوەی دەزگیرانەكەی كە كچە شێخێكی عەرەبە وەڕێدەكەوێت. لەسەر ڕێگایدا دەزگیانێكی تر دەگرێت كە كچی ئیسلام شا (شای پەریان)ە. شا ئیسماعیل بە ناوچەیەكدا تێدەپەڕێت كە لەلایەن "ڕەشەسوار"ەوە قۆرغ كراوە و بارودۆخێكی پڕ لە ترس و تۆقاندن بەسەر ناوچەكەدا زاڵ بووە. كاتێك قارەمان دەگاتە ناوچەكە، كۆمەڵێك سەر و لەش دەبینێت كە بەقەد بەرزایی منارەیەك بەسەر یەكدا كەوتوون. ئەو پەنا دەباتە بەر ئەشكەوتێك. كاتێك "ڕەشەسوار" دەگاتە ئەشكەوتەكە، زۆر لەسەر ئەوە پێ دادەگرێت كە ئەو دەبێت لە كۆشكەكەی ببێتە میوانی و سبەی بەیانی لەگەڵ یەكدا بەشەڕ بێن. درێژەی چیرۆكەكە بەم شێوەیەیە: "بەیانیی ڕۆژی دواتر پاش ئەوەی لە خەو هەستان، چوونە ناو گۆڕەپانەكە و بە بەرچاوی هەموانەوە، پەلاماری یەكتریان دا. ڕەشەسوار وتی: "ئەی لاوە جوانچاكەكە، من بە تەما نیم بە تیغ و شەمشێر شەڕت لەگەڵ بكەم. حەز دەكەم لەگەڵ یەكتر زۆران بگرین. ئەگەر من پشتی تۆم لە زەوی دا، ناتكوژم و دەتكەمە كۆیلەی خۆم. ئەگەریش تۆ منت دا بە زەویدا، ئەوەی دەتەوێت بیكە". شا ئیسماعیل وەڵامی داوە: "قسەكانی تۆ هیچ بایەخێكیان لای من نییە. ئەگەر تۆ بەسەر مندا زاڵبووی، سەرم لە لەشم جیاكەوە و ئەگەر من بەسەر تۆدا زاڵبووم، وەك سەگێك سەرت لە لەشت جیا دەكەمەوە". ئەوان حەوت شەو و ڕۆژ لەگەڵ یەكتر زۆرانبازییان كرد. پیاوە لاوەكە زۆر لەبەر خوا پاڕایەوە. ئەو لەكاتێكدا كە زۆر بە توندی ڕەشەسواری گرتبوو وتی: "ئەی خدری ئەمر، بەزێنی ئەو ویست و ئارەزووی تۆشە، كەوایە یارمەتیم بدە". پاشان ئەوی خستە سەر لاشان و وەك چۆلەكەیەك گرتی و دای بە زەویدا. پاشان بە شەمشێر هێرشی كردە سەری بۆئەوەی سەری لە لەشی جیاكاتەوە. لەم كاتەدا ڕەشەسوار بەرۆكی خۆی دادڕی و مەمكەكانی وەدیار خست. پیاوەكە بە دیتنی ئەو دیمەنە هاتەوە سەرخۆ. ڕەشەسوار وتی: "سینگی من داپۆشە. لە بەهەشت و زەویدا چارەنووسی من وەها بووە كە شووت پێ بكەم. من لەگەڵ خوای خۆم پەیمانم بەستبوو

تەنیا شوو بە کەسێك بکەم کە بتوانێت لە وەها شەڕێکدا بەسەرمدا زاڵ بێت". ئەوان پێکەوە بەرەو کۆشکەکەی ڕەشەسوار وەڕێ کەوتن. کاتێك ڕەشەسوار جلەکانی گۆڕی، شائیسماعیل ئەوی زۆر جوانتر لە پێشوو هاتە بەرچاو. پاش ئەم ڕووداوە "ڕەشەسوار" ڕەگەڵ هێزەکانی مێردەکەی کەوت و شانبەشانی ئەوان لە شەڕگەکاندا شەڕی دەکرد. بەهۆی ئەوەی کە ئەو کچی شای پەریانە، هێزێکی سێحراوی و شارەزاییەکی بێ وێنەی هەیە. لە دیمەنێکدا کە ئافرەتبوونی ڕەشەسوار ئاشکرا دەبێت، وا دێتەر بەرچاو کە ئەم ڕێکەوتە لە کاتی شەڕەکەدا بە ئەنقەست روو دەدا. هێندێك نموونەی تریش لە دەستدان کە ئەو بۆ ناسینی نەیارانی، بە سیحر ئاتیان دەکاتەوە.

ئەگەرچی لەم سەردەمەدا هێندێك لە گرووپە پێشڕەوە کوردەکان، شەڕڤانی ئافرەتیشیان هێناوەتە ناو ڕیزی خەباتکارانیان، بەڵام قارەمانەتی شەڕڤانانی ئافرەت، لە مێژووی کوردستاندا شتێکی ئاوارتەیە. سەرباقی ئەوەی چ لە چیرۆکە فۆلکلۆریکەکانـدا و چ لە شەڕە هاوچەرخەکاندا، شەڕڤانیی ئافرەت زیاتر سەرنجڕاکێشە.

لە سەرەتای نەوەدەکان، لە چەند شارێکی وەك دهۆك و هەولێر، وێنەی ئەو ئافرەتانەی جلی پێشمەرگەیان لەبەردا بوو زۆر دەهاتە بەرچاو. ئەگەرچی زۆربەی ئەو ئافرەتانە هی ناوچەکانی تر بوون، بەڵام ئافرەتانی ئەو ناوچانەش لە کاتی ڕێوڕەسمە تایبەتەکاندا جلی پێشمەرگەیان دەکردە بەر.

شەڕڤانانی ئافرەت لە پارتە کوردییەکانی عێراق-دا زۆر نەبوون و خەباتی ئافرەتان لەم وڵاتەدا زۆر بەربڵاو نەبووە. لەناو ئەو ئافرەتە دەگمەنانە، ناوی "مارگریتا" ئێستاش هەر لە یادی خەڵکدا ماوە. بارودۆخ و هەلومەرجی ناوچە کوردنشینەکانی ئێران و تورکیا جیاوازە. ئەگەرچی ئافرەتان لەو ناوچانە چالاکترن، بەڵام ئەم دیاردەیە لە ڕووداوە دەگمەنەکانی سەدەی بیستەمە. خاڵی سەرنجڕاکێش ئەوەیە کە لە چیرۆکە فۆلکلۆرییەکانـدا، ئافرەت هەموو کات هاوڕێی بوونەوەرگەلێکی خەیاڵیی وەك دێوەزمە و سیحربازەکان بووە، نەك شتە ڕاستەقینەکان. لە چیرۆکی فۆلکلۆری کوردیدا، زۆربەی کات لە کۆتایی چیرۆکەکەدا، ئافرەت دەبێتە ملکەچی پیاوێك، بەڵام ئایا ئافرەتان بەڕاستی دەسەڵات و زاڵبوونی پیاوانیان قەبووڵ کردووە؟ هیچ بەڵگەیەکمان بۆ سەلماندن یان ڕەت کردنەوەی ئەم شتە لەبەر دەستدا نییە.

"زێدە وەسف"

لایەنێکی جوانیناسانەی بەیتی "خەزێم"

عەبدولخالق یەعقووبی- بۆکان

ئەگەر بەیتی کوردی وەکو دەقێکی نووسراوەی هونەری- ئەدەبی بخوێنرێتەوە کام تایبەتمەندی و رەگەز جوانیی پێدەبەخشن؟ سەرچاوە و ئاخێزگەکانی جوانی دەقی بەیت چین؟ بۆچی خوێندنەوەی بەیت، وەکو دەق، چێژبەخشە؟ چی وا لە مرۆڤی هەنووکەی کۆمەڵگای هاوچەرخی کوردی دەکات کە دەقی بابەتێکی وەکو بەیت، کە هەڵقوڵاوی کۆمەڵگایەکی جووتیاریی نەریتخوازە، بە تامەزرۆییەوە بخوێنێتەوە و دواجار هەر بەپێی عەقلانییەتی سەردەمی خۆی، کە سەردەمی مۆدێرنیتەیە، چێژی جوانیناسانەشی لێوەربگرێت؟ لە سەردەمی، بە قەولی ئادۆرنۆ، سەنعەتی کولتووردا کە بەرهەمە هونەرییەکان دەرەتانی پەرەپێدان و فراوانبوونی میکانیکیان بۆ رەخساوە و شوێنەوار و ئاسەوارە هونەرییەکان لە بەرگی پیرۆزێتی و تاکێتی خۆیان داماڵدراون و میدیاکان رێگایان بۆ یەکانگیرکردنی چێشکە و مرخە جوانیناسییەکان خۆش کردووە و تەنگیان بە هەمەرەنگی و هەمەجۆری دید و روانگەکان هەڵچنیوە و دەسەڵاتە پاوانخوازەکان لەسەر دەستی دەزگاکانی گشتی بیرۆکەی خۆیان بەسەر زەین و زمانی خەڵکاندا دادەسەپێنن، چۆنە بەیتی کوردی هێشتاش دەنگێکە لە گەرووی یادەوەری و خەون و خولیا و مێژووی مرۆڤی کوردەوە دێتە دەرێ و دەبێتە پردێك کە رابردووی تژی لە کارەساتی نەتەوەیەك پێیدا دەگوزەرێ و خۆی بە دەڤەری جوانییەکانی ئێستای دەگەیەنێت و لە هەمان کاتدا هەنووکەی پڕ لە هەرا و زەنازەناشی دەگوازرێتەوە بۆ هەواری بێدەنگ و سوکنایی بەخشی رابردووی؟

دیارە لە سۆنگەی ئەوەی زمانی زانست، زمانی چەمکە و "چەمك" (Concept)یش شتێکی ئینتزاعی و سەڵتە و نابیندرێت، باسی جوانیناسی، کە باسێکە لەسەر کۆڵەکەی ناسینی بابەتی هەستپێکراو دامەزراوە، ناچارەکی دەشێت بگوازرێتەوە بۆ بەستێنی هونەر و ئەدەب، کە زمانیان زمانی "وێنە" (image)یە و وێنەش بابەتی هەستپێکراوە. کەواتە ئێمە بۆمان هەیە لە زانستدا باس لە راستی و ناراستی، لە بە سوودبوون و بێ سوودبوونی چەمك بکەین، لە هونەریشدا باس لە جوانی و ناحەزی "وێنە" بێنینە گۆرێ. بەم پێیە زانست بۆی هەیە "بە کەڵك" یان "بێ کەڵك" بێت، هونەر و ئەدەبیش بۆیان هەیە "جوان" یان "ناحەز" بن. کەواتە باسکردن لە بۆ نموونە "زانستی جوان" و "هونەری بە سوود" باسکردن لە دوو

دەستەواژەی پێبەری لە مانان، بەڵام جوانیناسی وەکو زانست واتە "زانستی جوانیناسی" بابەتێکە کە بە زمانی چەمك لەسەر لایەنەکانی جوانیی هونەر یان ئەدەب قسان دەکات. بە وتەیەکی روونتر ئەگەر بابەتی جوانی لە هونەردا بێتە هەوێنی تاوتوێکردنێکی زانستی، ئەوە جوانیناسییە کە ئەم ئەرکە وە ئەستۆ دەگرێت. کەواتە جوانی شتێکە ماڵی هونەرە و لەنێو دڵی هونەردایە و بڕبڕەی پشتی هونەرە، بەڵام جوانیناسی لە دەرەوەی هونەردایە و هەوڵی ناسینی رۆح و جەستەی هونەر دەدات. بەم پێیە باسکردن لە جوانییەکانی بەیتی کوردی، یان وردتر بدوێین، لایەنەکانی جوانیناسانەی دەقی بەیتی کوردی هەوڵێکە کە دەکەوێتە خانەی زانستی جوانیناسیی بەیتی کوردییەوە کە خانەیەکی چۆڵە و تا ئێستا قەڵەمی توێژەران سەریان پێدا نەکردووە و لایان لێ نەکردووەتەوە. ئەوەی لەم وتارەدا دەکرێت هەوڵێکی بچووکە لەم پێناوەدا.

-٢-

وەك دەزانین بەشێك لە جوانیی بەرهەمی هونەری لە سۆنگەی ئەو تەکووزی و رێکوپێکی و هاوەهەنگییەدایە کە لە نێوان پاژەکانی پێکهێنەری ئەو بەرهەمەدا بەدی دەکرێت، بەڵام بەرهەمی هونەری لەو رووەوە کە هەمیشە هەوڵی شێوە ئاشنایی سڕینەوەیە کە لەسەر ئاستی روخسار و ناوەڕۆکدا، بۆی هەیە هەندێ جار لە رێگای لادان لە راستەڕێی تەکووزی و نەزم و رێکوپێکیی رێژەی جوانی خۆی بباتە سەرێ. لێرەدایە کە هونەر رێگای تەمەیدی "زێدە وەسف"[*] دەگرێتە بەر و لەم روانگەیەوە لە جیهانی دیاردەکان دەڕوانێت. داستایۆفسکی، رۆماننووسی ناسراوی رووسیا، لە شوێنێکدا گوتوویەتی: "سەرلەبەری هونەر، تا رادەیەك تێکەڵ بە زێدە وەسفە، بەڵام سنوورەکانی زێدە وەسف نابێت لە رادەبەدەر پەرەیان پێبدرێت، چونکە لەوانەیە هەر ئان و سات وێنەکە بگۆڕدرێت و ببێتە کاریکاتێر". کەواتە زێدە وەسف وردەکارییەکە دەستی هونەرمەند دەیخولقێنێت تا لە شوێنی پێویست کاریگەریتی جوانیی بەرهەمەکەی خۆی زیاتر بکات. زێدە وەسف وەك رێکارێکی هونەری بۆ بەخشینی لایەنێکی جوانیناسانە بە بەرهەمی هونەری بۆی هەیە خاوەن چەندان کارکرد بێت. دەکرێت بڵێین زێدە وەسف لە هونەردا بۆ دەربڕینی بیۆکەی دەسەڵاتی بێ پایانی مرۆڤە

بۆ نموونە لەو شوێنەی کە مرۆڤ پێویستە لە هەمبەر کارەساتەکانی ژیاندا چۆك دانەدا و ورەی بەرز بێت. هەروەتر بۆی هەیە ڕێگایەك بێت بۆ بەخشینی خەیاڵ و خولیاکانی مرۆڤ بە ئەمری واقیع. بە وتەیەکی تر هونەرمەند لەسەر دەستی زێدە وەسف واقیع بە ڕەگەزەکانی خەیاڵ و خەونی مرۆڤانە کە بۆیان هەیە سنووری واقیع ببەزێنن، پاراو دەکات. هەروەها هونەرمەند لە ڕێگای بەکارهێنانی زێدە وەسفەوە بەردەوام کەف و کوڵی بەرزەفڕانەی خۆی و بەردەنگەکەی (مخاتەب) وەك دوو مرۆڤ دادەمرکێنێت. زێدە وەسف مرۆڤ لە هونەردا دەگەیەنێتە ئەو دەڤەرە لە نیشتمانی ئاواتەکان کە لەوانەیە لەسەر عەردی واقیع هەرگیز پێیان نەگات. دواجار ئەوەمان لەبیر نەچێت کە زێدە وەسف، بەو شەرتەی داستایۆفسکی پێی قایل بوو، هەمیشە کاریگەریتی عاتیفیی خەیاڵی هونەری زێتر دەکات و سەرنجی بەردەنگی هونەریش پتر بۆ لای خۆی ڕادەکێشێت و چێژی خوێندنەوەی بابەتی هونەری پتر دەکات.

-٣-

دەقی بەیتی کوردی ڕەنگە نەك هەر تەنیا لەبەرئەوەی بەشێکی زۆری باسی قارەمانی گەورە و عیشقی پاك و بەسەرهاتی کارساتاوی دەکات، بەڵکو لەو سۆنگەیەشەوە کە بۆ بەخشینی بەردەوامی لایەنێکی جوانیناسانە بە دنیای تایبەتی خۆی، پێویستی بە بەزاندنی سنوورەکانی ئاسایی ڕوانین و عادەتی ڕەفتارکردن و ساکار بەسەربردن بووە زۆر لە زێدە وەسف کەڵکی وەرگرتووە. جا زێدە وەسف جاری وایە لە سەروەری پێکهاتەی دەقی بەیت دایە، وەکو نموونەی "شێخ فەرخ و خاتوون ئەستێ" کە شێخ فەرخ هەر لە کاتی لە دایکبوونیدا قسان دەکات، یان لەسەر لانکەوە دەچێتە پاڵ ئەستێ، یان دەنا لە هەندێ پاژ و بەشی بەیت، بەپێی پێویست و مەنتقی داڕشتنی خودی بەیتەکە، بەکار دەبردرێت، وەکو نموونەی دەقی بەیتی "خەزێم" کە لەم وتارەدا پتر لێی ورد دەبینەوە. لە بەیتی "خەزێم"دا تا ئەو شوێنەی کە کوڕە دزم پێویستی بە نیشاندانی ئاستی بەرزی عیشقی خۆی نییە "زێدە وەسف"ێك لە ئارادا نییە، کەچی هەر کە گەیشتە ئەو شوێنەی بیەوێت ڕادەی ئەوینداری و ڕێژەی وەفاداریی خۆی بنوێنێت، بەیتساز زێدە وەسف تێکەڵ بە گێڕانەوەی بەیتەکەی دەکات. بۆ نموونە لە وەسف و پەسنی ئەو کراسەی بڕیارە بۆ کچە دزم بدوورێت، چونکە ئەم بابەتە

پێوەندی بە هەست و خوستی هەناوی کوڕە دۆم بە نیسبەت کچە دۆمەوە نییە، زێدە وەسف نابینرێت، کەواتە لەم پاژەدا کە دەنگی کچە دۆمە، وەسفەکە وەسفێکی بێبەری لە زێدە وەسفە:

... دەڵێت: "کراسم دەوێ ساف لە ماهووت بێ،

دەوری دامێنی دوڕ و یاقووت بێ،

لە راستی مەمکی دەنکی زومڕووت بێ..."

بەڵام کە کوڕە دۆمە دەنگ هەڵدەبڕێت و هەستی هەناوی خۆی دەردەبڕێت، زێدە وەسف وەك رێگایەك بۆ بەخشینی جوانی بە دەقەکە، بەکار دەبرێت:

سەد وەستام دەوێ لە بانی کۆیە

هەشتا لە موسڵێ، شێست لە شنۆیە

کراس بدروون لە گوڵی لیمۆیە،

دە بڵێ تەنك بێ، ناسك و شلك بێ

بۆ چار هەڵۆیە

لەم کۆپلەیەدا، زێدە وەسف لە ژمارەی سەرجەمی وەستاکاندا دەبینرێت کە پێکەوە دەبنە دووسەد و چل وەستا، هەروەتر لە کۆکردنەوەی ئەم هەموو وەستایە لە سێ شوێنی جیاوازی کوردستان و دواجار لە کراس دوورین لە گوڵی لیمۆیە.

زێدە وەسف لەم شوێنەی دەقی بەیتی خەزێمدا ناڕاستەوخۆ بە خوێنەر دەڵێت، کە عیشق و ئەڤینی مەزن، داوای مەزن و کاری مەزنی پێویستە. بە وتەیەکی تر بەیتساز لەم دەقەدا گەورەیی و شان و شکۆی ئەڤینی کوڕە دۆم لە هەمبەر کچە دۆم دەترخێنێتە نێو زێدە وەسفەکانی خۆی و لەم رێگایەوە چێژی خوێندنەوەی دەقەکە پتر دەکات. بەتایبەت لە بیرمان نەچێت کە قارەمانی ئەم بەیتە کوڕ و کچە دۆمێکی پایەتی و رەش و رووتن کە نزمیی ئاستی ژیانی رۆژانەیان رووبەڕووی بەرزیی رادەی ئەڤینی راستەقینەیان دەبێتەوە.

دیسان ئەگەر لە پێکهاتەی چیرۆکی ئەم بەیتە ورد بینەوە، دەبینین لەو شوێنانەی کە گێڕانەوەی چیرۆکەکە تەنیا پێوەندی بە کرداری کچەوە هەیە زێدە وەسفێك لە ئارادا نییە و هێڵێکی داستانی ساکار و بێ گرێ و گۆڵ دەچێتە پێشێ:

ئەگەر وای زانی ئەو نازەنینێ
هات و دەستی گرت لە هەڵپەڕینێ...
ئاخر لەو کراسەی وا کردبوو حاشا
ئەلحەمدولیلا خەزێمیش نەما...
دەڵێ: خەزێمی کەپڕم کاری مێردینێ،
لە کەپڕم کەوت لە هەڵپەڕینێ
مەگەر بچم بۆ وڵاتی مەدینێ

کەچی هەر کە گێڕانەوە باسی پێوەندی و کارلێکی نێوان کچە و کوڕە دەکات، زێدە وەسف دەست پێدەکاتەوە:

ئەگەر لار زانی ئەو قەرە خەبەر
خۆڵی حەوت دنیان لار دەکا بەسەر

لەم بەیتەدا زێدە وەسف سەرەڕای ئەوەی پیشاندەری هەندێ دۆخی تایبەتی نێو داستانی ئەڤینی کوڕە دزمە و کچە دزمەیە، بە دەستەوەدەری چەند حاڵەتێکی جیهانی دەروونی زەینییەتی کوڕە دزمە لە هەمبەر ئەم ئەڤینەدا. بۆ نموونە لەم کۆپلەیەی خوارەوەدا دەکرێت رادە و رێژەی خەم و کەسەری کوڕە ونبوونی خەزێمی کچە و گرێدانی چارەنووسی کوڕە بە چارەنووسی خەزێم و ئامادەبوونی ئیرادەی کوڕە کە هەمیشە لە خزمەت بە عیشقی کچەدایە و ونبوونی خەزێم کە نیشانەیەکە لە ونبوونی بەشێك لە جوانیی کچە، ببینین، هەرچەند وێدەچێ زێدە وەسفی ئەم کۆپلەیە ئەوندە خەست و خۆڵ و بەرچاو نەبێت:

دەڵێ: "ئەگەر بمرم، بژیم، بێنم
دەبێ ئیشەڵڵا ئەو کارەی پێکبێنم
یانە ماڵی خۆم پاك دەدۆڕێنم
یان ئەوەتا سەری خۆم دەبەتلێنم...
قەت چەکوچێ نەکوتم لەسەر سندانێ
لە خۆم حەرام دەکەم رێی گوزەرانێ"

دیارە زێدە وەسف بۆی هەیە نەك هەر بۆ ڕەنگدانەوەی بابەتی واقیع بەکاربێ، بەڵکو ڕەنگدانەوەی خەون و خولیا و ئاوات و ئارەزووشی تێدا بێت. بۆ نموونە لەم کۆپلەیەی دەقی بەیتی "خەزیم"دا بەیتباز هەم زێدە وەسفی واقیعی ونبوونی خەزێمی کچە دۆمە دەکات، هەمیش لە ڕێگای شوبهاندنی ناڕاستەوخۆی کوڕە دۆم بە زێی بادینان خەون و خولیا و ئاوات و ئارەزووی کوڕە دۆمە دەردەبڕێت:

زێیە بادینان چ گەورە و پان بوو
قومێکی ئاوی تێدا نەمابوو
ماسی بەستەزمان هەمووی خنکابوو
لە دەریام کردووە وا پرسیاری
لەگەڵ دەریام دوو قسەی گوفتاری
دەڵێم: "بۆ ئیشك بووی بە تەڕی بەهاری"
دەڵێ: "ئازیەیە بۆ خەزێمی یاری".

دیارە بەیتباز لێرەدا هێندە وردەکارانە و بە نەرم و نیانی زێدە وەسفی خەمی کوڕە دۆم دەکات، کە دواجار قەناعەت بە خوێنەر دێنێت کە ئەم زێدە وەسفانە وەك بەشێکی گرنگ و گرانی ئانۆڕۆی دەقەکە لە قەڵەم بدات و بە پاژێکی لێکدانەبڕاوی پێکهاتەی بەیتەکەی بزانێت. لە ئاکامدا ئەم زێدە وەسفانە نەك هەروەك سەنعەتێکی بەلاغی و ئارایشتکارانە، بەڵکو وەك لایەنێکی هونەری و جوانیناسانەی بەیتەکە خۆیا دەبن.

-٤-

بەیت نەك هەر نوێنگەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و دیاردەکانی تری دەرەوەی دەقییە، بەڵکو وەك دەقێکی ئەدەبی نموونەیەکیشە لە چێشکەی جوانیناسانەی هونەری مرۆڤی کورد. بۆیە بە ڕای من کەمتەرخەمییە بەیت تەنیا هەر بە کەرەسە و ئامیانێك بزانرێت بۆ تێگەیشتن لە واقیع و مێژووی کۆمەڵگای کوردی، بەڵکو دەشێ بابەتێکی بەرباسی زانستی جوانیناسیش بێت بۆ پێزانین بە شوێنی مرخی ئەدەبی و شانی چێشکەی هونەریی کۆمەڵگا. جوانیی بەیتی کوردی نیشاندەری جوانیی ڕۆح و

ئەندێشە و زەین و زمانی لێزانانی بەیتسازی و شارەزایانی بەیت بێژییە. مێژووی بەیتی کوردی تەنیا هەر مێژووی کارەساتی نەتەوەیی گەلی کورد نییە، بەڵکو مێژووی رۆحی جوانیناسانەی ئەم گەلەشە. خوێندنەوەی بەیتی کوردی خوێندنەوەی جوانی و ناحەزی مێژووی کوردستان و مێژووی جوانی و ناحەزی ئەم وڵاتەیە.

(*) لە سەنعەتەکانی ئەدەبیدا جیاوازی نێوان زێدەبێژی (مبالغە) و زێدە وەسف (اغراق) لەوەدایە، کە زێدەبێژی هەم عەقڵ قبوڵی دەکات، هەم عادەت، بەڵام زێدە وەسف عەقڵ قبوڵی دەکات، کەچی عادەت حاشای لێدەکات. (غلو) جۆرە زێدەکارییەکە نە عەقڵ قبوڵی دەکات و نە عادەت.

بەیتی کوردی لە خوێندنەوەیەکی بەراوردکارانە لەگەڵ ئەدەبی کلاسیکدا

دکتۆر رەهبەر مەحموودزادە- شنۆ

لە مێژووی لێکۆڵینەوەکانی بەیتناسیدا، هەمووکات شێوازە جوداوازەکانی بەیت و باو و بەگشتی لقە جۆراوجۆرەکانی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، هەر کامەیان بە جودا و بەشێوەیەکی لێکدابڕاو تاوتوێ کراون. لاوك بە ژێرکۆمایەك (زیرمجموعە) لە خەرمانی ئەدەبی زارەکی کوردی و حەیران بە ژێرکۆمایەکی تر حسیاب کراوە. ئەوپەڕی پێوەندی نێوان ئەم دوو لقە فۆلکلۆرییە کە بە ڕەسمی ناسراییێت و باسی لێوە کرابێت، لەوانەیە هاوسنووری و جیانەتی بەستێنەکانیان بووبێت، تەنانەت ئەوکاتەی بۆ نموونە کار لەسەر بەیتەکان کراوە هەرکام لە بەیتەکان، سەربەخۆ لەوانی تر شرۆڤە کراون. سەیدەوان باسێکی تایبەتی لەسەر کراوە و خەج و سیامەند باس و خواسی جوداوازی تری بۆ ئامادەکراوە. دەکرێت بڵێین بەگشتی دوو هۆکار بۆ پێکهاتنی ئەم باروودۆخە، کاریگەرێتی تایبەتیان هەبووە:

ئەلف: جەختکردن لەسەر ناوەرۆکی هەرکامە لە بەیتەکان بە جودا و گرنگی نەدان بە فۆرم و پێکهاتەی گشتییان.

ب: جۆرە تێڕوانینێك بۆ بەیت کە گرنگی بەیت هەر بەتەنیا لە زانیارییە مێژوویی و کۆمەڵایەتی و زمانییەکانی ئەم بابەتەدا دەبینێت و بەیت وەکو بابەتێکی هونەری کە خاوەنی جوانیناسی تایبەت بە خۆیەتی و وەکو ژانرێکی ئەدەبی خۆبژێو کە خاوەنی یاسا و ڕێسای خۆیەتی، بەفەرمی ناناسێت.

دیارە هەرکام لەم گریمانانە، گرفتی تایبەت بە خۆیان بۆ هەرێمی باس و بابەتەکانی بەیتناسانە ڕەکێش دەکەن. ئەگەر ئێمە هەر بەتەنیا قسە لەسەر ناوەڕۆکی بەیتەکان بکەین، ئەو پرسیارە دێتە گۆڕێ کە بۆ نموونە مەنزوومەی شیعریی "قەڵای دمدم"ی مەلاکەریم فیدایی، چ جوداوازییەکی بنەڕەتی لەگەڵ بەیتی "دمدم"ی ڕەحمان بەکر دەبێت؟ یان مەم و زینە وەرگێڕدراوەکەی هەژار چ جوداوازییەکی بنچینەیی لەگەڵ مەم و زینی نوسخەی ئۆسکارمان دەبێت؟ ئەگەر لە وەڵامدا بڵێین "قەڵای دمدم"ی مەلا کەریم فیدایی لەباری ناوەڕۆکەوە، جوداوازە لە بەیتەکەی ڕەحمان بەکر. دەکرێت ئەم وەڵامە بەم پاساوە ڕەت بکرێتەوە کە ئەم چەشنە جوداوازییە ناوەرۆکییانە، تەنانەت جوداوازی لەمەش زیاتر، زۆر جاران لەنێوان دوو نوسخەی بەیتێکیشدا بەدی دەکرێت. ئەگەریش بڵێین جوداوازی ئەم مەنزوومە شیعرییە، لەگەڵ بەیتە فۆلکلۆرییەکە، جوداوازییەکە وارەی جوداوازی ناوەڕۆکی و پێوەندی بە فۆرم و

پێکهاتەی هەرکام لەو بابەتانەوە هەیە. ئەوەدەم راست دەگەین بەو قەناعەتە کە بۆ ناسینی بەیتەکان جەختکردنی رووت لەسەر ناوەرۆکی بەیتەکان، کەڵکێکی ئەوتۆ نابەخشێت بەو کەسانەی بە راستی بەدوای ناسینی بەیتەوەن. ئەو شێوازە بەیتناسییەی وا نەتوانێت بەشێوەیەکی شیکارانە جوداوازییەکانی بەیتێکی فۆلکلۆری لەگەڵ مەنزوومەیەکی شیعریی لێکبداتەوە، شێوازێکی شیاوی پشت پێ بەستن نییە.

دیسان گرفتێکی تر، کە هەر گرێمانەی ئەلف بۆمانی ساز دەکات، ئەوەیە کە بۆ نموونە لەبابەتی وەکو ئازیزە یان پاییزە یان گەلۆدا، کەم و زۆر چوارچێوە ناوەرۆکییەکان دیاریکراون. زۆربەی نوسخەکانی پایزە، بە چاوپۆشیکردن لە هەندێك جوداوازی ناگرنگ، ناوەرۆکێکی هاوبەشیان هەیە. ئازیزە و گەلۆش هەروەتر، دەی ئەگەر گرنگی باسەکە هەر لە ناوەرۆکی ئەو بەندانەدایە، ئێمە بەچی دەزانین نوسخەیەکی ئازیزە لە نوسخەیەکی دیکە جوانتر و هونەریترە؟ بەیتناسێك کە ئەرار ئاشنای بەندی گەلۆیە، ئەگەر نوسخەیەکی تازە دۆزراوە لەم بەندەی -کەپێشتر نەیدیتووە- لە بەردەست دابندرێت، تەنانەت بەر لە خوێندنەوەشی، زۆر و کەم دەزانێت بەندەکە باسی چی دەکات، ئەوەی ئەو بەیتناسە لە یەکەم خوێندنەوەیدا سەرنجی دەداتێ، چۆنییەتی داڕێژرانی رستەکان و رادەی ئاسکبوونی تەعبیرەکان و بەگشتی شێوەی دەربڕین لەم نوسخەیەدایە و ئەوانە هەموویان لە دەرەوەی بەستێنێکی ناوەرۆکی رووتن.

بۆچوونی دووەمیش بەشێوەیەکی تر لە گرنگی بەیت کەم دەکاتەوە. گومان لەوەدا نییە بەیتی کوردی سامانێکی چڕوپڕ و دەوڵەمەندی لە زانیارییە مێژوویی و کۆمەڵایەتی و زمانییەکان لەخۆ گرتووە، بەڵام بەم حاڵەشەوە بەیت نە بەتەنیا بابەتێکی مێژوویییە و نە بابەتێکی کۆمەڵایەتی رووتیشە. ئەگەر وابا دەبوو بەهۆی وتارێکی شیکارانەی مێژوویی لەسەر کارەساتی دمدم، هەرچی نوسخەی بەیتی دمدمە وەلانرابان، بەڕاستی ئەگەر لە بایەخە تایبەتەکانی جوانیناسیی بەیت بترازێین، ئەو بەندانەی خوارەوە لە بەیتی دمدم، لەباری مێژووییەوە هەلگری چ زانیاریگەلێکی بەقەدر و قیمەتن؟

سوارێك هات بە نادری
کەس نییە چەکانی وەرگری
خان دەپرسێ: "ئەوەهە کێیە؟"

"خان ئەوە عەزرەتی خدری"
سوارێك هاتووە لەبۆ گەشتێ
بەریە سوورەتی بەهەشتێ
خان دەپرسێ: "ئەوهە کێیە؟"
"ئەوهە وەیسی ماهی دەشتێ"
سوارێك هاتووە لە کارخانێ
بەریە سوورەتی ئیمانێ
خان دەپرسێ: "ئەوهە کێیە؟"
"خان شێخ عەبدولقادری گێلانێ"
سوارێك هاتووە هونەرمەندە
ئەسپابی دەعوایەی رەندە
خان دەپرسێ: "ئەوهە کێیە؟"
"خان ئەوهە شاهی نەخشبەندە"

بەڕاستی بلێی بکرێت ئەم بەندانە وەکو بەشێك لەو راپۆرتە مێژووییە چاویان لێ بکرێت کە باسی رووداوی دمدم دەگێڕنەوە؟ لەوانەیە لە نووسراوە مێژوویەکانیشدا، گەیشتن بەو عەینییەتەی هەموو جوداوازییەکان لە هەموو راپۆرتە جۆراوجۆرەکان بسڕێتەوە، کارێکی گونجاو نەبێت، بەڵام بەلانی کەمەوە دەکرێت بڵێین لە نووسراوە مێژووییەکاندا، گەیشتن بەو عەینییەتە دەتوانێت وەکو ئامانجێك -تەنانەت ئەگەر زۆر دوورەدەستیش بێت- لەبەرچاوی هەموو مێژوونووسێك بێت، کەچی ئێمە لەو بەشەی بەیتی دمدمدا، لەجیاتی عەینییەتی مێژوویی، لەگەڵ زەینییەتی تایبەتی کوردێك بەرەورروو دەبینەوە کە ئەگەرچی بابیهانی لە مەیدانی شەڕێکی نابەرانبەردا دۆڕاون، بەڵام لە چوارچێوەی تایبەتی بەیتەکەدا، دیاریکردنی ئارایشتی سوپای هەردوولا بە مافی خۆی دەزانێت. بۆیە زۆر بەشێنەیی و لەسەرەخۆ، بەوپەڕی تێراديوییەوە، سوڵتان مەعرووفی کەرخی و شەمسی تەوریزی و رابیعەی عەدەوی و سەعدی وەقاز رەوانەی ناو سوپای کوردان دەکات و لەبەرانبەردا هەرچی کافر و مەلعوونە، بە پاڵەپەستۆ دەبانێ

قۆشەنی هەنگامەی عەجەم دەپەستێ. کەواتە دەڵێین دەقی بەیتی دمدم، وەکو هەموو بەیتەکانی دیکە دەقێکی هونەرییە.

نیشانەناسی، وەکو زانستی تاوتوێکردنی دەلالەتە جۆراوجۆرەکان پێمان دەڵێت، هەرچی نیشانەی زانستییە تەعبیر لە عەینییەتێك دەکات، بەدەر لە شوێن وەرگرتن لە زەینییەتە تاکەکان. بەڵام نیشانەی هونەری تەعبیر لەو زەینییەتانە دەکەن کە دەیانەوێت لەسەرڕاوە، بەشێوەیەکی تازە جیهان بخولقێنیتەوە. بۆیە هیچ لەمپەرێك ڕێگا لە بەیتبێژی کورد ناگرێت هەتا شەڕی قەڵای دمدم بە خەزایەك ببینێت کە ناڵای "نەبی"ی تێدا هەڵکراوە.

ڕوانینی ڕووتی مێژوویی بۆ بەیت تەنانەت ئەم خەتورکەیەشمان لە دڵ دەهاوێ کە بۆ نموونە نوسخەکانی بەیتی هەمزاغای مەنگوڕ کۆ بکەینەوە و بەپێی سەرچاوە باوەڕپێکراوەکان، هەڵە مێژووییەکانیان لێ هەڵبەڕتێوین و نوسخەیەکی پاڵاوتە لە بەردەستی خوێنەر بنێین!

مێژوونووس حەقی خۆیەتی بۆ ناسینی زیاتری کەسایەتیی کاکەمیر و کاکە شێخ، ئاوڕ لەو نوسخانە نەداتەوە کە لەگەڵ دەقی شەرەفنامە ناکۆکن و زیاتر ئەو نوسخانەی بەلاوە پەسند بێت کە نێوەرۆکیان لەگەڵ نێوەرۆکی سەرچاوە مێژووییە باوەڕپێکراوەکان یەك دەگرێتەوە، بەڵام نە ئەو مێژوونووسە دەتوانێت بەم پاساوە کە ئەو نوسخانە هەڵەی مێژووییان تێدایە شورت و گومیان بکات و نە بەیتناسیش دەتوانێت لە کاری بایەخدانان بۆ ئەم نوسخانە، جوانکاری و ناسککارییە هونەرییەکانیان پشتگوێ بخات و هەر بە تەنیا گرنگی بە سەنەدییەتی مێژووییان بدات.

وەکو دوایین گوتە لەم بارەیەدا دەمەوێت پرسیارێك ئاراستەی بەیتناسان و خوێنەرانیش بکەم، پرسیارێك کە لەناو چوارچێوەی بارودۆخێکی گریمانەییدا دەتوانێت بێتە ئاراوە: با وای دابنێین دوو نوسخەمان لە بەیتی "کاکە میر و کاکە شێخ" لە بەردەستدایە. ناوەرۆکی یەکێکیان لەگەڵ دەقی سەرچاوە مێژووییەکان یەك دەگرێتەوە و ئەوی تریان ئەو هاوجووتییە ناوەرۆکییەی تێدا بەدی ناکرێت، بەڵام ئەو نوسخەیەی ناڕێکە لەگەڵ دەقە مێژووییەکان، خاوەنی فۆرمێکی زۆر پتەو و پێکهاتەمەتدە و ڕستەکانی زۆر وەستایانە داڕێژراون و تەعبیرەکانی لەوپەڕی ناسکیدان و نوسخەکەی تر لەم ڕووەوە ناگاتە ئاستی ئەمەیان. بەڕاستی لەم حاڵەتەدا بەیتناسێکی شارەزا، کامە

نوسخه به هونەری تر و گرنگتر دەزانێت و بێ ئەوەی هەوڵی شورت و گومکردنی هیچ کامیان بدات، کامەیان بەرزتر دەنرخێنێت؟

بە وەلانانی ئەو شێوە لێکۆڵینەوانەی هەر بە تەنیا جەخت لەسەر لایەنی مێژوویی، یان کۆمەڵایەتی بەیت دەکەن، ئەو پرسیارە دێتە گۆڕێ کە چ مێتۆدێك بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر بەیت لەبار و بەکەڵکە؟ چ جۆرە شیکارییەك دەتوانێت چوارچێوەی بەیتمان پێ بناسێنێت و لە تاوتوێکردنی دەقە جۆراوجۆرەکاندا شارەزامان بکات؟

ئەو بابەتەی لێرەدا دەمانەوێت بیخەینە روو، هاوچەشنی ئەو بابەتەیە .وا لە وەڵامی پرسیارێکدا گەڵاڵە دەکرێت کە لەبارەی چۆنییەتی فێربوونی زمانێکی تازەوە پرسیار دەکات. دوای ئەوەی کەسێك رێزمانی زمانێکی تازە فێربوو و تا رادەیەکی شیاو ئاشنای وشە و زاراوەکانی ئەم زمانە تازەیە بوو، ئینجا بۆخۆی دەتوانێت رستەی رێزمانی تازە کە دەلالەت بۆ مانای دڵخوازی دەکەن، دابهێنێت.

ئایا دەتوانین بەیتیش بە خاوەنی رێزمانێکی ئەوتۆ بزانین کە بکرێت یاسا و رێساکانی بدۆزرێتەوە و چوارچێوە گشتییەکەی وێنا بکرێت؟ بەڕاستی دەتوانین بڵێین ئەگەر ئەو رێزمانەی دانە دانە رستەکانی ناو بەیتی پێ دادەرێژرێت، رێزمانی کوردی بێت، رێزمانێکی بوتیقاییش هەیە کە بەگوێرەی ئەم رێزمانە تایبەتە چۆنییەتی بەدوای یەکداهاتنی رستەکان و بەندەکان و بەگشتی چۆنییەتی تەرکیبی بەیت، دیاری دەکرێت. دۆزینەوەی چوارچێوەکانی ئەم رێزمانە بوتیقاییە، گەورەترین هەنگاوە کە لە بواری بەیتناسیدا دەتوانین هەڵیهێنینەوە.

ئێمە ئەگەر بزانین بۆ نموونە هەر بەندەی حەیران لە سێ بەش پێکدێت و کۆتایی هەر بە شەش لە خۆگری رێکەوتنێکی سەرواداره کە سەرواکەی لەگەڵ سەروای دوو بەشەکەی تر یەکن، ئەوەدەم دەتوانین ئەوەندە شارەزاییە وەدەست بهێنین کە بزانین لەو دوو بەندەی خوارەوە، کامەیان بەشێوەیەکی رێزمانی دارێژراون و کامەیان لەم دەربڕینە رێزمانییە بێبەرین.

بەندی یەکەم:

ئەمن دەڵێم لەوێ نۆرێ هەتا ئەوێ نۆرێ

ئەوە مەر و مێگەلی خۆیان راکێشان بۆ سەر گۆلی دە بەرخ شۆرێ

ئەتۆ دای و خوشکی دە خۆت نەبوون

لە بۆتیان ناردبانەوە بە دیاری هەر دژلاغ و گۆزێ

بەندی دووەم:

ئەی خودا هاوار ئەی موسولّمانان!

کوڕم کوژراوە

بە پێی سەری جەرگم بڕاوە

نەك هەر فۆرمە فۆلکلۆرییەکان خاوەنی ڕێزمانی تایبەت بە خۆیانن، بەڵکو چۆنییەتی ئاڵوگۆڕکردنی فۆرمەکان و چۆنییەتی گۆڕانیان لە قاڵب و شێوە گوتنێکەوە بۆ قاڵب و شێوەگوتنێکی تریش، خاوەنی ڕێزمانێکی ڕێکوپێکە.

بەرلەوەی بپەرژێینە سەر چۆنییەتی وەدیهاتنی ئاڵوگۆڕ لە فۆرمی بەربڵاوی بەیتی کوردیدا، با بەشێوەیەکی بەراوردکارانە، ئاوڕ لە بەستێنی ئەدەبی کلاسیك بدەینەوە و قسە لەسەر قاڵبێکی شیعری کلاسیك بکەین کە لکی چکۆڵەتری لێبووەتەوە و دواتر ئەم لکە وەکو قاڵبێکی تازە لە بەستێنی ئەدەبی کلاسیکدا بە فۆرمی ناسراوە، ڕووداوێك کە لە بەستێنی بەیتی کوردیشدا ڕوویداوە، بەڵام زۆرکەم ئاوڕی زانستیی لێ دراوەتەوە.

قەسیدە قاڵبێکی شیعریی زۆر گرنگە لە شیعری کلاسیکی عەرەبی و فارسیدا، گرنگیی قەسیدەبێژی لە شیعری عەرەبدا تەنانەت بۆ دەورانی بەر لە ئیسلامیش دەگەڕێتەوە و ئەو حەوت پارچە قەسیدە فەسیح و بەلیغە کە بە "معلقات سبع" ناویان دەرکردووە و دەڵێن هۆنراوەی حەوت شاعیری بەناوبانگی عەرەبی زەمانی جاهیلین و وەختی خۆی لە دیواری کابە هەڵاوەسراون، شاهیدی ئەم بۆچوونەن. فارسەکان ئەم قاڵبە شیعرییەیان لە عەرەبەکان وەرگرتووە و بۆ مەدحی پادشا و ئەمیرە گەورەکانیان بەکاریان هێناوە. (لەبەرئەوەی لە کۆمەڵگای کوردیدا، حکومەتێکی نەتەوەیی بەهێز نەبووە کە بە دیاریکردنی ناوەندێك، حوکم بەسەر هەموو بەشەکانی وڵاتی کوردانەدا بکات، یان ئەگەر هەبووە وەکو نموونەی فەرمانڕەوایی بەدرخان، زۆرکەم خایەن بووە، هەربۆیە دەرباری ئاواش نەبووە کە بە پووت زێڕ و زێو بخاتە بەردەمی ئەو شاعیرە مەدداح و پەسن بێژانەی کاریان هەر بەتەنیا هۆندنەوەی قەسیدەی مەدحی بێت. ئەوەتا لە ئێرانیشدا، لە سەدەی شەشەم و حەوتەم بەملاوە، بەدوای تێکچوونی

فەرمانڕەواییەکی بەهێزی ناوەندی لە ئاکامی هێرشی مەغوولـدا، گـوتنی قەسـیدەش بەم شێوەیە لەناو چوو و قەسیدە بێژەکانیش لـە مـەدحی پادشـاکانەوە بایـان داوە بـۆ پەسنی وەلی و پیاوچاکان.

قەسیدە پارچە شیعرێکی درێژە و تەنانەت جاری وایە هەتا حـەفتا بـەیتیش خـۆی لەبەریەك دەکێشێتەوە. ئەم قاڵبە شیعرییە لـە چـوار بـەش پێکـدێت. بەشـی یەکـەم (تەشبیب)ی پێ دەڵێن. وشـەی تەشـبیب کـە لەگـەڵ وشـەی (شـباب) هاوڕیشـەیە، بەمانای یادکردنەوەی هەرەتی لاوییە. لەبەرئەوەی قورسایی زۆرتری هەست و سۆزی ئەم دەورەیە، دەگەڕێتەوە بۆ خۆشەویستی و ئەوینداری، کەواتە ئەم بەشەی قەسـیدە، زیـاتر لەخۆگری شیعری ئەویندارانەیە. هەربۆیە ئەو بەشە سەرەتاییە، جگەلە (تشـبیب) بـە (تغزل) واتە گوتنی شیعری ئەویندارانە و هەروەها بە (نسیب) واتـە گـوتنی شـیعری ناسك بـۆ ژنـانیش ناسـراوە. دیـارە لەبەرئـەوەی بەشـی سـێیەمی قەسـیدە، مـەدح و پێهەڵگوتنی پیاوێکی گەورە لەخۆی دەگرێـت، دەبێـت شـاعیر بتوانێـت بەشـێوەیەکی زیرەکانە بەشی یەکەم، یان بەشی تەشبیب لە بەشی سێیەم واتـە بەشـی مـەدح گـرێ بدات و لێکیان ببەستێتەوە. ئەوبەشەی کاری ئەو پێوەندی سازکردنە مانایـیـە دەکـات (تخلص)ی پـێ دەڵـێن، کـە بەشـی دووەمـە و سـەرکەوتنی بەرچـاوی شـاعیریش بـۆ ڕێکخستنی ئەم پاژە کە ئەگەرچی لە هەموو بەشەکانی دیکەی قەسیدە کورتترە، بەڵام لە هەمووشیـان دژوارترە، (حسن تخلص)ی پێ دەگوترا. دوای بەشی مەدح کە زۆرتـرین پێوانە لە ڕووبەری قەسیدەکە دەگرێتەوە، لە دوایین بەشیدا کە (شریتە)ی پـێ دەڵـێن، شاعیر دوعای بەخێر بۆ کەسایەتییە گەورەکـە (مەمـدووح) دەکـات و لەبـەر ئـەوەی شاعیری قەسیدە بێژ لەم بەشەدا زۆرتر هیـوای تەمـەن درێـژی هەتاهـەتایی و ژیـانی ئەبەدی بۆ مەمدووح دەخواست، ئەم بەشە، (دعای تابید)یشـی پـێ دەگوترێـت، کـە بەمانای دوعای هەتا ئەبەد مانەوەیە.

نموونەیەك لەم قەسیدە مەدحییانە بەهەر چوار بەشەکانییەوە ئەم پارچـە شـیعرەی خاقانی-یە:

(تشبیب)

ما فتنه بر توایم و تو فتنه بر آینه　　　ما را نگاه در تو، ترا اندر آینه

تا آینه جمال تو دید و تو حسن خویش　　　تو عاشق خودی، ز تو عاشق تر آینه

در اینه دریغ بود صورتی کزو	ببیند هزار صورت جانپرور آینه

(تخلص)

از روی شاه گیرد نور و چورو آفتاب	و ز روی تو پزیرد زیب و فر آینه

(مدح)

سلتان اعزم انکه اشارات او زغیب	چونان دهد نشانی کز پیکر آینه
شاهنشه‌ی که بر عروس جلال اوست	هفت آسمان مشاته و هفت اختر آینه

(شریته)

بادت جلال و مرتبه چندان که آسمان	هر صبحدم برآورد از خاور آینه.

ئەوە قالبی تایبەتی و فۆرمی گشتی قەسیدە بوو، بەلام ئەم بابەتەی دەمانەوێت لەم وتارەدا جەختی لەسەر بکەین، باسێکی وادەی باسی ئەم قالب و فۆرمەیە. قەسیدە لە لایەکەوە لەبەرئەوەی دووروودرێژ بوو و پێبەری بوو لە تایبەتمەندیی کورتبڕینەوە و لەلایەکی تریشەوە لەبەرئەوەی بەردەنگەکەی هەر بەتەنیا کەسێك، یان کەسانێکی تایبەت بوون، وێڕای ئەو هۆکارە کۆمەلایەتییانەی باسمان کردن، بەرەبەرە لە کورتی و لە کزی دا، بەلام لەجیاتی ئەو، بەشی یەکەمی واتە تەشبیب هەم لەبەرئەوەی ناسکترین و هونەریترین بەشی قەسیدە بوو و هەم لەبەرئەوەی سەرنجی جەماعەتێکی یەکجار زۆری بۆلای خۆی رادەکێشا، بەرەبەرە لە قەسیدە جودا بووەوە و وەکو قالبێکی شیعریی سەربەخۆ بە ناوی "غەزەل" ناوی دەرکرد. لە غەزەلدا بەگوتەی نووسەرێکی ئێرانی، مەعشووق جێگای بە مەمدووح لێژ کرد و بە سیمایەکی دلڕفێنی ئەوتۆ کە تێکەلاوێك بوو لە سێ سیمای مەعشووق و مەعبوود و مەمدووح، هاتە مەیدانی شیعری کلاسیك. لەبەرئەوەی شاعیر لە قەسیدەدا، بەر لە دەستپێکردنی بەشی مەدح، تەخەللوسی بەناوی مەمدووحەکەوە دەکرد، دوای لەکزی دانی قالبی قەسیدە و وەرمێن کەوتنی قالبی غەزەل، تەخەللوس بوو بە کۆتایی غەزەل و شاعیر لەجیاتی ناوی مەمدووح، ناوی خۆی دەهێنا.

غەزەل تا ئەو رادەیە لەلایەن شاعیران و شیعرناسانەوە گرنگی پێ درا کە دیوانی زۆربەك لە شاعیرە گەورەکان، لەڕاستیدا دیوانی غەزەلیات بوو، بەلام دیسان ئەو قسەیە هەتا ئێستاش لە سەرزاری شیعرناسان بووە کە: "غەزەل تەشبیبی

قەسیدەیە". بەم شێوەیە غەزەلێك كە ئەوپەڕی هەتا دە بەیت درێژ دەبووەوە جێگای قەسیدەی حەفتا بەیتیی گرتەوە و ناوەڕۆكی تەڕی وەسفی ئەویندارانە جێگای نێواخنی نیشكی وەسفی دەستەڵاتدارانی گرتەوە.

حافز لە قەسیدەیەكدا بۆمەدحی دەستەڵاتدارێك دەڵێت:

وزیر شاەنشان، خواجەی زمین و زمان　　　كە خرمست بدو حال انسی و جان
قوام دولت و دنیا محمد بن علی　　　كە میدرخشدش از چهرە فر یزدان

بلێی بەلای شیعرناسانەوە زیاتر ئەم دوو بەیتەی سەرەوە پەسند بێت، ینان ئەم دوو بەیتەی خوارەوە كە هەر لە غەزەلێكی حافزەوە هەڵبژێردراون.

آه از ان نرگس جادوو كە چە بازی انگیخت
واه از ان مست كە با مردم هشیار چە كرد
اشك من رنگ شفق یافت ز بی مهری یار
تالع بی شفقت بین كە درین كار چە كرد

بەیتی كوردی مەدحی دەستەڵاتداران ناكات. وێكچوونی بەیت و قەسیدە، نەك لەم لایەنە ناوەڕۆكییەدا، بەڵكو لە لایەنێكی فۆرمی و پێكهاتەیدا زەق دەبێتەوە. بەیتە درێژەكان لە سەرەتاوە هەتا كۆتایی چەندین بەشی جۆراوجۆر لەخۆ دەگرن، كە مەتنێكی فۆرمیی و ناوەڕۆكیی ئەم بەشە جۆراوجۆرانە تارادەیەك پێكەوە جوداوازییان هەیە.

بەیت لە هەندێك بەشیدا بە وەسفی ناسك و ئەویندارانە شێوازێكی لیریك و غینایی بەخۆیەوە دەگرێت. لەم بەشانەدا زۆرتر وەسف و نزایەكی ئەویندارانە و پاڕانەوەیەكی دڵسووتاوانە لە قاڵبی مۆنۆلۆگدا بەدی دەكرێن:

مەرزینگان هەر لە كن من مەرزینگانە
لە كن من چاوی كۆترە و لێی ون بووە هێلانە
لەكن من بەرخە كۆرپەڵەی دوای مێگەلانە
لە كن من گەوهەری خەزێنەی شاە و سوڵتانە
هەر لە كن من موحتەبەرە، لەبەر دڵانە

یان دەبێ سەری خۆم بەرمەوە گۆڕ و گۆڕخانە
یان دەبێ سەری خۆم بکەم بە کۆی مەیدانە

لە هەندێك بەشی تردا، بەهۆی زەقبوونەوەی کێشەکان (کێشە بە مانا دراماتیکییەکەی)، ڕەنگی دراماتیکی بەیت بەشێوەیەکی تۆختر خۆی دەنوێنێت. بەیت ئەگەر لە بەشە لیریکییەکەیدا مەتنێتێکی ستاتیك و نەرم و نیانی هەیە، لە بەشە دراماتیکەکەیدا خاوەنی مەتنێتێکی دینامیك و پڕ جووڵەترە. لەم بەشانەدا کارەساتە تراژیدییەکان بە خێراییەکی زۆر لە حاڵی قەومان دان:

دەجا سواران با وەخڕ بن. جڵەوگیری دوژمن بکەن ڕۆژی لێ قەومانە
کەلاك دەکەوێتە گۆڕێ و ڕۆژی دڵ هێشانە...
لەشکر بەرانبەری یەکتری دەبوون، دەنگی قەرەبینایە و ڕمبی دەم ڕەشی هەژدە
قەماوە شۆڕ مەحموود هەرجارێکی ڕکێفی بۆ وڵاغی شێرخەزاڵی (؟) دەهێناوە
دوازدە کەسی لە ئەمیر و سەردار عێلان لەسەر پشتی ڕکێفی فڕێ دەداوە.
مەستی مەرزینگانە، دەربەستی مردن نییە هیچ ئاگای لەخۆی نەماوە
وادەزانێ دەستی لە گەردنی مەرزینگاندایە، هەر نازانێ ڕۆژی دڵ هێشانە و قەوماوە

جودا لەم دوو بەشە، لە هەندێك بەشی تردا، شێوازی بەیت نە ئەوەندەی شێوازە دراماتیکە پڕ جووڵەکە، تەژی لە کێشەیە و نە ئەوەندەی شێوازە لیریکە نەرم و نیانەکە، ڕاوەستاوە یان بڵێین هەم جووڵەیەکی دراماتیك و هەم نەرم و نیانییەکی لیریکی تێدایە. لەم شوێنانەشدا هۆی دراماتیکبوونی دەق، گوتوبێژێکی بەردەوام لەنێوان دوو کەسە و هۆی لیریکبوونیشی، ئەوەیە کە ئەم گوتوبێژانە زۆرتر ئەریندارانەن و لەبەر ئەوەی وەسفەکان درێژ دەبنەوە و دەلالەت بۆ کردە و کێشە بگۆڕەکان ناکەن، بەڵکو دەلالەت بۆ حاڵەت و وسفە نەگۆڕەکان دەکەن، خەسڵەتێکی ڕاوەستاویان هەیە:

شۆڕ مەحموود هاتە بەر پەنجەرە بانگی مەرزینگانی کرد و گوتی:
کیژێ بێ بەعسەتی، بەعسەت پێ نەدراوی

ڕەشە ڕێحانەی ئێستا دەست لێ نەدراوی، نەژاکاوی و هەڵنەکەندراوی
زەردە مەمامن حەفس کردووە لەژێر کراسی مەخمەڵ دارایی دا بەمیسالی هەرمێ گوڵاوی
ئێچووی تەرکە و تورکومانم دەیە بۆم هەڵێنە گزشە چاوی...
مەرزینگان ئەگەر چاوی بە شۆڕە مەحمود کەوت، بەرزکی ئاواڵە کرد و گوتی:
ئەوە کاری بابە دەتنێرێ بۆ جەنگی جوکلی هەمەوەند و سمێڵ سپی کامەرییە
ئاگاداری تۆبێ ئەلیاس لە بەحرێ و خدر لە چۆلی و لە بەرییە...
لە پاشت بەجێ نەمێنێ بەژنێکە باریك و دوو کوڵمەی لیمۆییە

لە هەندێك شوێنی تردا، قورسایی بەیت دەکەوێتە سەر شینگێڕی و نزای عەرداڵانە. لەم بەشانەدا، دیالۆگی ئەویندارانە جێگای خۆی دەدا بە وایلۆکی مەزلوومانەی کەسێکی لێقەوماو:

سوارینە وەرن لە دڵێکە من گەڕێن ئەوە چ بووە چ قەوماوە
ئەی لەوی خەبەری لە ئەدیو و لە ئەکاوە!
کورە خۆ ڕاستە دەڵێن شۆڕ مەحمود لە گێژی دەریایەدا خنکاوە
سەڵای گەورە و گرانم لێ رابوو کەسم لە ماڵە باوانی نەماوە
شەرت بێ پاش تۆ یەخەی کەتانی من بۆ کەس ئاواڵە نەکراوە
تا ئەو ڕۆژەی دەڵێن ڕۆژی قیامەتە و ڕۆژی عەرشە و خودا دیوانی داناوە.

کەواتە وەکو ئەنجامگیرییەك دەکرێت بڵێین، لە بەیتەکاندا، چەند بەشێکی وەك وەسف و نزا، گێڕانەوەی ڕووداوەکان و شینگێڕی، کری بەیت دەچنن، ئینجا لە بەشی گێڕانەوەشدا جاری وایە ڕەوتی ڕووداوەکان خێرا و پڕ کێشە دەبێتەوە و جاری واشە بە هاتنی گوتوبێژێکی دوولایەنە بێ ئەوەی ڕەوتەکە تەواو بوەستێ، تاڕادەیەك لە خێراییەکەی کەم دەبێتەوە. لە بەشی وەسف و نزادا، هیچ ڕەوت و ڕووداو و ئاڵوگۆڕێك بەدی ناکرێت و ئەوەی هەیە پێهەڵگوتنە. بەشی شینگێڕی بەچەند هۆ تاڕادەیەك تایبەتمەندیی بەشەکانی تریشی پێ دەبڕێت. هۆی یەکەم ئەوەیە کەسی شینگێڕ بە بیانووی شینگێڕییەوە، بەشێك لە ڕووداوە تراژیدییەکە دەگێڕێتەوە، ڕەنگدانەوەی

کێشەکان لەم بەشەدا تاڕادەیەکی کەم رەبەرچاو دەکەوێت. هۆی دووەم ئەوەیـە، چـونکە کەسـی قوربـانی نزیـك و خۆشەویسـتی کەسـی شـینگێڕە، کەواتـە وەسـف و نـزا و پیهەلگوتنیش دێتە ناو شینگێڕییەکەوە.

لەنێو ئەم بەشە جۆراوجۆرانەدا، جـوانترین و ناسـکترین و سەرنجڕاکێشـترین بـەش، دیالۆگی ئەویندارانەی کیژ و کوڕە. هەر ئەو بەشەیە کە لـە پێکهاتـەی بـەیت جـودا بووەتەوە و وەکو جۆرێکی فۆلکلۆری سەربەخۆ بەناوی حەیران، درێژەی بە ژیـانی خـۆی داوە. ئەگـەر غـەزەل تەشبیبـی قەسـیدە بێـت، حـەیرانیش ئـەو غەزەلەیـە کـە لـە تەغەزولی بەیتەکانەوە سەرچاوەی گرتووە. حەیران بـە پێچـەوانەی بەیتـە درێـژەکان، دەتوانێت تەنانەت هەتا سێ رستەش کورت بێتەوە. کەواتە هیچ سەیر نییە کە حەیران لەبـەر ئـەم سـووك و چـکۆلە و گـرد و کۆبوونـە لـە لایـەك و لەبـەر ناسـکبێژی و جوانکارییەکانی لەلایەکی ترەوە، جێگـای بـە بـەیت لێـژکردبێت و زیـاتر لـە جـۆرە فۆلکلۆرییەکانی تر رەوەمێن کەوتبێت. ئێستا بەم ئاکامە گرنگە دەگەین کە بەرلـەوەی لەبارەی جوغرافیاییەوە پرسیار لە شوێنی سەرهەڵدانی حەیران بکەین، دەبێت لـەباری فۆرمی و پێکهاتەییەوە، لە چۆنییەتی ئەم سەرهەڵدانە وردبینەوە. ئەوە هەڵەیەکی زۆر گەورەیە بڵێین حەیران لە دەشتی هەولێر، یـان ناوچـەی موکریانـەوە سـەری هەڵـداوە. ئەگەرچی ئێستا ئەم دوو هەرێمـە، وەك دوو ناوچـەی جـوداواز لـەناو جوغرافیـای دوو وڵاتی جیهان چاویان لێ دەکرێت، بەڵام لە کـاتی سـەرهەڵدانی حەیرانـدا، رۆژهـەڵاتی موکریان هەتا رۆژاوای دەشتی هەولێر لەناو یەك یەکە (واحید)ی جوغرافیایـدا بوون. لە زەمانی زوودا ئەو هۆزانەی نیوەی ساڵیان لە کۆیە و بیتوێن و پشـدەر، رابـواردووە، نیوەی تری سـاڵیان لـە شـنۆ و لاجـان و سـندووس و شـارەوێران بردووەتـە سـەر و بـە پێچەوانە ئەو هۆزانەی نیوەی ساڵ لە کوێستان ژیـابێتن، نیوەکـەی تـری لـە گـەرمێن ژیـاون. راسـتە هـۆزی راهـەبووە مـەودای هێڵـی گـەرمێن و کوێسـتان کردنەکـەی مەودایەکی بەرتەسك بووبێت، بەڵام بەگشتی ئەو هێڵەی دەشتی هەولێر بـە موکریـان دەلکێنێت، بەسەر ئەو ناوچانە تێدەپەڕێت کە هەموویان بۆ هۆزە کوردەکان ئاشنابوون. هۆی ئەوەی هەندێك تەعبیر و زاراوەی وەکو بەری سوێسنایەتی و بەری پـیان و وڵاتـی مەرگە و پشدەریـان و زۆر زاراوەی تری لەم دەسـتەش هـەر لـە کۆنـەوە لـە ئاخـاوتنی کوردیدا باوبوون، ئەمەیـە هـۆزە کوردەکـان سـەرەڕای هـەموو گـەرمێن و کوێسـتان

کردنەکانیان بۆ کاروباری ئاژەڵداری، ناچار بوون بۆ کاروباری کشتوکاڵیش، تارادەیەك خۆیان بە شوێنێکەوە ببەستنەوە، بەڵام کێ هەیە حاشا لەوە بکات کە ئەو خۆبەستنەوە و مانەوەی وەك ئەو دامەزران و مانەوەیە نەبووە کە کوردەکان لە سەدەکانی نۆزدە و بیستدا بەرەبەرە وەکو شێوەی ژیان هەڵیانبژاردووە و ئەم شێوە ژیانە بەهۆی سنوورەکانیشەوە هێندەی دیکە پەرەی سەند.

بەڕاستی کێ هەیە بڵێ عەشیرەتێکی وەکو مەنگوڕ هەر بەتەنیا خەڵکی ناوچەی رۆژهەڵاتی کوردستانن، یان بڵێ هەر بەتەنیا خەڵکی باشوورن. پرژ و بڵاوی ئەو شوێنە جوغرافیاییانەی عەشیرەتی هەرکی تێیاندا نیشتەجێن لە شوێنی نیشتەجێبوونی مەنگوڕەکانیش زۆرترە و هەر سێك هەرێمی باشوور و باکوور و رۆژهەڵاتی کوردستان دەگرێتەوە. کەواتە با چیتر بە پرسینی ئەو پرسیارە ساویلکانەیە کە حەیران لە کامە ناوچەی کوردستان سەری هەڵداوە، خەریکی دۆزینەوەی وەڵامی لەویش ساویلکانەتر نەبینەوە و نەمانەوێت بە دەمارگرژییەکی ناوچەییەوە خۆمان لە قەرەی بابەتێکی زانستی بدەین. شوێنی سەرهەڵدانی حەیران، هەموو ئەو ناوچانە دەگرێتەوە کە لەنێوان موکریان و دەشتی هەولێر هەڵکەوتوون. دیارە دواییش بەهۆی گۆڕانکارییە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی سەدەی نۆزدە و بیستەم و بەهۆی لێکدابڕانی ئەو ناوچانە، حەیرانی دەشتی هەولێر و حەیرانی موکریان لەباری چۆنییەتی بەکارهێنانی تەعبیرەکانەوە نەختێك لێك جوداواز بوون.

کەواتە لەجیاتی ئەوەی دەربارەی شوێنی سەرهەڵدانی حەیران پرسیار بکەین، باشتر وایە ئەو پرسیارە بهێنینە گۆڕێ کە پێکهاتەی حەیران لە چ پێکهاتەیەکی ترەوە سەری هەڵداوە. بۆئەوەی باشتر ئەو بابەتە بسەلمێنین کە پێکهاتەی حەیران، بەشێکە لە پێکهاتەی بەیت، با ئەم بەشەی خوارەوە لە گوتوبێژی لاس و خەزاڵ لەگەڵ بەشێکی تر کە لە حەیرانێك هەڵبژێردراوە، هەڵسەنگێنین:

خەزاڵ دەڵێ:

بریا ئەمن دیوە خانێك بوایەم بەرەو قوبڵە، شوعرەی منیان بکێشایە
پەنجەرەی سێ دەریان لە پێشی من لێ بدایە
تێوارە و سبحەینان لێی بدرایە شوبایە
کەسێکی ماندوو بوایە و عێجز بوایە

بیکوتایه ئەوە جێگای ئیسراحەتگایە.

لاس دەڵێ: ...

چاوت بە من بێنێ بە ئەستێرەکەی ڕۆژێ ئەگەر تازە هەڵدێ پرێشکان داوێ

بەژنت بە من بێنێ بە چووزەی پیەە لاولاوێ

سبحەینان تاو لێی نادا گوڵی لاولار گەشە، نیوەڕۆیان هیچ کەس لێی نابینێ کام و کاوێ

حەیران:

دەجا براینە برادەرینە بریا ئەمن گوڵێك بام لە گوڵی کەس نەناسی

ڕەخسابام لە نەویان، لە کەویان، لە قووچەکەی بلباسی

دەلێم بریا شتڵە ڕێحانێك بام لەسەر هەیوانی ماڵە بابی نازدار حەیرانێ

هەموو ئێوارە و سبحەینانێ ئاوی ئیستکانی دەبن کردبام...

بەژنی تۆ بەمن بێنێ بە کەوێ سەهەند و سۆلاوان

سوورە قورینگێ گەردەن گۆزەڵێ، بەوی خاوێ گوڵ بەدەمێ

ئەگەر شەختێ پایزانی لێدەدا لە ڕووباری پیە کەڵوێ

بەژنی تۆم بە من بێنێ بە وێنەی لکە ڕیواسی

ئەگەر بوهاران دێنەدەرێ لەسەر قەبری حاجی مەمێندی غولامکێ لەگەڵ گوڵی بێژانێ

لەوانەیە لە بەیتێکدا هەر بەتەنیا بەشی شینگێڕییەکە مابێتەوە و چۆنییەتی ڕوودانی کارەساتە تراژیکەکە لە ڕێگای شینگێڕییەوە بگێڕدرێتەوە. لەڕاستیدا زۆر بەیتی وەك سەیدەوان، سوارۆ، ئەحمەدی شەنگ و کاکە میر و کاکە شێخ بەم شێوەیەن، لەبەرئەوەی لەم بەیتانەدا لەجیاتی ئەو مەنتیقە مەجازییەی لە بەیتە درێژەکاندا وە بەرچاو دەکەوێت، زۆرتر مەنتیقێکی خوازەیی دەبیندرێت، دەکرێت ناوی، "بەیتی خوازەیی" لەسەر ئەم جۆرە بەیتانە دابنێین.

هەر بەم شێوەیە و بەپێی ئەو مێتۆدەی لەم وتارەدا قسەی لێ کراوە، دەکرێت چۆنییەتی سەرهەڵدانی فۆرمە چکۆڵەترەکانی فۆلکلۆری لەناو فۆرمی بەربڵاوی بەیت، شی بکەینەوە.

سەرچاوەکان:

١- ئۆسکارمان، تحفه موزەفەریە، پێشەکی و ساغکردنەوەی مامۆستا هێمن، انتشارات سیدیان، ل٣-٢١٢.

٢- سەلاح پایانیانی، کانی مرادان، انتشارات صلاح الدین ایوبی، ارومیه، ١٣٨١، ل١٩٥.

٣- سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٦.

٤- میمنت میرصادقی، واژەنامه هنر شاعری، کتاب مهناز، چاپ دوم، تەران، ١٣٧٦، ل٢١٠-٢٠٨.

٥- دکتر سیروس شمسیا، انواع ادبی، انتشارات فردوسی، چاپ پنجم، تەران، ١٣٧٦، ل٢٧٩.

٦- سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٩.

٧- لسان الغیب، با تصحیح و مقدمه پژمان بختیاری، انتشارات امیرکبیر، چاپ یازدهم، تهران، ١٣٧٨، ل٥١٥.

٨- سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٧.

٩- قادر فتاحی، قازی، شۆر محموود و مەرزینگان، انتشارات دانشگاه تبریز، ١٣٤٨، ل٧٢.

١٠- سەرچاوەی پێشوو، ل٥٥-٥٤.

١١- سەرچاوەی پێشوو، ل٤١.

١٢- سەرچاوەی پێشوو، ل٨٩.

١٣- قادر فتاحی، قازی، منزومه کردی لاس و خزال، انتشارات دانشگاه، تبریز، ١٣٧٩، ل٦٦.

١٤- سەرچاوەی پێشوو، ل٧٠.

١٥- ئەحمەد بەحری، گەنجی سەربەمۆر، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل١٧٢.

١٦- سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٢.

بەیت و بلوی کوردی

ئاسۆ بایزیدی- نەرویج

هەموو دەزانین کە لەم هەزاوەی سێیەمەدا هەو ڕۆژ لاپەڕەیەکی پێشکەوتن هەڵدەدرێتەوە و خوڕێکی نوێ لە ئاسۆی دیتنەوەکانی مرۆڤدا هەڵدێت. مرۆڤ لەژێر سێبەری دەستکەوتەکانیدا پاڵیداوەتەوە و حەیرانی حەسانەوەی بۆ دەڵێت. هەر ئەم بێخەیاڵی و پاڵدانەوەیە بووەتە هۆی ئەوەی زۆر لایەنی خاوێن و ڕوونی فەرهەنگ و ڕێژەی ڕابردوو تەپوتۆزی لەبیرچوونیان لەسەر بنیشێت. پێشکەوتن و شانازیکردن بە پێشکەوتن کاتێ دەتوانێت جوان بێت کە کۆڵکەزێڕینەی فۆلکلۆر و کەلەپوور لە ئاسمانی ژیانی تازەدا بدرەوشێتەوە و ببێت بە مانگەشەو بۆ ڕێگای پڕ لە هەوراز و نشێوی داهاتوو.

هەر نەتەوەیەك کە لە ئامیان (هەوێن)ی ئەدەبیاتی خۆیدا ڕەسەنایەتیی ئەدەبی فڕێداتە دەر، نە بە لووتکەکان دەگات و نە دەشتوانێت لە داوێنی چیاکاندا ڕەشماڵی جێگیربوون هەڵدات. کەسانێك هەن کە فیز و دەماریان لە ئاسمانە و بە بیانووی نوێخوازی شەق لە فۆلکلۆر هەڵدەدەن. خۆیان بە ئاشنای مۆدێرنیزم و مەکتەبە سوور و ڕەشەکانی ئەدەبی، فەرهەنگی و کۆمەلایەتی دەزانن و بە تەوری بە خەیاڵ ڕووناکبیری، کەوتوونە دارستانی ڕابردوو. ئەوانە نەیانتوانیوە هەست بە گرنگی مەسەلەکە بکەن. ئاوڕدانەوە بۆ پشتەوە بە مانای دواکەوتوویی نییە. مێژوو،

فەرهەنگ، دابونەریت، پەند، مەتەڵ، بەیت و باشترین بەردن بۆ بناغەی کۆشکی فێربوون و زانستی لەمڕۆی هەر نەتەوەیەك.

من لەم کورتەباسەدا نامەوێت و ناشتوانم بە تەواوی باسی چیرۆك و بەیت بکەم لە ئەدەبی بەربڵاوی کوردیدا، بەڵام وەك کورد وتەنی دیاریی شوانی ئاڵەکۆکە منیش تا ئەو جێیەی مێشکم بڕی کردووە و هەڵم بۆ رەخساوە لەم کتێب و لەو کتێب هەرچی سەبارەت بە بەیتی کوردی بووە، پاشەڕۆکم کردووە. لەم کورتە نووسراوەیش تەنیا مەبەستم ئەوە بووە کە بڵێم و تا رادەیەکیش بیسەلمێنم کە لەنێو نەتەوەی کورددا زۆر چیرۆکمان هەن کە شان لەشانی شاکارە ئەدەبییەکانی نەتەوەکانی دیکەی دونیا دەدەن.

هەر لە کۆنەوە بەیتەکان کە بەیتبێژان لەنێو شیناوەردی بۆنخۆشیی فۆلکلۆری خەلکی شار و دێ بە هێلەکی سەرەنج و وردبینی دایانبێشتوون و هەروەك ئەلماسێکی ئاسمانی لەنێو هەنبانەی بیرەوەریەکانی رۆژگاردا جێگایان بۆ کردوونەوە. بووکی شیکپۆشی چیرۆك شەوانە دەیان رەزاسووك و گوڵمە نەخشین تارای لەسەر لادەبەن و نەك بە چاوی سەر، بە چاوی دڵ لێی دەڕوانن و بە گوێی دڵ گوێی بۆ دەگرن. چیرۆکێکە لە ناخی دڵ کار دەکات. چیرۆکبێژان بەیتەکان دەبەنە گەرمێن و کوێستانی دڵەکان تا ئێمە لە ئاوێنەی کەلك و عەبرەتا چاویان لێ بکەین و ببن بە بناغەیەك بۆ دانانی کۆشکی داهاتوو.

لە رۆژگارانی پێشوودا بەیت گێرانەوە و حیکایەت خوێندنەوە لەنێو زۆربەی نەتەوانی دونیادا باوبووە. بۆ وێنە لە ژاپۆن بنەماڵەیەك بە ناوی کاتاری - بە (Katari-be) ئەو کارەیان دەکرد و لە بەریتانیاش باردەکان (Bard) لە جێژنەکان و کۆبوونەوە جۆراوجۆرەکاندا بەیت و باریان بۆ خەڵك دەگوت. لە روسیادا دەستەیەك بە ناوی ئیسکمروخ (Skomorokhi)ی هەبوون، کە بەیتی پاڵەوانەکانیان بە شیعر هۆنیبووەوە و بۆ خەلکی شار و دێیان دەخوێندنەوە. راپسودوسەکان (Rhapsodus)یش لە وڵاتی یۆناندا کاریان ئەوە بوو کە تەهێلن چیرۆکە فۆلکلۆریەکان بفەوتێن. دەگێڕنەوە کە هومێر یەکێك بووە لەو راپسودوسانە. لە کوردستانی ئێمەشدا مێژوویەکی زۆر کۆنی هەیە. شەوانی زستان مامە پیرەی دێهاتەکان لە دەوری کورەی داران زۆر ژن و پیاوی لەخۆ کۆ دەکردەوە، وردە وردە لەگەڵ خواردنی مێوژ و گوێز دەنگی نەرمی تێکەڵ ترپەترپی دڵۆپەکانی باران دەکرد و

سەرمای نەبوونی لەبیر بیسەر دەبردەوە و ناحەزی و نالەباری شەوی بە بەیتی خۆش و ڕێکوپێک بەرەو دونیای نەبوون دەبرد، لەلایەک سەفەری دووروودرێژی "ناسر و مالمال"ی باس دەکرد، تاریکی تر کوێرەوەرییەکانی "لاس و خەزال"ی دەگێڕایەوە و بۆ لای نیوەشەو دەگەیشتە پەژارەکانی "خاکمال".

ئەو بەیتبێژانە کەچاوەڕوانیی خەڵات و ڕێزانە نین، نەک هەر لە شەوانی زستان و دەوری کورەی داران، بەڵکو لە هەر جێیەک کە هەلیان بۆ دەڕەخسا، دەستیان دەکرد بە گێڕانەوەی ئەو حیکایەتانە. لە بەهار و هاویندا، لەژێر سێبەری فێنک و ئێسک سووکدا، لەنێو دەستەی دروێنەوانان و کەڵگەڕاندا ئەو چیرۆکانە تام و چێژی تایبەتی خۆیان هەبوو. لە ڕیزی هەرەوەز چیاندا و لە پێشەوەی هەموان کەسێ هەبوو بە دەنگی خۆش بەیتی بۆ دەگوتن. حیکایەتی "حاجی ڕێوی"... "هاوارەبەرە"... "گەنج خەلیل ئاغا" ماندووبوونی لە لەش دەردەکردن. تاریکی کە چیرۆکی "سەیدوان" فرمێسکی لە چاو دەڕژاندن، جاروباریش چیرۆکی "حەسەن ترسەنۆک" بزە و کەنینی دەکردنە میوان.

ئەو چیرۆکبێژانە شانبەشانی مێژوو و بە وەبەرچاو خستنی پاش و پێشی بەیتەکان لە هەر جێیەک کە بە پێویستیان دەزانی بێدەنگی ڕۆژیان دەشکاند و بەیتێکیان بە پوختی و پڕی، بێ ئەوەی شتێکی گرنگی لێ کەم وەکەن بە یادگاری بە مرۆڤی ئەمڕۆی دەدەن، بەڵام ئێمەی پێنەزان، ئێمەی نوستوو قامبێژ بە لۆتیی دادەنێین. ئاوڕدانەوە لە ڕابردوو بە دواکەوتوویی دەزانین. چاوەڕوانین "فیتزجرالدێ، نیکلسۆنێ، ئەدوارد براونێ" شتەکانمان بۆ کۆبکەنەوە. لەوەشدا چیرۆکمان هەیە "ڕەجەب" کاکڵەکەشمان لە زار دارێن زەحمەتی شەریلکە پێوەکەنان بە خۆ نادەین.

پاش باسێکی کورت سەبارەت بە تایبەتمەندییەکانی بەیت، بەیتێکی ناوچەی سەردەشت دەخەمە بەرچاو.

ئەو بەیتانە کۆمەڵێک باسن سەبارەت بە کردەوە و ئاکاری مرۆڤەکانی بەرایی، هەروەها هەموو ئەو شتانەی کە بۆ یەکەم جار لەسەر ئەم دونیایە سەریان هەڵداوە و تەواوی ئەو ڕووداوانەی کە لە کانیاوی شانازی هەر نەتەوەیەکەوە سەرچاوە دەگرن.

ئەو بەیتانە روانینێکی بەرچاون بەرەو دونیای شاراوە و پڕ لە رەمز و رازی مێژوویی و خەیالات و فۆلکلۆری هەر نەتەوەیەك. ئەو بەیتانە هەر لە کاتی لەدایکبوونەوە دەست دەکەن بە گێرانەوەی بەسەرهات و گۆڕانکاری و پاڵەوانبازی و شەڕکردن و خوێنڕشتن و هەڵاتن و هاتنەوە و زۆر باسی تر... و لەڕاستیدا ئەو شتانە یانی شەڕکردن و هەڵواسین و کوشتن و لە سەرچاوەی ئۆستۆرە ئاو دەخۆنەوە و زۆر شیاوی باسن.

ئەو بەیتانە لەدوای تێپەڕبوون لە دەورانی رێکوپێك بوون بە جلوبەرگێکی رازاوە بەنێوی پێناسەی نەتەوەیی، خۆمان پیشان دەدەن. واتە دەبنە "پێناسەی میللی". هەر ئەو پێناسەیە باسی مێژوو و ئاوات و بیروبڕوای بەرز و زۆر ناوەرۆکی بە بایەخی دیکەی نەتەوەیی دەکات کە بە درێژایی مێژوو نەیانتوانیوە خۆ نیشان دەن.

لەنێو هەموو بەیتەکانی گەلانی دونیادا لە بواری چۆنی و چاکیی جیاوازیی زەق دەبینرێت، بەڵام لە زۆر جێگاش لە یەك دەچن. ئەو خاڵانەی کە لە خوارەوە ئاماژەیان پێدەکەم لە هەموو بەیتێکی فۆلکلۆردا وەبەرچاو دەکەون.

١- لە هەموو حیکایەتێکدا پاڵەوانێکی گەورە هەیە کە نە کەس پێی دەوێرێت و نە کەس دەتوانێت پشتی لە ئەرز بدات، بەڵام هەر ئەو پاڵەوانە لە کۆتایی تەمەنی بەدەست مرۆڤێکی زۆر ئاسایی دەکوژرێت. وەك بەیتی "لاس و خەزاڵ" و چۆنییەتی کوژرانی بە دەستی چلکنێك.

٢- یەکەم بەردی بناغەی هەر بەیتێك سەفەرێکە کە لەو سەفەرەدا زۆر کوێرەوەری و چەرمەسەری بۆ یەکەم پاڵەوانی چیرۆك دێتە پێش. هەر ئەو سەفەرە بە رادەیەك لەو حیکایەتانەدا دەوری هەیە کە زۆرجار بەیتێ لە سەفەرێکدا کۆ دەبێتەوە وەك سەفەری حەوت ساڵەی "ئاسر و ماڵماڵ".

٣- پێنخۆری هەموو بەیتەکان لەسەر کێشەیەکە. زۆرجار ئەو کێشەیە لەسەر خاك و نیشتمانە وەك بەیتی "دمدم"، جاری واشە لەبەر خاتری گەیشتن بە ژنێك، ئەو کێشەیە دادەمەزرێت، وەك چیرۆکی "خاکماڵ". جاروبارێش زوڵم و زۆری ئاوری ئەو کێشەیە خۆش دەکات کە هەوێنی زۆربەی بەیتەکانی کوردی ئەوەیە.

٤- لەو حیکایەتانەدا ئاژەڵ دەوری بەرچاویان هەیە. کەڕەتی وایە پاڵەوان لە مردن رزگار دەکەن. جاری واشە بۆ کوشتنی دوژمن یارمەتیی پاڵەوان دەدەن.

٥- چوارچێوەی نیشکردنی پاڵەوان، یان پاڵەوانانی چیرۆك نازانرێت. بۆ وێنە هێندێ جار پاڵەوان لەسەر ئەرزە و ماوەیەکی تر دەچێتە دونیای مردووەکان، یان ماوەیەك لە بەهەشتییە، ماوەیەکی تر لە دۆزەخە.

٦- خەون بە داهاتووە و دیتن یەکێکی ترە لە تایبەتمەندییەکانی ئەو حیکایەتانە، کە چۆن پاڵەوانی بەیت خەونی دیبێت هەر ئاوا دێتە دی. وەك بەیتی "گەنج خەلیل ئاغا".

٧- لەو بەیتانەدا زۆر باسی دێو و درنج و جادوو دێتە پێش. پاڵەوان لەگەڵ دێوان دەکەوێتە شەڕ و دەیانکوژێت. جاری واشە لەگەڵیان ئاشت دەبێتەوە و دەبێتە دۆست. وەك بەیتی "حەسەن ترسەنۆك".

٨- بەغیرەتی و ڕووڕاستی و ئازابوون بەرچاوترین تایبەتمەندی پاڵەوانی ئەو بەیتانەن. مردنی لە دیلی پێ باشترە. هەموو کات یارمەتی مەزلووم و هەژارەکان دەدا، هەر بۆیە خۆشەویستی هەموو خەڵکە.

ئەو بەیتانە لە کۆنەوە بە دوو بەش دابەشکراون. بەشی یەکەم ئەو بەیتانەن کە کەس نازانێت بۆ یەکەم جار کێ دایناون و کاری لەسەر کردوون، ئەوانە سینگ بە سینگ بە ئێمە گەیشتوون. ڕەسەنترین جۆری بەیتەکە حەیرانبێژ و بەیتبێژان لە شار و دێ لەبەر دەیانخوێندنەوە و خەڵکی دیکە لەبەریان دەکردن. لە ئەدەبی کوردەواریدا جۆرە چیرۆکی ئاوا زۆر هەن وەك "ئایشە گوڵ"، "شێخ فەرخ" و "سەیدەوان".

بەشی دووەم ئەو بەیتانەن کە لە کۆنەوە نەبوون، بەڵکو سازکراوی بیر و مێشکی حیکایەتبێژانن. هەر لە سەرەتاوە بیسەر بۆی دەردەکەوێت کە زۆر ڕەسەن نییە، چونکە بە چاولێکەری لە حیکایەتەکانی دیکەوە گوتراون و نووسراون. ئەو چیرۆکانە زۆر بەربڵاون، بەتایبەت لە ناوەڕۆکدا. هۆی ئەو بەربڵاوییەش ئەوەیە کە دانەریان لە هەرجێیەك کە کەیف سازبووە و ناوەڕۆکیشی پێ خۆشبوبێت بە کەیفی خۆی بۆی داناوە. وەك چیرۆکی "عیسا و موسا و شێخە".

زمانی گێڕانەوەی ئەو چیرۆکانە سادە و کاڵە. لە بواری ئەدەبییەوە بایەخێکی ئەوتۆی نییە. لە زۆر شوێنیش قسەی بێ ئەدەبانە و دوور لە ئەخلاق دەگوترێت.

حیکایەتبێژان کاتی گێڕانەوەی ئەو بەیتانە بە پێویستی شوێن و کات زۆر شتیان پێوە دەنێن و زۆرجاریش شتیان لێ کەم دەکەنەوە، بەتایبەت ئەو کاتانەی کە بەیتیان

بۆ ئاغا و بەگ و بەگزادە دەگێڕنەوە، چونکە هەر لە ترسدا بوون کە نەکا شتێ بڵێن کە بە کەیفی ئاغا و پاشا نەبێت و سەری خۆیان دانێن.

خاکماڵ:

هەبوو نەبوو لە رۆژگاری پێشوودا پاشایەك هەبوو حەوت کوری هەبوو. کوڕە گەورەکەی ناوی ئەحمەد و کوڕە بچووکەکەشی ناوی خاکماڵ بوو. ئەو حەوت برایە پێکەوە پەیمان دەبەستن کە لەگەڵ یەك ژن بێنن و هەر حەوت ژنەکەشیان دەبێ خوشك بن، هەر بەو مەبەستە دەچنە لای بابیان و داوای ژن دەکەن. بابیان دەڵێ ئێوە قامك لەسەر هەر شازادەیەك دانێن بۆتان دێنم، بەڵام ئەوان دەڵێن کە ژنەکانمان دەبێ هەموو خوشك بن. بابی وەڵام ئەداتەوە: "یانی چی، مەگەر ئێوە شێت بوون ئاخر شتی وا چۆن دەبێ؟ ئەمن حەوت خوشکان لە کوێ پەیداکەم؟ ئەگەر پیاون بڕۆن بۆخۆتان وەبینن ئەوی کەی لەسەر من".

باروبنەی سەفەر پێکەوە دەنێن و وەرێ دەکەون. خاکماڵ کە برا چووکەیە دەبێتە بەرپرسی چاسازکردن و دارکۆکردنەوە و چێشتلێنان و هەورشتن. دەبوو لە پێش برایەکانی لە خەو هەستێ و دەس بە کارەکانی بکا و شەوانەش تا درەنگانێك نیگابانی لەجیاتی برایەکانی دەدا.

رۆژێك بەرێوە بوون، یان دوو رۆژ، یان مانگێ، یان دوو مانگ، گەیشتنە دۆڵێکی چۆڵ کە کانیاوێکی خۆشی لێ بوو. لەسەر کانیاوەکە شتومەکیان لە بارگینان دابەزاند کە ئەو شەوە لەوێ وەحەسێن. نان و چایان خوارد پاش ماوەیەك قسە، لێنی نووستن و خاکماڵ درای هەڵوەژاردنی شتومەکەکان و شتنی هەورەکان کەمێ خەرت. لای بەیانی بۆ سازکردنی چا لە خەو هەڵستا. کەمێ چیلکە و هەژگەڵی سەرێك نان کە ئاور بکاتەوە. کاتێ لە گیرفانەکانیدا گەڕا، دیتی ئاوری پێ نییە. دڵی نەهات برایەکانی هەستێنێ. لە دوور چاوی بە ئاورێ کەرت، بە خۆی گوت بە هەڵاتن دەچم لەو ماڵە ئاور دێنم. بە هەڵاتن کە دەرێشت دەنگێك هات پێی گوت: خاکماڵ، خاکت بەسەر بۆ کوێ دەچی؟" وەڵامی داوە: "ئەگەر بزانی من خاکماڵم دەشزانی بۆچی دەچم". دەنگەکە دووبارە پێی گوت: "ئەرە دەچی بۆ رێ، دێوە گەورە خەوتووە مەمکی چەپەی راخستووە و مەمکی راستەی بە خۆدا داوە. دەچی مەمکی چەپەی دەگری و

مەمکی راستەی دەمژی و دەڵێ بە کوڕی خۆت قەبووڵم کە". خاکماڵ گەیشتە لای دێوە، دەنگەکە چۆنی پێ گوتبوو وای کرد. دێوەکە خەبەری بۆوە چاوی لێکرد ئینسانێ لەسەر باوەشیەتی، پرسی: "چت دەوێ ئادەمیزاد؟" گوتی: "هاتووم بە کوڕی خۆت قەبووڵم کەی". دێوەکە گوتی: "برۆ لاچۆ، کوڕەکانم ئێستا دێنەوە دەتکوژن". گوتی: "ناڕۆم". بە ناچاری بە کوڕی خۆی قەبووڵی کرد و لەبن شاقەلی کراسەکەی شاردیەوە. لەو قسانەدا بوون کە مرەمری دێوەکان پەیدابوو. بۆ لای دایکیان هاتن دوای سڵاو هەر دێوی لەسەر مەنجەڵە چێشتی خۆی کە لەپێشدا دایکیان بۆیانی ساز کردبوو، دەستیان بە خواردن کرد. پاش ماوەیەك گوتیان دایە بۆنی ئادەمیزاد دێت، وەڵامی داوە: "رۆڵە گیان، ئەوە ئادەمیزاد نییە، کوڕی منە و برای ئێوە. چتان لێ بشارمەوە؟ حەوت ساڵ لەمەوبەر پێش ئەوەی باتان بمرێ کوڕێکمان بوو کە نەمان هەویست وەك خۆمان بەدبەخت بێ، هەر بۆیە وەبەر خوێندنمان نا و ئێستا جارجار لە مەکتەبخانە دەگەڕێتەوە و دێ سەرم دەدا. ئێوەش نابێ ئازاری پێ بگەیەنن". دێوەکان زۆریان پێ خۆش بوو، خاکماڵیان لەباوەش گرت و بۆنیان پێوە دەکرد. خاکماڵ پرسی: "خەریکی چن؟ چ دەکەن؟" حەوت دێوەکان باسیان ئاوا دەست پێکرد کە ئێمە ئاشقی حەوت کچی پاشای ئەو شارەین. هەر شەو خەریکی کونکردنی دیواری قەسری پاشاین کە بچین کچەکان بدزین". خاکماڵ گوتی: "زۆرم پێخۆشە، ئەمشەو منیش یارمەتیتان دەدەم. ئێوە لێرە بن ئێستا دێمەوە". چوو بۆ لای براکانی. حەوت گوڵمیخ و حەوت گوریسی بارگینەکانی هێنان و لەگەڵ حەوت دێوەکە بەرەو قەسری پاشا وەڕێکەوت، گەیشتنە بن دیوار و هەر ماوەی میترێك گوڵمێخێکی چەقاند و گوریسەکانی لێ بەستن. بۆخۆی لەسەر دیواری قەسرەکە راوەستا و بە دێوەکانی گوت یەکە یەکە وەرنە سەرێ و هەر کەس بەشە کچی خۆی بێنێت. دێوەکان یەکە یەکە دەهاتنە سەر و خاکماڵ بە شمشێرەکەی سەری دەبڕین تا هەر حەوتی کوشتن، دوایە چووە ژووری قەسرەکە و یەکڕاست چوو بۆ وەتاخی پاشا. کە چاوی لێکرد ئەژدیهایەك خۆی سازکردووە پاشا بخوا. فەورەن شمشێری پاشای لە سەری رۆکرد و شمشێرەکەی خۆشی لە کلکی چەقاند. پاشان رووی کردە دیوی کچەکانی پاشا و کچە بچووکەکەی دیمەوە و ئەنگوستیلەکەی خۆی و ئەوی لەگەڵ یەك گۆڕییەوە. لای بەیانی بۆ لای براکانی

گەڕایەوە. ئەحمەدی برای زۆری لێ قەڵس بوو کە نە ئاوری کردبووەوە و نە نان و چاشتی ساز کردبوو، بەڵام خاکماڵ هیچی نەگوت.

کاتێ بەیانی پاشای ئەو شارە لە خەو هەڵستا چاوی بە ئەژدیها و حەوت دێوە کوژراوەکان کەوت بە جارچیانی گوت بڕۆن هەموو خەڵك حەتا ئەوانەی دەنکە جۆیەکی منیان خواردووە، لە گەورەترین مەیدانی شار کۆکەنەوە. کاتێ خەڵك کۆبوونەوە پاشا پێی گوتن هەرکەس ئەو پیاوەتییەی دوێشەوی لەگەڵ من کردووە بێت و بڵێ تا هەر حەوت کچەکەمی بدەمێ و بیکەمە جێگری خۆم لەسەر تەختی پاشایەتی.

یەکێ دەهات دەیگوت: "دوێنێ گاڕان لە ناو گەمەکەی تۆدا بوو". یەکی کە دەیگوت: "دوو رۆژ لەوە پێش مەڕێکی قەڵەوم بۆ کردی" بەخێر خولاسە سەرتان نەهێشێنم پاشا گوتی: "هیچتان ئەوە نین". رووی کردە وەزیر کە چارەی کار چییە؟ وەزیر وەڵامی داوە: "دوێنێ کە لە راو دەهاتمەوە بەرەو شار، کاروانێکم دی کە لەسەر فڵانە کانی چادریان هەڵدابوو و زۆر لە شازادان دەچوون. پاشا ئەمر فەرموون بانگیان بکەن بزانن ئەوان نەبوون ئەو پیاوەتییەیان کردووە". بە داب و رەسمێکی زۆر جوان پاشا لەدووی ناردن کە بێنە شار. ئەوانیش زۆر بە خۆشییەوە قەبووڵیان کرد-پاش چەن ساعەت ڕێگابڕین، گەیشتنە شار. پاشا دوای بەخێرهاتن لێی پرسین ئێوە پیاوەتیتان لەگەڵ من نەکردووە؟ ئەحمەد لەجیاتی هەمووان وەڵامی داوە: "ئێمە ئاگامان لە هیچ شتێ نییە". خاکماڵ نەیهێشت قسەی ئەحمەد تەواو بێت گوتی: "جەنابی پاشا، کاکم شۆخیتان لەگەڵ دەکا، ئەمن دوێشەو لەگەڵی بووم کە حەوت دێوەکەی لەبن دیواری قەسرەکە تۆپاندن و ئەژدیهاکەی پشت سەری تۆشی بە شمشێری خۆی و جەنابتان کوشت".

پاشا بەو قسەیە زۆر کەیف خۆش بوو. دەستووری دا چل شەوان شایی بکرێ و خەڵکی ناو شار لە خۆشی و هەڵپەڕکێدا بن. بە رەسم و داببێکی جوانەوە هەر حەوت کچەکانی لێ مارەکردن و هەموویانی لە قەسری خۆی دامەزراند. پاش شەش حەوت مانگ رۆژێك ئەو برایانە لەلای یەك دانیشتبوون. دایك و باب و کەسوکاریان وەبیرهاتەوە، هەر بۆیە بەڵێنیان دا بەرەو ماڵی بابیان بگەڕێنەوە. پاشا بیست نۆکەر و قەرەواشی لەگەڵ کچ و زاواکانی خست، بەرەو ماڵی بابیان وەڕێکەوتن. لەو شارەدا

پیرێژنێکی لێ بوو کە خاکماڵی زۆر خۆش دەویست و پێی گوتبوو کە پێش ڕۆیشتنتان حەتمەن بتبینم، بەڵام خاکماڵ دوای ئەوەی کە لە شار چووبوونە دەرێ قسەی پیرێژنەی هاتەوە بیر، هەر بۆیە بە بیانوویەك بەرەو شار گەڕایەوە چووە لای پیرێژن و داوای لێبووردنی لێکرد و ویستی خوافیزی لێبکا، پیرێژن پێی گوت: "پێش ئەوەی وەڵامی خواحافیزیت بدەمەوە پێت بڵێم کە لە دەرەوەی شار دەگەنە دوو ڕێیانێك کە ڕێگایەکیان حەوت مانگی پێدەچێ تا بگەنە ماڵێ و ڕێگاکەی کە حەوت ڕۆژ، بەڵام لەسەر ئەو ڕێگایە سێ دێوی لێن کە ئەگەر نەتوانن بیانکوژن جادووتان دەکەن و دەبێ تا ئاخری عومر نۆکەریان بکەن". خاکماڵ دەستی پیرێژنی ماچ کرد و خۆی گەیاندە براکانی.

پاش ماوەیەك ڕۆیشتن گەیشتنە سەر دوو ڕێیانەکە. خاکماڵ و براکانی ڕێگای دووەمیان هەڵبژارد کە بە حەوت ڕۆژ دەگەیشتنە ماڵێ. دوو ڕۆژان ڕۆیشتن. لە ڕۆژی سێیەمدا لە دەشتێ بار و بنەیان دابەزاند کە ئەو شەوە لەوێ وەمێنن. شەو وردەوردە درەنگ بوو. خاکماڵ وەك شەوانی تر خەریکی نیگابانی بوو لەپڕ دەنگێ بانگی کرد: "خاکماڵ، خاکت بەسەر، حەوت برات کوشتم وەرە تۆڵەی هەمووانت لێ وەکەم". خاکماڵ کە چاوی لێکرد، ئەوە دێوی ڕەشە. گوتی: "وەرە سەگە بزانم چت پێیە". کەوتنە شەڕ. گورزێك لە خاکماڵ، گورزێك لە دێوەکە، مستێك لە ئەو، مستێك لەم، تاکو ئەوەی خاکماڵ شمشێرێکی لە سەری دا و کوشتی. پاشان گوێ و لێو و لووتی بڕین و لە گیرفانی نان. هاتەوە لای براکانی و زۆر ماندوو بوو، هەر بۆیە خەوی لێکەوت. ژنەکەی بەری بەیانی کە خەبەری بووەوە، نە ئاور کراوەتەوە و نە خاکماڵیش نیگابانی دەدا. بۆ خاتری ئەوەی براکانی لە خاکماڵ قەڵس نەبن، زۆر زوو ئاوری کردەوە و لەجیاتی خاکماڵیش دەستی بە نیگابانیدان دا.

دیسان وەڕێکەوتن، بۆ سبەی شەو لە جێیەك دووبارە بار و بنەیان دابەزاند کە لەو دۆڵەدا بۆ ماوەی شەوێ وەمێنن. وەك شەوانی تر خاکماڵ خەریکی نیگابانیدان بوو لەپڕ دەنگێ بانگی کرد: "خاکماڵ، خاکت بەسەر، هەشت برات کوشتم. وەرە پێش با تۆڵەی هەمووانت لێوەکەم". خاکماڵ چاوی لێکرد ئەوە دێوی سوورە، گوتی: "وەرە سەگە بزانم چت پێیە". بوو بە شەڕ. گورزێك لە ئەم، گورزێ لە ئەو، مستێك لە ئەو، مستێك لە ئەم تا خاکماڵ شمشێرەکەی لە سەری دا و کوشتی. پاشان گوێ و لێو و لووتی بڕین و

لە گیرفانی نان و هاتەوە لای براپەکانی. زۆر ماندوو بوو، زوو خەوی لێکەوت وەك جاری پێشێ ژنەکەی ئاوری کردەوە و نان و چای ساز کرد.

هەمیسان وەڕێ کەوتن. ڕۆژێکی تر ڕۆیشتن. ڕۆژی حەوتم بوو کە لەسەر تەپۆلکەیەك شتومەکیان دابەزاندن، کە ئەو شەوە لەوێ وەمێنن و سبەینێ بچنەوە ماڵی خۆیان. لای نیوەشەو کە خاکماڵ خەریکی نیگابانی بوو، دەنگێ بە بەرزی هات و گوتی: "خاکماڵ، خاکت بەسەر، تۆ برات کوشتم وەرە پێشێ تۆڵەی هەمووانت لێوەکەم". خاکماڵ کە چاوی لێکرد ئەوە دێوی سپییە، گوتی: "وەرە سەگە بزانم چت پێیە". بوو بە شەڕ. هەرچەند خاکماڵ بە شمشێر و گورز و بە مەست لە دێوی سپی دەدا، بەڵام کاری لێ نەدەکرد. دێوی سپی خاکماڵی بنێ هەنگڵیدا و بردی بۆ لای دایکی گوتی: "دایە ئەوەش خاکماڵ کە نۆ جار زگی تۆی سووتاندووە، چی لێ بکەم؟" وەڵامی داوە: "ڕۆڵە گیان، من کارم پێی نییە". دێوی سپی گوتی: "چۆن کارم پێی نەبێت؟ نۆ برای منی کوشتوون ئێستا لەبەر خاتری تۆ کارێکی پێ دەڵێم ئەگەر توانی بیکا، ئەوە ڕزگاری دەکەم، دەنا لێرە دەیخۆم". ڕووی لە خاکماڵ کرد و پێی گوت: "دەبێ بە چل ڕۆژان بچی بۆ لای پاشای چینێ و کچەکەی ئەوم بۆ بێنی. لەبیریشت بێ ئەگەر کچەکەت هێنا لەسەر فڵان کێو چاو لە ئاسمان کە، ئەگەر پەڵە هەورێ لەوێ بوو، ئەوە بزانە من مارم و لەو سەری دونیاش بێت دەتبینمەوە، کەوایە لە بیری هەڵاتن و هەڵفریودانی منا مەبە". خاکماڵ بە ناچاری قەبووڵی کرد، وەڕێکەوت، پاش ماوەیەك ماندوو بوو، گەیشتە باخێ کە جۆگەلە ئاوێ بە نێویدا دەڕۆیشت. کەمێ ئاوی خواردەوە و لەژێر دارێك لە قەراخ جۆگەکە خەوی لێکەوت. کاتێ خەبەری بووەوە چاوی لە شمشێرەکەی کرد کە لەسەر جۆگەکە رایەڵی کردبوو و لەسەر شمشێرەکەی مێروولە ریزیان بەستبوو و بە سەریدا دەپەڕینەوە. پاش ئەوەی هەموویان پەڕینەوە، پاشای مێروولەکان هاتە لای خاکماڵ. سوپاسی کرد و تارە موویەکی لە سەری خۆی هەڵکەند و دای بە خاکماڵ و گوتی: "هەر وەختێ ئەو موو‌ە هەڵیپروزێنی زوو دەگەمە لات و هەر کارێکت هەبێ بۆتی دەکەم". خاکماڵ زۆری پێ سەیر بوو. تاڵەمووەکەی هەڵگرت و دیسان بەرەو چین وەڕێکەوت. ڕۆیشت... ڕۆیشت تا لەپڕ چاوی بە مەڕومالاتی دییەك کەوت کە گورگێکی کز و زەعیف دوو دانە مەڕی قەڵەوی خنکاندبوو و لەسەر شانی دانابوون و خەریك بوو هەڵدەهات. خاکماڵ گوتی: "تیاح ئەو گورگە بە تاقەتە".

گورگەکە لێی گەڕایەوە و گوتی: "کوا من تاقەتم هەیە؟ دەڵێن لەودیو پاڵەوانێکی لێیە بە ناوی خاکماڵ سەرم بێت بە قوربانی، بە شەوێکی حەوت دێوی کوشتووە". خاکماڵ پرسی: "جا ئەتۆ بۆ پێت خۆشە کە ئەو دێوانە کوژراون؟". گورگەکە وەڵامی دایەوە: "ئاخر ئەوان ئەو ناوچەیان داگیر کردبوو، کەس نەیدەتوانی کار و کاسپی بکات". خاکماڵ دیسان پرسی: "ئەگەر ئێستا خاکماڵ ببینی چ دەکەی؟" لە وەڵامدا گوتی: "هەتا دەمرم نۆکەریی دەکەم". گوتی: "من خاکماڵم". گورگەکە زۆری پێ خۆش بوو. تاڵە موویەکی دایە و گوتی: "لە هەر جێیە کارت بە من بوو هەڵیپرووزێنە زوو دێم و کارەکەت بۆ دەکەم". خاکماڵ زۆری پێ خۆش بوو. تاڵەمووەکەی هەڵگرت و دیسان درێژەی بە ڕۆیشتن دا.

پاش چەند ڕۆژ ڕۆیشتن گەیشتە کابرایەك کە وەك با دەڕۆی. گوتی: "تیاح ئەو کابرایە توند دەڕوا". کابرا گەڕایەوە و گوتی: "جا ئەوە چییە؟ دەڵێن لەودیو پاڵەوانێکی لێیە بە ناوی خاکماڵ سەرم بێت بە قوربانی، بە شەوێکی حەوت دێوی کوشتووە". خاکماڵ پرسی: "جا ئەتۆ بۆ پێت خۆشە کە ئەو دێوانە کوژراون؟" وەڵامی داوە: "ئەوان ئەو ناوچەیەیان قاچاخ کردبوو، کەس نەیدەتوانی کاسپی بکات. لەوەتەی ئەوان کوژراون خەڵك بە ئازادی خەریکی مەعامەلە و کاسپی کردنن". خاکماڵ دیسان پرسی: "ئەگەر ئێستا خاکماڵ ببینی چ دەکەی؟" لە وەڵامدا گوتی: "هەتا دەمرم نۆکەریی دەکەم". گوتی: "من خاکماڵم". کابرا زۆر پێی خۆش بوو تاڵە موویەکی دایە و گوتی: "لە هەرجێیە کارت بە من بوو، هەڵیپرووزێنە زوو دێم و کارەکەت بۆ دەکەم". خاکماڵ زۆری پێ خۆش بوو. تاڵە مووەکەی لەگەڵ مووی مێروولە و گورگەکە لە گیرفانێ هاویشت و درێژەی بە ڕۆیشتن دا. ڕۆیی... ڕۆیی تا گەیشتە وڵاتی چینێ. یەکڕاست چوو بۆ قەسری پاشا و گوتی هاتووم شەرتەکان ئەنجام بدەم. پاشا گوتی: "هەی منداڵ! هەتا ئەمڕۆ زۆر کەس لەسەر ئەم کچە کوژراون، چونکە نەیانتوانیوە شەرتەکان بەجێ بێنن". خاکماڵ لە وەڵامدا گوتی: "قەیناکا با منیش وەك وان بکوژرێم". پاشا بە وەزیری گوت: "یەك یەك شەرتەکانی پێ بڵێ با بڕوا ئەنجامیان بدات". خاکماڵیان بردە ژوورێك، پووتێك گەنم، پووتێك برنج و پووتێك جۆیان بۆ تێکەڵ کرد پێیان گوت: "هەتا بەیانی دەبێ ئەوانە لێك هەڵاوێری". خاکماڵ کەمێ خەریك بوو. ورده‌ورده ماندوو بوو. لەناکاو مێروولەکانی وەبیر هاتەوە. مووەکەی

هەڵپڕووزاند. زوو مێرووەکان گەیشتنە وێ پرسیان: "چ کارێکت هەیە بۆت بکەین؟" گوتی: "ئەوانەم بۆ لێك هەڵاوێرن". بۆ خۆی لێی نووست و مێرووڵەکان هەرچی خواردیان، خواردیان، ئەوانی دیکەشیان لێك جوداکردنەوە. بەیانی کە هات پاشا و وەزیر لەگەڵ چەند نۆکەر هاتە وەتاقی خاکماڵ کە ببینن سەری لێ وەکەن، چونکە پێیان وابوو ناتوانێ لێکیان هەڵاوێرێ. کە چوونە ژوورێ دیتیان خاکماڵ کارەکەی بە جوانی و چاکی ئەنجام داوە و تەخت لێی نوستووە. زۆریان پێ سەیر بوو. لە خەویان هەڵستاند. کە خاکماڵ دیتی گەنم و جۆ و برینجەکە لێك جودابوونەوە زۆری پێ خۆش بوو زۆر سوپاسی مێرووڵەکانی کرد.

پاشا گوتی: "سبەینێ نۆبەی شەرتی دووەمە. دەبێ سەگێ بێنی کە لەگەڵ سەگی من شەڕ بکات". خاکماڵ بیری کردەوە ئەو سەگە لە کوێ بێنم. لەپڕ گورگە کزەکەی وەبیرهاتەوە. زۆر زوو مووەکەی هەڵپڕووزاند. گورگەکە گەیشتە وێ پرسی: "چ فەرمایشێکت هەیە بفەرموو با بیکەم؟" خاکماڵ گوتی: "وەرە جارێ پشوو بدە هەتا سبەی". سبەینێ دەستی گورگەکەی گرت و چوو بۆ قەسری پاشا. مەیدانێکی گەورەی لێبوو کە لە هەرچوار دەورەی نۆکەر و قەرەواش و فەرماندە و جاڕچی لێبوون. سەگی پاشا کە سەگێکی زۆر گەورە بوو لەگەڵ سەگی خاکماڵ تێك بەربوون. گورگەکە بە گەرووی سەگی پاشاوە نووسا هەرچی سەگەکە ئەولا و ئەملای کرد نەیتوانی لە خۆی وەکات هەتا تۆپاندی. پاشا زۆری پێ ناخۆش بوو. گوتی: "دوو شەرتت ماوە". کچی پاشا کە چاوی بە خاکماڵ کەوت نە یەك دڵ، بە سەد دڵ ئاشقی بوو. چوو بۆلای بابی و گوتی: "بەسە با لەسەر من ئەوەندە ئینسان نەکوژرێن". بابی وەڵامی داوە وس بە چەتیوە ئەو هەتیوە ئابڕووی منی برد شەرتە بەڵایەکی بەسەر بێنم کە لە کتێبانیدا بینووسن".

پاشا بە وەزیری گوت: "بڕۆ بە خاکماڵ بڵێ نەفەرێ بێنێت کە لەگەڵ پیاوی من بچێتە بەغدا و سێ کیلۆ خورما بێنن. خاکماڵ زۆر بیری کردەوە لەلایەك بۆخۆی نەیدەتوانی بە سێ ڕۆژ بچێتە بەغدا و لەلایەکی دیکەشەوە لە ترسی دێوی سپی عەجینی نەمابوو. لەپڕ کابرای هاتەوە بیر کە وەك بای دەڕۆی. زوو مووەکەی هەڵپڕووکاند. کابرا گەیشتە وێ و گوتی: "فەرموو بڵێ چ کارێکت هەیە؟" خاکماڵ گوتی: "وەرە وەحەسێ هەتا سبەینێ". دەبێ لەگەڵ پیاوی پاشا بڕۆی بۆ بەغدا و بە

زوویی و لەپێش ئەودا بێیەوە ئێرە و سێ کیلۆ خورمـا لەگـەڵ خـۆت بـێنی". سبەی بەیانی هەر دوو وەڕێکەوتن تا لە شار دەرچوون. هەر کـە لـە شـار دەرکـەوتن پیـاوی خاکماڵ وەك با تێپەڕی و سێ ڕۆژی پێ نەچوو کە دارخورمایەکی لەگەڵ خـۆی هێنـا و لەبەر دەرکی قەسری پاشا چەقاندی. پاشا زۆر پەشـۆکا. ئـەو گرێـوەش دۆڕا. دوایـین شەرت مابوو کە خاکماڵ دەبوو ئەنجامی بدات. پاشـا گـوتی: "ئـەو چنـارەی کـە لـە حەساری قەسردایە دەبێ قاپێ ئاو لەگەڵ خۆت بەریـە سـەر نـووکی چنـارەکە و نـابێ دڵۆپێکیش ئاو بڕژێ". خاکماڵ گوتی شتی وا چۆن دەبێ؟" ئەو شەوە هەر لـە فیکـردا بوو. تازە هیچ ئومێدێکی نەمابوو. لای نیوەشەو قەرەواشی کچی پاشا هاتـە لای پێـی گوت ئەو ئەنگوستیلەی کچی پاشایە بەیانی کە ویستت بچییە سـەر چنـارەکە ئـەو ئەنگوستیلە لە قاپەکە هاوێ، ئاوەکە بۆخۆی دەبیەستێ. پاشان بچـۆ سـەرێ. دوایـیش کە هاتییە خوار لە نزیك زەوی ئەنگوستیلەکە بێنەدەر.

بەیانی هات لەبن چنارەکە نایلۆنیـان ڕاخسـت و لە دەوروبـەری نایلۆنەکـە پاشـا و وەزیر لەسەر تەخت دانیشتن و دەستیان کرد بە پێکەنین. قاپە ئاوەکەیان دا بە خاکمـاڵ. دەستی کرد بە چوونە سەر، هەر کە دوو سێ مەتر چـووە سـەر، ئەنگوسـتیلەکەی لـە قاپەکە هاویشت قاپە ئاوەکە بوو بە سەهۆڵ بە توندی هەتا سـەر لووتکـەی چنـارەکە ڕۆیشت. لەسەر چنارەکە کە چاوی لەولاولا کرد، چاوی بە ماڵی بـابی کـەوت. بـاب و دایك و ژن و براکانی وەبیر هاتـەوە. فرمێسـکێکی لـە چـاو هـەڵوەری و کەوتـە سـەر نایلۆنی بن چنارەکە. هەموو دار و دەستەی پاشا لە قاقای پێکەنینیان دا کـە خاکمـاڵ دۆڕا. خاکماڵ وردەوردە هەر چۆن قەرەواشی کچی پاشا پێی گوتبوو هاتە خـوار و قاپـە ئاوەکەی بە ساخ و سلامەتی دا بە پاشا. پاشا پێکـەنی و گـوتی: "تـۆ دۆڕای!" بـڕۆن سەری بپەڕێنن! خاکماڵ گوتی: "من نەدۆڕاوم، ئەو دڵۆپەی هاتـە خـوار ئـەوە فرمێسـکی چاوم بوو. زانایانی ئەو شارە هاتن و دڵۆپە فرمێسکەکەیان تاقی کـردەوە. دیتیـان کـە ئەو دڵۆپە سوێرە بۆیان دەرکەوت کە ئەوە ئاوی قاپەکە نەبووە. پاشا هەمیسان دۆڕا بە قەڵسی گوتی: "وەرە کچەکەمت بدەمێ". خاکماڵ کچەکەی هەڵگرت و وەڕێکەوت تـا گەیشتە سەر ئەو کێوەی کە دێوی سپی بۆی دانابوون. خاکماڵ کە چاوی لە ئاسمان کرد دیتی پەڵە هەورێکی ڕەش لەسەر سـەریەتی، زانی کە دێوی سپی ماوە. لەو قسانەدابوو دێوی سپی پەیدا بوو. خاکماڵ و کچەکەی هەڵگرت و یەکڕاست بردنی بـۆلای دایکـی.

پێی گوت: "دایە ئەوەش خاکماڵ، نەمگوت دەتوانێ کچی پاشای چینێم بۆ بێنێ. ئێستا ئەوە خاکماڵ و کچەکە لەلای تۆ بن تا چل ڕۆژی کە، تا دەچمە ڕاوێ و دوایە دێمەوە لەپێشدا خاکماڵ دەخۆم و پاشان لەگەڵ کچەکەش زەماوەند دەکەم". دێوی سپی ڕۆیشت بۆ ڕاو.

لێرەدا با باشە ئاورێ بدەینەوە ماڵی بابی خاکماڵ و حاڵ و ئەحواڵی ماڵ و منداڵی بزانین.

خاکماڵ کە حەوت ساڵ بوو نەهاتبووە بۆ ماڵ. باب و دایکی پێیان وابوو مردووە، هەربۆیە شەش براکەی چوونە لای ژنی خاکماڵ و پێیان گوت: "کە مێردەکەی تۆ حەوت ساڵە ڕۆیشتووە و تازە نایەتەوە وا چاکە ئەگەر لەبەر خاتری قسەی خەڵکیش بێت شوو بکەیەوە". ژنی خاکماڵ لە وەڵامدا گوتی: "باشە بە چاوان، بەڵام من شەرتێکم لەگەڵ خۆم کردووە، هەر وەختێ ئەو شەرتەم بردە سەر ئەوکات شوو دەکەم. ئەویش ئەوەیە کە دەبێ ئەو خوریانە بڕێسم". هەر بۆ خاتری چاوەڕوانی خاکماڵ ڕۆژانە دەیڕێست و شەوانەش شی دەکردەوە.

کاتێ دێوی سپی خاکماڵ و کچی پاشای چینێی لەلای دایکی بەجێهێشت و ڕۆیشت بۆ ڕاو، دایکی دێوی سپی بانگی خاکماڵی کرد و پێی گوت: "ڕاستە تۆ جار زگی منت سووتاندووە، بەڵام چون لەسەر حەق و ڕاستی ئەوانت کوشتوون، یارمەتیت دەدەم کە خۆت ڕزگار کەی". درێژەی بە قسەکەی دا و گوتی: "لە فلان کێوە ئەوە دێوی سپی خەریکی ڕاوە. هەر لەو کێوە سێ ئاسکی لێن یەکیان سوورە، یەکیان بەڵەکە و ئەوی تریشیان بۆرە. دەچی ئاسکە بەڵەکەکە دەکوژی و کورولەکەی ڕووحی دێوی سپی لەوێدایە. بیهێنە دەر و بیتەقێنە، ئەوکات دێوی سپی بۆخۆی لەبەین دەچێ". خاکماڵ دایکی دێوەکە چۆنی پێگوتبوو وای کرد. دێوی سپی کوشت و هاتەوە لای دایکی دێوەکان. دەستی ماچ کرد و پێی گوت: "خۆت ساز کە تا لەگەڵ خۆم بتبەمە شاری خۆمان". دایکی دێوەکان گوتی: "نا من بۆ شاری ئێوە نایەم. من دێو و ئێوە ئینسان. لێرە بەجێم بهێڵە، بەڵام جارجار وەرە سەرم بدە". خاکماڵ دیسان دەستی ماچ کرد و گوتی: "کوڕی کوڕەکەشم بە نەعلەت بێت ئەگەر سەرت نەدات". لەگەڵ کچی پاشای چینێ خواحافیزیان لە دێوەکە کرد و بەرەو ماڵ وەڕێکەوتن. لە نزیکەی شاری خۆیان حەوت منداڵی دین کە پێکەوە شۆخییان دەکرد و تەنیا شۆخییان لەگەڵ منداڵێ

نەدەکرد. خاکماڵ چووە لایان و لێی پرسین: "بۆ یاری لەگەڵ ئەو ناکەن؟" وەڵامیان داوە ئەوە کوڕی مامە خاکماڵییە. حەوت ساڵە بابی ڕۆیشتووە و هەموو کەس دەڵێ مردووە". خاکماڵ چووە لای کوڕەکەی و ماچی کرد و پێی گوت: "بچۆ بۆ لای دایکت بڵێ بابم هاتەوە". کوڕەکە بە هەڵاتن چوو بۆ لای دایکی و مزگێنی پێدا. خاکماڵ گەیشتەوە ماڵ و لەگەڵ ژن و خزم و کەسوکاری لە دوای حەوت ساڵ بە یەک شاد بوون. منیش کاڵەم درا و هیچم پێ نەبرا.

بەیتی دمدم و بەراوردی دوو گێڕانەوە

ن: یوونس قوربانیفەر

و: لە فارسییەوە: شەریف فەلاح

کۆمەڵێك هۆکاری جۆراوجۆر دەبنە هۆی ئەوەی کە رابردوو بکەنە مێژوو و هەرکامەیان بەجۆرێك لەم پرۆسەیەدا رۆڵ دەگێڕن، دەسەڵات، سووژە، رووداو و... بەڵام ئەوەی لەم نێوەدا لە گۆڕینی رابردوو بە مێژوو رۆڵی سەرەکی دەگێڕن، سەرچاوەکانی دەسەڵاتن. لەڕاستیدا ئەوە سەرچاوەکانی دەسەڵاتن کە دەنگی رابردوو بەرز دەکەنەوە و رابردووی مردوو دەکەنەوە بە دەقی زیندوو! سەرچاوەکانی دەسەڵات دیاریی دەکەن کە چ شتێك مێژووە و چ شتێك مێژوو نییە، چ شتێك دەبێت بگێڕدرێتەوە و چ شتێك نابێت بخرێتە چوارچێوەی گێڕانەوەوە. سەرچاوەکانی دەسەڵات سەرچاوەی پیرۆزی بەخشین، پەراوێزخستن و ئەفرینی مێژوون، ئەوانن دیاریی دەکەن کە کامە کەسایەتی دەبێت رێز و حورمەتی لێبگیرێت و کامە کەسایەتی دەبێت پەراوێز، یان تووشی ئەفرینی یەکجارەکی بێت.

بەگشتی سەرچاوەکانی دەسەڵات بەدیهێنەری سنووربەندییە مێژووییەکانن، دیاردەی رەش و سپی بەدی دێنن و دەورەی تاریکی و رووناکی دەخولقێنن، زەمەن و کاتەکانی رابردوو دەکەنە چاخی زێڕین، یان بە یەکجاری دەیخەنە زیلدانی خەیاڵی خۆیانەوە. لەسەر ئەم بنەمایەش هەرکام لە سەرچاوەکانی دەسەڵات مێژووی خۆیان دەخولقێنن و هەرکام لەم مێژووانەش بەنیسبەت گەورە و بچووکیی سەرچاوەکانی دەسەڵات بەشێوەی مێژووی زاڵ یان پەراوێزخراو دروست دەکەن. گێڕانەوەیەکی بەهێز و زاڵ لە مێژوو پێوەندیی قووڵی لەگەڵ دەسەڵاتێکی بەرین و باڵادەست هەیە، هەروەها گێڕانەوەی لاوەکی و پەراوێزخراویش سەر بە سەرچاوەیەکی لاواز و بەرتەسکە. بەم چەشنە گێڕانەوە زاڵ و پەراوێزەکان شکڵ دەگرن و مێژووی دەسەڵاتداران و تاوانباران دەخولقێنێت. لە مێژووی جیهاندا نموونەی زۆر بەرچاو لە گۆڕێدان کە سەلمێنەری ئەم پێوەندییەی دەسەڵات و گێڕانەوەی رابردوون. لە رۆژهەڵاتی ناڤینـدا چواردە سەدە لەمەوبەر عەرەبەکان لە شێوە دوورگەی عەرەبستانەوە هێرشیان کرد و سەرانسەری ئاسیای رۆژئاوایان خستە ژێر رکێفی خۆیانەوە، ئەم دەسەڵاتە تازەیە، روانینێکی نوێی بۆ رابردوو هەبوو و لەسەر بنەمای ئەم تێڕوانینە نوێیە، مێژووی دادەڕشت. ئەوان دەسەڵاتی باڵادەست بوون و لە رێگای هێرش، حکومەتداری، سیاسەت و داپڵۆسین و سەرکوتەوە روانگە و گێڕانەوەی خۆیان دەخستە روو، گەرچی لە بەرامبەر گێڕانەوە و ریوایەتەکانی ئەوانیشدا کۆمەڵێك ریوایەتی لاوەکیش شکڵیان گرت، بەڵام ئەو

ریوایەتانە هیچکات نەیانتوانی لەگەڵ ریواتی زاڵ و باڵادەستدا هاوسەنگی بکەن و بۆ هەمیشە لە پەراوێزدا مانەوە.

لە مێژووی ئێرانیشدا دەکرێت چەندین نموونەی لەم جۆرە مێژووە دەستنیشان بکرێت. یەك لەو نموونە بەرچاو و جێگای سەرنجانە رووداوی قەڵای دمدمە. لەمەڕ ئەو رووداوە دوو جۆر گێڕانەوە و ریوایەت لەبەر دەستدایە، یەکیان ریوایەتێك کە ئەسکەندەر بەیگ سکرتێر و مێژوونووسی سەردەمی شاعەباسی سەفەوی لە کتێبی (عالەم ئارا)ی عەباسیدا باسی کردووە و ئەوی دیکەشیان بەیتی کوردیی (دمدم)ە، کە کەس، یان کەسانێکی نەناسراو هۆنیویانەتەوە و لە سەردەمی سەفەوییەوە سینگ بە سینگ گێڕدراوەتە هەتا گەیشتووەتە ئەمڕۆ. ریوایەتی یەکەم لە رووداوی دمدم، ریوایەی زاڵی ئەو رووداوەیە و وەك ریوایەتی سەرچاوە دەناسرێت، بەڵام ریوایەتی دووەم، وەکو گێڕانەوەیەکی لاوەکی دێتە ئەژمار کە هەتا ئێستا هیچکام لە رۆژهەڵاتناس و مێژوونووسان گرنگی و سەرنجیان پێنەداوە و بەگشتی هیچ زانیارییەکیان لەبارەیەوە نییە. بۆ زانین و تێگەیشتنی زیاتر لە جیاوازیی ئەم دوو رووداو و گێڕانەوە و جۆری روانینی ئەوان بۆ ئەو رووداوە، بەشێوەی سەرەتایی دەپەرژێینە سەر ئەم دوو رووداوە:

ریوایەتی ئەسکەندەر بەیگ لە دمدم:

(ئاماژەدان بە دژایەتی و تاوانی ئەمیر خانی برادۆست)، ئەمە سەردێڕی گێڕانەوەکەی ئەسکەندەر بەیگە و دەیەوێت بپەرژێتە سەر تاوان و نافەرمانیی ئەمیرخانی برادۆست، پاشان باس لە چۆنییەتی لوتف و کەرەمی شاعەباس لە ئاست ئەمیرخاندا دەکات، کە گوایە شاعەباس هەندێ دەڤەری پێ ئەسپاردووە و ئەمیرخانیش لە بەرامبەردا دەستی ناوەتە سەرسینگ و فەرمانبەرداری کردووە، بەڵام ئەمیرخان نەختە نەختە بەهێز دەبێت و دەسەڵات پەیدا دەکات و بە وتەی ئەسکەندەر بەیگ "لە ماوەی کەمتر لە رۆژێکدا غروور گرتوویە ر لەخۆبایی بووە" و لە رووی دەمارگرژیی مەزهەبی، یان شەڕەنگێزییەوە لەگەڵ ئەمیر و دەسەڵاتدارانی قزڵباشی سەرسنوور دەرکەوتووە، سەودای سەربەستی و سەرەرۆیی لە مێشکیدا جێگای گرتووە..." گێڕەرەوە ئەمیرە کوردەکان بە کەسانێکی دڕەندەی مرۆڤایەتی وەسف دەکات و پاشان باس لە چۆنییەتی دروستکردن و جێگیربوونی ئەمیرخان لەناو قەڵای دەمدا دەکات، کە وەکو

سەرچاوەی شەڕ و دووبەرەکیی ئەمیرخان ناوی دەبات. لە وەسف و پەسنی پێوەندییەکانی خان لەگەڵ حاکم و ئەمیرەکانی سەفەویدا، ئەسکەندەر بەیگی میرزا ڕەفتاری ئەمیرخان بە سەرپێچ و لادەر، تاوانبار، سەرکێشی و هەڵچوون دادەنێت و ڕەفتاری دەرباری سەفەوییەکان بە لوتف و کەرەم و بەزەیی بەرامبەر ژێردەستەکان وەسف دەکات.

لە درێژەی گێڕانەوەکەدا، گێڕەرەوە دەپەرژێتە سەر گرژی و ئاڵۆزیی نێوان سەفەوییەکان و خانی دمدم و گرژییەکە دەگاتە قۆناغێك کە قەڵای دمدم لەلایەن لەشکری سەفەوییەکانەوە گەمارۆ دەدرێت. لەکاتی گەمارۆکەدا یەکێك لە ئەمیرەکانی سەفەوی لەگەڵ ئەمیرخان وتووێژ دەکات، مێژوونووسی شاعەباس حاڵی ئەمیرخان لەکاتی دانوستاندا بەم چەشنە وەسف دەکات "ئەمیرخان بە فێڵ و تەڵەکە و بە ڕواڵەت خۆی بە تێلوبەرگی جوان و زرق و بەرق ڕازاندبووەوە..." وتووێژی نێوانیان بە ئەنجامێك ناگات و ئەسکەندەر بەیگ هۆکارەکەی بەم جۆرە باس دەکات "سەرەنجام مەبەست و نیەتی ئەمیرخان دەرکەوت کە وتووێژەکانی تەنیا بە مەبەستی خۆنواندن و فێڵ و تەڵەکە بووە و بەهۆی شوێنی بەرز و ڕازاوەی قەڵاوە غروور گرتوویەتی و ڕێگای دوژمنایەتی و سەرەڕۆیی گرتووەتە پێش..." لە درێژەدا گێڕەرەوەکەی ئەسکەندەر بەیگ باسی گەمارۆی چەند مانگەی قەڵا دەکات و هەمووی هەر باسی بوێریی و ئازایەتی هێرشبەرانی قزڵباش دەکات و بە (غازی)یان وەسف دەکات. سەرەڕای بەرگریی خۆڕاگرانەی ئەمیرخان و شەڕڤانەکانی لە هەمبەر هێرشبەرانی سەفەویدا، گەمارۆی قەڵا بەرە بەرە تێك دەشکێنرێت و ئەسکەندەر بەیگ دەنووسێت "بە یاریی خودا و بە زۆری باسکی پیاوانە و قار و غەزەبی زاڵی هێزەکانی ئەمیرخان قەڵاکە دەستی بەسەرداگیرا..." بەم چەشنە ئەمیرخان تەسلیم دەبێت و قەڵا لەلایەن سەفەوییەکانەوە داگیر دەکرێت. گەرچی ئەمیرخان و هاوپەیمانەکەی واتە "خان ئەبدالی موکری" بۆ پێشگرتن لە ڕەشەکوژی و قەڵاچۆ تەسلیمی سوپای سەفەوی دەبن، بەڵام هەموویان دەستبەجێ و پاش بەرەنگارییەك لەناو گەمارۆی لەشکری سەفەویدا دەکوژرێن. ئەسکەندەر بەیگی داڕێژەر و گێڕەرەوە ئەو کوشتارە بە کردەوەیەکی هەڵە دادەنێت و بەم چەشنە ڕیوایەتی ئەسکەندەر بەیگ لە ڕووداوی دمدم کۆتایی پێدێت.

ریوایەتی دووەم، بەیتی دمدم:

دڵم ناڕاوەستێ لەبەر ئەوەی غەمێ، لەبەر ئەوەی ژانێ، بانگێك وەبەر خودای- ئەوی دیکەم بەر پەیغەمبەری ئاخر زەمانێ.

ئەمە دەسپێکی بەیتەکەیە بە دەنگی خەماویی بەیتبێژ، بەیتبێژ لە سەرەتای بەیتەوە پەنا دەباتە بەر خودا و کەسایەتییە بەرز و پیرۆزەکان و داوای یارمەتییان لێدەکات. پاشان باسی قسەکانی ئەمیرخان لەگەڵ خان ئەبدالی موکری دەکات: بڵا بۆت بم بە برایەکی دایك و بابییە.../ دەمانچانت بۆ دەشکێنم جوێ لە میسرییە.../ تفەنگانت بۆ دەشکێنم خانی قوم جوێ لە وەستا شاقولییە.../ مەگەر ئەو شەڕە کێ کردبێ ڕۆستەمی مازندەرانی لەبن کێوی دەماوەندی، سپی دێوی دەهێنا زەوتی شێرییە/ دڵی خانی بە برینە، چەند بە برین بە برینە. بۆت دەچمە گۆڵی دمدمێ، چ دمدمێکی ڕە نگینە/ چۆمی باراندیزی دیت خوارێ چەندی زوڵاڵ و شیرینە/ لێم بویە قەسرێکی جندییە خەڵواری دەبرییەوە...

دوای ئەوە گێڕەرەوە وتەکانی شاعەباس کە ڕووبەڕووی حەسەن خان کردوویە بە شیعر هێناوەتەوە:

حەسەن خانە/ بڵا بکەین تەگبیر و رایانە/ بەسەرماندا هات زستانە/ زستان چوو و رابرد هاوینە/ رابە بە دڵ و یەقینە/ زووکە شوغڵم بۆ پێکەنینە/ دمدمم لەبۆ بسێنە/ ئەو ساڵ حەوت ساڵە لەمن یاغینە...

حەسەن خان لە بەرامبەر داوای شاعەباسدا سەرەتا خۆ دەبوێرێ و دەڵێ کە لە ڕێگای ڕۆمییەکانەوە عوسمانییەکان یارمەتی دەکەن و شکستیان دەدات، بەڵام شاعەباس رادەی یارمەتی پێداوە و بەم چەشنە حەسەن خان ڕەوانەی دمدم دەکات. بەو جۆرەی کە بەیتبێژ دەڵێ لە سەرانسەری دەسەڵاتی سەفەوییەکانەوە بۆ گەمارۆدانی قەڵای دمدم لەشکر کۆکراوەتەوە، وەکو: هەرات، تەبریزان، کەشی، گیلان، سنە، کرماشان بە چەشنێك کە:

لە قۆشەنی لە توغیانێ/ دار و بەرد هاتە هەژیانێ/ گرتی بەری ئاسمانێ/ بووە ڕۆژی ئاخر زەمانێ.

گێڕەرەوە لەبارەی ئەو لەشکرەوە دەڵێ: لەو کافرەی دە بە فێڵە/ سەری ڕەمبیان دەڵێی بێڵە و ئەم جۆرە وشانە دەربڕینی (عالەم ئارای عەباسی)ن لەمەڕ بەد

مەزهەبیی دانیشتووانی دمدمەوە بەرەبەرە لەشکر نزیکی دمدم دەبێتەوە و ئەم هەواڵەش دەگاتە خان: جواب چوو لەبۆ خانیە/ چاکە خۆ بکا قەوییە/ عالەم بۆ ئەو بزووتییە/ چاك شەڕێك لەسەر دینیە.

لەم کاتەدا خان دەڵێت ئەگەر ئەو شایە ئەمنیش خانم و هەموویان تەفروتوونا دەکەم. سوپای سەفەوی گەمارۆی دمدم دەدەن، شەڕ لەنێوان دلێر و شەڕڤانانی دمدم و لەشکری سەفەویدا دەست پێدەکات: دمدم بەردی مەیدانیٚ/ لێی دە تسۆیی ئیسفەهانیٚ/ تۆز گرتی بەری ئاسمانیٚ/ دمدم بەردێکی شینە/ چوار زستانە پێنج هارینە/ تێیدا خانی لەب زێڕینە/ زەفەریان پیٚ نەبردینە...

گێڕەرەوەی بەیتیش وەکو ئەسکەندەر بەیگی مێژوونووس، شەڕی خان بە (غەزە) ناودێر دەکات. پاشان بەیتبێژ باسی خیانەتی (حەمەد بەگ) ناوێك دەکات، کە لە دمدم هەڵاتووە و پەنا دەباتە بەر لەشکری سەفەوییەکان. ئەو کەسە سەراب و چاوکەی ناوی قەڵا پیشانی سوپای سەفەوی دەدات و ئەو مەسەلەیە بۆ دانیشتووانی قەڵا دەبێتە گرفتێکی گەورە. بەشێك لە گێڕانەوەکەی ئەسکەندەر بەیگ بۆ ئەمە تەرخانکراوە و بەیتەکەش ئاماژەی پێداوە، بەڵام بارینی بەفر، گرفتی کەمناوی چارەسەر دەکات و هەوڵی سوپای سەفەوی لەم بارەیەوە بە ئەنجامێك ناگات. جارێکی تر سەفەوییەکان داوا لە خان دەکەن تەسلیم ببێت، بەڵام خان: کوتیە تایفەی خەزاییە/ هەرچیی هەڵیٚ قەیدی نییە/ هەرچی بمریٚ فیداییە/ هەرچی بکوژریٚ خەزاییە...

بەیتبێژ دیسان لە زمانی خانەوە دەستەو داوێنی کەسایەتییە دینییەکان دەبێت و داوای یارمەتییان لێدەکات: سوارێك هاتووە ئەسپی شێیە/ خان دەپرسیٚ ئەوە کێیە/ خان ئەوە گەورەی پیرۆتی مەرگییە/ سوارێك هاتووە بە نادریٚ کەس نییە چەکانی وەرگریٚ/ خان دەپرسیٚ ئەوە کێیە خان ئەوە عەزرەتی خدریٚ/ سوارێك هاتووە لەبۆ گەشتیٚ/ بە ریبە سوورەتی بەهەشتیٚ/ خان دەڵیٚ ئەوە کێیە/ خان ئەوە وەیسی ماهیدەشتیٚ...

داواکردنی یارمەتیی خان لەو کەسایەتییانە لە کاتی دوایین بەرگرییەکانی لەشکری سەفەویدا: خان ئەبداڵ و کاکە خانە/ حەوت شەوان و حەوت رۆژانە/ شەڕیان دەکرد بە شێرانە/ شێران نەیان دی کێلانە/ لەش کەوتبوون وەکی گردانە/ خوێن رژیی هەرووەك جۆگانە... کاکە خان کە گوایە کوڕی ئەمیرخان بووە، لە شەڕدا

دەکوژرێ. ئەوکات نۆرە دەگاتە ئەمیرخان: بانگم وەبەر میری میران/ خان بۆ خۆی دەکا تەگبیران/ حەوت پۆلی دایە بەر شێران/ بانگم وەبەر پادشای قودرەتێ/ خانیان شەهید کرد بە کوتکی خێوەتێ/ هاوار و رۆڕۆ دمدمە. بەم چەشنە خان دەکوژرێ و بە وتەی بەیتبێژ عەجەمان لە قەڵا وەسەر دەکەون و قەڵا لەلایەن عەجەمانەوە داگیر دەکرێت و بەیتبێژ، ئێستا شینگێڕی وێرانیی قەڵایە و بە دەنگێکی پڕ لە خەم و کوڵەوە دەڵێت:

کوانێ سوارێ دە نازەنین؟ هاوار و رۆڕۆ دمدمە.

بەڵام لە دوایین چرکەساتەکانی داگیرکردنی قەڵادا، خاتوونی خان لەگەڵ ژنانی دیکەی ناو قەڵا خۆیان لە سەربانی قەڵاوە بەر دەدەنە خوارەوە هەتا گرفتاری عەجەمەکان نەبەن. بەیت لێرەدا کۆتایی پێدێت، هەرچەند درێژەی هەیە، بەڵام ئەو درێژبوونەوە و زیادکردنە لە قۆناغەکانی دیکەدا پێی زیاد کراوە و خاڵێکی جێگای سەرنجی هەیە و ئەویش ئەوەیە، کە گێڕەرەوە یان بگێڕەرەوەکان لەم شکستەی خان زۆر خەمین و بە پەرۆش بوون و ویستوویانە بە هەرلەونێ بووە تۆڵە لە عەجەمەکان بکەنەوە.

بەراوردی هەردوو ریوایەتەکە:

ریوایەتی یەکەم، تێگەیشتن و ڕوانینی حاکمە لە ڕووداوی دمدم، لەم ریوایەتەدا گێڕەرەوە کە خۆی مێژوونووسی دەرباری شاعەباس بووە لە ڕوانگەی دەسەڵاتی زاڵی سەفەوییەکانەوە پەرژاوەتە سەر ئەم ڕووداوە. لە ریوایەتەکەی ئەودا جیاوازی و سنووری نێوان شا و رەعیەت لە گۆڕێدایە، شا خاوەنی دەسەڵات و رەوایی بووە و نۆکەرو بەردەستی ئاغا دەبێ گوێڕایەڵ و ملکەچی بن. لە ڕوانگەی ئەو مێژوونووسەوە شاعەباس بەردەوام سەرچاوەی، لوتف و کەرەم، بەرکەت و گەورەییە. سەرپێچیکردن لە فەرمانی شا کە بە قەولی ئەو، سەرچاوەی گەورەیی بووە، لەڕاستیدا بە واتای خیانەت و سپڵەیی و تاوانە. کەسی تاوانبار بەردەوام ئەو تاوانەی بەنێو چاوانەوەیە، یان دەبێت تۆبە بکات، یان ئەوەی کە مەحکوم بە مردنە. لە سەرانسەری دەق و ریوایەتی ئەسکەندەر بەیگدا ئەم ڕوانگەیە دەبینرێت و لەم ڕوانینەشدا بۆچوونی مەزهەبیی ئەو بە نیسبەت کافر زانینی ئەمیرخانەوە بە ڕوونی دیارە. ئەم ریوایەتە بووەتە ریوایەتێکی

زاڵ لە ڕووداوی دمدم و لە سەرچاوە مێژووییەکانی دیکەشدا بەم چەشنە گێڕدراوەتەوە و ئەمەش خۆی دەبڕی پێوەندیی چڕوپڕی نێوان مێژوو و دەسەڵاتە و خاڵی جێگای سەرنجیش ئەوەیە کە هەر ئەم ڕیوایەتە بۆ لێکۆڵەرانی ئەمڕۆ فۆرم و شکڵێکی سەرچاوەیی بە خۆوە گرتووە.

بەڵام ڕیوایەتی دووەم، ئەم ڕیوایەتە کەمتر دەرگیری وردەکارییە و لەوانەیە زمانی شیعری پێشی دەربڕینی وردەکارییەکانی گرتبێت، گەرچی بەیتبێژ هێندێ جار زمانی شیعر وەلا دەنێت و خۆی دەپرژێتە سەر چیرۆکەکە. ڕوانگەی مەزهەبی لەم ڕیوایەتەدا زاڵە و تەنانەت گێڕەرەوە ئەو شەڕەی بە شەڕێکی مەزهەبی وەسف کردووە و جیا لەوەش زۆربەی ئەو زانا و سۆفییانەی کە لەم بەیتەدا ناویان هاتووە، خۆی دەربڕی ئەم ڕوانگە دینییەیە.

ئەم ڕیوایەتە پێچەوانەی ڕیوایەتی ئەسکەندەر بەیگ، نەك تەنیا ئەمیرخانی بە یاخییەك وەسف کردووە، بەڵکو بە کەسێکی زانیوە کە لەلایەن سەفەوییەکانەوە هێرشی کراوەتە سەر و بۆ بەرگری لە خۆی لەو قەڵایەدا سەنگەری گرتووە. ئەو خۆی بە خان دەزانێت و ئامادە نییە گوێڕایەڵ و ملکەچی شا بێت، هەرچەند لە سەرەتادا لەگەڵ ئەمیرەکانی سەفەوی دەکەوێتە گفتوگۆوە، بەڵام هەم خۆی و هەم دەوروبەرەکەی ئاگاداری درۆ و مەکری عەجەمەکان و لەباتی ئەوەی کە تەسلیم ببێت بەرەنگارییان هەڵبژارد و لە تەك سوپای سەفەوییەکاندا کەوتنە شەڕەوە و سەرەنجام هەموویان کوژران.

بەیتی دەمدم، گێڕانەوەی بەرخودان و بەرەنگاریی گرووپێکی کەمینەیە لە بەرامبەر دەسەڵاتی زاڵدا و لە ڕوانگەی بەیتەوە، بەرگرییەکی ڕەوا بووە، بەرگری لە بەرامبەر ملهوڕ و سەرەڕۆییەکی دەسەڵاتخوازدا کە پێڕەویکردن و ملکەچیی ئەو گرووپە کەمایەتییەی ویستووە. ئەم بەیتە هەرچەند بە زمانی هۆنراوەیە، بەڵام جیا لە کۆتاییەکەی کە پێوەندییەکی بە خودی بەیتەکەوە نییە، کەمتر توخمی چەواشەکاری و درێژدادڕی تێیدا بەچاو دەکەوێت، دەڵێی بەیتبێژ دەیەوێت ئەو بەرەنگارییە وەکو جەوهەری خودی ڕووداوەکە ڕێنا بکات. هەڵبەتە بەیتی دمدم لەبەرئەوەی کە لەناو دڵی دەسەڵاتێکی لاواز و بەرتەسکدا بووە، کەوتووەتە پەراوێزەوە و وەك بەشێك لە فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکی دێتە ئەژمار و نە ئەوکات و نە ئێستاش توانایی

رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ریوایەتی زاڵی نییە. بەهەرحاڵ رووداوی دمدم بە جوانی دەربڕی مێژووی دەسەڵاتداران و تاوانبارانە و زۆرن، رووداو و بەسەرهاتی دیکەی لەم چەشنە کە ریوایەتی دەسەڵاتداران و ژێردەستانی بە زۆر مەحکورمکراوی رابردوو دەگێڕنەوە.

ژێدەر:

١- مێژووی عالەم ئارای عەباسی، ئەسکەندەر بەیگ.

٢- بەیتی دمدم بە دەنگی بەیتبێژ محەمەد غەزاڵی ناسراو بە "حەمەدی بەیتان".

٣- توحفەی مەزەفەرییە، وەرگێڕانی مامۆستا هێمن.

سەیدەوان

خوسرۆ سینا. کارناسی شانۆ- مەهابد

و. لە فارسییەوە شەریف فەلاح- سنە

خوسرەو سینا

سەیدەوان یەکێکە لە بەناوبانگترین بەیتە کوردییەکان، کە بە کەڵکوەرگرتن لە ناوەرۆك و هەوێنێکی (ئاینی- ئوستوورەیی) پرژاوەتە سەر چیرۆکی ژیانی یەکێك لە خان و ئاغاواتە کوردەکانی ناوچەی داسنی (بەشێکی بچووك لە کوردستانی عێراق)، کە دانیشتووانی خاوەن مێژینە و کەوناراى هەڵگری بیروباوەڕی ئایینی ئیزەدی (میترائیست- میەر پەرست) بوون. بەیتی سەیدەوان بە خەونی عەبدولعەزیز پاڵەوانی گێڕەرەوە کە لەم چیرۆکەدا بە (عەزیزە کوێر)یش ناوی هاتووە، دەست پێدەکات و بە کارساتی مەرگی کوڕەکانی عەبدولعەزیز و خۆکوژیی خۆی، کۆتایی پێ دێت.

بۆ زیاتر روونبوونەوەی هەرچی زیاتری چیرۆکی ئەم بەیتە، لێرەدا کورتەیەك لەم داستانە دەخەینە روو. پێویست بە ئاماژەیە ئەوەی لێرەدا دەخرێتە بەرباس، بەرەنجامی تاوتوێ و هەڵسەنگاندنی چەندین گێڕانەوەی جیاوازە لەم بەیتە کە لە زمانی چەندین بەیتبێژی جیاجیاوە و خاڵە هاوبەشەکان باسکراوە و خاڵە جیاوازە لاوەکییەکانیان چاوپۆشییان لێکراوە.

((عەبدولعەزیز خەون دەبینێت کە لە یەکێك لە رۆژەکانی کۆتایی وەرزی بەهار بۆ هێنانی گژوگیا روو لە کوێستانێکی شاخاوی دەکات، بەڵام کاتێك دەگاتە دوندی کێوەکە لە دەوروبەری خۆی دەڕوانێ و دەبینێت هیچ چەشنە گژوگیا و رووەکێکی لێ نییە، هەر بۆیە بە نائومێدی و پەرێشان حاڵییەوە روو لە گوند دەکات و دەگەڕێتەوە)).

سپێدەی بەیان، زۆرێك لە شارەزایان و خەوگوزارەکان بانگ دەکات هەتا لێکدانەوەی ئەو خەونەی بۆ بکەن. لێکدەرانی خەون بەم چەشنە خەونەکەی بۆ لێك دەدەنەوە، کە ئەوپەڕی رۆژڕەشی و چارەنووسێکی وەیشوومە بەرۆکی عەبدولعەزیز دەگرێت کە قەدەری ئیلاهییە و مرۆڤ تێیدا هیچ دەسەڵات و دەربازبوونێکی لێ نییە، بەڵام عەبدولعەزیز روانگەیەکی دیکەی هەیە. هەربۆیە بڕیار دەدات بۆ پووچەڵکردنەوەی ئەو جۆرە لێکدانەوەیەی کە بۆ خەونەکەی کردوویانە، شایی و گۆڤەند و هەڵپەڕکێیەك رێك بخات و بۆ هەرسێ کوڕەکەی ژن بهێنێت.

جاڕچییان خەڵکی هەموو ناوچەکە بۆ بەشداری لەو شایی و گۆڤەندە داوەت دەکەن، ژەنیار و شایەرەکان دەست دەکەن بە ژەندن و گۆرانی و کیژ و کوڕانی لاویش دەست دەکەن بە هەڵپەڕکێ و شایی.

لەم کاتەدا هەواڵی مەرگی کوڕە گەورەی عەبدولعەزیز کە بۆ راو چووەتە چیا، بە عەبدولعەزیز رادەگەیەنن، ریش سپی و پیاوماقووڵان دەچنە لای عەبدولعەزیز و داوای لێدەکەن کە کۆتایی بەو شاییە بێنێت و عازیەتباری بۆ کوڕەکەی بگرێت، بەڵام عەبدولعەزیز گوێ بەو داواکارییەی ئەوانیش نادات و دەڵێت لەم بارەیەوە هیچ مەڵێن هەتا خەڵك خۆش بن و کیژان و کوڕانی لاو دڵ بریندار نەبن. دیسان چڕپی کێشان و قریوە و هەڵپەڕکێ گەرموگوڕتر لە پێشوو درێژەی دەبێت کە ئەم جارەشیان هەواڵ بۆ عەبدولعەزیز دێنن کە کوڕە دووەمەکەشی رۆیشتووەتە پەردە و لەوێ بەهۆی شەرم و حەیاوە بە ناکامی مردووە، بەڵام ئەم جارەشیان عەبدولعەزیز هیچ گوێ بە راسپاردە و داواکاریی گەورەکانی خێڵ نادات و لەو باوەڕەدایە کە دەبێت زەماوەندەکە درێژەی هەبێت. خۆیشی مەلوول و دڵشکاو و خەمین رێگای کوێستان دەگرێتە بەر هەتا بە راوکردن ئازاری زامەکانی بکات، کە لەناکاو لە شوێنی راو و لە پشت تاشەبەردێکەوە چاوی دەکەوێتە بزنە کێوییەکی سووروەڵە و قەڵەو - عەبدولعەزیز ریشی بزنەکێوی و کڵاوی سەیدەوانی لێ تێکدەچێت و سێرە لە نێچیرەکە دەگرێت و قامك بە پەلاپیتکەدا دێنێت و کاتێ دەڕواتە سەر نێچیرەکە، بەرپەرچی سەرسووڕمانەوە دەبینێت ئەو نێچیرەی کە لە خوێنی خۆیدا دەگەوزێت، کوڕە بچووکەکەی خۆی سەیدەوانە کە عەبدولعەزیز بە دەستی خۆی کوشتوویەتی.

خەمین و مەلوول لەسەر تەرمی کوڕەکەی دادەنیشێت و سوێند دەخوات کە ئیدی لەمەوبەدوا لەگەڵ داسنیەکان نازێت و رێگای مەڵبەند و شوێنێکی تر بۆ ژیان بگرێتە بەر و ئیدی هیچکاتێ بە مەبەستی راو روو لە شاخ نەکات. لە هەندێ لە گێڕانەوەکانی دیکەشدا هاتووە کە عەبدولعەزیز دوای ئەو رووداوە خۆی دەکوژێت و ژیانی بەبێ کوڕەکانی نارێت.

بێگومان بەیتی سەیدەوان، ژیانی تراژیکی کۆمەڵێك لەو مرۆڤانەیە کە لە هەناوی ئایین و ئوستوورەکانەوە هەڵقوڵیوە و بەشێوەیەکی شانۆیی دەربڕی ئەندێشە ئوستوورەییەکانی کوردانە.

"جی ئێسکار براکت" لە کتێبی مێژووی جیهان (بەشی سەرچاوەی ئایینی شانۆ)دا دەنووسێت: "چیرۆك و ئوستوورەکان زۆرجار لە دەوروبەری ئایینەکاندا سەرهەڵدەدەن هەتا شییان بکەنەوە، وێنایان بکەن یان بیانکەن بە ئارمان، ئەو ئوستوورانە هەتارادەیەکی زۆر لەناو چیرۆکەکاندا گۆڕانی بنەڕەتییان بەرسەردا هاتووە.

ئوستووره هەندێ جار نوێنەر و دەربڕی ئەو هێزە یان سروشتییەیە کە لە ڕێگای ئایینەوە پیرۆزیی (تقدس) پەیدا دەکات، یان خێڵ هەوڵ دەدات لە ڕێگای بەڕێوەبەردنی ڕێوڕەسمی ئایینییەوە بیخاتە ژێر کاریگەرییەوە، بۆیە بەڕێوەبەرانی ئایین لەگەڵ بەشدارانی ڕێوڕەسمەکان، ڕۆڵی کەسایەتییە ئوستوورەییەکان، یان هەمان ئەو هێزە میتافیزیك و یان سروشتییە دەگێڕن و ئەو ڕۆلگێڕانەش نیشانە، یان دەسپێکی پەردە و شانۆیەکی دراماتیکییە.

سەیدەوان چیرۆکێکی تراژیکە بە پاڵەوانگەلێکی تراژیکەوە - دەزانین کە وشەی تراژیدی لە وشەی یۆنانی "تراگویا" بە واتای ئاواز و گۆرانی وەرگیراوە و هۆی ئەم ناونانەش دەگەڕێتەوە بۆ ڕێوڕەسمە مەزهەبییە یۆنانییەکان لە ئایین و جەژنی بەرز ڕاگرتنی "دیۆ نوسوس"، کە بزنێکیان بۆ خودای شەراب و پیت و بەرەکەتی بەروبووم دەکردە قوربانی. پاشان لە دڵی هەمان ئەو ڕێوڕەسمانەوە تراژیدییە یۆنانییەکان بەدیهاتن. خاڵی جێگای تێڕامان لەم دوو لێکچوونەدا چارەنووسی پاڵەوان و کاراکتێری تراژیدی و ئەو بزنێکە کە لەو بۆنەیەدا دەکرایە قوربانی، کە ئاکام و بەرەنجامی هەردووکیان قوربانی بوون بوو، چونکە هەموو قارەمانان و ئەکتەرانی سەرەکی ئەو چیرۆکە لە چینی باڵای کۆمەڵگان، یان بە واتایەکی تر خوداگەلێکن لە گیان و ڕۆحی مرۆییدا.

"عەزیزە کوێر" وەکو سەرۆکی عەشیرە و خێڵ و خوداوەندی ئیرادە و بڕیاردەری خێڵ، خاوەنی پێگەیەکی تایبەتە و بەوپێیە کوڕەکانیشی لەم خەسڵەتە بێبەری نین.

شێوازی گێڕانەوەی چیرۆکەکە و کۆتایی کارەساتاوی کە بەهۆی هەڵەیەکەوە مەرگی قارەمان "هامارتیا" تراژیکێك ڕوو دەدات و لەم ڕێگایەوە چارەنووسی قارەمانانە تراژیکییەکانی دیکە لە چیرۆکی دیکەدا پێکەوە گرێ دەدات.

بەیتی سەیدەوان، چیرۆکی گریان و شیوەنی هونەرمەندانە و شاعیرانەی عەبدولعەزیزە لە تازیە و ماتەمی منداڵەکانیدا. عەبدولعەزیز کەسێکی هەستۆکی و خۆ بەکەمگر نییە، پیاوێکی مەزنە، لە ژیانیدا سەختی و زەجر و ئازاری زۆری چێشتووە، بەڵام بەڕاستی بڕك و ئێشی لەدەستدانی سێ جگەرگۆشە، ئەویش لە ماوەیەکی کەمدا لەگەڵ تاقەتی مرۆدا ناگونجێت. مەرگی سەیدەوان وەکو سێڵاو عەبدولعەزیز لە ریشەوە هەڵدەکەنێت، عەبدولعەزیز دڵپڕ لە خوێنە لەبەرئەوەی کە

زوڵمێکی گەورەی بەرامبەر ئەنجامدراوە، بە مەرگی سەیدەوان تراژیدیی ژیانی عەبدولعەزیز دەگاتە لووتکە.

بەیتی سەیدەوان پێچەوانەی بەیتەکانی دیکە، جیا لەوەی کە هەڵگری فۆرم و پێکهاتەیەکی داستانییە، قارەمانیشی هەیە. رووداو و کارەساتەکان یەك بەدوای یەکدا روودەدەن، گرێ و گۆڵ و ئاڵۆزییان تێدایە، بەڵام خێرا تێدەپەڕن، رووداوەکانی ناو بەیتی سەیدەوان بەدوای یەکدا ریز نەکراون، لە زۆربەی گێڕانەوەکاندا چیرۆکەکە لەوێوە دەست پێدەکات کە عەبدولعەزیز ناکام، خەمبار و تازیەتبار لەسەر گلکۆی رۆڵەکانی دادەنیشێت و شیوەن و گریانیان بۆ دەکات. چیرۆکی سەیدەوان دژی کاراکتێرە، عەبدولعەزیز و کوڕەکانی لەو کارەساتەدا جیا لە چارەنووس دوژمنایەتییان لەگەڵ کەس نییە.

بەیتی سەیدەوان بەشێوەیەکی زۆر تراژیك بە مەرگی قارەمانەوە کۆتایی پێ دێت، مەرگێك کە لەناکاو و کتوپڕ نییە، بەڵکو سەرەنجامی لۆژیك و راستەوخۆی زنجیرەی رووداوەکانە. گۆڕانی چارەنووسی قارەمان لەبەر هەڵەیەکە، هەمان ئەو هەڵەیە کە دەبێتە هۆی ئەوەی کە عەبدولعەزیز ئازار و ژان بچێژێت، ئەویش سزایەکی دژوار و ئەستەم. زێدەڕۆیی لە ئازار چێشتنی قارەمان و نادادپەروەری لە تاوان و سزایە، کە هانمان دەدا لەگەڵ کاراکتێر هاودەردی بکەین. پێمان وایە زوڵمی لێکراوە، هەستی رەحم و بەزەییمان دەوروژێت. حازر نین ئەوە قبووڵ بکەین کە هەڵەی کردووە. هەڵە و تاوانەکە دەخەینە ئەستۆی چارەنووس، یان زۆر جار هەلومەرجی مێژوویی، بنەماڵەیی و کۆمەڵایەتی بە هۆکاری سەرەکیی کارەساتەکان دادەنێین.

بەهەرحاڵ غورور و لەخۆباییبوون، بەرچاوترین کەمکوکوڕیی کەسایەتی و دەروونیی قارەمانی ئەم تراژیدیایەیە. لەڕاستیدا یەکێك لە هۆکارە گرنگەکانی سەرهەڵدانی تراژیدیایەك، هەڵەی قارەمان، یان کەسایەتییە سەرەکییەکانی داستانە، واتە لە جەریانی داستانەکەدا رێگایەك هەڵدەبژێرن، هەڵوێستێك دەگرنە بەر، کە یان دژی روانگە و بۆچوونی کەسایەتییەکانی دیکەیە، یان پێچەوانەی دابونەریت و کولتووری گشتیی کۆمەڵگان. شاکارەکانی ویلیام شکسپیر وەکو: "میللەت و رۆمیۆ ژۆلیت" دەرخەری راستیی ئەم بابەتەن. بەڵێ، غورووری عەبدولعەزیز بنەما و جەوهەری ئەم رووداوە خەماوییانەیە. پرسیار لە خۆمان دەکەین بۆچی عەبدولعەزیز گوێ بە ئامۆژگاریی دەوروبەرکەی نادات؟ بۆچی سەرنج ناداتە ئەو خەونە پڕ لە

گومانەی؟ ئەوکاتەی ئێمە وەك بیسەر یان خوێنەرێك پەی بە وەڵامی ئەم پرسیارە دەبەین تازە دەرد و ژانی دەروونیمان دەست پێدەکات. بەرەبەرە گوناحەکەی لەبیر دەکەین و بەو ئەنجامە دەگەین کە عەبدولعەزیز تاوانبار نییە، بەڵکو ئەوە چارەنووس و قەزا و قەدەرە کە بە هیچ لەونێ ناگۆڕدرێن. عەبدولعەزیز قوربانیی یاریی بێڕەحمی چارەنووسە، بەهەرحاڵ عەبدولعەزیز قارەمانە، چونکە لە هەمبەر چارەنووسی ناچار و داسەپێنراوی خۆیدا تەسلیم نابێت و پێداگری دەکات. هەموو هەوڵی خۆی دەخاتە گەڕ هەتا بەسەریدا زاڵ بێت غافڵ لەوەی لە چنگی چارەنووس رێگای دەربازبوون نییە.

بەیتی سەیدەوان خاڵە وەرچەرخانێکی ئەدەبیاتی زارەکیی کوردە. ئەگەر رۆژاوا بە سەرهەڵدانی "دۆن کیشۆت" گەیشتە بەردەم دەروازەی مۆدێرنیتە، زێدەڕۆیی نییە کە ئەگەر تراژیدیی سەیدەوان بە یەکێك لە هیواکانی داهاتوو و ئاسۆی روونی فەرهەنگ و ئەدەبیاتی کورد دابنێین، بۆئەوەی ببێتە هەوێنی گۆڕان و شۆڕشێکی ئەدەبیی مەزن.

ئەلف) لێکدانەوەی پێکهاتەیی بەیتی سەیدەوان:

قارەمانی چیرۆك، عەزیزە کوێر خۆی وەکو گێڕەرەوە دەست دەکات بە گێڕانەوەی رووداوێك کە بۆ خۆی دەستپێشخەری بووە و لە زمانی یەکەم کەسی تاکەوە داستانەکە دەگێڕێتەوە. لەلایەك وەکو زانایەکی کامڵ ئاگاداری هەوراز و نشێوی فکری و رۆحی و هەروەها نهێنی و رەمزە داستانییەکانە. ئەم رشیارییە لەو رووەوەیە کە عەزیزە کوێر-گێڕەرەوە کاتێك داستانەکە پێناسە و شی دەکاتەوە کە سێ بەهار بەسەر دەسپێکی یەکەم رووداو (خەون دیتن)دا تێدەپەڕێت. رووداوەکە لە سێ بەهاری پشت سەر یەکدا روو دەدات کە بەم چەشنەیە:

١- بەهاری یەکەم: عەبدولعەزیز خەون دەبینێت و بەتەمایە خەونەکەی بۆ لێك بدەنەوە (خاڵی دەسپێك).

٢- بەهاری دووەم: رووداوی زەماوەند و ئاکامەکەی (کرۆکی سەرەکیی و چەقی گێڕانەوەکە).

٣- بەهاری سێیەم: عەبدولعەزیز (گێڕەرەوەی داستان) دەست دەکات بە گێڕانەوەی رووداوەکان و بڕیاری کۆتایی لەمەڕ چارەنووسی خۆی (خۆکوژی) دەدات (خاڵی کۆتایی- کردنەوەی گرێکوێرە و رێگاچارە).

کات بە دوو کارکردی (کاتی پیرۆزی و کاتی مێژوویی) و سەرووی سروشت وەك دەسپێکی رووداوەکان: "میر چاد الیادە" لە کتێبی ئوستوورەی گەڕانەوەی هەتا هەتاییدا لەمەڕ ئەم دوو کاتەوە دەنووسێت: پێگەی بەرزی مرۆڤ لە کۆمەڵگا کۆن و لەمێژینەکان ئەمە بوو، کە کاتیان وەکو وەوگە و ئاراستەیەکی دەورلێدەر و گەڕۆك دادەنا و بەم چەشنە بە فریویان دەدا. بوون و جەوهەری مرۆڤی سەرەتایی بۆ ئەمە بووە کە کرداری مرۆڤە سەرەتاییەکان وەکو سەرباشقە (الگو) دووپات بکاتەوە و بەم چەشنە بەردەوام لە حاڵەتێکی نەگۆڕدا بێنێتەوە. زەمانی بەردەوام و مێژوویی هۆکاری دزێنەوەی مرۆی ئەمرۆیە کە لە ئاسۆی کرداری کۆنی ئۆلگویی دابڕاوە و ناتوانێت لە ترسی مێژوو رزگاری بێت، مەگەر ئەوەی کە لە رێگای خۆبەستنەوە بە خودا و مەزهەبەوە مرۆڤ تێکەڵ بە مێژوو بێت، لە بەرامبەر ئەمەدا وادەی ژیانێکی باشتر لە دنیایەکی تر (بەهەشت) بە مرۆڤ دەدات-لە سەرانسەری ئەم داستانەدا ئامادیی کەسایەتیی پێگەی میتافیزیکی (خودا) هەرکات هەست پێدەکرێت و لەڕاستیدا تەواری رووداوەکان بەرهەمی گەردەنکەشی و نافەرمانییەکە کە قارەمان لە فەرمانی خودا و قەدەری ئیلاهی سەرپێچی کردووە.

لەم داستانەدا قارەمان ئیرادەی تاکەکەسیی خۆی لە سەرووی هێز، دەسەڵات و قەدەری ئیلاهییەوە دادەنێت.

خاڵێکی تر کە لە باسی پێکهاتەیی داستاندا ئاماژەکردن پێی زەروری دێتە بەرچاو، ئەمەیە کە تارتوێی رووداوەکان هەڵگری ریزبەندی و تەکورزمەندی (ئەزم)یەکی تایبەتە، بیسەر یان بەگشتی، بەرەدنگ کاتێك لەگەڵ رووداوەکانی داستان بەرەوروو دەبێتەوە، کە داستانەکە کۆتایی پێهاتووە و لە کۆتاییەوە دەگات بە دەسپێك.

پێشتر ئاماژەمان پێکرد کە سەیدەوان چیرۆکێکی تراژیدییە لەمەڕ چارەنووسی قارەمانێك کە بە بێی ئیرادەی خۆی بە تەمایە بەرەنگاری چارەنووس و قەدەری خۆی بێتەوە.

عەزیزە کوێر خەونێك دەبینێت کە باس لە روودانی کارەساتێکی ژانـاوی و جەرگبڕ دەکات کە لەلایەن خوداوە دیاریکراوە و رەورەوەی چارەنووسی دیاری دەکات. بەڵام ئەو بە زانست و وشیارییەوە بەدوای رێگاچارەوەیە هەتا بە تێگەیشتنی خۆی رێگایەك بۆ دەربازبوون لەم چارەنووسە رەشە ببینێتەوە. هەر بۆیە بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەو

چارەڕەشییەی دەست دەکات بە ڕێکخستنی خۆشی و شادییەك (ڕێورەسمی زەماوەنـدی کوڕەکانی).

ئەم مەسەلەیە وەکو کرۆکی سەرەکیی داستانەکە جار نە جارێ دووپات دەبێتـەوە و چەندین جار لە زمانی خودی گێڕەرەوە (عەبدولعەزیز)ەوە دەگێڕدرێتەوە.

بۆ نیشاندانی ئۆلگووە پێوەندیارەکانی نێوان زمانی فیزیکی و زمانی گێڕانەوە لـە میتۆدی خوارەوە کە میتۆدێکی داهێنـراوی خـودی نووسـەری ئـەم بابەتەیـە، کـەڵك وەردەگرین، بۆ وێنە بەیتی سـەیدەوان لـەم پۆلێنبەندییـەدا دەکەوێتـە خانـەی ژمـارە (٥)ەوە.

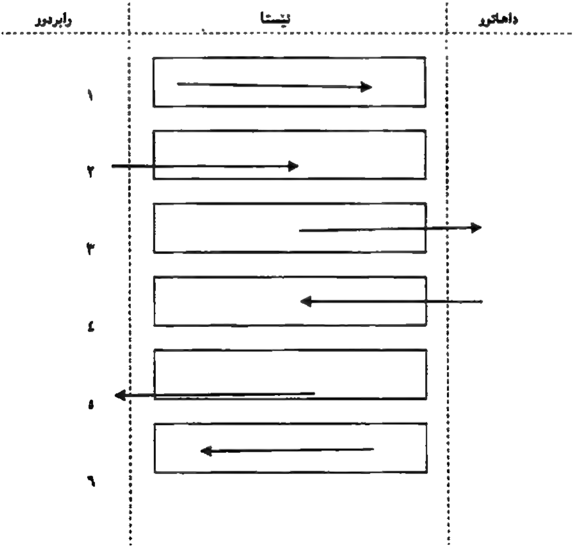

مۆتیڤی چارەنووس تارێتی، واتە هەڵاتن و دەربازبوون لەدەست چارەنووس، مۆتیڤێك نییە کە ئێمە بۆ یەکەم جار لەگـەڵی بـەرەوڕوو بـووبێتین، ئـەم مۆتیڤـە (چـارەنووس

تـارێنی) هەتاڕادەیـەك لـەنێو هـەموو گـەل و نەتـەوەكان و لـە سـەردەم و قۆناغـە جیاجیاكانی مێژووی مرۆڤایەتیدا مۆتیڤێكی باو و دووپاتكراوە بووە.

تاكێك بە وشیاریـەوە بەرەنگار و رووبەڕووی چارەنووسێك دەبێتەوە كە پێشتر بۆیـان دیاریكردووە. (بە وتەی خەڵكی ئاسـایی چارەنووسـی و بـەختێك كـە هـەر لـە رۆژی لەدایكبوونەوە بە نێوچاوانییەوە نووسـراوە) و مـرۆڤ رێگـای دەربـازبوونی نییـە لێـی. گێڕەرەوە: ئەیدەزانی كە قەدەری ئیلاهی بێ و فكری مرۆڤ بەتاڵ دەكاتـەوە (كورتەیـەك لە دەقی داستانەكە) لە داستانە بەناوبانگەكانی وەكو تراژیدیـەكانی یۆنانی كـەونارا (سیزیف، پرۆمتـە، ئۆدیـپ، شـەهریار، ئـیلكترا و...) و هـەروەها حیماسـەی ئێرانـی (شانامەی فیردەوسی) ئێمە لەگەڵ رووداوگەلێكی لەم چەشنە بـەرووڕووین، بـەڵام لـەم نێوەدا چارەنووسی قارەمانی ئەم گێڕانەوەیە بەشێوەیەكی زۆر جوان لەگەڵ چارەنووسـی ئۆدیپی شەهریار هاوسەنگی هەیە و دەگونجێت.

ئۆدیپ شا دەزانی كە سەرەنجام رۆژێك ناچار دەبێت باوكی خۆی بكوژێـت و لەگـەڵ دایكی خۆی جووت ببێت و ئەمە چارەنووسێكە كە خوداكان بۆیان لەبەرچاو گرتـووە و قارەمانەكان رێگای دەربازبوون نییە لێیان، بەڵام ئۆدیـپ بـە وشـیارییەوە بـەرەنگاری چارەنووس دەبێتـەوە و بۆ رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ئەم چارەنووسـە رێگـای دیـارێكی تـر دەگرێتە بەر، بەڵام سەرەنجام بە سەركەوتن بەسەر باوكیـدا و كوشـتنی لـە شـوێنێكی تەنگەبەر و دۆزینەوەی مەتەڵی ناڕوونی ئێسـفنكس-بوونـەوەرێكی ئوسـتوورەیی كـە سەری مرۆڤە و جەستەی شێر (ابوالهـول)، كـە بـۆ نـابووتكردنی دەبـا ئـەو مەتەڵـە بەناوبانگەی وەڵام بدەیتەوە (ئەمـە چ گیانلەبەرێكـە كـە بـەیانی چـوارپایە/ نیـوەڕۆ دووپا/ ئێوارە سێ پایە و شەویش لـە جووڵـە دەكـەوێ؟) "ئینسـان" بـۆ جووتبـوون دەڕواتە سەر جێی دایك. لە هەقیقەتدا شكسـتی تراژیكیـی ئـەو لـەم پرۆسـەیەدا بـە دۆزینەوەی راستییەكان دەبینینەوە. چارەنووسی ئۆدیپ كـە وەك گـەورەترین قارەمـانی چارەنووس تارێن دەكرێت ناوی لێ ببرێت، لەگەڵ چارەنووسی عەبدولعەزیزدا دەگونجێت.

خاڵی جێگای ئاماژە لـە بـەراوردكردنی ئـەم دوو داسـتانە (سـەیدەوان و ئـۆدیپی شـەهریار) چـارەنووس تـارێنی وشـیارانەی ئـەم دوو قارەمانەیـە و لـەم بەرەنگارییـە نابەرابەرەدا شكست یان پیرۆزی گرنگ نییـە، چونكە ئەوە خەبات و بەرەنگارییەكە بـۆ سەلماندنی خود، نەك تاقیكردنەوەیەكی خۆ بەكەمزانین، دەكرێت سەرەنجامی ئەم باسـە

لە دوو وشەی "چارەنووس" و "چارەنووس تارێتی"دا پێناسە بکەین، کە لێرەدا وەکو کرۆك و هەوێنی سەرەکیی ئەم داستانە لەبەرچاریان دەگرین.

قارەمان (عەبدولعەزیز) لەم چیرۆکەدا لە چەقی هێندی پەرژشی و کێشمەکێشدا گیری خواردووە، کە بۆ لێرەدا بە کورتکردنەوەی ئەو کێشمەکێشە جۆراوجۆرانە دەپەرژێینە سەر هێندێکیان:

الف) تاك لەگەڵ خۆی: کێشە و ئاڵۆزیە دەروونی و هەستۆکییەکانی قارەمان-گێرەوە.

ب) پێوەندیی تاك لەگەڵ بان سروشت (میتافیزیك): گەوهەری سەرەکی گێرانەوە، "توخمی سەرەکی گێرانەوە".

ج) تاك لەگەڵ تاك: بەرەنگاری و رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ سەیدەوان بۆ سەپاندنی ئیرادەی خۆی بەسەریدا.

د) تاك لەگەڵ کۆمەڵگا: پێداگریی لە هەمبەر ریست و داخوازی ریش سپییان بۆ گۆڕینی جەژن و شادی بە تازیەباری و قبوولکردنی قەدەری ئیلاهی (لێکدانەوەی خەون).

هـ) تاك لەگەڵ سروشت: بەرەنگاریی عەبدولعەزیز بۆ دووبارە روانەوەی سروشت. "بە لێکدانەوەیەکی خێرا پێکهاتەی رووداوی ئەم چیرۆکە لە بنەڕەتدا بۆ نیشاندانی ئەم کارکردەیە".

و) کۆمەڵگا لەگەڵ کۆمەڵگا: خەبات و بەرەنگاریی سیستمی باوکسالاری لەگەڵ سیستمی دایکسالاری.

الف) "شرۆڤەی کارکردیی بەیتی سەیدەوان":

"هەر رەمزێك گیان و جەستە و بەرەنجامێکی هەیە و هەر خەونێك راستییەك- o. -milouz".

مرۆڤ فێرکراوە کە لەباری جیهان و راستییەکانی دەوروبەرییەوە بیر بکاتەوە، بەلام ئەو جیهانەی کە تێیدا دەژی هەر بەو چەشنەی کە هەستی پێدەکات و هێزی لێیەوە وەردەگریت و وێنەی راستییەکانی لەسەر پەڕەی رۆحی وێنا دەکرێن، دەرك پێدەکات و دەیناسێت، بەلام لەم نێوەدا رەمز کانییەکی هەڵقوڵیوە کە لە دووتوێی کەتوارە

هەستپێکراو و بەرچاوەکان تێگەیشتنێکی قوولتر لە ئالۆزیی دەروونیی مادەکان و پێوەندیی زاتی و دەروونییەکان لەگەڵ مرۆڤ دەخاتە روو. بەم پێشەکییەوە ئێمەش هەوڵ دەدەین بڕۆینە ناو دونیای پڕ راز و رەمزی چیرۆکی سەیدەوانەوە:

گێڕانەوەی سەیدەوان بەپێی ئەو خەونەی کە عەزیزە کوێر دیویەتی، دەست پێدەکات و لەڕاستیدا ئەم خەونە بەشێوەیەکی سیمبۆلیك دەربڕی ئەواوی ئەو رووداوانەیە کە بەسەر ئەو قارەمانەدا هاتوون. ئەوەی کە عەزیزە کوێر لەو خەونەدا دەیبینێت، هێما و نیشانەیەکە کە ریشەی لە هزری نابە ئاگای ئەو دایە، چونکە خودئاگایی بەردەوام وێنای جۆری - بریتییە لەوەی کە لە ناوشیاریی گشتیدایە و لەگەڵ کینە و گرێ و ئالۆزییە دەروونییەکان پێوەندییەکی زۆر نزیکی هەیە و یەکێك لە جەوەرە پێکهێنەرەکانی رۆحی مرۆڤە- "orchtype" چەشنی سیمبۆل دەرك دەکات، واتە وێنا و سیمای جۆری لەناو کۆمەڵی وێنا و تێگەیشتنە گشتییەکان کە لەناو هەموو قەوم و نەتەوەکان هاربەشە و لە قووڵایی خرۆشانی هەر دەروونێکدا لە جەریان دایە، دەردەکەوێت. هەربۆیە هەرکاتێ سیمای بەرهەست لەناو کۆمەڵەی سیمبۆلدا دەردەکەوێت، مرۆڤ لەناخی خۆیدا هەست بە حاڵەتێکی سەرسوورمان دەکات.

((ئەمڕۆکە سەرم بەژانە و دڵی عەبدولعەزیز کورەی داسنی، بەڵام من ئەوشۆکە خەونێکم بینیوە پێم وابوو کۆتایی بەهارە. کۆشاران و سەرشاخەکان بەدوای گژوگیادا دەگەڕام، بەڵام خابن چنگم نەکەوت. تۆ ئەو خوایەی لەبان سەرە، ئەی خوداناسان ئەم خەونەی من لێك بدەنەوە. دەترسم کارساتێکی گەورە بەسەرما بێت)).

لە کتێبی لێکدانەوەی خەونی فرۆید لە پێوەندی لەگەڵ ئەم سیمبۆلانەدا هاتووە:

سەرکەوتن بۆ سەرشاخ: گەڕان بەدوای خۆ بەسەرتر زانین. ئیرادەی خۆت بەسەر خەڵکانی تردا سەپاندن/ لووتکەی کێو: بەرزترین قۆناغی نزیکیی مرۆڤ بە خودا و بە مەنزڵگا گەیشتن/ دروێنەی گیا و گوڵ: سوود و کەڵکوەرگرتن لەو شتانەی کە پێوەندییان بە مرۆڤەوە هەیە، یان بە واتایەك بەختەوەری و کامەرانی.

بە ئاماژەکردن بەم لێکدانەوانە، دەتوانین بەو ئاکامە بگەین کە عەبدولعەزیز لە خەوندا ئەو هەقیقەتەی کە لە کاتێکی نزیك لە ژیانیدا روودەدات، بەشێوەی سیمبۆلیك هەست پێدەکات. ئەو بەدوای دۆزینەوەی خۆیە وەك کەس و مۆتیڤێکی باڵا

و بۆ بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ چارەنووسی ئیلاهی و ویستی عەشیرە و خێڵەکەی لەمەڕ ئەوەی کە خۆی بسپێرێتە دەستی چارەنووس، دەست دەکات بە ڕووبەڕووبوونەوەیەك کە ڕاستە پێچەوانەی ئاراستەی چارەنووسیەتی، بەڵام بەرەنجامەکەی ناکامی و سەرکەوتن بەسەر قەدەرە بەسەر ئیرادەی تاکەکەسیی خۆیدا.

لەو ڕووەوە کە ناوەڕۆکی خەونی عەبدولعەزیز بۆ دووبارەبوونەوەی ژیان، بووژانەوەی زەوی و بەخەوەری و وشیاریی هێزە چالاك و ئەکتیڤەکانی دروونە، باشترین شێوازی لێکدانەوەی پشتبەستن بە میتۆدی پێشنیاریی "یۆنگ"ە بۆ لێکدانەوەی سیمبۆلیکی.

- یۆنگ هەموو واتا و ناوەڕۆکە ئەفسانەییەکان و جیهانبینیی قەوم و نەتەوە سەرەتاییەکان و واتا مەزهەبییەکانی نەتەوە جۆراوجۆرەکان بە نیشانەی هێما و دابونەریتە گشتییەکانی خەڵك دادەنێت و وەکو ئەندێشە سەرەکییەکان ناودێریان دەکات و لەو باوەڕەدایە کە هەر ئەو ئەندێشە سیمبۆلیك و وێنا زەینییانەن کە جێگۆڕکێی شەو و ڕۆژ لە قەوارەی بەرەنگاربوونەوەی مرۆڤ و ئەژدیهادا دەکێشێتەوە. بەگشتی هەر ئەم هێزانە بەدیهێنەری ئەفسانە و حیماسە مرۆییەکانن، چونکە پێکدادانی دەروون لەگەڵ سیمبۆلە نابەئاگاکان دەبنە هۆی تێکشاکانی ئەو بەربەستانەی کە ڕێگایان لە هێز و توانا دەروونییەکان گرتووە و پاش دەرکەوتنی واتای گشتیی سیمبۆل، پەردە لەسەر واتا تاکەکەسییەکانیشی هەڵدەدرێتەوە.

ئەو دڵەڕاوکێیەی کە عەبدولعەزیز تووشی بووە، بنەما و جەوهەرەکەی دەگەڕێتەوە بۆ جیهانبینییەکی ئوستوورەیی، ترس لەوەی کە ئەو هێز و توانا بەسوودانەی کە ئەویان (وەك سەرۆکی خێڵ و عەشیرە) ناساندووە، کۆتاییان پێدێت، دەترسن کە خۆر لە ئەنجامی سیحر و گۆڕانکارییە سروشتییەکان لە ئاکامدا خامۆش ببێت و هەروەها مانگیش کاتێك کە گژوگیاکان لەناوچوون، ئیدی هەڵنەیەت.

لە هەمبەر هەر ڕاسان و نوێبوونەوەیەك، هێز تووشی هەمان دڵەڕاوکێ و شڵەژان دەبێت و لەبەر خۆیەوە دەڵێت کە ئەو هێز و توانایییە ناسەقامگیرە و ترسی ئەوە لە گۆڕێدایە کە تەمەنی کۆتایی پێ بێت. ئەم دڵەکوتە و نیگەرانییانە بەتایبەت لە بەرامبەر گۆڕان و نوێبوونەوەیەکدا کە ناوبەناو ڕوودەدەن، وەکو ڕووان و شینبوونی دووبارەی گوڵ و گیا کە هەڵگری ڕیتم و ناهەنگیکی تێکەڵ بە خامۆشییە، هەر بۆیە مەرگی زەوی لە زستاندا تژی لە دەرد و ژانارییە.

به لەبەرچاوگرتنی ئەم خاڵە، واتە ئەو وەرزەی کە عەبدولعەزیز تێیدا خەون دەبینێت بەهارە و ترسی ئەویش دەست نەکەوتنی گژوگیا و گوڵە، کەوایە ئاراستەی گشتیی هەوڵی ئەو، راگرتنی ئەو پێوەندی و هاوسەنگییە هەمیشەییەی سروشتە لە بووژانەوە و لەدایکبوونەوەی دووبارەدا.

نابێت ئەوەش فەرامۆش بکەین کە بەدرێژایی مێژوو و لە تێگەیشتن و فامی مرۆڤە ناشارستانییەکاندا کلیلی دووبارە زیندووبوونەوە و راسانی سروشت، پێشکەشکردنی قوربانییە، بۆ وێنە ئوستوورەی "ئۆزیریس" لە میسر و جەژنەکانی "دیۆ نوسوسی" یۆنانییەکان کە هاوکات بە شادی و رێورەسمی سروود خوێندنی "دیترامپ" و دەست راوەشاندن و هەڵپەرکێوە بەڕێوە چوون. لە هەقیقەتدا ئەو شادییەی کە عەبدولعەزیز لە کاتی رێورەسمی زەماوەندی کورەکانیدا پێکی دێنێت، بەشێوەی سیمبۆلیک شادیی تازیە و رێورەسمی کورەکانییەتی کە پێتاوان یەك لەدوای یەك دەبنە قوربانی و مەرگ لەئامێز دەگرن کە لەڕاستیدا هێمایەکن بۆ پرۆسەی بەوەکەت و بووژانەوە و هەروەها مەرگی سروشت. دەبێت واتای ئەم قوربانییانە مرۆڤییانە لە دووتوێی تیۆریی کۆن و لەمێژینەی پشت بە پشت و نۆرە بە نۆرەی هێزە پیرۆزەکاندا ببینینەوە.

"میرچاو الیادە" لە بەشی بەرزیگەری و قوربانی لە کتێبی "ئامیلکەیەك لە مێژووی دینەکان"دا نووسیویە: ئوستوورە بەدیهێنەری جیهانی تایبەت، بەدیهێنەری ئایینی مەرگ، مەرگی پڕ توندوتیژ و کوشتنی دێوەزمەیەکی سەرەتاییە کە لە پەیکەرەکەی جیهان بەدیهاتووە و شینایی و بەتایبەت گیا و دانەوێڵە رواون، کە لەگەڵ وەها قوربانییەکدا پێوەندییەکی قووڵیان هەیە. گیاکان و گەنم و دارە مێو... لە خوێن و گۆشتی بوونەوەرێکی ئوستووریی کە بەپێی رێککەوتنی ئایینەکان لە بنەڕەتدا قوربانی کراوە، چرۆ دەکەن و دەڕوێنەوە. لەڕاستیدا قوربانیکردنی گیانلەبەر مرۆیی لەبەر تازەبوونەوەی ژیانی هێزێکە کە لە دروێنە (یان لە کاتی دروێنە)دا دەبووژێتەوە و لەڕاستیدا بە واتای نوێبوونەوەی کاری خولقێنەوە کە پێشتر گیانی وەبەر ئەو تۆو و دانەوێڵەدا کردووە و پەیکەری نەخێن نەخێنی مرۆڤ لەگەڵ پەیکەری بوونەوەری ئوستووەری سەرەتایی کە لە ئاکامی جەستەی نەخێن نەخێنی، کە کراوەتە قوربانی و تۆو و دانەوێڵەی لێ بەرهەمهاتووە، پێکەوە دەگونجێن.

لەم نێوەدا دەکرێت ئاماژە بە پێوەندیی سیمبۆلیکی ژیانەوەی دووبارەی سروشت (خەونی عەبدولعەزیز) و ژنهێنان بۆ کوڕەکانیشی بکەین. زەوی و ژن وەکو دوو هێزی سەرچاوەی زایەن (زایندە) و وەك سیمبۆلەکانی زاوزێ لەلایەك و دوو مۆتیڤی گیا و کوڕەکانی وەکو هۆکاری زکپڕی و زاوزێ. -زەمینێك کە گیای لێ ناڕوێ- کوڕەکانی کە خوازیاری ژنهێنان نین. -بەم بەراوردکردنە دەکرێت پێوەندییەکی دیکەش لەنێوان قوربانیبوونی کوڕەکان بۆ دووبارە بووژانەوەی زەوی و روانەوەی گیاکاندا ببینینەوە. عەبدولعەزیز کاتێك بەتەمای راو رەوانەی شوێنی راو دەبێت، وێنەیەکی "دیفۆرمە" لە کوڕەکانی لە شکڵی بزنە کێوییەکدا دەبینێت و لەم بەراوردە خەیاڵییەدا ریشاڵی کڵاوەکەی "سەیدەوان" لەباتی ریشی بزن بە هەڵە دەبینێت و بە لێدانی گوللەیەك لەپێی دەخات.

بوونی سیمبۆلی حەیوانی لەم چیرۆکەدا دوو کارکردی تایبەتی هەیە:

الف) ئاماژە بە چارەنووسی سەیدەوان کە وەکو قارەمانی تراژیك - ئاماژە بە واتای وشەی "تراگودیا" کە لە هەرحاڵدا بەرەنجامی ژیانی تەواوی قارەمانانی تراژیك مەرگە. -دەبێتە قوربانیی ئارمان و خولیاکانی خۆی.

ب) ئاماژەکردن بە پێوەندیی سیمبۆلیکی بزن لەگەڵ رێورەسمی قوربانی. -کەوایە ئەو وێنایەی کە عەبدولعەزیز لە کوڕەکەی خۆی وەك بزنە کێوییەك هەیەتی، ناکرێت وەك لێکچوون و بەراوردیکی سادە بێت، ئەویش کاتێك کە زەمینەیەکی وەکو رێورەسمی زەماوەندەکە لەپێشدا وەکو کەش و دۆخی زاڵ بەسەر رووداوەکەدا هاتووە، هەتارادەیەك هەموو رێورەسم و جێژنێکی کوردەکان تێکەڵ بووە لەگەڵ هەڵپەڕکێ و شایی و چۆپی کێشان و ئێستاش هەر هەیە. بۆ وێنە جێژنەکانی دەسپێکی ساڵی نوێ و نەورۆز، یان رێورەسمی تایبەت بە داچاندنی تۆو و دانەوێڵە وەکو: داچاندن و هەڵگرتنەوە و گێرەکردن. لەم گێڕانەوەیەدا ئاماژە بە هەڵپەڕکێی رەشبەڵەك و چۆپی کێشانی کچان و کوڕان کراوە، کە دەکرێت وێنایەك بێت لە پێکهاتەی رێکوپێکی هێزە ئەرێنیی پیاوان (نێر)- هێزی نەرێنیی ژنان (مێ)- بێت کە لە بیرۆکەی "مانۆئیستەکان"ی چین و ژاپۆنیشدا هەیە. دەزانین کە کوردەکان بەشێوەی تێکەڵاو و رەشبەڵەك (پیاو و ژن) و بەتایبەت بەشێوەی بازنەیی هەڵدەپەڕن، کە دەکرێ سیمبولێك لە گەڕیانی دوا بەدوای سروشتیی وەرزەکان بێت. هەروەها دەکرێت سیمبۆلیکی ترسی عەبدولعەزیز لە تێکدان

و شێواندنی ڕێوڕەسمی شایی کوڕەکانی بە هەمان ترس لە تێکدانی تەکووزمەندیی سروشتی لە گەردوون و خولگەی زاوزێی دووبارەی سروشت لێك بدەینەوە.

- گێڕەرەوە پاش باسکردنی مەرگی خەماویی سەیدەوان بە دەست باوك، باس لەو گۆڕانانە دەکات کە لە سروشتدا ڕوودەدات و ئاماژە بە داچۆڕانی ئاوی کۆساران، شینبوونەوەی دووبارە و سەردەرهێنانی گیا و گوڵە سوورەکان لە خاك دەکات. ئاماژەدان بە ڕەنگی سوور کە لە چەندین شوێنی ئەم گێڕانەوەیەدا هاتووە، ئاماژەیەکی سیمبۆلیکە بە ئوستوورەی زایین (زایش) و قوربانی بوون- لەناو ئوستوورە ئێرانییەکانیشدا هێندێ لێکچوون هەیە، بۆ وێنە ڕێوڕەسمی "سیاوشون" کە لە ئێرانی کەونارا و لە بوخارا بەڕێوە چووە، ڕێوڕەسمێکی هاوشێوەی "دیونوسوس"ی یۆنانییەکان کە تێیدا بۆ بەرز ڕاگرتنی یاد و بیرەوەریی سیاوشون قارەمانی ئوستووری ئێرانی کە لە خۆڕا دەکوژرێت، بەڕێوە دەچوو- لەوانەیە بنەڕەت و هەوێنی ئەو ڕێوڕەسمەش بگەڕێتەوە بۆ یۆنان، هەروەها دەسەڵات و فەرمانڕەوایی (٢٠٠) ساڵەی یۆنان بەسەر ئێراندا- بەهەرحاڵ لە خوێنی سووری "سیاوەش" گیایەك دەڕوێت کە بە "میەر گیا" یان گیای سەرچاوەی ژیان ناسراوە. "حاجی فیرووز" کە ئەمڕۆ لە سەرەتاکانی ساڵی نوێ و لە وەرزی بەهاردا دێت، هێمایەکە بۆ هەمان ڕێوڕەسمی تازیەباریی مەرگی سیاوەش کە ڕوخساری ڕەش دەکات (سیمبۆلێك لە زەوی) کراسێکی سوور لەبەر دەکات (سیمبۆلێك لە خوێنی سیاوەش) و بەدەم شیعر خوێندنەوەوە دەف لێدەدەن و هەڵدەپەڕن (سیمبۆل و کرییەکە لە ڕێوڕەسمە سەرەکییەکە).

ج) ئوستوورەی ڕۆڵە کوشتن و تارتوێی ڕەگ و پێگەی ئەم ئوستوورەیە لە بەیتی سەیدەواندا:

ئۆدیب بۆ تێرکردنی کێشە و گرێ دەروونییەکانی خۆی (بەپێی شرۆڤەی فرۆید) و گەیشتن بە دایك، هەوڵی لەناوبردنی باوکی دەدات. لە کاتێکدا کە وەکو ڕێبوارێکی نەناسراو تێپەڕ دەبێت، دەیکوژێت. (باوك کوشتن).

- هابیل بۆ گەیشتن بە خوشکەکەی، براکەی خۆی قابیل دەکوژێت. (براکوژی) و...

بە تارتوێی کورتی ئوستوورە و ئەفسانەکان، دەکرێت شێوازی جۆراوجۆر لە براکوژی و باوك کوشتن و... دەربکەوێت، بەڵام بێگومان ئوستوورەیەکی وەکو ڕۆڵە کوشتن کەمتر بەچاو دەکەوێت. دەکرێت نموونەی بەرچاوی ئەم گرژی و تێکهەڵچوونە لە

ئەدەبیاتی حیماسیی ئێران و شانامەی فیردەوسیدا دەستنیشان بکەین. (کوژرانی سوهراب بە دەستی رۆستەم). رۆستەم لە بەرەنگاربوونەوەیەکی نابەرامبەردا پێچەوانەی مەیلی دەروونیی خۆی و لە رووی نەزانییەوە کوڕەکەی خۆی (سوهراب) دەکوژێت و کاتێك بە مەسەلەکە دەزانێت کە ئیتر زەمان بە فیڕۆ چووە و دانی دەرمان لە پاش مەرگ هیچ شتێك سارێژ و چارەسەر ناکات. ئەوەی کە دەمێنێتەوە ئاخ هەلکێشان و پەشیمانییە. لەبارەی مەبەستی سەرەکیی کوژرانی سوهراب بە دەستی رۆستەم زۆر لێکدانەوەی جیاواز و هێندێ جار پێك ناکۆك لە گۆڕێدان و هێندێ کەس بە ناشارەزایی لە قەڵەم نادەن، بەڵکو مەبەستی ئەنقەستیان لە پشتە، رێك هەمان رووداویش بۆ سەیدەوان دووپات دەبێتەوە و رووبەڕووبوونەوەیەکی نابەرامبە- دەستی بەتاڵ لە بەرامبەر چەك- لەنێوان باوك و کوڕدا روودەدات کە دەبێتە هۆی کوژرانی سەیدەوان.

بێگومان ئوستوورەی رۆڵەکوشتن یەکێك لە دراماتیکترین ئوستوورەکان و لە هەمان حاڵیشدا یەکێك لە ژاناویترینیانە.

با وەبیری بێنینەوە کوژرانی منداڵەکانی (مێدێ ئا) بەدەستی خۆی-مێدێ ئا بەرهەمی هەرمان و بەناوبانگی "ئوزرۆپید" تراژیدی نووسی ناوداری یۆنانییە- کە مەبەستی "مێدێ" لە کوشتنی رۆڵەکانی، تۆڵەسەندنەوەیە لە بێ ئەمەکیی مێردەکەی "جیسۆن" و هەروەها لەناوبردنی پردی پێوەندیی خۆیە لەگەڵ جیسۆن، کە هەمان منداڵەکانن و لەلایەکی دیکەشەوە سەلماندنی لەسەر هەقبوونی خۆیە.

کوشتنی سوهراب بە دەستی رۆستەمیش بۆ بەرگری لە پێگە و ئوسلووبی پاڵەوانی و لەڕاستیدا سەلماندنی راستیبوونی خۆیە و بێگومان ئەنگیزەی عەبدولعەزیزیش لە کوشتنی سەیدەوان داپێنکردنی مافی خۆی و پێداگرییە لەسەر ئارمانە تاکەکەسییەکانی خۆی، بەلام ئاخۆ مەبەستی ئێمە لە ئارمانە تاکەکەسییەکانی عەبدولعەزیز چییە؟

عەبدولعەزیز ژن بۆ کوڕە گەورەکەی دێنێت، بەلام چونکە بە مراد ناگات، بە زۆر بووکەکە دەداتە کوڕی دووەمی، ئەویش بەناکامی پەردەگیر دەبێت و دەمرێت و کاتێك کە نۆرە دەگاتە سەیدەوان، لە بەرامبەر ویستی باوکیدا رادەوەستێت و سەرپێچی لە بڕیارەکەی دەکات، بێگومان پاداشتی ئەو خۆبواردن و سەرپێچییەش مەرگە. کەوایە

عەبدولعەزیز وەك باوك -مەرگی ئاگایانە و بۆ جێبەجێکردنی بڕیاری کۆمەڵایەتیی عەشیرە (بەریەرەکانی لە بەرامبەر مەرگ "توتم") دەکوژرێت.

سەیدەوان چوارچێوە و بۆتەی تابۆکان تێك دەشکێنێت و لە بەرامبەر ئیرادەی تایفەدا، مەحرومە بە کوژران. لەوانەیە یەك لەو هۆیانەی کە ئەم بەیتە بە سەیدەوان بەناربانگە هەمان خۆبواردن و یاخیگەریی ئاگایانەی سەیدەوان بێت لە بڕیارەکەی باوکی، لە حاڵێکدا قارەمانی سەرەکی و "پرۆتاگۆنیست"ی ئەم بەیتە عەبدولعەزیزە، کە لێرەدا روخساری هێزێکی بەرگریکار "ئانتاگۆنیست" دەردەکەوێت و رووداوەکە سیمای بەرەنگارییەکی ئاشکرای نێوان باوك کوڕ بەخۆیەوە دەگرێت.

بۆ شرۆڤەی گشتی و کەشفی توناییەکانی ئەم گێڕانەوەیە خشتەی "اکتانسیل" بەکار دەهێنین.

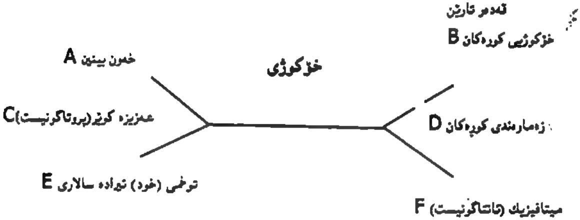

هێزە یارمەتی دەرەکان E	بنێر C	هۆکار A
هێزە بەرگریکارەکان F	وەرگر D	شوێن(مەبەست) B

پێوەندییەك کە لەنێوان عەبدولعەزیز و عەشیرە و منداڵەکانی هەیە، پێوەندییەکە بە تایبەتمەندیی دەسەڵاتی "تۆتالیتێر"ەوە. کاتێك دیتران هەوڵدەدەن لە بڕیارەکەی پاشگەزی بکەنەوە و لەو مەترسییە گەورەیەی کە چاوەڕوانییەتی بەئاگای دێننەوە، ئەو بە هێندیان ناگرێت و ئیرادەی خۆی بەسەر ئیرادەی عەشیرەکەیدا زاڵ دەکات، بە ئیرادەی خۆی ژن بۆ کوڕەکانی دێنێت، کەوایە پێوەندیی ئەو لەگەڵ منداڵەکانی و کەسانی

دەرروبەر و ژێردەستی پێوەندییەکی باوکسالارانەیە کە ئەمە خۆی هۆیەکە بۆ سەلماندنی پێوەندیی تۆتالیتێر و زاڵمانەی باوکسالارانە- هێزی بەرامبەری دایکسالارانە کە ئەویش پێوەندییەکی تۆتالیتێرانەیە، جێگای گرتووە.

الف) زۆرینەی کاراکتێرەکان پیاوانن (زۆریی ڕێژەی پیاوان لە بەرامبەر ژناندا).

ب) تۆخم و مۆتیڤێك بەناوی دایك لەم داستانەدا ڕۆڵی دەرەکیی نییە و هیچ ئاماژەیەکی پێ ناکرێت.

ج) ئیرادەی زاڵی عەبدولعەزیز وەك (باوك - تۆتم) لە بەرامبەر گشت کۆمەڵدا ڕاوەستاوە.

ڕاڤە و لێکدانەوەیەك کە دەکرێت لەمەڕ هۆی ژنهێنانی عەبدولعەزیز بۆ کوڕەکانی ئاماژەی پێ بکرێت، تۆخم و خەسڵەتەکانی سیستمی باوکسالارییە، واتە داسەپاندنی ئیرادەی خۆی لەبارەی پێکهێنانی ژیانی هاوبەشی کوڕەکانی، لەڕاستیدا گرێ دەروونییەکانی (ئانیمایی-ژن-خەیاڵی)یە کە "یۆنگ" لەو باوەڕەدایە کە لە هزری نابەئاگای هەر پیاوێکدا حزووری هەیە، خاڵ و هێزی بەرامبەری (ئانیموس-پیاو خەیاڵی)یە بۆ ژنان- خۆی تێر دەکات و لە ڕێگای بەکارهێنانی میکانیزمی جێگری- لە دەروونناسیدا بریتییە لە جێگیرکردنی کردار، یان خوویەك کە پێشی پەرەسەندن، یان خۆنواندنی گیابێت، بە خوو و ئاکارێك کە ئیتر بۆ وێنە نیازی منداڵێك بۆ مڵك لێدانی مەمکی دایك دواتر خوویەکی وەکو جوینی نینۆك، یان سیگارکێشان-لە هەوڵی تێرکردن و قەرەبووکردنەوەی گرێ دەروونییەکانی خۆی وەکو سەرۆکی عەشیرەیە. عەبدولعەزیز بە زەماوەندکردن بۆ کوڕەکانی لە هەوڵی دەسەڵاتێکی چوارگۆشەی "ماندێلایی" دایە، کە خۆی لە ناوەڕاست و کرۆکەکەیدایە، بەڵام بەم بەراوردکردنەشەوە گرێیە (ئانیمایی)یەکەی چارەسەر و تێر نابێت.

چوارگۆشەی ماندێلایی: چوار گۆشەی بەناوبانگی پێشنیاریی یۆنگ کە لەو باوەڕەدایە مرۆڤ بۆ نیشاندانی گشتییەتی شتێك، بە چاوی یەك سەنتەرەوە دەڕوانێتە سیمای هەر چوارگۆشە جیاوازەکەی. بۆ وێنە چوار وەرز بۆ پیشاندانی هەموو ساڵ، یان چوار شوێنی جوگرافیایی بۆ پیشاندانی هەموو جیهان و... ماندێلاکانی سەدەکانی ناوەڕاستیش بریتی بوون لە چوارگۆشە و ڕێبەو و بە سەنتەریی مەسیح و یارەکانی (متی، مرقص، یوحنا، لوقا) کە لە دەورووبەری بوون. پێکهاتەی سەرسووڕمانی

چوارگۆشە بریتییە لە (٣+١) بۆ ژنێك بۆ سێ کوڕ کە خودی عەبدولعەزیز لە ناوەڕاستیان و چەقی ئەم چوارگۆشەیەدایە.

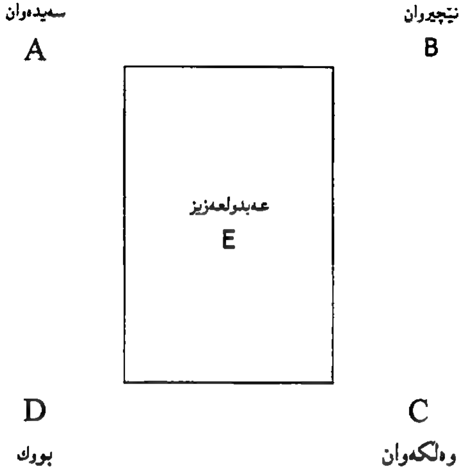

+B+C+D=E

قارەمان-گێڕەرەوە لە ناساندنی خۆیدا نازناوی "کوێر"ی هەڵبژاردووە و دەگاتە جۆرێك لە باوەڕمەندی. ئاماژەی گێڕەرەوە بە خاڵی لاوازیی خۆی (کوێر بوون) دەکرێت لە دوو ڕەهەندەوە لێك بدرێتەوە:

الف- لایەنی دراماتیکی:

کوێربوونی عەبدولعەزیز مۆتیڤ و وێنایەکە کە لە بەرامبەر ڕاستییەکاندا چاو بنووقێنرێت، چونکە عەبدولعەزیز بە باشی دەزانێت کە ئەو توانای بەرەنگاربوونەوەی

قەدەرەکانی نییە، بەڵام بەو حاڵەشەوە رووبەڕوویان دەبێتەوە و بە چاو بەستراوەیەوە رێگایەك هەڵدەبژێرێت، کە بێگومان جیا لە شکست و چارەڕەشی بەرەنجامێکی دیکەی نییە. یان بە واتایەکی باشتر کوێرەوونی خۆی بەکار دێنێت هەتا لە خەم و نەهامەتییەکانی کەم بکاتەوە، پەشیمانی لە کردەوەکانی خۆی، پەشیمان لە کوژرانی منداڵەکانی و لە گشتی گرنگتر کوشتنی ئاگایانەی سەیدران کە راسەوخۆ بە تفەنگ و لە رێگای "چاو"ەوە جێبەجێکراوە.

عەبدولعەزیز لە هەقیقەتدا چاوی لە ئاست بینینی ئەو کەتوارە کۆمەڵایەتیانەشدا کە حاکمیانە دەبەستێ و چەشنی بەندییەوانێك کە بۆ چاوەدێری لە زیندانییەکانی ژێر دەستی بەناچاری خۆیشی بەندکردووە، دەجووڵێتەوە. بەڕای "ئیسپینۆزا"- حەکیمی رەسەنایەتیی بوونگەرای هولەندی- مرۆڤ کاتێك لەنێو خەڵکدایە سەربەستانەتر کار دەکات، چونکە پابەندی یاسایە، لە حاڵێکدا لە خەڵوەتی تەنیایدا خۆی دەسپێرێتە ویستە دەروونییەکانی. ئێستا عەبدولعەزیز وەکو "دەسەڵاتدار- یاسادانەر" هەست و ویستە تاکەکەسییەکانی خۆی بەسەر ئیرادەی کۆمەڵدا زاڵ دەکات. گشت کۆ ئەو وەکو "تابۆ-باوك" چاو لێ دەکەن و لە چوارچێوەی بڕیارەکانی ئەودا وەکو سەرۆکی خێڵ لە ئارامی و ئاسایشی کۆمەڵ دەڕوانن، وەکو نیازێك کە منداڵ بە باوکیەتی و بە بەراوردی گەورەتر، پێویستیی کۆمەڵ بە خودا کە لە بواری ترسی سیمبۆلیکەوە لە میتافیزیکیان هەیە. ئەمە لە حاڵێکدایە کە عەبدولعەزیز وشیارانە رووبەڕووی میتافیزیك (قەدەر) دەبێتەوە و چاوی ئەقڵ و ئارەزی نیازەکانی کۆمەڵگا بۆ دەستەرداوێن بوون بە خودا دەبەستێت.

ڤۆڵتێر نووسەری فەرەنسایی دەڵێت: "ئەگەر خودا نەبایە، بێگومان مرۆڤ دەیخولقاند". ئەمە بەرەنجامی هەمان ئەو ئەخلاقەیە کە لە کۆتایی ئەم داستانەدا بۆ هەموران دەردەکەوێت.

ب) تیۆریی دەروونشیکارانە:

بەڕای فرۆید و لایەنگراتی قوتابخانەی دەروونشیکاریی راست، خولق و خووی مرۆڤ بۆ گەشەی جەستەیی و دەروونی پێویستی بە تێپەڕکردنی چەندین قۆناغی جیاواز هەیە، ئەوەی راستە و دیارە ئەوەیە کە وەستانی تاك لە یەکێك لە قۆناغەکانی گەشەی جەستەی و رۆحی- فرۆید بە دوو قۆناغی سەرەکی (عەشق بە خود و عەشق بەریدی)

دابەش دەکات- دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی کێشە و گرێی دەروونی و سەرهەڵدانی "نۆرۆس"- نەخۆشیی دەروونی و نەفسی کە بەهۆی وەستانی گەشەی مرۆیی لە یەکێك لە قۆناغەکانی فراژوو (تکامل)یدا دێتە ئاراوە.

هۆکاری ئەوەی کە عەبدولعەزیز ناوبەناو ئاماژە بە کوێریی خۆی دەکات، دەبێت لەم خاڵەدا ببینرێتەوە، پەرچەکرداری عەبدولعەزیز بەم نەورۆزە بە دژکردەوەیەکی گۆرانی دێتە ئەژمار- ئاماژەکردنی عەبدولعەزیز بە کوێربوونی خۆیشی، جۆرێکە لە دەستنیشانکردنی هۆکارێکی جەستەیی بۆ قەرەبووکردنەوەی کەموکووڕیی رۆحی، ئێستا هەمووان دەزانین کە لە بنەڕەتدا عەبدولعەزیز کوێر نەبووە، بەڵکو ئەمە پاساوێکە بۆ داپۆشین و قەرەبووکردنەوەی هەڵەکانی لە کوشتنی منداڵەکانیدا و بەشێوەی رواڵەتی و نمایشی چاوی عەقڵی بە رووی وشیاری و راستییەکاندا داخستووە کە تێیدا گرێ و کێشەی دەروونیی مرۆڤ بەشێوەی نوقسانیی جەستەیی (کوێری، کەڕی و لاڵی) خۆی دەردەخات.

ج) شرۆڤەی دەروونشیکارانەی بەیتی سەیدەوان:

فرۆید بەشێوەی تیۆری لەو روانگەیەوە دەیروانییە پرۆسە زەینییەکان کە زەین لە بواری ئەگەری روانینەوە (امکان نگاری) دەکرێت بە سێ بیاڤی خود ئاگا، نیوە وشیار و نابەئاگا دابەش بکرێن، کە جیایی بنەمایەکە لەنێوان خود ئاگان و نابەئاگادا و نابەئاگاش بریتییە لە مەیل و ویستە سەرکوتکراوەکان، کەوایە بەپێی ئیرادە ناکرێت لە رەهەندی خودئاگاییەوە لە قەڵەمی بدەین. لەلایەکی دیکەشەوە بیاڤی نیوە وشیاری پێوەندی بەو دەستە لە توخمە زەینییانەوە هەیە کە ئێمە لە هیچ کات و زەمەنێکی تایبەتدا ئاگامان لێیان نییە، بەڵام بەپێی ئیرادە دەتوانین پەلکێشی بیاڤی خود ئاگاییان بکەین. فرۆید، هەروەها پۆلێنبەندییەکی تازەی لەژێر ناوی تیۆریی پێکهاتەیی پێشنیار دەکات کە لە شرۆڤەی بەیتی سەیدەواندا لەبەرچاومان گرتووە، بەپێی ئەم تیۆرییە زەین لە سێ توخم پێکهاتووە:

١- هەورێن (ID)، کە سەرچاوەی سەمەد (انگیزە)کانە و پرۆسەکانی بە تەواوەتی نابەئاگایانەیە.

٢- من (خود EGO)، کە شوێنی لۆژیك و ئاوەز و تێگەیشتنی دونیای دەرەوەیە و بەم حاڵە پرۆسە و توخمەکانی بەگشتی نابەئاگان.

٣- سەرووتر لە من (سەرووتر لە خود SUOEREGO): کە ئەگەری بینینی هەست و مەیل و ڕەخنەگرتنی مەیل و ویستەکانە و پرۆسە و نـاوەرۆکی هەتاڕادەیـەك ڕشیارانەیە، بەڵام زیاتر نابەئاگان. ئێستا بە ناسـاندنی ئـەم سـێ توخمـە لـە ڕوانگـەی دەروونشیکاریی دەقەوە، دەسـت دەکـەین بـە شـرۆڤەی کەسایەتی عەبدولعـەزیز کـە جۆرێکە لە ڕەخنەی نوێ:

ئەگەر عەبدولعەزیز وەکو کەسایەتی جەمسەری داسـتان لەبەرچـاو بگـرین، سـێ کوڕەکەی هەرکامەیان وەکو یەك لەو هێز و توخمانە کە باسیان لێوە کرا، ڕۆڵ دەگێڕن.

نێچیروان: کەوتووەتە بەر ڕق و کینەی سروشت و بەهۆی هەڵـدێران لـە شاخ لـە کاتی ڕاودا گیـانی لەدەسـت دەدات و بـەناوی "EGO"، چـونکە سـیمبۆلی دەرك و ئاوەزی جیهانی دەرەکییە.

وەلکـەوان: کـە بـەهۆی شـەرم و کـەمڕوویی پـەروەگیر دەبێـت (هـەرێن ID)، لەبەرئەوەی سیمبۆلی خور و خوو ڕەفتاری ئاژەڵانە.

سـەیدەوان: بـەهۆی دژبـەری و بەربـەرەکانێ وشـیارانەی بەدەسـتی بـاوکی خـۆی دەکوژرێـت، تـوخمی وشـیار و دژی ڕەوتـی داسـتانەکەیە و وەکـو (سـەرووتر لـە مـن SUOEREGO) وەك سـیمبۆلی وشـیاری و ڕەخنـەگری جەوهـەری داسـتان دەردەکەوێت.

لەڕاستیدا ئەم سێ کوڕە وەکو هێما و سیمبۆلی عەبدولعەزیز ڕۆڵ دەگێڕن- ژمارەی (٣) وەکو ژمارەیەکی سـیحراوی چەندین جـار لـەم گێڕانەوەیـەدا بـەکارهاتووە، کـە بێگومان کارکردێکی سیمبۆلیك و ڕەمزاویی هەیە، "م. لـوفر دولاشـۆ" لـە کتێبـی "زمانی ڕەمزیی حیکایەتەکانی پریوار" ئاماژە بە ڕۆڵی ژمارەکان دەکات و دەنووسێت دەروونشیکاران بە توێژینەوە لەسەر "رویا"کان بەو قەناعەتە گەیشتوون کـە ژمـارەی (٣) هێمایەکی جەستەییە و لە جەمسـەرێکی دیکـەدا سـییانەیەکی عیرفـانی پێـك دەهێنێت (باوك-کوڕ-روح القدس)، کە ئەم سییانەیە بنەما و جەوهـەری زۆرێـك لـە بیرۆکە مەزهەبی و ئایینە کۆنەکانی وەکو میهـرو ڕوونـاکی پەرستییە کـە دەکرێـت ژمارەی ٣ وەکو ٢+١ش ناوی بـەرین، واتـە دووانەیـەك کـە زاوزێ دەکـەن (دیسـانەوە لوستوورەی زاین) کە لە کۆی هەرسێ هێز و توخمەکە و تەکتیفبوونی یەك بە یـەکیان بەهۆی مەرگی عەبدولعەزیز دەگاتە تێگەیشتنی تەواو کامڵ.

د) تاوتوێی شێوازی کار و بەراوردی گێڕانەوە جیاوازەکان لە بەیتی سەیدەوان:

ئەوەی کە ئاماژەکردن پێی لەم نێوەدا زەروورە، ئاماژە بەو جیاوازییانەیە کە لە گێڕانەوە جۆراوجۆرەکانی بەیتێکدا بەتایبەت لە گۆڕێدایە. بەو پێیەی کە تەواوی ئەم بەتانە سینگ بە سینگ و لە ناوچەیەکی دیکەوە گێڕدراونەتەوە، کەوایە بوونی جیاوازیگەلی لەم چەشنە حاشاهەڵنەگرە، چونکە داستان و حیکایەتەکان بۆ گونجان لەگەڵ هەلومەرجی سروشتی و کاتیی بەناچاری بەهۆی گۆڕانەوە (ئادابتە) بوون، هەتا بتوانن سنووورە جوگرافی، مێژوویی، میللی و مەزهەبی و... یەکان ببەزێنن. لە بەیتی سەیدەوان و گێڕانەوە جۆراوجۆرەکانیشدا وەکو بوارەکانی دیکەی ژیانی مرۆڤ لەگەڵ جیاوازی و پێکناکۆکیی بچووك و گەورە بەرەو روو دەبین. هێندێ دەڵێن بوونی رستەی زیادە پێوەندیی بە تەکنیکی گێڕانەوەوە هەیە و بەتەواوەتی مەسەلەیەکی تاکەکەسییە. بەشێکی تر لەو جیاوازییانە دەگەڕێتەوە بۆ تەکنیکی تاکەکەسیی بەیتبێژ، کە دەکرێت بە گرێدان بە داستان و حیکایەتی دیکە کە دەیگێڕێتەوە، بە جوانی دەتوانین تێبگەین کە رستە زیادەکان پێوەندییان بە تەکنیکی گێڕانەوەوە هەیە و دەگەڕێنەوە بۆ لایەنی تاکەکەسی. بەشێکی دیکەش لە جیاوازییەکان بەهۆی بیر نەکردنی بیر و زەینی بەیتبێژە کە بەرەبەرە بەیتەکانی لەبیرچووەتەوە، یان بەشێك لە حیکایەتێکی هێناوەتە ناو حیکایەت و سەربوردەیەکی ترەوە و پێکەوەی گرێداون. دەستەیەکی تر لەم جۆراوجۆرییانەش پێوەندییان بە دۆخی شوێن و کاتی بەتبێژەوە هەیە کە بەیتبێژ تێیدا دەستی کردووە بە گێڕانەوە و بەپێی دۆخەکە لە خۆیەوە شتێکی بە بەیتەکان (بەپێی گونجانی هەلومەرج) زیاد، یان کەم کردووە. ئێستا ئاماژە بە چەند جیاوازیی گشتی لە بەیتی سەیدەواندا دەکەین بەپێی ئەو گێڕانەوە جۆراجۆرانەی لەبەر دەستدان:

١- لەبارەی مەرگی نێچیرانەوە دوو ریوایەت هەیە:

الف) هۆی مەرگیان بەربوونەوە لە شاخ لە کاتی راو راگەیاندووە.

ب) ئەویش تووشی چارەنووسێکی هاوشێوەی سەیدەوان دەبێت (واتە بەدەستی عەبدولعەزیز دەکوژرێت).

٢- لەبارەی ریژەی ئەو کچانەی کە عەبدولعەزیز بۆ کوڕەکانی دەهێنێت، دوو ریوایەت باسکراوە:

الف) عەبدولعەزیز کچێك بۆ کوڕە گەورەکەی دەهێنێت، بەڵام بەهۆی مەرگی کوڕەکەی بووکەکە دەدرێتە کوڕی دووەم و پاشان کوڕی سێیەم.

ب) عەبدولعەزیز هاوکات بۆ هەرسێ کوڕەکەی، سێ بووك دەهێنێت.

٢- لەمەڕ چارەنووسی عەبدولعەزیزیش سێ ریوایەت لە گوڕێدان:

الف) عەبدولعەزیز بڕیار دەدات کە ئیتر لەگەڵ تایفەی داسنی پێوەندیی خۆی بپچڕێنێت و ڕێگای دیارێکی تر بگرێتە بەر.

ب) عەبدولعەزیز خۆی دەکوژێت.

ج) عەبدولعەزیز بڕیار دەدات کە ئیتر هیچکاتێ نەرواتە راو.

ئەدەبی زارەکی و چەند سەرنجێک

شەریف فەلاح- سنە

بەدرێژایی مێژوو زۆر نەتەوە هەبوون کە سەرەڕای پێشینە و کەونارایی پڕ لە شانازییان، بەهۆی جۆراوجۆریی سیاسی و مێژووییەوە نەیانتوانیوە زمان و ئەدەبی خۆیان گەشە پێ بدەن و لە ئەدەبی زارەکییەوە بیکەنە ئەدەبی نووسیاری، یان لانیکەم ئەدەبی زارەکیی خۆیان بپارێزن، هەر بەم هۆیەوە یان بە یەکجاری لەناوچوون و هیچ شوێنەوارێکیان لە مێژوودا نەماوەتەوە، یان فەرهەنگ و ئەدەبەکەیان لەناو فەرهەنگ و ئەدەبی نەتەوەکانی دیکەدا قاڵ بووەتەوە. لەم نێوەدا، نەتەوەی کوردیش وەکو یەکێك لە کۆنترین و کەوناراترین نەتەوەی ڕۆژهەڵاتی، گەرچی هەموو کات کەوتووەتە بەر شاڵاوی داگیرکاری و جینۆسایدی فیزیکیی حکومەتە باڵادەستەکانی وەکو (عێراق، تورکیا، ئێران و سوریا)وە، بەڵام بەخۆشییەوە لە ماوەی مێژووی پڕ لە هەوراز و نشێوی خۆیدا نەکەوتووەتە بەر جینۆسایدی فەرهەنگی و ئەدەبییەوە، یان لانیکەم بەهۆی بوونی وزە و توانایی و کاراکتێرە بەهێزەکانی ئەم بوارەوە و لە سایەی خەبات و تێکۆشانی سیاسی و فەرهەنگیدا نەیهێشتووە سێبەری لەناوچوون و قاڵبوونەوە باڵ بەسەر ئەدەبی زارەکی (فۆلکلۆر)دا بکێشێت، ئەم ئەدەبە خۆماڵی و ڕەسەنە کە هەوێن و ڕیشەی لە هەناوی فەرهەنگ و ژیار و دابونەریتی نەتەوەی کورددایە، درێژەی بە ژیانی خۆی داوە و بووەتە دەستووندەکێکی قورس و قایم بۆ دەوار و خێوەتی زمان و ئەدەبی کوردی لە سەردەمە جیاوازەکان. کەوایە ئەدەبی زارەکی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا خاوەن پێگە و ڕۆڵێکی پڕ بەها و گرنگە.

ئەدەبی زارەکی (فۆلکلۆر)ی کورد بەگشتی هەڵگری سێ توخمی سەرەکی وەکو: بەند، بەیت و حەیرانە. بەند و حەیران ئەو دەستە لە شیعری خۆماڵین کە لە فۆرمێکی داستانی و گێڕانەوەی ئەمڕۆیی و توخمە پێکهێنەرەکانی دراماتیک بەدەرن و زیاتر دەچنە خانەی چامەی بەرزی عاشقانە، گۆرانیی میللی و ناوچەیی، پەسن و وێنای جوانییەکانی نیشتمان، عەشق و دڵدارییەوە. نموونەی ئەم جۆرە ئەدەبە ئەمانەن: پاییزە، باڵۆرە (لاواندنەوەی مردوو، بەتایبەت لەوانەی کە لاوچاك و شۆڕەسوار بوون کە زیاتر لە جنووبی کوردستان و ژنان دەیچڕن) گۆرانی، بەهارە، ئازیزە، گولێ و سەحەرە، بەڵام بەیتەکان شیعرگەلێکی داستانیی رەشۆکین کە هەڵگری پێکهاتەیەکی شانۆیین، رێژەیان لە جۆرەکانی دیکەی ئەدەبی زارەکی زیاترە و بەشی هەرە زۆری ئەدەبی زارەکیی کورد پێك دەهێنن. بەگشتی بەیتەکان لەبارەی بابەتەوە بەسەر شەش گرووپدا دابەش دەبن: عاشقانە (مەمی ئالان)، تراژیك (سەیدەوان)، ئایینی (زەمبیل فرۆش- شێخی سەنعان)، حیماسی (مەم و زین)، مێژوویی (قەڵای دمدم) و ئەفسانەیی (لاس و خەزاڵ).

چامە داستانییەکان حیکایەت، ئەفسانە و ئوستوورەگەلێکن کە لەسەر بنەمای رووداوە مێژووییەکانی ناوچە، خەبات و تێکۆشانی میللی و مەزهەبی، شەڕ و قەڵاچۆی ناوچەیی کە بە تێهەڵکێشێك لە خەیاڵ و زانیارییە راستەوخۆکانی گێڕەرەوە (بەیتبێژ) گێردراونەتەوە. ئەم چیرۆکە زارەکییانە کە سەرهەڵدانیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەرەبەگایەتی و فیوودالیزم لە کوردستان. سینە بە سینە لە دانەر و گێڕەرەوەی نەناسراوی سەدەکانی پێشووەوە گەیشتوونەتە دەستی گێڕەرەوە و بەیتبێژەکانی ئەمڕۆ. گرنگترین حیماسە و چامەکان (بەیت) کە بە دەنگی بەرز و لە کۆڕی گشتیدا دەوترێنەوە، بریتین لە: ئازیزە- گەنج خەلیل- برایمۆك- بارام و گوڵەندام- سەیدەوان- خەج و سیامەند- مەمی ئالان- ئەحمەد شەنگە- قونگرومی- شیرین و فەرهاد- عالی قەڵەندەر- قەبر- عەقیدە- مەم و زین- میەر و وەفا- زارا و موشتەری- قەڵای دمدم- عەبدولڕەحمان پاشای بابان- لەشکری- شەم و شەمزین- ناز و خدر- میرزام قەڵای خاو- شێر و کەڵ- لاس و خەزاڵ- ناسر و ماڵماڵ- شێخ فەرخ و خاتوو ئەستێ- شێخ مەند و شێخ رەش- پیر یوونس- سوڵتان ئەحمەد بنیاری- شێخی سەنعان- ئیمام حەمزە- محەمەد حەنیفە- بیگلەر بەگی- جوولەکان- کاکەمیر و

کاکەشێخ- شێخ عوبەیدوڵلا و مەلا خەلیل- محەمەد ڕەشید خان- مەحەل و ئیبراهیم دەشتیان- قۆچ عوسمان- جولەندی- خەزێم- قەر و گوڵزەر- زەمبیل فرۆش- عەلی عاشق- شاکە و خان مەسوور (دوو بۆچوون و گێڕانەوە لەبارەی ئەم بەیتەوە هەیە کە یەکیان لە ناوچەی دیواندەرە و دەوروبەری سەقز و گەلاڵەی کوردستانی عێراقە و ئەوی دیکەشیان لە ناوچەی مانشت و دەوروبەری شاری ئەیوان لە پارێزگای ئیلام)، و دوو چیرۆکە شیعری دڵداریی: عەزیز و کویرا و وەنەوش و بەرەزا و هتد...

بەیتەکان هەڵگری واتا و بابەتی جۆراوجۆرن، بابەت و هەوێنی هەندێکیان تەنیا ناوچەیی و خۆجێیێ و دەربڕی ئێش و برك و ئازار و ئەو هەوراز و نشێوە نەتەوەییانەیە کە لەم چاخەی ئێستا و چاخە کەونارایەکاندا بەسەردا هاتووە، وەکو: مێژووی کورد، شەڕ و خەباتی نەتەوەیی- مەزهەبی، ڕووداوە ڕاستەقینە و تاڵ و شیرینە ناوچەییەکان، چیرۆکی ئەویینداری و نموونەی لەم چەشنە. بەیتەکان لەباری وشە و دەستەواژەوە وەکو گەنجینەیەکی بەنرخ دێنە ئەژمار، کە زۆرێك وشەی ڕەسەن و پەتییان لە فەوتان ڕزگار کردووە و لەم بارەیەوە هەڵگری بایەخی ئەدەبی و مێژوویین، لەلایەکی دیکەشەوە لە هەناو و دووتوێی بەیتەکاندا دەکرێت بە جوانی هەست و سۆز و کاکڵەی ژیانی مرۆڤی کورد، پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، جۆری کەش و هەوا و سروشت، دۆخی جوگرافیایی و سیاسی، جۆری چالاکیی خەڵك و باوەڕ، ئەندێشە و تێگەیشتنە کۆمەڵایەتی و دەروونییەکانی خەڵك وەکو وێنەیەك لە ئاوێنەدا ببینرێت.

ژنان و پیاوانی بەیتبێژ بەپێی دۆخ و پێگەی کۆمەڵایەتیی خۆیان لە سەرسەرای (دیوان) مزگەوتەکان، قاوەخانە و کۆبوونەوە و شەوچەرەی ماڵان، لە بەزم و ڕەزم و کاتی کارکردندا بە دەنگ و چریکەی سیحراویی چێژك و لاواندنەوەوە چرییویانە و سینە بە سینە گواستوویانەتەوە و لە مەترسیی فەوتان و لەبیرچوونەوە ڕزگاریان دەکردن. بەهەرحاڵ بەو پێیەی کە بەرهەمە ئەدەبییە زارەکییەکان تەنیا لە بیر و زەینی گوێگراندا دەپارێزران، بۆیە ڕووبەڕووی گۆڕانکاریی ناوەڕۆك، جێگۆڕکێ و تەنانەت شێواز و جۆری گێڕانەوە بوونەتەوە، بە چەشنێك کە هێندێ کات گێڕانەوە و تێگەیشتنی جیاواز لە بەرهەمێکی زارەکی لە گۆڕێدایە. هەوێن و سەرچاوەی بەیتە کوردییەکان جیاوازە و لەوانەیە ئەفسانە، یان ڕووداوێکی مێژوویی و نەتەوەیی، یان بیرەوەریی ناڕوونی شکست، یان سەرکەوتنێك، یان بیروباوەڕی ناوچەیی و مەزهەبی،

کاریگەریی سۆز و خەیاڵاویی شاعیرانە، یان تێهەڵکێشێك لە هەموو ئەمانە ببێتە هەوێنی بەیتێك، بەڵام جەوهەر و رۆحی گشتیی بەیتەکان بە جۆرێك لە جۆرەکان دەربڕی ئارەزوو، ئومێد، هیوابڕاوی، تاڵییەکان، پێکەنین، گریانی شادییەکان و هاوار و ناڵەی بێ سەرەنجامن کە لە چنگی چارەنووسی مرۆڤ و زەبری گەردوون و خیلقەت دان. مرۆڤەکان لەو ئەفسانە و ئوستوورانەدا، ئاوات و خەونە سەرکوتکراوەکانی خۆیان دەبیننەوە، بەدوای چارەنووسی باب و باپیر و ریشە و رەچەڵەکی خۆیانەوەن و رق و کینەیان لە بەرامبەر ستەمکار و زاڵمان و خائینان لە دووتوێی وشەکاندا دەردەخەن.

بەیتەکان لێڕێن لە بەرەنگاری، تووڕەیی، ئاوات، بیروباوەڕ دینی و نەتەوەییەکان کە بەوپەڕی هەوڵ و تێکۆشانی بەردەوامەوە لەپێناو جوانکردن و واتابەخشین بە ژیانی شەرافەتمەندانەوەن. لە بەیتەکاندا، بیروباوەڕی خەڵك، سادە، راستگۆیانە و بێ فیز و لەخۆبایی دەردەکەون، هەڵگری ئاڵۆزی و رەمز و راز نین، بەیتەکان رەنگدانەوەی ژیانی خەڵکن، پێوەندیی مرۆڤەکان و شێوازی رەفتار و هەڵسوکەوتیان لەتەك یەکتر و هەروەها دیاردە نەناسراوەکانی دەوروبەری خۆیان ئاوتوێ و شرۆڤە دەکەن، بەگشتی بەیتەکان راڤەی هەست و سۆزی قووڵی مرۆڤایەتین و لە هەوێنی خۆیان و لە سەردەم و چاخە جیاجیاکاندا، پێکهاتەی سیاسی، ئابووری و فەرهەنگیی کۆمەڵگایان پاراستووە.

بەیتە کوردییەکان سەرنجی زۆرێك لە رۆژهەڵاتناسان و نووسەرانی بیانییان بۆ لای خۆیان راکێشاوە، کەسانێکی وەك: ئوسکارمان (OSKARMAN)، کراولینسۆن (H.CRAWLINSON)، شۆدزکۆ (A.CHDZKO)، لێرش (P.LERCH)، شنیدلر (A.HOTOMSCHIADLER)، پریم (PRYM)، سوسین (SOCIN)، رسیویل (JABA RECUEIL)، مار (MAR)، مینورسکی (MINORSKY)، واسیلی نیکیتین، رۆژە لسکۆ، وایگرام، میلنگن، رۆدینکۆ (AM RADUDENKO) و مایکل چات وسون ئەو نووسەر و لێکۆڵەرانەن کە ساڵانێکی زۆر لە تەمەنی خۆیان بۆ کۆکردنەوە و وەرگێڕانی بەیت و ئەدەبی زارەکیی کوردی تەرخان کردووە. لە کوردستانی رۆژهەڵاتیش زۆرن ئەو نووسەر، لێکۆڵەر و فۆلکلۆرناسە دڵسۆزانەی کە خۆبەخشانە لەم پێناوەدا خزمەتیان کردووە و ئێستاش بەردەوامن، لەوانە دەتوانین ئاماژە بە ئەمران عەلائەدین سەجادی، عەبدولحەمید حەیرەت سەجادی، مامۆستا هێمن و عوبەیدوڵڵا ئەیوبیان

بکەین، هەروەها ئەوانەش کە ئێستا لە ژیاندا ماون بریتین لە: قادر فەتاحی قازی، ئەحمەد بەحری، عەبدولحەمید حوسێنی، ناسر سینا، خوسرەو سینا، سەلاحەدین ئاشتی، ئەحمەد قازی، جەعفەر حوسێنپوور (هێدی)، محەمەد ساڵح ئیبراهیمی، دکتۆر سۆران سنەیی، ئەحمەد شەریفی، عەزیز شاهرۆخ، عەزیز ئیبراهیمی، محەمد رەحیمیان، یەحیا سەمەدی، سەلاح پایانیانی، سەلاح خزری، عەزیز وەلیاتی، حەبیبوڵڵا تابانی، عەلی خزری، دکتۆر رەهبەر مەحمودزادە، سەید محەمەد سەمەدی، عەلی ئەشرەف دەروێشیان، مەنسوور یاقووتی، عەلیرەزا خانی، نیعمەت زەحمەتکێش و محەمەد عەلی سوڵتانی، جەلیل ئاهەنگەرنژاد و... لەم بارەیەوە کاریان کردووە، بەڵام ئەو بەرهەمانەی کە هەتا ئێستا چ لەناوخۆ و چ لە دەرەوەی وڵات کۆکراونەتەوە و چاپ و وەرگێڕدراون، لە هەمبەر ئەو سامانە بەپێز و دەوڵەمەندەی کە هەتا ئێستا ماون و کۆ نەکراونەتەوە، دڵۆپێکە لە دەریایەك دوور و گەوهەر.

ئەوە راستییەکی حاشاهەڵنەگرە کە لەم بارەیەوە بەربڵاوترین هەوڵ ئۆسکارمانی رۆژهەڵاتناسی گەورەی ئاڵمانی ئەنجامی داوە. ئۆسکارمان خزمەتێکی مەزن و بەرچاوی بە زمان، فەرهەنگ و ئەدەب و مێژووی نەتەوەیی کوردان کردووە، خزمەتێکی دەگمەن و فەرامۆش نەکراو، بە چەشنێك کە ناوی ئەم بیرمەند و دڵسۆزە بێگانەیە لە مێژووی ئەدەبی کورددا بە نەمری هێشتووەتەوە. بۆیە لێرەدا پێویستە ئاماژەیەکی کورت بە ژیان و بەرهەمەکانی بکەین.

ئۆسکارمان، ساڵی ١٨٦٧ لە بەرلینی ئەڵمانیا چاوی بە دنیا هەڵهێناوە و لە ساڵی ١٩١٧ لە هەمان شار کۆچی دوایی کردووە، ئۆسکارمان لە ساڵی ١٩٠١ هەتا ساڵی ١٩٠٧ و لە ساڵی ١٩٠٨ هەتا ١٩١١ی زایینی بۆ لێکۆڵینەوە و توێژینەوە لەبارەی زمانەکانی کوردی و فارسی سەفەری رۆژهەڵاتی ناڤین و ئێرانی کردووە. ناوبراو ساڵی ١٩٠٣ی زایینی سەردانی مەهابادی کردووە و لە ماوەی نیشتەجێبوونی لەو شارە، جیا لە کۆکردنەوەی ١٧ بەیتی کوردی (دمدم- مەم و زین- لاس و خەزاڵ- ناسر و ماڵماڵ- برایموك- شێخ فەرخ و خاتوون ئەستێ- مەحەل و برایم دەشتیان- قەرەج عوسمان- جولەندی- خەزنەم- کاکە مەیر و کاکە شێخ- لەشکری- قەر و گولزەر- زەمبیل فرۆش- بایزاغا- عەلی عاشق و عەبدولرەحمان پاشای بابان)، کۆمەڵێکی زۆر بابەتی رێزمانی و فەرهەنگ و دەستەواژەی کوردی، نزیك بە ٢٠٠ غەزەل و

گۆرانیی کوردی لـه زاری گوندنشـینێك بـەناوی (رەحمـان بـەکر)ەوە کۆکردووەتـەوە و وەریگێڕاوەتە سـەر زمانی ئەڵمانی و ساڵی ١٩٠٥ی زایـینی لەژێر نـاوی بـەیت و بـاو و ئەدەبی زارەکیی زاراوەی موکریـانی بـە هـەمان ئاخاوتـەی سـەرەکی و بـە ڕێنووسـی لاتینیی تایبەت لە بەرلین بە چاپی گەیاند.

(واسیلی نیکیتین) ڕۆژهەڵاتناسی رووسی، ساڵانێکی زۆر لـە تەمـەنی خـۆی بـۆ خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە لەمەڕ بەرهەمـە فۆلکلۆرییـە کوردییـەکان تـەرخانکردووە، واسیلی نیکیتین لە کتێبەکەی خۆیدا بە ناوی کورد و کوردستان وەرگێڕدراوی (محەمەد قازی) پاش ئاماژەکردن بە چەند بەیتێکی حیماسـی، ئەویـنداری و مێـژوویی لەمـەڕ ئەدەبی زارەکیی کورد هێندێ خاڵی ورد و جێگای تێڕامانی خستووەتە روو، کە لێـرەدا دەیانخەینە بەرباس:

ئەوەی لە ئەنجامی خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە لەبارەی ئەدەباتی کوردی مرۆڤ تووشـی سـەرسووڕمان دەکات، گەشـەی لەڕادەبـەدەری فۆلکلۆرەکەیـەتی، کـە بـە یـەکێك لـە تایبەتمەندییـەکانی دێتـە ئەژمار. لەبەرئەوەی خەلکی کورد دەرەتانی خوێندن و نووسـین بە زمانی زگماکیی خـۆی نـەبووە و لـەو مافـە بێبـەش بـووە و لـە بـەراورد لەگـەڵ دراوسێیەکانی وەکو: تورك و فارس و عەرەب لەم بارەیەوە ژێرچـەپۆکە بـووە و زوڵمـی لێکراوە و ناچار بووە بۆ دەربڕینی خەیاڵ و ئێش و برك و ئازارەکانی ژیان بپـەرژێتـە سـەر ئەدەبی زارەکی و بەشێوەیەکی بەرین و لەم دەریایـە قـووڵ و مەنگـەدا مەلـە بکـەن، ئەمەش خۆی دەبڕی ئەوەیە کە ئەم خەلکە مەیل و حۆگرییـەکی زۆریـان بـە فێربـوونی زمانی زگماکیی خۆیان هەبووە. کەوایە هەر هەرچەشـنە توێژینـەوە و بەدواداچـوونێك لەبارەی ئەدەبی دەبێت سەرەتا و پێش هەر هەوڵێك بگەڕێینەوە بـۆ فۆلکـۆر، بـەیت و بـاو، پەنـدی پێشـینان، قسـەی نەسـتەق و بەگشـتی فەرهـەنگ و ژیـاری لایەنـە جۆراوجۆرەکانی ژیانی کۆمەلایەتی و سیاسیی ئـەم نەتەوەیە، کـە نەتـەنیا هـەلگری میراتێکی زۆر دەوڵەمەندی ژیان و جیهـانبینیی نـەوەکانی پێشـووە و زۆر جـاریش لـە بابـەت و هـەوێنی فۆلکلـۆریکی نەتـەوە دراوسـێیەکانی کـەلکی وەرگرتـووە و بـە تواندنەوەی لە لەناو فۆلکلۆری کوردیدا هەردەم بۆ گەشە و پەرەپێـدانی هـەوڵی داوە. بەڕای "ویلچێسفکی" گەشـەی لەڕادەبـەدەری فۆلکلـۆری کـوردی، دەربـڕی ئـەخلاق و کەسایەتیی چینایەتییە، کە ئەمە خۆی نیشانەی زەوق و داهێنانی زارەکیـی کۆمـەڵی

کوردەوارییە، داهێنانێك کە بەڕای ئەو بە پلەی یەکەم لەناو کار و شێوەی ژیانی توێژی بالای کۆمەلگای کوردیدا ڕەنگی داوەتەوە، ئەگەر بێت و وەها تیۆرییەك قبوول بکرێت، فۆلکلۆری کورد دەبێتە ئامرازێك لە دەستی فیئۆدالەکان کە لەو ڕێگایەوە دەسەلات و هێزی خۆیان بەسەر چینی شوانکارە و وەرزێڕی کورددا دەسەپێنن. هیچ حاشا لەوە ناکرێت کە لە هێندێ لە بەرهەمە فۆلکلۆرییەکانی کورددا بابەتی سەرەکیی چیرۆك بریتییە لە پێداهەلگوتن، وەسف و پەسنی هونەر و شاکارەکانی ئاغا و شێخ و مەلا، یان کەسوکاریان بووە و بە ڕوونی دیارە کە زمانی ئەو بەرهەمانە زمانی چینێکی خوێندەوارترە کە بە وشە و دەستەواژەگەلی عەرەبی و فارسیش ڕازاوەتەوە. ڕیلچفسکی لەو باوەڕەدایە کە بۆچوون و ڕوانگەکانی واسیلی نیکیتین تەنیا لەسەر هێندێ لە بەرهەمە فۆلکلۆری و زارەکییەکانی کورد وەڕاست دەگەڕێ، نەك لەسەر هەموو بەرهەمەکان، ڕیلچفسکی بۆ خۆیشی کە وەها ڕوانگەیەکی دەربڕیوە، بۆچوونەکەی وەڕاست گەڕاوە و نابێت ئەوەش فەرامۆش بکەین کە ژیانی نەتەوەی کورد لە ماوەی چەندین سەدەدا گیرۆدەی پێکهاتەی فیئۆدالی بووە، بەلام ئەم سیستمەش ئەو دەرفەتەی بۆ کوردستان ڕەخساند کە شوناسی تایبەتی نەتەوەیی خۆی بپارێزێت، بە واتایەکی تر کاتێك شایەر و گۆرانیبێژێکی گەڕیدەی کورد داستانی قارەمانێتی کەسێکی وەکو یەزدانشێر و عەبدولڕەحمان پاشای بابان بە ڕیتم و ئاهەنگەوە دەخوێنێت، لە هەمان حالدا باس لە گێڕانەوەی بەرەنگارییەك دەکات کە بەناوی کوردەوە لەگەل بێگانە ڕوویداوە و ئەو بەم چەشنە ئیرادەی نەتەوەیی خۆی لە بیرەوەرییەکانیدا زیندوو دەکاتەوە. لەبارەی شێوازی هۆنینەوەی شیعرە فۆلکلۆرییەکانەوە، دەبێت دەست بدەینە لێکۆلینەوە و شیکاریی پێکهاتەخوازانەی وردتر هەتا بکرێت بەدلنیاییەوە بوترێت کە جیاوازی لە نێوان شێوەی ئاخاوتنی چینی بالاو کۆمەلانی ئاسایی خەلکدا هەیە، یان نا؟ لە حالی حازردا بۆچوونی وەها لەم بارەیەوە لەوانەیە نەختێ گرفت بێت، ئێستا زیاتر وا هەست دەکرێت کە لەنێوان دوو شێوازی ئاخاوتنی چینی بالا و کۆمەلانی خەلکدا جیاوازییەکی کەم هەیە، ئەو جیاوازییانەی کە هەستیان پێ دەکرێت زیاتر لە جیاوازیی زاراوەکان و لە سوان و ڕەختەکردنی لەڕادەبەدەری وشە و دەستەواژە زمانە بیانییەکاندایە. بوونی وشە عەرەبییەکان زیاتر بەرەنجامی هۆنینەوەکانە هەتا لە زەین و هزری گوێگراندا زیاتر ڕەنگدانەوەی هەبێت، چونکە عەرەبی زمانی قورئان،

پێغەمبەر و هەروەها زمانی خوێنــدەوار و چــینی نــەجیب زادە و ئەشــرافەکان بــووە و هەروەك دەبینین زۆرینەی شێخ و سۆفی و سەیدەکان ریشە و بنەچەی خۆیان دەبەســتنەوە بە ئیمام و یارانی پێغەمبە و بنەماڵە ناودارە عەرەبەکانەوە. دەبێت ئەوەش بوترێت کــە فۆلکلۆری کوردی لەباری فراوانی و فرەچەشنیی بابەتەوە زۆر دەوڵەمەندە و تێیدا جیــا لەوەی کە ئاهەنگ و شیعرگەلێك هەیە کە لانکەم شێواز و ریتمێکی دیار و تایبەتیان هەیــە و هــەڵگری کۆمــەڵێك بەرهــەم و شــیعری زاتــین کــە لــە ئــان و ســاتێکدا بەرهەمهاتوون و توخمێکی تەواو رەشۆکی و ئاساییان هەیە و بێبەرین لــە هەرچەشــنە روخسارێکی دەسکرد و رازانەوەیی و لە هەمان حاڵدا ئەو رووداوەی کە بووەتە هەوێن و کاکڵەیان دەستبەجێ پاش رووداو و کارەساتەکان لەلایەن هۆنەرانــەوە دانــراون. لێــرەدا ناکرێت ئاماژە بە خاڵێکی گرنگی دیکە نەکەین، ئەویش ئەوەیە کە بەڕای (ژی بێــدیر j.bedier) لەناو بەرهەمە ئەدەبییە زارەکییەکاندا ئەو شێوازەی کە دەبێت لــە ریــزی بەرچاوترین و بەرجەستەترین بەرهەمەکاندا دابنرێن، سروود و شیعری گۆرانیی لیریکی و دڵدارین، کە توخمی رەسەنایەتیی خۆیان باشتر پاراستووە و کــەمتر کەوتوونەتــە ژێــر کاریگەریی بابەت و فکری بیانییەوە و لە ئەنجامدا ئەگەر بکرێــت ئــەدەبی بــەراوردی بگەڕێننەوە بۆ پێگەی جەوهەر و راستیی خۆی، باشترین بەڵگە و سەرچاوەن بۆ بابــەتی لێکۆڵینەوە. تەنیا چەند نموونەیــەکی لاوژە و شــیعری گــۆرانی و لیریکــی و دڵــداریی کوردی بەسن بۆ تێگەیشتن لە کاکڵــەی ســەرەکیی ئــەدەبی زارەکــی و خۆمــاڵی، کــە ئەویش بەشێکی دەگەڕێتەوە بۆ ئایین و رێوشوێنەکانی عەشــق و توخمــەکانی جــەنگی داسەپاو و بەردنگاریی رەوا کە دوو جەوهــەری ئاشــکرای رۆحــی ســەرکێشــی نەتــەوەی کوردن. جەوهەری فۆلکلۆر خۆی نیشاندەری تەواوی ئەو شتانەیە کە لە رابردووی ژیــار و جیهانبینی نەتەوەیەکدا لەئارادا بوون و هەن. لە دووتوێی گۆرانییە خۆماڵییــەکانی دوو هۆنەری ناوداری کورد "شاکە و خان مەسوور"، لە سەد و پەنجا ساڵی رابــردوودا، گۆرانیبێژانی میللییەکانی وەکو: سەید محەمەد سەفایی، رەسوڵ نادری، بسرایم قــادری، برایم نەورۆزی، عەبدوڵڵا ماچکەیی، یووسف ئاسکە و سیاچەمانە چڕە بەناوبانگەکانی رابردوو و ئێستای هەورامان و هۆرەچڕی بەناوبانگی وەکو "عەلی نەزرە مەنووچــهری" کە ئەم چەند دێڕە نموونەیەکن لە دەقی هۆرەی عەلی نەزەر:

زرەی یەی دەسی پاوەن لە پامە

م لەی شابادە کی هەوا خوامە
بنوور وەی قاقەز دووس دوورەوە
بزان چوورە نوساس وە دلگیرەوە ؟
بلبل تۆ مەگیر وە زار زارەوە
بەش تۆ ماگە گوڵ وە دارەوە
زوەی شەماڵ تیەی لەلا قەسرەوە
دەمچەو لا بریاگە هاوە ئەسرەوە
چەتر چو لەولاو بخەوە لاوە
کوچگانگ چەن کەس نایدە وەکاوە
نە قاقەز دیرم نە قەڵەم دەوات
راز دڵەگەم بنووسم تراد

بەیت و بالۆرە و لاواندنەوەی ژنـان و کچـان لـە کـاتی گەرمەشینی لەدەسـتدانی ئازیزان و خۆشەویستاندا و هەروەها دەقەکانی چەمەری، پڕن لە حیماسە و بەرخودان و رەزم، گۆرانییە لیریکی و دڵدارییەکان تژین لە عەشق و سۆزی مرۆڤی کورد و هەروەها هەڵگری جوانییە سیحراوییەکانی سروشتی کوردەواری. ئەو گۆرانییانەی کە رۆژانە لـە زاری شایەر و هۆنەرەکانەوە لە شادی و گۆڤەندی کورداندا دەوترێنـەوە، ئەگەرچـی لـە رواڵەتدا سادە و ساکارن، بەڵام لە دووتوێ و هەناوی ئەو دەقانەدا دنیایەك زانیـاری و خەیاڵ و هزری کورد حەشاردراون، کە مرۆڤی کونجکۆڵ و شـارەزای دەوێ کـە بیانخاتـە روو و شـەن و کـەویان بکـات. خوێنـەری ئـازیز نووسـین لـەبارەی ئـەدەبی زارەکـی و فۆلکلۆری کوردیـیەوە خوێندنـەوە و لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسـانە و رەوانبێژیانـەی پۆلێنکراوی دەوێت کە هەرکام لەلایەنەکانی بە وردی لێك بداتەوە، کە لە تاقەتی ئەم وتارە گشتییەدا نییە.

مەم و زین و توخمەکانی ئوستوورە

گوڵاڵە کەمانگەر- کامیاران

هەروەك مامۆستا هێمن دەڵێت: مەم وزین بە ناوبانگترین چیرۆكی كوردییە.

چیرۆكێك كە چەندین گێڕانەوەی هەیە و بڕێ جیاوازی لەنێوان توخمەكانی گێڕانەوەیدا هەیە، بەڵام ناوەڕۆكی رەسەنی چیرۆكەكە كە ئوستوورەیەكی كۆنی ناوچەی رۆژهەڵاتی نێوەڕاستە كە لە شوێنی خۆیدا بە تەواوی باسی لەسەر دەكەین. ئەم چیرۆكە وەكو هەموو چیرۆكە كوردییەكان و بەگشتی وەكو هەموو چیرۆكە كۆنەكانی دنیا لە سەرەتاوە بەشێوەی زارەكی و لە زمانی شایەرەكانەوە (كە بە بەیتبێژ دەناسرێن) گوتراوە، هەر بۆیە جیاوازیی گێڕانەوە و هەروەها تێكەڵبوونی توخمەكانی گێڕانەوە، لە ئەدەبی زارەكی و ئەم بەیتەشدا شتێكی ئاسایی و حاشاهەڵنەگرە.

هەر شایەرێك بەپێی پێخۆش بوون و بۆچوونی خۆی هێندێك شتی بۆ چیرۆكەكە زیادكردووە، یان گۆڕیویەتی، ئەم دەستێوەردانە تا ئەوكاتەی كە چیرۆكەكان تۆمار نەكرابوون، زۆر زەقتر بوو، بەڵام دوای تۆماركردنی بەیتەكان كە هاوكات بوو لەگەڵ لاوازبوونی بەرچاوی ئەدەبی زارەكی ئەو گۆڕانكارییانە كەم بوون، یان بە تەواوی نەماون.

لەبارەی مەم و زینەوە ئەوەی لە بەردەستدایە، گێڕانەوەی بەناوبانگی خانییە كە بەڕاستی شاكارێكی ئەدەبییە و مەم وزینی لە بەیتێكی سادە تا رادەی حیماسەوە كێشاوەتەوە سەرەوە. دووەم گێڕانەوەی پەرەمێرە كە بە وتەی مامۆستا هێمن ئیبداعێكی خۆیەتی و زیاتر لە ئەدەبی رۆژئاوایی و درامەكانی شكسپیر چووە. سێیەمیش گێڕانەوەی "رەحمان بەكری" شایەرە كە ئۆسكارمان تۆماری كردووە و وادیارە شێوەی باو لەناو بەیتبێژانی كوردستانی ئێراندا هەر ئەم گێڕانەوەی رەحمان بەكرە بووە (چونكە بە وتەی ئۆسكارمان جیاوازیی نێوان گێڕانەوەی شایەرەكان بەگشتی زۆر كەم بووە).

ئەوەی ئێمە لێرەدا پشتی پێدەبەستین، دوو گێڕانەوەی خانی و رەحمان بەكرە، بە تەواوی و بەدڵنیاییەوە ناتوانین بڵێین كام لەم دوو گێڕانەوە رەسەنترە. گێڕانەوەی خانی لەبەرئەوەی كە تێكەڵی وردەكاریی سۆفیانە و بۆچوونی عیرفانی بووە، لە چوارچێوەی ئوستوورەیی و فۆلكلۆری چیرۆكەكە دەترازێت و گێڕانەوەكەی رەحمان بەكریش بەبۆنەی تێكەڵكردنی چەندین ئوستوورەی و دەقی ئایینیی جیاواز لەناو ئوستوورەیەكی تایبەت، رەنگە خوێنەری شارەزا تووشی سەرلێشێواوی بكات و لێی ون بێت كە

ناوەڕۆکی ئوستوورەیی چیرۆکەکە بەڕاستی کامەیە. بۆیە لـە هـەردوو ئـەم گێڕانەوەیـە کەڵك وەردەگرین بۆ وەدەرخستنی پاژە پرش و بڵاوە ئوستوورەییـەکانی ئەم چـیرۆکە، کـە بە ئوستوورەی خودای کوژراو (شەهید) دەناسرێت.

ئوستوورەی خودای کوژراو:

لە دنیای ئوستوورەناسیدا زۆرجار هەیە کە لەنێوان ئوستوورەی چـەندین نەتـەوەی جیاوازدا تۆخمگەلی ئوستوورەیی هاوبەش دەکەوێتە بەرچاو، تەنانـەت جـار هەیـە کـە ئوستوورەی نەتەوەیەك دەقاودەق لەناو نەتەوەیەکی بە رواڵەت دوور لە نەتەوەی پێشـوو دەبینرێت و تەنیا ناوەکان دەگۆڕدرێن کـە بـەم ئوسـتوورەگەلە دەڵـێن ئوسـتوورەگەلی هاوتەریب. لە ڕێگای ئوستوورە هاوتەریبەکانەوە زانیاریی زۆر لەبارەی پێوەندیی نێوان نەتەوەکان و هەروەها مێـژووی هاوبەشـی ئـەوان، یـان شـێوەی ژیـانی ئـەو نەتەوانـە دەکەوێتە دەستی توێژەر و رەنگە بازنە ونبووەکانی مێژووی نەتەوەیەك بەهۆی ناسـینی ئوستوورەکانی وەدەرکەوێت.

یەکێك لە ئوستوورە هاوبەش و هەرە ناسراوەکانی ناوچـەی ڕۆژهـەڵاتی نێوەڕاسـت ئوستوورەی "خودای شەهید" بووە، ئوستوورەیەك کـە پێوەنـدیی راسـتەوخۆی لەگـەڵ شێوەی ژیانی خەڵکی ناوچەکەوە هەیە و گرنگترین ئوستوورەی ژیانی وەرزێرییـە. ئـەم ئوستوورەیە پێوەندی هەیە لەگەڵ کشتوکاڵ و چاندن و دروێنەی بەرووبوومدا. ناوەڕۆکی ئوستوورەکە باس لە پاڵەوانێك دەکات کە تایبەتمەندیی هـەرە بەرچـاوی داوێنپاکییـە. ئەم پاڵەوانە کە بووەتە دڵداری ژنێکی خاوەن دەسـەڵات، بۆ ماوەیەك دەکەوێتە زینـدان، یان بیر، یان دۆزەخ (کە جۆرێك لە مردنە) و خەڵك ڕێوڕەسمێك بە بۆنەی مردن، یان لـە زیندانکەوتنی پاڵەوانەکە بەڕێوە دەبەن. لـەم داسـتانەدا پاڵەوانەکـە نوێنـەری تـووی گیایە، واتە خودایەکی گیاییە کە وەرزێر لەژێر خاکی دەکات و هیواداوە شین ببێـت و سەرهەڵبێنێت. لە بۆچوونی ئینسانی ئوستوورەییدا پێوەندی (علت و معلولی) هێشتا مانای نییـە و ئەو هێشتا بەو قەناعەتە نەگەیشتووە کە سەرهەڵهێنان و رووانـی گیـا چەندین مانگ پـاش چـاندنی شـتێکی سروشـتی و ئاسـاییە رووداوی لـەدایکبوونی منداڵیش هەر بەو شێوەیەیە. سـەرەتا دڵـەڕاوکێی ئـەوەی کـە ئایـا ئـەو شـتەی کـە چاوەڕوانییە روو دەدات، یان نا، دەبێتە هۆی خولقاندنی ئـایین و دابونـەریتی تایبـەتی

(که زۆر جار لەگەڵ ڕێورەسمی قوربانی بۆ خودایان بەڕێوە دەچێت) پاشان ئەو دابونەریتە دەبێتە بەشێکی نەگۆڕی ئەو دیاردە سروشتییە، واتە لەبەر چاوی ئەو دەبێت بە عیللەتی ئەو ڕووداوە سروشتییە، (بۆ نموونە سەرهەڵێنانی تۆو لە خاك). ئینسانی ئوستووریی ئایینەکان و دابونەریتی زۆر بە لاوە گرنگە و وا دەزانێت جێبەجێ نەکردنی ئەوانە دەبێتە هۆی تۆران و رقهەستانی ئیزەدی ئەو داب و ئایینە و تۆڵەکردنی ئەو. بۆ نموونە پێدا هەڵنەگوتنی ئیزەدی ئاو دەبێتە هۆی تۆرانی ئەو و پشت هەڵکردنی لە خەڵك و زاڵبوونی دێوی وشکەساڵی، بۆیە هەموو هەوڵی خۆی دەدات کە ئەو خودایانەی کە پێوەندی ڕاستەوخۆیان بە ژیانەوە هەیە و هەمیشە بە باشی ستایش و پەرەستن بکات. خودای گیایش یەکێك لەو خودایانەیە کە ناوەند و کۆڵەکەی ژیانی وەرزێرییە.

کۆنترین بیچمی ئەم ئوستوورەیە، ئوستوورەیەکی میزۆپۆتامیاییە، لەم ئوستوورەیەدا ئینانا ژن- خودایەکە کە عاشقی کوڕە شوانێك دەبێت بە ناوی دوموزی، دوموزی مل بەو خۆشەویستییە نادات و ئینانا بە تۆڵەی ئەو نافەرمانییە کارێك دەکات دوموزی بکەوێتە دنیای ژێرزەوی، یان دۆزەخ.

لە ئوستوورە بابلییەکاندا "ئینانا" دەگۆڕدرێت بە ئیشتار و دوموزیش دەبێتە تەمووز، بەڵام داستانی خۆشەویستیی بێ ئاکامی ژن- خودا و تۆڵەکردنەوەی لەجێی خۆی ماوەتەوە، ئەم مۆتیڤە دەڕواتە کەنعان و شارستانییەتی ئۆگاریت و لەوێوە وەکو چیرۆکی پێغەمبەرێکی پاکداوێن بەناوی یوسف دەڕواتە ناو دەقە پیرۆزەکانەوە، (واتە تەورات و ئینجیل و قورئان)، کە دەگاتە ئێران ناوی چیرۆکی سیاوەشی لەسەر دادەنرێت. کوردیش وەکو نەتەوەیەکی ئەم بیاڤە فەرهەنگییە خاوەن گێڕانەوەیەکی خۆجێییە لەم ئوستوورەیە، کە لە چوارچێوەی چیرۆکی "مەم و زین"دا دەیناسین.

جیاوازیی بەرچاوی چیرۆکی سیاوەش و مەم لەگەڵ ئەوانی دیکە، گۆڕانی پیشەی خودای کوژراوە. لە چیرۆکە کۆنترەکاندا ئەم خودایە هەمیشە شوانە، کە ئەمەش دەتوانێت بۆ خۆی هۆکارێك بێت بۆ ئەو مانایە کە ئەم چیرۆکە لە لایەنێکەوە باس لە گۆڕانی شێوەی ژیانی ئینسان لە شوانی و ئاژەڵداری دەکات بۆ وەرزێری (شوان دەکوژرێت و دەبێتە قوربانیی گیا و وەرزێری). لە داستانی مەم و زیندا ئەو بەشە گۆڕاوە، بەڵام هەر لەو مۆتیڤەوە دەیان چیرۆکی سەربەخۆ و جۆراوجۆر سەری هەڵێناوە،

تا رادەیەك کە چیرۆکی خۆشەویستیی نێوان شوان و کچە ئەمیر، یان کچەخان بووە بە ناوەرۆکی بەشی زۆری بەیت و چیرۆکە کوردییەکان و بۆ هەمووان ناسراو و ئاشنایە کە لە شوێنی خۆیدا و کاتێ گەیشتینە ئەو چیرۆکانە باسی لەبارەوە دەکەین.

لە هەرکام لەم چیرۆکانەدا، بنەما ئوستوورەییەکە بە هێندێك لق و چڵ و وردە گێڕانەوەی جۆراوجۆر داپۆشراوە، بەڵام هەبوونی چەند خاڵ خوێنەر بەرەو ناوەرۆکی ئیزەدی شەهید کراو رێنوێنی دەکات. لە چیرۆکی "مەم و زین"یشدا ئەو خاڵانە بەم شێوەیە دەکەونە بەرچاو:

١- خۆشەویستیی زین بۆ مەم:

ئەگەرچی لەم چیرۆکەدا باس لە خۆشەویستیی دوولایەنەی مەم و زینە، بەڵام لە گێڕانەوەی هەردوو سەرچاوەکەدا بۆ ئێمە دەردەکەوێت کە خوازیاریی زین زەقتر و بەرچاوترە، لە مەم و زینی خانیدا پاش یەکەم دیداری مەم و زین (بە جلی گۆڕدراو و لە جێژنی نەورۆزدا) ئەو کەسەی هەوڵ دەدات بۆ ناسینی ئەوی دیکە، زینە. زین دایەی خۆی رادەسپێرێت کە لەبارەی ئەو کەسەی کە بینیویەتی، (مەم) لە فالگیر پرس و جۆ بکات و پاش ناسینیشی دیسان دایە بۆ لای ئەو دەنێرێت و بە مەم رادەگەیەنێت کە خۆشی دەوێت. لەوەوە دیارە خۆشەویستی لەلایەن زینەوە دەست پێدەکات. تەنانەت لە سەرچاوەی دیکەشماندا (مەم و زینی تۆمارکراوی ئۆسکارمان) لە بەشێك لە چیرۆکەکەدا مەم بە ئاشکرایی زین رەت دەکاتەوە و سێ جار بەدوای یەکدا دەڵێت کە زینی ناوێت. ئەگەرچی حیکایەتخان هۆکاری ئەو هەڵویستەی مەم بە تێکدەریی "بەکر" دەزانێت و دەڵێت بەکر بە گوێی مەمی گەیاندووە، کە زین نەخۆشیی پیسی گرتووە، بۆیە کاتێ میر زێنەدین (برای زین) سێ جار زین بە مەم دەدات، ئەو هەرسێ جارەکە رەتی دەکاتەوە و دەڵێت نامەوێت، بەڵام دیارە ئەمە دەستێوەردانی شایەرەکانە و بەشێوەیەکی قووڵ پێکهاتەی ئەم رەتکردنەوانە و هەروەها پێشدەستی و هەستی بەتینی زین، بەرەو هەمان "ژن- خودای عاشق" و "ئیزەدی پاکداوێن" رێنوێنیمان دەکات.

٢- لە زیندان کەوتنی مەم:

لە هەردوو سەرچاوەکەی ئێمەدا هۆی زیندانی بوونی مەم ئاڵۆزکاری و فیتنەگێڕی بەکر (معرفی) دەکرێت، بەڵام لە گێڕانەوەی رەحمان بەکردا رەتکردنەوەی زین لەلایەن مەمەوە دەبێتە بەردی بناغەی کێشەی میر و مەم و لە ناکامدا بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دەبێتەهۆی زیندانیبوونی مەم.

٣- مەرگی مەم و شینگێڕی کردنی:

لە گێڕانەوەی خانیدا بە روونی باس لە ڕێوڕەسمێکی گەورە بە بۆنەی مەرگی مەم دەکرێت، هەروەها بەڕێوەبردنی زەماوەند بۆ مەم و زین پاش مردنیان. ڕێوڕەسمی ماتەم و شینگێڕان بۆ ئیزەدی گیایی بەشی ئایینی ئوستوورەکەیە. هەر بەوجۆرە کە لە سەرەتا باسکرا، ئوستوورە و ئایین پێوەندییەکی زۆر نزدیکیان پێکەوە هەیە و بەردەوام یەکتر تەکتیف، یان بەهێز دەکەنەوە، بەڵام بەهۆی پەراکتیك بوونیەوە دیارترە و لە ڕێگای ئایینەکانەوە دەتوانین پاژە پەرش و بڵاوەکانی ئوستوورەیەك کۆ بکەینەوە و پێکەوە پێوەندییان بدەین.

نموونەی هەرە بەرچاوی شینگێڕی بۆ ئیزەدی گیایی، شینی سیاوەشە لە ئێراندا کە پێش لە ئیسلام بەڕێوە دەچوو و لە هێندێ شوێن وەکو شیراز تەنانەت تا سەدەی بیستەمیش مابوو. ئەو ئایینە ئەوەندە بە بەهێز و بەربڵاو بوو کە پاش زاڵبوونی ئیسلامیش توانی خۆی راگرێت و لە ڕێگای گۆڕانی ناوی پاڵەوانەکانەوە درێژە بە ژیانی خۆی بدات. شینی سیاوەش بە زۆربەی تایبەتمەندی و زۆرینەی سیمبولەکانییەوە لەژێر ناوی عاشوورای حوسێنیدا دیسان بە هێزمۆنیەی پێشوویەوە سەری هەڵێنا و ئێستاکەش هەر ساڵ لەناو شیعەکانی ئێراندا بە تینێکی تایبەتەوە بەڕێوە دەچێت. سەرنجدان و لێوردبوونەوە لەسەر ئاڵا و بەیاخەکانی ڕۆژی عاشوورا کە پڕن لە نیشانەکانی ڕێوڕەسمێکی وەرزێڕی (وەکو درەختی سەروو و گیا و باڵندە و... هتد) سەلمێنەری ئەو ڕاستییەیە کە عاشوورای حوسێنی درێژەدراوی شینی سیاوەشە و یەکبوونی –این همانی– ئەم دوو ئایینە دەخاتە بەرچاو.

شینی سیاوەش و شینی مەم، دوو ڕێوڕەسمی هاوتەریب و دوو گێڕانەوەی یەك ئایینن کە ئەگەری زۆرە کە لە هەموو بەشەکانی ئێراندا بەڕێوە چووبێت.

٤- شینبوونی گیا، یان گوڵێك لەسەر مەزاری مەم و زین:

لە هەردوو گێڕانەوەکانی خانی و ئۆسکارماندا باسی شینبوون و سەرهەڵدانی گیا، یان گوڵێك لەسەر مەزار، واتە لە خاکی گڵکۆی مەم و زین هاتووەتە دەر. هاوشێوە -معادل-ی ئەم ڕووداوە لە چیرۆکی سیاوەشیشدا هەیە. شینبوونی گیای سیاوەشان لە خوێنی سیاوەش و شینبوونی گوڵ لەسەر مەزاری مەم، ئەوە نیشان دەدات کە ئوستوورەکە شوێنی کەوتووە. هەر بەو جۆرە کە باسمان کرد ئوستوورە و بەتایبەت ئایینە پێوەندیدارەکان بە ئەوانەوە تێکۆشان و پەلەقاژەی ئینسانی ئەو سەردەمەیە بۆ ڕازیکردن و پێ خۆشبوونی ئەو خودایانە کە هەرکامیان بەڕێوەبەری بەشێکی سروشت بوون، بۆئەوەی کە بتوانێت لە سروشت بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی خۆی کەڵك وەرگرێت و هیچ کێشە و کارەساتێکی سروشتی ژیان و کاروبار و شێوەی ژیانەوەی -معیشت- نەخاتە مەترسییەوە.

ئوستوورەی ئیزەدی شەهیدکراو، ئوستوورەی ژیانی وەرزێرییە و ئاوات و ئامانجی هەمیشەی وەرزێر هاوڕێبوونی زەوی و وەرزەکان لەگەڵ ئەو و باشبوونی بەروبوومەکەیەتی. بۆیە ڕێوڕەسمێك لەژێر سێبەری ئوستوورەیەکدا بەڕێوە دەبات بۆئەوەی ژن- خودای زەوی[1] لێ خۆش بێت و کشتوکاڵێکی بە بەهرەی بداتێ. واتە دوایەمین بەشی چیرۆکەکە ئەو چاوەڕوانییە و ئەو ئومێدە نیشان دەدات کە ئینسان بەهۆی ئەوەوە ئوستوورەکەی خولقاندووە. ئەو گوڵەی کە لەسەر مەزاری مەم و زین شین بووە، هۆکاری ڕەسەنی پێکهاتنی چیرۆکی مەم و زینە.

جیاوازیی سەرەکیی چیرۆکی مەم و زین لە گەڵ چیرۆکە هاوتەریبەکانی خۆی لە ناوچەدا، گۆڕانی ئاکسیۆنی ژن- خودایە (زین)، لە هەموو چیرۆکە هاوشێوەکاندا ژنی چیرۆکەکە ژنێکی هەوەسبازە کە هەندێك جار واشتا (معشوقە)کەی خۆی دەکوژێت،

١- خودای زەویش وەکو خودای ئاو لەنێو ئوستوورەی هەموو وڵاتەکاندا ژنە، بۆ نموونە ئەرمەنیتی کە ناوی لە ئاڤێستادا هاتووە کچی ئەهوورامەزدایە و خودای زەوینە.

بەڵام زین ئەو ئاکسیۆنەی نییە و وەکو یارێکی وەفادار لەگەڵ مەمدا دەمێنێتەوە و لە سۆی یارەکەی دەمرێت.

ئەوەی کە لە چ زەمەنێکەوە چیرۆکی مەم و زین ڕێگای خۆی گۆڕیوە و لە هاوتاکانی خۆی لەو بارەیەوە دوورکەوتووەتەوە، بە ڕوونی دیار نییە، بەڵام ئەوەندە دەزانین کە ئەم گۆڕانەش تەنیا بەسەر مەم و زیندا نەهاتووە و هاوتایەکی دیکەی هەر لەنێو ئوستوورە ئێرانییەکاندا هەیە، ڕادەی دوورکەوتنی ئەو چیرۆکە لە ئوستوورەی ژێدەر زۆر زیاترە، بەڵام نێوەرۆکی چیرۆکەکە هەمان ئوستوورەیە، ئەوەش چیرۆکی بیژەن و مەنیژەیە، لەنێو بیر زیندانیکردنی بیژەن هەمان زیندانیبوونی ئیزەدی گیاهییە، بەڵام لێرەشدا مەنیژە ئەو ژن- خودای هەوەسباز و دڵڕەق نییە، بەڵکو ڕۆڵی دڵداریی بیژەن دەگێڕێت..

ئەو چیرۆکبێژانە کە بەرەبەرە و لە گێڕانەوە جیاوازەکان و لە زەمەنەکاندا سیمای زین و مەنیژەیان گۆڕیوە، ئەگەرچی ئوستوورەکەیان لە فۆرمی ڕەسەن دوور کرخستووەتەوە، بەڵام باری دراماتیك و هەستیاریی چیرۆکەکەیان زۆر بردووەتە سەر و بەو شێوەیە توانیویانە لە ڕێگای گۆڕینی داستانی دەسەڵاتی خودایان بە چیرۆکی دڵداری دوو ئینسان مانەوەی گێڕانەوەکە گەرەنتی بکەن و هەست و هاودەردی و (همزات پنداری) خەلکەکە بکەن بە پارێزەری گیانی بەشێك لە فەرهەنگ و دابونەریتی خۆیان. ڕەنگە ئەگەر بیچمی ڕاستەقینەی زین وەدەرکەوتایە ئەم چیرۆکە ئەوەندە لەسەر زار و نێو دڵی خەڵکی کورد نەمابایە و بەهۆی ئەوەی کە نەتەوەی کورد زۆر بە دێری دەستی بە تۆمارکردنی ئەدەبی زارەکی خۆی کرد، بە تەواوی لەناو نەچووبایە، چونکە لە دەورانی ڕەواجی ئەدەبی زارەکی ئەوەی ژیانی دەقەکان دەپارێزێت مێشکی شایەر و دڵی گوێگرەکەیە. گوێگری بەیت ئەگەر بەیتەکەی بە دڵ نەبێت و بە بیستنی هەستی نەجووڵێت و نەتوانێت لەگەڵ ئەکتەرەکان و ڕەوتی داستانەکەدا پێوەندییەکی دەروونی و قووڵ پێکبێنێت. ئەو چیرۆکە خۆبەخۆ لە مێشکی شایەرەکانیش کوێچ دەکات و شایەر بۆ حەز پێکردن و وەزامەندیی گوێگرەکانی بەیت دەڵێت، بۆیە لە ڕەوتی زەماندا بەشگەلێ لە چیرۆکەکان گۆڕدراون و گۆڕانی سیمای زینیش لە ژن- خودایەکی هەوەسباز و خۆپەسند بە دڵداری وەفادار و غەدرلێکراوی مەم لەم چەشنەیە.

توخمە ئوستوورەییەکانی مەم و زین:

ئەگەرچی ناوەڕۆکی چیرۆکی مەم و زین ئوستوورەی خودای گیاییە، بەڵام هێنـدێك گێڕانەوەی لاوەکی کە وەکو لق و چڵ و گەڵای ئەو چیرۆکە، ماجەراکە بەربڵاو دەکەن و ڕواڵەتی داستانیی پێدەدەن، لـەم بەیتـەدا هـاتووە کـە زۆرجـار دەربـڕی دابونـەریت و فەرهەنگی کۆنی خەڵکی ناوچەکەن و جاریش بڕگەگەلێ لە ئوستوورەیەکی جیـاواز و سەربەخۆن کە خزاونەتە ناو گێڕانەوەکەوە، ئەم تایبەتمەندیـیە لـە زۆربـەی هـەرە زۆری بەیتەکاندا زەق و بەرچاوە کە لە شـرۆڤەی خۆیدا باسـیان لەسـەر دەکـەین، بـەڵام بـۆ لێکدانـەوەی ئـەو بەشـانەی مـەم و زیـن کـە لـەباری توخمـە فەرهـەنگی و ئوستوورەییەکانەوە شایانی ئاماژە پێکردنن، دەست دەکەین بە خوێندنـەوەی هارکـاتی هەردوو گێڕانەوەی خانی و ڕەحمان بەکو:

لە سەرەتای مەم و زینی ڕەحمان بەکردا (تۆمارکراوی ئوسکارمان) لەگەڵ کـەش و هەوایەکی ئەفسانەیی و هەزارویەك شەوی ڕووبەڕوو دەبین: پاشـایەك کـوڕی نابێـت و بەدوای ڕاز و نیاز لەگەڵ خودا و پاڕانەوەی زۆر، بـەهۆی سـێوێکی بەهەشـتی دەبێتـە خاوەن کوڕێك و ناوی دەنێت مەم. دەقی بەیتەکە لەبارەی چۆنییەتی لەدایکبوونی مـەم (کە سەرەتای چیرۆکەکەشە) ئاوا دەست پێدەکات:

ئیبراهیم پاشای یەمەن هیچ کوڕی نەبوو، دەگەڵ وەزیری خۆی هەڵستان ڕۆیـن بـۆ ماڵە خوڵا، دوازدە مەنزڵان ڕۆین، خوڵا ڕەحمی بەوان کرد. وەیسـەلقەرەنی ماهیدەشـتی ناردیە کن ئەوان، دوو سێوی پێدا نارد... ئەوانە بۆ کوڕی هاتوون بچنە ماڵـە خۆیـان شەو جومعەی دەسنوێژێ هەڵگرن، ئەو سێوەی لەتی بکەن، لـەتێکی بـۆ خـۆی بخـوا لەتێکی ژنی...

بەڵام لە گوتنەوەکەی خانی-دا نە باسی سێوی بەهەشت دەکرێت و نـە مـەمیش شازادەیە، بەڵکو کوڕی نووسەری میرە.

شێوەی لەدایکبوونی مەم و سێو بەهەشتی و... هتـد ڕەبیرهێنـەری ئەفسـانەیەکی ئیسلامییە کە لەودا پێغەمبەر بەهۆی خـواردنی سـێوی بەهەشـتی دروسـت دەبێـت. مۆتیڤی سێوی بەهەشت زۆر کۆنە و ئاماژە بە ئەستوورەی تەوراتی دەکات و خـواردنی میوەی قەدەغە لەلایەن ئادەم و حەوا کە خوازیەکە بۆ پێوەندیی جنسیی ژن و مێـرد،

ئادەم و حەوا میوەی قەدەغەکراو (سێو) دەخۆن و بەدوای ئەوەدا لە ڕەگەزی خۆیان بەئاگا دێن، کەوابوو یەکەم منداڵی ئەوان بەشێوەی ناڕاستەوخۆ لە خواردنی سێوی بەهەشت خولقاوە. ئەم جۆرە لەدایکبوونە بەوە ڕێنوێنیمان دەکات کە لەگەڵ چیرۆکێ ڕووبەڕووین کە باسی خولقانی سەرەتایی دەکات و تێکدەری زەمانی مێژوویییە و دەیەوێت ڕەوتی ژیانی ئینسانی لە سەرەتاوە تا گەیشتن بەو بەشە کە مەبەستی نەسڵیی ئوستوورەکەیە، باس بکات. لە واقیعدا ئەم گێڕانەوەیە تا سەردەمی خولقانی سەرەتایی و یەکەمین دابونەریتە کۆمەڵایەتییەکان تایبەتمەندیی بەشێکی زۆرە لە ئوستوورەکان.

ئوستوورە بە پێچەوانەی ڕۆمان، یان داستانی ئەمڕۆ، کامێرای خۆی ناخاتە سەر بەشێکی دیاریکراو لە زەمان و شوێن. زەمانی ئوستوورەیی زەمانێکی تۆکمە و لێکدانەبڕاوە (پیوستاری و غیر قابل تجزیه)، گشتییەتێکە کە بەش بەش ناکرێتەوە و شوێنیش قەت بە ڕوونی باسی لێ ناکرێت، تەنیا ناوێکی لەسەرە ئەوەش بۆ ئەوەیە کە خەڵکی ناوچەکە (کە خولقێنەری ڕاستەقینەی ئوستوورەکانن)، دەیانەوێت بەستاوەیی (تعلق) ئوستوورەکە بە خۆیان بخەنە بەرچاو، کە ئەوەش دەبێتە هۆی هەستی (هەزات پنداری) و پێوەندی هەستیارانە لەگەڵ ئەکتەرەکان، هۆکاری مانەوەی چیرۆکەکان لە ئەدەبی زارەکیدان.

لە بەیتی مەم و زیندا، شێوەی لەدایکبوونی مەم باسی چۆنییەتی خولقانی یەکەم مرۆڤ دەکات و پاش ئەوەش دەچێتە سەر بەشێکی دیکە لە دابونەریتی هەرە کۆنی ئینسان و بەو شێوەیە ڕەوتی ژیانی مرۆیی وێنا (تصویر) دەکات.

مەم لە سەرەتاوە نۆکەرێکی هەیە بە ناوی بەنگینە (کوڕی وەزیری پاشا، کە هەڵبەت لە مەم و زینی خانیدا باسی لێ ناکرێت و ئەو کەسەی کە ڕۆڵی هاوڕێی مەم دەگێڕێت قەرەتاژدینە)[٢]، مەم و بەنگینە دوای لەدایکبوون بەسەرهاتێکی سەیروسەمەرەیان هەیە. بەیتەکە دەڵێت:

٢- قەرەتاژدین لە بەیتە تۆمارکراوەکەی ئوسکارماندا تەنیا مێردی خاتوو ئەستێی خوشکی زینە، بەڵام لە گێڕانەوەی خانیدا قەرەتاژدین کوڕی وەزیر و دۆست و هاوڕێی مەمە و لەگەڵ ئەو بۆ جزیرە دەڕۆن و لەوێ تاژدین خاتوو ئەستێ هەڵدەبژێرێ و مەمیش زین.

... بە دایانیان دان، دوو ساڵ لە کن دایانێ بوون، لە پاشان بە لەلەیان دان، سێ ساڵ لە کن لەلەی بوون لە پاشان سواریان کردن، دووساڵان سوار بوون، ئەوجار هێنایان بردیانە مەدرەسەی لە خزمەت مامۆستا دانیشتن، حەوساڵان دە ژێرخانێدا بوون، رۆژ و شەویان لێ قەدەغە کردن...

ئەم بەشە جگەلەوەی کە بەهۆی ئاماژە بە بەشێکی ئایینی میترایی گرنگی تایبەتی هەیە، دەتوانێت لەلایەکی دیکەشەوە درێژەی رەوتی ژیانی ئینسانی بێت. سواربوون ئاماژەی ئاراستەوخۆ بۆ دەستەمۆکردنی ئەسپ (کە رۆڵێکی گرنگ و بەرچاوی لە ژیانی مرۆڤدا گێڕاوە)، لەژێر خان بوونیش ئاماژە بە سەردەمی ئەشکەوت نشینی و لە هەمان کاتیشدا دەتوانێت ئاماژە بێت بە نەریتێکی کۆن بۆ تەربییەت و پەروەردەی مێرمندالان کە ئەوانیان لە خەڵك دووردەخستەوە و لە هەلومەرجی سەخت و بە ئەستەم و تەنانەت زۆرجار لەژێر ئەشکەنجە و ئازاری جەستەیی پەروەردە دەکران و پاشان دەگەڕانەوە بۆ نێو کۆمەڵگا. حەوت ساڵ قەدەغەکردنی رۆژ، وەبیرهێنەری ئەو یاسا سەختە کۆمەڵایەتییانەیە.

پێوەندیی ئەم قەدەغەکردنە لەگەڵ رۆژ و هەروەها لە ژێرخان زیندانیکردنی کوڕەکان بەرەو ئایینی میترایی رێنوێنیمان دەکات، لە ئایینی میتراییدا رێورەسمەکان لە ئەشکەوت بەڕێوە دەچوون. ئەم ئەشکەوتانە نوێنەری تاقی ئاسمان بوون... بەڵام لەو شوێنانەدا کە ئەشکەوت نەبوو پەرستگەکانیان بە لاساییکردنەوە لە ئەشکەوت، لە ژێرزەوی دروست دەکرد و پلیکانێکی درێژ پەرستگەکەی دەگەیاندە سەر عەرز، ئەم پەرستگانە هیچ پەنجەرە و شتی وایان نەبوو. لە گۆڕەپانی پەرستگەکەدا ئاگردان و ئاودان و شتانی دیکە هەبوو. (بەهار، ۱۳۷۳: ۳۲-۳۳).

دکتۆر بەهار هەر لەم دەقەدا (واتە لە ئوستوورەوە تا مێژوو) ئاماژە بەوە دەکات کە تەنیا ئەو پیاوانەی کە گەیشتوونەتە تەمەنی گەورساڵی دەتوانن لە رێورەسمی میتراییدا بەشداری بکەن و مێرمندالان بۆ ئەو مەبەستە، واتە بەشداری لە رێورەسمی میترایی، بەشێوەی شەڕڤان (بە لاساییکردنەوەی میترای شەڕڤان) پەروەردە دەکرێن. بەهۆی ئەم بەڵگانەوە دەتوانین بڵێین ئەو شێوە پەروەردە و بارهێنانە کە بۆ مەم و بەنگینە باسکراوە، ئاسەواری ئایینی میترایی پێوە دیارە و ئەم گومانە بە ئاوڕدانەوە بە

درێژیی بەیتەکە بەهێزتر دەبێت، مەم و بەنگینە بە هەلکەوت پەنجەرەیەک بەرەو دەرەوەی ژێرخانیان بۆ دەردەکەوێت:

تیشکی ڕۆژ هاتە ژووری، ئەستەغفروللا گوتیان ئەوە خولایە مامۆستای وان لە وێ نەبوو، هەر ئامێزیان لە تیشکی وەدەرهێنا بۆیان نەدەگیرا... گوتیان ئەوە خولایە هاتۆتە نێو مە...

مامۆستا هێمن تەنیا باسی ئەوە دەکات کە ئەم بەشە، تەورات و حیکایەتی ئیبراهیمی پێغەمبەرمان وەبیر دێنێتەوە، بەلام ئەو حیکایەتەی تەوراتیش خۆی بەستراوە بە ئایینی بەربلاوی پەرەستنی میترا و خۆر- خودایە کە لە هەر ولات و شارستانییەتێکدا ناوێکی جیاوازی لەسەرە و لە ڕێگەی ڕیوایەتە ئوستوورەییەکانەوە چووەتە نێو دەقە پیرۆزەکانی تەورات و قورئانیش[٣].

لە درێژەی بەیتەکەدا باسی هاتنە دەرەوەی مەم و بەنگینە دەکرێت و مشتومڕی مەم لەگەڵ بابی لەبارەی ئەوەی کە حەوت ڕۆژی دیکە بێنێتەوە یان حەوت مانگ. دیارە حەوت خۆی ژمارەیەکی پیرۆزە و قۆناغەکانی هەنتەش (تشرف) لە ئایینی میتراش حەوت قۆناغە و لە زۆربەی چیرۆکە کۆنەکانی دنیادا چەند ژمارەی پیرۆز هەیە وەکو سێ، چوار، دوازدە و چل و لە مانەدا حەوت لە هەمووی زەقترە. هەرکام لەم ژمارانە بۆ ئینسان مانایەکی هەبووە و بەو بۆنەیەوە مانا و باری پیرۆزی پێ بەخشیون. بۆ نموونە سێ پێکهاتووە لە (٢+١) کە نوێنەری جووت بوون و زیادکردن، واتە زاوزێیە لە ئوستوورەی مەسیحیشدا سێ خودایی هەر ئەو مانایەی هەیە، باب و کوڕ و ڕۆحی پیرۆز (کە بەبۆنەی سەقامگیربوونی فەرهەنگی دژە ژن و هەروەها بۆ خولقانی بیچمێکی ئابستراکت و ئیستعاری و پیرۆز و نائاسایی نواندنی پێوەندییەکان جێگەی دایکی گرتووەتەوە) ((شەرحی زیاتری دەوێت)).

بەیتەکە دوای هاتنە دەرەوەی مەم و بەنگینە باسی یەکەم دیداری مەم و زین دەکات. لە بەیتە تۆمارکراوەکەی ئۆسکارماندا ئەو یەکەم دیدارە زۆر خەیالاوی و ئەفسانەییە و چیرۆکەکانی هەزار و یەک شەو و "دکامرۆنی بوکاچیۆ" و داستانەکانی

٣- ناوی خۆر لە زمانی عەرەبی و لە قورئاندا بە ڕوونی ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێت ڕشەی شەمس لە زمانی عەرەبیدا هەمان شەمەش خۆر- خودای بابلییە.

جندزکە و دێو و پەریان وەبیر دێنێتەوە، واتە ڕواڵەتی ڕۆمانسەکانی سەدەی شازدە و حەڤدەی هەیە کە لە ئێراندا عەییارنامەکان بەو شێوازە بوون.

زمانی بەیتبێژ لەم بەشەدا دەبێتە زمانێکی مەوزوون و لێرە بەدواوە بە وردی هەموو وردەکارییەکانی ماجەراکە باس دەکات: شەوێك سێ پەری دێنە سەر کۆشکی مەم و دوای هێندێ قسە لەسەر جوانی مەم و زین، هەر لە شەودا زین لە جزیرە دەگوازنەوە بۆ کۆشکی مەم. شایەر ئەگەرچی ئەم گواستنەوە زۆر درێژە پێدەدات، بەڵام زمانێکی شیرین و گێڕانەوەیەکی جوانی هەیە کە گوێگر دەباتە دنیای خەیاڵ و ئیزنی ئەوەی دەدات تا هەموو وردەکارییەکانی وتووێژی پەرییەکان و دیداری مەم و زین بێنێتە بەرچاو. لێرەدا بەشێکی کورتی داستانی ئەو شەوە بۆ ئاشنابوونی خوێنەر لەگەڵ زمان و دەربڕینی ناسك و خەیاڵاویی شایەر دەگێڕینەوە:

خالق هەر ئەتۆی لە سەرە
سێ پەری لە ئاسمانی حەوتەمین بەستوویانە لەنگەرە
لەسەر کۆشکی کاکە مەمی هەڵدەنیشن ئەوبەر ئەوبەرە
خوشکی گەورە دەڵێ بە خوشکی چکۆلە
خولاکەی خوشکی ڕومەتی کاکە مەمی زەریفە یان چراو فەنەرە؟
خوشکی نێوەنجی وای گوتیە
هەر لە عەرشی تا کورسییە
هەر لە گای هەتا ماسییە
هەموو دنیام پشکنیە
هیچکەسم نەدیوە لە گرێن جوانی کاکە مەمییە...

ئەم بەشەی بەیتەکە بە هەموو جوانییە زمانییەکانییەوە لە ئەسڵی گێڕانەوە نوستوورەییەکە دوورکەوتووە و تەنیا ماجەرایەکی خەیاڵاوی بەیان دەکات، بەڵام مەم و زینی خانی لەم بابەتەوە جیاوازە و لەوە دەچێت بە ڕێگای ڕەسەنی گێڕانەوەکەدا چووبێت، چونکە ئەو ڕەوتەی کە باسمان کرد (واتە گێڕانەوەی ژیانی ئینسان لە سەرەتاوە تا گەیاندنی بەو شوێنەی کە مەبەستی نوستوورەکەیە)، لە گوتنەکەی

خانیدا نەپچڕاوە و چژنییەتی یەکەم دیداری مەم و زین پێوەندیی سەدا سەدی لەگەڵ ڕەوتی ئوستوورەیی پاش و پێشی خۆی هەیە.

خانی مەم و زینی لە جێژنی نەورۆزدا تووشی یەکتر کردووە. ماجەراکە بەگشتی وایە کە مەم و تاژەدین بە جلی کچان دەڕۆن بۆ جێژنی نەورۆز لەوێ چاویان بە دوو کوڕە لاوی جوان و چالاک دەکەوێت کە خەریکی زۆران و شەڕن و کەس نایانبەزێنێت. مەم و تاژەدین وەدوویان دەکەون و بۆیان دەردەکەوێت کە ئەوانە کوڕ نەبوون، بەڵکو دوو کچی جوان بوون و هەر لەوێ عاشقیان دەبن، کچەکان ئەنگوستیلەی خۆیان لەگەڵ کوڕەکان دەگۆڕنەوە و دەگەڕێنەوە بۆ کۆشکی خۆیان.

جێژنی نەورۆز کە جێژنێکی بەهارییە بۆخۆی پێوەندی ڕەسەنی لەگەڵ خودای کوژراودا هەیە. ڕێوڕەسمی شینگێڕان بۆ خودای کوژراو لە سەرەتای بەهاردا ئەوکاتەی کە خەڵک چاوەڕوانی شینبوونی خاکن، بەڕێوە دەچوو، جادوویەکی لاساییکەرانە بووە بۆ هاندان و هەڵخڕاندنی ئیزەدی زەوی و بەو جۆرە مەجبوورکردنی بەوەی کە گیای لێوە شین ببێت و پیت و بەرەکەت بدات بە ژیانی وەرزێری لە دنیای ئوستوورەییدا هەموو جێژنەکان پشت ئەستوور بە گێڕانەوەیەکی ئوستوورەیی لە شێوەی ژیان و تایبەتمەندییەکانی ژیانی ئینسانن، واتە جێژنەکان هەموو واتای تایبەتییان هەبووە و هیچ جێژنێک بێ پاڵپشتی مانایی و ئایینی نەبووە. جێژن دەرخەری باوەڕە ئوستوورەییەکانی ئینسان و پێوەندییەکانی ئەو لەگەڵ خودایانی بەڕێوەبەری دنیا و هەروەها زمانی دوانی ئینسان لەگەڵ سروشتدایە، بەو زمانە داخوازییەکانی خۆی بەرانبەر بە سروشت دەخاتە بەرباس و لە هەمان کاتدا ئەمەگناسیی خۆی بە یاسا سروشتی و کۆمەڵایەتییەکان نیشان دەدات و حورمەت یان بەها بۆ تەکووزەکان دادەنێت.

دەرچوون لە تەکۆزی باو و ئاسایی و تێکدانی زۆربەی یاساکان کە تایبەتمەندیی بەرچاوی زۆربەی جێژنەکانە، لەڕاستیدا گەڕانەوە بە هەلومەرجی ئاژاوەی پێشسڕۆژییە بە مەبەستی وەدیهێنانی پێویستی تەکۆز و دیسانەوە گەڕانەوە بە تەکۆز و یاسا و پاراستنی جیدیێتی (ئەو تایبەتمەندییە لە نەورۆزدا لە بەڕێوەبردنی ڕەسمی میری نەورۆزیدا دەکەوێتە بەرچاو)، تایبەتمەندییەکی دیکەی زۆربەی جێژنەکان (تعلیقە) کە لە دوو بواری زەمان و شوناسدا خۆی دەنوێنێت (تعلیقی) زەمانی لە ڕێگای سەما و

هەڵپەڕکێ و (خلمە) و (تعلیقی) شوناسی لە ڕێگای گۆڕینی جلوبەرگ و شاردنەوەی شوناس و (شخصیتی) ڕاستەقینەی کەسەکانەوە دەستەبەر دەبێت. ئەم گۆڕینە گۆڕینێکی جیاواز و تایبەتە، جاری وا هەیە جلی گیانلەبەرە جۆراوجۆرەکان لەبەر دەکرێت و (ماسکی) جانەوەرەکان لەسەر دەکرێت، جاریش هەیە جێگای ژن و پیاو دەگۆڕدرێت، واتە ژنان جلی پیاوان لەبەر دەکەن و پیاوانیش جلی ژنان[٤] ئەم جێگۆڕکێیە دەبێتە هۆی نەناسراوی و جۆرێك لە (تعلیقی) شوناسی دەخولقێنێت.

لە چیرۆکی "مەم و زین"یشدا ئەم تایبەتمەندییە هەیە، مەم بە جلی کچان و زین لە بەرگی کوڕاندا بۆ یەکەم جار یەکدی دەبینن.

دوای ئەم ناسینەش چیرۆکی دڵداریی مەم و زین دەست پێدەکات و پاشان ڕۆڵگێڕانی ئەکتەری شەڕ خولقێن، یان دژەپاڵەوانی چیرۆکەکە واتە بەکر کە ڕاوێژکاری ئەمیر و بەهۆی کارتێکردنی ئەو، دوو دڵدار لە یەکتر دوور دەکەونەوە. بوونی دژەپاڵەوان ئەگەرچی بۆ گەیاندنی چیرۆك بە لووتکەی کاریگەری هەستیارانە گرنگە و هیچ چیرۆکێکی سەرکەوتوو نییە کە دژەپاڵەوانی تیا نەبێت، بەڵام لەباری ئوستوورەییەوە بە ئاوڕدانەوە لە ئەسڵی ئوستوورەکە بۆمان دەردەکەوێت، کە دژەپاڵەوان بوونی نییە و دواتر بۆ پاساو (توجیە)ی دابڕانی مەم و زین هاتووەتە ناو چیرۆکەکەوە. کاتێك لە ڕوانگەی ئوستوورەییەوە چاو لە چیرۆکەکە بکەین و بزانین ئەم چیرۆکە گێڕانەوەیەکی کوردی لە ئوستوورە ئیشتار و تەمووزە، ڕەتکردنی خواستی زین لەلایەن مەمەوە نەتەنیا شتێکی سەیروسەمەر نییە، بەڵکو دەرخەری بەراورد دوور گێڕانەوەکەیە. هەروەك پێشتریش باسمان کرد لەم بەشەی چیرۆکەکەدا میزینەدین برای زین سێ جار زین پێشکەش دەکاتە مەم و هەرسێ جارەکەش مەم دەڵێت نامەوێت و ئەم ڕووداوە لە دەرەوەی پێکهاتە (بافتی) ئوستوورەییەوە شتێکی نەگونجاوە بۆ چیرۆکێکی دڵداری، بۆیە ئەکتەرێك بە ناوی بەکر وەکو دژەپاڵەوانی چیرۆك ئەم کردەوەیەی مەم (توجیە) دەکات، بەو شێوەیە کە ژنانێکی بەکرێگیراو ڕادەسپێرێت کە

٤- ناسەواری ئەم ڕەسمە لە یەکێك لە جێژنەکانی پێش لە نەورۆز هێشتا ماوە. لەم ڕەسمەدا کە بە کۆسە دەناسرێت کوڕێکی گەنج لە جلی کچاندا و لەگەڵ چەند هاوڕێی دیکەی خۆی ماڵ بە ماڵ دەگەڕێن و بۆ شادیی خەڵك گۆرانی دەڵێن و پارە، یان دیارییەکیان لێ وەردەگرن.

بە مەم بڵێن زین نەخۆشینی پیسی هەیە و لەو ڕێگایەوە ڕای مـەم بەرانبـەر بـە زیـن دەگۆڕێت.

دوای ئەمەش تۆڵەکردنی برای زین ڕوو دەدات کە لە واقیعدا هـەمان تۆڵـەکردنی ژن- خودایە، مەم زیندانی دەکرێت و بەرەو خاڵی لووتکـە (نوقتـەی ئوج) چـیرۆکەکە لێرەوە دەست پێدەکات. گرفتاربوونی مەم لە گرتووخانە و شین و ناڵەی زین لـە دووری ئەو بەڕاستی جوانترین و کاریگەرترین بەشی مەم و زینە (بەتایبەت لە گێڕانەوەکـەی خانیدا) زمانی ناسکی خانی لەم بەشەدا سۆز و تاوێکی بـێ وێنـەی هەیـە. بۆئـەوەی خوێنەریش چێژێك لەو دەقە بیات بەشێکی کورتی لێرەدا دەخەینە بەرچـاو، زیـن بـەم زمانەوە گلەیی لە گەردوون و چارەڕەشیی خۆی دەکات:

ئەو زینی بە دوایی دڵ گرفتار
ئارامی ل لا نەما بە یەك جار
... بێ هێز و توان و دەستە و ئەژنۆ
هەر مەم مەمی بوو بە داد و ڕۆڕۆ
دەتوایەوە بۆی دڵی ڕەقی بەرد
لاواز ببوو ببووە مووەیەکی زەرد
گەر لێی نەدەبووەوە هیچ دەرووی ڕوون
هاواری دەکرد چەرخی گەردوون
چم کردووە بۆچی بوویە دوژمن
تۆڵەی چ دەسێنی دێیتە گژ من
مەم ببووە بەشم ئەوەند بە قینی
هێشتا بە منت ڕوا نەبینی
تۆ تاقە مەمێك بە زۆر بزانی
لێم بدزی برادەری دەزانی؟!
بۆ تووشی کچێکی وەك منت کرد
سووچم چ بوو پاشی بۆ ونت کرد
دوو دڵ کە بە ئاگرت بڕووکان
چیت پێ گەیی تۆ جگە لە تووکان

لای هەرکەسێ بەزم و پێکەنینە

هەر لای من و مەم شەپڕۆ و شینە...

ئەم بەشەی چیرۆکی مەم و زیـن بەڕاستی زۆر جوانـە، بـەڵام لێـرەدا باسـی ئیمـە شتێکی ترە و خوێندنەوە و چێژبردن لە دەقە بەرزەکەی خانی دێڵینەوە بۆ خوێنەر.

مەم لە گرتووخانە دەمرێت و زینیش کە بەرگەی خەمی مەرگی مەم ناگرێت، لـە داخی مەرگی دڵدارەکەی دەمرێت و پێش لە مردن لە برای خۆی داوا دەکات کە وەکـو بووك و زاوا جێژن و ئاهەنگیان بۆ ساز بکـات و هـەروەك چـۆن بـۆ خـاتوو ئەسـتێی خوشکی کردوویە بۆ مەم و زینیش شار و دێ برازێنێتەوە.

لێرەدا ئوستوورەکە دەگاتە ئاکامی خۆی، واتە بەڕێوەبردنی ڕێوڕەسمێـك بـۆ خـودای رووەکی و ڕێزنان لە ژیانی وەرزێری، بە مەبەستی کاریگەریی زیاتر لەسەر سروشت بۆ پیت و بەرەکەت بەخشین بە خەڵە و خەرمان. هەر ئەو جۆرەی کە پێشتریش باسمان کرد ئوستوورە و ئایین پێوەندیی راستەوخۆیان پێکەوە هەیە و هەر ئوستوورەیەك بەستاوەی ئایین و ڕێوڕەسمێکی فەرهەنگی- کۆمەڵایەتی تایبەتە و لەڕاستیدا مانا بە ئایینەکان دەبەخشێت و لە ڕێگای گێڕانەوەی هۆکاری خولقان و وەبیرهێنانی گرنگـی ئایینـەکان سنوورەکانیان دەپارێزێت. ئاییـنی ئیزەدی کوژراو کە لە بەهاردا بەڕێوەدەچێت، سـەرەتا بە شینگێڕان بۆ ئیزەدی نێژراو دەست پێدەکات و پاشـان شـادی و سـەما بـۆ ڕووانـی دووبارەی ئەم ئیزەدە لە خاك.

شایی و ئاهەنگێك کە زین داوای دەکات هەمان جێژن و شـادیە ئایینییەکەیـە، واتە لە رەوتی گۆڕانی ئوستوورە بە چیرۆکێکی هەستیارانەی دڵداری، شایی و ئاهەنگە ئایینی و گریبەسـتانە (قراردادی) کە ڕواڵـەتێکی سـۆزمەندانە و دراماتیـك بـەخۆوە دەگرێت.

لە دوایەمین بەشی چیرۆکەکەشدا چڵی مـەم و زینـان لەسـەر مـەزاری ئـەو دوو دڵدارە دەڕوێت و ڕۆڵی مەم وەکو ئیزەدێکی ڕووەکی دەسەلمێنێت. شایانی ئاماژەیـە کـە مەرگی زین لـەم بەشـەدا ڕووداوێکـی رەسـەن نییـە و دواتـر چـووەتە نـاو (بـافتی) ئوستوورەکە، واتە ڕۆڵی ژن- خودا لەم ئوسـتوورەیەدا زیـاتر ڕۆڵێکـی سـتەمکارانە و هەوەسبازانەیە، ئەگەرچی (بە لە زیندانکردنی ئیزەد کە ئیستیعارەیەکە بـۆ چـاندنی

تۆم)، کاریگەریی ناڕاستەوخۆی لە (باروری) زەویـدا هەیـە، بـەڵام بـەرەکت بەخشـی ئەکسیژنی راستەوخۆی ئیزەدی کوژراوە.

پەند لەنێوان فۆلکلۆر و کۆمەڵدا

سەباح محەممەدی- مەهاباد

شەنکردنی مێژووی گەلێکی خاوەن ڕووداو و پڕ لە ئەزموون، بۆ بەرهەمهێنانی پرۆژەی سەردەمییانە و دۆزینەوەی بیری بوونزانی و بژارکردنی هەوێنی مانەوە، پێویستی بە زانستێکی بەربڵاو و قووڵبوونەوە لە فەرهەنگی ئەو گەلە هەیە.

هەر گەلێك فۆلکلۆر و کۆ زانستێکی تایبەت بە خۆی هەیە. وەك چۆن "تاك" لە رووی روانگەوە لە "کۆمەڵ"ێك تەرێك دەخرێتەوە، کۆمەڵیش لە رووی روانگە و فەرهەنگی جیاواز لە گەلانی دیکە دادەبڕدرێت. ئەم دابڕانە هەڵگری شۆناسێکی سنووردارە، کە تەنیا لە رووی ناسینی فەرهەنگ و زمانی ئەو گەلەوە دەکرێت سنوورەکان ئاشکرا بکرێن (سنووری فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی و بوونزانی). سنووری سروشتی و سیاسی، گەلێکی تێکەڵ بە گەلانی تر کردووە، گەلێکیشی وا شڵەژاندووە کە لەنێو گەلاندا ون بووە، ئەمەش بووەتە کێشەی ناو گەلان و مشتومڕێکی لەمێژینەی لەنێوانیاندا زەقکردووەتەوە.

پێناسەکردنی شۆناسی گەل لە رووی جوغرافیا و سنووری، سیاسی و زانستییانەدا نییە، چونکە هەموو گەلان لە رووی جەستە و لەش و شۆین و زەمەنەوە هاوڕەنگن و جیاوازییان نییە، بەڵکو لە رووی بیر و بڕوا و روانین، فەرهەنگ و زمانەوە ناسنامەی جیا بۆ خۆیان دەستەبەر دەکەن. ئەم خاڵگەلی جیابوونەش بە تێپەڕبوونی دەیان سەدە و هەزارە بەرە بەرە بووەتە هۆی "gane" جیاوازیی نێو گەلان.

هێڵی دەسکرد و دروشمی جوگرافیای سیاسی، لە گەردەنی مێژوومانداا هەڵواسراوە، ئەمەش تا ئەو رادەیەی کاریگەریی لەسەر داناوین کە باوەڕمان بە پرژ و بڵاوی و دابڕان و نەبوونی پێناسە و بوونزانی کردووە.

بەشەکانی فۆلکلۆر:

فۆلکلۆر وشەیەکی ئەوروپییە، لێکدراو لە دوو بەشی "فۆلك-folk": کۆمەڵ، مەردم، گرۆ، "لۆر-lore": باوەڕ، فەرهەنگ، ئەزموون. واتە باوەڕ و ئەزموونی کۆمەڵ.

ئەزموونی لەمێژینەی کۆمەڵ پێکهاتووە لە:

١- مووزیك و گۆرانی: حەیران، لاوك، مەقام، گۆرانی، سۆز، قەتار، سیاچەمانە و هۆرە، لەمێژ ساڵە هەڵگر و پارێزەری زمان و هیوای گەل بوون.

٢- داستان و چیرۆك (راز): ئەلف) بوێری : وەکو "رۆستەم و زۆراب، کاوەی ئاسنگەر، سیاوەش، دوانزە سوارە و ...".

٣- ئەوینداری و عەشق: وەکو "شیرین و فەرهاد، مەم و زین، دێوانە و شەم و...".

٤- پەند: ئەم بەشە گرنگترین و پڕدارترین بەشی ئەزموونی کۆمەڵە. مرۆڤ تووشی هەر چەشنە کێشە و داوێك هاتبێت، بۆ دەرباز بوون و زاڵ بوون بەسەر هەر رووداوێکدا، کۆمەڵێ مرۆڤ لە دەوری یەکتری خڕ دەبنەوە و بە تاوتوێکردنی رێچکەیەك، چارەیەك دەدۆزنەوە. بۆئەوەی ئەوەی داهاتوو لە ئەزموونی وان کەڵك وەربگرن، بیر و چارە و تەجروبەی خۆیان وەکو تابلۆ لە رستەیەکدا دەربڕیوە. ئەم دەستەواژەیە، هەڵگری بوونزانی و جیهانبینیان بووە.

لەم وتارەدا چەند پەند لە روانگەی کۆمەڵایەتی، بوونزانی و رامیارییەوە شی دەکەینەوە.

بەشی کۆمەڵایەتی:

"بە تاسەی حەوت خیەی سەگ بە"

"حەوت خیە" واتە حەوت کردەوە و رەوشتی چاکی سەگ.

حەوت خیە بریتین لە:

١- وەفاداری: هەموو گەلان بەگشتی دەڵێن سەگ چاکەی لەبیر ناچێتەوە. سەگ بە کلکە لەقە سوپاس و پێزانینی خۆی دەردەبڕێت. قەت بەزەیی و یارمەتی و میهرەبانیی کەس لەبەرچاوی بزر نابێت و لە کاتی تەنگانەدا وەفاداریی خۆی نیشان دەدات.

٢- بێ راز و ریوەتی(قەناعەت): سەگ بە وشکە نان (ورکە نان) و پاروویەك قەناعەت دەکات. سکن و نەوسن نییە. کاتێ ران بەیانی زوو رەو دەدرێ و تا ئێوارە کاتی گەڕانەوە بۆ پەچە هیچ ناخوات، مەگەر ئەوەی پاروە نانێك، ئەریش ئەگەر شوانە بۆی بهاڕێژێت، کەچی مەڕ و بزن تا ئێوارە دەڵەوەڕێن.

٣- پاسەوانی: پاسی ماڵ و خێوەت و هەوارگە ئەرکی سەگە لە کاتی پشوودا، سەگ پاشکۆ نادات و بە چەند وەڕینێ جیاواز پاسەوانی دەدات. "سەگ لە مانگێ دەوەڕێ" تەنانەت کاتی دەرکەوتنی مانگ لە شاخەوە بە ئاگاداری مەردم رادەگەیەنێت.

٤- وەڕینی سەگ کە شرێنگە و سنووری خۆی:

سەگ هەرگیز ڕێ بە خۆی نادات لە سەرەوەی سنووری خۆی بوەڕێت. خۆی لە کێشە و گرفت و ژیانی شوێنێ کە پێوەندی بە ئەوەوە نییە، تێوە ناگلێنێت "سەگ لە هەر شوێنێ ناگەڕێ" سەگ لە دەرەتان و سنووری دیاریکراوی خۆیدا کلکی بەرزە. لە دەرەتانی دیکەدا کلکی شۆڕە.

٥- دەس لە پەلامار هەلگرتنی سەگ کاتێك کە دابنیشێت:

سەگ پەلامارت بداتێ، دانیشیت ڕزگار دەبیت.

ئەوە کەسەی هەلێمەت لە کەرتور بدا لە سەگ کەمترە "قانع"، (ئامادەکار).

دانیشتن نیشانەی خۆ بەدەستەوەدان و ئاشتی و شکستە، سەگیش لە بەرامبەردا ڕێز بۆ ئاشتی و ئارامی دادەنێت و بە ئارامی دەکشێتەوە.

٦- ناسێنەری: سەگ کەس و ناکەس لە یەکتری جیا دەکاتەوە، ئەگەر بۆ جارێك سەگ کەسێك ببینێت پێی دەوەڕێ، بۆ جاری دووەم بەو کەسە ناوەڕێت. دەگێڕنەوە ڕۆژێك کەسێك خۆی بە خاوەنی مەزرایەك دەزانێت و سووره لەسەر خزمایەتی و ناسینی چەند کەسێك، گەورەی دێ دەڵێت: "ئەگەر گەماڵە بۆرم تۆی ناسی و جارێك تۆی دیبێت، باوەڕت پێ دەکەین". گەماڵە بۆر هەر لە دوورەوە چاوی بەو کەسە کەوت مرەمرِ بۆ پیاوە دەڕوانێ. پیاوەکەش دان بە ڕاستیدا دەنێت و دەڵێت: "خەڵکی ئێرە نیم، بەڵام کەسێك ڕای سپاردووم!!"

"بە هیوای سەگ بورمە عەلی بەگ"

٧- شەونەخوونی:

سەگ لە شەودا ناخەوێت. شەو بێداریی سەگ لەبەر ترس و دڵەڕاوکێ نییە، بەڵکو دەزانێت تاریکی چرای دوژمنە. ئەم شەو بێدارییە وریایی و لەسەرەخۆیی پێشان دەدات، چونکە دوژمن پیلانی لە تاریکیدا دادەڕێژێت.

بە هەموو کردەوە و چاکەی سەگ، مرۆڤی کورد تەنانەت جارێك ڕێی پێ نەداوە لە دەرکەوە بێتە ژوورێ، تۆلکێشیان نەکردووە لە بەراسانی ماڵەوە بڕوانێتە ژوورەوە، بەڵام پشیلەی سپڵە، خوان و شوێنی گەرم و نەرمی بۆ دابین دەکەن لەبەرئەوەی حەدیسی لەسەرە و لەنێو عەرەباندا خۆشەویستە.

بەشی بوونزانی:

"هەر گیایەك لەسەر پنجی خۆی دەڕوێ"

سێ وشەی سەرەکی:

پنج: شوێن= "مکان" (هۆ="علت")

روان: روانەوە= "رویبدن" (هۆکار="معلول")

گیا: گژ و گیا، مرۆ="موجودات" (رووداو="اتفاق")

ریزبەندی "هۆ"، "هۆکار"، "رووداو"، یاسای گۆڕانی فیزیکییە. لە گەڕدابوونی ئەم گۆڕانەدا، رووداو جێگای شوێن دەگرێت. ئەم گەڕان و دووپاتەیە تا رادەیەك بەردەوامە کە شوێن، بە شوێن گەلێکی جۆراجۆر دابەش دەکرێت. بە دابەشبوونی شوێن، یاساکانیش دەگۆڕدرێن، ئەم دابەشبوونە بەرە بەرە گچکەتر دەبێتەوە، تا رادەی وردیلەترین شوێن "ئەتۆم"، واتە دابەزین تا هەستە و کاکڵی ئەتۆم. لەم بارەیەشەوە دەڵێن: "مرۆ زیانە خۆی مرۆیە- homo homini lupus".

مرۆ لە زەوی (شوێنی زێ="مکان زایش") دەروێت. مرۆ بەرەبەرە بە پێی زەمەن دابەش دەکرێت و بەو رادەیەش هەر تاکێك هزر و بیری جیاوازی هەیە.

هەست بە بیری جیاواز لەلایەن مرۆڤەوە دابەش دەکرێت. خواستی تاك، دەسەڵاتە، بۆ گەیشتن بەم دەسەڵاتە چوار مێخەیەك دەتاشێت، چونکە دەزانێت شوێن هۆی بوون و مانەوە و بەردەوامییە.

لەش، شوێنی رۆح و رەوانە، بێ لەش رەوانیش بزر دەبێ.

بێ نیشتمان و زێد، فەرهەنگ و زمان و بیریش پێناسە ناکرێ.

هەر دارێ لەسەر ریشۆڵەی خۆی چەکەرە دەکا- سەگ لە پەساری خۆی دەوەڕێ- هەنگ لە کەندووی خۆی دەگەڕێ.

"برۆ و بگەڕێوە" واتە گەڕانەوەش لەدوای گۆڕان و دابەشی ئەوتۆ، خولیا و هەولێکە بۆ مانەوە. گەڕانەوە بۆ شوێنی خۆت، دەسەڵات دەبەخشێ. بەهێزترین دەسەڵاتیش مانەوە و بەردەوام بوون و پاراستنی بنجە و ریشەیە.

بەشی رامیاری:

"دڵنیابوون خەیاڵێکە تا دەڵە گورگێك هەبێ"، " سەگ هەس تا دەڵە گورگێك هەس" سەگ لە کاتی ئاژەڵداریدا پاڵپشتی بەهێزی کۆمەڵ بووە. تەنانەت رێزی سەگ تا رادەیەك بووە کە مرۆڤ ئەسپەردەیان کردووە.

ئەم پەندە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە هەمیشە بە تەواوەتی لە هیچ کەسێك دڵنیا مەبە. دەگێڕنەوە کە شوانێك ئەوەندە متمانەی بە سەگەکەی هەبووە کە هەموو مەڕ و ماڵاتی بە سەگ راسپاردووە تا لەباتی شوان گەلە ران بەرێتەوە شاخ و ئێوارەش بیگەڕێنێتەوە بۆ پەچەی ران. رۆژێك دەڵە گورگێك لە شاخەوە دەردەکەوێت، گەماڵە سەگیش لەگەڵی جووت دەبێت و دەڵە گورگیش مەڕان دەخوات و سەگیش بێدەنگ دەبێت. ئەو جووتبوون و مەڕ خواردنە دەگاتە ئاستێك شوان هەستی پێدەکات، شوانە سەگ لەدار دەدات. بارامی گۆڕیش کە بۆ شکار لە تیسفوونەوە بۆ "بەموو" بناری شاوە هاتبوو لە داردانی سەگ لە شوانە دەپرسێت. شوانە بەسەرهاتەکەی بۆ دەگێڕێتەوە و دەڵێت: "دڵنیابوون بە سەگ، بێ ئاوڕدانەوە خیانەتی بە دواوە دەبێت"، بارام خەنجەری پاشایەتی بە شوانە دەبەخشێت و خێرا بۆ پایتەخت دەگەڕێتەوە. جاڕ دەدات کە هەرکەسێ گلە و گازندەی لە کاربەدەستانی دەسەڵات هەیە بیدرکێنێت. لە رادەبەدەر خەڵکی ئێران گلە و سکاڵای بەدبەختی خۆیان بۆ بارام دەخەنە روو. پیلانی کوشتنی بارام و لەشکرکێشی رۆم بۆ ئێرانیش ئاشکرا دەبێت، بارامیش هەموو وەزیرەکانی وەك سەگ لەدار دەدات و دەڵێت: حاکم دەبێت متمانە بە هیچ کەس نەکات.

بەشی بوونزانی:

"هەر گیایەك لەسەر پنجی خۆی دەڕوێ"

سێ وشەی سەرەکی:

پنج: شوێن= "مکان" (هۆ="علت")

ڕوان: ڕوانەوە= "ڕوییدن" (هۆکار="معلول")

گیا: گژ و گیا، مرۆ="موجودات" (ڕووداو="اتفاق")

ڕیزبەندی "هۆ"، "هۆکار"، "ڕووداو"، یاسای گۆڕانی فیزیکییە. لە گەڕدابوونی ئەم گۆڕانەدا، ڕووداو جێگای شوێن دەگرێت. ئەم گەڕان و دووپاتەیە تا ڕادەیەك بەردەوامە کە شوێن، بە شوێن گەلێکی جۆراجۆر دابەش دەکرێت. بە دابەشبوونی شوێن، یاساکانیش دەگۆڕدرێن، ئەم دابەشبوونە بەرە بەرە گچکەتر دەبێتەوە، تا ڕادەی وردیلەترین شوێن "ئەتۆم"، واتە دابەزین تا هەستە و کاکڵی ئەتۆم. لەم بارەیەشەوە دەڵێن: "مرۆ زیانە خرۆی مرۆیە- homo homini lupus".

مرۆ لە زەوی (شوێنی زێ="مکان زایش") دەڕوێت. مرۆ بەرەبەرە بە پێی زەمەن دابەش دەکرێت و بەو ڕادەیەش هەر تاکێك هزر و بیری جیاوازی هەیە.

هەست بە بیری جیاواز لەلایەن مرۆڤەوە دابەش دەکرێت. خواستی تاك، دەسەڵاتە، بۆ گەیشتن بەم دەسەڵاتە چوار مێخەیەك دەتاشێت، چونکە دەزانێت شوێن هۆی بوون و مانەوە و بەردەوامییە.

لەش، شوێنی ڕۆح و ڕەوانە، بێ لەش ڕەوانیش بزر دەبێ.

بێ نیشتمان و زێد، فەرهەنگ و زمان و بیریش پێناسە ناکرێ.

هەر دارێ لەسەر ریشۆڵەی خۆی چەکەرە دەکا- سەگ لە پەساری خۆی دەوەڕێ- هەنگ لە کەندووی خۆی دەگەڕێ.

"بڕۆ و بگەڕێوە" واتە گەڕانەوەش لەدوای گۆڕان و دابەشی ئەوتۆ، خولیا و هەوڵێکە بۆ مانەوە. گەڕانەوە بۆ شوێنی خۆت، دەسەڵات دەبەخشێ، بەهێزترین دەسەڵاتیش مانەوە و بەردەوام بوون و پاراستنی بنچە و ریشەیە.

بەشی رامیاری:

"دڵنیابوون خەیاڵێکە تا دەڵە گۆرگێك هەبێ"، " سەگ هەس تا دەڵە گورگێك هەس" سەگ لە کاتی ناژەڵداریدا پاڵپشتی بەهێزی کۆمەڵ بووە. تەنانەت رێزی سەگ تا رادەیەك بووە کە مرۆڤ ئەسپەردەیان کردووە.

ئەم پەندە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە هەمیشە بە تەواوەتی لە هیچ کەسێك دڵنیا مەبە. دەگێڕنەوە کە شوانێك ئەوەندە متمانەی بە سەگەکەی هەبووە کە هەموو مەڕ و ماڵاتی بە سەگ راسپاردووە تا لەباتی شوان گەلە وان بەرێتەوە شاخ و ئێوارەش بیگەڕێنێتەوە بۆ پەچەی ران. رۆژێك دەڵە گورگێك لە شاخەوە دەردەکەوێت، گەماڵە سەگیش لەگەڵی جووت دەبێت و دەڵە گورگیش مەڕان دەخوات و سەگیش بێدەنگ دەبێت. ئەو جووتبوون و مەڕ خواردنە دەگاتە ئاستێك شوان هەستی پێدەکات، شوانە سەگ لەدار دەدات. بارامی گۆڕیش کە بۆ شکار لە تیسفوونەوە بۆ "بەموو" بناری شاوە هاتبوو لە داردانی سەگ لە شوانە دەپرسێت. شوانە بەسەرهاتەکەی بۆ دەگێڕێتەوە و دەڵێت: "دڵنیابوون بە سەگ، بێ ئاوڕدانەوە خیانەتی بە دواوە دەبێت"، بارام خەنجەری پاشایەتی بە شوانە دەبەخشێت و خێرا بۆ پایتەخت دەگەڕێتەوە. جاڕ دەدات کە هەرکەسێ گلە و گازندەی لە کاربەدەستانی دەسەڵات هەیە بیدرکێنێت. لە رادەبەدەر خەڵکی ئێران گلە و سکاڵای بەدبەختی خۆیان بۆ بارام دەخەنە روو. پیلانی کوشتنی بارام و لەشکرکێشی رۆم بۆ ئێرانیش ئاشکرا دەبێت، بارامیش هەموو وەزیرەکانی وەك سەگ لەدار دەدات و دەڵێت: حاکم دەبێت متمانە بە هیچ کەس نەکات.

حەیران و سەرهەڵدانی

یەحیا سەمەدی- سنە

نەتەوەی کوردیش وەك هەر نەتەوەیەکی سەرگۆی زەوی خاوەن فۆلکلۆرێکی زیندوو و ڕەسەنە و لەم بوارەدا یەکێکە لە نەتەوە دەوڵەمەندەکانی جیهان. کورد بە فۆلکلۆر هزر و بیری خۆی دەربڕیوە و شارستانییەت و داب و مێژوو و کولتووری خۆی پێ پاراستووە. نەتەوەی کورد وەك نەتەوەیەکی زیندووی ڕۆژهەڵات، هەر لە دێرزەمانەوە خاوەن گۆرانی و مۆسیقا، ئاواز، مەقام، ڕیتم، ئیقاع، شایی و هەڵپەڕکێی تایبەت بە خۆی بووە. فۆلکلۆر بەردی بناغەی ئەدەبیاتی هەر نەتەوەیەکە و کەرەسەیەکی خاو و بەپێز و سەرچاوەیەکی ڕەسەن و پتەوە بۆ هونەر و بوێژان. ئەگەر ئێمە ئەوەی ئەمڕۆ بە باشی لە ڕابردوو تێبگەین، بەرهەمی ئەمڕۆمان زۆر ڕەنگین دەبێت و ئەوکات دەتوانین زۆر بە وردی لە گرنگی و بایەخی فۆلکلۆر تێبگەین.

نەتەوەی کورد بۆئەوەی لە ڕابردووی بگات و بەرهەمی ئەمڕۆی پێ ڕەنگین بکات، پێویستە لە فۆلکلۆر و دەقە ڕەسەن و خۆماڵی و نەنووسراوەکانی بکۆڵێتەوە. حەیران وەك بەشێکی دەوڵەمەندی ئەم فۆلکلۆرە بەرفراوانە مەیدانێکی زۆری بۆ خۆی تەرخان کردووە.

حەیران چییە؟

حەیران لق و شاخەیەکی زیندووی ئەم فۆلکلۆرە دەست لێنەردراوەی نەتەوەی کوردە کە هەتا ئێستا کەمی لەبارەوە نووسراوە و بایەخێکی ئەوتۆی پێ نەدراوە، کە ئەوە دەخوازێت بابەتێکی بەنرخی لەم چەشنە چەندین کتێب و لێکۆڵینەوەی زانستی و تۆکمەی لەبارەوە بنووسرێت و ببێتە سەرچاوە بۆ ئۆگوانی کولتوور و هونەری ڕەسەنی نەتەوەکەمان. بەڵام بەداخەوە جگەلە هێندێ هەوڵ لە بواری کۆکردنەوە و چەند هەوڵێکی سەرەتایی بۆ لێکۆڵینەوە شتێکی تر شك نابەین. حەیران جۆرێکە لە ئاوازی کوردی، بە دەنگ هەڵبڕین و بە ئای ئایەکی پڕ لە گەرووە دەگوترێت و لە چەند ڕستەیەکی کورت پێکدێت، کە تێیایدا هەست بە ئەوینێکی گەرم و پڕ لە کوڵ دەکرێت. حەیران، هەستی عاشق (کە زۆر جار حەیران بێژەکە خۆیەتی) بەرامبەر ئەوینەکەی دەردەبڕی، یان باس لە ڕووداو و بەسەرهاتێك دەکات. حەیران هەستێکی بررووسکەئاسا بە دەمارەکانی مرۆڤی گوێگردا سەردەکات و دەیهەژێنێت.

زۆر کەس لەوانەی لە حەیران دراون و هەروەها گوێگرانی حەیرانیش، حەیران بە ئاوازێکی فۆلکلۆر تێدەگەن. کە بەڕای زۆر کەس ئەمە زۆر ڕاست نییە، لەبەرئەوەی کە

هەر حەیرانبێژێك حەیرانی تایبەت بە خۆی هەیە و بە نازداری خۆیدا هەڵدەڵێت، یان باسی رووداو و بەسەرهات و کارەساتێك دەکات کە یان بەسەر خۆی هاتووە، یان لە ناوچە و دەڤەر و شوێنی ژیانی ئەو روویداوە، یان بۆیان گێڕاوەتەوە. لەوانەیە حەیرانبێژان حەیران لە ئەوانی دیکە وەربگرن و بیلێنەوە، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی لەو جۆرە ئاوازانەیە وەکو دەقەکانی دیکەی فۆلکلۆر دەماودەم ناکرێن و لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر ناگوازرێنەوە. ئەمەش بە پێچەوانەی پێناسەی فۆلکلۆرە کە دەماودەم دەکات و لە زارێکەوە دەپەڕێتە زارێکی تر. هەر حەیرانێکیش باس و بەسەرهاتی ناوچەی ئەو حەیرانبێژەیە کە تیایدا ژیاوە، یان پیایدا تێپەڕیوە، کە دەتوانین بڵێین حەیران دۆکیۆمێنتاری زیندووی پڕ لە رووداو و تراژیدیا و بەسەرهاتی ئەویندار و ئارەمانێتی و حیماسە و بەرخودانی پڕ خولیای نەتەوەیە و ناوەرۆك و شێوازی دەبڕینی جۆرەکانی حەیرانی ناوچە جیاجیاکان جیا لە لێکچوون جیاوازیشیان پێکەوە هەیە، واتە لە ناوچەیەکەوە ناپەڕێتەوە بۆ ناوچەیەکی تر. گۆرانی و ئاوازەکانی دیکەی کوردەواری زۆربەی زۆریان جگە لەو تێکست و هۆنراوانەی کە ناوی شوێن و دەڤەرەکانیان لەگەڵە، هەر نازانرێت لە کوێ سەریان هەڵداوە. گۆرانیی هەڵپەڕکێی بەزم و گۆڤەند، یان لاوك لە سەرتاسەری ناوچەکاندا دێن و دەچن و لە هەر شوێنێکدا مۆرکی شێوەزار و ئاخاوتنی ناوچەیی بەسەریاندا زاڵە و لە یەکتر جیادەبنەوە، بەڵام زێدی سەرهەڵدانیان دەست نیشان ناکرێت، مەگەر مێژوو پێمان بڵێ ئەو رووداوە لە فڵانە شوێن رووی داوە. بۆیە دەبێت حەیران بچێتە خانەی ئەو جۆرە سامانە گشتی و نەمرەی کە پێی دەوترێت (میللی). ئەمەش هەر سامانێکی نەتەوایەتییە و دەوڵەمەندیی کەلەپووری کورد دەگەیەنێت.

سەرهەڵدانی حەیران:

حەیران لە بنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانی شێوە ژیانی کۆچەری و گەرمیان و کوێستانکردنی مەڕدار و ئاژەڵداران. بەتایبەت ئەوانەی لە ژیانی نیوە کۆچەری و نیوە دێمانی (گوندنشینی و مانەوە لە گوند)دا دەژیان. لە نیوەی بەهارەوە لە دەشتە گەرمێنەکانەوە بە خۆیان و بە پەز و مەڕ و ماڵاتیان لەگەڵ هەڵکشانی وەرزی بەهاردا بەرەو ژوور هەڵدەکشان و پێ بە پێ لەگەڵی دەڕۆیشتن هەتا بەهاریان لە هەموو شوێنێك تەواو دەرکرد، ئەوجار لە ناوەڕاستی هاوین بەدواوە بەرەو ژێر دەگەڕانەوە و

دەستیان لە ژیانی کۆچەرایەتی و ڕەشماڵنشینی هەڵدەگرت و پاییز و زستانی داهاتوویان بە نیشتەجێبوون لە خانوو و گوندەکان بەسەر دەبرد.

حەیران بەگشتی دوو جۆرە، جۆرێکیان ناوی نراوە ((سەرچیایی))، کە لەمەیاندا حەیرانبێژ بە هەموو توانایەکی گەروو دەچریکێنێت و تێ هەڵدەکات، بۆئەوەی کاتێ کە بەڕێوەن و لە کۆچدان دەنگی بگات بە گوێی خەڵکەکە، یان لە هۆبە و ڕەشماڵەکاندا کە دوور لە یەکتر هەڵدەدران و خەڵکەکە پرژ و بڵاو لە یەکتر کاریان دەکرد، یان پشوویان دەدا. دیارە ئەمجۆرە لە حەیران زیاتر لە کۆچ و کۆچباری و کاتی گەرمیان و کوێستان کردندا گوتراوە. دوور نییە زۆربەی ئەوینە گەرموگوڕەکان لەمەیاندا هاتبێتە سەرزاری شوان و مەڕ لەوەڕێن و سەپانەکان و ئەوانەی حەیرانیان چڕیوە و بەتەنیا لە دەشت و کەژانەوە ماونەتەوە و گڕی ئەوین و گراوەکانیان بە حەیرانی "سەرچیایی" و دەنگ هەڵبڕین و هاوار و ناڵەیەکەوە دەربڕیبێت.

جۆرەکەی تری حەیران کە ناویان ناوە ((مەجلیسی))، لە مالاّن و لە کۆڕ و کۆبوونەوەی بەگزادە و پیاوماقوولاّن، یان دیوەخانی ئاغا و کوێخا و سەرۆك و هۆز و خێڵەکانی کورددا بە دەنگێکی نەرم و هێورتر گوتراوە. هەڵبەت ئەو حەیران بێژانەی کە دەنگیان خۆشە، گەروویان گونجاوە بۆ وتنی هەر دوو جۆرە ئاوازەکە، بەلاّم لەوانەشە هێندێکیان هەر جۆری مەجلیسیان بە لاوە پەسند و گونجاو بووبێت، بەتایبەتی هێندێك لەو حەیرانبێژانە کە پیاوی ناسراو و بەناوبانگ بوون و شایستەی ئەوە بوون کە لەناو جڤات و کۆڕی پیاواندا دانیشن و گەرمیی ژیان و ئەوین و بەسەرهات و ڕووداوە کۆمەلاّیەتی و قارەمانەتییەکان بەردەنە ناو دڵی دانیشتووان و دەروون و ناخیان بهێننە جۆش. هەڵبەت نابێت ئەوەمان لەبیر بچێت کە حەیرانیش چەشنی سیاچەمانەی هەورامان تەنیا لە پاوانی پیاواندا نەبووە و لەناو کورددا زۆر ژنی دەنگخۆش و بوێر هەبوون کە حەیرانیان گوتووە، وەکو مەنیج حەیران، بە تایبەتی لە پرسە و تازییەکاندا کە بە کەسانی کۆچکردوویان هەڵداوە و بە حەیران شین و شەپۆڕ و گریانیان بۆ کردووە و کۆڕی گریان و فرمێسك باراندنیان بۆ گەرم کردووە. گوێگری حەیران سەرنج دەدات، حەیرانبێژ زۆر جار کتومت وەك گەواڵەی هەوری بەهاران وایە، وەك چۆن لە جێگەیەکەوە شریخە و گرمەی لێ هەڵدەستێ و دەست پێدەکات و بەڕێوە بەرەو باکوور نمە بارانێك دەبارێنێت، بەلاّم ڕەهێڵە و ڕێژنە بەخوڕ و تاوەکە لە شوێنێکی زۆر دوور

دەباریت. هێندێك جار حەیرانبێژیش وادەکات، دەسپێکی چرینەکەی لە شوێنێکەوە دەڕوا هەتا دەگاتە شوێنێکی دوور، خۆشی و بزە و سەرسامییەك بە گوێگرەکەی دەبەخشێت و گەلێك جار لە کۆڕ و دانیشتنان ((ئۆو...))یەکی دووردرێژ لە دەمی گوێگرەوە دێتەدەر و هونەری حەیرانبێژیش شانبەشانی هونەر و ڕووداوە سەیرەکانی سروشتە. کەواتە هونەری گۆرانی، مێژوویەکی دێرین و دووردرێژی هەیە و سەرەتای هونەری مۆسیقایە.

پێناسەی حەیران:

وشەی حەیران مانای (سەرسووڕماو، سەرگەردان و بەلاگێڕ) دەگەیەنێت، جگەلەوەش واتای جۆرە مەقامێکی کوردی دەبەخشێت کە لەسەر مەقامی بەیات دەگوترێت. لە زمانی عەرەبیشدا ((حەیران)) لە ((الحیر))ەوە هاتووە بەو مانایەی کە کەسێك لە کارێکیدا، یان هەڵوێستێکیدا تووشی وڕی و گێژی و کاسی بێت و سەری لێ بشێوێت، بەو کەسە (حائر)، یان (حەیران) دەڵێن.

هەر دوو وشەی (حەیران)ی کوردی و عەرەبی، هەر یەکەیان وشەیەکی فەرهەنگی زمانەکەی خۆیانن و بەندن بەو زمانەوە. جۆرە لێکچوونێك لە نێوان هەر دوو وشەکەدا هەیە، زۆرجار حەیرانبێژ لە دووریی خۆشەویست و گراوەکەی و وڕ و گێژ دەبێت و کلپەی ئەوین سەری لێ دەشێوێنێت، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە هەر دوو وشەکە یەکن، لەبەرئەوەی کە حەیرانە کوردییەکە لەلای کورد بووەتە ناوی مەقامێك و چەکێکی تایبەتی هەیە و ئەوی لای عەرەبیش تایبەتە بە عەرەب و لە فەرهەنگی عەرەبیدا واتای خۆی هەیە کە باسمان لێوە کرد. ئەمر دکتۆر "مارف خەزنەدار" نووسەر و لێکۆڵەر بەم شێوە لەبارەی حەیرانەوە ڕای خۆی دەربڕیوە: ((حەیران بۆ ئەو بابەتە شیعرییە بەکار ئەهێنرێ کە بەشێوەی کرمانجیی خواروو (سۆرانی) هەڵئەبەسترێ، زیاتر لە نارچەکانی هەولێر، کۆیە، ڕواندز، مەهاباد، سەردەشت و پیرانشار و بەتایبەتی لەناو خێڵەکاندا باوە)).

نووسەری کۆچکردوو خالید جوتیار دەڵێت: ((حەیران پارچە پەخشانێکی پاراو و ناسکە، بە زمانێکی سادەی خۆمانە نووسراوە، دەشێ (پەخشانە شیعری) پێ بگوترێ و دەستوور و ڕێوشوێنی تایبەتی خۆی هەیە. ئەگەر سەربەند و دوابەندی یەك نەگرنەوە، بە حەیران دانانرێت، حەیرانیش بەشی زۆری دڵداری و وەسفە، لەم دواییانەشدا هەستی

نەتەوەیی و چیرۆکی حیماسی و مەسەلەی شەڕ و کارەساتەکانی لەئامێز گرتووە)).
هەروەها رزگار خوشناو بەم شێوە حەیران دەناسێنێت: ((تایبەت بە هێندێ لەو ناوچانەیە کە بەشێوەزاری سۆرانی دەناخوێن و لەو هەرێمانە بنجی خۆی داکوتاوە و بۆتە زمانحالی خەلك وەك: (دەشتی هەولێر- بەشێك لە خۆشناوەتی- بەشێك لە هەرێمی پشدەر و مەخموور). هەروەها دەڵێت: رستەکانی حەیران رەوتی شیعری تەواویان نییە، کە تێیدا باس لە دلداری و وەسف و جوانی و شۆخ و شەنگیی ژنان و سیحری سروشت و کەلچەر و کەلەپووری نەتەوەی کورد دەکات، هەروەها بەشێوەیەکی گشتی و لە قاڵبێکی تەزوو و پڕ لە سۆزی خەیاڵی و دڵگیریدایە کە بە تەواوەتی گوێگر دەخاتە دەریای خۆشەویستی و کەش و دۆخێکی نوێوە)).
((ئەحمەد حەیران))یش لە ((دیوانی حەیران بێژان))دا دەڵێت: ((جۆرێکە لە جۆرەکانی مەقام و تایبەتە بە نەتەوەی کورد، جۆرە ئاواز و هەڵبەستێکی تایبەتی خۆی هەیە. لە لادێوە سەری هەڵداوە و شێوە داڕشتنی زیاتر دەچێتەوە سەر پەخشانە هۆزان، چونکە هەموو دوا بەندەکانی بە یەك سەروا (قافیە) کۆتایی دێت. بە زۆری باسی جوانیی ژن و ئەڤینداری و وەسفی سروشت و کەمێکیش باسی ستایش و پیاهەڵدان دەکات)).
(سەعدوڵلا ئیسماعیل شێخانی)، کە ئەویش یەکێکە لەوانەی بایەخ بەم بوارە دەدات، لەم بارەوە گوتویە: ((لەنێو دەریای هونەری گۆرانیی کوردیدا، حەیران شەقڵێکی تایبەتی هەیە لە پاڵ مۆرکێکی رەسەنانەی کوردیدا و هەردەم گۆشکراوی خەم و پەژارە بووە)).
(نامق هاوکار)یش وا لە حەیران گەیشتووە: ((حەیران ئەو وشە ناسك و پاراوانە، ئەو وشە پڕ جۆش و خرۆشانە، ئەو وشە سادە و دەروون تەزێنانەیە کە حەیرانبێژ لە سەربەند و دوابەندا لێکی دەداتەوە و بە سەروایەکی وەکو یەك دەستی پێدەکات و کۆتایی پێ دێنێت)). ئەو پێناسانەی کە لە حەیران کران تێگەیشتنی ئەو کەسانەیە کە لە حەیرانیان کۆڵیوەتەوە. دیارە چێژوەرگرتن و تێگەیشتن لەلای هەر خوێنەر و نووسەر و گوێگرێك بەشێوەیەکە و چەمك و دەلالەتی خۆی هەیە، هەربۆیە هەر یەك لەو کەسانە بەجۆرێك لە حەیران گەیشتوون. هێنانەوەی ئەم پێناسانەش بۆ ئەوەیە کە گوێگر و خوێنەر بە وردی سەرنجیان بدات و لە چەمکی حەیران بگات. حەیران ئەو

ئاوازە بە سۆزەیە کەوا لە گەرووی شمشاڵی شوانەکانی کوردستان دێتەدەر و بە سەردەم و ڕۆژگارێکی دیکەمان ئاشنا دەکات، کە ئەویش رابردووە، بەڵگەش بۆ وێنە هونەرمەندی گەورەی شمشاڵژەن ((مام قادر عەبدوڵلازادە، ناسراو بە قالەمەڕەیە)).
حەیران باسی ژیانی سادە و ساکاوی کۆمەڵی کوردەواری و جوانی و ناسکیی ژن و خۆشەویستیی نێوان کوڕەتیمە حەیران و کچەتیمە حەیران و جوانی و وازاوەیی سروشتی کوردستان و راو و شکارمان بۆ دەکات و سۆزی پەنگ خواردووی ناخی کوڕەتیمە حەیرانە و دەکوڵێ و هەڵدەچێت. تۆماری ئەڤینە و باس لە بە مراد نەگەیشتن و بێوەفایی ماڵەبابی نازدار حەیرانێ لە بەرامبەر خۆشەویستی و وەفاداریی کچەتیمە حەیران و کوڕەتیمە حەیرانی دەکات. هەناسەیەکە بۆکروزی دووری و سۆزداوی و توانەوە و هەڵقرچان و فەنابوونی لێدێت، هێندێ جاریش خۆشی و ناخۆشیی نەتەوە و کارەسات و ڕووداو و نەهامەتییەکان لە دروتوێی حەیراندا دەگوێجێنرێن و دەبنە تراژیدیا و مۆرکی حیماسە و بەرخودانی نەتەوەی کورد.
لاوك، کە ئەویش لە جۆرە گۆرانییەکانی کوردە و بە تاکەکەسی دەگوترێت، باسی بەسەرهاتی ئەڤین و دڵداری و سووتان و هەڵقرچان و دووری و بێوەفایی و کارەسات و ڕووداوی پێوەندیدار بە چیرۆك و داستانە دڵدارییەکانی کورد دەکات و زیاتر لەو ناوچانەی کە بەشێوەزاری کرمانجیی ژووروو دەئاخوێن، باوە.
هەر دوو گۆرانییەکە هەست و دڵپاکی و ئیحساس و گەورەیی و دەوڵەمەندیی کورد نیشان دەدەن.

جۆرەکانی حەیران:

بۆ دیاریکردنی جۆرەکانی حەیران هەتا ئێستا دوو را لە گۆرێدایە:

١- دابەشکردن بەپێی ئەو ئاوازەی حەیرانی پێ دەوترێت (بەرزی و نزمی).

٢- دابەشکردن بەپێی ناوچە، دەکرێت حەیران بکەین بە سێ بەشەوە:

یەکەم: سەرچیایی، (ناوچەی تیە و هۆزی خۆشناوەتی)، کە شەقڵاوە و هیران و هەریر و سەلاحەدین دەگرێتەوە.

دووەم: پشدەری، کە ناوچەکانی کۆیە و رانیە و قەڵادزێ دەگرێتەوە.

سێیەم: حەیرانی دەشتی هەولێر و موکریان کە تایبەتە بە تیرە و هۆزی گەردی و دزەیی و شارەکانی کوردستانی ئێران، وەك: بۆکان، مەهاباد (مەنگوڕایەتی)، سەردەشت و پیرانشار.

رزگار خۆشناو جۆرەکانی حەیرانی بەپێی ناوچە دیاری و دابەشکردووە، بەڵام بەڕای شارەزایانی بواری مووزیك و گۆرانیی رەسەن، حەیران بەپێی ناوچە دیاری ناکرێت، بەڵکو بەپێی شێوەی دەربڕین و گوتنەکە دیاری دەکرێت، لەبەرئەوەی کە حەیرانی ناوچە جیاوازەکان لە رووی فۆرم و ناوەڕۆکەوە جیاوازییەکی ئەوتۆیان نییە و شێوازی گوتنیش لە رووی بەرزی و نزمییەوە دەنگی حەیرانبێژ دیاری دەکرێت.

ئەم جۆرە دابەشکردنە، راست نییە، لەبەرئەوەی کە سەرەڕای لێك نزیکیی فۆرم و ناوەڕۆکی حەیرانەکان، وشە و زاراوەکانی نێو تێکستی حەیرانەکانیش هەتا رادەیەکی زۆر لە یەکتری نزیکن، بەڵام غەفوور مەخمووری کە لەم بارەیەوە کتێبێکی نووسیوە، دەڵێت: ((بەڕای من جۆرەکانی حەیران بەپێی ئەو ئاوازەی حەیرانی پێ دەوترێت، دیاری دەکرێت، لەبەرئەوەی دوای وردبوونەوەم لە حەیران بۆم دەرکەوت کە بە دوو جۆر دەگوترێت، ئەلف: سەرچیایی. ب: مەجلیسی. ئەم دوو جۆرە گوتنەش لە هەموو ئەو ناوچانەی کە حەیرانیان تێدایە هەن. حەیرانبێژی ناوچەی خۆشناوەتی، یان دەشتی قەراج، یان پشدەر بەم دوو جۆرە حەیران دەڵێن. بەڕای هێندێ لە فۆلکلۆرناسان حەیران سێ جۆرە: ((سەرچیایی- مەجلیسی- پشتڕێی))، بەڵام سروشتی دەنگی حەیرانبێژەکە رادەکات کەوا حەیران بە دوو جۆر دابەش بکەین.

ئەلف- سەرچیایی: ئەم جۆرە حەیرانە بە هەوایەکی بەرز دەگوترێت و دەبێت چینەکانی دەنگی حەیرانبێژەکە بەهێز بن و بە دەنگێکی بەرز حەیرانەکە هەڵبدات، باشترین حەیرانبێژ لەم مەیدانەدا خوالێخۆشبووان: (عومەر گاوەرەیی و حەمەد بەگ)ن. ئەگەر سەرنج و گوێ بدەینە کاسێتە تۆمارکراوەکانیان بۆمان دەردەکەوێت کەوا هەتا چ رادەیەك سەرکەوتنیان وەدەستهێناوە.

ب- مەجلیسی: ئەم جۆرە حەیرانە تایبەتە بە مەجلیسی و دانیشتنی نێو دیوەخان و کۆشك و سەرای پیاوماقووڵان و بە دەنگێکی نزم و لەسەرەخۆ دەگوترێت، تەنیا دانیشتووانی مەجلیسەکە گوێیان لێ دەبێت و باشترین حەیرانبێژی ئەم بوارەش (مام خدر خەرابەدراوی)یە.

حەیران لە رووی فۆرمەوە:

ئەگەر وەکو تێکستێکی فۆلکلۆری سەیری حەیران بکەین، جگەلـە ناوەڕۆکەکـەی، خاوەن فۆرمێکی تایبەت بە خۆشییەتی کـە زیـاتر لـە فـۆرمی پەخشانەشـیعر نزیـک دەبێتەوە و دەتوانین بە پەخشـانە شیعریشـی دابنـێین. رای (ئەحمـەد حـەیران) ئاوایـە: ((شێوەی دارشتنی زیاتر دەچێتەوە سەر پەخشانە هۆزان)).

(خالید جوتیار)یش لەم بارەیەوە وای بۆ دەچێت: حەیران پارچە پەخشانێکی پاراو و ناسکە، بـە زمـانێکی سـادەی خۆمانـە نووسـراوە و دەشـێت پەخشانەشـیعری پـێ بگوترێت و (رزگار خشناو)یش لـەم بارەیـەوە پێـی وایـە رسـتەکانی حـەیران رەوتـی شیعریی تەواو نین.

تێکڕای ئـەو رایانـەی کـە خرانـە بـەرباس، لەسـەر ئـەوە کـۆکن کـە (حـەیران پەخشانەشیعرە). ئەم پەخشانە شیعرە لە رووی دارشتنی وشەکانییەوە هـەتا رادەیـەکی زۆر رستەکان بەیەکەوە بەستراون و وشە و دەستەواژەی زاراوە و شێوە ئاخاوتنی ناوچەیی و بن زاراوە و شێوەزاری ئاخاوتنی رۆژانە بەسەریدا زاڵە. لە رووی سەرواوە سێ سـەروای هەیە. ١- سەربەند. ٢- ناوبەند. ٣- دوابەند.

حەیران لە رووی ناوەڕۆکەوە:

دوای گوێگرتن لە حەیرانبێژان و وردبوونـەوە لـە تێکسـتی ئـەو حەیرانانـەی کـە بڵاوبوونەتەوە، یان بە نووسراوە لەبەر دەست دان، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کـە لـە رووی ناوەڕۆکەوە دەبێت بکرێن بە دوو بابەتەوە:

١- سەرەکی. ٢- لاوەکی:

ناوەڕۆکی بابەتە سەرەکییەکان بریتین لە: ((دڵداری- سۆزداری- ئایینـی- وەسف- دەردی دووری)) و ناوەڕۆکی بابەتە لاوەکییەکانیش بریتین لـە: ((مێـژوو- دڵدانـەوە- بەزم و رابواردن- سێکس- پیاهەڵدانی منداڵان- دەردی پیری- وەسـیەت و راسـپاردە- شیوەن ...)).

١- بابەتە سەرەکییەکان: مەبەستمان لە بابەتە سەرەکییەکانی ناوەڕۆکی حـەیران ئەو بابەتانەن کە بوونەتە وێردی سەر زمانی حەیرانبێژان و زۆربەی زۆری تێکستەکانی حـەیران لـەم بابەتانـە بێبـەش نـین. ((دڵـداری- وەسـف- دەردی دووری- سـۆزدان- ئایینی)).

٢- بابەتە لاوەکییەکان: گەلێ بابەت هەن کە بەشێوەیەکی لاوەکی ناوەڕۆکی حەیران دەگرنەوە، واتە بابەتی سەرەکی نین و جارجار حەیرانبێژ ئەم جۆرە بابەتانە دەچڕێت، وەکو: مێژوو- وەسیەت- نائومێدی و...

مەڵبەندی سەرهەڵدانی حەیران:

لەم بارەیەوە هەر لەمێژەوە وا باو بووە مەڵبەندی سەرهەڵدانی حەیران دەشتی هەولێر و قەراج و کەندیناوەیە و لەوێوە پەلی هاویشتووە بۆ ناوچەکانی دیکە کوردستان، وەکو موکریان، هەڵبەت لەمەڕ ئەم رایە لەناو نووسەران و شارەزایانی فەرهەنگ و فۆلکلۆر و تێکست و دەقە رەسەنەکان بیروڕای جیاواز هەیە. بەڵگەش بۆئەوەی کە لە دەشتی هەولێرەوە سەری هەڵداوە، ئەوەیە کە زۆربەی حەیرانبێژەکان خەڵکی ئەو ناوچە و دەڤەرانەن و ناوی ئەو شوێن و ناوچانەی نێو دەقی حەیرانەکان هەموو هی ئەو دەشتە پان و بەرینەیە و کەم حەیرانبێژ هەیە کە ناوی قەراج و کەندیناوە و هەولێر نەهێنێت. بێجگە لەمە، کاتێک حەیرانبێژ دەست بە گوتنی حەیرانەکەی دەکات لە قەراج و مەخموور هەڵدەستێت و بۆ هەر کوێیەک بڕوا هەر دەگەڕێتەوە ئەو ناوچەیە.

(د. مارف خەزنەدار) دەڵێت: یان لە موکریان و دەوروبەری مەهابادەوە هاتووەتە دەشتی هەولێر، یان بە پێچەوانەوە، بەڵام هونەرمەند (عەزیز شاهرۆخ)رای وایە: ((کە حەیران لە ناوچەی قەراج و کەندیناوەوە سەری هەڵداوە و گەیشتووەتە کوردستانی ئێران)). (غەفوور مەخمووری) پێی وایە: ((کە مەڵبەندی سەرهەڵدانی حەیران دەشتی هەولێر و قەراج و کەندیناوە و مەخموورە)).

(حەسەن سیساوەیی) کە بە شێخی حەیرانبێژانی کورد ناسراوە، لەمەڕ ئەم رایە کە حەیران لە ناوچەی موکریانەوە هاتووەتە دەشتی هەولێر، یان بەپێچەوانەوە، دەڵێت: ((هەموو کەسێ لە دەنگ و هەوای دەشتی هەولێرەوە فێرە حەیران بووە، بۆئەوەی دڵتان بکرێتەوە حەیرانی من هەم هی دەشتی هەولێرەوە هەم هی چیایە. هەروەها دەڵێت: خۆ هەموو کەس وەك یەك نابێت، ئەگەر حەیرانبێژ حەیران بڵێت، خەڵکی کوێ بێت بە هەوای مەڵبەند و ناوچەی خۆی بیڵێ خۆشتە)). (ئەسعەد عەدۆ)ش رای وایە کە: (ئەم گۆرانییە تایبەت بە ناوچەی دەشتی هەولێر و بەتایبەت ناوچەی (خۆشناوەتی) و هەروەها بناری (هەیبەت سوڵتان) لە کۆیە و لەسەر سەرلووتکە بەرزەکەی

(قەندیل)-ەوە خۆی گەیاندووەتە ناوچەی (موکریان) و دەور و پشتی (بۆکان) و خولی خواردووەتەوە و لەوێوە بەرەو (مەنگوڕایەتی) و (خانێ) و (سەردەشت) و (قەڵادزێ) و (پشدەر) و هەروەها لەوێوە بەرەو (حاجی ئۆمەران) گەڕاوەتەوە و دەنگی زوڵاڵی بردووەتە نێو ئەشکەوت و گوێچکەی ئەو خانمە شۆخانەی سەرکانی و کانیاوە ناواتەکانی (زێنوێ) و (دەربەندی رایات) و لەوێش بەسەر لووتکە بەرزەکەی (هەندرێن) و (زۆزك)ەوە بەرەو (داری شەکرانێ) و ناوچەی (بەڕانایەتی) و (شەمامك) گەڕاوەتەوە کانگا و مەڵبەندی خۆی و لە باوەشی (قەراج) و لە (بێژنگ بەسەر) پەروباڵی گڤ کردووەتەوە.

گۆرانیبێژانی حەیران (حەیرانبێژان):

حەمەد حەیران- حەمەدی بەیتان- عومەر گماوەرەیی- حەمەد بەگی- خدر گردگراوی- سەعید بادارەیی- محەمەد گۆران- نادرسیان- خدر خەرابەدراوی- ڕەسوڵ بێزار گەردی- حەسەن حەیران- جەمیل عەلیاوەیی عەلی کەردار و عارەب عوسمان و...

جوگرافیای شێوەی گۆرانیی حەیران:

هەولێر، کەندیناوە، شەمامك، خۆشناوەتی، قەرچۆغ، بێژنگ بەسەر، زوور گەزراو، رایات، دەشتی دزەیی، پشدەر، هەیبەت سوڵتان، زینوێ شێخان، ڕواندوز، هەندرێن، زۆزك، سەفین، گەلی عەلی بەگ، داری شەکران، موکریان و بۆکان ناوچەی مەنگوڕایەتی و دەوروبەری شنۆ و زۆر شوێنی دیکە.

سەردەمی سەرهەڵدانی حەیران:

سەردەمی سەرهەڵدانی حەیران دەگەڕێتەوە بۆ قۆناغی دەرەبەگایەتی. دوایی گەشەی سەندووە و بایەخی پێدراوە و هەر لەو سەردەمەشدا بە تەواوی گەیشتووەتە چڵەپۆپە. چەند وشەیەکی (ئەحمەد حەیران) هەیە بۆ ئەم بابەتە، کە ئەویش لە پێناسەی حەیراندا دەڵێت: ((وێنەیەکی فۆتۆگرافی ئەم شێوە ژیان و بەند و باوەی کێشاوە کە لە ڕۆژگاری خۆیدا باوبووە و بەتایبەتی ڕۆژگاری دەرەبەگایەتی و کۆڕ و کۆبوونەوەی ناو دیوان و دیواخان)). هەروەها حەیران لە دیواخانی ئاغاکاندا بایەخی پێدراوە و حەیرانبێژان تێیدا کۆبوونەتەوە و حەیرانیان چڕیوە.

ئەوەی شایانی باسە و دەبێت ئاماژەی پێ بکرێت، ئەوەیە: لە مۆسیقا و گۆرانیی تاکەکەسیدا ئەم گیانەخرۆشان و هەڵچوون و حیماسەتە، بە گوێرەی جیاوازیی ناوچەکان، ئاڵوگۆڕیان بەسەردا دێت و بەپێی هەلکەوتەی تۆپۆگرافی (بەرزی و نزمی و شارخاری بوون)ی ناوچەکان جیاوازیی ئاشکرا هەست پێدەکرێت، کەواتە ناوچە زۆزان و سەختەکان پلەی دەنگ و ریتمی مۆسیقا و گۆرانییان، توند و گورجە و هەتا بەرەو ئاران و پێدەشت و هەردە و هەڵەتی باشووریش شۆڕتر بینەوە، ریتمی مۆسیقا و گۆرانییەکان هێمن و خاو و ئارامتر دەبنەوە. وەك ئەوەی ئەگەر لە جوگرافیای لاوك و لاوژە و حەیران و سیاچەمانەدا کە لە هەرێمە کوێستان و سەختەکاندا ریتمی مۆسیقایان گورج و حیماسی بێت، ئەوا لە پێدەشتەکانی گەرمیانی دەوروبەری کەرکووك و سلێمانی و کرماشاندا مەقامی خەمین و لەسەرەخۆی وەك ئای ئای و قەتار و خاوکەر و هۆرە دەبیسین.

سەرچاوەکان:

١- حەیران (چەمك، ناوەرۆك و سەرهەڵدان) غەفوور مەخموری، هەولێر، ٢٠٠١، ئاراس.

٢- هەمان سەرچاوە - پێشەکی بۆ حەیران: بەدران ئەحمەد حەبیب.

٣- مەقامە تایبەتییەکانی کورد، رزگار خۆشناو، گۆڤاری رۆشنبیریی نوێ، ژمارەی ٨١.

٤- مێژووی مۆسیقای کوردی، محەمەد حەمەباقی، شهر کرد، ١٣٧٥.

٥- گۆڤاری رامان، ژمارەکانی ٦٣ و ٦٤.

٦- گوێگرتن لە کاسێت و وتووێژەکانی هونەرمەندی کۆچکردوو قالەمەڕە.

سوپاس و پێزانین بۆ:

- دکتۆر بەختیار سەجادی، مامۆستای زانستگای کوردستان لە سنە بەبۆنەی تێبینی و سەرەنجە بەپێزەکانی لە ڕەوتی بە ئەنجامگەیشتنی بەرگی یەکەمدا.

- دکتۆر ڕەهبەر مەحموودزادە، بۆ هاندانم بۆ کاملکردنی ئەم پڕۆژەیە و هەروەها ڕاوێژە زانستی و بەپێزەکانی.

- هاوڕێیانی شاعیرم کاک فەرەیدوون ئەرشەدی و کاک ئەیاز خوێنسیاوەشان بۆ هاکاری و پێشنیارەکانیان.

- کاک وریا ڕەحمانی وەرگێڕ بۆ لە ئیختیار نانی هێندێ سەرچاوەی بەنرخ.

- هاوڕێی شاعیری لاو کاک زانکۆ خەلیفە لە شاری مەهاباد، بۆ یارمەتی و دڵسۆزییەکانی بۆ دەستخستنی سەرچاوە.

- هەموو بەشدارانی ئەم پڕۆژەیە و ئەو دڵسۆز و خەمخۆرانەی بەردەوام مشووری ئەم پڕۆژەیە بوون ئیزنیان دا بەرهەمەکانیان لەم پڕۆژەیەدا چاپ بکرێت.

سەرچاوەکان:
- گۆڤار و کتێبەکان:
١- گۆڤـاری زرێبـار، ژمارەکـانی ٥٨ و ٥٩ زسـتانی ٨٤، فـایلی تایبـەت بـە فەرهەنگ و ئەدەبیات و ژمارەکانی ٧٤ و ٧٥ زستانی ١٣٩٠، فایلی تایبەت بە زمان و کۆمەڵگا.
٢- گۆڤاری مەهاباد، ژمارە ١١٢.
٣- ژمارە سەرەتاییەکانی گۆڤاری سروە.
٤- کۆمەڵە وتـاری یەکـەم کـۆڕی نێونەتـەوەیی ئـەدەبیاتی کـوردی، زانسـتگای کوردستان- سنە، بەشی کوردی.
٥- گەنجینەی فۆلکلـۆری کـوردی، ئامێلکـەی دەسـتنووس، ئامـادەکردنی: وریـا رەحمانی.
٦- ئەحمەدزادە، دکتۆر هاشم، از رمـان تـا ملـت، وەرگێرانـی: دکتـۆر بـەختیار سەجادی، چاپی زانستگای کوردستان- سنە.
7- یەعقووبی، عەبدولخالق، لە کولتوورەوە بۆ ئەدەبیات، کۆمەڵـە وتـار، دەزگـای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی یەکەم، ساڵی ٢٠٠٨.

- وێبلاگ و ماڵپەڕەکان:
- وێبلاگی خێوەت، دکتۆر ڕەهبەر مەحموود زادە،
http://www.xewat.blogfa.com
- وێبلاگی زرنەی ئاسۆ، ڕەئووف مەحموود پوور،
http://www.zerneyaso.blogfa.com
- وێبلاگی جەعفەر حوسێن پوور (هێدی)،
http://www.hedih.blogspot.com
- وێبلاگی پێشەنگ، یوونس ڕەزایی، شاعیر،
http://www.peshang.blogfa. com
- وێبلانگی زانکۆ خەلیفە، شاعیر،
http://www.zanko.blogfa.com

- ڕێبلاگی ژوانگەی ئەدەب، شەریف فەلاح،

http://jwan1387.blogfa.com

- ماڵپەڕی سەرەکی کانوونی فەرهەنگی، زانستیی ڕۆنان- مەریوان.

http://www.ronankurd.org/

- ماڵپەڕی سەرەکیی ئەنجومەنی قەڵەمی کوردستانی ئێران،

http://www.qelem.org

- ماڵپەڕی سەرەکیی هەواڵدەریی نێودەوڵەتیی کوردپرێس،

http://www.kurdpress.com

تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

دەستنیشانکردنی ناوی "ڕۆژهەلاتی کوردستان" وەك جوغرافیا و ناوچەیەکی تایبەت بۆ بە ئەنجامگەیاندنی ئەم پرۆژەیە. لە راستی و واقیعێکی سیاسییەوە سەرچاوە دەگرێت و حاشای لێناکرێت. کە نەتەوەی کورد بەسەر چوار وڵاتی جیاوازدا دابەش بووە. کە هەرکامەیان هەلگری بارودۆخ و تایبەتمەندیی سیاسی، کۆمەلایەتی، فەرهەنگی و ئابووریی جیاواز لە یەکترن و کوردیش وەك نەتەوەیەکی ژێردەست و کەمینەیەکی پەراوێزخراو، لەژێر کاریگەری و هەژموونی زاڵی ئەو حکومەتانە بەدەر نەبووە و ئەدەبیاتیش وەك یەکێك لە ژێرخانەکانی نەتەوە کاریگەریی هەرکام لەو وڵاتانەی بەسەرەوەیە.

کۆمەڵناسانی ئەدەبیات لەو باوەڕەدان لە هەر شوێنێك زمان و دیالێکتی جیاواز هەبن، ئەدەب و سەرنجی جیاوازیش سەر هەڵدەدەن. لە دەستنیشانکردنی شێواز و ڕێبازی نووسینی هەر نووسەرێکدا، جیا لە خەون و خەیاڵ و هەستە تاکەکەسی و دەروونییەکان، کۆمەڵێکی بەرچاو لە گەوهەر و توخمەکانی پێوەندیدار بە ژینگەی کۆمەلایەتی و جوغرافیایی بەردەوام کاریگەری و ڕۆڵیان هەبووە.

بەڕێوەبەرایەتی
چاپ و بڵاوکردنەوەی
سلێمانی
2012